

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF TARİHİ BİLİMDALI

**İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN TUHFE-İ
RECEBİYYE ADLI ESERİ**

(İNCELEME-METİN)

DOKTORA TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Himmet KONUR

Hazırlayan

Zübeyir AKÇE

ŞANLIURFA – 2008

Onay Belgesi

Doç. Dr. Himmet KONUR danışmanlığında, Zübeyir AKÇE'nin hazırladığı "İsmail Hakkı Bursevi'nin Tuhfe-i Recebiye Adlı Eseri (İnceleme-Metin)" konulu bu çalışma 01.07.2008 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Tarihi Bilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Doç. Dr. Himmet KONUR

Üye : Prof. Dr. Mustafa TAHRALI

Üye : Prof. Dr. Dilaver GÜRER

Üye : Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

Üye : Doç. Dr. Murat AKGÜNDÜZ

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Tarihi Bilim Dalında yapıldığını ve Enstitümüz Kayıtlarına göre düzenlendiğini onaylarım.

Prof. Dr. Zuhal KARAHAN KARA
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	X
BİBLİYOGRAFYA KISALTMALARI.....	XII
GİRİŞ.....	1
1. Kaynakların Değerlendirilmesi.....	1
1.1. Ana Kaynaklar.....	1
1.1.1. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kendi Eserleri.....	1
1.2. Tâlî Kaynaklar.....	3
1.2.1. İsmâil Hakkı Bursevî ve Eserleri İle İlgili Doğrudan Yapılan Çalışmalar.....	4
1.2.2. Tâlî Çalışmalar.....	10
2. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Yaşadığı Dönemde Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu.....	10
2.1. Siyasî ve Askerî Olaylar.....	10
2.2. Sosyal ve Ekonomik Olaylar.....	15
2.3. Eğitim ve Öğretim Durumu.....	18
2.4. Dînî ve Tasavvufî Hayât.....	20
BÖLÜM I.....	27
İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYÂTI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	27
1.1. Doğumu, Ailesi ve Yetişmesi.....	27
1.1.2. Eğitimi.....	29
1.1.3. Tasavvufa İntisâbı.....	31
1.1.4. Halifeliği.....	32
1.1.5. Şeyhliği.....	35
1.1.6. Hac Yolculuğu.....	36
1.1.7. Şâm'da İkâmeti.....	36
1.1.8. Vefâtı.....	37
1.2. Tarihsel Gelişim ve Olaylar İçinde İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kronolojik Olarak Hayâtı ...	39
1.3. İsmâil Hakkı Bürsevî'nin Tarikatı, Halîfeleri ve Dergâhında Postnişîn Olanlar.....	44
1.3.1. Tarikatı (Celvetiyye).....	44
1.3.2. Halîfeleri.....	47
1.3.2.1. Vahdeti Osman Efendi.....	48
1.3.2.2. Muhammed Bahâüddin b. İsmâil Hakkı Efendi.....	48
1.3.2.3. İshâk Efendi.....	48
1.3.2.4. Zati Süleyman Efendi (Keşânî).....	48
1.3.2.5. Abdurrâhman Efendi.....	48
1.3.2.6. Mehmed Hikmetî b. Ahmed Efendi.....	48
1.3.2.7. Derûnîzâde Mehmed Hulûsî Efendi.....	49
1.3.2.8. Şeyh Ahaveyn Efendi.....	49
1.3.2.9. Şeyh Ahmed Pertevî Efendi.....	49
1.3.2.10. Şeyh Yahya Efendi.....	49
1.3.2.11. Abdullah Hasköyî.....	49
1.3.2.12. Yûnus Efendi.....	49

1.3.2.13. Mehmed Zikrî Efendi.....	49
1.3.2.14. Radovişli Şeyh Ali Efendi	49
1.3.2.15. Şeyh Sünnetî Efendi.....	49
1.3.2.16. İçelli Abdülaziz Efendi	49
1.3.2.17. Ya'kûb Affî Efendi	49
1.3.3. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Dergâhında Postnîşîn Olanlar	50
1.3.3.1. Şeyh Bahâüddin Efendi	50
1.3.3.2. Hikmetî Mehmed Efendi	50
1.3.3.3. Şeyh Mehmed Emin Efendi.....	50
1.3.3.4. Şeyh Mehmed Bahâüddin Efendi	50
1.3.3.5. İsmâil Hakkı Efendi.....	50
1.3.3.6. Şeyh Rıfat Efendi.....	50
1.3.3.7. Şeyh Mehmed Ali Rıfkı Efendi	50
1.3.3.8. Şeyh Mehmed Hikmet Efendi.....	51
1.3.3.9. İsmâil Hakkı Efendi.....	51
1.3.3.10. Mehmed Fâik Efendi	51
1.3.3.11. Şeyh Selâmeddin Efendi.....	51
1.3.3.12. Üftâde Efendi.....	51
1.3.3.13. Hâfız Bahâüddin Efendi.....	51
1.3.3.14. Şeyh Cemâleddin Efendi.....	51
1.3.3.15. Hacı Ahmed Rüşdi Efendi	51
1.3.3.16. Şeyh Ahaveyn Efendi	51
1.3.3.17. Mehmed Şemseddin Efendi	51
1.4. İsmâil Hakkı Bürsevî'nin Eserleri.....	52
1.4.1. Tefsîr İle İlgili Eserleri.....	53
1.4.2. Hadîs İle İlgili Eserleri.....	54
1.4.3. Fıkıh İle İlgili Eserleri.....	54
1.4.4. Akâid-Kelâm İle İlgili Eserleri.....	55
1.4.5. Tasavvuf İle İlgili Eserleri	55
1.4.5.1. Genel Tasavvufî Mâhiyetteki Eserleri	55
1.4.5.2. Tasavvufî Şiir ve Manzûm Eser Şerhleri	58
1.4.5.3. Vâridât Türü Eserler	60
1.4.5.4. Şiir	62
1.4.5.5. <i>Vaaz-Hutbe</i>	63
1.4.5.6. Diğer Eserleri.....	63
1.5. İsmâil Hakkı Bürsevî'nin Tuhfeleri ve Tuhfe-i Recebiyye.....	63
1.5.1. Bursevî'nin Tuhfeleri.....	64
1.5.1.1. Tuhfe-i Vesîmiyye	64
1.5.1.2. Tuhfe-i Ömeriyye	65
1.5.1.3. Tuhfe-i Hâsekiyye	65
1.5.1.4. Tuhfe-i Halîliyye	66
1.5.1.5. Tuhfe-i İsmâiliyye	66
1.5.1.6. Tuhfe-i Âliyye	67
1.5.1.7. Tuhfe-i Bahriyye.....	67
1.5.1.8. Tuhfe-i Atâiyye.....	68
1.5.2. Tuhfe-i Recebiyye	68
1.5.2.1. Çalışmaya Esas Alınan Nûsha	69
1.5.2.2. Tuhfe-i Recebiyye'de Ele Alınan Konular.....	71
1.5.2.3. Tuhfe-i Recebiyye'de İsmi Geçen Sûfler ve Diğer Şahsiyetler	76
1.5.2.4. Tuhfe-i Recebiyye'nin Kaynakları.....	77
1.5.2.5. Tuhfe-i Recebiyye'nin Metodu ve Üslûbu.....	85

BÖLÜM II 88

ESMÂ-İ HÜSNÂ ŞERH GELENEĞİ VE BU GELENEKTE İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN YERİ 88

2.1. Esmâ-i Hüsnâ.....	88
------------------------	----

2.1.1. Esmâ-i Hüsnâ Şerh Geleneği	88
2.1.2. Esmâ-i Hüsnâ'nın Anlamı ve Önemi	88
2.1.3. Esmâ-i Hüsnâ ile Kültürel ve Dinî Hayât	90
2.1.4. Kur'an'ı Kerîm'de Esmâ-i Hüsnâ	92
2.1.5. Sünnet ve Hadîste Esmâ-i Hüsnâ	96
2.1.6. Tasavvufta Esmâ-i Hüsnâ	97
2.2. Esmâ-i Hüsnâ Şerhleri	100
2.2.1. el-Cevşenü'l-Kebîr	101
2.2.2. el-Esmâ ve's-Sıfât, Abdulkâhir el-Bağdâdî	102
2.2.3. et-Tahbîr fi't-tezkîr, Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzîn (ö. 465/1072)	103
2.2.4. el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ, Gazzâlî (ö. 505/1111)	103
2.2.5. Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsnâ, Abdüsselâm ibni Abdürrezzâk b. Abdurrahman Ebû'l Hakem el-Endülüsî İbnu Berrecân (ö. 536/1142)	104
2.2.6. el-Emedü'l-Aksâ, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148)	104
2.2.7. Esmâ-i Hüsnâ Manzûmesi, Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1165-66)	105
2.2.8. Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ, İbn-i İsmâ-yı Saruhânî	106
2.2.9. Yakın Dönemde Yapılan Diğer Çalışmalar	107
2.3. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Eserlerinde Esmâ-i Hüsnâ	107

BÖLÜM III 113

TUHFE-İ RECEBİYYE'DE YER ALAN ESMÂ-İ HÜSNÂ İLE BÂZİ TASAVVUFÎ KAVRAMLARIN İNCELENMESİ..... 113

3.1. Allah	115
3.2. İsm-i A'zam	123
3.3. Keşf ve Mükâşefe Yoluyla Allah'ın Bilinmesi	129
3.4. Hayy	134
3.4.1. İnsanda Rûh Çeşitleri	142
3.4.2. Şehitlerin Hayâtı	146
3.4.3. Rûhânî ve Cismânî Hayât	147
3.4.4. Berzah	149
3.4.5. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Maddî ve Mânevî Hayâtının Mâhiyeti	151
3.4.6. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Âlemlere Rahmet Olması	153
3.4.7. Taklîdî ve Tahkîkî İmân	154
3.4.8. Kalbin Hayat Bulması	155
3.4.9. Vahdet-i Vücûd	156
3.4.10. Mürşid ve Mürşide Sadakat	158
3.4.11. Hz. Hızır	161
3.4.12. Temessül ve Abdâl	164
3.4.13. Hz. İbrâhim'in İmtihanı	169
3.4.14. Kandil Gecelerinde Kılınan Namaz	171
3.5. Alîm	173
3.5.1. Gayb İlmi	175
3.6. Mürîd	178

3.7. Kâdir	182
3.8. Evvel-Âhir	185
3.8.1. Yâsîn Sûresini Okumanın Faydası	188
3.9. Zâhir-Bâtn	189
3.10. Rahmân-Rahîm	194
3.11. Müdebbir-Müfassıl	198
BÖLÜM IV	202
4. 1. TUHFE-İ RECEBİYYE’NİN NÜSHA TAVSİFİ	203
4. 2. TRANSKRİPSİYON İŞÂRETLERİ.....	204
4.3 TUHFE-İ RECEBİYYE’NİN METNİ.....	205
4.3.1. el-İsmu'l-Evvel: el-Hayy	211
4.3.3. el-İsmü’s-Salisü: el-Mürîd	322
4.3.4. el-İsmu’r-Râbi’: el-Kâdir	342
4.3.5. el-İsmü’l-Hâmis ves’Sâdis: el-Evvel-el-Âhir.....	354
4.3.6. el-İsmu’s-Sâbi‘ ve’s-Sâmin: ez-Zâhir ve’l-Bâtn.....	373
4.3.7. el-İsmü’t-Tâsi‘ ve’l-Âşir: er-Rahmân ve’r-Rahîm	400
4.3.8. el-İsmü’l-Hâdi ‘Aşer ve’s-Sâni-‘Aşer: el-Müdebbir ve’l-Müfassıl.....	424
SONUÇ	435
EKLER	438
Âyet-i Kerîmeler İndeksi	439
Hadîs-i Şerîfler İndeksi.....	448
BİBLİYOGRAFYA	455
İsmâil Hakkı Bursevî’nin Eserleri	455
Diğer Eserler.....	457
ÖZET	488
ABSTRACT	489

ÖNSÖZ

Felsefenin tanımı için meşhur olan “felsefeci sayısı kadar felsefe tanımı vardır” sözü tasavvufun tanımı için de geçerlidir. İslâm tarihi boyunca gerek yaşayışlarıyla gerekse bıraktıkları eserleriyle insanlığı aydınlatmış olan birçok mutasavvıf yetişmiştir. Bunların tasavvufu târiflerinde, tasavvufun, ebedî saâdete nâil olmak için nefsi tezkiye, zâhir ve bâtını tenvir yönü ile kâlden ziyâde bir hâl ilmi olarak kabûl edilmesini ön plana çıkarmışlardır.

h. II. asırdan beri tasavvuf, VI. asırdan itibâren de tarîkat denilen müesseseler vâsıtasıyla bütün İslâm dünyâsında yaygınlık kazanan tasavvufî hayât, dînî ve sosyal hayâtımızın ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir.

Özellikle Osmanlılar döneminde tarîkatlar, siyasi, dînî, sosyal ve kültürel hayâtın her alanını kuşatan ve bu alanlarda etkinlik ve yönlendiriciliğini hissettiren müesseseler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti devrinde IV. Mehmed (1648-1687)’den III. Ahmed (1703-1730)’e kadar beş pâdişahın devrini idrak eden İsmâil Hakkı Bursevî, siyasî ve iktisâdî hayâtın bozulmaya yüz tuttuğu bir zamân diliminde yaşamıştır. Onun yaşadığı dönem daha önceden başlamış olan tekke-medrese mücâdelesinin bütün hızıyla sürdüğü ve idâreciler arasında tarîkat nüfûzunun azalmaya başladığı bir dönemdir. Bursevî, Osmanlı mutasavvıfları arasında te’lîf açısından en üretken ve çok yönlülüğü bakımından en fazla dikkati çeken şahsiyetlerin başında gelmektedir.

Bu dönemde, Balkanların en yaygın ve etkin tarîkatlarından birisi ise müellifimizin mensûbu bulunduğu *Celvetilik*’tir. Keza bu tarîkatın İstanbul’dan sonra ikinci merkezini Bursa olduğu, bu şehirde ise söz konusu tarîkatın Üftade’den sonra en önemli ve parlak temsilcisinin İsmâil Hakkı Bursevî olduğu kabûl edilmektedir.

Metnini transkribe ettiğimiz ve inceleme konusu olarak ele aldığımız *Tuhfe-i Recebiyye*, Bursevî’nin ömrünün sonlarına doğru yazdığı, tarîkatta şeyhlik, te’lîfte ise ustalık dönemine rastlayan, birçok hâl, makâm ve ıstılâhın açıklandığı bir eserdir.

Çalışmamızı bir giriş ile dört bölüm hâlinde ele aldık. Girişte kaynakların değerlendirilmesinden sonra İsmâil Hakkı Bursevî’nin yaşadığı dönemde Osmanlı

Devleti'nin genel durumunu siyâsî, sosyal, eğitim ve dînî hayât açısından ele alan bir değerlendirme yaptık.

Birinci bölümde, müellifimizin hayâtı, halîfeleri, postnişinleri ile yazmış olduğu eserleri hakkında bilgi verdik. İsmâil Hakkı, *Celvetiyye* tarikatına mensûp olduğundan bu tarikat ile ilgili olarak ayrı bir başlık açtık. İncelememize konu olan eser tuhfe türü bir eser olduğu için müellifin te'lif ettiği diğer tuhfeleri ve bu arada özellikle *Tuhfe-i Recebiyye*'nin tanıtımına biraz genişçe yer verdik.

İkinci bölümde ise, incelediğimiz eserin konusu ağırlıklı olarak esmâ-i hüsnâ olduğundan, “Esmâ-i Hüsnâ Şerh Geleneği ve Bu Gelenekte İsmâil Hakkı Bursevî'nin Yeri”, başlığı altında esmâ-i hüsnâ konusunu işledik.

Üçüncü bölümde, eserde sırası ile işlenen ve müellif tarafından başlıklandırılan on iki esmâ-i hüsnâyı biz de sırası ile inceleme kısmında değerlendirdik. Buradaki başlıklar altında müellif tarafından, çok değişik mevzûlar anlatılmıştır. İnceleme kısmındaki hedefimiz daha çok eseri tanıtma ve inceleme olduğu için biz de aynı yolu takip ederek esmâ-i hüsnâ başlıklarının altında değişik tasavvufî mevzûları ele aldık. İncelememizle ilgili olarak bu husûsun özellikle dikkate alınmasında fayda vardır. Diğer bir söyleyişle çalıştığımız konunun *Tuhfe-i Recebiyye*'de ele alınış biçimini dikkatlere sunmaya çalıştık. Örneğin “Hz. Hızır” konusunda yaptığımız açıklamada İslâmî kaynaklardaki, hattâ Bursevî'nin diğer eserlerindeki Hz. Hızır'ın mâhiyetinin ortaya çıkarılmasından çok *Tuhfe-i Recebiyye*'de bu konunun nasıl ele alındığının ve hangi hâdise vesîlesi ile konu edildiğinin ortaya çıkarılmasına gayret ettik.

Dördüncü bölüm olan metin kısmında müellifin imlasına sâdık kalmayı tercih ettik. Transkripsiyonda *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* I. Cildinde yer alan ve tablo hâlinde metin öncesine yerleştirdiğimiz Transkripsiyon İşaretlerini esas aldık. Süleymâniye Kütüphanesi çalışanlarının da yardımı ile oluşturduğumuz *Tuhfe-i Recebiyye*'nin fizikî tavsifi'ni tablo olarak metin öncesine yerleştirdik.

Uzun ve yorucu bir çalışma netîcesinde ortaya çıkan bu mütevazî çalışmanın arkasında şüphesiz birçok kişinin emeği var. Metinde yer alan “nazm” ların düzenlenmesinde yardımcı olan **Yrd. Doç. Dr. Ekrem BEKTAŞ**'a, Arapça metinlerin tashihi için **Yrd. Doç. Dr. M. Cüneyt GÖKÇE**'ye, metnin kurulması ve

tashihi için **Yrd. Doç. Dr. Abdülvahap YILDIZ**'a, hadîslerin tahrîcinde yardımcı olan **Dr. Mehmet DİLEK**'e kaynak temini ve diğerk hertürlü yardımları için Harran Üniversitesi Kütüphanesi **Uzmanı Kadri ÖNEMLİ**'ye, bu eseri çalışmayı bana tavsiye edip cesâretlendiren Sakarya Ü. İlahiyat F. Öğretim Üyesi **Doç. Dr. Ramazan MUSLU**'ya, Tez İzleme Komitesi üyeleri hocalarım **Prof. Dr. İbrahim DÜZEN**'e, **Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN**'a, eleştirileri ile çalışmamın olgunlaşmasına katkıda bulunan **Prof. Dr. Mustafa TAHRALI** ve **Prof. Dr. Dilâver GÜRER**'e, bilhassa, çok uzak bir mekânda olmasına rağmen gerek kendisini ziyâretlerimde ve gerekse diğerk şekildeki görüşmelerimde bilgisini ve ilgisini benden hiç esirgemeyen tez danışmanı hocam **Doç. Dr. Himmet KONUR**'a aileme, çalışma arkadaşlarıma ve bana tecrübelerinden istifâde etme fırsatı veren diğerk tüm hocalarıma teşekkür etmeyi bir borç telakki ediyorum.

Zübeyir AKÇE

Şanlıurfa -2008

KISALTMALAR

a. mlf	: Aynı müellif
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.s.	: Aleyhisselam
b.	: Bin.(oğlu)
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: çeviren
dğr.	: Diğerleri
h	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İst.	: İstanbul
km	: Kilometre
k.s.	: Kuddise Sırrûhû
krş.	: Karşılaştırmız
ktp.	: Kütüphanesi
m.	: Milâdi
md.	: Maddesi
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden, neşriyat
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radyallâhu anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi vesellem
sad.	: sâdeleştiren
ss.	: Sayfalar arası
<u>tah.</u>	: tahkik eden

trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: Ve devâmı
Vdğr.	: Ve diğeri
vr.	: Varak
Yay.	: Yayınlayan, yayınları

BİBLİYOGRAFYA KISALTMALARI

ATÜSBE	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
BEEK	: Bursa Eski (Yazma ve Basma)Eserler Kütüphanesi
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
FÜSBE	: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
GÜÇİFD	: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
GÜSBE	: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
HÜSBE	: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İLAM	: İlmî Araştırmalar Merkezi
KAM	: Kubbealtı Akademi Mecmûası
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
OM	: Osmanlı Müellifleri
OTDTS	: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü
SDÜSBE	: Süleyman Demirel Ünivrsitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

SO	: Sicill-i Osmânî
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV. Yay.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TKAE	: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UÜSBE	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
YYÜSBE	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

GİRİŞ

1. Kaynakların Değerlendirilmesi

1.1. Ana Kaynaklar

1.1.1. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kendi Eserleri

İsmâil Hakkı'nın çok eser yazan velûd bir müellif olduğu bilinmektedir. Telif ettiği eserlerin çoğunda anlattığı konu ile ilişkilendirip başından geçen bir olayı, hayâtına âit bir kesiti mutlaka zikreder. İnceleme konumuz olan *Tuhfe-i Recebiyye*'de de bu tür bilgiler çoktur. Gerek eserin muhteviyatının değerlendirilmesinde ve gerekse inceleme kısmında bu tür veriler hakkında bilgi verilecektir. İsmâil Hakkı'nın hayâtı ve düşüncesi hakkındaki en sahîh kaynağın yine kendi eserleri olduğu düşüncesi ile ulaşabildiğimiz kadarı ile eserlerinden istifâde ettik. Yararlandığımız kaynaklar dipnotlarda ve kaynakçada gösterilmiş olmakla birlikte çalışmamız açısından diğerlerine oranla daha önemli olan bâzı eserlere dikkat çekmek istiyorum.

Kitâbü'n-Netîce: Safer 1136-Şevvâl 1136 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhleridir. Müellif hattı (BEEK, Genel, nr. 64, 506 vr.) bulunan eser Ali Namlı ve İmdat Yavaş tarafından günümüz alfabesine çevrilerek iki cild hâlinde İstanbul'da 1997'de neşredilmiştir. *Tuhfe-i Recebiyye*'de kısa ve kapalı olarak geçen bâzı olay ve kavramların tafsîlâtını bu eserde bulmamız mümkün oldu. Hacimli bir eser olduğundan muhtelif konularla ilgili bahisleri bulmak mümkündür.¹

Şerh-i Esmâ-i Seb'a: *Şerh-i Kelime-i Tevhîd*, *Kitâbu Şecereti't-tevhîd*, *Kitâbu't-Tevhîd*, adları ile de anılan bu eser Halvetiyye ve Celvetiyye tarîkatlarında sülûkte esas alınan Lâ ilâhe ilallâh, Allah, Hû, Hakk, Hayy, Kayyûm ve Kakhâr isimlerinin diğer bir söyleyişle “esmâ-i seb'a”nın Türkçe şerhidir. Bir nüshası Süleymaniye Ktp.'nde (Pertev Pâşâ, nr. 637/3, vr. 60^b-71^b), bir nüshası Fatih Millet Ktp.'nde (Şe'iyye Böl. No : 1252/2), diğer bir nüshası da İstanbul Ü. Ktp.'nde (TY

---

¹ Eserle ilgili detaylı bilgi için bk. Erdoğan Fırat, “Kitâbü'n-Netîce ve İnsan”, *İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi*, c. 2, S. 205, Ankara 1975.

No:2132/2) bulunmaktadır.² Bu risâle ile ilgili olarak Lütfü Baykal tarafından bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır.³ Bursevî'nin eserleri içinde ele aldığı konu itibâriyle *Tuhfe-i Recebiyye*'ye en yakın eserdir. On bir varâktan oluşan bu küçük hacimli eserden yeri geldikçe yararlanmaya çalıştık.

Silsilenâme-i Celvetî: İsmâil Hakkı'nın kaleme aldığı en son eseridir. Celvetî tarîkatı silsilesinde bulunan meşâyihin terceme-i hâllerine dâirdir. Eserin son tarafında tarîkat âdâb ve erkânına dâir bilgiler de bulunmaktadır. Müellif nüshası, Millet Ktp., Şer'îye, nr. 1040'da bulunmaktadır. İstanbul'da 1291'de basılmıştır. Eserle ilgili olarak İlyas Efendi, tarafından bir Yüksek Lisans Tezi hazırlanmıştır.⁴ İsmâil Hakkı bu eserde Celvetiyye meşâyihî arasında kendisine ayırdığı kısımda hayâtını anlatır⁵ ve kendisi ile ilgili bahsin sonunda "Bu fakir dâhi, kelb-i Ashâb-ı Kehf" sekizinci olduğu gibi, bu tarîkat-ı silsile-i Celvetiyye'nin otuz ikincisi olmuş olur." Diyerek silsiledeki yerini bildirmiş olur.⁶ Bu eserin hem matbu hem de müellif nüshasından yararlandık.

Kitâbü Tamâmi'l-feyz fi-bâbi'r-ricâl: İsmâil Hakkı'nın şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin hayâtı, eserleri, yaşayışı, kerâmetleri, devlet adamlarıyla ilişkileri ve sohbetlerine dâir bir eser olmakla birlikte eserin baş tarafında tarîkat âdâb ve erkânına dâir önemli bilgilere de temas edilmiştir. *Tamâmü'l-Feyz*'de İsmâil hakkı Bursevî'nin otobiyografisinin yer alması esere ayrı bir orjinallik vermiştir.⁷ Aynı zamânda eserde, devrin sosyal, siyâsî ve kültürel özellikleri ile ilgili bilgiler yer

---

² Eserin kütüphane kayıtları için bk. Murat Yurtsever, *İsmâil Hakkı Bursevî Divan*, Bursa 2000, s. 96; Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İnsan Yay., İstanbul 2001 s. 201

³ Bk.Lütfü Baykal, *Bursevî ve Mısırî'nin Tevhid Risâlelerinde Yer Alan Vahdâniyet Anlayışı*, (MÜSBE. Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1985, (105 s.) Bu çalışmada Millet Kütüphanesindeki nüsha esas alınmış olup 11 varaklık risâlenin transkribi inceleme kısmına ilâve edilmiştir. (ss. 80-94)

⁴ Bk. İlyas Efendi, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin, Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye'si*, (MÜSBE., Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

⁵ Bursevî, *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, Millet Ktp., Şer'îye, nr. 1040, vr. 80^a.-86^a.

⁶ Bursevî, a.g.e.86^a.

⁷ Temâmü'l-Feyz'e göre İsmâil Hakkı Bursevî'nin otobiyografisi için bk. Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî ve "Temâmü'l-Feyz" Adlı Eseri II*, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE.), İstanbul 1994. ss. 79-93; Ramazan Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmi'l-Feyz Adlı Eseri-I*, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE., İstanbul 1994. ss. 8-20.

almaktadır.⁸ Eserin, müellif hattı ile olan nüshası, Topkapı Saray Ktp., Revan Köşkü, nr. 497, de bulunmakta olup tahkikli neşri Ramazan Muslu ve Ali Namlı tarafından gerçekleştirilmiştir.

İsmi geçen bu eserler dışında istifâde ettiğimiz diğer eserler dipnotlarda ve bibliyografyada gösterilmiştir.

1.2. Tâli Kaynaklar

Osmanlı Müellifleri: Bursalı Mehmet Tâhir Bey (ö. 1344/1925) tarafından kaleme alın Türkçe bir eserdir. Müellif bu eseriyle Türklerin kültürsüz bir millet oldukları yolundaki dış memleketlerde yerleşmiş olan anlayışa anlamlı bir cevap vermiştir. Altı bölüm ve üç ciltten meydana gelen eserin ilk bölümü, mutasavvıflara ayrılırken, diğer bölümlerde ise sırası ile fakih, şair, edib, tarihçi, hekim vb. meslek erbabının hayâtlarına ve eserlerine yer verilmiştir. Eser Osmanlı tarihçileri araştırmacıları için önemli bir kaynak niteliğindedir. 1333 tarihli baskısının sâdeleştirilmiş metni ayrıca yayımlanmıştır.⁹

Adı geçen eserin I. Cildinde İsmâil Hakkı'nın kısa biyografisi ile eserlerinin tam olmayan bir listesi verilmiştir.¹⁰

Yâdigâr-ı Şemsî: Mehmed Şemseddin Efendi (ö. 1936) tarafından kaleme alınan bu eserde, Bursa'da faaliyyet göstermiş yetmiş iki tekke ile bu tekkelere hizmet veren şeyhlerin hâl tercümelerine yer verilmiştir. İki kısım hâlinde tasarlanan bu eserin 1. kısmı "Gülzâr-ı Mısrî" adıyla Bursa Mısrî dergahı ile ilgilidir. Konumuzla alâkalı olan ikinci ciltte ise "Yâdigâr-ı Şemsî" adıyla Bursa'daki diğer tekke ve zâviyeler ile görevlileri tanıtılmaktadır.

Bu eser Mustafa Kara ve Kadir Atlansoy tarafından günümüz alfabesine çevrilmiş olup yayımlanmıştır.¹¹

---

⁸ Namlı, *a.g.e.*, ss. 22-42; Ramazan Muslu, *a.g.e.*, ss. 55-63; Mehmet Ali Ayni, *Türk Azîzleri I, İsmâil Hakkı*, İstanbul 1944. s. 248; Ramazan Muslu, *XVIII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf*, (Doktora Tezi, MÜSBE.), İstanbul 2002. s. 359.

⁹ Bk. Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Omanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz, İsmâil Özen, İstanbul 1972, c. I-III.

¹⁰ Bk. Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *a.g.e.*, I, ss. 120-124.

¹¹ Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergahları, Yâdigâr-ı Şemsî*, (haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy.), I-II, Bursa 1997.

Bu eserin 175-199. sayfaları İsmâil Hakkı Dergâhı'na ayrılmış olup, İsmâil Hakkı'nın hayâtı,¹² eserleri,¹³ dergâhının postnişînleri ve halîfeleri¹⁴ yer almaktadır. Bu eser Bursevî'nin hayâtı eserleri, postnişîn ve halîfeleri ile ilgili önemli bilgiler ihtivâ etmektedir.

Sicill-i Osmânî : Mehmed Süreyyâ'nın (ö. 1326/1909) 3000 sayfaya yaklaşan büyük bir hâl terümesi ansiklopedisidir. Osmanlı devleti'nin kuruluşundan itibaren İslâm âleminden muhtelif meslek ve sınıflara mensûp şahısların hâl tercümelerini kapsamaktadır. *Sicill-i Osmânî*, birçok meslek erbâbının hayâtına yer vermiştir¹⁵ Müellifimizin *Tuhfe-i Recebiyye*'yi ithaf ettiği Recep Pâşâ ile ilgili sağlıklı bilgiyi bu eserde bulduk.

Vakâiyü'l-Fuzalâ: Şakâik-i Nu'mâniyye zeyillerinden Şeyhî Mehmed Efendi (ö. 1144/1731)'nin *Vakâiyü'l-Fuzalâ* isimli eserinde IV. Murâd-III. Ahmed devrinde yaşayan ulemâ, meşâyih devlet ricâli ve şâirlerin biyografileri arasında İsmâil Hakkı Bursevî hakkında da bilgi verilmektedir.¹⁶

Osmanlı Tarihi: İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, XVIII. Asırda yetişen ilim ve fikir adamları arasında İsmâil Hakkı Bursevî'yi de sayar. İsmâil Hakkı efendi (Bursalı), başlığı altında ona üç sayfa ayırarak kıymetli bilgiler verir.¹⁷

1.2.1. İsmâil Hakkı Bursevî ve Eserleri İle İlgili Doğrudan Yapılan Çalışmalar

Bursevî Hakkında doğrudan yapılan çalışmalar aşağıda tezler, makale ve kitaplar şeklinde tasnif edilmiştir. Ancak diğer kaynaklara nisbeten daha fazla istifâde ettiğimiz bâzı kaynakları bu kısımda özellikle zikretmek istiyorum. Bu eserlerin bir kısmı şunlardır:

---

¹² Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, ss. 175-182.

¹³ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, ss. 183-185. Mehmed Şemseddin burada İsmâil Hakkı'nın 115 eserini ismini vermektedir.

¹⁴ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, ss. 186-199.

¹⁵ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, IV, (Yayına haz. Nuri Akbayır, eski yazıdan aktaran, Seyid Ali Kahraman), Târih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.

¹⁶ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vakâiyü'l-fuzalâ*, (haz. Abdülkadir Özcan, c.III, s. 683. (*Şakâik-i Nu'mâniyye* ve zeyilleri içinde).

¹⁷ İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi*, IV/11, Ankara 1988, 604-606,

Ali Namlı'nın *İsmâil Hakkı Bursevî Hayâtı, Eserleri, Tarîkat Anlayışı*, isimli doktora çalışması, Hüseyin Vassaf'ın *Kemal-name-i İsmâil Hakkı (Bursevî Biyografisi)*,¹⁸ isimli eseri, Mehmet Ali Aynî'nin *Türk Azîzleri, I İsmâil Hakkı Bursevî*, isimli eseri, Seyit Avcı'nın *Sûfilerin Hadîs Anlayışı Bursevî Örneği*, isimli doktora çalışması, Murat Yurtsever'in *İsmâil Hakkı Bursevî Divân*, isimli doktora çalışması ile Sakıb Yıldız'ın "Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayâtı" isimli makalesi.

1.2.1.1. Lisans Tezleri

Ruhncevâz Deringör, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Türkçe Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 2514.

Osman Şenel, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayâtı, Eserleri ve el-Furûk'u*, İÜ. Merkez Kitaplık, Edebiyât Fak. Ktp., THI nr. 66.

1.2.1.2. Yüksek Lisans Tezleri

Hüseyin Yenice, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Muhammediye Şerhihin I. Cildindeki Tasavvufî İstilâh ve Semboller*, MÜSBE., İstanbul 1987, 166 s.,

Sunay Yılmaz, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Muhammadiyye Şerhinin II. Cildinde Geçen Tasavvufî İstilâh ve Semboller*, MÜSBE., İstanbul 1993, 238 s.

Yusuf Çelik, *İsmâil Hakkı Bursevî'de Basiret Anlayışı*, MÜSBE., İstanbul. 1994, 88 s.

İlyas Efendi, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin "Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiye'si*, MÜSBE., İstanbul 1994, 175 s.

Ramazan Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve "Temamü'l-Feyz" Adlı Eseri*, MÜSBE., İstanbul 1994. (127 s.+ Metin).

Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmül Feyz Adlı Eseri (ikinci kısım)* MÜSBE., İstanbul 1994 (116 s + Metin).

---

¹⁸ Ömer Özkan, *Hüseyin Vassaf, Hayatı, Eserleri ve Kemâlnâme-i Hakkı Adlı Eseri*, (GÜSBE., Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999, ss. 7-9.

Mehmet Ali Akidil, *İsmâil Hakkı Bursevî hayâtı, Eserleri ve Tuhfe-i Ömeriyye'si (tenkitli metin)*, GÜSBE., Ankara 1996, 96 s.

Ayşe Gültekin, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kırk Hadîs Şerhi Üzerine Tahric ve Tenkid Çalışması*, SÜSBE., Konya 1996, 194 s.

Hikmet Gültekin, *İsmâil Hakkı Bursevî Kırk Hadîs Şerhi Transkripsiyonu ve Hadîslerin Tahric ve Tenkid Kritiği (ilk yirmi hadîs)*, SÜSBE., Konya 1996, 244 s.

Naim Avan, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbü'l-Envar Adlı Eseri*, YYÜSBE., Van 1997, 251 s.

M. Zeki Başyemenici, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin "Kitâbü's Zikr ve's-Şeref" Adlı Eseri*, MÜSBE., İstanbul 1997, 157 s.

İbrahim Çapak, *Bir Din Felsefesi Problemi olarak Bursalı İsmâil Hakkı'da Uluhiyyet*, MÜSBE., İstanbul 1997.

Rafiye Duru, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Pend-i Attar'ı*, Ege ÜSBE., 1998, 166 s.

Recep Yaman, *İ.Hakkı Bursevî'nin Kitâbüs-Süluk Adlı Eseri*, YYÜSBE., Van 1998, 203 s.

Fazlı Dinç, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Ed-Dürret'l İrfaniye Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Tahkiki*, HÜSBE., Şanlıurfa 1998, 108 s.

İhsan Soysaldı, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbu'n-Netice Adlı Eserindeki Tasavvufî İstilâhlar*, HÜSBE., Şanlıurfa 1998, 103 s.

Şeyda Öztürk, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin İki Tuhfesi: Tuhfe-i Vesîmiyye, Tuhfe-i Aliye*, MÜSBE., İstanbul 1999, 210 s.

Ahmet Taştan, *Bir Şarih Olarak İsmâil Hakkı Bursevî ve Edebi Şerhleri*, UÜSBE., Bursa 1999, 368 s.

M. Ali Karavelioğlu, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Muhammediye Şerhi (1. cilt) Ferahu'r-Rûh*, İÜSBE., İstanbul 1999, 757 s.

Veysel Akkaya, *Tuhfe-i Ataiyye*, MÜSBE., (basılmış), İstanbul 1999.

Taner Çetin, *İsmâil Hakkı Bursevî'de Varidât Kültürü*, UÜSBE., Bursa 1999.

Saliha Baryaman, *İsmâil Hakkı Bursevî, Rûhu`l-Mesnevî (birinci cilt) İnceleme Metin*, UÜSBE., Bursa 2000, 621 s.

M. Fatih Hasçıçek, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu`l-Beyân`ında Nefs Kavramı*, MÜSBE., İstanbul 2000, 113 s.

Nuran Döner, *Tasavvuf Kültüründe Varidât Geleneği ve Bürsevî'nin Kitâb-ı Kebîr`i*, UÜSBE., Bursa 2000, 185 s.

Muhammet Ali Eşmeli, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Muhammediyye Şerhi (II. cilt) Ferahu`r-Rûh*, İÜSBE., İstanbul 2001, 360 s.

Ziyaeddin Coşan, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Fâtîha suresi tefsîri*, MÜSBE., İstanbul 2001, 202 s.

İrfan Poyraz, *İ. Hakkı Bursevî "Kitâb-ı Hayâtü`l-Bal"*, UÜSBE., Bursa 2001, 217 s.

Mustafa Efe, *Rûhu`l-Mesnevî, İsmâil Hakkı Bursevî, (ikinci cilt 1b-99b arası) İnceleme Metin*, UÜSBE., Bursa 2002, 268 s.

Ömer Özbek, *Bursevî'nin Ruhu`l-Beyân adlı tefsîrinde "Usûl-i aşere"*, EÜSBE., Kayseri 2003, 205 s.

Zülfiye Eser, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Es'iletü's-Sahafîyye ve Ecvibetü'l-Hakkîyye İsimli Eseri*, MÜSBE., İstanbul 2003, 276 s.

Mehmet Akif Günay, *Bursevî'nin Muhammediyye Şerhinde Tasavvufi Kavramlar (III. cildin ilk 105 s)*, MÜSBE., 2004, 392 s.

Betül Başlı, *Bursevî'nin Muhammediyye Şerhinde Tasavvuf Kavramları (III. cilt 192-278 sayfalar arası)*, MÜSBE., İstanbul 2005, 343 s.

İbrahim Halil Güler, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şerhu'l-Kebâir adlı eserinin tanıtımı ve tahlili*, MÜSBE., 2005, 195 s.

Selim Çakıoğlu, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Eserininin Tahkik ve Değerlendirilmesi*, MÜSBE., İstanbul 2006 (261 s.). Bu çalışma, esmâ-i hüsnâ ile ilgili bir değerlendirmenin bulunduğu giriş bölümü ile 50 sayfalık bir inceleme kısmı ve metinden oluşmaktadır. Metinde transkripsiyon işaretleri kullanılmamıştır. Yapacağımız çalışmada ise transkripsiyon işaretleri kullanılacak ayrıca tasavvufi

unsurların değerlendirilmesi, İsmâil Hakkı Bursevî'nin yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'nin genel durumu, İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatı, şahsiyeti, eserleri ile metin incelemesi daha derinlikli olarak ele alınacaktır.

Nizamettin Burak, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Vesîletü'l-Meram'ı (İnceleme Metin)*, DEÜSBE., 2006. (167 s.).

Enver Türkmen, *Osman Bedrüddin Erzurumî'nin Gülzar-ı samini'sinde Bulunan Âyetlerin Tasavvufî yorumları ve Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsîrle Karşılaştırılması*, FÜSBE., Elazığ 2007.

1.2.1.3. Doktora Tezleri

Nevin Gümüş, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbü'l-Envar'ı ve Şerh (Hayâtı-İnceleme-Tenkidli Metin)*, EÜSBE., Kayseri 1998, 300 s.

Seyit Avcı, *İsmâil Hakkı Bursevî'de Hadîs Tespit ve Yorumu*, SÜSBE., Konya 1999, 375 s.

Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî, Hayâtı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İnsan Yay., 2001, 381 s.

İsmâil Güleç, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Mesnevî'sinin İncelenmesi* (3 cilt), İÜSBE., İstanbul 2003, 498 s.

M. Murat Yurtsever, *Bursalı İsmâil Hakkı Divânı (İnceleme Metin)* (basılmış Dotor Tezi), UÜSBE. Bursa 1990, 762 s.

Sâkıp Yıldız, *L'Exegete Turc IsmâİL Hakkı Burûsawî, Sa Vie, Ses Oeuvres et La Methode dans son Tafsir Rûh al-Bayân*, L'Universite de Sorbonne, Paris, 1972.

Sâkıp Yıldız, *Büyük Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Bursevî*, (Fransızca Doktora Tezinin müellif tarafından yapılan basılmamış Türkçe tercümesi, 1975)

1.2.1.4. Kitaplar

M. Tâhir Bursalı, *Mevlânâ Şeyh İsmâil Hakkı el-Celvetî*, İstanbul, 1329.

M. Ali Aynî, *Türk Azizleri I İsmâil Hakkı Bursevî*, Mârifet Basımevi, İstanbul 1944.

Sahhâf Es'ad Efendi, *Tercüme-i Hal-i İsmâil Hakkı*, (Pend-i Attâr Şerhinin Başında), Süleymâniye Ktb., Hekimoğlu Bl. nr. 980.

M.Ali Sâbûnî, *Tenvîru'l-Ezhân Min Tefsîri Rûhî'l-Beyân, İsmâil Hakkı el-Bursevî, (İhtisar ve Tahkik)*, Dâru'l-Kalem, Dimaşk 1988.

Hasan Turyan, *Bir Kâmil İnsan İsmâil Hakkı Bursevî*, Merassaa Yay., Bursa 2006.

1.2.1.5. Makaleler

M. Ali Aynî, “İsmâil Hakkı Bursevî Hakkında Bir Tedkik Hulâsası”, *Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmû'ası*, c.II, S. 9, İstanbul 1928.

Ahmed Saîd Süleyman; “Vahdetü'l-vücûd ve Ba'du'l-Efkârî'l-Bâtiniyyeti Fî'l-Kütübî't-Türkiyyeti li İsmâil Hakkı El-Bursevî”, *Mecelletü Külliyyeti'l Âdâb, Câmiatü'l-Kâhire*, II. 1968.

Erdoğan Fırat, “Kütâbu'n-Netîce ve İnsan”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, II/205, Ankara 1975.

Dr. Sâkıp Yıldız, “Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayâtı”, *İslami İlimler Fakültesi Dergisi*. S.1, Erzurum 1975, ss. 103-126.

Bülent Rauf, “İsmâil Hakkı Bursevî, Translation of and Commentary on Fusus al-Hikam by Bulent Rauf With The Help Of R. Brass and H. Tolemache”, *Oxford and İstanbul, Mu'yiddîn ibn Arabî Society*. 1986, 264 pp.

M. Murat Yurtsever, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin ‘Kitâbü'l-Envâr’ı”, *UÜİFD*, S.7, c. 7, ss. 279-296.

Yaşar Aydın, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Felsefe Tasavvuru”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. XVI, S. 2, 2003, ss. 185-194.

Nuran Döner, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâb-ı Kebîr'i ve Bursevî'de Vâridât Kültürü”, *Tasavvuf Dergisi*, S. 15, Temmuz-Aralık 2005.

Bursevî ile ilgili yapılan diğer bâzı çalışmalar bu araştırma içinde ayrıca zikredilmiştir.

1.2.2. Tâîî Çalışmalar

Bu başlık altındaki tâîî çalışmalardan kastımız doğrudan müellifimiz ile ilgili olmayan ancak, Celvetiyye tarîkatı hakkında bilgi verilirken Bursevî'den de bahsedip yararlandığımız çalışmalardır.

H. Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, MÜİFV., Yay. İstanbul 1980.

Selami Şimşek, *Keşanlı Süleyman Zâtî ve XVIII. Asırda Celvetilik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, ATÜSBE), Erzurum 2005.

Mustafa Bahadıroğlu, *Üftâde, Tasavvufî Görüşleri ve Celvetiyye Tarîkatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, UÜSBE), Bursa 1990.

Hasan Basri Öcalan, *XVII. Yüzyılda Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, (yayımlanmamış Doktora Tezi UÜSBE), Bursa 1999.

2. İsmâîl Hakkı Bursevî'nin Yaşadığı Dönemde Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu

2.1. Siyasî ve Askerî Olaylar

İsmâîl Hakkı Bursevî, Osmanlı Devleti'ni gerilemeye doğru götüren olayların başladığı dönemde (h. 1063-1137, m.1653-1725) yaşamıştır. XVII. yüzyılın ikinci yarısı ve XVIII. yüzyılın başları olarak ifâde edebileceğimiz bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesinde önemli zaafaların başladığı görölmektedir. Özellikle bu dönemde, Valide Sultanların devlet işlerine önemli ölçüde karıştığı, devletin başına çocuk yaştaki sultânların geçtiği ve sadaret makâmına geçenlerin yönetimde önemli rol aldığı, bu yüzden de sık sık bu makâmların el değiştirdiği görölmektedir. Bütün bunlardan dolayı siyasî açıdan bu dönemin pek parlak olmadığını ifâde edebiliriz¹⁹

İsmâîl Hakkı, beş padişahın saltanat döneminde yaşamıştır. Bunlar, IV. Mehmed (1648-1687), II. Süleyman (1687-1691), II. Ahmed (1691-1695), II.

---

¹⁹ Mustafa Nuri Pâşâ *Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleri ile Osmanlı Târîhi*, (sad. Neşet Çağatay) TTK. Yay., Ankara 1992, I-II, 254.

Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmed (1703-1730)'dir. Bursevî, ömrünün ilk otuz dört senesini, Osmanlı tahtında Kanunî'den sonra kırk yıla yakın bir süreyle en çok saltanat sürmüş olan IV. Mehmed döneminde geçirmiştir. Bu padişah (IV. Mehmed), henüz yedi yaşında bir çocukken tahta çıkmış, önce büyükannesi Kösem Mahpeyker Sultan'ın, ardından annesi Turhan Valide Sultan'ın naibeliği altında saltanat sürmüştür. Daha sonraları Köprülülerin sadaret döneminin başlangıcından itibaren devlet yönetiminden ilgisiz ve habersiz bir şekilde vaktini çoğunlukla av partileriyle geçirmiştir.²⁰

Küçük yaşta tahta geçirildiği için iyi bir eğitim alma imkânına kavuşamayan IV. Mehmed, tarihe av iptilası olan bir Osmanlı padişahı olarak geçmiş, çocukluğunda başladığı avcılıktan bütün ikazlara rağmen vazgeçmemiş ve bu durum onun tahttan indirilmesine sebep olmuştur. Padişahın oldukça masraflı av partilerini tertip etmesi ve devlet işleriyle ilgilenmemesi, merkezde devlet idâresinde görev alan idârecilerin gevşemesine sebep olmuş ve bu durum devletin gittikçe kan kaybetmesine yol açmıştır.²¹ IV. Mehmed'in saltanatının ilk yılları Valide Sultanların çekişmeleriyle geçmiştir. Bu dönemde devletin malî durumu bozulmuş, bu bozulmanın netîcesinde akçe birkaç defa devalüe edilmek zorunda kalınmıştır.²² Bu durumun da etkisiyle hem merkezde hem de Anadolu'da isyanlar meydana gelmiştir.²³ Osmanlı yönetimindeki bu karmaşa, Osmanlı Devleti'nin Girit ve Dalmaçya'da savaştığı Venedik Donanması'nın Çanakkale Boğazı'nı abluka altına almasına sebep olmuştur. Böyle acı askerî olaylar meydana gelirken, merkezde Büyük Valide Kösem Sultan ile padişahın öz annesi Hatice Turhan Sultan arasında, saray ağalarının ve ocak ağalarının da katıldığı bir rekabet yaşanmakta idi. Bu durum 1651 (h.1061) yılında, ocak ağalarıyla anlaşarak IV. Mehmed'i tahttan indirmeye

---

²⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi*, TTK. Yay., Ankara 1988, III/11, s. 589.

²¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/11, s. 588-589; Cavit Baysun, "Mehmed IV", *İA*, VII, 556-557; İsmâil Hamî Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Kronolojisi*, İstanbul 1961, III, 412, 464 .

²² Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Târihi*, İstanbul ts., s. 268.

²³ Andre Miquel, *Doğuştan Günümüze, İslâm ve Medeniyeti*, (çev. Ahmet Fidan- Hasan Menteş), Birleşik Dağıtım, İstanbul 1991, I, 352, 354.

çalışan Kösem Mahpeyker Sultan'ın boğdurulması ve ocak ağalarının yönetimdeki etkilerinin ortadan kaldırılmasıyla son bulmuştur.²⁴

Köprülü Mehmed Pâşâ'nın²⁵ 1656 tarihinde sadarete getirilmesine kadar, Osmanlı Devleti yönetiminde âdetâ bir fetret dönemi yaşanmıştır. Malî durumun düzeltilmesi için bâzı tedbîrlere alan Tarhoncu Ahmed Pâşâ²⁶ gibi hamiyetli bâzı vezîrlere de dâhil olmak üzere hiçbir yönetici kayda değer bir icraat yapma imkânını bulamamıştır.²⁷ Köprülü Mehmed Pâşâ'nın sadaret görevini almasıyla, IV. Murâd döneminden sonra bozulan devlet idâresi rayına sokulmaya çalışılmış,²⁸ içteki ayaklanmalara büyük ölçüde son verilmiş, dış düşmanlar sindirilmiş, devlet otoritesi yeniden sağlanmaya başlanmıştır.²⁹

IV. Mehmed döneminin en önemli olaylarından bir tânesi II. Viyana Kuşatması olmuştur.³⁰ Merzifonlu Kara Mustafa Pâşâ'nın, düzenlenmesinde bir maslahat görülmeyen Avusturya seferine Padişahı ikna etmesi ve bu sefer sırasında Viyana'yı tedbîrsizce kuşatması Osmanlı Devleti'nin bir hezîmetle karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur.³¹

II. Viyana bozgunu âdetâ büyük felaketlerin başlangıcı olmuştur. Budin gibi önemli bir kalenin bile elden çıkmasına sebep olan gelişmelere kayıtsız kalan ve av partilerine son vermeyen padişaha karşı gittikçe olumsuz bir hava oluşmaktaydı. İstanbul'da ulufelerinin verilmemesini bahane ederek ayaklanan askerler, IV. Mehmed'in tahttan indirilip yerine, uzun süredir dört duvar arasında yaşadığından dolayı devlet idâresinden habersiz olan II. Süleyman'ı tahta çıkarmışlar. Ancak bu değişiklik problemlere çâre olmamış II. Süleyman'ın devlet yönetimindeki

---

²⁴ Mustafa Nuri Pâşâ, *a.g.e.*, s. 254 ; Mucteba İlgürel, *DGBİT.*, İstanbul 1993, XI, 27; Metin Kunt, (Yayın Yön.Sina Akşin), *Türkiye Târihi III, Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul 1997, s. 32.

²⁵ Köprülü'nün şahsiyeti ve dönemi için bk. M. Tayyib Gökbilgin, "Köprülüler" *İA*, VI, ss. 892-897; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, ss. 367-401.

²⁶ Tarhoncu Ahmed Pâşâ'nın aldığı malî tedbîrlere hakkında bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, ss-264-267; Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Târihi Hakkında Tetkikler.*, Ankara 1989, s. 36.

²⁷ Bk. Mucteba İlgürel, *a.g.e.*, ss. 28-29; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 265.

²⁸ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Târihi*, (çev. Neşet Çağatay), Ankara 1992, s. 272.

²⁹ Metin Kunt, *a.g.e.*, İstanbul 1997, ss 34-38.

³⁰ Bk.Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 445-459.

³¹ Bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 439-459; Baysun, *a.g.md.*, ss. 548-554; Danişmend, *a.g.e.*, III, ss. 412-456.

başarısızlığı menfi yöndeki gelişmelerin daha da büyümesine sebep olmuştur.³² Nitekim II. Süleyman döneminde de mağlûbiyetler birbirini takip etmiş, Belgrad, Niş ve Kanije gibi önemli yerler ile Mora Yarımadası Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştır.

Köprülü Mehmed Pâşâ'nın vefâtından sonra yerine geçen Köprülüzâde Fazıl Mustafa Pâşâ, Niş, Semendire ve Belgrad gibi önemli bâzı yerleri almıştır.³³ II. Süleyman'dan sonra Osmanlı tahtına geçen ve dört yıla yakın saltanat süren II. Ahmed döneminde de Osmanlı devleti savaflara devâm etmiş, II. Viyana bozgunundan sonraki Salankamen meydan muharebesi mağlûbiyetle sonuçlanmıştır. Bundan sonra Osmanlı, Avrupa savaflarında hep kaybettiği bir dönem yaşamıştır. Bu sıralarda Varat kalesi Avusturyalıların eline geçmiş, Sakız adası Venedikliler tarafından işgal edilmiştir. Ayrıca içte Irak, Hicaz, Suriye, Trablus, Cezâyir ve Tunus'ta devleti uğraştıran birçok karışıklıklar meydana gelmiştir.³⁴ II. Ahmed'in akabinde Osmanlı tahtına oturan II. Mustafa, kendinden önceki padişahların aksine bizzat seferlere iştirak ederek askerinin moralinin düzelmesine vesîle olmuş, ilk Avusturya seferlerinde bâzı başarıların elde edilmesine yol açmıştır. Ancak bu başarılar devâm etmemiş, üçüncü Avusturya seferi sırasında meydana gelen Zenta mağlûbiyeti, Osmanlı tarihinin ilk ağır antlaşması olan Karlofça'yı (1699) imzalamasına sebep olmuştur. Karlofça Antlaşmasıyla Osmanlıların Avrupa'daki ilerlemeleri durdurulmuş, Osmanlı Devleti tarihinin ilk büyük arazi kaybını burada vermiştir. Bu antlaşma netîcesinde Hıristiyan devletlerin Osmanlı Devleti'ne haraç vermesi kaldırılmıştır. Osmanlı Devleti, Avrupa savaflarında ve politikasında, büyük bir devlet olma yerine diplomatik değeri olmayan zamânın büyük devletlerinin amaçların göre şekillendirilen bir araç durumuna düşürülmüştür.³⁵ Bundan sonraki dönemin en önemli politikası, eldeki toprakların muhâfaza edilmesi olmuştur.³⁶ Karlofça Antlaşmasından sonra, uzun süredir devâm eden savaflardan dolayı gerek merkezde, gerekse taşrada meydana gelen başıbozuklukların ortadan kaldırılması

---

³² Bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, 495-496; Bekir Kütükoğlu, "Süleyman II", *İA*, XI, ss. 155-157.

³³ Bk. Kütükoğlu, *a.g.md.* ss. 157-170.

³⁴ Bk. Cavid Baysun, "Ahmed II", *İA*, I, ss.164-165.

³⁵ Niyazi Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul 1978, s. 41.

³⁶ Bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 555-595; Cengiz Orhonlu, "Mustafa II", *İA*, İstanbul 1979, VIII, ss. 695-697.

için bâzı düzeltmeler yapma yoluna gidilmiştir. Ancak saltanatının ilk yıllarında, bizzat seferlere katılarak ordunun moralini yükselten ve merkezdeki otoriteyi sağlama yönünde ümit veren II. Mustafa, Zenta bozgunundan sonra kendi kabuğuna çekilmiş ve babası IV. Mehmed gibi avcılığa meyletmiş, bunun için de zamânının çoğunu Edirne’de geçirmeye başlamıştır. Bu durum merkezde yine karmaşanın meydana gelmesine sebep olmuştur.

II. Mustafa’nın hocası Şeyhülislâm Feyzullah Efendi de, Padişah nezdinde kazandığı güvene dayanarak belli başlı makâmları oğullarına ve kendisine yakın olanlara dağıtmıştır. Hattâ, Osmanlı tarihinde eşine rastlanmamış bir uygulama ile kendinden sonra, büyük oğlu Fethullah Efendi’nin şeyhülislâmlık makâmına getirilmesi için padişah’tan bir hatt-ı hümayun almıştır.³⁷ Feyzullah Efendi’nin padişaha güvenerek devlet işlerine daha fazla karışması, sadrazamların tâyin ve azlinde rol almaya çalışması, gerek ulema arasında, gerekse de askerler nezdinde önemli rahatsızlıklara sebep olmuştur.³⁸ Bunun netîcesinde ulema, asker ve İstanbul ahâlisi ayaklanarak Edirne’ye doğru hareket etmiştir. Osmanlı tarihine “Edirne Vak’ası”³⁹ veya “Feyzullah Efendi Vakası”⁴⁰ olarak geçen ve Osmanlı tarihinde üç defa meydana gelen Şeyhülislâm katli hâdiselerinden biri bu devirde olmuştur.⁴¹ Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, asî yeniçeriler tarafından birçok hakaretlere maruz kalmış ve bu ayaklanma netîcesinde Feyzullah Efendi katledilmiştir.⁴² II. Mustafa da tahttan indirilip, yerine kardeşi III. Ahmed çıkarılmıştır (1703).⁴³ Otuz yaşında iken ağabeyi yerine tahta geçen III. Ahmed, bir isyandan sonra tahta çıktığı için, asî

---

³⁷ Şâyet Feyzullah Efendi ayaklanma sonucu öldürülme idi, Osmanlı hükümdar hanedânı gibi bir de şeyhülislâm hanedânın teşekkül edeceği ve bu makâmın belirli ailelere münhasır kalacağı yorumları yapılmaktadır. Bk. Vasfî Raşit Sevig, (Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, kitabına yazdığı önsöz) Ayyıldız Matbaası A. Ş., Ankara 1972. s. XLI.

³⁸ Metin Kunt, *a.g.e.*, ss. 51-52; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/1, s. 15.

³⁹ Abdülkadir Özcan, “Edirne Vak’ası”, *DİA*, İstanbul 1994, X, ss. 445-446.

⁴⁰ Feyzullah Efendi’nin hâl tercümesi ve ve Edirne Vak’asındaki rolü için bk. Orhan Köprülü, “Feyzullah Efendi” md., *İA*, IV, ss. 593-600; Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara 1972, ss.98-101.

⁴¹ Antony Dolphin Alderson, *Bütün Yönleri ile Osmanlı Hanedanı*, (çev. Şefaettin Severcan), İstanbul 1998, s. 115.

⁴² Feyzullah Efendi’nin feci âkibeti için bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/1, ss. 24-38; a. mlf. *a.g.e.*, ss. 38-45; Mehmet Serhan Tayşi, “Feyzullah Efendi, Seyyid”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 527; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/1, ss. 24-45; İlgürel, *a.g.e.*, ss. 109-111; Mustafa Nuri Pâşâ, *a.g.e.*, III-IV, s. 24-25.

⁴³ Bk. Orhonlu, “Mustafa II”, *İA*, VIII, s.697-699; *a.g.e.*, s. 75.

yeniçerilerin istedikleri altmış kadar devlet adamını onların eline teslim mecbûr kalmıştır. III. Ahmed'in saltanatının ilk yedi yılında yedi sadrazam görev almıştır. Sadrazamların böyle sık bir şekilde değiştirilmesi, içte de dışta da başarılı gelişmelere engel olmuştur. Daha sonra sadarete getirilen Baltacı Mehmed Pâşâ'nın orduyla Rusya cephesine gitmesi ve Prut Nehri kenarında Çar Petro kumandasındaki Rus ordusunu teslim mecbûr bir vaziyete sokması, bunun üzerine karşı tarafın teklifi ile nispeten başarılı Prut Antlaşmasının (1711) imzalanması bir müspet gelişme sayılabilir. Ancak Rus tarafının bu antlaşma maddelerini yerine getirmemesi, III. Ahmed'in yeni bir sefer için ordu ile birlikte Edirne'ye gitmesine sebep olmuştur. Ancak İngiliz ve Hollanda elçilerinin devreye girmesi ve Prut Antlaşmasının bâzı maddelerinin Ruslar tarafından uygulanması neticesinde bu seferden vazgeçilmiştir. Sadrazam Ali Pâşâ kumandasındaki Osmanlı ordusunun, Mora Yarımadasını Venediklilerden geri alması ve Girit'teki bâzı kalelerin ele geçirilmesi (1715) de zikredilmesi gereken askeri başarılarıdır. Ancak aynı başarılar Avusturya cephesinde gösterilememiştir. Bunun üzerine Nevşehirli Damat İbrahim Pâşâ'nın sadareti zamanında⁴⁴ Pasarofça Antlaşması⁴⁵ imzalanarak (1718) batıda ve kuzeyde savaflara son verilmiştir.⁴⁶ Bu dönemde bozulan adâlet müessesesine çeki düzen vermek, ilmiye sınıfından olanların maddî durumlarını düzeltmek ve yolsuzluk yapanları cezâlandırmaya yönelik bir nizâmname çıkarılmıştır.⁴⁷

2.2. Sosyal ve Ekonomik Olaylar

Bursevî'nin yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'nin gerek siyâsî, gerekse ekonomik açıdan pek parlak bir durumda olmadığı görülmektedir. Uzun ve yorucu savaflar özellikle II. Viyana bozgunundan sonra askerî alanlarda meydana gelen başarısızlık ve mağlûbiyetler sosyal hayâtı önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir. Bu durum Rumeli'de gelir getiren toprakların kaybedilmesine, dolayısıyla da para

---

⁴⁴ Bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/1, ss. 147-203.

⁴⁵ Bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/1, ss. 140-146; M. İlgürel, *a.g.e.*, XI, ss. 125-126.

⁴⁶ Enver Karal, "Ahmed III", *İA*, I, ss. 165-166; Münir Aktepe, "Ahmed III", *DİA*, II, 34-38; M. İlgürel, *a.g.e.*, s. 115-136.

⁴⁷ Ahmed Lüffi, *Osmanlı Adâlet Düzeni*, (sad. Erdinç Beylem), İstanbul 1979, s. 82.

kaynaklarının kurumasına⁴⁸ ve devletin ekonomik açıdan gittikçe zaafa uğramasına sebep olmuştur. Osmanlı maliyesi, sürekli borçlanmalar yüzünden ecnebi nüfûzu altına girmiş, milli kaynakların çoğuna yabancı sermaye el atmıştır. Ciddî bir *malî* reforma gidilmediğinden, devletin artan ihtiyaçları mevcûd geliriyle karşılanamaz hâle gelmiş ve hazîne açık meydana gelmiştir.⁴⁹

Ek *malî* kaynak oluşturmak amacıyla başvuru olan taşş işlemleri ise fiyat artışlarına,⁵⁰ yeniçerilerin ayaklanmalarına, vezîr ve hattâ padişahların kellelerinin istenmesine yol açmıştır.⁵¹

Ekonomik sıkıntılarının aşılması için devletin halka yeni vergiler koyması ise çâre olmadığı gibi, halkın devlete olan güveninin kaybolmasına yol açmıştır.⁵² Padişahların tahta çıkışlarında bahş dağıtılması adeti ekonomiyi olumsuz etkileyen sebeplerden biridir. IV. Mehmed'in tahta oturması sırasında dağıtılan bahş, ancak Sultan İbrahim döneminde haksız bir şekilde zengin olmuş Cinci Hoca'nın⁵³ serveti müsâdere edilerek verilebilmiştir.⁵⁴

II. Süleyman'ın cülus bahşini vermek için hazîne para bulunmadığından iç hazîne ve kilerde ne kadar altın, gümüş kap, kılıç gibi malzemeler varsa darphaneye verilmiş, buna rağmen yetmemiştir. Bu sıkıntının giderilmesi, kapıkulu askerlerinin taşkınlığını engellenmesi ve yaklaşmakta olan baharda sefer hazırlıklarının

---

⁴⁸ Osmanlıda para darlığının yol açtığı huzursuzluklar hk. geniş bilgi için bk. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, (Celalî İsyânları)*, Cem Yay., İstanbul 1995, ss. 52-61, 462-463, 490; a. mlf. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Târîhi*, Cem Yay., İstanbul 1995, c. II, ss. 290-299.

⁴⁹ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında bir Tetkik*, TTK. Yay., Ankara 1994, s. vii.

⁵⁰ Akçe değerindeki kararsızlığın sosyal alandaki olumsuz etkileri için bk. Akdağ, *a.g.e.*, c. II, ss. 278-289.

⁵¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Târîhi*, İstanbul 1988, s. 147; Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Der yay., İstanbul 1986, s. 106, 107.

⁵² IV. Murat (1623-1640) ve Sultan İbrahim (1640-1648) döneminde yaşamış olan Koçi Bey, bu kötü gidişatı çok önceden tespit etmiş ve bu tespitlerini her iki padişaha rapor hâlinde sunmuştur. bk. Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi*, sad. Zuhûri Danışman, MEB. Yay., İstanbul 1993.

⁵³ Cinci Hoca'nın sebep olduğu felaketler hakkında bk. Mehmed Halife, *Târîh-i Gilmânî*, (haz. Ömer Karayumak), İstanbul ts., ss. 45-50.

⁵⁴ Karamursal, *a.g.e.*, s. 34; Mustafa Nuri Pâşâ, *a.g.e.*, c. I-II, s. 309; Uzunçarşılı, *Osmanlı Târîhi*, III/1, s. 241; Cavit Baysun, "Mehmed IV" *İA*, VII, 548; Nuri Ünlü, *İslâm Târîhi*, II, İstanbul 1994, 321.

yapılabilmesi için zenginlerden “imdâdiye”⁵⁵ adı altında para alınmasına karar verilmiştir.⁵⁶

II. Ahmed’in cülûs bahşişi, devâm eden savaşların tesiriyle de devleti zor durumda bırakmıştır. III. Ahmed döneminde de aynı sıkıntılar yaşanmış,⁵⁷ ancak devlet ileri gelenlerin müsâdere edilen malları ile ihtiyaç giderilebilmiştir.⁵⁸

Savaşların son bulması netîcesinde Osmanlı Devleti’nde “Lâle Devri” diye isimlendirilen zevk ve eğlence devri başlamıştır. Tabiatı itibâriyle rahatı, zevk ve sefayı seven III. Ahmed bundan sonra vaktini eğlencelerle geçirmiştir. Bu dönemde lâle eğlenceleri, helva sohbetleri ve mesire yerlerinde toplanıp zamân geçirme iştihak İstanbul’u bir eğlence merkezi hâline getirmiştir. Böylece İstanbul’un hayât tarzında önemli değişiklikler meydana gelmiş, Paris’ten getirilen planlar ölçü alınarak Kâğıthane’de ve Boğaziçi sâhilinde yeni binâlar inşa edilmeye başlanmıştır. Her taraf renk renk çiçeklerle süslenmiş, böylece “şükûfecilik” adı verilen çiçekçilik meslek hâline gelmiştir.

Bu dönemde iktisadî ve sosyal hayâtla ilgili yenilik hareketlerine büyük önem verilmiş, edebiyât ve sanatta önemli adımlar atılmıştır. Zamânın ilim adamları arasından bir tercüme heyeti kurulmuş ve nâdir yazmaların yurt dışına çıkartılması da yasak edilmiştir. Bu yıllarda İstanbul’da beş kütüphanenin inşa edilmesi de eğitim alanındaki güzel gelişmelerdendir.

Bu devirde, Avrupa devletleriyle geliştirilen siyasî münâsebetler sebebiyle elçilik teatileri arttı. Paris’e gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi burada birçok müesseseleri gezdi ve gördüklerini rapor hâline getirdi. Kendisine seyahatinde refakat etmiş olan oğlu Said Mehmed Efendi ise matbaanın İstanbul’da açılmasını

---

⁵⁵ İmdâdiyye: Savaş zamanlarında, savaş masraflarını karşılamak, barış zamanlarında da bütçe açığını kapatmak için halktan alınan örfî vergidir. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Târih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 1993, II., 63; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık*, TTK. Yay., Ankara 1994, s. 48, 49, 52, 89; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK.Yay., Ankara 1991, s. 29.

⁵⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/1, 437.

⁵⁷ Abdulkadir Özcan, “Cülûs”, *DİA*, VIII, 112-113; Bu dönemde alınan bâzı *malî* tedbîrler için bk. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 29, 30.

⁵⁸ Bk. Karamursal, *a.g.e.*, s. 34; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/1, 486-488; III/11, s. 335-337; a.mlf, IV/1, s. 320; Özcan, *a.g.md.*, s. 113.

sağladı. 1727 yılında ilk defa Türkçe bir kitap matbaada basılmıştır. Bu gelişmeler bir nevi Osmanlı Devleti'nin garplılaşmasının bir başlangıcı olmuştur.⁵⁹

III. Ahmed saltanatının son yıllarında İran ile meydana gelen problemler ve savaşlar, Osmanlı Devleti'ni bu dönemde meşgûl eden en büyük siyasî meseleler olmuştur. Bu durum, içte III. Ahmed ve vezîri Sadrazam Damat İbrahim Pâşâ'nın itibârını düşürmüştür. Bu dönemde sık sık gerçekleştirilen seferlerden dolayı ekonomi zayıflamış ve bunu aşmak için ard arda yeni vergiler konulmuştur. Anadolu'daki ayaklanmalar ve asayişin bozulması netîcesinde halk İstanbul'a göç etmiş ve bu durum işsizliğin yaygınlaşmasına sebep olmuştur. İstanbul esnafının içinde bulunduğu zorluklar gibi iktisadî ve sosyal sebepler, idârecilere karşı hoşnutsuzluğun artmasına yol açmıştır. Bu sıkıntılara rağmen padişah ve devlet adamlarının eğlencelerine devâm etmesi halkın padişah ve yöneticilere olan güvenini yok etmiş, diğer taraftan bâzı makâmlara yetkililerin yakınlarının getirilmesi de bir kısım devlet erkânı ve ilmiye sınıfının de memnuniyetsizliklerini doğurmuştur. Durum bu vaziyette iken, meydana gelen hoşnutsuzluğu ortadan kaldırmak için Üsküdar sahrasına tuğlar dikilerek İran üzerine sefer ilan edildiği hâlde,⁶⁰ Padişah'ın sefere taraftar olmaması ve Sadrazam İbrahim Pâşâ'nın işi ağırdan alması üzerine 1730 yılında Patrona Halil isyanı meydana gelmiştir. Bu isyan netîcesinde Sadrazam İbrahim Pâşâ öldürülmüş, III. Ahmed de tahttan ayrılmak zorunda kalmıştır.⁶¹

2.3. Eğitim ve Öğretim Durumu

Bilindiği gibi Osmanlı medrese sisteminde sınıf geçme yerine kitap bitirme esas alınmaktaydı. Bu sâyede kâbiliyetli kişilere erken yaşlarda âlim ve müderris olma fırsatı tanınmış olmaktadır. Keza, dersler sık sık tekrarlarla ve karşılıklı münakaşalarla işlenip medresenin yakınındaki mescid ve camilerde⁶² öğrenilen

---

⁵⁹ Bk. Karal, "Ahmed III", *İA*, 167-168; Aktepe, "Ahmed III", *DİA*, II, 37-38; M. İlgürel, *a.g.e.*, s. 133,134.

⁶⁰ Mehmet Saray, *Türk-İran Münâsebetlerinde Şiliğin Rolü*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1990, s.54.

⁶¹ Bk. Uzurçarşılı, *a.g.e.*, IV/1, s. 170-210; Karal, "Ahmed III", *İA*, I, 168; Aktepe, "Ahmed III", *DİA*, II, 36-37.

⁶² İslâm târihinde câmi ve mescitlerin eğitim-öğretim faaliyetleri açısından oynadıkları rol hakkında geniş bir değerlendirme için bk. Johs Pedersen, "Mescid", *İA*, VIII, İstanbul 1979, ss. 61-71; Sakıp Yıldız, "Vaaz ve Hutbelerle Câmilerde Din Eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığının Rolü", *Türkiye I.*

bilgilerin tatbikatı yapılıyordu.⁶³ Bu tatbikat sâyesinde kuru bir ezbercilik yerine talebenin muhakemesini geliştiren “cedel”⁶⁴ ilmi ile tanışması sağlanıyordu.⁶⁵ Bu uygulamaya ilâve olarak, Osmanlının ilerleme döneminde talebe, din ilimleri yanında, matematik, fizik, astronomi ve hikmet gibi müspet ve felsefi ilimlerle de teçhiz edilmekteydi.⁶⁶ Duraklama döneminde, özellikle XVI. yüzyılın sonlarına doğru matematik, kelâm ve hikemiyat (felsefe) gibi tefekkürü artıran aklî ilimler ile din ilimleri arasındaki dengenin aklî ilimler aleyhine gittikçe bozulduğu görülmektedir.⁶⁷ Bu durum hem müderris kalitesi itibâriyle, hem de tedrisat ve talebe bakımından medreselerin bozulması netîcesini doğurmuştur.⁶⁸

Ayrıca teamüllere aykırı olarak, medreselerde artık ilmî kriterlerin yerine iltimasın tesirli olması,⁶⁹ bir kısım ulema çocuklarına on beş yaşından önce ulema payesi ve müderrislik ruûsları verilmesi,⁷⁰ para ve rüşvetle müderrislik unvanlarının

---

Din Eğitimi Semineri, Ankara (22-23 Nisan 1981), s. 59; Muşhirul Hak, “İslâm Toplumunu ve Toplumun Hayatında Câminin Yeri” (trc., Ahmet Güç), *UÛİFD.*, S.III, C. III, ss. Bursa 1991, 287-292.

⁶³ Cahit Baltacı, *XV-XVI. asırlarda Osmanlı Medreseleri*, s. 44, 45; İslâm’ın ilk dönemlerinde tatbik edilen eğitim-öğretim metodu için bk. Ahmet Çelebi, *İslâm’da Eğitim-Öğretim Târîhi*, (trc., Ali Yardım), İstanbul 1983, s. 95.

⁶⁴ Cedel: Doğruluğu herkes tarafından kabûl edilen önermelere dayanan kıyas; tartışmada rakibi susturma yöntemi anlamında kullanılan mantık, kelâm ve felsefe terimidir. Daha geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Cedel”, *DİA*, VII, 208-210; Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., İstanbul 1996, ss. 92-101.

⁶⁵ Ziya Kazıcı-Mehmet Şeker, *İslâm Türk Medeniyeti Târîhi*, İstanbul 1981, s. 164.

⁶⁶ Daha geniş bilgi için bk. Selahattin Parlador, “Medrese Hakkında Pedagojik bir Değerlendirme” *DEÛİFD*, IV, İzmir 1979.

⁶⁷ Hasan Akgündüz, *Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul 1997.s. 506; Yusuf Halaçoğlu, *XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK.Yay., Ankara 1991, s. 127; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Târîhi*, İstanbul 1991, s. 241.

⁶⁸ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Târîhi*, Ankara 1985, s. 64. Aklî ilimler ile din ilimleri arasındaki dengenin aklî ilimler aleyhine gittikçe bozulduğu ve bu durumun medreselerin bozulmasına neden olduğu fikri bu konu ile ilgili te’lif edilmiş olan eserlerin çoğunda yer alan yaygın bir görüştür. Ancak bu görüşün pek de isabetli olmadığı, zîrâ aklî ilimlerin, medreselerin gerilemeye başladığı târih olarak kabûl edilen XVI. Yüzyılda da okutulduğu iddia edilmektedir. Medreselerin gözden düşmesi ve faaliyet yapamaz hâle gelmesinde en önemli faktörün, Osmanlı devlet yönetimi ve sisteminde gerçekleşen düşünsel, siyasal, sosyal ve kültürel “Batılılaşma” ve “Sekülerleşme” hadîsesi olduğu ileri sürülmektedir. Bu yüzden medresenin gerilemesinden yada bozulmasından değil, dışlanmasından ihmal edilmesinden, gözden çıkarılmasından bahsedilmesinin daha doğru olacağı iddia edilmektedir. Bu konu ile ilgili olarak daha daha geniş bilgi için bk. Yaşar Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 3., 1999, ss. 23-39.

⁶⁹ Bu iltimaslara çeşitli örnekler için bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi-Medrese Programları, İcazenâmeler-İslahat Hareketleri*, İstanbul 1983, ss. 148-154; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, 3.bs. TTK Yay., Ankara 1988, ss. 67-74.

⁷⁰ İlber Ortaylı, *Türk İdare Târîhi*, TODAİ., Enstitüsü Yay., Ankara 1979, s. 171, 172.

dağıtılması,⁷¹ ehil olanların değil de iltimaslıların medreselere yönetici ve müderris olarak atanması medreselerin bozulmasına sebep olan en önemli etkenlerdir.⁷²

Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin yükselmesinde büyük rolü olan medreselerin çöküşünde rol oynayan sebeplerden birisi de bu kurumların asıl vazîfelerini ihmal ederek siyasetle uğraşması ve siyasetin de bu müesseselere müdâhelesi olarak gösterilmektedir.⁷³

XVII. yüzyılda eğitim-öğretim kurumları olan medreseler ve eğitimci olan müderrisler sayıca hayli fazla olmakla birlikte bu sayısal fazlalık niteliğe dönüşmemiştir.⁷⁴ İlmî seviyenin düşüklüğü, medrese teşkilatının düzeninin bozulması netîcesinde müderrislerin sayısının artması bu bozulmaların ana sebepleridir.⁷⁵

Bu dönemde te'lîf edilen çok miktârda eserin ilmî niteliğinin olmaması da eğitim durumu açısından bize bir bilgi vermektedir. Medreselerin Osmanlı Devleti'nde bu şekilde bozulması karşısında Avrupa'da matbaanın icadı ve müspet ilimlerin yayılması bilimsel çalışmaların önünü açmıştır.⁷⁶

2.4. Dînî ve Tasavvufî Hayât

İsmâil Hakkî'nin yaşadığı dönemin en önemli dînî hareketi şüphesiz Kadızâdeliler Hareketidir. Bursevî'nin doğumundan çok önceleri başlamış olan bu hareketin etkisi sonraki yüzyılları da etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nde, IV. Murâd devrinin (1623-1640) başlarından IV. Mehmed'in saltanat döneminin (1648-1687) sekizinci yılına kadar olan müddet içinde dinde bir tasfiye hareketi meydana

---

⁷¹ Kazıcı, Şeker, *a.g.e.*, s. 165.

⁷² Medrese sisteminin yozlaşması ile ilgili genel bir değerlendirme için bk. Nejdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Târîhi*, İletişim Yay., İstanbul 1991, ss. 32-49.

⁷³ Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK. Yay., Ankara 1991, s. x.

⁷⁴ İlmîye sınıfının bozulması ile ilgili bir değerlendirme için bk. Ahmet Akgündüz-Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999, s. 307.

⁷⁵ Medrese sisteminin bozulması ile ilgili olarak bk. Cahit Baltacı, "Eğitim", (*Osmanlı Dünyâyı Nasıl Yönetti*, kitabı içinde), İz Yay., İstanbul 1998, s. 255; Atay, *a.g.e.*, s. 153.

⁷⁶ Bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/11, s. 490-495; a.mlf., *İlmîye Teşkilatı*, s. 67.

gelmiştir ki buna, İstanbul’da Kadızâde Mehmed Efendi adındaki bir vaizin ön ayak olması dolayısıyla “Kadızâdeliler Hareketi” denmektedir.⁷⁷

Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) yetişmiş olan Birgivî Mehmed Efendi’nin,⁷⁸ *Kur’ân* ve Sünnet dışında her türlü İslâm geleneği reddeden selefi⁷⁹ anlayışından beslenen Kadızâdeliler Hareketi’nin isim babası olan Kadızâde Mehmed Efendi İstanbul vaizlerindedir.

XVII. yüzyıl başlarından itibaren, o zamâna kadarki dînî ve fikrî hoşgörünün azaldığı ve tasavvuf ehline düşmanlık gösteren Kadızâdeliler ismi altında bir vaizler sınıfının ortaya çıktığı ve etkili olduğu görülür. Bu vaizler, devlet işlerinin bozulmasını dindeki bid‘atlara bağlamışlar ve tarikat âdâbına savaş açmışlardır.⁸⁰ Bu katı tutum, yukarıda değindiğimiz medresenin eğitimini salt naklî ilimler alanına doğru daraltmasında etkili olan faktörlerden biri olacaktır.⁸¹ Merkezî otoritenin zayıf olması ve bâzı saray ağalarının bu mutaassıp vaizlerin yanında yer alması toplumdakî dînî ayrışmanın hızlanmasına sebep olmuştur. Kadızâdelilerin faaliyetleri netîcesinde, Halvetî ve Mevlevî tekkelerinde serbest bir şekilde zikirler yapılması güçleşmiş, bu yüzden İstanbul halkı âdetâ ikiye bölünmüştür. Bâzı saray ağalarının da vaizleri tutması netîcesinde tekkelerin basılması ve şeyhlerin tehdit edilmesi gibi hâdiseler vuku bulmuştur.⁸²

---

⁷⁷ Ahmet Yaşar Ocak, “XVII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış, Kadızâdeliler Haraketi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2, s. 208 Kadızâdeliler Haraketi ile ilgili geniş bilgi için bk. Cengiz Gündoğdu, “XVII. Yüzyıl Osmanlısında İki Farklı Sûfî Tipi Abdülmecîd-i Sivâsî ve İdrîs-i Muhtefî”, *İLAM Araştırma Dergisi* c. II, S. 2 (Temmuz-Aralık 1997), ss. 21-40; a. mlf., “XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından , Sivâsîler-Kadı-Zâdeliler Mücadelesi”, *İLAM Araştırma Dergisi* c. III, S. 1 (Ocak-Haziran 1998), ss. 37-75.

⁷⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 354, 355.

⁷⁹ Selefîye ve bu mezhebin tasavvufla olan münâsebeti için bk. Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı, Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, Dergah Yay., İstanbul 1979, ss. 33-72.

⁸⁰ Medrese ile ehl-i tasavvuf arasındaki tartışmaların geniş bir tahlili için bk. Ferhat Koca, “Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakırlar İle Sofular Mücadelesinin Târîhi Serüveni”, *GÜÇİFD*, 2002/I, ss. 73-131; Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Târîhi*, c. I, MEB. Yay., İstanbul 1998, ss. 118-120.

⁸¹ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993, s.39.

⁸² Bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1 s. 354-366; M. İlgürel, *a.g.e.*, s. 36-39.

Küçük Kadızâde Mehmed Efendi,⁸³ demogojisi kuvvetli olduğu için kısa zamânda meşhur olup Ayasofya Camii vaizliğine yükselmişti. Zamânla taraftarlarını arttıran Kadızâde, kendisi gibi tasavvuf ehlinin aleyhinde olan vaizler yetiştirmiştir.⁸⁴ Kadızâde'nin, bid'atlara çatarken, tarîkat ayinlerini ve bâzı tasavvufî meseleleri diline dolayıp münakaşa konusu yaptığı sıralarda, Şeyh Abdülmecid Sivasî Efendi de Halvetîlerin ileri gelenlerindendi.⁸⁵ Sivasî de Kadızâde'ye ve fikirlerine karşı çıkmakta, münakaşa konusu olan meseleleri mutasavvıfların inançları doğrultusunda cevaplandırmaktaydı. Bu iki şahıs arasında tartışılan meseleler tarihçiler tarafından aşağıdaki on altı başlık altında toparlanmaktadır:⁸⁶

1. Aklî ilimlerin tahsilinin meşrû olup olmadığı; daha sonraki dönemde devâm edecek olan bu tartışmaya Bursevî de müdâhil olmuştur. Eserlerinde sâdece medresedeki aklî ve dînî ilimleri tahsil edip keşf ve müşâhededen bî-haber olanları ulemâ-i rüsum,⁸⁷ ulemâ-i zâhir,⁸⁸ ulemâ-i gâfilin⁸⁹ gibi sıfatlarla niteleyerek onları eleştirmiştir.

2. Hızır Aleyhisselam'ın hayâtta olup olmadığı; Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye'de* bu konuya da temas etmiş hattâ başından geçen bir soygun hâdisesi vesilesi ile Hz. Hızır ile olan buluşmasını nakletmiştir.⁹⁰

3. Ezan, *mevlid* ve *Kur'ân*'ı makâmla okumanın mahzurlu olup olmadığı; Bursevî bu husûsta da *Tuhfe-i Recebiyye'de* görüşlerini beyân etmiş ve “lahn-ı makbûlün inzimâmı onu *Kur'âniyet*'den ihraç etmez” diyerek *Kur'ân*'ın makâmla

---

⁸³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 355, 356.

⁸⁴ Metin Kunt., *a.g.e.*, s. 277.

⁸⁵ Sivasî hk. bk. Cengiz Gündoğdu, *Abdülmecîd-i Sîvâsî, Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi ATÜSBE), Erzurum 1997, ss. 50-87; Ocak, *a.g.m.*, s. 216; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 356-366; İbrahim Baz, *Abdülehad Nuri-i Sîvâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi AÜSBE), Ankara 2004, ss. 108-121.

⁸⁶ Bk. Ocak, *a.g.m.*, s. s. 217; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 357.

⁸⁷ İsmâil Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, Süleymaniye Ktp., Esed Efend, nr. 1374, vr. 5^b, 15^a, 53^b, 73^b.

⁸⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, 26^b.

⁸⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, 11^a.

⁹⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, 11^a, 12^a, 12^b.

okunabileceği husûsunda Peygamberimiz (s.a.v.) dönemindeki bâzı uygulamaları delil olarak ileri sürmüştür.⁹¹

4. Tarîkat mensûplarının sema ve devranlarının câiz olup olmadığı,

5. Tasliye⁹² (Hz. Muhammed'e salavat okuma) ve tarziye⁹³ (Sahâbeye r.a. deme)'nin icap edip etmediği,

6. Tütün, kahve gibi keyif verici maddeler haram olup olmadığı; Bursevî bu husûsta da görüşünü açıklar ve Şâm'da ikamet ederken İbn Arabî'yi rüyâsında gördüğünü ve kendisine, “avâm ve havas arasında kullanılan ve duhan (tütün) denilen bu nesnenin istimalinin haram olduğunu” söylediğini nakleder ki, kendisi de aynı kanâati paylaşmaktadır.⁹⁴

7. Firavun'un îmânının makbûl olup olmadığı,

8. Muhyiddin-i Arabî'ye kâfir denilip denilemeyeceği; Bursevî, “Hatmu'l-evliyâ” olarak zikrettiği İbn Arabî'nin sâdık bir takipçisi olduğunu incelediğimiz eserinde sık sık dile getirir. Derin bir muhabbetle bağlandığı bu üstadını eleştirenlere hücum eder.

9. Hz. Muhammed'in ebeveynin îmânla kabre girip girmedikleri,

10. Yezid'e lanet edilip edilemeyeceği,

11. Kabir ve türbe ziyâretlerinin câiz olup olmadığı,

12. Büyüklerin el ve eteklerini öpmek ve selam verirken eğilmenin doğru olup olmadığı,

13. Kandil gecelerine mahsus nafîle namazı kılınıp kılınamayacağı; Bursevî'nin, *Tuhfe-i Recebiyye* 'de en fazla üzerinde durduğu husûslardan birisi de bu mevzûdur.⁹⁵ Kendi zamânında bu tartışma bütün harâretiyle devâm etmiş, hattâ Bursa'da ikamet ettiği bir zamânda Bursa Ulu Camiî'nde bir kişinin ölümüyle

---

⁹¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, vr. 15^a.

⁹² bk. Abdullah Yeğin v.dğr., *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, Türdav Yay., İstanbul 1985, s. 950.

⁹³ bk. Abdullah Yeğin, *a.g.e.*, s. 948.

⁹⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, vr. 21^b.

⁹⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, vr. 15^a.

netîcelenen şiddetli tartışmalar olmuştur.⁹⁶ Bu konuyu inceleme kısmında ayrıca ele alacağımız için kısa kesiyoruz.

14. Emr-i bi'l-mâruf ve nehy-i ani'l-münkerin farz olup olmadığı,

15. Rüşvet almanın câiz olup olmadığı,

16. Bid'atlarla amel etmenin hükmü,⁹⁷

Bu meselelerde Abdülmecid Sivasî Efendi özetle şu cevapları vermiştir: Müspet ilimler tahsil edilebilir. Ezan ve *Kur'ân* makâmla okunabilir. Sema ve devran câizdir. Hz. Peygamber'in anne ve babası îmânla gitmiştir. Hızır hayâttadır. Yezîd'e lanet vâcip değildir. Kabir ve türbe ziyâreti câizdir.⁹⁸

Küçük Kadızâde Mehmed Efendi 1635 yılında ölmüş ise de, onun fikirleri başka bâzı vaizler tarafından devâm ettirilmiştir. Bu fikirlerin en şiddetli müdafii Üstüvanî Mehmed Efendi olmuştur.⁹⁹ IV. Mehmed'in saltanat yıllarında, Üstüvanî'nin sohbetlerine saraya mensûp Baltacılar, Bostancılar, Helvacılar ve Enderun mensûpları da devâm ettiği için, bunlar vâsıtasıyla saraya nüfûz ederek "Padişah Şeyhi" unvanını almıştır. Üstüvanî Mehmed Efendi, gerek sarayda, gerekse halk arasındaki vaazlarında sürekli olarak Kadızâde'nin görüşlerini işliyordu. Üstüvanî, sarayda kendine iyi bir çevre edinerek ve bu kanalla tâyin ve azillerde söz sâhibi olmaya başlamıştır. Kendi düşüncelerine uygun kişilerden aldığı rüşvetin bir kısmını daha üst makâmlardakilerle paylaşarak, söz konusu kişilerin gerekli yerlere tâyinlerini yaptırıyordu.¹⁰⁰

Kadızâdeliler ile Şeyh Sivasîler arasındaki çekişme, Kadızâdelilerin bâzı tekkeleri basmaya yönelmelerine kadar gider. İki grup arasındaki düşmanlığın şiddetlenmesinde, her iki tarafta yer alan kötü niyetli, cahil ve mutaassıp kişilerin büyük rolü olduğu anlaşılıyor. Daha kurulduğu devirden beri Osmanlı Devleti bünyesinde yüzlerce yıl varlığını yan yana, âhenk içinde korumuş, hattâ bâzen işbirliği ortaya koyabilmiş tasavvuf mensûplarıyla medreselilerin böyle bir çekişme

---

⁹⁶ Namlı, *a.g.e.*, s. 79.

⁹⁷ Bu konu ile ilgili tartışmalar için krş. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 365-366.

⁹⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 358.

⁹⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 359, 360.

¹⁰⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 359.

içine düşmesi, şüphesiz ilk defa bu kadar şiddetli bir şekilde oluyordu. Kadızâdeliler, ciddî ilmi tenkitlere dayanamayacak kadar, ilmen zayıftılar. Ancak ulemanın kendilerine karşı ortak bir cephe tesis edecek kadar cesur ve azimkâr olmamaları yüzünden onlar bu derece kuvvetlenmiş ve taşkın hâle gelebilmişlerdir. Kadızâdelilere karşı ilmî delillerle mücâdele eden Kürd Molla¹⁰¹ ve Tatar İmâm¹⁰² da yalnız bırakılmışlardır¹⁰³ Üstüvanî Mehmed Efendi¹⁰⁴ reisliğindeki Kadızâdeliler'in güç ve kudretleri meşhur Çınar (Vakvak) Vak'asına¹⁰⁵ (4 Mart 1656) kadar devâm eder. Bu olayda taraftarları ve hamileri olan ağaların katledilmesi onları zaafa uğratmıştır. Yeni vezîr Boynueğri Mehmed Pâşâ,¹⁰⁶ Kadızâdelilerin yönetim üzerindeki etkilerine son vermiş fakat onlar da Vezîr-i a'zamın aleyhine geçerek azledilmesine sebep olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin bu nazik döneminde, Kadızâdeliler Hareketi'nin doğuracağı korkunç sonuçları tasavvur eden yeni Vezîr-i a'zam Köprülü Mehmed Pâşâ, yeni olayların başlamasına fırsat vermemek için, aldığı fetva ile, IV. Mehmed'in topladığı bir ulema meclisinde, başta Üstüvanî Mehmed Efendi olmak üzere, Türk Ahmed ve Dîvane Mustafa gibi elebaşı vaizleri tutuklatır.¹⁰⁷ Bu kişilerin Kıbrıs'a sürülmesi ile Kadızâdeliler hareketi fiilen sona erer.¹⁰⁸ İsmâil Hakkı Bursevî de Kadızâdeliler-Sivasîler mücadelesinin devâm ettiği yıllarda yaşadığına göre, onun da bu olaylara karşı bir tepki içinde olması gerekir. Eserlerinden anlaşıldığına göre, Bursevî doğrudan olayların içinde olmamakla birlikte, fikirleriyle Kadızâdelilere karşı olup tasavvuf ehlinin yanında yer almıştır.

İlmî ve sosyal müesseseler açısından XVIII. asrın birinci yarısına bakıldığı zamân, padişah ve devlet adamlarının ilmî ve sosyal faaliyetlerin içinde olduğu görülür. II. Mustafa'nın hocası Feyzullah Efendi, Fatih'te bir medrese ve bir kütüphane yaptırmıştır. III. Ahmed Topkapı Sarayı'nda ve Yeni Cami karşısında halk için iki kütüphane tesis etmiştir.

---

¹⁰¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 362.

¹⁰² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 361-362.

¹⁰³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 361; A.Y.Ocak, *a.g.m.*, s. 223.

¹⁰⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 359.

¹⁰⁵ Çınar Vak'ası veya Vak'ai Vakvakiye için bk.Mustafa Nuri Pâşâ, *a.g.e.*, c. I-II, s. 258-259.

¹⁰⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 394.

¹⁰⁷ Sâmîha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, c. II, İstanbul 1993, s. 85.

¹⁰⁸ Bk. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, III/1, s. 296-299, 303-307.

Görüldüğü gibi Bursevî, Osmanlı Devleti'nin temellerinin sarsılmaya başladığı, gerilemenin kendini hissettirdiği bir dönemde yaşamıştır. Devletin siyasî açıdan zayıflaması, topraklarının kaybedilmeye başlanması, halkın dînî hayâtını da olumsuz etkilemiş, özellikle tekke ve medreselerde bu durum açıkça görülmüştür. Bununla birlikte bu dönemde, İsmâil Hakkı Bursevî, Abdülgani en-Nablusî ve Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi, tesirleri günümüze kadar gelebilen önemli şahsiyetler ortaya çıkabilmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında, eserleri ve irşâdı ile çöküntüye doğru giden tekke ve tarikatları ıslah etmeye çalışan ilim erbabından biri de şüphesiz İsmâil Hakkı Bursevî'dir. Ancak medrese-tekke arasında bozulan hassas dengenin düzeltilmesi mümkün olmamış ve bu durum Tanzimat'a kadar sürüp gitmiştir.¹⁰⁹

---

¹⁰⁹ Bk. İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münâsebetleri*, 3. bs., Seha Neş., İstanbul 1989, s. 128-131.

BÖLÜM I

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYÂTI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ *

1.1. Doğumu, Ailesi ve Yetiştirilmesi

İsmâil Hakkı, kendi hayâtı ile ilgili bilgileri “*Kitâb-ı Silsile-i Şeyh İsmâil Hakkı Bi Tarîk-i Celvetî*” isimli eserinin kendisine ayırdığı kısmında genişçe anlatmaktadır.² Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan “Aydos”³ kasabasında 1063 Zi’l-ka’de/1653⁴ Eylül ayında dünyâya gelmiştir.⁵ Aslen İstanbullu olup, Aksaray mevkiinde oturan babası Mustafa Efendi⁶ İsmâil Hakkı’nın doğumundan bir sene önce 1062/1652 yılında büyük bir yangına maruz kalmıştır.⁷ Bu yangın sonucu bütün ev eşyâlarını kaybedince Aydos’ta bulunan çiftliğine yerleşmeye karar vermiştir.⁸ Daha önceleri İstanbul’da tasavvufî çevrelerle ilgisi olan Mustafa Efendi, Aydos’ta bu ilgisini sürdürmeye devâm etmiştir. Bursevî’nin babası, Zakirzâde Abdullah Efendi’nin halîfesi sıfatıyla o sıralarda Aydos’ta bulunan Celvetî şeyhi

---

* Bursevî’nin Hayatı, *İsmâil Hakkı Bursevî’nin Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, ismi ile Namılı tarafından Doktora Tezi olarak çalışılmış olup basılmıştır. Ayrıca Sâkıb Yıldız tarafından (Fransızca Doktora Tezinden ayrı olarak) “Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Bursevî’nin Hayatı” ismi ile *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, S. 1. de yayımlanmıştır. Bu bölümün hazırlanmasında ve başlıklandırılmasında her iki eserden ve Mehmet Ali Aynî’nin *Türk Azîzleri I. İsmâil Hakkı Bursevî*, (İstanbul 1944.) eserlerinden yararlanılmıştır.

² Bursevî, *Kitâb-ı Silsile-i Şeyh İsmâil Hakkı Bi Tarîk-i Celvetî*, Haydarpâşâ matbaası, 1291. Bundan sonra sâdece *Silsile* şeklinde atıf yapılacaktır. (Bu eserin başka bir nüshası için bk., *Kitabü’s-Silsile*, /müst. Zaviye-i Selami Şeyhi Mehmed Said), Manisa İl Halk Ktp., Akhisar Zeynelzâde Koleksiyon, Arşiv no. 45 Ak Ze 24/1, 1b-100b. (Eser görüntüsüne www.yazmalar.gov.tr adresinden ulaşılabilir, istifâde ettiğimiz Millet Ktp. Nüshası referans verildiğinde “Millet Ktp. şeklinde ayrıca belirtilecektir.)

³ Şemseddin Sâmî, *Kâmusu’l-A’lâm*, İstanbul, 1316, 1/511.

⁴ Bâzı kaynaklarda doğumu 1652 olarak gösterilmektedir. Bk. Aynî, *a.g.e.*, s. 13.

⁵ Bursevî, *Silsile*, s. 101; Günay Kut, “İsmâil Hakkı”, *The Encyclopaedia of İslâm (new Edition)*, Vol. IV, 1978 Leiden. Pp. 191-192.

⁶ Sâkıb Yıldız, “Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Bursevî’nin Hayatı” *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, S. 1, s. 104.

⁷ Bursevî, *Silsile*, s. 101; Hüseyin Vassaf, *Kemâl-name-i İsmâil Hakkî*, haz. Murat Yurtsever, Bursa 2000, s. 8.

⁸ Sâkıb Yıldız, *a.g.m.*, s. 104.

Atpazarî Osman Fazlî ile yakınlık kurmuş ve henüz üç yaşında bulunan oğlu İsmâil Hakkı ile buluşturup elini öptürmüştü.⁹

Babasının tasavvufu iç içe olan muhitinin, İsmâil Hakkı'nın yetişmesinde büyük bir tesiri olmuştur. Ana-baba cihetiyle her iki ailenin “sadâttan”¹⁰ olması onun tasavvufî kültür çevresinde yetişmesine zemîn hazırlamıştır.¹¹ Babası, Bayram Çavuş'un oğlu, annesi Kerîme Hanım ise, Kadı Ahmed Efendi'nin kızıdır. Bu bilgiler ışığında Bursevî'nin, baba tarafından tasavvufa âşinâ, anne tarafından da ilmiye sınıfına mensûp bir aileden geldiğini söylemek mümkündür.

İsmâil Hakkı Bursevî'nin çocukluğu hakkında detaylı bilgi yoktur. Kendisi, çocukluğunun küçük ve tatlı bir hâtırası olarak, daha üç yaşlarında iken babası ile birlikte katıldığı zikir meclislerinde Atpazarî Osman Fazlî Efendi'nin kendisiyle şakalaştığını zikreder.¹² Bursevî, şefkat ve sevgiye muhtaç olduğu bir dönemde, yedi yaşında iken annesini kaybedince, büyükannesinin himayesine bırakılır ve tahsiline başlayana kadar onun yanında kalır. Babası daha fazla yaşamışsa da ne zamân vefât ettiği bilinmiyor. Bursevî, yalnızca babasının Aydos'ta vefât ettiğini, mezarının da orada olduğunu bildiriyor.¹³ İsmâil Hakkı'nın ikisi büyük, biri küçük üç erkek kardeşinin olduğu kaydediliyor.¹⁴

Bilindiği gibi “Hakkı” lakabı müellifimizle aynileşmiş durumdadır. Bu lakapla ilgili şeyhi Osman Fazlî şu değerlendirmeyi yapmıştır. “Hak isminde Melikte olduğu gibi şiddet mânâsı vardır. Hak ismine mazhariyetinden ötürü Ömer (r.a.) şedîd idi. Senin “Hakkî” Lakabın da şiddet iktizâ eder.¹⁵

---

⁹ Bursevî, *Silsile*, s. 101; H. Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, MÜİV. Yay., ts., s.240, 241; Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî, *DİA*, XXIII, 102.

¹⁰ Sadât: Seyyidler, Hz. Peygamber'in soyundan gelenler ve onun izinden gidenler. Abdullah Yeğin, *a.g.e.*, s. 843.

¹¹ Ayni, *a.g.e.*, s.13.

¹² Bursevî, *Silsile*, s.101; Sakıb Yıldız, *a.g.m*, s. 105; Ayni, *a.g.e.*, s.13; Namlı, *a.g.e.*, 35.

¹³ *Mecmua-i Hakki*, Bursa Genel, no. 41, vr. 55^a, (aktaran Namlı). *a.g.e.* s. 35.

¹⁴ Namlı, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁵ Bursevî, *Tamâmi'l-Feyz*, I, 192.

1.1.2. Eğitimi

Tahsiline 1070/1659-60 yılında Aydos'ta yedi yaşında iken başlamıştır. Bu sıralarda Osman Fazlî, Aydos'tan ayrılmış, yerine Şeyh Ahmed adlı bir *Celvetiyye* şeyhi gelmiştir. İsmâil Hakkı, beş sene Ahmed Efendi'nin yanında tahsil görmüş, okuma yazma ile birlikte Arap ve Türk dilleri üzerinde ilk kültürünü almıştır.¹⁶ On yaşında öğrenimine devâm ettiği bir sırada, ailesinin samîmî dostlarından Şeyh Abdülbaki, Aydos'a uğramış, müellifimizin Edirne'deki derslerine devâm etmesi için babasına teklifte bulunmuştur. Babası bu teklifi memnuniyetle karşılamış, Şeyh Abdülbaki ile 1074/1664 yılında Edirne'de tahsiline başlamıştır.¹⁷

İsmâil Hakkı, Edirne'de Şeyh Abdülbaki'den yedi sene eğitim görmüş, bu zamân içinde sarf-nahiv okumuş, İbn-i Hacib'in (ö. 646-1248)¹⁸ *Şâfiye* ve *Kâfiye* adlı meşhur iki eserini baştan sona ezberlemiş ve mantık eserlerini mükemmel bir şekilde öğrenmiştir. Fıkıhtan İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956/1248) *Mültekâ*'sını, Kelâmdan Nesefî'nin (ö. 537/1142) *Kitâbu'l-Akaid*'ini şerheden Sa'düddin el-Teftazanî'nin (ö. 791/1389) *Şerhu'l Akaid*'ni, İlm-i Adab'dan bâzı risâleleri, Maâni ve Beyân'dan Sekkânî'nin (ö. 626/1299) *Miftahu'l-Ulûm*'unu, Usûl-i Fıkıhtan İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Şerhu'l-Menâr*'ını, fûnun-ı cüzeyyeden birçok risâleleri, Tefsîrden Beydavî'nin (ö. 685/1286) *Envârü'l-Tenzîl*'inin baştan üçte birini, Şeyhinin bir halîfesinden de fıkıh ve kelâma dâir bâzı eserleri okumuştur.¹⁹

Şeyh Abdülbaki'nin hânîkâhındaki eğitimini başarılı bir şekilde bitiren müellifimiz, icazet alarak *Celvetiyye*'nin İstanbul'daki merkezinde yüksek eğitim veren Şeyh Osman Fazlî'nin derslerine devâm etmek için Edirne'den ayrılır. 11 Rebiülevvel 1083/1672 Temmuz ayının bir pazartesi günü Şeyh Abdülbaki'nin kendisine verdiği mektupla birlikte Osman Fazlî'nin Atpazarındaki hânîkâhına gelir. Bursevî, eğitiminin üçüncü ve son safhasını burada tamâmlayarak, Osman Fazlî'nin

---

¹⁶ Sakıp Yıldız, *a.g.m.*, I, s. 106.

¹⁷ Aynî, "İsmâil Hakkı'ya Dâir Bir Tetkik Hülâsası" *Darü'l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, c. II, S. IX, s. 108; Aynî, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁸ Asıl adı Nureddin ibn-i Abdurrahmandır, geniş bilgi için bk. Moh. Ben Ceheneb, "İbnülhâcib", *İA*, V/11, 856-857.

¹⁹ Aynî, *a.g.m.*, s. 108; Namlı, *a.g.e.*, s. 37; Niyazi Hüseyin Bahtiyar, *Balkanlar'da Türk Ünlüleri: Ansiklopedik Bilgiler*, 1. kitap, İstanbul 1999, s.140.

tedris ve terbiyesi altında yetişerek geniş kültürü ile tasavvuf ehlinin unutulmaz simalarından olur.²⁰

Bursevî, hankâha geldiği dönemde Şeyh Fazlî öğrencilerine İlm-i Adâb okutuyormuş, o da talebeler arasına katılıp bu derse devâm etmiş. Bundan başka Kelâm ve İlm-i Ferâizi bir kere daha ondan okumuştur. İlm-i Belâgattan Taftazanî'nin *Mutavvel* adlı eserine haşiye yazan Fazlî, bir müddet talebelerine bu kitâbı tedris etmiş, sonradan Ubeydullah b. Ahmed el-Buharî'nin (ö. 747/1346) fıkıh alanında meşhur *Tenkîhu'l-Usûl*'ünü şerhe başlayınca, bu eseri de tamâmen okumuştur.²¹

İsmâil Hakkı, tahsil esnasında bütün kitapları kendi el yazısı ile yazmış, annesinden miras olarak aldığı on iki bin dirhem gümüşün önemli bir miktârı ile kitap satın almış ve geriye kalan kısmı ile de geçimini temin etmiştir. Osman Fazlî'nin diğer bir halîfesinden fıkıh ve kelâma âit bâzı kitaplar da okumuştur.²²

Şeyhin meclisinde takip ettiği dersler yanında devrin ulemasından istifâde etmesini bilmiş, Şeyh Muhammed el-Kurra adıyla tanınan âlimden tecvid okumuş, Osmanlı hattâtlarının meşhurlarından Hafız Osman'dan (ö. 1110/1690) meşk dersleri almış, sülüs, nesih ve ta'lik yazılarında başarılı denemeler yapmıştır. Bâzı hocalardan Farsça okumuş, Hâfız'ın (ö. 793/1389) *Divân*'ını, Sa'dî'nin (ö. 689/1257) *Gülistan* ve *Bostân*'ını, İbn-i Kemâl'in (ö. 941/1535) *Nigâristan*'ını, Mevlânâ Celaleddin Rumî'nin (ö. 672/1273) *Mesnevî* ve *Fih-i mâ Fih*'ini ve bâzı dîvanları incelemiş, çoğunu ezberlemiştir. Yine, Hüseyin el-Kâşifi'nin (ö. 910/1505) Farsça olan *Cevâhirul-Tefsîr*'ini okumuştur. Bunların dışında Klasik Türk Müziği'yle uğraşmıştır. İleride pek çok ilâhîler yazıp besteleyecek olan müzik hayranı müellifimiz, çeşitli makâmlar hakkında bilgi sâhibi olmuş, nazımda ilk denemelerini bu dönemde vermiştir.²³

---

²⁰ Namlı, *a.g.e.*, 38.

²¹ A.mlf. *a.y.*

²² Ayni, *a.g.m.*, s.108.

²³ İsmâil Hakkı'nın bu dönemde okuduğu kitaplar için bk. Ayni, *a.g.m.*, s.109.

1.1.3. Tasavvufa İntisâbı

İsmâil Hakkı, İstanbul'a geldiğinde şeyhi Atpazarî Osman Fazlî, ona bey'at verip evrâd tâyin etmiştir. Şeyhinden tasavvufî eğitimin yanı sıra zâhirî ilim ile ilgili dersler de alır. İsmâil Hakkı, Osman Fazlî Efendi'ye intisâbından önce ve intisâbının ilk zamânlarında, Allah'ın kendisi üzerindeki nîmetlerine delâlet ettiğini söylediği pek çok rüyâsını nakleder. Bu arada Bursevî'nin gördüğü rüyâlardan birisi şöyledir: Rüyasında Osman Fazlî Efendi kendisine "Gel göreyim, sana bu tarîkda isti'dâd gelmiş midir?" diye onu yanına çağırmiş, İsmâil Hakkı, varıp başını onun dizine koyarak uzanıp yatmışdır. Osman Fazlî Efendi, elini onun alınına koyup iki defa "Hâ... senin isti'dâdın gelmiş. Hâ... senin isti'dâdın gelmiş" dedikten sonra besmeleyi çekip Fâtiha suresini okuyup baştan ayağa üfledikten sonra "Var imdi seni Bursa'ya halîfe ettim" demiştir. İsmâil Hakkı, yaşı henüz yirmiden biraz fazla iken bu "nefh" sebebiyle feth-i ilâhî vaki' olup âyet ve hadîsler üzerine te'vîlât yazmaya başladığını belirtmektedir.²⁴

İstanbul'daki tahsilinin ağırlık noktasını, *Celvetiyye* tarîkatının adab ve erkânına göre sülûk'a girmesi ve o zamâna kadar yaşadığı çevreden aldığı tasavvufî terbiyeyi uygulama safhasına sokarak tasavvufu bizzat yaşaması, teşkil eder. Atpazarındaki *Celvetiyye* dergahına yerleştiği sıralarda Osman Fazlî, İsmâil Hakkı'ya sülûku için gerekli talimatı verir. Ona halvet ve riyâzeti telkîn eder. Üç aya yakın halvette kalan İsmâil Hakkı, halvet sonunda ulaştığı rûhî tekâmül sonucunda tarîkatta kâbiliyyet sâhibi olduğunu gösterir. Üç yıl boyunca nafîle ibâdetlerle birlikte, gece ve gündüzün belli vakitlerinde riyâzetle meşgûl olur, vird ve zikre devâm eder. Bu arada *Celvetiyye* tarîkatının kurucusu Şeyh Mehmed Üftâde (ö. 988/1580) ile Aziz Mahmud Hüdayî²⁵ (ö. 1038/1628)'nin tarîkatın adab ve erkânı hakkında yazdıkları kitap ve risâleleri okur, hem tasavvuf kültürünü arttırır hem de Fazlî'nin gözetiminde sülûkünü tamâmlar.²⁶

²⁴ Bursevî, *Silsile.*, s. 101; Namlı, *a.g.e.*, s.39.

²⁵ Hüdayî ve tarîkatı hakkında geniş bilgi için bk. H. Kâmil Yılmaz, *a.g.e.*, ss. 37-121.

²⁶ Sakıb Yıldız, *a.g.m.*, s. 107-108.

1.1.4. Halîfelîği

İsmâil Hakkı, İstanbul'da tahsilini bitirdiğinde 23 yaşında idi. Manen belli bir olgunluğa erişince şeyhi onu, “halîfelik” vererek 1086/1675 yılında vaaz ve irşâd vazîfesi ile Üsküp'e görevlendirir.²⁷ Üç dervişle birlikte aynı yılın Haziran sonunda, Üsküp'e gelir.²⁸

Yugoslavya'nın Belgrad şehrinin 320 km. güneydoğusunda bulunan Üsküp, Osmanlıların Edirne'den sonra ikinci merkezi şehir hükmündeydi. Osmanlı, askeri güçlerini buradan kuzeye yönlendirirdi. Halen cami, medrese ve hamamlarıyla Osmanlı izini taşıyan Üsküp'te²⁹ halkın çoğunluğu Türkçe konuşmaktaydı. İsmâil Hakkı ve üç derviş arkadaşı birlikte geldikleri Üsküp'te ilk önce bir ribata daha sonra da Meddah Camii'nin bir haziresine yerleşirler. Yaptığı vaazlar, cemaat üzerinde büyük tesir uyandırır. Şehrin ileri gelenlerinden bir grup, Üsküp'ün müftü ve kadısına mürâcaat ederek, tüccarlar için depo olarak kullandıkları eski bir binânın İsmâil Hakkı'ya tahsis edilmesini isterler. Uygun görüş alındıktan sonra, tamir edilip elverişli bir hâle getirilir. İsmâil Hakkı bundan sonra derslerini burada verir. Daha sonra bölgenin zengin bir hanımı tarafından kendisine bir zâviye yaptırılır.³⁰

İsmâil Hakkı, bu sıralarda yirmi dört yaşlarındaydı. İstanbul'da ikamet ederken Üsküp'e yerleşen Şeyh Mustafa Uşşakî'nin kızı Aişe Hanımla evlenir.³¹

İsmâil Hakkı, büyük bir talebe kitlesine verdiği derslerin yanı sıra, camilerde de vaazlar vermeye devâm eder. Dine uygun olmayan davranışlarda bulunan diğer din adamlarını uyarıcı konuşmalar yapar. Bu tavrı Üsküp müftüsü ve diğer âlimler tarafından hoş karşılanmaz ve aralarında husumet başlar. Bu çatışmalar, Üsküp'e yerleşmesinin ikinci yılının sonuna kadar devâm eder. Olaylardan haberdar olan Şeyh Fazlî Efendi, halîfesine şöyle bir mektup yazar: “..Allah'a tevekkül et, inşaallah fadl-ı keremiyle Allah seni insanlardan korur. Allah'a yardım edersen Allah da sana yardım eder. Müskirat-ı kavliyyeden ve fiiliyyeden hazer edip tahzîre mukayyed ol,

---

²⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. IV/11, s. 604.

²⁸ Aynî, *a.g.e.*, s. 15.

²⁹ Üsküp Hk . Geniş bilgi için bk. Mustafa ÖZER, *Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV.-XIX. Yüzyıl)*, VI. Dizi S. 65. TTK., Ankara 2006.

³⁰ Namlı, *a.g.e.*, s. 42.

³¹ Aynî, *a.g.e.*, s. 16.

levh-i dilde halkı mahveyleyip Hakka bak. İnşaaallah sizin yüzünüzden erbâb-ı isti'dadı Allah Teâlâ vakti geldikde cezbeyleyip, ol diyarı feth eder. Hemen sabûr ol, sekûr ol, kâim ol, sâim ol, takıyy ol, nakıyy ol, vera' ol, münzevî ol. Şüpheli gördüğün şeyleri bırak, şüpheli görmediklerine sarıl. Sû-i zanna bâis olacak mevaz-ı tehimme'den hazer edesiz. Halkı ilme ve amele dâvet edip itikadiyat ve ameliyat ile terbiye eyle. An karîb, inşaallah mevâni' def olup, âr edenler terk-i âr ederler.”³²

Şeyhinin nasîhatlerine rağmen İsmâil Hakkı, gençlik heyecanı içinde ateşli konuşmalarına devâm eder. Alışkanlıklarını terk etmeyen din âlimlerinin dedikodularına hedef olmaktan kurtulamaz. Huzursuzluk bir süre daha devâm eder. Şeyhi, kendisini itidale dâvet eden ikinci bir mektup gönderse de netîce vermez.³³ Daha sonra şeyhi kendisine Arapça kaleme aldığı çok sert bir mektup gönderir. “Ben seni bu diyara ahâlisinin cehâlete ve tefrikaya düşmesi için değil, onların ta'dil ve tevfiği için gönderdim, sen onlardan cahilmişsin. Zirâ sen mahallî şartları bilmiyor, zamânın icabını yerine getirmiyorsun. Sözlerinde hikmeti ihmal ettin. Halbuki ben sana, halka yapacağın dâvet ve irşâda hikmetle, güzel sözlerle ve en iyi şekilde mücâdele etmeni tavsiye etmiştim. Sen bu nasîhati unuttun. Nefsini onlarınki ile birlikte ölçüsüzce değil, adil ve insaflıca terbiyeye çalış. İfrat ve tefritle değil, itidalle hareket etmelisin...”³⁴

Bu ikinci mektuptan sonra, İsmâil Hakkı muhâliflerine sözle hücumdan vazgeçer. Hattâ bir ara aynı kişiler toplanarak kendisini meclislerine dâvet ederler. Ama İsmâil Hakkı aralarına katılmaz, kendilerine bir mektupla cevap verir.³⁵

Üsküp'e gelişinin altıncı yılında gelişen bir olay, daha önce araları bozuk olan kişiler tarafından istismar edilerek kendisini oldukça zor durumda bırakır. Bu huzursuzluğun sebebi; İsmâil Hakkı, Üsküp'te imâmlık yapan bir kişiye ders verdiği esnada bilinmeyen bir sebepten dolayı aralarında münakaşa olur. Ortalığı karıştıran bir talebe falâkaya yatırılarak 20-30 değnekle cezâlandırılır. Bu olay, daha önce aralarında husumet bulunanlarca büyütülerek İstanbul'da mahkemeye intikâl ettirilir.

---

³² Ayni, *a.g.e.*, s.16.

³³ Ayni, *a.g.e.*, s. 17.

³⁴ Ayni, *a.g.e.*, s.18.

³⁵ Ayni, *a.g.e.*, a.y.

İstanbul'da şeyhinin araya girmesiyle davacı, şikâyetinden vazgeçirilerek cezâ alması önlenir. Bundan sonra, Üsküp'te kalmasının uygun olmayacağını düşünen şeyhi kendisini Köprülü'ye³⁶ görevlendirir.³⁷

On dört ay Köprülü'de kalır. Burada halkın takdîr ve sevgisini kazanır. Şöhreti civar yerleşim birimlerine yayılır. Usturumca halkının isteği ile 1093/1682 yılında şeyhinin uygun görmesi üzerine Usturumca'ya yerleşir.³⁸

İsmâil Hakkı, Usturumca'da yaklaşık otuz ay kalır. Şeyhinin dâveti üzerine 1096/1685 yılında Edirne'ye gider. Üç aya yakın şeyhinin evinde kalır. Şeyhiyle birlikte İbn-i Arabî'nin *Füsûs*'unu okur. Bu esnada *Celvetiyye*'nin Bursa'daki şeyhi Şeyh Sunullah Efendi'nin vefât haberi gelir. Şeyh Atpazarî Osman Fazlî, bu mevkiye İsmâil Hakkı'yı uygun görür ve Bursa'ya yerleşmesini emreder.³⁹

Bu emir üzerine Bursa'ya giden İsmâil Hakkı, ilk zamânlarda oturacak ev bulma ve çocuklarının ile maiyetindeki müritlerinin geçimini temin etme husûslarında zorlanır. Bu sebeple ev eşyâsının bir kısmını, bâzı kitaplarını hattâ tespihini bile satmak zorunda kalır.

İsmâil Hakkı, Bursa'da şeyhinin tavsiyesi doğrultusunda Ulu Cami ve diğer bâzı camilerde vaaz ve nasîhate başlar. Bir müddet vaaz ve nasîhat ettikten sonra kendisine *Kur'ân*'ın başından başlayarak vaaz etmesi işâret edilir. O da 1069/1685 yılının Şaban ayında *Kur'ân-ı Kerîm*'i baştan başlayarak vaaz etmeye başlar. Ayrıca her vaazını tasavvufî yorumlar ve Farsça şiirlerle süsleyip kaleme alır. Bu şekilde te'lîf etmeye başladığı eserine "*Rûhu'l-Beyân fi Tefsîru'l-Kur'ân*" ismini vermiştir.⁴⁰

---

³⁶ Köprülü, Selanik'in 154 km. kuzeybatısında bulunan bir kaza merkezidir. bk. *Kâmusû'l-a'lâm*, c. V, İstanbul 1316, s. 390.

³⁷ Aynı, *a.g.e.*, s. 18.

³⁸ Bursevî'nin hayatının bu safhası için ayrıca bk. Nevin Gümüş, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitabül-Envar'ı ve Şerh (Hayatı-İnceleme-Tenkidli metin)*, (Basılmamış Doktora Tezi), EÜSBE., Kayseri 1997, ss. 8-10.

³⁹ İsmâil Hakkı'nın Bursa'ya halife olarak tayin edilişi ile bu tayinden sonra şeyh-i Osman Fazlî'ye yaptığı muhtelif ziyâretlerinin ayrıntısı için bk. Bursevî, *Tamâmi'l-Feyz*, II, s. 133, 137, 152, 160.

⁴⁰ Murat Yurtsever, *Divan*, s.5; Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Târihi Literatürü*, s.140.

1.1.5. Şeyhliği

1097/1686 senesi sonlarına doğru İsmâil Hakkı, şeyhi Osman Fazlî tarafından İstanbul'a gelmesi için dâvet edilir. Dâvetin maksadı, tasavvufî yönünü takviye etmek, bu sâhada derinleşmesi için lüzumlu bilgi ve tecrübeleri kazandırmak, müşküllerini gidermede yardımcı olmaktır. İsmâil Hakkı, İstanbul'da kaldığı dönemde, şeyhinin tavsiyelerini ciddiyetle dinler, sözlerini birer birer not ederdi. İsmâil Hakkı, bu minval üzere senede beş kez İstanbul'a gidip şeyhini ziyâret etmiştir.

Atpazarî Osman Fazlî, IV. Mehmed ve II. Süleyman'ın hocalığını yapması, sarayın iç işleriyle zamân zamân ilgilenmesi yüzünden siyasete karıştığı iddiasıyla Sadrazam Köprülü Mustafa Pâşâ tarafından 1101 Şevval/1690 Temmuzunda Kıbrıs'taki Magosa Kalesi'ne sürgün edilir.⁴¹ Sürgünden birkaç ay sonra, İsmâil Hakkı şeyhi tarafından Magosa'ya çağrılır.⁴² Bu çağrının sebebi, *Celvetiyye* tarîkatı şeyhliğini kendisine devretmektir. Şeyhi ona, "Halîfelerim çoktur, bâzıları hayâtta, bâzıları da vefât etmiştir. Şeyhimden aldığım nefes ve tesir benden sonra sana ulaşacaktır, başkasına değil. Zîrâ sen bu ilme sâhipsin, ayrıca senin latîf tahrîrâtın da var. Ben, zamânında şeyhimin nefes ve duâsını aldım, Allah'ın izniyle bu nefes ve duâyı sana veriyorum"⁴³ der.⁴⁴

Bu mânevî emanetin tevdiî ile İsmâil Hakkı, *Celvetiyye*'nin Şeyh Fazlî'den sonraki halkasına dâhil olmuş, tarîkat silsilesinde 32. sıra kendisine verilmiştir.⁴⁵

1107-1108 (1695-1696) yıllarında İsmâil Hakkı, askerinin moral gücünü arttırmak için II. Mustafa'nın dâveti üzerine katıldığı I. ve II. Avusturya

---

⁴¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Dergah Yay., İstanbul 1992, s.125.

⁴² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. IV/11, s.605.

⁴³ Ayni, *a.g.e.*, s.56.

⁴⁴ Magosa'daki görüşme ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Bursevî, *Tamâmi'l-Feyz* II, ss. 11-17.

⁴⁵ İsmâil Hakkı, şeyhinin *silsile*'de Hz. Ali'ye kadar otuz birinci sırada olduğunu ondan duyduğunu, kendisinin de otuz ikinci sırada olduğunu belirtir. Bk. *Kitabü'n- Netîce*, I, 79; Namlı, *a.g.e.*, s. 356 (354. dipnot). Bu husûs ile ilgili ayrıca bk. Yurtsever, *Divan*, s. 7; Namlı, *a.g.e.*, s. 291, 355 (348. dipnot), Vassaf, *a.g.e.*, s. 56; Hasan Turyan, *Bir Kâmil İnsan İsmâil Hakkı Bursevî*, Merassaa Yay., Bursa 2006, s. 42.

Seferleri'nde yaralanarak Bursa'ya dönmüştür.⁴⁶ 1111'de (1700) hacca gitmiş, yedi ay kadar Mekke ve Medine'de kalmıştır.

1.1.6. Hac Yolculuğu

İsmâil Hakkı, Hac dönüşünde Medine ile Tebük arasındaki Ulâ yakınlarında eşkiyânın baskınına uğramış, canını zor kurtarmıştır.⁴⁷ Bu baskınla ilgili en teferruatlı bilgi incelememize konu olan *Tuhfe-i Recebiyye*'de anlatıldığı için ayrı bir başlık altında anlatmayı uygun bulduk. Buradaki bilgilere göre, söz konusu baskında, hacılar üzerine saldıran eşkiyâlar onların bir çoğunu öldürmüş, binek hayvânları ile malları talan edilmiştir.⁴⁸ Hacılar arasında bulunan İsmâil Hakkı'nın elbisesi, malları ve en önemlisi kitaplarının tümü elinden alınmış, üzerinde sâdece iç çamaşırları bırakılmıştı.⁴⁹ Gerçi canına kıymamışlardı ama gıdasız, susuz bir kum yığını içinde bırakılmış ve bâzı arkadaşları bu vaziyete dayanamayarak vefât etmişlerdi. İsmâil Hakkı da bu duruma dayanamayarak yere yığılmış, âdetâ ölümü beklerken Hz. Hızır ile mülâki olmuş ve bu durumdan kurtulmuştur.⁵⁰ Hz. Hızır'la görüşmesi ile ilgili geri kalan kısım tezimizin inceleme bölümünde, "Hz. Hızır" başlığı altında anlatılmıştır.

1.1.7. Şâm'da İkâmeti

İsmâil Hakkı'nın, çalışmamız açısından önemli bir hayât safhası da vefâtından yaklaşık sekiz yıl evvel (1127/1717) gerçekleştirdiği Şâm ziyâretidir. Zîrâ *Tuhfe-i Recebiyye* bu süre zarfında yazılmıştır. İsmâil Hakkı, Şâm'a gitmesini birçok mânevî işâret ve sebeplere dayandırır. Şâm'da kaleme aldığı *Tuhfe-i Recebiyye*'nin başında Bursa'dan Şâm'a hicrete "Hitab-ı ilâhî ile me'mur ve vârid-i gaybî ile mecbûr" olduğunu ifâde eder.⁵¹ Başka bir eserinde bu hicretin kendisi altmış yedi yaşında iken semâvî gaybî izinle gerçekleştiğini belirtir.⁵² Şâm yolculuğu elli gün sürmüştür.

⁴⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. IV/11 s. 605.

⁴⁷ Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergahları, Yedigâr-ı Şemsi*, haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy, Bursa 1997, I, s. 176.

⁴⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, vr. 12^a.

⁴⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, a.y.

⁵⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, vr. 12^b.

⁵¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, vr. 1^b.

⁵² Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'at*, vr. 88^a (aktaran Namli, *a.g.e.*, s. 92).

Şâm hududunda seyr eden ve kırklar diye bilinen abdalların bulunduğunu,⁵³ bunların fakir derviş sûretinde, beyaz elbiseli olarak kendisini karşıladığını ve elini öptüğünü ifade eder.⁵⁴

İsmâil Hakkı, Şâm'da ikamet ederken vâli olan Receb Pâşâ kendisine çok hürmet göstermiş, ilim meclisine çağırıp bâzı eserlerini okumuştur. Eserin tanıtım kısmında da değinileceği gibi, Bursevî, te'lif ettiği eserine *Tuhfe-i Recebiyye* adını vererek onun ismine nispet etmiş ve eseri ona armağan etmiştir.⁵⁵

Bursevî, Receb Pâşâ ve Şâm'ın ileri gelenlerinin Şâm müftüsü olma yönündeki ısrarlı tekliflerine muhâtab olur, ancak şeyhinin, “Şeyhler müftî olmazlar” şeklindeki sözünü hatırlaması üzerine, mezkûr teklifi kesin bir şekilde reddeder.⁵⁶ İsmâil Hakkı, Şâm'da ikâmet ettiği üç sene içinde on adet kitap ve risâle yazmıştır.⁵⁷

İsmâil Hakkı, Şâm ikâmeti esnasında İbn Arabî'nin zamân zamân kabrini ziyâret etmiş ve onun mâneviyatından istifâde etmeye çalışmıştır. Şâm'a geldikten sonra “şefâat-i Mustafa (s.a.v.) ve himmet-i Hatmü'l-evliyâ ile ömrünün bakıyye-i hicâbının münkeşif olduğunu ve erkân-ı vücûdunu mevkuf-i şükri ilâhî kıldığını” belirtir.⁵⁸

Bursevî, üç yıl kadar ikâmet ettiği Şâm'dan nihâyet 5 Receb 1132 (5 Mayıs 1720)'de Anadolu'ya hareket etmek üzere ayrılır. 6 Şâban 1132 (Haziran 1720)'de Konya'ya ulaşır.⁵⁹ Şâm dönüşü Üsküdar'da yerleşmiş ve burada irşâd hizmetine devâm etmiştir.⁶⁰

1.1.8. Vefâtı

Üsküdar'daki ikâmeti yaklaşık üç yıl süren Bursevî nihâyet Bursa'ya avdet etmiştir. Aynı yıl içinde Cami-i Muhammedî'yi inşâ ettirmiş ve 1135/1725 tarihinde

⁵³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 11^b.

⁵⁴ Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'at*, vr. 88^a (aktaran Namlı, *a.g.e.*, s. 92).

⁵⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, vr. 2^{a-b}.

⁵⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Hasakiyye*, vr., 240^b (aktaran Namlı, *a.g.e.*, s. 93).

⁵⁷ Sakıp Yıldız, *a.g.m.*, s. 119.

⁵⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, vr. 7^b-8^a.

⁵⁹ Bursevî'nin Şâm ikâmeti ile ilgili geniş bilgi için bk. Mehmer Ali Ayni, *a.g.e.*, ss. 70-75; Namlı, *a.g.e.*, ss.91-104.

⁶⁰ Bursevî'nin Üsküdar'daki ikâmeti ile ilgili bilgi için bk. Sakıp Yıldız, *a.g.m.*, ss. 120-123

de Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Şu anda Bursa'da Tuzpazarı olarak bilinen semtte kendisinin inşa ettirmiş olduğu ve halk arasında daha çok İsmâil Hakkı Tekkesi olarak bilinen⁶¹ Cami-i Muhammedî'nin haziresinde medfundur.

İsmâil Hakkı Tekkesi, tekkelerin kapanış tarihine (1925) kadar açık kalarak, dervişlere hizmet etmiştir. Bu tarihten sonra tevhidhâne olan kısmı cami, diğer binâlar da *Kur'ân* kursu olarak günümüze kadar hizmet vermeye devâm etmiştir.⁶²

Bursevî'nin, hayât safhâlarının çoğunu atladık, anlattığımızı da çok kısa olarak özetlemeye çalıştık. Müellifimizin hayât seyrinin zihinlerde bir bütünlük oluşturması açısından faydası olur düşüncesi ile “Tarihsel Gelişim ve Olaylar İçinde İsmâil Hakkı Bursevî'in Hayâtı” başlıklı bir tabloyu buraya eklemeyi uygun buldum.

---

⁶¹ Bu tekke, maddî ve mânevî yönden yöre insanına hizmet vermeğe devâm etmektedir. 2007 yılı yaz mevsiminde bu mekâna yaptığım gezi esnasında nisbeten düşük gelirlilerin oturduğu aynı semtteki yoksul kişilere bu tekke aracılığı ile sosyal yardım yapıldığına şahit oldum. Aynı manzaraya yıllar önce Üsküdar'daki Hüdâyî Vakfında da şahit olmuşum. Ülkemizin muhtelif yerlerinde bulunan buna benzer mekân ve bu mekânların çevresinde teşekkül etmiş sosyal müesseselerin mânevî hayatımız kadar, maddî hayatımızın da düzene sokulmasında etkili olduğu kabul edilmelidir.

⁶² Bk. M. Murat Yurtsever, “İsmâil Hakkı Tekkesi”, *DİA*, XXIII, 110-111; Hasan Basri Öcalan, *XVII. Yüzyılda Bursa'da Tasavvuf Kültürü*, (UÜSBE, Doktora Tezi) Bursa 1999, s. 52.

1.2. Tarihsel Gelişim ve Olaylar İçinde İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kronolojik Olarak Hayâtı ⁶³

Tarih	İsmâil Hakkı Bursevî	Osmanlı Devletindeki Olaylar
1063/1653	Aydos'ta doğdu.	I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve IV. Murâd'ın cülûsu.
1071/1661		Sarı Abdullah Efendi'nin vefâtı.
1074/1664	On bir yaşında Abdulbâkî Efendi ile birlikte Edirne'ye gitti.	St. Gotthard bozgunu ve Vasvar Antlaşması.
1083/1672	İstanbul'a Osman Fazlî Efendi'nin Fâtih Atpazarı'ndaki tekkesine geldi.	Lehistan seferi, Kamanıçe'nin alınışı.
1086/1675	Halîfe olarak Üsküp'e gönderildi.	Lehlerle Leopold muharebesi.
1087/1676	Üsküp'te Şeyh Mustafa el-Uşşâkî'nin kızı ile evlendi.	Osmanlı-Lehistan sulhü; Zorawna Antlaşması.
1092/1681	Halîfe olarak Köprülü'ye gönderildi.	Osmanlı-Rus barış antlaşması; Sakız fâciası.
1093/1682	Halîfe olarak Usturumca'ya gönderildi.	Seyahatname'nin yazarı Evliya Çelebi'nin ölümü.

⁶³ İsmâil Hakkı Bursevî'nin kronolojik olarak hayatı kısmı için, Namlı'nın eseri, Osmanlı târihi kronolojisi için, *Osmanlı Ansiklopedisi*'ndeki bilgiler, tasavvufî şahsiyetlerin vefât târihleri için ise, Mustafa Aşkar'a âit *Tasavvuf Târihi Literatürü* ekinde yer alan çizelge ile *DİA*'sindeki bilgiler esas alınmıştır. Bk. Namlı, *a.g.e.*, ss. 113-114; *Osmanlı Ansiklopedisi, Târih, Medeniyet, Kültür*, İz Yay., İstanbul 1996, VII, ss. 245-246; Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Târihi Literatürü*, İz Yay., İstanbul 2006, ss. 511-523.

Tarih	İsmâil Hakkı Bursevî	Osmanlı Devletindeki Olaylar
1096/1685	Üç ay kadar Edirne’de kaldı.	Saraydaki altın ve gümüşten sikke basımı.
1096/1685	Halife olarak Bursa’ya gönderildi.	Bosna beylerbeyinin Sing zaferi; Koron muhasarası; Uyvar kalesinin düşmesi; Lehisten cephesinde Bojan zaferi.
1096/1685	<i>Kur’ân-ı Kerîm</i> ’i başından başlayarak va’zlarında tefsîr etmeye başladı.	Veziriazam Kara İbrahim Pâşâ’nın azledilip yerine Sarı Süleyman Pâşâ’nın tâyini.
1097/1686	Bursa halifesi olduktan sonra şeyhini İstanbul’da ilk ziyâreti.	Budin’in düşüşü.
1098/1687	Şeyhini ikinci ziyâreti.	IV. Mehmed’in tahttan indirilmesi, II. Süleyman’ın cülûs; Eğri Kalesi’nin düşüşü; Bir akçe itibârî değerli “mankur” un piyasaya çıkarılması
1099/1688	Şeyhini üçüncü ziyâreti.	Belgrad’ın elden çıkışı
1100/1689	Dördüncü ziyâreti.	Kırım Hanı Selim Giray’ın Ur zaferi; II Süleyman’ın Avusturya seferine çıkması; Gladova ve Orsava kalelerinin geri alınması, Mecar serdarı Arap Recep Pâşâ’nın Batucina ve Niş bozgunu; Veziriazam Bekri Mustafa Pâşâ’nın azliye Köprülüzade Fazıl Mustafa Pâşâ’nın sadarete tâyini.
1101/1690	Beşinci ziyâreti.	Kanije Kalesi’nin düşüşü; Belgrad’ın geri alınışı;

Tarih	İsmâil Hakkı Bursevî	Osmanlı Devletindeki Olaylar
1102/1690	Kıbrıs'ta şeyhini ziyâret etti.	Fransızların Mısır'da ödediği gümrük resminin %3 olarak tesbîti.
1102/1691	Şeyhinin vefâtıyla müstakil şeyh oldu.	İsmâil Hakkı'nın şeyhi Osman Fazlî İlâhî'nin vefâtı; Ebû Bekr Behram b. Abdullah el-Dımaskî'nin ölümü; II. Ahmed'in tahta çıkışı; Salankamen bozgunu; Enflasyonu körüklediği için mankur darbının yasaklanması.
1105/1694		Niyâzî-i Mısırî'nin vefâtı.
1107/1695	I.Avusturya Seferine iştirâk etti.	II. Ahmed'in ölümü; II. Mustafa'nın cülûs, Malikane sisteminin uygulanmaya başlanması.
1108/1696	II.Avusturya Seferine iştirâk etti.	Şehzade(!) Mahmud'un doğumu; Azak kalesinin düşmesi; I. Mustafa'nın Olasch zaferi.
1111/1700	İlk defa hacca gitti.	
1112/1700	Medîne ile Tebük arasında bir yer olan Ulâ yakınlarında hacılarla birlikte eşkiyânın saldırısına uğradı.	Ruslar'la İstanbul Antlaşması'nın imzalanması.

Tarih	İsmâil Hakkı Bursavî	Osmanlı Devletindeki Olaylar
1114/1703	Ulucami'de Kadir gecesi medrese talebelerinin dervişlerden birisini öldürmesinden sonra bir müddet <i>Rûhu'l-Beyân</i> 'dan verdiği va'zlarına ara verdi.	Edirne Vak'ası; III. Ahmed'in tahta çıkışı; "Tuğralı" altın paranın piyasaya çıkarılması.
1117/1705	<i>Rûhu'l-Beyân</i> 'ı tamamladı.	Celveti şeyhlerinden Abdülhay Efendi'nin vefâtı. (Hüdâyî'nin halîfesi Saçlı İbrahim Efendi'nin oğlu).
1122/1710	İkinci defa hacca gitti. İki aydan fazla Kâhire'de kaldı.	Veziriazam Çorlulu Ali Pâşâ'nın azledilip yerine Köprülüzâde Numan Pâşâ'nın tâyini.
1123/1711	İstanbul'da iki buçuk aydan fazla kaldıktan sonra Bursa'ya döndü.	Prut Zaferi ve Barışı; Rıdvan b. Abdullah el-Razzaz el-Feleke'nin ölümü.
1126/1714	Tekirdağ'a gitti.	İsveç kralı Charles'ın memleketine hareketi.
1126/1714	Âişe Hanım ile evlendi.	Venedik seferine karar verilmesi.
1129/1717	Tekirdağ'dan Bursa'ya döndü.	Şehzade (III.) Mustafa'nın doğumu; Belgrad'ın düşmesi.
1129/1717	Bursa'dan Şâm'a gitti.	Şeyh Muhammed Nasûhî'nin vefâtı. Veziriazam Hacı Ali Pâşâ'nın azledilip yerine Nişancı Mehmed Pâşâ'nın tâyini.
1130/1718	Şâm'da ikamet etti.	Recep Pâşâ Şâm vâililiğine atandı

Tarih	İsmâil Hakkı Bursevî	Osmanlı Devletindeki Olaylar
1131/1719	<i>Tuhfe-i Recebiyye</i> 'yi tamâmladı.	Büyük İstanbul zelzelesi; Büyük İstanbul Yangını.
1132/1720	Şâm'dan Üsküdar'a gitti.	Abdülaziz ed-Debbağ'ın vefâtı. İstanbul'da devlet tarafından bir ipekli imalathanesinin kurulması; Batıya hediye gönderilen ilk mehter takımı (III. Ahmed tarafından Lehistan'a); III. Ahmed için tasvirleri Levni tarafından yapılan Surname-i Vehbi.
1133/1721		Nureddin Cerrâhî'nin vefâtı.
1135/1723	Üsküdar'dan Bursa'ya döndü.	İran seferinin üç cepheli olarak açılışı
1135/1723	Bursa'da Câmî-i Muhammedî'yi inşâ ettirdi.	Kirmanşah'ın işgali.
1137/1725	Vefât etti.	Azerbaycan hareketi, Tebriz ve Cence'nin alınışı; Şehzade (I.) Abdülhamid'in doğumu.

1.3. İsmâil Hakkı Bûrsevî'nin Tarîkatı, Halîfeleri ve Dergâhında Postnişîn Olanlar

1.3.1. Tarîkatı (Celvetiyye)

Müellifimiz İsmâil Hakkı, *Celvetiyye*⁶⁴ tarîkatının önemli simalarından birisi olduğundan müntesibi olduğu tarîkattan kısaca bahsetmek gerekmektedir. Celvetiyye'nin anlaşılabilmesi için, tasavvufî bir ıstılâh olan “celvet”in açıklanması gerekmektedir. Celvet,⁶⁵ tasavvufî anlamda nefis tezkiye ve terbiyesinin önemli bir unsuru olan “halvet” aşamasını tamâmlayan sâlikin, ilâhî nitelikler kazanarak halvetten⁶⁶ çıkmasıdır. Bu durumdaki kulun kendisi de organları da benlikten arındığı için onun bütün hâl ve eylemleri kendisine değil, Hakk'a nispet edilir. Zâhirde hâlk ile olunursa da hakîkatte Hakk ile berâber olunur. “Sana biat edenler, aslında Hakk'a biat emiş olurlar”,⁶⁷ “Attığında sen atmadın, ancak Allah attı”⁶⁸ meâlindeki âyetlerle bu duruma işâret edildiği kaydedilmektedir.⁶⁹

İbn Arabî, ism-i Evvel ile Bâtın'ın halvetle; İsm-i Ahir ve Zâhir'in ise celvetle ilişkisinin olduğunu söyler. Aynı zamânda halvetin dünyevî, celvetin ise uhrevî

⁶⁴ Celvetiyye tarîkatı hakkında daha geniş bilgi için bk. H. Kâmil Yılmaz, *a.g.e.*, 143-294; a. mlf., “Celvetiyye” *DİA*, VII, 273-275; Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İz Yay., İstanbul 200, s. 178; Ramazan Muslu, *XVII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf*, (Doktora Tezi, MÜSBE.), İstanbul 2002, ss. 341-353; Selami Şimşek, *Keşanlı Süleyman Zâtî ve XVIII. Asırda Celvetilik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, ATÜSBE.), Erzurum 2005, ss. 200-214; Mustafa Bahadıroğlu, *Üftâde, Tasavvufî Görüşleri ve Celvetiyye Tarîkatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, UÜSBE.), Bursa 1990, ss. 92-107.

⁶⁵ Celvet terimi hakkında bk. İbn Arabî, *el-Fütûhatü'l-Mekkiyye fî Mârifeti'l-Esrâri'l-Malikiyyeti ve'l-Mülkiyyeti*, (haz. Muhammed Abdurrahman Maraşlı), Mektebeü't-Tahkîk bi Dari'l-İhyâ-i et-Turâsi'l-İslâmî, 1. Bs., Beyrut Lübnan. 1998 (1418), II, s. 149; Süleyman Uludağ, “Celvet” *DİA*, VII, 273; Mehmet Zeki Pakalın, *OTDTS*, c. I, s. 273.

⁶⁶ Halvet: Uzlet, inzivâ, yalnızlık tek başına yaşamak, topluma karışmamak ve ihtilat hâlinde bulunmamak anlamlarında kullanılan bir terimdir. Daha geniş bilgi için bk. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, 149; Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzîn Kuşeyrî, *Risâle*, Beyrut 1413, ss. 101-104; Süleyman Uludağ, “Halvet” *DİA*, XV, 386; a.mlf., *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.220; Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, I. s. 713; Himmet Konur, *İbrâhîm Gülşenî, Hayatı, Eserleri, Tarîkatı*, (basılmış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s.210; Ahmet Kırkkılıç, *Başlangıcından Günümüze Tasavvuf*, İstanbul 1996, ss. 280-281; Abdülbâki Gölpınarlı, *100 Soruda Tasavvuf*, Gerçek Yay., İstanbul 1969, s.33, 54.

⁶⁷ Fetih 48/10.

⁶⁸ Enfâl 8/17.

⁶⁹ H. Kâmil Yılmaz, *a.g.e.*, s.50; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s. 115-116.

yönünün ağır bastığını dile getiren İbn Arabî, mü'min için âhiretin daha hayırlı olduğu, bu nedenle celvetin tercih edilmesi gerektiği görüşündedir.⁷⁰

Celvet; hayâta ve hâdiselere iştirak (ihtilat) tir, rûhun kemâline delildir. Halvet ise; celvetin tamâmılayıcısı, celvete geçmek için basamak, celvete hazırlayıcı husûsi bir hâldir.⁷¹ Celvet sâdece bir ıstılâhtan ibâret olmayıp beka makâmının da bir ifâdesidir. Halvet de fenâ makâmının bir ifâdesidir. Bu nedenle Bursevî, "fenâ ile halvetten sonra bekâ ile celvet lâzımdır" der.⁷² Celvet her ne kadar bir tarîkatın ismi olarak biliniyorsa da gerçekte, bu ıstılâh bütün tarikatların müşterek esasını oluşturmaktadır.⁷³

Aziz Mahmud Hüdâyî⁷⁴ (ö. 1038/1628) tarafından kurulduğu kaydedilen *Celvetiyye*, esas itibâriyle *Halvetiyye*'nin bir koludur.⁷⁵ Bursevî'ye göre ilk defa İbrahim Zahid-i Geylanî (ö. 690/1291)'de ortaya çıkmış, ancak *Celvetiyye* tarikat olarak Aziz Mahmûd Hüdâyî zamânında teşekkül etmiştir.⁷⁶ Tarîkatın esasları⁷⁷ şu şekilde sıralanmaktadır:

1. Tezkiye
2. Tasfiye
3. Tecliye
4. Zikirle ve ma'nevî mücâhede ile meşgûl olmaktır.⁷⁸

Celvetiyye tarîkatı Hüdâyî'nin vefâtından sonra dört şûbeye ayrılmıştır; Selâmiyye, Fenâiyye, Hâşimiyye ve Hakkiyye.⁷⁹

⁷⁰ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, s. 149.

⁷¹ Bu konu hk. Ayrıca bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978, ss. 239-243. (Huşû-Tevâzu); Süleyman Uludağ-Selçuk Eraydın, "Erbâin", *DİA*, XI, 270-271; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatler Târîhi*, İstanbul 1990, ss. 106-107, 214-215; H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, Ensar neşr., İstanbul 1994, ss.206-210; Selçuk Eraydın, "Çile", *DİA*, VIII, 315-316.

⁷² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 9^b.

⁷³ Selçuk Eraydın, *a.g.e.*, s. 270.

⁷⁴ Hüdâyî Hk. Bk. H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Tarîkatı*, s. 37-132; a. mlf. "Aziz Mahmud Hüdâyî", *DİA*, IV, 340-343; Banarlı, *a.g.e.*, c. II, s. 702.

⁷⁵ Halvet ve Halvetiyye Tarîkatının târihçesi için bk. Himmet Konur, *a.g.e.*, ss. 25-31.

⁷⁶ H.Kâmil Yılmaz, *a.g.e.*, md., s.273; a. mlf., *a.g.e.*, 152; Ahmet Kırkkılıç, *a.g.e.*, s. 271.

⁷⁷ Tarîkatın esas aldığı esmâ ve diğer esaslar husûsunda bk. Abdülbâki Gölpinarlı, "Celvetiyye", *İA*, III, 67-69.

⁷⁸ H.K.Yılmaz, "Celvetiyye", 273; a. mlf. *a.g.e.*, ss.183-184; Selami Şimşek, *a.g.e.*, s. 220.

Bursevî, Hakkıyye⁸⁰ kolunun pîri olup *Celvetiyye*'nin en meşhûr müntesiplerinden biridir.⁸¹ “*Kitâb-ı Silsile-i İsmâil Hakkı Bi Tarık-i Celveti*”⁸² isimli eserinde bu tarîkate olan intisabını ve kendisine kadar silsilede yer almış olan Celvetî meşâyihinin tercüme-i hâlini verir.⁸³

İsmâil Hakkı, *Halvetiyye* ve *Celvetiyye* arasındaki farkın “cim” noktasının yer değiştirmesinden ibâret olduğunu söyler. *Celvetiyye*'nin celvete nispet edilmesini “kulun itibârî ve beşerî sıfatlardan sıyrılarak Hakk'ın sıfatları ile muttasıf bir şekilde halvetten celvete çıkışı” na bağlamakta ve halvetin fenâ, celvetin bekâ olduğunu belirtmektedir.⁸⁴

Bursevî'ye göre *Celvetiyye*'de ilâhî elbise giymek vardır. Bunu fenâ ve bekâ erbâbı belirler. Burada libâsı, zâhir ve bâtın libas olarak ele alır. O'na göre zâhir libas, mal ve zînetler olup pâdişah ve zenginlerde bulunduğu için insanlar onlara rağbet ederler. Kutup ve diğer evliyânın övülmesi ve gıpta edilmesi ise bâtın libâsına sâhip olmalarındandır. Zâhir libas bedeni; bâtın libas ise kalbi süsler. İhsâna ermek için de şerâat ve hakikat libâsını giyip iki taraflı cemâl sâhibi olmaya bağlıdır.⁸⁵

Celvet, yeni bir libasdır. İnsânlar bayramdaki sevinçlerini yeni bir libas giymekle ortaya koyarlar. Sâlikin fenâdan önceki hâlî nefsânî sıfatları sebebiyle köhne bir libas gibi iken, fenâdan sonra rahmânî sıfatlara büründüğü için, yeni libas giymiş gibi olur. Ancak iki libas arasında bir münâsebet yoktur. Çünkü biri süflî ve zulmânî diğeri ise ulvî ve nûrânîdir.⁸⁶

---

⁷⁹ a. mlf. *a.g.e.*, ss. 236-242.

⁸⁰ Hakkıyye hakkında daha geniş bilgi için bk. H. K.Yılmaz, *a.g.e.*, ss. 239-240; Selami Şimşek, *a.g.e.*, ss. 234-249.

⁸¹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatler Târîhi*, s. 284.

⁸² Bu eserin tanıtımı için bk. Aşkar, *a.g.e.*, s. 277.

⁸³ Azîz Mahmûd Hüdâyî'ye kadarki Celveti Silsilesi için bk. H. Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, ss. 153-154.

⁸⁴ Bursevî, *Silsile*, s. 64; Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 33^b; H. K.Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, s.151.

⁸⁵ *Tuhfe-i Atâiyye*, 5^b (aktaran Veysel Akkaya, *Kâbe ve İnsan, (Tuhfe-i Atâiyye)*, İnsan Yay., İstanbul 2000. s.61.

⁸⁶ Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, II, 120.

Celvetiyye'nin sırrı “zuhûr”dur. Zuhûr hafâdan sonradır. Meselâ rûhun fenâsı hafâ, bekâsı zuhurdur.⁸⁷ İbn Abbas (r.a.) “Cennetlerin adedi yedidir” buyurur.⁸⁸ Buna göre yedi mertebe vardır ki onların üçü *Halvetiyye*'ye dördü *Celvetiyye*'ye karşılıktır. Bunlar:

- 1- Cennetü'l-fenâ fi'l-ef'al
- 2- Cennetü'l-fenâ fi's-sıfat
- 3- Cennetü'l-fenâ fi'z-zat
- 4- Cennetü'l-bekâ fi'l-ef'al
- 5- Cennetü'l-bekâ fi's-sıfat
- 6- Cennetü'l-bekâ fi'z-zat
- 7-Cem'u'l-cem

Bunların hepsi bakâyaya nâzırdır. İşte Celvet'in sırrı budur. Ve bu netîce fenâ-i *halvetiyye*'dir. Yedi cennet yedi isme karşılıktır.

Bunlar: Lâilâhe illallâh, Allah, Hu, Hak, Hay, Kayyum, Kahhar.⁸⁹

1.3.2. Halîfeleri

Halîfe, tasavvufta şeyhi adına irşâd faaliyyetinde bulunan ve ölümünden sonra onun yerine geçen kimse için kullanılan bir terimdir. Sözlükte “arkada olmak, birinin arkasından gelmek, yerine geçmek” anlamlarına gelen half kökünden türetilmiş olup “birinin yerine geçerek işini, görevini devâm ettiren”⁹⁰ şeklinde açıklanan halîfe kelimesi terim olarak biri siyasette, diğeri tasavvufta olmak üzere başlıca iki alanda kullanılmaktadır.⁹¹

Şeyh, belli .bir bölgedeki mürîdlerine bakma, onları terbiye etme ve kendisi ile onlar arasındaki irtibatı sağlama işi ile bir mürîdi görevlendirirse ona halîfe denir.

---

⁸⁷ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, II, 119.

⁸⁸ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, II, 286.

⁸⁹ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, a.y.

⁹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “hlf”, md, (nşr. Kahraman Yay.), İstanbul 1986, s. 222.

⁹¹ Süleyman Uludağ, “Halife”, *DİA*, 29-300; Mehmet Zeki Pakalın, *OTDTS*, I, 708-709; Abdullah Yeğin, *OTABL*, 326.

Şeyh: “Ben öldükten sonra falan mürid yerime geçsin” derse onun yerine geçen kişiye şeyhin halîfesi adı verilir.⁹² Kaynaklarda Bursevî'nin on yedi halîfesinin ismi geçmektedir.⁹³ Bunları sırası ile aşağıya alıyoruz.

1.3.2.1. Vahdeti Osman Efendi

Üsküplüdür. Edirne'de bulunması sebebiyle Edirneli olarak meşhur olmuştur. Şâir ve yazardır. 1125/1738'de vefât etmiştir.

1.3.2.2. Muhammed Bahâüddin b. İsmâil Hakkı Efendi

İsmâil Hakkı Hazretleri'nin oğludur. Babasının vefâtından sonra bir sene hilâfette kalıp 1138/1726'da vefât etmiştir.

1.3.2.3. İshâk Efendi

Bursa'da Veled-i Enbiya Mahallesi imâmı Abdulazîz Efendi'nin oğlu olup mezkûr mahallede doğmuştur. 1150/1737'de vefât etmiştir.

1.3.2.4. Zati Süleyman Efendi (Keşânî)

Aslen Geliboluludur. 1151/1738'de vefât etmiştir. Dîvan sâhibidir. Başka eserleri de vardır.

1.3.2.5. Abdurrâhman Efendi

1164/1751'de vefât etmiştir.

1.3.2.6. Mehmed Hikmetî b. Ahmed Efendi

İsmâil Hakkı Hazretlerinin evlatlığıdır. Şeyh Bahaüddin Efendi'nin vefâtından sonra 28 sene meşihattâ kalıp 1165/1752'de vefât etmiştir.

---

⁹² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 219.

⁹³ Bursevî'nin halîfeleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Vassaf, *Kemâl-name-i İsmâil Hakkı*, ss. 72-83; Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, s. 182, 186, 187, 190, 191. Namlı, *a.g.e.*, ss. 221-230.

1.3.2.7. Derûnîzâde Mehmed Hulûsî Efendi

Usturumcalıdır. 1167/1754' de burada vefât etmiştir.

1.3.2.8. Şeyh Ahaveyn Efendi

1176/1762' de Bursa' da vefât etmiştir.

1.3.2.9. Şeyh Ahmed Pertevî Efendi

1182/1768' de İstanbul' da vefât etmiştir. Müretteb dîvanı vardır. Hz. Hüdâyî Dergahı' nda medfundur.

1.3.2.10. Şeyh Yahya Efendi

Mekke-i Mükerreme' de 37 sene Celveti Tarîkatı' nın yayılması için çalışmıştır.

1.3.2.11. Abdullah Hasköyî

1124/1712' de vefât etmiştir.

1.3.2.12. Yûnus Efendi

İsmâil Hakkı' nın İstanbul' daki halîfesidir.

1.3.2.13. Mehmed Zikrî Efendi

1.3.2.14. Radovişli Şeyh Ali Efendi

1.3.2.15. Şeyh Sünnetî Efendi

1.3.2.16. İçelli Abdülaziz Efendi

1.3.2.17. Ya'kûb Affî Efendi

(ö. 1149/1736)

1.3.3. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Dergâhında Postnişîn Olanlar ⁹⁴

Post, Koyun derisinden yapılan minder veya seccâde olarak kullanılan sergi anlamında olup, tekkelerde belli bir makâmı ifâde eder. Tekkeye şeyh olmaya post geçirmek, posta oturmak, posta oturan şeyhe “post-nişîn” denir. Post-nişîne seccâde-nişîn, tekke-nişîn de denir.⁹⁵

1.3.3.1. Şeyh Bahâüddin Efendi

İsmâil Hakkı Bursevî Hazretleri'nin oğlu (ö. 1138/1726).

1.3.3.2. Hikmetî Mehmed Efendi

(ö. 1165/1752) Ahmed Efendi'nin oğlu.

1.3.3.3. Şeyh Mehmed Emin Efendi

(ö. 1232/1817) Hikmetî Mehmed Efendi'nin oğlu.

1.3.3.4. Şeyh Mehmed Bahâüddin Efendi

Mehmed Emin Efendi'nin oğlu (ö. 1233/1752).

1.3.3.5. İsmâil Hakkı Efendi

Mehmed Emin Efendi'nin diğer oğlu (ö. 1260/1844).

1.3.3.6. Şeyh Rifat Efendi.

Şeyh Mehmed Bahâüddin Efendi'nin oğlu (ö. 1273/1856).

1.3.3.7. Şeyh Mehmed Ali Rıfki Efendi

Şeyh Rifat Efendi'nin oğlu (ö. 1315/1897).

---

⁹⁴ Bursevî'nin postnişînleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Vassaf, *Kemâl-name-i İsmâil Hakkı* ss. 84-93; Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, ss. 182-189; Namlı *a.g.e.*, ss. 230-231.

⁹⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 422-423; Mehmet Zeki Pakalın, *OTDTS*, II, 779.

1.3.3.8. Şeyh Mehmed Hikmet Efendi

İsmâil Hakkı Efendi'nin oğlu (ö. 1272/1855).

1.3.3.9. İsmâil Hakkı Efendi

Şeyh Mehmed Hikmet Efendi'nin oğlu (ö. 1285/1868).

1.3.3.10. Mehmed Fâik Efendi

Şeyh Mehmed Hikmet Efendi'nin kardeşi ve İsmâil Hakkı Efendi'nin oğlu (ö. 1324/1906).

1.3.3.11. Şeyh Selâmeddin Efendi

Mehmed Fâik Efendi'nin damadı.

1.3.3.12. Üftâde Efendi

Üftade Dergâhı Şeyhi.

1.3.3.13. Hâfız Bahâüddin Efendi

Narlı Dergahı şeyhi.

1.3.3.14. Şeyh Cemâleddin Efendi

Mehmed Fâik Efendi'nin oğlu.

1.3.3.15. Hacı Ahmed Rüşdi Efendi

1.3.3.16. Şeyh Ahaveyn Efendi

(ö. 1176/1762).

1.3.3.17. Mehmed Şemseddin Efendi

(ö. 1936).

1.4. İsmâil Hakkı Bûrsevî'nin Eserleri

İsmâil Hakkı hayâtında hiç boş vakit geçirmemiş, bir günü diğer güne eşit olmamış, dâima terakkî eden feyizli ve bereketli bir ömür sürmüştür. Tasavvufî hayâtının meyvelerini yazdığı yüzden fazla eser vâsıtasıyla insanlıkla paylaşmıştır.

Eserlerinde Arapça, Farsça ve Türkçe'yi ustaca kullanan müellifimiz hakkında Mehmet Ali Ayni şu ifâdeleri kullanmaktadır: “Türk mütefekkir ve yazarları arasında kalemi İsmâil Hakkı derecesinde velûd bir zâta az tesadûf olunur”⁹⁶ Yine, *Osmanlı Müellifleri* yazarı Bursalı Mehmed Tahir, İsmâil Hakkı'nın 105 eserinin ismini mezkûr eserinde zikreder ve bir kısmının muhtviyatı hakkında da bilgi verir. İsmâil Hakkı'nın kendi eserlerinde kullanmış olduğu ifâdeler hakkında da şu değerlendirmeyi yapar: “Celvetî'nin ifâdeleri ekseriyet itibâriyle bir takım istirdatlarla dolu olduğundan yazı tarzları ‘itnâb’ ı andırırsa da, her hâlde istifâdeyi mucibdir.”⁹⁷

Müellifimizin hem nazarî hem de amelî yönünün çok kuvvetli olduğunu yazmış olduğu eserleri ile yaşamış olduğu çile ve ızdırıp dolu hayâtından tespit edebiliyoruz.

Bursevî'nin, mutasavvıf, müfessir ve şâir kişiliğinin yanında önemli bir şârih olarak da karşımıza çıktığını görüyoruz. Eserlerinden 50'den fazlasını şerhler oluşturmaktadır. Hattâ Dîvân'ı dışındaki edebî eserlerinin tamâmı, Attâr, Mevlânâ, Yûnus, Hacı Bayram ve Niyâzî-i Mısrî gibi şâirlerin şiirlerine yazdıklarını da içine alan şerhlerden ibârettir. Şerh, müellifimizin müfessirliğinden gelen öyle vazgeçilmez bir temâyüldür ki şiir geleneğinde pek rastlanmamasına rağmen, kendi yazdığı şiirlere bile şerh yazmıştır.⁹⁸

Müellifimiz hakkında araştırma yapan bütün yazarlar Bursevî'nin yazmış olduğu eserlerin sayısı ile ilgili muhtelif listeler ve tasnifler yapmışlardır. Örneğin: Mehmed Şemseddin⁹⁹ 115, Bursalı Mehmed Tahir¹⁰⁰ 105, Hüseyin Vassaf¹⁰¹ 133,

---

⁹⁶ Ayni, *a.g.e.*, s. 3.

⁹⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II. s. 124.

⁹⁸ Bk. M. Murat Yurtsever, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin ‘Kitâbü'l-Envâr’ı”, *ÜİFD*, S.7, c. 7, ss. 279-296.

⁹⁹ Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, ss. 183-185.

Mehmet Ali Ayni¹⁰² 134, Günay Kut¹⁰³ 106, Tahsin Yazıcı¹⁰⁴ yüzün üzerinde, Ali Namlı telif tarihi belli olmayan ve kayıp eserlerle birlikte 122 rakamını vermektedir.¹⁰⁵ Netice olarak eserlerinin sayısı 120-130 arasında olduğu kabûl edilebilir.

Çalışmamızın hacmini gereksiz yere arttırmamak için Tasavvufî mâhiyetteki eserleri dışında kalan eserlerin nüsha tanıtımı ve buldukları yerleri yazmadık, sâdece kitap isimlerini vermekle yetindik.

Çalışmamızın konusu tuhfe türü bir eser olduğundan, müellifimizin diğer tuhfelerini ayrı bir başlık altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

Tefsîr, hadîs, fıkıh, akâid-keîâm, tasavvuf, tasavvufî şiir ve manzûm eser şerhleri, tuhfeler, vâridâtlar, şiir, vaaz-hutbe gibi çok değişik alanlarda eser vermiş olan Bursevî'nin eserlerini konularına göre tasnif ederek aşağıya alıyoruz.¹⁰⁶

1.4.1. Tefsîr İle İlgili Eserleri

1.4.1.1. *Rûhu'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*¹⁰⁷

1.4.1.2. *Şerhun alâ tefsîri cüz'il-ahîr li'l-Kâdi'l-Beydâvî*

1.4.1.3. *Ta'likatün alâ evâili Tefsîri'l-Beydâvî (Şerh-i Tefsîr-i Fâtîha)*

1.4.1.4. *Tefsîr-i Sûreti'l-Fâtîha*

---

¹⁰⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, s.124-125.

¹⁰¹ Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, ss. 39-44.

¹⁰² Ayni, *Türk Azîzleri*, ss. 238-257.

¹⁰³ Günay Kut, *a.g. md.*, 191.

¹⁰⁴ Tahsin Yazıcı, "İsmâil Haqqî", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VIII, 1998 California, pp. 627.

¹⁰⁵ Namlı, *a.g.e.*, ss. 165-209.

¹⁰⁶ Bursevî'nin eserleri ile ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla Sakıb Yıldız'dan sonra en geniş araştırmalardan biri Namlı tarafından yapılmıştır. Bu listemizi de aynı müellifin listesini kısaltarak oluşturduk. Bk. Namlı, *a.g.e.*, ss. 161-213; a. mlf. "İsmâil Hakkı Bursevî", md. *DİA*, 104-106. Ayrıca Bursevî'nin eserleri için bk. Sakıb Yıldız, *Exegete Turc Ismaâ'l Haqq Bur saw, Sa Vie, Ses Oeuvres et La Methode dans son Tafsir Rûh al-Bayân*, L'Universite de Sarbonne, Paris 1972, 178-313 (Namlı'dan naklen, *a.g.e.*, 232/17 dipnot); Mehmed Şemseddin, *a.g.e.*, c. I-II, s. 183-185; M. Ali Ayni, *a.g.e.*, ss.238-257; Vassaf, *a.g.e.*, ss. 37-44; Murat Yurtsever, *Divan*, Bursa 2000, ss. 9-113; Bursalı Mehmet Tahir Efendi, OM, haz. A. Fikri Yavuz, İsmâil Özen, İstanbul 1972, c. I, ss.120-124.

¹⁰⁷ *Rûhu'l-Beyân*'ın yazılması, çeşitli nüsha ve baskıları, kaynakları, metodu ve hakkında yapılmış çalışmalar husûsunda detaylı bir değrlendirme için bk. Namlı, "Giriş", Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, Erkam Yay.), I, ss. 43-60; Mustafa Aşkar, *a.g.e.*, ss. 139-141.

1.4.1.5. *Tefsîr-i Âmene'r-Rasûlü*

1.4.1.6. *Tefsîru Sûreti'l-Asr*

1.4.1.7. *Tefsîru Sûreti'z-Zelzele*

1.4.1.8. *Kitâbü'l-Mir'ât li-hakâiki ba'dil-ehâdis ve'l-âyât*

1.4.1.9. *Levâyah tetealluku bi-ba'dil-âyâti ve'l-ehâdis*

1.4.1.10. *Mecmûatü âyâti'l-müntehabe*

1.4.1.11. İsmâil Hakkı'nın vâridât ve mecmûa türü eserlerinde bâzı kısa sûrelerin ve pek çok müstakil âyetin tefsîri de yer almaktadır.

1.4.2. Hadîs İle İlgili Eserleri

1.4.2.1. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*

1.4.2.2. *Şerhu'l-Hadîsi'l-erbaîn*

1.4.2.3. *Şerhu'l-Erbaîne hadîsen*

1.4.2.4. *Mecmûa*

1.4.2.5. *Şerh'ul-hadîs*

1.4.2.6. *Şerh'ul-hadîs "İzâ tehayyartüm fi'l-umûr fe'ste'inû min ehli'l-kubûr"*

1.4.2.7. *Şerhu'l-hadîs "Le-ene ekramü alellâhi min en yedeânî fi'l-ardı ekser min selâs"*

1.4.2.8. İsmâil Hakkı'nın vâridât türü eserlerinde ve mecmûalarında yer yer tasavvufî hadîs şerhlerine rastlamak mümkündür.

1.4.3. Fıkıh İle İlgili Eserleri

1.4.3.1. *Şerhu'l-Fıkhi'l-Keydânî*

1.4.3.2. *Risâle-i Mesâili'l-fikhiyye*

1.4.3.3. *Risâletü'l-câmia li-mesâili'n-nâfia*

1.4.3.4. *Kitâbu'l-Fadl ve'n-nevâl*

1.4.3.5. *Ecvibetül-Hakkıyye an es'ileti's-Şeyh Abdurrahmân*¹⁰⁸

1.4.3.6. İsmâil Hakki'nın *Kitâbü'l-Hitâb*, *Kitâbü'n-Necât* gibi eserlerinde de bâzı fikhî konulara temas edilmiştir.

1.4.4. Akâid-Kelâm İle İlgili Eserleri

1.4.4.1. *Şerhu Şuabi'l-îmân*

1.4.4.2. *Şerhu'l-kebâir (Rumûzü'l-künûz)*

1.4.4.3. *İhtiyârât*

1.4.5. Tasavvuf İle İlgili Eserleri¹⁰⁹

1.4.5.1. Genel Tasavvufî Mâhiyetteki Eserleri

1.4.5.1.1. *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl*. Bu esre ilgili bilgiler Kaynakların Değerlendirilmesi kısmında mevcuttur.

1.4.5.1.2. *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye*. Bu eserle ilgili bilgiler Kaynakların değerlendirilmesi kısmında mevcuttur.

1.4.5.1.3. *Kitâbü'l-Hitâb*. İtikâd ve ibâdet konularının yanı sıra özellikle eserin son bölümlerinde tasavvufî konuların yoğunlaştığı görülmektedir. (BEEK, Genel, nr. 65, 139 vr., nr. 66, vr. 1-70, müellif hattı; İstanbul'da 1256 ve 1292'de basılmıştır; İ. Turgut Ulusoy (İstanbul 1975) ve Bedia Dikel (İstanbul 1976) tarafından yapılan iki ayrı sâdeleştirmeden ikincisi oldukça bozuktur).

1.4.5.1.4. *Kitâbü'n-Necât*. İtikâd ve ilmihâl konuları tasavvufî açıdan ele alınmış; bu arada mâ'rifetullâh, vücûd gibi muhtelif tasavvufî mevzûlara da temas edilmiştir (Süleymâniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 165, vr. 79-385, müellif hattı;

---

¹⁰⁸ Bu risâle Mehmet Demirci tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ayrıca bu eserle ilgili Zülfiye Eser tarafından bir Yüksek Lisans Tezi hazırlanmıştır. Bk. Mehmet Demirci, "İsmâil Hakki Bursevî (ö. 1137/1725)'nin Ecvibe-i Hakkıyye'si", *Tasavvuf Dergisi*, Yıl. 4, S. 10, Ocak-Haziran 2003 Ankara, ss. 9-43; Zülfiye Eser, *İsmâil Hakki Bursevî'nin Es'ileti's-Sahafıyye Ecvibetül Hakkıyye Adlı Eseri*, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE), İstanbul 2003.

¹⁰⁹ Müellifin bütün eserleri hakkında detaylı bilgi vermemiz hâlinde liste hayli uzayacağından, ayrıca çalışmamızın konusuna eserler dâhil olmadığından, sâdece tasavvufî mâhiyetteki eserler hakkında bilgi verilmiştir. Eserler hakkındaki bu tanıtıcı bilgiler, Hüseyin Vassaf, *a.g.e.*, 37-44; Namlı, *a.g.e.*, ss. 161-213 Ayni, *a.g.e.*, ss. 238-257; Murat Yurtsever, *a.g.e.*, s.10-13; arasında yer alan bilgilerin derlenmesi ile oluşturulmuştur.

İstanbul'da 1290'da basılmış; İ.Turgut Ulusoy tarafından yapılan sâdeleştirmesi İstanbul'da 1983'te neşredilmiştir.).

1.4.5.1.5. *Şerhu'l-Usûli'l-aşere.* Necmüddîn Kübrâ (ö. 618/1221)'nin seyr sülûkte aslolan on makâma dâir ehl-i-Usûlü'l-aşere isimli eserinin Türkçe tercüme ve şerhidir (BEEK, Genel, nr. 70, 37 vr., müellif hattı; İstanbul'da 1256'da ve birisi Reşahât kenarında olmak üzere iki defa da 1291'de basılmış Mustafa Kara tarafından sâdeleştirilerek Necmüddin Kübrâ'nın diğer iki eseriyle birlikte Tasavvufî Hayât adlı eserde (İstanbul 1980 s.33-70) neşredilmiştir.).

1.4.5.1.6. *Risâle-i Şerh-i Esmâ-i Seb'a.* Celvetiyye tarikatında sülûkte esas alınan Lâ ilâhe illallâh, Allah, Hû, Hakk, Hayy, Kayyûm ve Kakhâr isimlerinin (esmâ-i seb'a) Türkçe şerhidir (Millet Ktp., Şer'iye, nr. 1252, vr. 10-23).

1.4.5.1.7. *Risâletü'l-Hazarât.* Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413)'nin et-Ta'rifât isimli eserinden “el-hazarâtü'l-hamsü'l-ilâhiyye” ve “el-insanü'l-kâmil” maddelerinin Türkçe şerhidir. (Süleymâniye ktp., Mihrişah, nr. 189, vr. 136^a-164^b).

1.4.5.1.8. *Kitâbü Huccetü'l-bâliğa.* Düzgün bir tasnîfi olmayan eserde muhtelif tasavvufî konular ele alınmıştır (İstanbul Ü. Ktp., nr. Ty 2217 , 110 vr., müellif hattı; İstanbul'da 1291'de Reşahât kenârında basılmıştır.).

1.4.5.1.9. *Kitâbü's-Şecv.* Musîbet, felâket, âfet, hüzün ve bunların hikmetleri hakkında Arapça bir eserdir (Süleymâniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 789 vr. 2^a-25^a, müellif hattı).

1.4.5.1.10. *Mecû'l-Beşîr li-ecli't-tebşîr.* Hakikat-i Muhammediyye ve vahdet-i vücûd gibi konulara da temas edilen Peygamber Efendimizin önceden müjdelenmesine dâir Arapça bir risâledir (Süleymâniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 789, vr. 27^b-53^b, müellif hattı).

1.4.5.1.11. *Vesîletü'l-merâm.* Muhtelif tasavvufî konuların yanında Cüneyd-i Bâğdâdî'nin sahîh bir sülûk ve halvetten faydalanmak için gerekli gördüğü sekiz şartın îzâhına dâir bir eserdir. (Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmûd, nr. 2260, vr. 58-97).

1.4.5.1.12. *Mecmuatü'l-esrâr.* İki kısımda incelenebilecek olan eserin birinci kısmı bâzı mutasavvıfların muhtelif eserlerinden nakil ve seçmelerden oluşur. İkinci

kısım ise *Tamâmi'l-Feyz*'de de yer alan İsmâil Hakkı'nın şeyhini ziyâretleri sırasında sohbetlerinden tuttuğu notlardan meydana gelmektedir (Âtîf Efendi Ktp., nr. 1500, 125 vr., müellif hattı).

1.4.5.1.13. *Mecmua*. “Rabbin meleklerle, ‘Ben yeryüzünde bir halîfe yaratacağım’ demişti.”(Bakara 2/30) âyetinin uzunca bir tefsîri, bâzı Farsça kelimelerin îzâhı, salavât, duâlar ve İsmâil Hakkı'nın bâzı vâridâtına dâir bir eserdir (Süleymâniye Ktp., Pertev Pâşâ, nr. 637, vr. 219^b-260^a).

1.4.5.1.14. *Risâle-i Nefesi'r-Râhmân*. Bâzı nâfile namazlar, abdest ve namazın tasavvufî yorumu, bâzı mübârek geceler, sülûkte esas olan on iki isim (esmâ-i isnâ aşer), hilâfet-i zâhire, haşru'l-ecsâd, Hû ismi gibi muhtelif konuların ele alındığı İsmâil Hakkı'nın en son yazdığı risâledir (Âtîf Efendi Ktp., nr. 1405, vr. 25-36).

1.4.5.1.15. *Es'iletü's-Sahafiyye ve Ecvibetü'l-Hakkiye*. Şeyh Mehmed Safahî'nin (ö. 1146/1733) manzûm sorularına verdiği cevaplardır (Süleymâniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 250,73 vr.).

1.4.5.1.16. *Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkı*. Niyâzî-i Mısrî (ö. 1105/1694)'nin “Müşkilim var size ey Hak dostları eylen güşâd” mısraı ile başlayan ve pek çok soruyu içeren şiirinin şerhidir (BEEK, Genel, nr. 745, vr. 112-118; İstanbul'da 1288'de *Makâlât-ı İsmâil Hakkı* içinde basılmıştır, s. 3-8).

1.4.5.1.17. *Risâle-i Gül (Risâle-i Verdiyye)*. Gül hakkında küçük bir risâledir (İstanbul Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 975/7).

1.4.5.1.18. *Şerhu Selevât-i İbn Meşîş*. Ebû'l-Hasen eş-Şâzelî'nin şeyhi Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî (ö. 625/1288?)'nin sûfler arasında meşhûr olan ve defalarca şerhedilen kısa salavatının Türkçe tercüme ve şerhidir (Süleymâniye Ktp., Mihrişah, nr. 217, vr. 76-97; İstanbul 1256 ve Bulak 1279'da basılmıştır.).

1.4.5.1.19. *Kitâbü Zübdeti'l-makâl*. Eserde kâl, hâl, makâl, kıyl, kâl ve kavî terimleri üzerinde durulmuş “zübde-i kelâm”ın ne olduğu beyân edilmiş, hâl ile makâl ilişkisi ortaya konmuş ve hüsn-i hattın aslı, gelişimi ve kitâbet âdâbı ele alınmıştır (H. Selim Ağa Ktp., Hüdâyi, nr. 449, 30 vr.).

1.4.5.1.20. *Kitâbü'l-Fasl fi'l-esrâr*. Bâzı tasavvuf terimlerinin îzâhına dâir küçük bir risâledir (Âtîf Efendi Ktp., nr. 1501, vr. 16-25).

1.4.5.1.21 . *Risâle fî beyâni'l-halve ve'l-celve.* *Halvet* ve *celvete* dâir kısa bir risâledir (H. Selim Ağa Ktp., Hüdâyî. nr. 1797 , vr. 68^b -70^b).

1.4.5.1.22. *Risâle et-Tehaccî fî hurûfî't-teheccî.* Harflerin esrârı ve tasavvufî yorumuna dâir Arapça bir risâledir (BEEK, Genel, nr. 162, 15 vr., müellif hattı).

1.4.5.1.23. *Hakâiku'l-hurûf.* İlm-i hurûfla ilgili Arapça bir risâledir (Millet Ktp., Şer'îye, nr. 1182. vr. 73^b -79^b).

1.4.5.1.24. *Esrâru'l-hurûf.* Harflerin esrârına dâir Türkçe bir risâledir. (Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmûd, nr. 2537, vr. 21^b-30^b).

1.4.5.1.25. *Bey'atnâme ve icâzetnâmeler.* İsmâil Hakkı tarafından Şeyh Ahmed Birmâvî el-Mısırî, Şeyh Ahmed Hamdi ehl-i-Mısırî, Mukâbelecî Mehmed Efendi, Bahrî Hüseyin Efendi, Tûbâzâde Mehmed Ağa, Muhammed eş-Şâmî gibi zevâta verilen bey'atnâme ve icâzetnâmeler de bâzı kaynaklarda müstakil birer eser olarak kabûl edilir (Bk. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, II, 206-207; *Yâdigâr-ı Şemsî*, 184-185; Hüseyin Vassâf, *Kemâlnâme-i Hakkı*, 42; a.mlf., *Sefîne-i Evliyâ*, III, 53).

1.4.5.1.26. *Esrâru'l-hacc.* İsmâil Hakkı'nın 1111/1700'de edâ ettiği ilk haccından dönerken kafileye eşkiyânın saldırısı sırasında kaybolmuştur. Nazm, nesir, metin ve şerhlerin yer aldığı eserde vâridât dışında hac, Kâbe, Haremeyn ve Hicâz'ın esrârı ve bu konularla ilgili tasavvufî/işârî yorumlar yer almaktaydı.

1.4.5.1.27. *Kitâbü'l-Cehr ve ve'l-ihfâ.* İsmâil Hakkı'nın adını verdiği (Nakdû'l-hâl, vr. 57^a) bu eserin kütüphanelerde yazma nüshasına rastlanamamıştır.

1.4.5.2. Tasavvufî Şiir ve Manzûm Eser Şerhleri

1.4.5.2.1. *Ferahur'r-rûh (Şerhu'l-Muhammediyye).* Yazıcızâde Mehmed Efendi (ö. 855/1451)'nin *Muhammediyye*'sinin Türkçe şerhidir (BEEK, Genel, nr. 59-61, 323+334+331 vr., müellif hattı; İki ve üç cilt hâlinde muhtelif defalar basılmıştır, Bulak 1252, 1255, 1256, 1258; İstanbul 1274, 1294).

1.4.5.2.2. *Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî).* Mevlânâ (ö. 672/1273)'nın *Mesnevî*'sinin ilk 738 beytinin Türkçe şerhidir (BEEK, Genel, nr. 72-74, 200+200+210 vr., müellif hattı; İstanbul'da 1285 ve 1287'de iki cilt hâlinde basılmıştır.).

1.4.5.2.3. Şerhi Pend-i Attâr. Ferîdüddîn Attâr (ö. 618/1221)'ın *Pendnâme* adlı eserinin Türkçe tercüme ve şerhidir. Genel, nr. 68-69, 149+145 vr., müellif hattı; İstanbul'da 1250 ve 1287'de basılmıştır.).

1.4.5.2.4. Şerhu Nazmi's-sulûk. Ömer ibnü'l-Fârız (ö. 632/1234)'ın *Nazmü's-sulûk* (et-Tâiyetü'l-kübrâ) adlı kasidesinin ilk dört beytinin Türkçe şerhidir (Süleymâniye Ktp., Mihrişah, nr. 189, vr. 1-20, müellif hattı).

1.4.5.2.5. Kitâbu'l-Envâr. İsmâil Hakkı'nın İstanbullu müntesiblerinden Evliyâ lakablı Derviş Mehmed için yazdığı doksan sekiz beyitlik kasîdenin yine kendisi tarafından yazılmış şerhidir (Süleymâniye Ktp., Mihrişah, nr. 189, vr. 21^b-102^a, müellif hattı; Nevin Gümüş, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbü'l-Envâr'ı*, (EÜSBE., Doktora Tezi).

1.4.5.2.6. Şerhi Ebyât-ı Hacı Bayrâm-ı Velî. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin “Çalabım bir şâr yaratmış” mısraı ile başlayan altı beyitlik şiirinin şerhidir (Süleymâniye Ktp., Esad Ef. nr. 1521, vr. 1^b-25^b, müellif hattı).

1.4.5.2.7. Şerhi Ebyât-ı Yûnus Emre. Yûnus Emre'ye atfedilen “Çık dum erik dalına anda yedüm üzümü”, İsmâil Hakkı'nın Yûnus Emre'ye atfettiği Âşık Pâşâzâde'nin önceki şathiyyeye nazîresi olan “Çık dum bâdem dalına anda yedüm üzümü“, yine Yûnus'a atfedilen “Sırâttan gel sıfâta anda safâ bulasın” ve “Adım adım ileru beş âlemden içeru” mısraları ile başlayan dört ayrı ilâhîsi İsmâil Hakkı tarafından şerhedilmiştir (Süleymâniye Ktp., Esad Efendi nr. 1521/ 2, 4, 6, 7; müellif hattı). Bu şerhlerin her biri ayrı bir eser olarak kabûl edilebilir.

1.4.5.2.8. Şerhi Nazm-ı Ahmedî. “Dinler isen hâlimi aydayım ey nevcivân” mısraı ile başlayan hece vezni ile yazılmış yedi beyitlik bir şathiyyenin şerhidir (Süleymâniye Ktp., Esad Ef. nr. 1521/5, müellifin hattı; İstanbul'da 1330'da basılmıştır).

1.4.5.2.9. Şerhi Ebyât-ı Hasan el-Kâdirî. “Bu gönül hem Hakk'dadır, hem anda Hak” diye başlayan şiirin şerhidir (İstanbul Ü. Ktp., nr. TY. 3339/4).

1.4.5.2.10. Risâle-i Şem'ıyye. “Âdem bir demdir” mısraı ile başlayan şiirin şerhidir. (Süleymâniye Ktp., Mihrişah, nr. 217, vr. 35-42).

1.4.5.2.11. Şerh-i Nazm-i Hayretî. “Sinemin bağında bitmiş bir ağaçta dört dal” mısraı ile başlayan altı beyitlik şathiyyenin şerhidir (Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmûd, nr. 2749/5).

1.4.5.3. Vâridât Türü Eserler¹¹⁰

1.4.5.3.1. Vâridât-ı Hakkıyye (Vâridât-ı Kübrâ). Zülkade 1114-Safer 1115 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhlerine dâirdir. (BEEK, Genel, nr. 86, vr. 111^b-264^a, müellif hattı).

1.4.5.3.2. Risâletü “Eyyühe’l-bülbül”. Rebûllevvel 1115’te tamâmlanmış vâridât türü bir eserdir. “Bülbül” ile gönül kastedilmiştir (BEEK, Genel, nr. 86, vr. 84^b-110^b, müellif hattı).

1.4.5.3.3. Mecmûa. 1115 ve 1116 yıllarına âit bâzı vâridâtı ve şerhlerine dâirdir. Mecmûanın baş ve son tarafında 1114-1118 tarihleri arasında değişik kimseler için yazılan mektup ve şiirler yer almaktadır (Süleymâniye Ktp., Pertev Pâşâ, nr. 645, 106 vr., müellif hattı).

1.4.5.3.4. Min vâridâtı’l-fakîr İsmâîl Hakkı min evâhiri Zilhicce 1116. 1116 ve 1117 yıllarındaki vâridâtı ve şerhlerine dâirdir (Süleymâniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 789, vr. 56^b-222^b, müellif hattı).

1.4.5.3.5. Mecmûa (Makâlât-ı Şeyh İsmâîl Hakkı, Mecmûatü’l-hutab ve’l-vâridât). 1118-1124 tarihleri arasındaki bâzı vâridâtını ve şerhlerini ihtivâ eder. Bir hâtıra defteri gibidir. Eserde şiirleri, düşünceleri, bâzı âyet ve hadîslerin açıklamaları, hayâtı ile ilgili bâzı bilgiler ve mektuplaşmaları da yer alır (BEEK, Genel, nr. 85, vr. 39^b-276^b).

1.4.5.3.6. Mecmûa. 1112 yılındaki hac yolculuğu, Mısır ve Hicaz’da bulunduğu sıradaki vâridâtı ve şerhleridir. Bu mecmûada Mısır ulemâ ve meşâyihinden bir kısmına hediye ettiği risâleler de yer alır (Bayezid Devlet Ktp., Genel, nr. 3507, 283 vr. müellif hattı).

---

¹¹⁰ Bir tasavvufî terim olarak varidât, kalbe güzel hatır türünden zahmetsizce gelen mânâlardır. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Nuran Döner, “İsmâîl Hakkı Bursevî’nin Kitâb-ı Kebîr’i ve Bursevî’de Vâridât Kültürü”, *Tasavvuf*, Temmuz-Aralık 2005, s. 15.

1.4.5.3.7. *el-Vâridât.* Şâm'da bulunduğu sıradaki bâzı vâridâtı ve şerhlerine dâirdir. Eserin sonunda 1130 tarihi kaydedilmiştir (BEEK, Genel, nr. 66, vr. 70^b-138^b ve Genel, nr. 67, 150 vr., müellif hattı).

1.4.5.3.8. *Mecmûa.* Şâm'daki (Şevvâl 1130-Zilhicce 1130) bâzı vâridâtı ve şerhleri hakkındadır (İstanbul Ü. Ktp., nr. TY. 9793, 42 vr., müellif hattı).

1.4.5.3.9. *Kitâbü'd-Düreri'l-irfâniyye.* Şâm'daki (1130 sonu -1131 başı) bâzı vâridâtı ve şerhlerine dâirdir (İstanbul Ü. Ktp., nr. TY. 4019, 63 vr.).

1.4.5.3.10. *Mecmûatü'l-fevâid ve'l-vâridât.* Zülkade 1131'de tamâmlanmış vâridât türü bir eserdir. Eserde İsmâil Hakkı'nın pek çok manzûmesi de yer alır (BEEK, Genel, nr. 87, 184 vr., müellif hattı).

1.4.5.3.11. *Vâridât.* 1-21 Zülkade 1131 târihleri arasındaki vâridâtı ve şerhlerine dâirdir (Süleymâniye Ktp., Âşir Ef., nr. 165, vr. 1-79, müellif hattı).

1.4.5.3.12. *Mecmûa.* Eserin ilk yarısında özellikle Osman Fazlî Efendi'nin eserlerinden yapılan derlemeler yer alır. İkinci yarısında ise İsmâil Hakkı'nın 1132 yılına âit bâzı vâridâtı ve şerhleri bulunmaktadır (BEEK, Genel, nr. 41, vâridâtla ilgili kısım: vr. 27^b-70^a).

1.4.5.3.13. *Kitâb-ı Kebîr.* Zilhicce 1132-Rebûlâhir 1133 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhlerine dâirdir (BEEK, Genel, nr. 71, 135 vr.).

1.4.5.3.14. *Kitâbü'z-Zikr ve's-Şeref.* Rebûlâhir 1133-Cemâziyelevvel 1133 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhleri hakkındadır (Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmûd, nr. 2752, 63 vr.).

1.4.5.3.15. *Kitâb el-Hakku's-sarih ve'l-keşfü's-sahîh.* İsmâil Hakkı'nın 8 Cemâziyelevvel-28 Şevvâl 1133 târihleri arasındaki vâridâtı ve şerhlerine dâir Arapça, hacimli bir eserdir. (Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdâyi, nr. 468, 507 vr., müellif hattı). Halifelerinden Ahmed Pertevî Efendi tarafından telhîs edilmiştir (İstanbul Ü. Ktp., nr. AY. 3577).

1.4.5.3.16. *Kitâbü Nakdi'l-hâl (Şeceratü'l-yakîn ve't-tevhîd).* Zülkade 1133-Rebiulâhir 1134 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhleri hakkındadır (İstanbul Ü. Ktp., nr. TY. 2153, 296 vr.).

1.4.5.3.17. *Kenz-i Mahfi*. Eserde “Küntü kenzen mahfiyyen” şeklinde başlayan ve mutasavvıflar arasında kudsi hadîs olarak meşhûr olan rivâyet, on bölümde incelenerek şerh edilmiştir (s. 1-47). 24 Rebûlâhir 1134’te tamâmlanan eserin geri kalan kısmı ise (s. 47-156) İsmâil Hakkı’nın vâridâtı ve şerhlerine dâirdir (BEEK, Genel, nr. 75, 88 vr., müellif hattı; İstanbul 1290 ve 1307’de basılmış; Abdülkâdir Akçiçek tarafından “Gizli Hazîne” adıyla yapılan sâdeleştirmesi İstanbul’da 1967’de neşredilmiştir.).

1.4.5.3.18. *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkı*. Cemâziyelûlâ 1134-Receb 1134 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhleridir (Süleymâniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1667, 289 vr., müellif hattı).

1.4.5.3.19. *Kitâbü Müzîli’l-ahzân*. Receb 1134’den itibaren 1134 yılındaki vâridâtı ve şerhleridir. Vâridâttan başka birçok tasavvufi konulara ve terimlere temas edilmektedir (BEEK, Genel, nr. 79, 263 vr., müellif hattı).

1.4.5.3.20. *Kitâbü Hayâti’l-bâl*. 1135 yılındaki çoğunlukla Şaban, Ramazan aylarındaki vâridâtı ve şerhleridir (BEEK, Genel, nr. 84, 177 vr., müellif hattı).

1.4.5.3.21. *Kitâbü’l-İzzi’l-âdemî*. Zülkade 1135-Safer 1136 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhleri hakkındadır (Âtîf Efendi Ktp., nr. 1420, vr. 120-316).

1.4.5.3.22. *Kitâbü’n-Netîce*. Kaynakların değerlendirilmesi kısmında bilgi verilmiştir.

1.4.5.4. Şiir

1.4.5.4.1. *Dîvân-ı İsmâil Hakkı (Fütûhât-ı Burûseviyye)*.

1.4.5.4.2. *Risâletü’l-Mi’râciyye*.

1.4.5.4.3. *Min ba’dı mâ nazamehü’l-fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkı bi’l-lisâni’t-türki-min evveli seneti 1117*.

1.4.5.4.4. *Diğer*, (eserlerinin neredeyse tamâmına yayılmış pek çok manzûmesi vardır).

1.4.5.5. *Vaaz-Hutbe*

1.4.5.5.1. *Mecâlisü'l-va'z ve't-tezkîr.*

1.4.5.5.2. *Kitâbü'l-Hutabâ (Hatîbü'l-hutabâ).*

1.4.5.5.3. İsmâil Hakki'nın va'z ve nasihatlerinde naklettiği âyetlerden oluşan muhtelif mecmûalar da (Mecmûatü âyâtî'l-müntehabe gibi) bu tür eserleri arasında mütâlâa edilebilir.

1.4.5.6. Diğer Eserleri

1.4.5.6.1. *Şerhu Mukaddimeti'l-Cezerî.*

1.4.5.6.2. *Kitâbü'l-Furûk (Furûk-ı Hakki).*

1.4.5.6.3. *Şerhu Risâle fi'l-âdâbi'l-münâzara li-Taşköprüzâde.*

1.4.5.6.4. *Nuhbetü'l-letâif.*

1.5. İsmâil Hakki Bûrsevî'nin Tuhfeleri ve Tuhfe-i Recebiyye

Hediye, armağan, peşkeş hediyelik, garip ve makbûl şey, nâdîde mal anlamına gelen Tuhfe¹¹¹ edebî, tarihî ve tasavvufî bir kitap yazım türü olarak ortaya çıkmıştır. Gerek konu ve gerekse konu işleyiş şekli sistematik ve mütecânis olmaktan uzaktır. Günümüze kadar farklı konularda sayıları binlerle ifâde edilebilecek sayıda tuhfe kaleme alınmıştır.¹¹²

Tuhfelerin yazılış sebepleri olarak şunlar sıralanabilir:

1. Yazarın gittiği yerlerde kendisine teveccüh eden, ikramda bulunan kişilere bir armağan olarak,
2. Kendisine sorulan sorulara bir cevap niteliğinde,
3. Müelliften bir kitap hediye etmesinin istenmesi hâlinde.¹¹³

---

¹¹¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s.385.

¹¹² Tuhfe başlığı ile Kültür Bakanlığı yazmalar kataloğunda kayıtlı yazmalar içinde yaptığımız aramada mükerrer kayıtlarla birlikte tam 2264 eser ismine ulaşılmıştır. Bu sayı Tuhfe yazma geleneğinin ne kadar köklü ve yaygın olduğunu göstermektedir.

¹¹³ Veysel Akaya, *a.g.e.*, s. 19.

Müellifimiz İsmâil Hakkı, “tuhfe” türü eserlerinin bir kısmını devlet adamı olan çeşitli kimselere ithâf etmiştir. Bu eserlerin bir kısmını kendi isteği ile bir kısmını ise ithaf edilen kişilerin isteği üzerine kaleme almıştır. Bu eserlerin muhtevâsı, hediye edilen kişilerin suallerine, durumuna ve tasavvufî derinliklerine göre değişiklik göstermektedir.

Bursevî'nin tesbît edebildiğimiz kadarıyla tuhfe türü eserleri toplam on dört tânedir.¹¹⁴ Bir kısmı üzerinde akademik çalışma yapılmıştır.¹¹⁵ Bu tuhfelerin önemli olanları kısaca tanıtıldıktan sonra inceleme konumuz olan *Tuhfe-i Recebiyye* çeşitli yönleri ile tanıtılacaktır.

1.5.1. Bursevî'nin Tuhfeleri

1.5.1.1. Tuhfe-i Vesîmiyye¹¹⁶

Kitâb-ı *Seyr-i Sülûk* adıyla da bilinen bu eser Bursevî'nin h.1133/1722 yılında padişah III. Ahmed'in Enderun ağalarından olan Vesimî mahlaslı Seyyid Ahmed Ağa'ya hediye ettiği eserdir.¹¹⁷ Yaklaşık 37 varaktır.¹¹⁸ İbn Arâbî'nin *Füsûsu'l-Hikem*'indeki anlaşılması güç bâzı beyitlerin şerhine dâir tasavvufî bir eserdir.¹¹⁹ Ele alınan başlıca konular: Tasavvufî seyr ü sülûk, mübâyaa ve gereği, tarîk-i teaffûf, sûfî-i müteaffif, ulu'l-emr, şeyh edinme, ilm-i ledün, ma'rifet ve kısımları, teganni, halvet, sohbet ve kısımları, üveysilik, istiğfar, tarîkatın lüzûmu, zikir telkîni.¹²⁰

¹¹⁴ Namlı, *a.g.e.*, s.217. Bursevî'nin te'lif târihlerine göre eserlerinin listesi için bk. Murat Yurtsever, *a.g.e.*, ss-10-13.

¹¹⁵ Bu tuhfelerin tanıtımında şu eserlerden yararlanılmıştır. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, ss. 192-201; Veysel Akkaya, *a.g.e.*, ss.19-26; Murat Yurtsever, *Divan*, ss. 14-114; Ayni, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 238-257.

¹¹⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Vesîmiyye*, (müst. Hâlis Tosyavî), Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmut Ef., nr. 6362/2.

¹¹⁷ Ayni, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 248.

¹¹⁸ Bu eser ile ilgili iki yüksek lisans çalışması yapılmıştır: 1-Recep Yaman, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbüs-Sülûk Adlı Eseri*, YYÜSBE., Van; 2-Şeyda Öztürk, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin iki tuhfesi: Tuhfe-i Vesîmiyye, Tuhfe-i Aliye*, MÜSBE., İstanbul 1999 (Basılmış olan nüshası için Bk. Şeyda Öztürk, M. Ali Akidil, *Üç Tuhfe/ Seyr ü Sülûk*, İnsan yay., İstanbul 2000, (kitabı içinde, ss. 109-193).

¹¹⁹ Murat Yurtsever, *a.g.e.*, s.84.

¹²⁰ Şeyda Öztürk, *a.g.e.*, s. 113.

1.5.1.2. Tuhfe-i Ömeriyye ¹²¹

İsmâil Hakkı'nın müridlerinden Ömer Üsküdârî'ye ithaf etmek üzere kaleme aldığı tasavvufî bir eserdir.¹²² Bursêvî burada kelime-i tevhîdi ve tevhîdin kısımlarını detaylı bir biçimde ele alır. Ayrıca esmâ konusunu da tafsîlatlı olarak îzâh etmiştir. Eserin 1204 yılında İstanbul'da baskısı yapılmıştır.¹²³ 92 varak olup, eserdeki bâzı konu başlıklarını şu şekilde sıralayabiliriz:

Tevhîd, halvet ve celvet, sülûk, istimdâdın câiziyyeti, mertebe-i esmâ, hatm-i nübüvvetin sebebi, sultân, Ömer isminin şerhi, eimme-i erbaa, Ebû Hanife'nin şahsiyeti, îmân ve ihsan, vahdet-i vücûd, telkînü's-şeyhin mâhiyeti.¹²⁴

1.5.1.3. Tuhfe-i Hâsekiyye¹²⁵

İsmâil Hakkı'nın Üsküdarlı dostlarından Serhâssakiyân¹²⁶ Tûbâzâde Mehmed Ağa'ya ithâf edilmek üzere kaleme aldığı tasavvufî bir eserdir.¹²⁷ 15 Cemâziyelâhir 1134'te tamâmlanan eserin müellif hattıyla olan nüshası Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Ktp.'dedir. (İ. Saib Sencer, nr. 2029, 379 vr.)¹²⁸

Bursêvî bu eserinde İslâm müesseselerini İslâm'ın ilk yıllarından alıp, kendi zamânına kadar getirmektedir. Özellikle Osmanlı müesseselerine geniş yer vermekte ve daha önceki İslâm devletlerinde bulunmayan veya kısa bir tatbîkat dönemi geçirmiş olan fakat Osmanlılarda uzun süre varlığını devâm ettiren müesseselerden söz etmektedir.¹²⁹ Teşkilatlardaki sayı ve vazîfeleri mistik bir hava içinde verir. Eserle ilgili bir akademik çalışma yapılmıştır.¹³⁰ Ziya Kazıcı tarafından kısmen

¹²¹ Bursêvî, *Tuhfe-i Ömeriyye*, Süleymaniye Ktp. Mihrişah, nr. 162., 92 vr (Müellif nüshası).

¹²² M. Ali Akidil tarafından eserle ilgili Yüksek Lisans Tezi hazırlanmıştır. Bk. *İsmâil Hakkı Bursêvî, Hayatı, Eserleri ve Tuhfe-i Ömeriyye'si (Tenkitli Metin)* GÜSBE. (Bu çalışma basılmıştır). Bk. *İsmâil Hakkı Bursêvî, Üç Tuhfe/Ser u Sülûk*, içinde ss. 8-106.

¹²³ Aynî, *a.g.e.*, s. 248.

¹²⁴ Murat Yurtsever, *a.g.e.*, s. 90; Namlı, *a.g.e.*, s. 200, 201., Veysel Akkaya, *a.g.e.*, s. 20.

¹²⁵ Bursêvî, *Tuhfe-i Hâsekiyye*, (müst. belli değil), Süleymâniye Ktp., Mihrişah böl., nr. 164, 330 vr.

¹²⁶ Hâseki Baş: Baltacılardan birine verilen ünvandır. Vazîfesi Harameyn vakıflarının tahsil memurluğu idi. Bk. Pakalın, *a.g.e.*, II, 754.

¹²⁷ Murat Yurtsever, *a.g.e.*, s.91; Aynî, *a.g.e.*, s.249.

¹²⁸ Namlı, *a.g.e.*, s. 200.

¹²⁹ Veysel Akkaya, *a.g.e.*, s.20.

¹³⁰ Bk.İhsan Kara, *İsmâil Hakkı Bursêvî'nin Tuhfe-i Hasâkiyyesi (III. Bölüm)*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE., İstanbul 1997.

sâdeleştirilmiş ve transkribe edilmiştir.¹³¹ Eserde incelenen konuların bir kısmı şunlardır:

Kelime-i Tevhidin şerhi, Peygamberimizin (s.a.v.) soyu, sultân-ı a'zam, vezîr-i a'zam, müftî'l-en'am (şeyhülislâm), Rumeli kadıaskeri, Anadolu kadıaskeri, Rumeli emîru'l-umerâsı, Anadolu emîru'l-umerâsı, yeniçeri ağası, enderûn ağaları, dâru's-saâde ağası, nakîbü'l-eşrâf.¹³²

1.5.1.4. Tuhfe-i Halîliyye¹³³

İsmâil Hakkı'nın büyük kardeşi¹³⁴ Halil Çelebi'nin akâid ve ilmihâle dâir sorularına cevap mâhiyetinde bir risâle olup, Üsküdar'da kaleme aldığı bir eserdir.¹³⁵ Bursevî bu tuhfesinde îmânın hakîkatini ve şu'belerini îzâh ederken aynı zamânda konulara tasavvufî yaklaşımı ihmal etmemiştir. Eserden bâzı başlıklar şöyledir: Aksâm-ı îmân, lisân ile ikrârın ihtilâfını beyân, îmânın şübeleri, tevbe, nezâfet ve tahâret, kurbanın tafsîlini beyân, köle âzâd etmek, ahde vefa, *Kur'ân* okumak, sünnete ittiba, dünyâdan zühd ve i'râz, yoldan eza veren şeyleri kaldırmak, ahd ü vefâ.¹³⁶

1.5.1.5. Tuhfe-i İsmâiliyye¹³⁷

İsmâil Hakkı, Şâm'dan dönüp Üsküdar'da yerleştiği vakit Nemçe seferinde arkadaşı olan Lefkeli Yeniçeri Hacı İsmâil'in daha sonraki karşılaşmalarında yönelttiği sorulara verdiği cevapları içeren tasavvufî mâhiyetteki bir eser olup, h. 1131 târihinde yazılmıştır.¹³⁸

¹³¹ Ziya Kazıcı, "İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Osmanlı Müesseseleri" *MÜİFD.*, S. 7, 8, 9,10, İstanbul 1995, ss. 207-220.

¹³² Namlı, *a.g.e.*, s. 199-200; Murat Yurtsever, *a.g.e.*, s. 91.

¹³³ Süleymâniye Ktp. Mihrişah böl. nr. 165 Müellif Hattı vr. 98. 1133/1720.

¹³⁴ Bâzı kaynaklarda bir dostu şeklinde geçmektedir bk. Namlı, *a.g.e.* (91. dipnot.), s.237; Murat Yurtsever, *a.g.e.*, s. 81.

¹³⁵ Namlı, *a.g.e.*, 195.

¹³⁶ Ayni, *a.g.e.*, s.249; Murat Yurtsever, *a.g.e.*, s. 81; Namlı, *a.g.e.*, s. 195; Veysel Akkaya, *a.g.e.*, s. 21.

¹³⁷ Bursevî, *Tuhfe-i İsmâiliyye*, (müst. Mehmet Said), Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmut Ef., nr. 3110; Hacı Selimağa Ktp. Hüdayi Efendi, nr. 459, 58 vr.

¹³⁸ Ayni, *a.g.e.*, s.246; Murat Yurtsever, *a.g.e.*, ss.75-78; Namlı, *a.g.e.*, s.194.

Bursevî, bu eserinde îmân ve amel konusunu ele aldıktan sonra, “vasiyet” adı altında insanın organlarını şerâat ve tarîkat ölçüleri içerisinde nasıl idâre etmesi gerektiğini anlatır. Eser, 1292 yılında İstanbul’da basılmıştır. 115 sahifeden ibâret olup ana başlıkları şöyledir:

Kalbe dâir, sem’in hâline dâir, basara dâir, lisâna dâir, karnını haramdan korumak ve şüpheli taamdan hıfz etmek, ferce dâir, ayağa dâir.¹³⁹

1.5.1.6. Tuhfe-i Âliyye¹⁴⁰

Bu eserin diğer bir ismi de “Sülûkû'l-mülûk” tür.¹⁴¹ İsmâil Hakkı’nın, Vezîr-i A‘zam Ali Pâşâ’ya ithâf edilmek üzere kaleme aldığı ve ağırlıklı olarak melik, insân-ı kâmil, sultân ve halîfe konuları üzerine açıklamaların yer aldığı bir eserdir.¹⁴²

1.5.1.7. Tuhfe-i Bahriyye¹⁴³

İsmâil Hakkı’nın, dostu ve hasbahçeler müfettişi Üsküdarlı Hüseyin Bahrî Efendi’ye ithâfen kaleme aldığı, Türkçe tasavvufî bir eserdir.¹⁴⁴

Bursevî, burada tasavvufla ilgili genel konulara değinmiştir. Eserde işlenen konular kısaca şunlardır:

Kelâm, “Hû” kelimesinin açıklaması, kara ve denizin bâzı esrârı, tevhîd, basîretle nazar, Hakk’a vuslat, emânet ve hıyânet, sûrî ve hakîkî aşk, kenz-i mahfî, cem ve fark, sûrî ve ma’nevî cennet, amel-i ma’nevî.¹⁴⁵

---

¹³⁹ Veysel Akaya, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁴⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Âliyye*, (müst. Muhammed b.Ali el-Üsküdarî), Selimağa Ktp., Emir Hoca Kemankeş Böl., Nr.210 vr. 35 (Müellif nüshası yok).

¹⁴¹ Daha geniş bilgi için bk. Murat Yurtsever, *a.g.e.*, s.67; Namlı, *a.g.e.*, s. 183; Veysel Akaya, *a.g.e.*, s. 22, 23.

¹⁴² Bu eserle ilgili Şeyda Öztürk tarafından Yüksek Lisans Tezi hazırlanmıştır. MÜSBE., İstanbul 1999. Bu çalışma basılmıştır, *İsmâil Hakkı Bursevî, Üç Tuhfe/Seyr ü Sülûk*, İstanbul 2000 ss. 189-261.

¹⁴³ Bursevî, *Tuhfe-i Bahriyye*, (Müst. Derviş Hüseyin b. İbrahim), Süleymâniye Ktp., Pertev Pâşâ, nr. 637/9, 14 vr. (Müellif nüs. Yok).

¹⁴⁴ Murat Yurtsever, *a.g.e.*, s. 82, Ayni, *a.g.e.*, s. 248.

¹⁴⁵ Namlı, *a.g.e.*, s. 198; Veysel Akaya, *a.g.e.*, s. 23.

1.5.1.8. Tuhfe-i Atâiyye¹⁴⁶

İsmâil Hakkı bu eseri 1132'de Şâm dönüşü Üsküdar'da yazmıştır. Bu tuhfeyi, Tekirdağ'da¹⁴⁷ Rodoscuk denilen yerde, kendisine intisap eden Hacı Muhammed Atâî'ye armağan etmiştir.¹⁴⁸ *Tuhfe-i Atâiyye*, Bursevî'nin tasavvufufla ilgili önemli bir eseridir. Konuları itibâriyle tasavvufun düşünce boyutu ön plandadır. *Tuhfe-i Atâiyye* genel olarak şu konulara temas etmektedir:

Ârif ve muhakkık farkı, *Celvetiyye*, kemâl-i âdemî, niyet, nefis, insân-ı kâmil, kutbiyyet, rûh ve cisim farkı, kalb, Ka'be, vahdet-kesret, mertebe-i velâyet, ma'rifet ve ma'rifet nûrunun tesirleri, *Kur'ân*, bey'at, nübüvvet, sultân, tezevvüc-i ma'nevî, hatmü'l-enbiyâ ve evliyâ, Haremullâh, Harem-i Nebi, Harem-i Süleyman, hilâfet, tevhîd.¹⁴⁹

1.5.2. Tuhfe-i Recebiyye¹⁵⁰

İncelememize konu olan *Tuhfe-i Recebiyye*, Bursevî'nin Şâm seferi sırasında Şâm vâlisi olan Receb Pâşâ'ya ithaf etmesi nedeniyle bu ismi almıştır. Receb Pâşâ ile ilgili olarak *Sicill-i Osmânî*'de şu bilgiler verilmektedir:

Arnavut asıllı olup küçük yaşından îtibâren sarayın hizmetine girerek hazîne-i hümâyûn kethüdası olmuştur. 1119/1707'de vezirlik pâyesi ile Diyârbekir, 1122/1710'da Van, 1123/1711'de Sivas ve 1124/1712'de Trabzon vâliliği yapmıştır. Daha sonra 1125/1713'te Teke sancağıyla Yeni Kale ve Azak muhâfızı, 1126/1714'te Kudüs, 1128/1716'da Şâm, o sene ikinci defa Diyarbekir, Şâban 1129/1717'de Erdel ve Vidin muhâfızı, o sene Şâm,¹⁵¹ Rebûlevvel 1131'de (1719) Haleb ve 1132/1720'de Mısır vâlisi olup, 1133/1721'de azledildi. Sonra tekrar Haleb

¹⁴⁶ Bursevî, *Tuhfe-İ Atâiyye*, (müst. Sâlih b. Ali), Sülymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Ef. Böl., nr. 1537, 75 vr.

¹⁴⁷ Mehmet Ali Aynî, *a.g.e.*, s. 252.

¹⁴⁸ Bu eser ile ilgili Veysel Akkaya tarafından Yüksek Lisans Tezi hazırlanmıştır, MÜSBE., İstanbul 1999. Bu çalışma basılmıştır, bk. Veysel Akkaya, *Kâbe ve İnsan (Tuhfe-i Atâiyye)*. İstanbul 2000.

¹⁴⁹ Veysel Akkaya, *a.g.e.*, s.25; Namlı, *a.g.e.*, s. 195.

¹⁵⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, Süleymâniye Ktp. Es'ad Ef. nr. 1374.

¹⁵¹ Yılmaz Öztuna'nın verdiği Şâm Vâlileri Listesinde Receb Pâşâ'nın vâliğinin (1718-21.02. 1719) târihleri arasında olduğu belirtilmektedir. Bk. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedânlar-Türkiye (1074-1990)*, c. II, s.1145.

vâlisi olup 1136/1724'te Tiflis, Trabzon,¹⁵² 1137/1725'de Diyarbekir ve Van, 1138/1726'da Sivas ve Revan¹⁵³ vâlisi olup, 1138/1726'da vefât etmiştir. Vefâtından sonra oğlu Ahmed Bey bir müddet muhâfız vekîli olmuştur.¹⁵⁴

Mehmet Ali Ayni *Sicill-i Osmânî*'deki bilgilere istinaden Recep Pâşâ'yı yüksek şan sâhibi, müdebbir, mütebassır, cesur, halka hizmeti seven bir adam olarak tavsif etmektedir.¹⁵⁵ Receb Pâşâ, Şâm'a geldiği vakit İsmâil Hakkı'yı meclisine dâvet etmiş ve ona bâzı eserlerini okumak istediğini bildirmiştir. Müellifimiz de bu teveccühe *Tuhfe-i Recebiyye*'yi kendisine armağan etmek sûretiyle karşılık vermiş,¹⁵⁶ ayrıca Receb Pâşâ'nın 1130/1718'de Şâm'a vâli olarak gelişine târih düşmüştür.¹⁵⁷

1.5.2.1. Çalışmaya Esas Alınan Nüsha

Çalışmamızda *Tuhfe-i Recebiyye*'nin esas aldığımız nüshası, Süleymâniye Ktp. Esad Efendi Böl. No: 1374'te kayıtlı 99 vr. müellif nüshasıdır. 1131/1718 yılının Rebûlevvel ayının başlarında tamâmlanmıştır.¹⁵⁸

Eserin müellif nüshası olduğunu te'yid eden husûsları şu şekilde özetleyebiliriz: 1. Elimizdeki eserin hattını müellifin diğer eserleri ile karşılaştırarak, 2. Eserin sonunda istinsâh olduğuna dâir herhangi bir müstensih kaydının bulunmaması, 3. Bursevî'nin hayâtı ve eserleri ile ilgili araştırma yapmış olan Mehmet Ali Ayni,¹⁵⁹ Ali Namlı,¹⁶⁰ M. Murat Yurtsever¹⁶¹ ve İsmâil Güleç¹⁶²

¹⁵² Receb Pâşâ'nın Trabzon vâliliği ile ilgili açıklama için bk. Orhan Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyâleti'nin İdarî Taksimatı Ve Tevcihati", *Trabzon Târîhi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998)*, *Bildiriler*, Trabzon 1999. s. 184, 188.

¹⁵³ Sultan III. Ahmed'in saltanatı sırasında (1703-1730) Revan Muhâfızı Vezir Recep Pâşâ'ya Revan'da bir darphane açılması ile ilgili olarak gönderilen 24 Safer 1138 târihli ferman hakkında bilgi için bk. Celil Ender, "Gümüşhane Darphanesinin 1735/1736 Yıllarındaki Yapısı ve Bu Yıllarda Basılan Osmanlı Kuruşları" *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, Yıl. 2002, S. 37-38. ss. 55-61.

¹⁵⁴ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV., Yayına haz. Nuri Akbayır, Eski Yazıdan Aktaran, Seyid Ali Kahraman, Târih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 1366-1377.

¹⁵⁵ Ayni, *a.g.e.*, s. 72.

¹⁵⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, vr. 2^b.

¹⁵⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, , vr. 2^a.

¹⁵⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye.*, vr. 98^a.

¹⁵⁹ Bk. Ayni, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 252.

¹⁶⁰ Bk. *a.g.e.*, s. 192; a. mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî", *DİA*, XXIII, 104-105.

¹⁶¹ Yurtsever, *Divan*, s. 70.

tarafından da eserin müellif nüshası olduğunun ifade edilmesi, 4. *DİA.*'nın İsmâil Hakkı Bursevî maddesinde eserin birinci sayfasının kopyası basılmış ve altına da “İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Tuhfe-i Recebiyye* adlı eserinin kendi hattıyla ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr, 1374)” şeklinde not düşülmüştür.¹⁶³ Fotoğrafta yer alan nüsha ile elimizdeki nüsha gerek fizikî ve gerekse kütüphane kaydı bakımından bire bir örtüşmektedir. 5. *Tuhfe-i Recebiyye*'nin sonunda “Bu kitâb-ı celil Şâm-ı Dimişku'ş-Şâm'da Hakkı kul eliyle başa irmiştir.” Şeklinde bir ifade yer almaktadır.¹⁶⁴

Eserin Süleymaniye Ktp. Pertev Pâşâ Böl. No: 627/9 da kayıtlı Seyyid Hasîb el-Hüseynî tarafından ta'lik hattıyla 1186/1722 tarihinde istinsah edilmiş 15 varaklık eksik bir nüshadan sözediliyorsa da¹⁶⁵ gerek yazmalar ve gerekse Süleymaniye Kütüphanesi kayıtları arasında yaptığım taramada sözkonusu eser kaydına rastlayamadım. Ayrıca, Murat Yurtsever tarafından tespit edilip,¹⁶⁶ Bursa-İsmâil Hakkı Tekkesi kitapları arasında olduğu kaydedilen, 1952 yılında Rasim Demirayak tarafından istinsah edilmiş 151 varaklık¹⁶⁷ bir nüshadan bahsediliyorsa da bu nüshaya da ulaşmak mümkün olmadı.*

Milli Kütüphane yazmaları içinde yaptığımız katalog taramasında Afyon Gedik Ahmed Pâşâ yazmaları içinde kayıtlı Tuhfetü'r-Receb isimli yazmayı tespit ettim. Ankara Milli Kütüphanede eseri inceledim. Müellifi veya müstensihi belli olmayan, son kısmı eksik olan bu eser, muhtevâ yönü ile tamâmen farklı bir eser olup Bursevî'nin eseri olmadığı tesbît edilmiştir.

---

¹⁶²İsmâil Güleç, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Ruhu'l-Mesnevi'sinin İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İÜSBE.), İstanbul 2002, s. 128.

¹⁶³Bk. Namlı, *a.g. md.*, 104.

¹⁶⁴Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 98^a.

¹⁶⁵Yurtsever, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁶⁶Yurtsever, *a.g.e.*, a.y.

¹⁶⁷Muhtemelen küçük ebatlı kağıda yazılmış veya başka eserle birlikte ciltlenmiş olmalı. Çünkü eserin aslı 98 (99) varaktır.

* 2007 yılı Temmuz ayında söz konusu eseri görmek ve araştırma yapmak üzere Bursa-İsmâil Hakkı Tekkesi'ne yaptığım ziyârette Tekkeye âit olan kitapların çoğunun 1980 yılı sonrasında zamânın idârecilerince muhtelif yerlere dağıtıldığı görevlilerce beyân edilmiştir. Mevcût kitapları incelemek istedimse de kitapların henüz tasnif edilmediği, kütüphanenin tamirde ve kapısının da kapalı olduğu gerekçe gösterilerek arzumuz tahakkuk etmedi.

1.5.2.2. Tuhfe-i Recebiyye’de Ele Alınan Konular

Eser genel olarak esmâ-i hüsnâdan on iki ismin şerhi ile ilgilidir. Şerh edilen isimler şunlardır: el-Hayy (vr. 3^a-28^a), el-Alîm (vr. 28^b-50^b), el-Murîd (vr. 51^a-59^b), el-Kâdir (vr. 59^b-65^a), el-Evvel (vr. 65^a-72^b), el-Âhir (vr. 65^a-72^b), ez-Zâhir (vr. 73^a-84^b), el-Bâtın (vr. 73^a-84^b), er-Rahmân (vr. 84^b-94^a), er-Rahîm (vr. 84^b-94^a), el-Müdebbir (vr. 94^a-98^a) ve el-Mufassıl (vr. 94^a-98^a) isimleridir. Ana başlıklar, sayılan bu isimler olmakla birlikte müellif bu isimlerle bağlantılı olarak birçok dînî mevzûyu işlemekte ve birçok tasavvufî ıstılâhları, makâm ve hâlleri tahlil etmektedir. Sâdece İsm-i Hayy’ı misâl verecek olursak bu isim ile bağlantılı olarak şu mevzûların ele alındığını görmekteyiz: Rûh çeşitleri (vr. 4^a), rûh-i zâtî (vr. 4^a), rûh-i sıfatî (vr. 4^b), rûh-i hayvânî (vr. 4^a), şehitlerin hayâtı (vr. 4^a), rûhânî ve cismânî hayât (vr. 5^a) berzah (vr. 5^b), Hz. Peygamber’in maddî ve mânevî hayâtının mâhiyeti (vr. 6^b), taklîdî ve tahkîkî îmân (vr. 8^b), rûhun hayât bulması (vr. 4^a), vahdet-i vücûd (vr. 9^a), mürşid ve mürşide sadakat (vr. 9^b), Hz. Hızır (vr. 12^b).

1.5.2.2.1. Tuhfe-i Recebiyye’de Haccın Menâsiki

İsmâil Hakkı hayâtında iki defa hacca gitmiştir. Hicri 1111(1700) tarihinde edâ ettiği ilk haccı Bursa’dan gidiş ve dönüşü on yedi ay sürmüştür. Haremeyn’de geçirdiği yedi ayın elli gününü de Medine’de, beş ay on gününü Mekke’de geçirmiştir. Hicri 1122 (1711) tarihinde edâ ettiği ikinci haccına gidiş ve dönüşü de birincisi gibi on yedi ay sürmüştür.¹⁶⁸

Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*’de hacca ilgili mekânlar ve haccın menâsiki ile ilgili tasavvufî ve işârî değerlendirmeler yapar. Bu değerlendirmelerin hemen hemen tümü İbn Arabî’nin Fütûhât-ı Mekkiyye’sinin bir bölümünü oluşturan “Esrârül-Hac” kısmından iktibas edilmiştir.¹⁶⁹ Bunlardan birkaç örnek:

Haccın kutsal mekânları insân-ı kâmilin çeşitli âzâlarına benzetilerek ve birbiriyle kıyas edilerek, şu şekilde bir îzâh yapılır: İnsân-ı kâmilin sağ tarafı,

¹⁶⁸ Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Gözüyle Hac ve Kutsal Mekânlar”, *Sûfî, Gelenek ve Hayat, Keşkül Dergisi*, S. 10, Güz 2006, s.24.

¹⁶⁹ Bk. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, ss. 795-798.

Hacerülesved;¹⁷⁰ kalbi, ka'be; cesedi, Harem-i Mutahhara; sırrı, Arafât ve nefsi Muhasseb'dir. Peygamberimiz (s.a.v.) mübâyaa edememiş olanlar Hacerülesvedî öpseler Peygamber'e (s.a.v.) mübâyaa etmiş sayılıyorsa, insân-ı kâmile tabi olan da Hz. Peygamber'e tabi olmuş olur.¹⁷¹ İnsân-ı kâmilin cesedi ile Harem-i Mutahhara arasında da şöyle bir ilişki kurulur:

İnsân-ı kâmilin cesedi Harem-i Mutahhara gibidir ki bu cesede kötü muâmele yapan ve onu üzen bir kimsenin kabahati, Kâ'be'yi yıkandan daha fazladır. İnsân-ı kâmilin sırrının Arafât'a benzetilmesi ise; bütün ilâhî isimlerin hakikatı nasıl Arafât'ta tecellî ediyorsa bu ilâhî isimlerin aynı şekilde insân-ı kâmilin üzerinde de tecellî etmesi nedeniyledir. Devlet büyüklerini görmek için halk nasıl birbiriyle yarışıp izdihâma neden oluyorsa, melâike de insân-ı kâmilî görmek için öylece birbirleriyle yarışıyorlar. İnsân-ı kâmilin hayvanî nefsi, Mekke'nin üstünde Mina yolunda bulunan Muhasseb mevkisine benzetilmiştir. Bu mahalde, zamânında Hz. Peygamber hac dönüşünde burada bir miktâr istirahat edip uyumuştur. Bu nedenle burada istirahat etmek sünnet sayılmıştır. Bu mevkinin Mekke'nin dışında olması nedeniyle de cesed ve nefse benzetilmiştir.¹⁷²

Mekke ve Kâbe iki isme mazhardır. Biri Evvel ismidir. Nitekim *Kur'ân*'da "Şüphesiz insanlar için kurulan ilk ev (mâbed), Mekke'deki (Kâbe) dir."¹⁷³ buyrulmuştur. Diğeri ise Allah isminin sırrıdır.¹⁷⁴ Onun için Kâbe'nin, çevresine "Haremullâh" denir. Ravza-i Mutahhara aynası da iki ismin sûretinin parladığı yerdir: Biri Âhir ismidir. Çünkü Resûlullâh (s.a.) peygamberlerin sonuncusudur. Rûhaniyeti itibâriyle başlangıç ve ilk olduğu gibi cesedi itibâriyle hatmiyeti ve son

¹⁷⁰ İbn Arabî, Hacerülesved'in siyahlığı ile ilgili şu işârî yorumu yapar: Hz. Âdem, hatâsı yüzünden cenetten ihrâc edilip nasıl siyâdeti kazandı ise Hacerülesved de beşerin günahlarını kendisinde toplayarak cennetteki sâir taşlardan daha üstün oldu ve renklerin içinde en asili olan siyâh renk ona lâyük görüldü. Bk. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 890; Hacerülesved simgeciliği ile ilgili olarak ayrıca bk. Ömer Lekez, *Sevgilinin Evi, Kâ'be Simgeciliği Üzerine Bir Çözümleme*, Yedi Gece Kitapları, İstanbul 1997, ss. 169-173.

¹⁷¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 40^b.

¹⁷² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 41^a.

¹⁷³ Ali imran 3/96.

¹⁷⁴ krş. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 299.

olması söz konusudur.¹⁷⁵ Diğeri de Rahmân ismidir. Nitekim *Kur'ân*'da “(Ey Muhammed!) Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.”¹⁷⁶ buyrulmuştur.¹⁷⁷

Bursevî, kendi zamânındaki Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî'nin minarelerinde de mânevî işâretler bulur. Ona göre Mescid-i Haram'ın yedi minâresi, Celvetiyye'de seyr ü sülûkte esas olan âlem-i fenâyâ dâir esmâ-i seb'aya (Lâ ilâhe illallâh, Allah, Hû, Hak, Hay, Kayyûm ve Kakhâr isimlerine) işârettir. Çünkü Kâbe fenâ fillâh makâmıdır. Müezzin halkı namaza çağırdığı gibi o isimler de sâliki fenâyâ dâvet eder. Harem-i Nebevî'nin beş minaresi ise yine Celvetiyye'de seyr ü sülûkte esas olan esmâ-i hamseye (Vehhâb, Fettâh, Vâhid, Ehad ve Samed isimlerine) işârettir. Bu isimler bekâ billâha dâirdir. Cennetin dereceleri bu beş isim karşılığındadır. Çünkü beş minâre beş vakit namaza işârettir ve namaz ibâdetlerin reisidir. Bursevî, Mekke'de Safâ tarafında defnedilmiş olan sekizinci mânevî bir minâreden daha basediyor. Bu minâreyi Mekke'de kaldığı günlerde keşf gözü ile tesbât ettiğini ve bunun sırrının bekâ olduğu yorumunu yapar.¹⁷⁸

Bursevî, Kâbe'nin dört rûkûn üzerine olmasını müminlerin kalblerine işâret olarak yorumlar. Çünkü mü'minin kalbi ilâhî, melekî, nefsânî ve şeytânî olmak üzere dört havâtırdan hâlî olmaz. Peygamberler şeytânî hâtırdan masumdurlar. Başkaları ise değildir. Rûkn-i Hacerülesved hâtır-ı ilâhî, rûkn-i yemânî hâtır-ı melekî, rûkn-i şâmî hâtır-ı nefsânî ve rûkn-i ırâkî hâtır-ı şeytânî yerindedir. Onun için rûkn-i ırâkîde “Eûzü billâhi mine'ş-şikâk ve'n-nifâk ve sî'l-ahlâk” demek meşrû olmuştur. Bursevî, bu duâda Irak'ın şark tarafı olduğu, bütün fitne, nifâk ve şikâkın Irak tarafından çıktığına bir işâret olduğu yorumunu yapıyor.¹⁷⁹

1.5.2.2.2. Tuhfe-i Recebiyye'de Şehirlere Yüklenen İşârî Mânâlar

Bursevî, gerek yaşadığı ve gerekse İslâm âlemince kutsal sayılan şehirlerle ilgili çeşitli işârî yorumlar yapar. Bunların bir kısmını aşağıya alıyoruz:

¹⁷⁵ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, a.y

¹⁷⁶ Enbiyâ 21/107.

¹⁷⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 87^b; Namlı, a.g.m, s. 24

¹⁷⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 43^b; Namlı, a.g.m., a.y.

¹⁷⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr, 12^b; İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, 796; Namlı, a.g.m., s. 27.

Şâm'ın *Tuhfe-i Recebiyye*'de zikr olunan on iki isme mazhar olduğunu,¹⁸⁰ Mısır'ın ise Bâtın ismine mazhar olduğunu, Hatmü'l-evliyâ'nın bâtin olan sırr-ı hatmiyyetin zuhûra gelmesi için Şâm'a gittiğini söyler.¹⁸¹

Müellifimiz, Konya'nın ism-i Kâdir'e mazhariyetini, Konevî'nin ilmi kudretiyle ilişkilendirir. Hatmü'l-evliyâ'dan sonra ilmi kudret cihetiyle emsalsiz olduğuna vurgu yapar. Kıbrıs'ın ism-i Muhît'a mazhar olduğunu, bu şehrin çevresi sularla çevrili olduğundan Hatmü'l-evliyâ'nın feyzinin her tarafı kapladığını, Magosa kalesinde medfun olan şeyhi Osman Fazlî'nin ise Konevî'den sonra ilmi kudret cihetiyle benzersiz olduğunu beyân eder.¹⁸²

Bursa, toprağında birçok maddî makâm sâhibi yöneticileri barındırdığı gibi Üftâde misâli mâneviyât âleminin sultânlarını da barındırdığından, bu şehir, Malike'l-Mülki ve'l-Celali ve'l-İkrâm isimlerine,¹⁸³ Edirne'nin ism-i Hafîz'e,¹⁸⁴ İstanbul'un ise ism-i Câmia,¹⁸⁵ mazhar olduğu kaydedilmektedir.

1.5.2.2.3. Tuhfe-i Recebiyye'de Devlet Teşkilâtı ve İdareciler

Daha önce de belirttiğimiz gibi *Tuhfe-i Recebiyye* bir Osmanlı vâlisine ithaf edilen bir eser olduğundan siyâsetnâme özelliğini taşıyan bir yönü vardır. İsmâil Hakkı Bursevî'nin genellikle kendi zamânına göre değerlendirdiği Osmanlı müesseselerine, farklı bir bakış açısı getirdiğini söylemek mümkündür. Eserde çeşitli kademelerdeki devlet adamları ile onlara bağlı bulunanların nasıl hareket etmesi gerektiğine temas edilip, âyet ve hadîslerin ışığı altında vazîfeler tasnif edilmektedir.

İsmâil Hakkı *Tuhfe-i Recebiyye*'de İslâm müesseselerini İslâmın ilk yıllarından alıp kendi zamânına kadar getirmektedir. Özellikle Osmanlı müesseselerine geniş bir yer vermektedir. Teşkilâtlardaki sayı ve vazîfeleri mistik bir yaklaşımla verdikten sonra onlardan bâzı dersler çıkarmaya ve çevresindekilere tavsiyelerde bulunmaktadır. Müellif müesseselerdeki tarihî kronoloji ve tekâmülden ziyâde, ders

¹⁸⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 89^b.

¹⁸¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 90^a.

¹⁸² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 90^a-90^b.

¹⁸³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 90^b.

¹⁸⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 90^b.

¹⁸⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 91^a.

alınması bakımından, mevcûd durumun anlatılmasını daha çok tercih emiştir.¹⁸⁶ Eserin ana konusu olan esmâ-i hüsnâ ile devlet kademeleri arasında âhenkli bir ilişki kurmaktadır. Konu ile ilgili birkaç örneği aşağıdaki gibi gösterebiliriz.

Bursevî'ye göre, sultân ism-i Rahmân'a mazhardır. Çünkü bütün dünyevî vazîfeler ondan taksim olunur. Yâni bütün görevliler sultânın izniyle onun adına iş görürler. Selâtin ve vükelâ külliyyet-i esmâ cihetiyle ilhâma mazhardırlar. Allah sultâna hayır dilerse ona hayırlı bir vezîr nasîb eder.¹⁸⁷ Cesed rûhsuz olmadığı gibi sultân da şeyhsiz olmaz. Şâyet sultân rûh olsa şeyh rûhu'r-rûhtur. Sultanların irşâdı ism-i Hakîm'i telkin ileidir.

Nâkibü'l-eşrâf, ism-i kevnî olan Muhammed ismiyle zâhir olmuştur. Sûret-i Hâşiiyye sûret-i Muhammediyyedir.¹⁸⁸ Vezîr-i a'zam Vekîl ismine mazhardır ki şerefi sultânın şerefine yakındır. Vezîr ise Müdebbir ismine mazhardır.¹⁸⁹

Bursevî, cemiyetin nizâmının muhâfazası için dengeleyici ve düzenleyici bir mekanizmanın varlığını gerekli görür. Bu konuda "muhtesiblik"¹⁹⁰ müessesesine dikkati çeker. Cemiyetin selâmeti açısından, taşkınlık yapıp haddini aşanların te'dib edilmesini gerekli görür ve bu hususta Hz. Peygamber'in, Hz. Ömer'i Medîne çarşısına muhtesib olarak tâyin edişini örnek olarak verir.¹⁹¹

Eserde, sâdece dînî ve tasavvufî bahisler yer almaz. Müellifin mücadeleleri, seyahatleri ve hac yolculuğunda eşkiyâlar tarafından soyulması gibi, başından geçen hüzünlü hâller ile mazhar olduğu ilhâm ve ikramlar türü otobiyografik unsurlar da yer alır.

Bursevî, sosyal konulara da kayıtsız kalmamıştır. Receb Pâşâ'ya hitaben yazılan ve devlet idâresinin perîşanlığını, halkın sefâletini içli bir şekilde dile getiren dilekçe tarzındaki bir manzûmeye de eserinde yer verir (vr. 60^b).

¹⁸⁶ Konu ile ilgili geniş bir değerlendirme için bk. Ziya Kazıcı, *a.g.m.*, ss. 207-220.

¹⁸⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr.92^a.

¹⁸⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 93^a

¹⁸⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 95^a.

¹⁹⁰ Muhtesib: İyilikleri emr etmek kötülüklerden vaz geçirmek gâyesi ile kurulan ihtisab müessesinin başında bulunan kişi için kullanılan bir tâbirdir. Muhtesib dînin hoş karşılamayıp çirkin gördüğü her türlü (münkeri) ortadan kaldırmaya yetkili idi. İhtisab müessesesinin ilk kuruluşu Hz. Ömer döneminde olmuştur. Geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, *a.g.m.*, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği Yay., İstanbul 1987; a. mlf., *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, Timaş Yay., İstanbul 1996, ss. 145-178,

¹⁹¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 42^a-42^b.

1.5.2.3. Tuhfe-i Recebiyye’de İsmi Geçen Sûfler ve Diğer Şahsiyetler

Bursevî, incelediğimiz eserinde bâzı tasavvufî şahsiyetleri ismen zikreder. Bâzen de isim tasrîh etmeden doğrudan eserlerinden alıntılar yaparak zikreder. Bu zikretme zamân zamân konuyla ilgili ibretli bir hâl, tutum ve sözü nakletme şeklinde, zamân zamân da konuyla ilgili bir tartışmada muârizlarına karşı hüccet gösterme vesîlesi ile olur. Bu isimler bir araya getirildiğinde müellifimizin tasavvufî şahsiyetinin hangi isimlerin etkisi ve katkısı ile şekillendiği sorusu da cevâbını bulur.

1.5.2.3.1. Tuhfe-i Recebiyye’de ismi geçen sûfler

En çok ism-i geçen müellifin Hatmü’l-evliyâ veya Şeyh-i ekber olarak tavsif ettiği İbn Arâbî’dir (ö. 638/1240) (vr. 4^a, 4^b, 7^b, 10^b, 12^b, 22^a, 27^a, 32b, 37a, 44^b, 45^a, 74^b, 76^b, 79^b, 80^a, 80^b, 82^b, 90^a, 93^a). İbrahim b. Edhem (ö. 161/777) (vr. 13^a, 83^b, 22^a), Maruf Kerhî (ö. 201/816) (vr. 82^b), Ebû Yezîd Bistâmî (ö. 262/875) (vr. 9^a, 11^a, 26^a, 44^b, 55^b), Cüneyd Bağdadî (ö. 297/909) (vr. 92^b), Hallâc (ö. 309/921) (vr. 23^b), Şiblî (ö. 334/945) (vr. 66^b, 83^a), İmâm-ı Gazalî (ö. 505/1111) (vr. 15^a, 54^b), Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1166) (vr. 21^b, 97^a), Ebû Medyen Mağribî (ö. 580/1184) (vr. 22^b, 50^b), Mevlânâ (ö. 671/1273) (vr. 31^a), Tabduk Emre (ö. XIV. yy.) (vr. 55^b), Yûnus Emre (ö. XIV. yy.) (vr. 55^b), Şeyh Irakî (ö. 650/1403) (vr. 30^a), Hacı Bayram Velî (ö. 833/1429) (vr. 10^a), Yazıcıoğlu Mehmed (ö. 855/1451) (vr. 16b, 26^a, 34^b), Seyyid Yahyâ (ö. 868/1463) (vr. 34^a), Şeyh Vefâ (ö. 896/1491) (vr. 34^a), İmâm-ı Şarânî (ö. 973/1566) (vr. 82^a), Üftâde (ö. 988/1580) (vr. 21^b, 90^b), Azîz Mahmûd Hüdâyî (ö. 1038/1628) (vr. 21^b, 79^a), Osman Fazlî İlâhî (ö. 1102/1690) (vr. 35^b, 90^b), Şeyh Mûsâ es Sadrânî (vr. 22^b), Şeyh Sinân-ı Buhârî (vr. 55^a), İmâm-ı A’zam (ö. 150/767) (vr. 28^a, 69^b), İmâm-ı Şâfî (ö. 204/819) (vr. 69^b).

Bursevî, eserinde tenkit ettiği kişilerin isimlerini genellikle tasrîh etmez. Sâdece gittikleri yolun yanlışlığına ve bundan dolayı başlarına gelmiş olan mûsibetlere dikkati çeker. Ehl-i hicab, muhtecb olanlar, ehl-i zâhir, münkir-i evliyâ, hakîkatten gâfil olanlar v.b. sıfatlarla muârizlarını vâsıflandırır. Çok az da olsa bâzen hüccüm ettiği İbn Teymiyye (ö. 728/1328) (vr. 15^a), Müftî-i Belh Şeyh Ali (vr. 46^b), Ebû Abdullah b. Cüneyd (vr. 27^a) gibi kimi şahsiyetlerin isimlerini de açıkça beyân eder.

1.5.2.4. Tuhfe-i Recebiyye'nin Kaynakları

Tuhfe-i Recebiyye, İsmâil Hakkı'nın te'lif sırasına¹⁹²göre baktığımızda, ömrünün sonuna doğru, vefâtından yaklaşık yedi sene önce te'lif edilmiştir. Bu husûslar dikkate alındığında *Tuhfe-i Recebiyye'nin*, müellifimizin te'lifattaki ustalık ve irşâddaki şeyhlik döneminin bir ürünü olduğu anlaşılmaktadır

Bursevî'nin yetişme döneminde aldığı derslerin, okuduğu kitapların, te'lifâtının ve özellikle seyahatlerinin *Tuhfe-i Recebiyye'nin* şekillenmesinde doğrudan veya dolaylı etkisi eserin muhtevâsından kolaylıkla anlaşılmaktadır. Müellifin eserinde kullandığı kaynakları sırasıyla aşağıdaki şekilde gösterebiliriz.

1.5.2.4.1. Kur'ân-ı Kerîm

Müellifimizin, eserinde birinci derecede başvurduğu kaynak *Kur'ân-ı Kerîm'dir*. Yüz doksan dokuz yerde *Kur'ân-ı Kerîm* âyetleri referans olarak gösterilmiştir. Her bahsin başında, ortasında ve sonunda konu ile ilgili âyetlere vukûfiyetle atıfta bulunulduğu gözlenmektedir. Bu vukûfiyette müellifin, *Rûhu'l-Beyân* gibi tasavvufî bir tefsîrin sâhibi olmasının da rolü büyüktür. Eserde peygamberler ve peygamber kıssaları da ağırlıklı bir yer tutar.

Tuhfe-i Recebiyye'de, Hz.İbrahim (vr., 13^b, 14^a,14^b, 15^a, 15^b, 16^a, 16^b, 22^a, 52^b), Hz. Süleyman (vr., 72^a, 84^a, 89^a), Hz. Mûsâ (vr., 62^a, 63^b, 71^a), Hz. Hızır (vr., 10^b, 21^b, 22^a, 28^b, 35^b, 36^a, 52^b, 56^b, 62^a, 63^b, 64^a, 71^a, 96^b), Hz. İsa (vr., 6^b, 57^a), Hz. Lût (vr., 60^a), Hz. Dâvûd (vr., 5^a), Hz. Şuayb (vr., 62^a), Hz. Yûsuf (vr., 5^a), Hz. Nuh (vr., 91^a) ve diğer peygamberlerin isimleri zikredilip, *Kur'ân-ı Kerîm*'de anlatılan kıssalar konuyla ilişkilendirilerek mevzû câzip ve tatmin edici hâle getirilmiştir.

Âyetler bir veya birkaç kelime hâlinde alınarak sarf, nahiv ve işârî yönden tahlil edilmekte mevzûnun başında veya sonunda âyette geçen hakikat husûsunda okuyucuyu uyanık olmaya, teemmül etmeye dâvet etmektedir. Metin içerisindeki âyetlerin üst kısmına kırmızı çizgi çekilmek sûretiyle okuyucunun hem dikkati

---

¹⁹² İsmâil Hakkı Bursevî'nin te'lif sırasına göre eserlerinin listesi için bk. Murat Yurtsever, *a.g.e.*, s.10-13. (Burada *Tuhfe-i Recebiyye*, müellifin telif sırasına göre 74. eseri olarak kaydedilmiştir).

çekilmiş hem de esere estetik bir görünüm kazandırılmıştır. Müellifin atıf yaptığı âyetler çalışmamızın ekinde yer alan “Âyetler İndeksi”nde gösterilmiştir.

1.5.2.4.2. Hadîs-i Şerîfler

Kaynak olarak ikinci sırayı hadîs-i şerîfler alır. Konuya girmeden önce Bursevî'nin hadîs anlayışı üzerinde durmakta fayda vardır. Bursevî'nin eserlerinde naklettiği hadîslerin önemli bir kısmı, sahîh olmakla birlikte hadîs tekniği bakımından zayıf ve mevzû kabûl edilen rivâyetler de mevcuttur.¹⁹³ Bursevî'nin hadîsleri senetsiz olarak zikretmesi ehl-i hadîs ulemâsınca eleştirilmiştir.¹⁹⁴ Bursevî, mutasavvıf kimliği nedeniyle eserlerinde sûfîlerin diğer ilim mensûplarından daha üstün olduğunu, dîni onlardan daha iyi anlayıp yaşadıklarını iddia etmiş, bu mânevî otoritesini her alanda olduğu gibi hadîs sâhasında da göstermeye çalışmıştır. Bunun sonucu olarak, hadîslerin Hz. Peygamber'e âit olduğunu gösteren isnad sistemini ciddî bir şekilde tenkit etmiş, muhaddislerin kullandıkları isnad sistemine karşı, hadîslerin doğrudan doğruya Hz. Peygamber'in kendisinden alınabileceği şeklinde, ehl-i hadîsin ravî zincirine karşı hadîslerin keşif yoluyla alınabileceği şeklinde bir formül geliştirmiştir. Keşif yoluyla “âli” isnad elde edildiğini, keşfin muhaddisler tarafından kullanılan isnaddan daha güvenilir ve daha üstün olduğunu öne sürmüştür.¹⁹⁵

Bursevî'nin bu anlayışına “Ben gizli bir hazîne idim, bilinmek istedim ve mahlûkâtı yarattım”¹⁹⁶ kudsî hadîsini örnek olarak verebiliriz. Bu hadîsi İslâm âleminde iştihar bulmuş sahîh hadîs mecmûalarında bulmak mümkün değildir. Bu hadîs ile ilgili olarak “Kenz-i Mahfî” adıyla bir eser yazan müellifimiz eserin girişinde bu hadîsin Arapça metnini verdikten sonra şu îzâhı yapmaktadır:

“Fütûhat-ı Mekkiyye’de hadîsin keşfen sahîh, naklen gayr-ı sâbit olduğu yazılıdır. Yâni bu hadîs-i mezkûr gerçi inde’l-huffâz sâbit değildir. Nitekim İmâm-ı Süyûtî, “*Dürer-i Münteşire*” nam kitâbında “Lâ asla leh (aslı yoktur)” der. Fe-emmâ

¹⁹³ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân-Kur'an Meâli ve Tefsîri*, I, (Trc. H. Kâmil Yılmaz ve dğr.), İstanbul 2005, Namlı, “Giriş” s. 56

¹⁹⁴ İsmâil Hakkı'nın hadîs anlayışı konusunda bk. Seyit Avcı, *Sûfîlerin Hadîs Anlayışı, Bursevî Örneği*, ss. 282-284.

¹⁹⁵ Seyit Avcı, *a.g.e.* s. 297.

¹⁹⁶ *Aclûmî*, II, 2016, s. 132.

inde'l-mükâşifin sahîhtir. Zîrâ huffâz, sened ile nakleder, mükâşifün ise fem-i Nebevî'den bizzat ahzedip söylerler. Bir nesnenin sened-i mâlûmu olmamaktan fî-nefsi'l-emr adem-i sübûtu lâzım gelmez. Belki keşf sahîh olunca esahh olur. Zîrâ keşfte vehim ve hayâl olmaz”¹⁹⁷

Bursevî, hemen hemen bütün eserlerinde olduğu gibi *Tuhfe-i Recebiyye*'de de hadîs metinlerini kaynak vermeden, doğrudan nakletmeyi esas almış, maksadının sened değil, metin olduğunu hissettirmiştir.¹⁹⁸ Eserde tesbît edebildiğimiz kadarı ile mükerrerlerle birlikte iki yüz hadîs-i şerîfe atıf yapılmıştır. Zikredilen hadîslerin tamâmına yakınının kaynağına ulaşılmıştır.

Bursevî, hadîsleri zikrederken, genellikle “hadîste gelür ki” (vr., 5^a, 6^b, 19^b, 26^b, 35^a), “eserde gelür” (vr., 76^a, 92b^a), “vefkınca” (vr., 8^b, 91^a), v.b ifâdeleri kullanır.¹⁹⁹ Hadîs-i şerîfleri çoğu kez Arapça ibâreyle, bâzen de Türkçe ibâreyle nakleder. Bâzen de hadîsi Arapça olarak zikrettikten hemen sonra “yâni” ile başlayan bir cümle ile hadîsin meâlini verir. Metinde, âyetlerde olduğu gibi hadîslerin de üzeri kırmızı kalemle işâretlenmiştir. *Tuhfe-i Recebiyye*'de zikredilen hadîs-i şerîfler tezimizin sonuna eklediğimiz “Hadîs İndeksi” kısmında yer almaktadır.

1.5.2.4.3. Tasavvuf Öncüleri ve Eserleri

Tuhfe-i Recebiyye'de, üçüncü kaynak olarak tasavvuf klasikleri ile müellifin kendisinden önce yaşayıp müteber olarak kabûl ettiği tasavvuf öncülerinin sözleri gelmektedir. Yukarıda *Tuhfe-i Recebiyye*'de adı geçenlerin genel bir listesi verilmiştir. Bu kısımda ise ismi geçen bu şahsiyetlerden Bursevî üzerinde en fazla etki etmiş olanlardan birkaçı üzerinde durulacaktır.

---

¹⁹⁷ Bursevî, *Kenz-i Mahfi*, ss. 17-19; *Kitâbü'n-Netîce* I, 85, 48, 325, 389, 437; Bu hadîsle ilgili yorumlar için bk. Hasan Kâmil Yılmaz, *Tasavvufî Hadîs Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadîs Şerhi*, İstanbul 1990, s. 91; Seyit Avcı, *a.g.e.*, ss. 265-270.

¹⁹⁸ Seyit Avcı, *a.g.e.* s. 283; Bursevî'nin hadîsçiliği hk.daha geniş bilgi için bk., Hikmet Gültekin, İsmâil Hakkı Bursevî, *Kırk Hadîs Şerhi*, (Haz, Hikmet Gültekin), İnsan yay., İstanbul 1998, ss. 35-115.

¹⁹⁹ Bursevî'nin hadîsleri kullanma tekniği husûsunda daha geniş bilgi için bk. Seyit Avcı, “Sûfîlerin Hadîs Tesbît Ölçüleri: İsmâil Hakkı Bursevî, Bir İnceleme” *Hadîs Tetkikleri Dergisi*, c. 2, S. 1.

1.5.2.4.3.1. Muhyiddîn İbn Arabî (ö. 638/1240)

Vahdet-i vücûd düşüncesini temsilcisi olarak gösterilen mutasavvıf İbn Arabî, Endülüs'ün Mürsiye şehrinde doğdu. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Endülüs ve Şâm'da yaşamış büyük sûfidir. İsmi Ebûbekir Muhammed b. Ali olup künyesi Ebû Abdullah'tır. "İbn Arabî" ve "Şeyh-i Ekber" diye meşhur olmuştur. 1240 yılında Şâm'da vefât etti. Tefsîr, hadîs, fıkıh ve kırâat gibi ilimlerde söz sâhibi olup tasavvufta bir çığır açtı. Zamânının ilminden ve feyzinden istifâde etmek için başvurulan âlimlerden oldu. İbn Arabî eserleri ile dolaylı olduğu kadar doğrudan da Türk kültür hayatına tesir etmiş bir şahsiyettir. Seçkin Türk mutasavvıfları aracılığı ile etkisi günümüze kadar sürmektedir.²⁰⁰ günümüze kadar Anadolu'ya geldiğinde Konya Selçuklu Sarayında büyük ilgi gördü. İbn Arabî Konya'da bulunduğu sırada Sadreddin Konevî'yi yetiştirerek Anadolu'da tasavvufî hayatın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Sadreddin Konevî, İsmâil Hakkı'nın *Mesnevî'sini* şerhettiği Mevlana'nın hocası oldu.²⁰¹ Yüzden fazla eseri, *Fütuhât-ı Mekkiyye* ve *Fûsusü'l-Hikem* başta olmak üzere asırlardır İslam dünyâsında okunmakta ve açıklanmaktadır. İsmâil Hakkı'nın yetişmesinde İbn Arabî'nin eserlerinin ve mânevî âlemdeki himmetinin büyük etkisi olmuştur.²⁰²

---

²⁰⁰ Konevî'den itibâren günümüze kadar 7 asır boyunca İbn Arabî ekolünü ülkemizde devâm ettiren şahsiyetlerden bâzıları şunlardır: Dâvûd-i Kayserî, Molla Fenârî, Muhammed Kutbuddin İznîkî, Yazıcızâde Muhammed Efendi, Cemal Halvetî, İdris Bitlisî, Sofyalı Bâlî Efendi, Üftâde Muhammed Muhyiddîn, Aziz Mahmud Hüdâyî, Nureddin Muslihiddin Mustafa Efendi, İsmâil Ankaravî, Abdullah Bosnevî, Sarı Abdullah Efendi, Karabaş Veli, Atpazarî Osman Fazlı, Niyâzî-i Mısırî, İsmâil Hakkı Bursevî, Nasuhî Mehmet Efendi, Abdullah Salâhî-i Uşşâkî, Harîrizâde Seyyid Muhammed Kemâleddin, Muhammed Nuru'l-Arab, Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, Salahaddin Yiğitoğlu, Ahmet Avni Konuk, Nuri Gençosman. Bu şahsiyetleri, talebe ve müritleriyle birlikte düşünecek olursak İbn Arabî'nin Osmanlı toprakları üzerinde günümüze kadar uzanan ve hâlen de devâm eden mühim bir tesire sâhip olduğunu ve Türk-İslam tasavvuf ve edebiyatı üzerinde derin bir iz bırakmış bulunduğunu az çok tahmin edebiliriz. Konu ile ilgili geniş bir değerlendirme için bk. Mustafa Tahralı, "Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri" *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara 1996, ss. 69-78; a.mlf. "Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri" *KAM*, Ocak 1994, Y. 23, S. 1, s. 26.

²⁰¹ İsmâil Güleç, *a.g.e.*, ss. 62.

²⁰² İbn Arabî'nin hayatı, eserleri ve fikirleri için bk. M. Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA*, XX, 493-516; a.mlf., *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibi'l-Vücûd*, (Doktora Tezi, MÜSBE.), İstanbul 1995; a. mlf., "Ekberîyye", *DİA*, X, 544-545; Hüsameddin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990; Çağfer Karadaş, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin/İtikadî Görüşleri", *DİA*, XX, 516-50; Mahmut Kaya, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin/İslâm Düşüncesindeki Yeri", *DİA*, XX, 520-522. İsmâil Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, İnsan Yay., (haz. Mustafa Kara), İstanbul 1997, ss. 279-310; a. mlf., *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, Orhaniye Matbaası, 1928, ss. 258-287; Mustafa Tahralı, "Fûsusü'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alâkalı Bâzı Mes'eleler", Ahmed Avni

Tuhfe-i Recebiyye'de en fazla ismi geçen şahsiyet İbn Arabî'dir. Bursevî, Nefes-i Rahmânî'nin kendisine birkaç kâminden menfûh olduğunu söyler ki bunlardan birisi de İbn Arabî'dir. Üsküp'te iken ağzına “nefh-i rûh” ettiğini, süslü elbise giymekten, fazla uyku uyumaktan men ettiğini ve duhana “habîs u haramdır, şârâb-ı nefsanî ve şeytânîdir” dediğini aktarır.²⁰³ Eserin başında musavvirlerden birisinin bir keklik resmini mükemmel şekilde çizerek imtihan yollu İbn Arabî'ye gösterdiğini, İbn Arabî'nin ilk bakışta resim ile gerçeği arasındaki ince farkı hemen sezdiğini ve “resimdeki kekliğin ayağında bir noksan vardır,” dediğini nakleder.²⁰⁴

Bursevî, rüyâ ve hayalden bahsederken Hatmü'l-evliyâ'nın şu sözünü nakleder: “kâinat hayaldir hakîkatte ise gerçektir.”²⁰⁵ Bursevî, Şâm'a gelişi ile birlikte İbn Arabî'nin himmetiyle zulmet-i kevnle perdeli olan şahsının bu perdelerden kurtulduğunu,²⁰⁶ Ömrünün sonuna kadar olacak olan bütün olayların Hatmü'l-evliyâ'ya gösterildiğini,²⁰⁷ Gemide iken Hz. Hızırın denizde yürüyerek gemiye bindiğini ancak Hatmü'l-evliyâ dışında kimsenin farkına varamadığını,²⁰⁸ Hızır duâsının *Fütuhât-ı Mekkiyye*'de zikredildiğini fakat kendisinin bunu yazmayacağını çünkü zamâne müddeilerinin bunu kabûl etmeyeceklerini bildiğini kaydeder.²⁰⁹

Keza müellif, Ebû Abdullah b. Cüneyd isminde Mu'tezile mezhebine temâyül etmiş olan bir şeyhin Hatmü'l-evliyâ'nın himmeti ve irşâdı ile akîdesinin düzeldiğini,²¹⁰ ne kadar kitap telif edip mevzularının ne olacağı kendisine “defaten vahideten” bildirildiğini,²¹¹ bütün mahlûkâtın ubûdiyetle muttasıf olduğunu ancak en yüksek derecede Hatmü'l-enbiyâ'nın ubûdiyeti olduğunu, Hatmü'l-evliyâ'nın da

---

Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I, ss. XXIX-LXIV; a. mlf., “Füsüsü'l-Hikemde Tezadlı İfâdeler ve Vahdet-i Vücûd”, Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, II, ss. 9-38; a. mlf., “Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık”, Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, III, 9-63.

²⁰³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 21^b.

²⁰⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 4a.

²⁰⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 5a.

²⁰⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 7b.

²⁰⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 10b.

²⁰⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 12b.

²⁰⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 22a.

²¹⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 27a.

²¹¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 29b.

ubûdiyetinin çok yüksek olup, ondan daha yüksek derecede ibâdetin zevkini tadan kimsenin olmadığını,²¹² beyân eder.

Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*'de Hatmü'l-evliyâ ile ilgili olarak ayrıca şu nakillerde bulunur:

“Allah Teâlâ'yı gördüm ki Deccal'ın şekâsı için ağlardı”²¹³, cinlerin kendisinin emrinde olduğunu,²¹⁴ sultân-ı Haleb'e bir günde yüz on yedi maddede şefaât ettiğini,²¹⁵ Yâsîn sûresinin fazîleti ile ilgili bir nakil,²¹⁶ “Eğer murâd edersem kıyâmete dek gelecek aktâbı isimlerini söyler ve hallerini târif ederdim. Ancak amî insanlara merhameten gizledim. Tâ ki görüp te inkâr etmesinler. Çünkü bildikten sonra inkârın hükmü şedîttir”²¹⁷ “Şâyet İbrahim Edhem benim zamânımda olsaydı onu tahtında irşâd ederdim”²¹⁸

1.5.2.4.3.2. Osman Fazlî (ö. 1102/1691)

İsmâil Hakkı'nın belki de hayâtında en fazla etkilendiği şahsiyetlerin başında şeyhi Osman Fazlî gelmektedir.²¹⁹ İsmâil Hakkı'nın tasavvufî şahsiyetinin teessüsünde çok önemli bir yere sâhiptir. Zamânında vahdet-i vücûd çizgisini takip ettiğinden ulemanın tepkisini çekti. Kutup Osman, Fazlı-i İlâhî, Emir Efendi de denilmektedir. XVII. yy. Anadolu ve Rumeli topraklarında gelişip yayılan tasavvufî düşüncenin ve vahdet-i vücûd çizgisinin önemli simalarındandır. İlk tahsilini Şumnu'da tamâmladıktan sonra Edirne'ye giderek Azîz Mahmud Hüdâyî'nin halîfesi Saçlı İbrahim Efendi'ye intisap etti.²²⁰

²¹² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 32b.

²¹³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 52b.

²¹⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 58b.

²¹⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 65a.

²¹⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 65b.

²¹⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 76^b.

²¹⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 83^b.

²¹⁹ Osman Fazlî ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bk. *Sicill-i Osmânî*, IV, s. 1297; Aynî, *a.g.e.*, ss. 31-35, 48, 51, 56; Abdurrahman Güzel, *Tekke ve Zaviyelerin İslâm Düşüncesindeki Yeri ve İlgaı*, Kemâlist Atılım Birliği Yay, Ankara 1992, ss. 102-103; Ramazan Muslu, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri*, 69-80; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Tamâmü'l-Feyz Adlı Eseri II*, ss. 7-58.

²²⁰ Bk. Sâkıb Yıldız, “Atpazarî Osman Fazlı” *DİA*, IV, 84.

Ahmet Hamdi Tanpınar, Osman Fazlı'yı devrin en cezbeli, nâmuslu ve cesâretli adamlarından olduğunu, padişahları en sert dille azarlamaktan, camilerde çok defa tenkit ölçüsünü kaçıran vaazlar vermekten kaçınmadığını, IV. Mehmed'in hal'inde bu vaazların uyandırdığı hoşnutsuzluğun hissesi olduğunu söyler.²²¹

1683 Viyana kuşatması hazırlıkları yapılırken,²²² Osman Fazlı'nın padişah'a yazdığı bir mektupta, henüz süresi bitmeyen Nemçe Andlaşmasının ihlâli ile açılan Viyana Savaşının Kur'ân ve İslâm anlayışına ters düştüğünü ve böyle bir savaşın kaybedileceğini söylemişti.

Viyana bozgununun ardından, 1684'de, Osman Fazlı'nın, "nasihatlarda bulunmak" üzere bizzat padişah tarafından dâvet edilmiştir.²²³ Osman Fazlı, 1687'de yapılan bir savaşta, Süleyman Pâşâ adlı bir komutanın uğradığı hezîmet üzerine savaş alanından kaçtığını duyunca şöyle dediği naklediliyor: "İmkân ve param olsa bu ülkeyi terk eder, Hindistan'a göçerdim. Çünkü, gayreti olmayan bir sultânın mülkünde durmak boşuna zamân harcamaktır."²²⁴

Celvetiyye tarikatının önemli simalarından olan bu zât, 17. asrın büyük alperenlerinden biri olarak kaydedilebilir. Gönlü kadar bileği, dili ve hattâ kılıcı da kuvvetli bir zât olup, devrin yöneticilerini doğru yola sevk etmek için yoğun gayretler sarfetmiştir. Bu yüzden tenkitlere maruz kalarak önce Şumnu'ya sürülmüş, daha sonra da Magosa Kalesi'ne kapatılmıştır. Uğradığı bütün sıkıntıların temelinde benimsediği vahdet-i vücûd fikrinin yattığı yorumları yapılmaktadır.²²⁵

Magosa'da kaldığı sırada, talebesi İsmâil Hakkı'yı bir mektupla çağırarak kendisindeki tarikat emanetini ona devretmiştir. 1102/1691 tarihinde vefât eden Osman Fazlı, Magosa kalesi kenarındaki musallâda hazırlanan makbereye defnedilmiştir.

Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*'de Pir-i Tarikatım dediği Osman Fazlı'den çeşitli vesîlelerle bahs eder. Bu söz ve nakilleri özet olarak aşağıya alıyoruz.

---

²²¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 124.

²²² bk. Uzunçarşılı, a.g.e., III/1, s. 439-459; Baysun, a.g.md., ss. 548-554; Danişmend, a.g.e., III, ss. 412-456.

²²³ Sakıb Yıldız, a.g. md., s. 84.

²²⁴ Abdurrahman Güzel, a.g.e., s. 102.

²²⁵ Sakıb Yıldız, a.g.e., s. 84.

Bursevî, Nefes-i Rahmânînin kendisine birkaç kâmilden menfuh olduğunu söyler ki bu kâmillerden birincisi olarak Pîr-i tarîkatım dediği Osman Fazlî'yi zikreder. İstanbul'da yanında ders okurken güneşin doğumundan sonra Fâtiha suresini baştan sona kendisinden ders aldığını söyler.²²⁶

Bursevî, şehirler ile esmâ-i hüsa arasında kurduğu ilişkide Kıbrıs'ın ism-i Muhit'e mazhar olduğunu belirtir. Hatmü'l-evliyâ'nın feyzinin her tarafı denizlerle çevrili olan bu yeri ihâta ettiğini ve bu beldeye kudsiyet veren bir husûsun da Magosa kalesinde medfun olan Osman Fazlî olduğunu söyler. Osman Fazlî'nin, Konevî'den sonra emsalsiz olduğunu, özellikle *Tefsîr-i Fâtiha-i Konevî* üzerine yazmış olduğu şerhinin onun ihâtalı ilmüne bir delil olduğunu beyân eder.²²⁷ İsm-i zâhirin îzâhı vesîlesi ile Osman Fazlî'den “Hüdâ zâhirdir halk mestûr” sözü nakledilir.²²⁸ Bursevî, rûh ve ölüm bahsini işlerken Pîr-i tarîkatım dediği Fazlî'nin âhir ömründe, “Ol dosta giderim gitmem yabana” sözünü söylediğini nakleder.²²⁹

1.5.2.4.3.3. Şeyh Mehmed Üftâde (ö. 988/1580)

Üftade, Osmanlı pâdişahlarından Kânûnî Sultan Süleymân Hân zamânında, Bursa'da yaşayan büyük velîlerden olup, 1490 (h. 895) senesinde Bursa'da doğdu. İsmi Muhammed olup, babası Manyaslı Mehmed Efendi'dir. Üftâde²³⁰ lakabıyla meşhûr oldu. Bursa'nın çeşitli câmilerinde müezzin ve imâm olarak vazîfe yaptı. 1581 (h. 989) da Bursa'da vefât etti. Celvetiyye tarîkatı, kendi zamânında “kamer durumunda bulunduğu”²³¹ rivâyet edilen Üftâde, devrin devlet ricâlinin de dikkatini çekmiş hattâ Sultan III. Murâd kendisini ziyâret ederek sohbetinde bulunmuştur.

Bursa'nın kadısı Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin mânevî sıkıntılarını teskîn ve kendisini yaradılış gayesine vüsûl için Hz. Üftâde'ye koşması ve ona tam bir

²²⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 21^b.

²²⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 90^b.

²²⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 75^a.

²²⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 1^{9a}.

²³⁰ Üftâde mahlâsını alması ile ilgili şu rivâyet nakledilir: “Gençlik yıllarında Ulu Câmi ve Doğanbey Mescidi'nde fahrî müezzinlik yapan Mehmed Muhyiddin'in sesi çok güzeldi. Halk O'nu dinleyebilmek için ezandan önce câminin etrâfında erkenden toplanırlardı. Bir gün yaptığı bu hizmete mukâbil câminin mütevellîsi kendisine bir kaç akcelik maaş tayin etti. O gece rüyâsında "mertebenden üftâde oldun (düşün) itâbına maruz kalan Mehmed Muhyiddin, derhal maaşı terk ederek kendisine "Üftâde" lakabını taktı. Daha sonraları da bâzı şiirlerinde kullandığı sanılan "Muhyiddin" mahlasını bırakıp Üftâde mahlasını kullanmaya başladı. Bk. Bursevî, *Silsile*, ss. 77-78.

²³¹ Bursevî, *Silsile*, 63.

teslîmiyetle bağlanması, Üftâde'nin büyüklüğüne en büyük delil olarak kabul ediliyor.²³²

Bursevî'nin mânen en fazla etkilendiği şahsiyetlerden birisi de Şeyh Üftâde'dir. Bursevî, Üftâde'nin kendisini “tarîk-i fenâ”ya²³³ irşâd ettiğini kaydeder.²³⁴ Bursevî, Bursa şehrinin mazhar olduğu esmâ ile ilgili îzâhında, Bursa, toprağında maddî mülûkleri barındırdığı gibi mânevî âlemin sultânlarını da barındırdığını ve bunlardan birisinin Hz. Üftâde olduğunu söyler.²³⁵

Bursevî, yeri geldikçe münâsebet düştükçe Yazıcığlu'nun *Muhammediyye*'sinden (vr. 26^a), Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sinden (10^a), İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinden (22^a) çeşitli alıntılar yapar. Konevî'nin *Fâtiha Sûresi Tefsîri*'nden (90^b), Osmân Fazlî'nin bu tefsîre yazdığı “*şerh*” ten (90b.) ve Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîri*'nden (31^a) sitâyîşle bahseder.

1.5.2.5. Tuhfe-i Recebiyye'nin Metodu ve Üslûbu

Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*'de işlediği, Hayy, Alîm, Murîd, Kâdir, Müdebbir-Mufassıl, Evvel-Âhir, Zâhir-Bâtın, Rahmân-Rahîm isimlerinden oluşan on iki esmâ-i ilâhiyye ile ilgili olarak sekiz adet başlık kullanmıştır. Bu isimlerle bağlantılı olarak anlatılan tasavvufî ıstılâh, hâl ve makâmımlarla ilgili herhangi bir başlık kullanmamıştır. Konuların anlatımında daha çok sohbet üslûbu hâkim olup, bugünkü anlamda belli bir tertip ve düzene riâyet edilmemiştir.

Tuhfe-i Recebiyye'de, genellikle anlatılan konu ile ilgili tanımlayıcı kısa bir bilgi verildikten sonra başlangıçta muğlak olarak verilen ifâdelerin anlaşılması, açılması ve konunun delillendirilmesi için sık sık “*Kur'ân*'da gelür”, “Tenzilde buyurulur” veya sâdece “gelur ki”, ifâdelerinden sonra *Kur'ân* âyetlerine atıfta bulunulmuştur.

²³² Bk. H. Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî*, s. 181.

²³³ Yokluk hiçlik anlamına gelen fenâ, tasavvufta kulun fiilini görmemesi hâli olarak târif ediliyor. Bu mertebede bulunanlar “lâ fâile ilallâh” derler. Bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 188.

²³⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 21b.

²³⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 90b.

Türkçe'nin yerleşmesinde tarikatların büyük bir rolü olduğu bilinmektedir. Medrese, akademik bir müessese olduğu hâlde tekke, içinde vecdi barındıran bir ideoloji veya misyonerlik hareketi gibiydi. Asıl tabanları olan halk kitlelerine sâde bir Türkçe ile ulaşımlardır.²³⁶ Bursevî de bu geleneği devâm ettirerek medresede Arapça, edebiyatta da Farsça'nın genel kabûl gördüğü bir zamânda yaşamasına rağmen eserlerinin önemli bir kısmını Türkçe olarak yazmıştır.²³⁷ Hz. Âdem'in cennette lisân-ı Türkî ile konuştuğunu iddia edecek derecede bir Türkçe aşığıdır.²³⁸

Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*'nin dîbâcesinde eseri Türkçe yazmasının nedenini umûmun menfaatinin te'mini ve faydasının daha geniş kesimlere yayılması gerekçesine dayandırır (vr. 3^a). “Her kavmiñ lügati kendilerine lezîz ve i'tibârlarında azîzdir” (vr. 3^a) diyerek anadilin ehemmiyetine dikkati çekmiştir.²³⁹

Bursevî, müderris, mutasavvıf, şârih pâyelerinin yanında aynı zamânda iyi bir şâir ve ediptir. Şâir ve edipliğinin izlerini *Tuhfe-i Recebiyye*'de de görmek mümkündür.²⁴⁰ Kitâbın, dîbâce kısmı hâriç,²⁴¹ zamânına göre sâde ve akıcı bir üslûpla yazıldığı söylenebilir. Eski ediplerimiz, Arapça ve Farsça kitaplarda makbûl olan, bir meseleyi ele alırken konuyu aydınlatmaya ve takviye etmeye yarayan düşünceleri nazmen de ifâde etmeye gayret ederlerdi. Hiç de kolay olmayan bu kurala İsmâil Hakkı'nın da riâyet ettiğini görüyoruz.²⁴² Müellifimiz, manzûm söz söylemede büyük bir kudrete hâiz olduğundan *Tuhfe-i Recebiyye*'de konunun başında, ortasında ve sonunda çok miktârda nazmı ustaca serpiştirmiştir.

Metindeki manzûmelerin hemen hemen tümü aruz vezni ile yazılmıştır. Bu manzûmeler “nazm” başlığı altında verilmiş olup bir kısmı gazel nazım şekliyle bir

---

²³⁶ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, s. 207.

²³⁷ T.H., “İsmâil Hakkı”, *İA*, V/II, s. 1115. (Burada Türkçe eser sayısı 60 olarak zikredilmektedir).

²³⁸ Aynı, *a.g.e.*, s.5.

²³⁹ İsmâil Hakkı, eserlerinin çoğunu Türkçe yazmasının nedenini şöyle açıklar: “Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın” (İbrahim 14/4) vefkınca her rasul kavminin lisanı ile geldi ki, tebliğ işi kolay ola. Bu fakir Hakkı'nın Şâm'dan taraf-ı Rûm'a avdetinin esrârından biri de, mânâ-yı mezkûrdur. Bu cihetten yazdığımız eserlerin çoğu, lisan-ı Türkî üzeredir, *Kırk Hadis Şerhi*, ss. 118-119.

²⁴⁰ Bursevî'nin ve eserlerinin edebî yönü için bk. M. Murat Yurtsever, “İsmâil Hakkı Bursevî/ Edebiyât” *DİA*, XXIII, 106.

²⁴¹ Dîbâcede, anlaşılması son derece zor edebî, dînî ve tasavvufî mazmunlar yer almış olup ağdalı bir dil kullanılmıştır.

²⁴² Bursevî'nin manzûm söz söyleme kudreti husûsundaki örnekler için bk. Aynı, *a.g.e.*, ss. 223-237.

kısmı da kıta ve nazm şekliyle yazılmıştır. Müellif şekilden ziyâde mânâ üzerinde durur. Bütün manzûmeler İsmâil Hakkı'ya âit olup didaktik amaçlıdır.

BÖLÜM II

ESMÂ-İ HÜSNÂ ŞERH GELENEĞİ VE BU GELENEKTE İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN YERİ

2.1. Esmâ-i Hüsnâ

2.1.1. Esmâ-i Hüsnâ Şerh Geleneği

İncelememize konu olan *Tuhfe-i Recebiyye*, tezimizin giriş kısmında “Tuhfe” türünün bir örneği olarak ele alınıp incelenmiştir. İsimlendirme açısından böyle bir türden bahsetmek mümkün olmakla birlikte, konusuna bakılmaksızın her türlü eserin “Tuhfe” olarak isimlendirilebildiği bilinmektedir. İncelediğimiz esere muhtevâ açısından bakıldığında aynı zamânda “Esmâ-i Hüsnâ Şerhi” geleneğinin bir parçası olarak kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, buna ilâve olarak çalışmamın inceleme kısmına, esmâ-i hüsnâ ile ilgili genel bir değerlendirmeye başlamanın uygun olacağını düşündüm.

Bu kısımda, esmâ-i hüsnâ ile ilgili genel bilgi verildikten sonra sırasıyla *Kur'ân-ı Kerîm*, sünnet ve hadîste esmâ-i hüsnâ konusu işlenecek, bilâhare tasavvufî açıdan esmâ-i hüsnânın önemi üzerinde durulacaktır. Esmâ-i hüsnâ şerh geleneği örnekleri içinde tasavvufî mâhiyette olan birkaçı tanıtıldıktan sonra, İsmâil Hakkı Bursevî'nin eserlerinde esmâ-i hüsnâ konusu ile mevzû nihâyetlendirilecektir.¹

2.1.2. Esmâ-i Hüsnâ'nın Anlamı ve Önemi

“İsim”in çoğulu olan “esmâ” ile “güzel, en güzel” anlamındaki “hüsnâ” kelimelerinden oluşan “esmâ-i hüsnâ” terkîbi âyet ve hadîslerde Allah'a nispet edilen isimleri ifâde eder.² Bu terkîbin, geniş anlamda *Kur'ân*'ın çeşitli âyetlerinde ve

---

¹ İsm-i Âzam konusunu *Tuhfe-i Recebiyye*'nin inceleme kısmında ele alacağımız için burada ele almadık.

² Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *DİA*, XI, 404.

hadîslerde geçen bütün ilâhî isimleri içerdiği, terim olarak da hadîslerde doksan dokuz olduğu belirtilen isimleri kapsadığı kabûl edilmektedir.³

Allah'ın zâtı yönü ile kavranması mümkün değildir. O halde Allah hakkında bilgi edinmek için, sıfat ve isimleri vâsıtasıyla O'nu tasavvur etmek icap eder. Allah, bütün yaratıklardan başka olduğuna göre, O'nun, bizzat kendisine izâfe ettiği sıfat ve isimler pek tabîî olarak özel bir anlam taşımaktadır. Çünkü zâtı îtibâriyle "meçhul" deyimini ile tavsîf edilen Allah'ın, mücerred bir fikir olarak bırakılması, insan zihninin tabîî ve kendisine mahsus düşünce hamleleriyle bağdaşamaz. Şu halde Allah'ı düşünebilmemiz için O'nu belirli bir hâle getirmek ve hiç olmazsa, O'nunla kâinat arasındaki ilgiyi tespit etmek şarttır.⁴

İnsanlığın ekserisi, kâinatın bir yaratıcısı ve idârecisinin bulunduğunu kabûl etmekle berâber, madde özelliği taşımadığından O'nu duyularıyla algılamaları mümkün değildir. İnsan, Allah'ı sâdece varlığının delillerinden ibâret olan kevnî (âlemdeki varlıklar) ya da kelâmî (*Kur'ân* ve diğer vahye dayalı kitaplar) âyetleri vâsıtasıyla tanıyabilir. Bu delillerden hareketle elde edilen bilgi ise, eserden müessire intikâli ifâde eden istidlâlî bir çıkarımdan ibârettir.⁵ Kâinat ve kâinata olan her şey O'nun kudret ve rahmetinin delilleridir. *Kur'ân*'da Allah'a çok yaklaştığı hattâ O'nunla konuşma⁶ şerefine nâil olduğu bildirilen Hz. Mûsâ (a.s.) dâhi O'nu doğrudan temâşâyâ güç yetirememiştir.⁷ Beşere izin verilen bilgi, kendi kâbiliyetleri açısından ancak perdeler arkasındadır.⁸

Şu halde yaratıcı, ancak kâinat ve insanla olan ilişkisi bakımından tanınabilir. Bundan dolayı esmâ-i hüsnâ bilgisi, Allah-âlem ilişkisine ışık tutması ve sonuçta Allah'ı tanıtmaya açısından önem taşımaktadır. Ayrıca âlemin bir parçası olan insan, aklî istidlalleri yanında gönül hayâtı açısından da yaratıcısıyla münâsebet kurma

---

³ Metin Yurdağür, *Âyet ve Hadîslerde Esmâ-i Hüsnâ-Allah'ın İsimleri*, 4.Bsm. İstanbul 2006, 17.

⁴ İbrâhîm Düzen, *Azîz Neseî'ye Göre Allah, Kâinat ve İnsan Şanlıurfa İlahiyat F. Geliştirme Vakfı Yay.*, (basılmış Doktora Tezi), Ankara 1991, ss. 105-106.

⁵ Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi*, Beyân Yay., İstanbul 1996, s. 22.

⁶ Nisa 4/164.

⁷ A'râf 7/143.

⁸ Şurâ 42/51.

ihtiyâcını hissetmektedir ki esmâ-i hüsnâ bu ihtiyâcın giderilmesinde de çok önemli bir konuma sâhiptir.⁹

2.1.3. Esmâ-i Hüsnâ ile Kültürel ve Dînî Hayât

Esmâ-i hüsnâ, İslâm toplumunun dînî hayâtında, kültürünün oluşumunda ve şekillenişinde merkezî bir rol oynamıştır.¹⁰ Duâ ve zikirde, şahıs isimlerinde,¹¹ cami, türbe, dergâh ve evlere asılan levhalarda, ok-yay, yazı takımı ve benzeri âletlerin süslemelerinde esmâ-i hüsnânın te'sîri görülmektedir.¹²

Esmâ-i hüsnâ şerhleri de dînî edebiyatımız çerçevesinde önemle üzerinde durulmuş türlerden biridir. Esmâ-i hüsnâ, birçok edîp, mutasavvıf, muhaddis ve diğer ilimlerle uğraşan ilim adamlarına ilhâm kaynağı olmuştur. Esmâ-i hüsnâ, “şerhü'l-esmâ'i'l-hüsnâ” genel adı altında toplanabilecek te'lîfâta konu olmuş ve bu konu ile ilgili eserler vücûda getirilmiştir.¹³ Bu te'lîfâtın çoğu çeşitli hadîs kaynaklarında zikredilen “Yüce Allah'ın bir eksîği (doksan dokuz)¹⁴ ile yüz ismi vardır. Kim onları sayarsa cennete girer. O tektir, teki sever.”¹⁵ meâlindeki hadîs-i şerîfi merkeze alır.¹⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de Cenâb-ı Allâh'ın güzel isimlerinin olduğu, O'na o güzel isimlerle duâ edilmesi gerektiği belirtilir.¹⁷ Ayrıca yukarıda zikredildiği üzere,

⁹ Bekir Topaloğlu, *a.g.md.* 404.

¹⁰ Esmâ-i hüsnânın Türk kültür hayatına yansımaları ile ilgili olarak bk. Sabahaddin Akbay, *Saruhanlı Şeyh İlyas ve Manzûm Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*, (Yüksek Lisans Tezi GÜSBE), Ankara 1996, ss. 35-36.

¹¹ İslâm dünyası, asırlarca doğan çocuklarına Allah'ın vâsıflarını belirten adlar vermiş, çocuklarının Alîm, Hakîm, Kerîm, Rahmân, Vehhâb...olan Allah'ın bu vâsıfları ile faziletli kulları olmasını özlemiştir. Bu husûsta daha geniş bilgi için bk. Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Târîhi*, MEB. Yay., İstanbul 1998, I, 98.

¹² Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Hüseyin Şahin, *Esmâ-i Hüsnâ ve Eserleri*, (Yüksek Lisans Tezi MÜSBE), İstanbul 1989, ss. 28-38.

¹³ Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, İstanbul 1997, s. x1.

¹⁴ Bu doksan dokuz ismin gösterildiği tablo için bk. Bekir Topaloğlu, “Allah”, *DİA*, II, 483.

¹⁵ Buharî, Şurut/1165. (Kâmil Miras, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, DİB.Yay., Ankara 1987. VIII, s. 191).

¹⁶ Bu rivâyette sıralanan 99 ismin Hz. Peygamberden (a.s.) geldiği, birçok hadîs yetkilisince kabûl edilmemektedir. *Kur'ân*'da olduğu hâlde bu rivâyette yer almayan veya bulunmadığı hâlde orada görünen isimler, önemli bir yekun teşkil etmektedir. Bk. Yıldırım, *a.g.e.*, s. x1; Esmâ-i hüsnâ sayısı ile ilgili değerlendirmeler için ayrıca bk. D. B. Macdonald, “Allah”, *İA*, I, 362-365; Bekir Topaloğlu, “Allah”, *DİA*, 483, 485; a. mlf, “Esmâ-i Hüsnâ” *DİA*, XII., 406-409; Gazâlî, *Esmâ'ü'l-Hüsnâ, İlâhî Ahlâk, (el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi essmâ'illâhi'l-hüsnâ)*, Trc. Yaman Arıkan, İstanbul 1982, ss. 99-101.

¹⁷ A'râf 7/180.

Allah'ın bu isimlerinin ezberlenip sayılması ile cennete girileceği müjdesi, şâirlerimize ilhâm kaynağı olmuş ve Allah'ın güzel isimleri şerh edilerek çeşitli edebî eserler meydana getirilmiştir.¹⁸

Esmâ-i hüsnâ, halk edebiyatında da etkisini hissettirmiştir. İlâhî, nefes,¹⁹ nutuk,²⁰ devriye,²¹ semâî,²² tekerleme, türkû, mâni, ninni, ağıt ve nasihatlerde Allah lafzıyla birlikte Cenâb-ı Hak'ın diğer isim ve sıfatları yer almış, O'nun yücelik ve kudreti konu edilmiştir.

Dîvan edebiyatında ise Cenâb-ı Hak'la ilgili olarak müstakil neviler meydana getirilmiştir. Allah'ın varlığını, birliğini, isim ve sıfatlarını, bunların çeşitli tecellilerini, O'nun yüceliğini ve senâsını konu edinen manzûm-mensûr çeşitli edebî eserler vücûda getirilmiştir.²³ Ayrıca tevhid,²⁴ münâcât,²⁵ zikir, tesbih ve şathiyye²⁶ gibi müstakil nevilerin yanında Türk edebiyatının çeşitli türlerinde Allah ile ilgili “Elif”, “Hû”, “Vahdet” gibi pek çok mazmun²⁷ bulunmaktadır.²⁸

---

¹⁸ Bu husûsta geniş bir değerlendirme için bk. Ali Yılmaz, “Türk Edebiyatında Esmâ-i Hüsnâ Şerhleri ve İbn-i İsâ-yı Saruhânî'nin Şerhi Esmâ-i Hüsnâ'sı”, *CÜİFD*, Sivas 1998, S. II, ss.1-35.

¹⁹ Nefes, daha çok Bektaşî-Alevîlerin inanç ve düşüncelerini dile getiren şiirler ve deyişler için kullanılan bir tâbirdir. Bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 403.

²⁰ Nutuk, tasavvufta bilhassa Bektaşilikte “şeyh sözü” yerine kullanılan bir terimdir. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, II, ss. 706-707; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 415.

²¹ Devriye, konusu yaradılışa, dünyâya geliş ve âhirete dönüşe âit olan tasavvufî şiir türüdür. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, I, 442; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.147.

²² Semâî, aruzun 4 veya 2 mefâilün, yâhut 4-4 hece ile yazılan ve kendine has bestesi olan halk edebiyatı örneklerinden birine verilen addır. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, III, 168.

²³ Divan şiirinin en önemli kaynaklarından birisinin tasavvuf (ve dolayısı ile esmâ-i hüsnâ) olduğu, birçok araştırmacı tarafından ifade edilmektedir. Bk. Kaplan Üstüner, *Divan Şiirinde Tasavvuf*, Birleşik Yay., (basılmış Doktora Tezi), Ankara 2007, ss. 1-6.

²⁴ Tevhidler, Cenâb-ı Hak'ın varlığını, birliğini, kudretini, isim ve sıfatlarını anlatan, O'nu övüp yücelten eserlerdir. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, III, 482; Mustafa Uzun, “Allah/Edebiyât”, *DİA*, II, 499.

²⁵ Münâcât, ıstılâh olarak ilâhî dergâha niyaz ve duâ demektir. Cenâb-ı Hak'ın af ve mağfiretini niyaz yollu yazılan şiirler hakkında kullanılır. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, II, 614.

²⁶ Şathiyye, bâzi meczupların sözlerini taklit sûretiyle yazılmış, zâhirde saçma görülen, fakat şerh ve tahlili hâlinde mânidar olduğu anlaşılan manzûmeler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, III, 310.

²⁷ Mazmun, mânâ, mefhum, kavram, nükteli, sanatlı, ince ve güzel söz anlamında kullanılır. Bk. Abdullah Yeğin, *OTABL*, s. 596.

²⁸ Mustafa Uzun, *a.g.md.*, 499.

2.1.4. Kur'an'ı Kerim'de Esmâ-i Hüsnâ

Kâinatı ve eşref-i mahlûkât olarak insanı yaratan Cenâb-ı Allah, insanlardan kendisine îmân etmelerini ve hakkıyla tanınmalarını istemiştir. Her mü'min Allah'ı sevmekle mükelleftir. Muhabbetullâh ancak mârifetullâhtan sonra oluşabilir. Yâni bir şeyi veya bir kimseyi sevmenin ön şartı onu tanımaktır. Ma'nâ-yı muhâlifi ile tanımadan sevmek mümkün değildir.

İnsânlığın âdetâ mukadder bir sûâl ile tevcih ettiği, “Yâ Rab! Seni ne şekilde tanıyalım?” sûâlinin cevâbı *Kur'ân-ı Kerim*'de esmâ-i hüsnâ şeklinde karşılık buluyor.²⁹ Şüphesiz *Kur'ân-ı Kerim*, Allah Teâlâ'yı bütün yönleriyle, sâhip olduğu kemâl sıfatlarıyla insanlara tanıtmak için O'nun katından bütün beşeriyete gönderilmiştir. *Kur'ân*'da en güzel isimlerin Allah'a âit olduğu bildirilir:

“En güzel isimler Allah'ındır. O'na o güzel isimleriyle duâ edin ve O'nun isimleri hakkında gerçeği çarpıtanları bırakın. Onlar yaptıklarının cezâsına çarptırılacaklardır.”³⁰

“De ki: “(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihâyet en güzel isimler O'nundur.” Namazında sesini pek yükseltme, çok da kısma. İkiyi ortası bir yol tut.”³¹ Yine aşağıdaki âyet-i Kerîmelerde de en güzel isimlerin Allah'a âit olduğu ifâde edilir:

“Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayandır. En güzel isimler O'nundur.”³²

“O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah'tır. Güzel isimler O'nundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey O'nu tesbih eder. O, mutlak güç sâhibidir, hüküm ve hikmet sâhibidir.”³³

Esmâ-i hüsnâyı ifâde eden âyetler yukarıya aldıklarımızla sınırlı değil, hakîkatte *Kur'ân*'da Allah'ın yüze yakın ismi zikredilir.³⁴ Cenâb-ı Hakk'ın bu

---

²⁹ Allah'ın Kur'ân-ı Kerim vâsitası ile kendisini tanıtmayı husûsu için bk. Talat Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV. Yay., Ankara 1989, ss. 112-116.

³⁰ A'râf 7/180.

³¹ İsrâ 17/110.

³² Tâhâ 20/8.

³³ Haşr 59/24.

isimlerinden her biri kemâl ifâde eden sıfatlarına işâret eder. Esmâ-i hüsnâ denilen Allah'ın güzel isimleri O'nu çeşitli yönleriyle tanıtan sıfatlardır.³⁵

Ebûbekir İbnü'l Arabî (ö. 543/1148), Allah-kul ilişkisinde esmâ-i hüsnânın rolüne dikkati çeker ve âlemin mâhiyetinin gereği gibi anlaşılabilmesi esmâsının bilinmesine bağlı olduğunu ifâde eder. Zîrâ esmâ-i hüsnâdan her biri âlemdeki oluşumların bir yönüne işâret etmektedir.³⁶ Günahın Allah'ın “Gaffâr” olmasını; zamân zamân haddi aşmanın “Müntakim”; hayrın mevcûdiyeti “rızzâ” sını; şerrin bulunmasının da “gazab-ı ilâhîye”yi gerektirdiğini bildiren İbnü'l-Arabî, yaratıklarda bulunan her niteliğin Allah'ın isim ve sıfatlarıyla doğrudan ilişkili bulunduğu, kazâ ve kaderin de O'nun “Hâlık” sıfatıyla ilgili olduğu kanâatindedir.³⁷

İbn Arabî (ö. 638/1240), Esmâ-i hüsnâ'nın iki türlü olduğunu, bir kısmının aklın bulabildiği kabûl ve idrâk edebildiği, diğer kısmının ise Şârî'nin haber verdiği ve ancak O'nun bildirmesi ile insanların farkına varabileceği isimler olduğunu beyân eder.³⁸ İbn Arabî, esmâ-i hüsnâ ile bağlantılı olarak besmele hakkında şu işârî yorumu yapar:

Allah Teâlâ'nın Allah, Rahmân ve Rahîm isimlerini ihtivâ eden “Besmele” nin tamâmlanması ile âlemin yaradılışı tamâmlanmıştır. Hz. Muhammed'in “Âdem henüz su ve çamur içinde iken, ben peygamber idim.”³⁹ Hadîsinde de ifâde edildiği gibi âlemin bidâyetinde; ve “(Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik”⁴⁰ âyetinin işâretiyle de âlemin nihâyetinde yer aldığını kayd etmektedir.⁴¹ İbn Arabî, besmeledeki rahmân ve rahîmin Hz. Muhammed'e, “bism”in ise Hz.

---

³⁴ *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen esmâ-i hüsnâ, zâtla, kâinatla, ilmini, kudretini, yaratma ve yönetme, merhamet, lütuf ve sevgi ile ilgili isimler şeklinde tasnif edilebilir. Daha geniş bilgi için bk. Emine Yarımbaş, *Kur'ân-ı Kerîm'de Esmâ-i Hüsnâ ve Mesajları*, (MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2000, ss. 30-36.

³⁵ Şerafeddin Gölcük, *Kur'ân ve İnsan*, Esra Yay., İstanbul 1996, s. 127.

³⁶ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Kamunü't-te'vîl*, (nşr. Muhammed es-Süleymanî), Beyrut 1996. s. 639. (Aktaran Ramazan Biçer, *Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve el-Emedü'l-Aksâ Adlı Eseri*, (MÜSBE, Doktora Tezi), İstanbul 1999. s. 122.

³⁷ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım*, (nşr. Muhibiddin el-Hatîb) Kahire 1371. ss. 139-140; Ramazan Biçer, *a.g.e.*, s. 123.

³⁸ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, s. 149.

³⁹ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, IV/24.

⁴⁰ Enbiyâ 21/107.

⁴¹ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, 157.

Âdem'e işâret ettiğini, böylece bismelenin âlemin başlangıç ve sonunu temsil ettiği yorumuna yer veriyor.⁴²

Yeryüzünde bir yaratıcıyı kabûl eden her din ve telâkkînin en önemli özelliği, inandığı tanrının özelliklerini tam anlamıyla kavramak olmuştur. Zira isim olmadığı takdirde müsemmâ tanınmaz. İnsânlar, yaratıcı, kurtarıcı, yardım edici gibi özelliklerini bilmek ve onun karşısında haşyet ve hürmet duymak için tanrının adını bilmek istemişlerdir.

Muhtelif din mensûpları ve milletler yaratıcılarını çeşitli isimlerle anmışlardır.⁴³ *Kur'ân-ı Kerîm* ise yüce yaratıcıyı, bütün isimleri içinde cem' eden lafza-i celâl olan "Allah" ismiyle anmıştır. *Kur'ân-ı Kerîm*'in zikrettiği bu ve diğer İlâhî isimler vesîlesi ile insan, hayâtının her safhasında ulûhiyyet ile bir bağ kurma imkânına kavuşur. Za'fiyle Kavî ismine, acziyle Kadir ismine mürâcaat eder. Hastalığında Şâfi ismiyle irtibat kurar. Her bir isim Cenâb-ı Allah'a bakmamıza vesîlelik eden birer penceredir.⁴⁴

Cenâb-ı Allah, insanlığın dikkatini esmâsına çekmek ve *Kur'ân*'ın bütününü okuyamayanların da bu isimlerin delâlet ettikleri mânâlardan hissesiz bırakmamak için, esmâsını *Kur'ân*'ın bütün sûreleri içine âdetâ serpiştirmiştir. Böylece her sûrede hattâ besmelede olduğu gibi neredeyse her âyette esmâ-i hüsnâ karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵

Muhtelif âyetlerde Allah'ın isimleri ile ilgili olarak bâzı hatırlatmaları görmekteyiz. Bu husûs ile ilgili olarak birkaç örneği aşağıya alıyoruz.

Allah, adının mukaddes ve yüce olduğunu bildirmektedir.⁴⁶ Sabah akşam adının anılmasını ister.⁴⁷ Adıyla okumasını emreder.⁴⁸ O'nun adıyla avcı hayvanlar

---

⁴² İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 157. İbn Arabî'nin besmele ile ilgili işârî yorumu için ayrıca bk. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, ss. 156-160; II, 122-123, 391.

⁴³ Örneğin, Hindliler "Vişnu", Yunanlılar "Ouranus", İbraniler ise "Yahve" demişlerdir. Başka örnekler için bk. Suad Yıldırım, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁴ Zeki Sarıtoprak, "Esmâ-i Hüsnâ ve Yaratıcıyı Kavrama Meselesi", *Köprü Dergisi*, Kış 1995 No. 49, s. 81.

⁴⁵ Hangi surelerde hangi isimlerin geçtiği tablo için bk. Hüseyin Şahin, *a.g.e.*, s. 15.

⁴⁶ Rahmân 55/78.

⁴⁷ İnsân 76/25.

⁴⁸ Alâk 96/1.

salıverilmelidir.⁴⁹ Kurbanlık hayvanlar O'nun adıyla kesilmeli.⁵⁰ İbâdet yerlerinde O'nun adı anılır.⁵¹ O'nun adını ananları men'edenlerden daha zâlim kimse olamaz.⁵² Gibi örnekler çoktur.

Kur'ân'daki besmele formülü ve Allah'ın adını anmayı emreden veya bildiren âyetlerin hepsi, insanların Allah'a olan ihtiyaçlarını ve O'nun, insanlardan bunu istediğini göstermektedir.⁵³

Kur'ân-ı Kerîm'de bizzat bu ilâhî vahyin şifâ olduğu ifade edilir.⁵⁴ Bu gibi âyetlerin genel muhtevâsına bakıldığında buradaki şifânın inkâr ve sapıklık gibi mânevî hastalıklar için söz konusu olduğu anlaşılır. Bununla birlikte ilk dönemlerden itibaren *Kur'ân*'ın bedenî hastalıklara da şifâ olabileceğine inanılmıştır. Büyük ekseriyeti *Kur'ân*'da yer alan esmâ-i hüsnâdan bu maksatla da faydalanılabileceği kabûl edilmiş ve bâzı isimlerin özel tesirleri olabileceği umulmuştur.⁵⁵ Hadîs literatüründe de *Kur'ân*'ın havassına⁵⁶ dâir rivâyetlere yer verilmiştir.⁵⁷ *Kur'ân*'ın ve esmâ-i hüsnânın havassı⁵⁸ çerçevesinde Sühreverdî, Gazâlî ve İbn Arabî gibi müelliflerce tasavvufî yönü ağır basan bâzı eserlerin kaleme alındığı bilinmektedir.⁵⁹

---

⁴⁹ Mâide 5/4.

⁵⁰ Hac 22/34.

⁵¹ Nûr 24/36.

⁵² Bakara 2/114.

⁵³ Suad Yıldırım, *a.g.e.*, s.43.

⁵⁴ *Kur'ân-ı Kerîm*'in şifâ olduğunu beyân eden âyetlerden bir kaç örnek: Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt, kalplere bir şifâ ve inananlar için yol gösterici bir rehber ve rahmet (olan *Kur'ân*) geldi. (Yûnus 10/57); Biz *Kur'ân*'dan, mü'minler için şifâ ve rahmet olacak şeyler indiriyoruz. Zalimlerin ise *Kur'ân*, ancak zararını artırır. (İsrâ 17/82); Eğer biz onu başka dilde bir *Kur'ân* yapsaydık onlar mutlaka, "O'nun âyetleri genişçe açıklanmalı değil miydi? Başka dilde bir kitap ve Arap bir peygamber öyle mi?" derlerdi. De ki: "O, inananlar için bir hidâyet ve şifâdır. İnanmayanların kulaklarında bir ağırlık vardır ve *Kur'ân* onlara kapalı ve anlaşılmaz gelir. (Sanki) onlara uzak bir yerden sesleniliyor (da anlamıyorlar)." (Fussilet 41/44).

⁵⁵ Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", 417.

⁵⁶ *Kur'ân*'ın havassı, esmâ-i hüsnâ ile bâzı sûre ve âyetlerin dileklerin kabûlündeki tesirlerini ifade eden bir tâbir ve bu konuda yazılan eserlerin ortak adı. İlyas Çelebi, "Havas İlmî", *DİA*, XVI, 522.

⁵⁷ Bu hadîsler için bk. Muhammed Eroğlu, "Havâssü'l-Kur'ân", *DİA*, XVI, 522.

⁵⁸ Havas ilmi, nesnelere harf, kelime ve duâların gizli özelliklerinden faydalanarak gaybdan haber verildiği veya varlıklar üzerinde etkili olduğu ileri sürülen bir ilim. Daha geniş bilgi için bk. İlyas Çelebi, *a. g. md.*, 517.

⁵⁹ İlyas Çelebi, *a.g. md.*, 520; Ayrıca bk. Muhammed Eroğlu, *a.g.md.*, 522-523.

2.1.5. Sünnet ve Hadîste Esmâ-i Hüsnâ

Allah'ın güzel isimleri ile ilgili müstakil hadîsler pek çok değildir. Esmâ-i hüsnâdan bahseden en meşhur hadîs, yukarıda da bahsi geçen Ebû Hureyre'den farklı senet zinciriyle gelen şu rivâyettir: “Yüce Allah'ın bir eksiği (doksan dokuz) ile yüz ismi vardır. Kim onları sayarsa cennete girer. O tektir teki sever.”⁶⁰

Mezkûr hadîste geçen doksan dokuz rakamı ile bağlantılı olarak çeşitli kaynaklarda esmâ-i hüsnânın sayısı üzerinde tartışmalar yapılmıştır. Birçok âlim, hadîste geçen doksan dokuz sayısının sınırlamayı ifâde etmeyip çokluktan kinâye olduğu, Allah'ın bundan başka isimlerinin de bulunduğu noktasında ittifak etmektedirler.⁶¹

Gazâlî, Allah'ın isimlerinin sayısı ile ilgili olarak yapılan tartışmalar husûsunda akla en yakın olan görüşün, Allah'ın isimlerinin doksan dokuzla sınırlı olmadığını savunan görüş olduğu kanâatindedir. Söz konusu kanâatini şu misâle ifâde etmektedir: Meselâ, bin askeri olan bir hükümdar için birisi dese ki: Hükümdârın doksan dokuz askeri vardır ki, kim onları alarak harbe girerse düşmanları mağlûp eder! Hükümdârın bin askeri olmasına rağmen doksan dokuzunun söz konusu edilmesi onun doksan dokuz askerinin bulunduğu için değildir. Bilâkis, onlarla zafer hâsıl olduğu içindir. Çünkü bu doksan dokuz asker ya çok kuvvetlidir veya zafere ulaşılması için bin askerden doksan dokuzu kâfi gelmektedir. Daha fazla askere ihtiyaç yoktur.⁶² Ayrıca, bu misâl, aşağıdaki paragrafta ele alacağımız, “bu isimleri sayanın cennete gireceği” husûsundaki tereddütleri giderici mâhiyettir.

“Bu isimleri sayanın cennete gireceği meselesi” İslâm âlimleri arasında tartışma konusu olmuştur. Bâzıları “Allah, (c.c.) Cenneti nefis ve malı harcama karşılığında şart koşmuştur. ‘Şüphesiz Allah, mü'minlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır.’⁶³ buyurulmaktadır. Cennet için îmân ve sâlih amel gerekir. Nasıl olur da herhangi bir kimsenin kısa bir zamân içinde sayabileceği birkaç ismi saymakla Cennete girebilir?” Tarzındaki îtirazlara,

⁶⁰ Buharî, Şurut/1163. (Kâmil Miras, *a.g.e.*, ss.191-194.)

⁶¹ Bu konu ile ilgili değerlendirmeler için bk. Metin Yurdağür, *a.g.e.*, ss. 19-20.

⁶² Gazâlî, *a.g.e.*, ss. 282-283.

⁶³ Tevbe 9/111.

hadîste geçen “saymaktan” maksadın sâdece saymak olmadığı, bunları toplamak, araştırmak, okumak, mânâları anlamak ve o mânâlarla ahlâklanmak olduğu ifade edilerek cevap verilmektedir.⁶⁴ Gazâlî, nitekim baştan sona söz konusu hadîsin şerhi mâhiyetinde olan *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi essmâ'illâhi'l-hüsnâ (Esmâü'l-Hüsnâ İlâhî ahlâk)* isimli eserinde, esmâ-i hüsnâdan îzâh edilen her ismin îzâhı içinde “tenbih” başlığı ile kulların hangi isimden hangi hisseyi alması gerektiğine dikkati çekmektedir.⁶⁵

Esmâ-i hüsnâ ile ilgili, müstakil olarak yukarıda zikredilen tek hadîsin varlığına mukâbil, Allah'ın, isimlerinin geçtiği hadîsler çoktur.⁶⁶ “Allah” lafz-ı Celâli'nin iki yüz kadar hadîste geçtiği tesbât edilmiştir.⁶⁷ Hz. Peygamber ile esmâ-i hüsnâ ilişkisi sâdece Hz. Peygamber'in îrâd ettiği hadîslerden ibâret değildir. Esmâ-i hüsnâ'nın hakîkatını aklı ve kalbiyle ondan daha iyi derk eden bir beşer olmadığı gibi, sîretinin de şahâdetiyle bu hakîkate mazhar olan daha parlak bir âyîne de olmamıştır.

Zîrâ Hz. Muhammed (s.a.v), elinde *Kur'ân* ile beşeriyeti îmâna dâvet ederken insanlığa sâdece “Bir Rabbiniz var; O'na kulluk edin.” demekle yetinmemiş, ümmete nasıl bir Rableri bulunduğunu ayrıntılı bir şekilde bilerek îzâh etmiştir. Bu öyle üstün bir îzâh olmuş ki mebde' ve müntehâyı birleştirmiştir. Yâni Peygamber (s.a.v.), Rabbini öyle güzel ve mükemmel bir şekilde tanımış ve tanıtmış ki, ne ondan önce gelen, ne de ondan sonra gelmiş ve gelecek olan mârifet ve velâyet ehli bu tavsif ve mârifet derecesine ulaşamamıştır.⁶⁸

2.1.6. Tasavvufta Esmâ-i Hüsnâ

Tasavufî hayâtta ve tasavvuf kültüründe esmâ-i hüsnâ'ya büyük önem verilmiştir. Genel olarak Allah'ı anma anlamına gelen “zikir” ve bunu sık sık ve

---

⁶⁴ Zeki Sarıtoprak, *a.g.m.* s. 85.

⁶⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 103, 106, 110, 113,114,118.

⁶⁶ Hadîs ve esmâ-i hüsnâ ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Talat Koçyiğit, *a.g.e.*, ss. 116-128.

⁶⁷ Zeki Sarıtoprak, *a.g.m.* 84; Ayrıca esmâ-i hüsnâ ile ilgili olarak çeşitli hadîslerin şerh ve îzâhı için bk. *Câmiü's-Sağîr Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Yeni Asya Neş., (haz. İsmâil Mutlu-Şaban Döğen) İstanbul 2002, II, ss. 615-624; Kâmil Miras, *a.g.e.*, ss.191-196.

⁶⁸ Peygamber efendimizin Rabbini tavsif ve târif edişindeki mükemmelliğe misâl olarak aşağıda mâhiyetinden bahsedeceğimiz *Cevşenü'l-Kebîr* duâsı verilebilir.

devâmlı yapma mânâsına gelen “vird”, esmâ-i hüsnâdan bir kısmının belli sayıda tekrarlanması şeklinde yapılmaktadır.

Zikir ve vird hemen hemen bütün tarîkatların müşterek vasfını oluşturmaktadır. Her tarîkat kendine göre asıl olarak kabûl ettiği bir ismi zikrinde esas tutmuş, diğer isimleri ise fer‘ olarak kabûl etmiştir.⁶⁹ Güneşin ışığı, değişik aynalarda farklı görüldüğü gibi, esmâ-i hüsnânın da muhâtap ve mazharlara göre farklı etki ve tezâhürleri olabilmektedir. Nitekim Râzî, bu husûsa şu şekilde işâret etmektedir:

“Bir şeyh, mürîdlerin birinden halveti ve zikretmeyi istediğinde, o kimseye kırk gün yalnızlığı ve zâhir-bâtın temizliğini emreder. Bu müddet sona erip tam bir temizlik hâsıl olduğunda, mürîdine Allah’ın doksan dokuz ismini (el-Esmâü’l-Hüsnâ) okur ve “Bu isimleri duyduğunda kalbinin durumunu gözet! Hangisinin te’sîri daha kuvvetli ve şevki daha muazzam oluyorsa bil ki, Allah ancak sana bu muayyen ismi zikredip anlamaya devâm etmen vesîlesi ile mükâşefe ve gayb kapılarını açar”⁷⁰

Bu îzâhtan da anlaşılacağı gibi genel olarak insan ve özel olarak da sâlik, isimlerin müsemmâsının hakîkatini kendi kâbiliyeti miktârınca tanır. Onun için Allah hakkındaki mârifetler eşit değildir. Peygamberlerin, meleklerin velîlerin mârifetlerinin dereceleri, Allah’ın isim ve sıfatlarını çok veya az bilmekle değişir. Ehl-i tasavvuf bu mânâdaki mârifet şuâlarına hakkıyla muhâtap olmak için ibâdet ve riyâzetle kalbi mâsivâdan temizleyip, bâtın-ı kalbi âdetâ bir âyîne-i Samed hâline getirir.

Mârifet dereceleri ve mârifette terakkî konusu tasavvufun ana konularından birini teşkil etmiştir. Bu husûs üzerinde duran mutasavvıflardan birisi de Gazâlî’dir. Gazâlî, Allah’ın “âlim ve kâdir” olduğunu genel olarak bilen biri ile onun âyetlerinin hârikalarını, yerin ve göğün melekûtunu mişâhede eden, rûh ve cesetlerin yaratılışını,

---

⁶⁹ Değişik tarîkatların zikirlerinde esas tuttıkları esmâ-i hüsnâ için bk. Mehmed Ali Aynî, *İslâm Tasavvuf Târîhi*, İstanbul 1985 Akabe Yay., ss. 79-84; Necdet Tosun, *İmâm-ı Rabbânî*, Kaynak Yay., İstanbul 2007, ss. 79-81; Himmet Konur, *a.g.e.*, s.160; Selçuk Eraydın, *a.g.e.*, s.187, 214, 229-230; Hasan Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyî*, ss. 186-192; Dilâver Gürer, *Abdülkâdir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, 3. Basım. İnsan Yay., İstanbul 2006, ss. 384-387.

⁷⁰ Fahrud-din Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, Beyrut ts. XV. 106. (nakleden Abdülhakim Yüce, Râzî’nin Tefsîrinde Tasavvuf, İzmir 1996. 131.)

mükemmel ve garip sanatlarını görenin mârifet derecelerinin aynı olamayacağını bildirir.⁷¹ Gazâlî bu konuyu daha da aydınlatmak için imâm-ı Şâfiî örneğini verir:

İmâm-ı Şâfiî gibi kâmil ve takvâ sâhibi bir âlimi kapıcısı da tanır talebesi olan Müzenî (ö. 264/878) de.⁷² Kapıcısı onu, şerâtı bilen, bu husûsta eserler yazmış bir âlim olarak tanır. Bu tanıma icmâlîdir, tafsilâtlı değildir, aynı zamânda sathîdir. Müzenî'nin tanınması ise böyle değildir. Hocasının her türlü vasfını ve mâlûmât derecesini tafsilâtıyla bilir.⁷³

Gazâlî, aynı husûsla ilgili olarak şu misâli de verir: On değişik ilimde deryâlaşmış bir âlim düşünelim, bu âlimin bu ilimlerden sâdece birisinde derinleşmiş bir talebesi olsun, bu talebenin bile hocasını hakkıyla anladığı ve tanıdığı söylenemez. Nerede kaldı ki hiç tahsil görmemiş hizmetçisi tanıyabilsin! Eğer bu talebe bir ilimde hocası seviyesinde bir ilimde derinleşse hocasını ancak onda biri kadar tanıyabilir. İşte Allah'ı tanıma husûsunda insanların derece derece olması da böyledir.⁷⁴

Gazâlî'nin üzerinde durduğu ve tasavvufî açıdan önem arz eden husûslardan biri de esmâ-i hüsnâyı lafzan ve mânâ îtibâriyle kavradıktan sonra Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanma konusudur. Esmâ-i hüsnâyı anlama seviyelerinin birincisi, sözlük anlamıyla anlamak, ikincisi, anladıktan sonra onlarla inanmak, üçüncüsü bu seviyeleri gerçekleştirdikten sonra samîmîyetle bağlanmak şeklinde sıralanmaktadır.

Gazâlî'ye göre sözcüklerin anlamını bilmek bir meziyet değildir. Bu derece Arapça'ya iyice vâkıf bir edîp ile kaba bir çöl bedevinin ortak oldukları bir derecedir. Demek ki Allah'ın güzel isimlerinin sâdece lûgat yönünden mânâsını bilmek bir hüner değildir.⁷⁵ Bir duyuş ve keşif olmadan sâdece bu isimlerin mânâlarının Allah'ın zâtında sâbit olduğuna inanmak da avâmın hattâ çocukların bile

---

⁷¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 93.

⁷² Ebû İbrâhîm, İsmâil b. Yahyâ b. İsmâil el-Müzenî el-Mısırî (ö. 264/878): İmâm-ı Şâfiî'nin önde gelen talebesi olup müctehiddir. Hakkında İmâm-ı Şâfiî'nin "mezhebimin destekçisi", "Şeytanla tartışsa onu yener" dediği rivâyet edilmiştir. bk. Şükrü Özen, "Müzenî", *DİA*, XXXII, 246-250; Heffening, "Al-Muzânî", *İA*, VIII, 870.

⁷³ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 93.

⁷⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 93. Ayrıca esmâ-i hüsnâ ve mârifetullâh bahsi için bk. Ömer Faruk Yavuz, "Gazâlî'de Esmâ-i Hüsnâ Yorumu", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI. (2006), S. 4. ss. 80-85.

⁷⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 80.

sâhip olabileceği bir seviye olduğunu ifâde eden Gazâlî, Allah'a yakınlık husûsunda kulların anlama ve idrak seviyelerini üçe ayırmaktadır:

Birincisi, tecrübe ve mükâsefe seviyesidir. Bu seviye hatâyâ düşmenin mümkün olmadığı bir seviyedir. Kesin bürhanla isimlerin hakîkati ve Allah'ın sıfatlarıyla nitelenme yolu açılır. Allah'ın bu isimlerin mânâlarıyla muttasıf olduğu onlar için ayan-beyân olur. Bunlar zâhirî duyularla değil bâtinî müşâhede ile idrak olunur. Bu anlama seviyesi ile kelâmcıların tartışma netîcesinde elde ettikleri ve üstatlardan taklit yoluyla alınarak bağlanılan anlama seviyesi arasında büyük fark vardır.

İkincisi, Allah'ın sıfatlarının keşfinden doğan ta'zîm ve Allah'ın sıfatlarıyla nitelenmeye karşı ifrat derecesinde arzu seviyesidir. Bu samîmî arzu, imkân dâhilinde bu sıfatların mânâlarıyla muttasıf olma yönünde onları teşvik eder. Tâ ki muttasıf oldukları o mânâlarla mekân îtibâriyle değil sıfat yönünden bir yakınlıkla Hakk'a yakınlaşırlar. Bu noktada kalp sıfatın ta'zîmi ile dolar.⁷⁶

Üçüncüsü, Allah'ın sıfatlarından, elde edilmesi mümkün olanı elde etmeğe, onlarla ahlâklanmaya ve onların güzellikleriyle zînetlenmeye çalışma düzeyidir. Kul, bu seviyede Rabbânî, yâni Allah'a yakın ve meleklerle yoldaş olur. Çünkü Allah'a yakınlık mertebesindeki meleklerle bu niteliklerle benzeyenler, melekler gibi Allah'a yaklaşırlar.⁷⁷

Bu yorumların ışığında tasavvufî açıdan esmâ-i hüsnâyı değerlendirdiğimizde, Allah'ı hakkıyla tanımak için sâdece akıl gözlerinin açık olmasının yetmeyeceği sonucuna varıyoruz. Akıl gözüne ilâveten kalb gözlerinin de açık olması gerektiği, bunun da ancak tasavvufî hayât içinde ve mükâsefe ile mümkün olabileceği tespitini yapmak mümkündür.

2. 2. Esmâ-i Hüsnâ Şerhleri

Konunun girişinde esmâ-i hüsnâ ile ilgili olarak zikrettiğimiz âyet ve hadîslerde belirtilen Allah'ın rızâsının kazanılması, sevâp elde edilmesi ve nihâyet

---

⁷⁶ Gazali, *a.g.e.*, ss. 80-81.

⁷⁷ Bu konu ile ilgili geniş bir değerlendirme için bk. Ömer Faruk Yavuz, *a.g. m.* ss. 75-80.

cennete girilmesi gibi teşvik ve müjdelere, Müslümanlar arasında, bilhassa tarîkatlarda ve tasavvuf erbâbı arasında esmâ-i hüsnâ zikrine özel bir önem verilmesine vesîle olmuştur.

Ayrıca bu husûs, yukarıda da kısmen değinildiği gibi kalem erbâbına ve şâirlere de ilhâm kaynağı olmuş ve esmâ-i hüsnâ ile ilgili çok sayıda mensûr ve manzûm eser vermelerinin de sebebini teşkil etmiştir.

İlk esmâ-i hüsnâ şerhleri, Araplar tarafından Arapça ve mensûr olarak yazılmıştır. İslâm dîninini yaygınlaşmasıyla birlikte diğer milletlerden insanların da Müslüman olmaları netîcesinde başka dillerde de esmâ-i hüsnâ şerhleri te'lif edilmiştir. İleriki tarihlerde tefsîr, hadîs, kelâm ve tasavvuf gibi İslâmî ilimlerin tedvin edilmesine paralel olarak esmâ-i hüsnâ şerhleri de bu ilimlerin yorum ve bakış açılarıyla ele alınmıştır.

İnceleme konumuz olan *Tuhfe-i Recebiyye*'nin tasavvufî bir eser olması nedeniyle bu girişte sâdece tasavvufî yönü ağır basan ve emsalleri arasında temâyüz etmiş olan birkaç esmâ-i hüsnâ şerhi tanıtılacaktır. Esmâ-i hüsnâ şerhlerinden hangilerinin tasavvufî, hangilerinin kelâmî veya felsefî nitelikte olduğunu kesin hatlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir. Zîrâ tasavvufî zannettiğimiz bir şerhte kelâmî ve felsefî yorumlara yer verilebildiği gibi, kelâmî veya felsefî zannettiğimiz bir şerhte de tasavvufî yorumlara yer verilebildiğine şahit olmaktayız.

2.2.1. *el-Cevşenü'l-Kebîr*

Bu konuda ilk eser olması ihtimal dâhilinde bulunan, doğrudan esmâ-i hüsnâyı anlatmak ve şerh etmek şeklinde olmasa da esmâ-i hüsnâ ile Allah'a duâ edildiği belli olan, daha çok bir duâ kitâbı olarak kabûl edilmesi gereken ve bu alanda günümüze kadar ulaşan eserlerin başında *el-Cevşenü'l-Kebîr* gelmektedir.

Bu duâ, Ehl-i Beyt'ten Hz. Hüseyin'nin (ö. 61/680) ortanca oğlu Zeyne'l-Âbidîn (ö. 97/715) tarîkiyle gelen rivâyetlerle, Hz. Peygamber'e nisbet edilmiştir. Kaynaklarda bin bir ilâhî ismi, sarîhan ve zımnen ihtivâ ettiği belirtilen bu duâ, özellikle Şîî dünyâsında büyük rağbet görmektedir.

Muhtevâsının güzelliği, ifâdelerinin akıcılığı ve okunduğunda dünyevî ve uhrevî bâzı güzel sonuçların elde edilebileceğine ilişkin rivâyetlerin çokluğu

sebebiyle, ülkemizde Sünnî Müslümanlar tarafından da ilgiyle okunmaktadır. Muhammed Bâkır el-Meclisî (ö. 1110/1698),⁷⁸ Hâdî-i Sebzevârî (ö. 1295/1878),⁷⁹ Muhammed Necef el-Kirmânî el-Meşhedî ve Habîbullâh b. Ali Meded es-Sâvecî el-Kâşânî gibi müelliflerce şerh edilmiştir. Bunlardan Sebzevârî'nin *Şerhu'l-Esmâ'* adıyla bilinen eseri defalarca basılmıştır. Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî'nin (ö. 1893)⁸⁰ *Mecmû'atü'l-Ahzab* adlı eserinde de nakledilen *Cevşenu'l-Kebîr*, esmâ-i hüsnâ ile ilgili ilk klasik eser olarak değerlendirilebilir.⁸¹

2.2.2. *el-Esmâ ve's-Sıfât* Abdulkâhir el-Bağdâdî

(ö. 429/1037-38)⁸² Ağırlıklı olarak Eş'arî mezhebinin sıfat görüşü üzerine kaleme alınmıştır. İlâhî isimler konusunda Ehl-i Sünnet'in görüşünü savunanlarca yazılmış kapsamlı kitapların başında yer aldığı söylenebilir.⁸³ Bu kitâbın daha sonra aynı konular üzerinde eser vermiş olan Gazâlî ve İbn Arabî gibi müellifler üzerinde etkili olduğu kaynaklarda kaydedilmektedir.⁸⁴ Zebidî'nin (ö. 839/1488), “sâhasında ondan daha muhtevâlî eser görmedim”⁸⁵ dediği rivâyet edilen bu eser, tasavvufî mâhiyette olmamasına rağmen tasavvuf felsefesinin temellendirilmesinde etkisi olduğu muhtemeldir. İbn Arabî tarafından daha sonraları telif edilmiş olan *el-Emedü'l-aksâ* ile Bağdâdî'nin *el-Esmâ ves'-Sıfât* adlı eseri arasındaki metot ve

---

⁷⁸ Şîî âlim ve müellifi. Hayatı ve eserleri hk. Bk. Mustafa Öz, “Meclisî, Muhammed Bakır”, *DİA*, 253-255.

⁷⁹ Hayatı ve eserleri hk. Bk. Cİ Huart, “Hâdî Sebzevarî”, *İA*, 43.

⁸⁰ Nakşibendî-Halidî şeyhi, âlim ve mutasavvıf. Bk. İrfan Gündüz, “Gümüşhanevî, Ahmed Ziyâeddin”, *DİA*, XIV, 276.

⁸¹ Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Toprak, “Cevşen” *DİA*, VII. 462-464; Metin Yurdagür, *a.g.e.*, s. 47; Ramazan Biçer, *a.g.e.*, ss. 58-59;; Davut Aydüz, “Cevşen Üzerine”, *Yeni Ümit Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart 2001, S. 51; Hüseyin Şahin, *a.g.e.*, s. 21; Ümit Şimşek, *Cevşen Meâlî*, Sözleryay., İstanbul 1992. ss. ix-xiv.

⁸² Hayatı ve eserleri hk. Bk. Ethem Ruhi Fığlalı, “Abdülkahir el-Bağdâdî”, *DİA*, I, 245-247; Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Târîhi, Kişiler, Görüşler, Eserler*, Esra Yay., Konya 1992 s.99-103.

⁸³ İlâhî isim ve sıfatlar konusunda ortaya konan Selefi görüşler ile Mu'tezilî görüşlerin karşılaştırılması için bk. Muhammed Aruçi, “el-Esmâ ve's-Sıfât Fima Beyne Ulemâi's Selef ve Ehl-i İ'tizâl”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, S. I, 1997, 31-46.

⁸⁴ Muhammed Aruçi, “el-Esmâ ve's-Sıfât”, *DİA*, XI. 421.

⁸⁵ Fığlalı, *a.g.md.* 246; T.H., “Bağdâdî”, *İA*, II, 213.

muhtevâ benzerliği, Arabî'nin Bağdâdî'den faydalandığı izlenimini vermektedir.⁸⁶ Bu eser Muhammed Aruçi tarafından doktora tezi olarak kısmen tahkik edilmiştir.⁸⁷

2.2.3. *et-Tahbîr fi't-tezkîr* Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzîn (ö. 465/1072)

Eser İbrahim Besyunî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Kahire 1968). Üslûp bakımından daha çok tasavvufî bir niteliğe sâhip olan bu eserde Kuşeyrî, Eş'arî ekolünün görüşlerini yansıtmakla birlikte, kendine özgü bir metot ortaya koymuştur.⁸⁸

Aynı müellifin bu konuda *şerhu esmâ'illâhi'l-Hüsnâ* adlı bir başka eseri daha vardır. Bu kitâbın *et-Tahbîr fi't-tezkîr* adlı eserinin bir şerhi olabileceği hattâ üslûp farklılığından yola çıkarak bu eserinin bir başkasına âit olup Kuşeyrî'ye isnad edildiği şeklinde görüşler de mevcuttur.⁸⁹

2.2.4. *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ Gazzâlî (ö. 505/1111)*

Esmâ-i hüsnâ ile ilgili müstakil te'lifler içinde ilk akla gelen eserdir. Müellifin, akıcı üslûbu ve konunun inceliklerine nüfuzu yanında açıklamalarında tasavvufî neşveyi ihmal etmemesi ve her isimden kulun alabileceği nasîbi belirlemeye çalışması esere büyük değer katmıştır.⁹⁰ İki kere Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁹¹

---

⁸⁶ İlyas Çelebi, "el-Emedü'l-Aksâ", *DİA*, XI, 86-87.

⁸⁷ Muhammed Aruçi, *Abdülkahir el- Bağdâdî el-Esmâ ve's-sıfât Adlı Eseri*, (MÜSBE. Doktora Tezi), İstanbul 1994. s. 107.

⁸⁸ Ramazan Biçer, *a.g.e.*, s.60.

⁸⁹ Bu eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Süleyman Akkuş, *Kuşeyrî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâmî görüşleri*, (SÜSBE basılmamış Doktora Tezi) Konya 1997, ss. 39-42; Aruçi, *a.g.e.*, s. 95.

⁹⁰ Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", 416. Ayrıca bk. H. Bekir Karlıağa, "Gazâlî/Eserleri" *DİA*, XIII, 520.

⁹¹ 1. Gazzâlî, *Esmâ-i Hüsnâ İlâhî Ahlâk* (Trc. Yaman Arıkan), İstanbul 1982. 299 sayfa, Arapça matbu nüshası ile birlikte basılmıştır. 2. M. Ferşat, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, İstanbul 1987.

2.2.5. *Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsnâ* Abdüsselâm ibni Abdürrezzâk b. Abdurrahman Ebû'l Hakem el-Endülüsî İbnu Berrecân (ö. 536/1142)

Endülüslü âlim ve mutasavvıf olup, *Tefsîru'l Kurâni'l-Azîm* adıyla bilinen ve işârî⁹² özelliği olan tefsîrin sâhibidir.⁹³ İsim ve sıfatlar üzerinde çok durulan bu tefsîrde harfler hakkında geniş îzâhat vardır. Endülüslü olan bu zât, hem vahdet-i vücûd hem de harfler üzerindeki tefsîrleri bakımından İbnü'l Arabî'ye çok te'sîr etmiş ve onun öncüsü sayılmaktadır.⁹⁴ İbn-i Berrecân, *Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsnâ* adlı eserinden de anlaşılacağı üzere isim ve sıfatlar alanında tasavvuf tarihinin en geniş etüdüne sâhiptir.⁹⁵ Daha çok selefî bir anlayışla telif edilmiş olan bu eser, bu düşünceye göre yazılmış esmâ-i hüsnâ şerhlerine kaynaklık etmiştir.⁹⁶

Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsnâ, İbn Berrecân'ın günümüze kadar ulaşmış önemli bir eseridir. Allah'ın 13 meşhur isminin mânâsını sahîh rivâyetlerle açıklamış ve tasavvufî yorumlar yapmıştır. Bu eserde Allah'ın her ismi üç basamakta ele alınıp yorum yapılır. Birinci basamakta, ismin kaynağı ikinci basamakta o isme ulaşmanın üsûlü ve yolu, üçüncü basamakta ise bu ismin hakîkatı ile ibâdet etme husûsu açıklanır. Müellifin bu eserinin çeşitli nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur.⁹⁷

2.2.6. *el-Emedü'l-Aksâ* Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148)⁹⁸

Esmâ-i hüsnâ konusunda müstakil eser vermiş olan müellifler arasında Ebû Bekir İbn Arabî önemli bir yer tutar. Onun konu ile ilgili henüz yazma hâlinde nüshaları mevcûd olan *el-Emed'l-aksâ fi ma'rifeti'l-esmâ-i hüsnâ ve ef'âlihî te'âlâ*

⁹² İbnu Berrecân'ın tefsîri, metodu, tefsîrinden örnekler ile tefsîrinin işârî özelliği ile ilgili geniş bilgi için bk. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, AÜ. Basımevi, Ankara 1974, s. 130-134.

⁹³ İbn Berrecân'ın hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Osman Karadeniz, "İbn Berrecân", *DİA*, XIX, 371-372; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Târîhi*, TDV. Yay., Ankara, 1997, 48.

⁹⁴ Süleyman Ateş, *a.g.e.*, s. 131; Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Târîhi Literatürü*, İstanbul 2006, ss. 138-139.

⁹⁵ Aşkar, *a.g.e.*, s. 139.

⁹⁶ Ramazan Biçer *a.g.e.*, s. 60.

⁹⁷ İbn Berrecân, *Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsnâ* ile bu eserin çeşitli nüshalarının kütüphane kayıtları için bk. Hülya Küçük, Hamza Küçük, "Endülüs'ten Önemli Bir Sima İbn Berrecân" *SÜİFD*. 2002 Güz S. XIV, ss. 126-140; Aşkar, *a.g.e.*, s. 139.

⁹⁸ Endülüslü Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden, muhaddis, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin hayatı ve eserleri hk. bk. Ahmet Baltacı, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir", *DİA*, XX, 488-491.

adlı eserin Türkiye kütüphanelerinde tesbât edilebilen iki nüshasına (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 499; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Pâşâ, nr. 371) ilâveten yurt dışında da üç nüshasının bulunduğu tesbât edilmiştir.⁹⁹ Allah'ın isimlerini âyet ve hadîsler ışığında açıklayan ve oldukça zengin bir muhtevâyâ sâhip olan el-Emedü'l-aksâ'nın, Esmâ-i hüsnâ ve Sıfatullâh bahislerinin edisyon, kritik ve değerlendirilmesi, Ramazan Biçer tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.¹⁰⁰

2.2.7 *Esmâ-i Hüsnâ Manzûmesi Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1165-66)*¹⁰¹

Son derece muhâfazakâr bir sünnî olan Geylânî, Allah'ın sıfatları, kader vs. gibi meselelerde *Kur'ân* ve sünnetin zâhir îzâhına bağlıdır.¹⁰² *Esmâ-i Hüsnâ Manzûmesi*, isimli eseri esmâ-i hüsnânın şiirler ile kısa kısa açıklamasından oluşmaktadır. Esmâ-i hüsnâyı şefaatçi gibi zikrederek münâcât tarzında kaleme almıştır.¹⁰³ Yazma nüshalarına kütüphanelerimizde değişik isimler altında rastlamaktayız.¹⁰⁴ Bu eserin kütüphanelerde bulunan değişik nüshalarının kayıt bilgileri Dilâver Gürer tarafından tesbât edilmiştir.¹⁰⁵

---

⁹⁹ İlyas Çelebi, *a.g. md.* 87; Metin Yurdagür, *a.g.e.*, s. 56; Ramazan Biçer, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁰⁰ Eserin nüshaları, muhtevâsı ve kaynakları hk. Geniş bilgi için bk. Ramazan Biçer, *a.g.e.*, ss. 61-66; İlyas Çelebi, *a.g. md.* ss. 86-87, Metin Yurdagür, *a.g.e.*, s. 56; Ahmet Baltacı, *a.g.md.*, 490.

¹⁰¹ Abdülkâdir Geylânî'nin eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Dilâver Gürer, *a.g.e.*, ss. 109-127; Süleyman Uludağ, "Abdülkâdir-i Geylânî", *DİA*, I, 236-237.

¹⁰² Geylânî'nin esmâ sıfat ve müteşâbihat hakkındaki görüşleri için bk. Süleyman Ateş, *a.g.e.*, s.134-136.

¹⁰³ Hüseyin Şahin, *a.g.e.*, 57.

¹⁰⁴ Süleyman Uludağ, *a.g.md.* 236.

¹⁰⁵ Bk. Gürer, *a.g.e.*, s. 119.

2.2.8. *Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ İbn-i İsâ-yı Saruhânî*¹⁰⁶

İbn-i İsâ (ö. 967/1559), Allah'ın 99 ismini manzûm olarak şerh ettiği müstakil bir eser meydana getirmiştir. İbn-i İsâ'nın *Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ* isimli bu manzûm eseri, Türk edebiyatı içinde en çok tanınan ve en çok yayılan esmâ-i hüsnâ şerhi olmuştur.¹⁰⁷ Sabahaddin Akbay konu ile ilgili, bir yüksek lisans çalışması yapmıştır.¹⁰⁸ İbn-i İsâ da bu eserinde Allâh Teâlâ'nın güzel isimlerinin her birini ayrı ayrı ele alarak, o mübârek ismin anlamına uygun olarak nasıl tecellî ettiğini, insanların dünyâda karşılaştıkları ve karşılaşılabilecekleri hâdiselerin kendileri için hayra dönmesini ve sıkıntılardan kurtulmalarını, belli sayılarda zikrederek nasıl sağlayacaklarını anlatmaktadır.¹⁰⁹

Eserin ismi *Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ*'dır. Ancak bâzı elyazması nüshalarda, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, *Yâdigâr-ı Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ*,¹¹⁰ *Şerâit-i Esmâ-i Hüsnâ*, *Esmâ-i Hüsnâ Hakkında Manzûme Şerhi*, *Havâssu'l-Esmâi'l-Hüsnâ* şeklinde değişik isimlere de rastlanmaktadır.¹¹¹

¹⁰⁶ Ali Yılmaz, konu ile ilgili makalesinde İbn-i İsâ-yı Saruhânî hakkında şu bilgileri vermektedir: İbn-i İsâ'nın asıl adı İlyas'tır. Ancak babası Necdüddin İsâ-yı Akhisârî'ye izâfeten "İbn-i İsâ" (İsâoğlu) diye tanınmıştır. 902/1496'da Akhisar (Manisa)'da doğmuştur. Akhisar, o sırada livâ olan Saruhan'a bağlı bir kasaba olduğu için "Sarûhânî" nisbetiyle anılır. Doğduğu yer ve memleketi olan Akhisar'a nisbet edilerek "Akhisârî" diye de anılır. İbn-i İsâ, nerelerde olduğu belli olmamakta berâber medreselerde okumuş ve "ulûm-ı resmiyyeyi tahsîl" ederek yetişmiştir. "Ulûm-ı garibe" denilen cifr, havâs, vefk ve ilm-i nucûm gibi husûslarda özel bir ihtisâsa sâhip olduğu belirtilir. Çok şiir yazmış ve bu şiirlerinde tasavvufî konulara ağırlık vermiştir. İbn-i İsâ, Bayramiyye tarikatının Akşemseddin yoluyla gelen Şemsiyye kolunun Tennûriyye şubesine mensûptur. Kendisinden sonra "İseviyye" adıyla yeni bir kol hâline gelmiştir. Ancak bu kolun İbn-i İsâ'dan sonra nasıl devâm ettiği belli değildir. İbn-i İsâ adına, kütüphanelerimizde hepsi el yazması ondört adet kitap mevcuttur. Bunlardan birisi de *Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ*'dır. Daha geniş bilgi için bk. Ali Yılmaz *a.g.m.*, s.7; Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, "İbn İsâ", *DİA*, XX, 91-92; Âmil Çelebioğlu, *Kanûnî Sultân Süleymân Devri Türk Edebiyatı*, MEB. Yay., İstanbul 1994, s. 85, 90, 92, 106. 113; Sabahaddin Akbay, *a.g.e.*, ss. 1-5; Reşat Öngören, *a.g.e.*, s.163-166.

¹⁰⁷ Âmil Çelebioğlu, *a.g.e.*, s.85; a.mlf. "Kültür ve Edebiyatımızda Allah (c.c.)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 1994, S.142.

¹⁰⁸ Bk. Sabahaddin Akbay, *a.g.e.* (327 sayfa).

¹⁰⁹ Ali Yılmaz, *a.g.m.* s. 7.

¹¹⁰ Sabahaddin Akbay adı geçen tezinde, *Yâdigâr-ı İbn Sînâ Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ*, isimli eserin transkribini yapmış, ayrıca aynı eserin faksimilesini de çalışmasına eklemiştir.

¹¹¹ Ali Yılmaz, *a.g.m.*, a.y.

2.2.9. Yakın Dönemde Yapılan Diğer Çalışmalar

Allah'ın isim ve sıfatları konusu, ülkemizin çeşitli üniversitelerinde yapılan akademik araştırmalara da konu olmuştur. Çalışmamızın dipnot kısmında da çoğunun künyesi verilen bu araştırmaların bir kısmının ismini aşağıya alıyoruz:

Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Uluhiyyet* (doçentlik çalışması), Kayıhan Yayınları arasında 1997 yılında neşredilmiştir. İbrahim Düzen, *Azîz Neseî'ye Göre Allah, Kâinat ve İnsan*, (Basılmış doktora tezi) Ankara 1991, Şanlıurfa İlahiyat F. Geliştirme Vakfı Yay; H. İbrahim Şener, *Türk Edebiyatında Manzûm Esmâ-i Hüsnâlar*, (Basılmamış Doktora Tezi), DEÜSBE., 1985; Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi*, İstanbul 1996. Beyân Yay. (Basılmış doktoa tezi); Metin Yurdagür, *Âyet ve Hadîslerde esmâ-i hüsnâ*, Mârifet Yayınları, 2006; İsmâil Karagöz, *Ayet ve Hadîslerin Işığında Esmâ-i Hüsnâ*, DİB. Yay., Ankara 2007; Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, (Doktora Tezi), DEÜSBE. 1985; Ramazan Biçer, *Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve el-Emedü'l-Aksâ* adlı eseri, (yayımlanmamış doktora tezi, MÜSBE. İstanbul 1999; Muhammed Aruçi, *Abdülkâhir el-Bağdâdî el-Esmâ ve's-sıfât* adlı eseri, yayımlanmamış doktora tezi, MÜSBE., 1994; Sabahaddin Akbay, *Saruhanlı Şeyh İlyas ve Manzûm Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, GÜSBE., Ankara 1996; Hüseyin Şahin, *Esmâ-i Hüsnâ ve Eserleri*, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., 1989; Emine Yarımbaş, *Kur'ân-ı Kerîm'de Esmâ-i Hüsnâ ve Mesajları*, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, 2000; Musa Koçar, *İmâm Maturîdî'de Esmâ-i Hüsnâ*, MÜSBE., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1992.

2.3. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Eserlerinde Esmâ-İ Hüsnâ

Bursevî'nin, esmâ-i hüsnâ ile ilgili şerh ve îzâhları çalışmamızın inceleme kısmında yeri geldikçe değerlendirilecektir. Bu kısımda Bursevî'nin eserlerindeki esmâ-i hüsnâ ile ilgili yerlere işâret edilip îzâhat yapılmayacaktır.

Bursevî, hem bir *Kur'ân* müfessiri hem de bir mutasavvıf olarak te'lîfâtının hemen hemen bütününde esmâ-i hüsnâya yer vermiştir. Bilhassa bir esmâ-i hüsnâ ansiklopedisi nazarıyla bakabileceğimiz *Rûhu'l-Beyân* Tefsîri'nde, esmâ-i hüsnânın zikredildiği âyetler tefsîr edilirken, bu âyetlerde geçen isimlerin de îzâhı yapılmıştır.

Bütün isimleri tespit edip değerlendirmek müstakil bir çalışmanın konusu olabileceğinden, biz burada sâdece *Rûhu'l-Beyân*'nın esmâ-i hüsnâdan genel olarak bahseden kısımlarına işâret etmekle iktifâ edeceğiz.

Fâtîha sûresi tefsîrinde, bütün isimlerin mânâsını içinde barındıran ve bâzı âlimlere göre İsm-i A'zâm olan Allah isminin îzâhı yapılmaktadır.¹¹²

“En güzel isimler Allah'ındır. O'na o güzel isimleriyle duâ edin ve O'nun isimleri hakkında gerçeği çarpıtanları bırakın. Onlar yaptıklarının cezâsına çarptırılacaklardır” meâlindeki (A'râf 7/180) âyetin tefsîri yapılırken ismin isimlendirilenden ayrı olduğuna işâret edilir. Şâyet isim ile müsemmâ aynı olsaydı, isimler sayısınca isimlendirilenin olması gerekirdi ki bunun da imkânsız olduğu ifâde edilir. Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz esmâ-i hüsnâdan doksan dokuz adedinin sayılmasının sevâbı ile ilgili Hadîs-i şerîfin geniş bir yorumu yapılır.¹¹³

“De ki: (Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihâyet en güzel isimler O'nundur.’ Namazında sesini pek yükseltme, çok da kısma. İki ortası bir yol tut.” Meâlindeki (İsrâ 17/110) âyet açıklanırken burada geçen “duâ”nın isim vermek mânâsında olup çağırma mânâsında olmadığı, maksadın isim değil müsemmâ olduğu vurgulanır.¹¹⁴

Bursevî, Tâhâ sûresinin “Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayandır. En güzel isimler O'nundur” meâlindeki sekizinci âyetin esmâ-i hüsnâ ile ilgili olan ikinci kısmını (Tâhâ 20/8) kısaca şu şekilde tefsîr eder: Bu âyet-i kerîme yüce Allah'ın zâtında herhangi bir çokluk olmaksızın zikredilen isim ve sıfatlarını beyân etmektedir. Çünkü rivâyete göre müşrikler Rasûlüllâh (s.a.v.)'in “Yâ Alah, Yâ Rahmân” dediğini duyunca: “Muhammed bizim iki ilâha tapmamızı yasaklarken, kendisi bir başka tanrıya duâ ediyor”, derler. Âyet metninde Allah'ın isimlerinin “en güzel” biçiminde ve en üstün olarak gösterilmesi, bu isimlerin O'nu kutsal kılma ve tazim etme anlamına gelmesinden dolayıdır.¹¹⁵

¹¹² İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, (İhtisar eden, Muhammed Ali Sabûnî, Trc. Heyeti, Abdullah Öz ve Diğr. Damla Yay., İstanbul 1995, I, 35-36.

¹¹³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, III. 273-275.

¹¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V. 67-68.

¹¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, V, 218.

Bursevî, “Azamet ve ikram sâhibi Rabbinin adı yücedir.” meâlindeki (Rahmân 55/78) âyetinin tefsîri¹¹⁶ ile hemen hemen bütün esmâ-i hüsnâ şerhlerinde üzerinde durulan “O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah’tır. Güzel isimler O’nundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey O’nu tesbih eder. O, mutlak güç sâhibidir, hüküm ve hikmet sâhibidir.” meâlindeki (Haşr 59/24) âyetinin tefsîrini de geniş bir şekilde yapar.¹¹⁷ Burada, esmâ ile müsemmâ arasındaki fark, esmâ-i hüsnâdan 99 ismin sayılması husûsunda zikredilen Hadîs-i şerîf ve esmâ-i hüsnânın tevkîfiliği¹¹⁸ ile ilgili çeşitli açıklamalar yer alır.

Bursevî, “Sabah akşam Rabbinin adını an” (İnsan 76/25.)¹¹⁹ ile “Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı “alak”dan yarattı.” (Alak 96/1-2)¹²⁰ mealindeki âyet-i kerîmeleri de tefsîr ederken esmâ-i hüsnâ ile ilgili îzâh ve tespitler yapar.

Bursevî’nin, esmâ-i hüsnâ ile ilgili müstakil olarak *Tuhfe-i Recebiyye* dışında *Şerh-i Esmâ-i Seb‘a* isimli eserini biliyoruz. *Şerh-i Kelime-i Tevhîd*, *Kitâbu Şecereti’t-tevhîd*, *Kitâbu’t-Tevhîd*, adları ile de anılan bu eser Halvetiyye ve Celvetiyye tarikatlarında sülûkte esas alınan Lâ ilâhe ilallâh, Allah, Hû, Hakk, Hayy, Kayyûm ve Kakhâr isimlerinin diğer bir söyleyişle “esmâ-i seb‘a”nın¹²¹ Türkçe şerhidir. Bu eser ile hakkında kaynakların değerlendirilmesi kısmında bilgi verilmiştir. Bir nüshası Süleymaniye Ktp.’nde (Pertev Pâşâ, nr. 637/3, vr. 60^b-71^b), bir nüshası Fatih Millet Ktp.’nde (Şe‘iyye Böl. No: 1252/2), diğer bir nüshası da İstanbul Ü. Ktp.’nde (TY No:2132/2) bulunmaktadır.¹²² Bu risâle ile ilgili olarak Lütfü Baykal tarafından bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır.¹²³

Esmâ-i hüsnânın işlendiği eserlerden birisi de *Fâtîha Sûresi Tefsîri*’dir. Bursevî, Fâtîha’da geçen Allah, Rahmân, Rahîm, Mâlik, isimlerini tefsîr eder. Bu

¹¹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VIII, 427.

¹¹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VIII, 603-606.

¹¹⁸ Bursevî, Allah’ın isimlerinin tevkîf olduğu yâni, *Kur’ân*’da ve sahîh hadislerde gelmeyen isimlerle Allah’ın isimlendirilemeyeceği görüşündedir. Bk. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VIII, 603-606.

¹¹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, IX, 423.

¹²⁰ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, X, 103-106.

¹²¹ Esmâ-i seb‘a zikri için bk. H. Kâmil Yılmaz, *Celvetiyye*, ss. 192-195; Selçuk Eraydın, *a.g.e.*, ss. 239-240; Himmet Konur, *a.g.e.*, s. 29; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s. 176.

¹²² Eserin kütüphane kayıtları için bk. Murat Yurtsever, *Divan*, s. 96; Namlı, *a.g.e.*, s. 201.

¹²³ Bk.Lütfü Baykal, *a.g.e.*, Bu çalışmada Millet Kütüphanesindeki nüsha esas alınmış olup 11 varaklık risâlenin transkribi inceleme kısmına ilâve edilmiştir. (ss. 80-94)

eser K. Ziyaeddin COŞAN tarafından bir yüksek lisans çalışması olarak günümüz alfabesine sâdeleştirilerek çevrilmiştir.¹²⁴

Bursevî'nin, esmâ-i hüsnâ konusunu işlediği eserlerinden birisi de *Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye*'sidir. Bursevî, bu kitâbına Allah ismi ile ilgili çeşitli îzâhlar yaparak başlar.¹²⁵ Âlem ve âdemin zâhir ve bâtınına, tecellî eden esmâ-i ilâhiyye'nin 1001 olduğu ancak, Allah'ın isimlerinin 1001'den ibâret olmadığı, Allah'ın ilminde setrettiği başka isimlerinin de bulunduğu kaydedilir.¹²⁶ Bursevî bu eserinde, Celvetiyye'de “tevhîd” ve “usûl-i esmâ”¹²⁷ esmâ-i hüsnâ adedi,¹²⁸ esmâ-i fenâiyye”, “esmâ-i bekâiyye”¹²⁹ gibi konularla ilgili geniş açıklamalarda bulunur.

Bursevî'nin esmâ-i hüsnâdan bahseden eserlerinden birisi de *Kitâb-ı Hayâtu'l-Bâl* isimli eseridir. Allah'ın esmâ-i hüsnâsını en iyi ve en geniş şekilde yansıtabilecek sûret olarak insan sûretini seçtiğini, bu sûretin cismânî bir sûret olarak düşünülmemesi gerektiğini, “insan sûreti” lafzına sûretin maddî unsurlarına ilâve olarak, insanda var olan mânevî kuvvelerin de düşünülmesi gerektiğini söyler.¹³⁰

Bursevî'nin, esmâ-i hüsnâ ile ilişkilendirilebilecek eserlerinden biri de “Ben gizli bir hazîne idim, bilinmeyi istedim. Bilineyim diye mahlûkâtı yarattım” hadîsinin şerh ve îzâhı mâhiyetinde olan *Kenz-i Mahfi* eseridir.¹³¹ Daha çok tasavvufî çevrelerde sâhiplenilen bu hadîsin sahîhliği¹³² tartışma mevzûsu olmakla

---

¹²⁴ K. Ziyaeddin Coşan, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Fâtîha Sûresi Tefsîri*, (MÜSBE. Yüksek Lians Tezi, 2001, (208 sayfa.)

¹²⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitabu's-Silsileti'l-Celvetiyye*, Millet Ktp. Şe'iyeye Bl. No: 1040. vr. 3^a-4^b (daha önce bu nüshadan istifade imkânımız olmadığı için önceki bölümlerde matbu nüsha referans verilmiştir. Karışıklığa neden olmaması için bu nüshaya yapacağımız atıflar için “Millet Ktp.” Rumuzu kullanılacaktır.)

¹²⁶ Bursevî, *Silsile*, vr. 88^a. (Millet Ktp.,)

¹²⁷ Bursevî, *Silsile*, vr. 87^a.

¹²⁸ Bursevî, *Silsile*, vr. 87^b, 88^a-88^b.

¹²⁹ Bursevî, *Silsile*, vr. 89^b-94^a.

¹³⁰ Bursevî, *Kitâb-ı Hayâtu'l-Bâl*, BEEK, Genel, nr. 84. vr.71^a dan naklen (İrfan Poyraz, *İsmâil Hakkı Bursevî, Kitâb-ı Hayâtu'l-Bâl*, (UÜSBE. Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2001, s. 98.

¹³¹ Bu eser Abdülkâdir Akçipek tarafından günümüz alfabesine çevrilmiş olup sâdeleştirilmiştir. Bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Kenz-i Mahfi*, (çev. Abdülkâdir Akçipek), Bahar Yay., İstanbul 2000. Bilhassa konu ile ilgili eserinin şu kısımlarına bk. Mukaddime, ss. 17-21, Dokuzuncu Bahis: Âlem ve Âdem'in Yaratılışındaki İlâhî Maksud, ss. 77-84, Onuncu Bahis: ss. 85-235.

¹³² Bu hadîsin sahîhliğini kabûl-inkâr eden âlimlerin isimleri ve tartışmaları hk. bk. Seyit Avcı, *a.g.e.*, ss. 266-270.

berâber verdiği mesaj *Kur'ân-ı Kerîm*'in bilhassa Zâriyât sûresinin 56. âyeti¹³³ ile birlikte düşünüldüğünde tereddütlerin ortadan kalkması beklenir. Zîrâ kâinatı yoktan var eden, âlemi yaratarak Âdem'in emrine veren Allah Teâlâ *Kur'ân-ı Kerîm*'de, cinleri ve insanları ancak kendisine ibâdet etmeleri için yarattığını belirtmiş,¹³⁴ bu ibâdetler vâsıtasıyla da kendisini tanıyıp bilmelerini istemiştir. Zâriyât sûresi'nde geçen "Liya'büdûn: Bana ibâdet etsinler" kelimesi, bâzı müfessirlerce "Liya'rifûn: Beni tanısinlar, bilsinler" şeklinde tefsîr edilmiştir. Bu açık *Kur'ân* âyeti ile söz konusu hadîs mânâ itibâriyle birbiriyle ilişkilendirilmiştir.¹³⁵

Bursevî, *Kenz-i Mahfi* adını taşıyan risâlesinin başlangıcında bâzı muhaddislerin bu hadîsin aslının olmadığını iddia ettiklerini, ancak bir şeyin belli bir senedi olmayınca bu durum o şeyin aslının olmadığına delil olamayacağını belirtir.¹³⁶ Bursevî, keşf ehline göre, bu Hadîs-i Şerîf'in sahîh olduğunu, zîrâ keşf ehli olanların, bizzat Peygamber (s. a. v.) Efendimiz'den alıp söylediklerini, hadîs ezbercilerinin ise; nakil yolu ile rivâyet ettikleri görüşünü beyân eder.¹³⁷

Bursevî, *Dîvan*'ında da esmâ-i hüsnâdan bahis açar, burada esmâ-i hüsnâ sayısı olarak bin bir rakamını zikreder. Bursevî, bin bir sayısını verirken, Allah'ın bu kadar çok isimle müsemmâ oluşunu, kesretin vahdette mezc oluşu olarak ifâde etmektedir.

Noktayı fehm eylemekdür bin bir esmâdan murâd

*Hakkıyâ vahdet bilünmekdür bu kesretten garaz*¹³⁸

Bursevî'nin esmâ-i hüsnâyı işlediği önemli eserlerinden birisi de inceleme konumuz olan *Tuhfe-i Recebiyye*'dir. Ancak bu eserdeki esmâ-i hüsnâ konusu, gerek giriş kısmındaki muhtevâ değerlendirmesinde ve gerekse inceleme kısmında ele alındığından, tekrara girmemek için bu kısımda değerlendirme dışı bırakılmıştır.

---

¹³³ Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım. (Zâriyât 51/56)

¹³⁴ Zâriyât 51/56.

¹³⁵ Bursevî, *Kitabü'n-Netîce*, I, 456. Ayrıca bu yorum ile ilgili diğer kaynaklar için bk. Seyit Avcı, *a.g.e.*, ss. 265-266.

¹³⁶ Bursevî, *Kenz-i Mahfi*, s.17.

¹³⁷ Bursevî, *Kenz-i Mahfi.*, s. 18.

¹³⁸ Bursevî, *Divân*, s. 353; M. Murat Yurtsever, *a.g.e.*, s. 141.

Bu kısımdaki tespitlerimizi aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

Yaratılmışlar içerisinde esmâ-i hüsnâyı anlayacak, kavrayacak kapasitede yaratılan insan, Allah'ın fiillerini ne kadar bilirse isimlerini de o derece tanır. Esmâ-i hüsnâ olarak ifâde edilen isimler yaratıcıyı bize tanıtmaya vesîledir. Yaratıcının zâtını kavramak mümkün olmadığından, Cenâb-ı Hakk'a "mevcûd-ı meçhul" ünvanıyla ve esmâ-i hüsnâ vâsıtası ile bakmak gerekir. Cenâb-ı Allah kendisini nasıl isimlendirmemiz gerektiğini *Kur'ân* vâsıtasıyla, yine kendisi bildirmektedir.

Esmâ-i hüsnâ sayısı hadîste doksan dokuz olarak bildirilmekle berâber O'nun isimlerinin bundan daha fazla olduğu Gazâlî ve Bursevî gibi âlimlerce kabul edilmektedir. Hadîste geçen doksan dokuz rakamının esmâ-i hüsnânın âzamî ve nihâî sayısını bildirmekten çok, isimlerin en önemlileri, diğer isimleri de içine alan câmî isimler veya çokluktan knâye olarak söylenmiş olabileceği kanâatindeyiz. Bu isimlerin şahâdet ve gayb âlemlerinde tecellî eden Vâcibü'l-Vücûd'un tecellîleri adedince olduğu, kâinat kitâbını okuyabilenler için bu sayının bilgi ve mahâreti ölçüsünde artabileceği şüphesizdir.

Esmâ-i hüsnâ, bütün Müslümanların ve özellikle Türk milletinin dînî ve kültürel hayâtında çok önemli bir yer tutmuş, asırlardır tarîkat ehline zikir, hakikat ehline fikir olmuştur. İslâm dünyâsının her tarafında nassların desteği ile yaratıcının vâsıflarını, isimlerini anlamaya ve anlatmaya yönelik olarak, Esmâ-i Hüsnâ Şerh Geleneği genel adı altında toplanabilecek dînî, edebî, manzûm, mensûr birçok eser vücûda getirilmiştir.

Bu eserler içinde, İbn Arabî ekolünün bir müntesibi, vahdet-i vücûd düşüncesinin bir temsilcisi, esmâ-i hüsnâ şerhi geleneğinin bir mensûbu olan İsmâîl Hakkı Bursevî'nin eserleri ve özellikle inceleme konumuz olan *Tuhfe-i Recebiyye* önemli bir yer tutmaktadır.

BÖLÜM III

TUHFE-İ RECEBİYYE'DE YER ALAN ESMÂ-İ HÜSNÂ İLE BÂZİ TASAVVUFÎ KAVRAMLARIN İNCELENMESİ

Eşref-i mahlûkât olarak yaratılmış olan insanın bu dünyâyâ gönderiliş maksadı, “*Ben cinleri ve insanları ancak bana ibâdet etsinler diye yarattım*”¹ meâlindeki âyeti kerîmede de ifâde edildiği gibi Allah’a kulluk etmesidir. Birçok İslâm âlimi bu âyetteki “ibâdet” kavramına “mârifet” anlamını vermişlerdir.² Buna göre bu âyeti “*Ben cinleri ve insanları ancak beni tanısınlar/bilsinler diye yarattım*” şeklinde meâllendirmek yanlış olmayacaktır. Nitekim bu mânâ *Kur’ân-ı Kerîm*’in diğer birçok âyetleri ile de te’yid edilmektedir.³ Dolayısıyla insanın en başta gelen temel görevi her şeyden önce Allah’ı isim ve sıfatları ile tanımak, O’na îmân ve itaat etmektir. Allah’ı tanımadan O’na kulluk etmek ise mümkün değildir.

Allah Teâlâ tarafından insana, işitme, görme, düşünme ve bir şeyleri yapma gibi birtakım yetenekler verilmiştir. Bu yetenekler sâyesinde insan Allah’ın varlığı, yaratıcılığı işiticiliği ve görücülüğü gibi bâzı sıfatlarını anlayabilir ve öğrenebilir. Ancak bu eksik bir tanıma olacaktır. Bilindiği gibi haritadaki bir işaret bir şehri gösterir, ama o işârette şehrin binâlarını, caddelerini, büyüklüğünü şeklini bulmak ise mümkün değildir, sâdece şehrin varlığından haberdar olunur.⁴

Bu nedenle Allah’ın kendisi hakkındaki beyânı ve görevlendirdiği bir rehber olmadan, sâdece enfüsî istidlâllerle O’nu bütün vâsıfları ile tanımak ve anlamak mümkün değildir. Allah, gönderdiği peygamberler ve kitaplar vâsıtasıyla insanlara hem kendini tanıtmış hem de onlara kulluk görevlerini hatırlatmıştır. Genelde bütün ilâhî kitaplar ve peygamberler Rabbimizi isim, sıfat ve fiilleriyle bizlere tanıtmış

---

¹ Zâriyât 51/56.

² Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, VIII, 282.

³ Örnek olarak bk. Ankebût 29/61,63; Lokman 31/25; Zümer 39/38; Yûnus 10/31; Zührûf 43/9, 87.

⁴ Alaaddin Başar, *Esmâ-i Hüsnâ*, Zafer Yay., İstanbul 2004, s.27.

olmakla birlikte özelde bu vazîfeyi hakkıyla, en mükemmel mânâda *Kur'ân-ı Kerîm*⁵ ve Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) yapmıştır. İslâm âlimleri tarafından Allah'ı esmâ, sıfat ve fiilleriyle tanıtan “esmâ-i hüsnâ” ile ilgili birçok eser vücûda getirilmiş olup bir kısmına bir önceki bölümde işâret edilmiştir.

Allah'ın isim, sıfat ve fiilleri, O'nun zâtına nisbet edilen mânâ ve kavramlardır. Bu isim ve sıfatlar, Allah hakkında yücelik ve aşkınlık ifâde eder. İnsanlarda saygı hissi uyandırır. Zikir ve duâda kullanılmaları, duânın ve ibâdetin kabûlüne vesîle olur. Kalbe huzur ve inşirah verir. Bu husûs ile ilgili Esmâ-i Hüsnâ Şerhleri bölümünde kısmen îzâh yapılmıştır.

Bursevî, esmâ-i ilâhiyye konusu ile yakından alâkadardır. Bu husûs ile ilgili olarak eğitildiğini ve kendisine bilgi verildiğini çeşitli vesîlelerle ifâde eder. Bu cümleden olarak ismini saydığı birkaç kâmil zâttan kendisine nefes-i Rahmânî'nin menfûh olduğunu söyler ki, bunlardan birisi Şeyh Abdülkâdir Geylânî'dir. Bursevî, Mekke-i Mükerreme'de mücâvir iken, Geylânî'nin harem-i Kâbe'de zâhir olup, kendisine esmâ-i ilâhiyyede terakkî verdiğini beyân eder.⁶

İncelememize esas teşkil edecek olan *Tuhfe-i Recebiyye* isimli eserde esmâ-i hüsnâ ile ilgili olarak şimdiye kadar yapılmış olan şerhlerde verilen mânâ ile birlikte bu isimlerden sıradan insanların, ehl-i sülûkün ve devlet idârecilerinin çıkarması gereken derslere de işâret edilmiştir. Ayrıca bu eser, makâm, kurum, şehir ve kıssaların derûnî, tasavvufî mânâlarına dikkati çekmesi yönüyle de orjinal bir üslûp ve muhtevâyâ sâhiptir.

Burada konuyu ele alış tarzımız ile ilgili bir açıklama yapmayı gerekli görüyoruz. İnceleme konumuz olan *Tuhfe-i Recebiyye*'de, esmâ-hüsnâdan on iki ismin şerh ve îzâhı yapılmıştır. İsimler îzâh edilirken bu isimlerle bağlantılı olarak müellifimizin bâzen bir hâtırasını anlattığına, bâzen devlet yönetimine konuyu getirdiğine, bâzen de müesseseleri, ibâdetleri, şehirleri ve çeşitli mekânları tasavvufî-işârî yorumu tâbi tuttuğuna şahit oluyoruz. Konuyu bağlamından koparmamak için incelediğimiz tasavvufî kavram hangi isim vesîlesi ile ele alınmışsa biz de o kavramı

---

⁵ Allah'ın kendisini *Kur'ân-ı Kerîm*'de tanıtması için bk. Suad Yıldırım, *a.g.e.*, 89-280; Emine Yarımbaş, *a.g. e.*, ss. 34-128.

⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 21^b.

aynı ismin alt başlığında değerlendirdik. Alışlagelmiş inceleme tekniğine uymayan bu tarzın zikredilen zarûretten kaynaklandığını belirtmek istiyoruz.

Bursevî'nin, gerek *Tuhfe-i Recebiyye*'de ve gerekse diğer eserlerinde üzerinde genişçe durduğu, ancak eserde başlık olarak yer almayan isimlerden birisi de Bursevî'nin “ism-i a‘zam” olarak nitelendirdiği “Allah” ismidir. Allah isminin, anlatılacak olan diğer isimlerle de bağlantısı olduğundan, incelememizin girişini bu isimle yapmayı uygun bulduk. Kezâ bu isimle bağlantılı olarak “İsm-i A‘zam”ı, bilâhère mutasavvıfların mârifetullâhta esas aldıkları “keşf ve müşâhede” metodunu da incelememize dâhil ettik.

3.1. Allah

Allah kelimesinin etimolojisi üzerinde İslâm bilginleri, Arap dili uzmanları ve müsteşrikler tarafından değişik görüşler ileri sürülmüştür. Kelimenin herhangi bir kökten türemiş olmayıp sözlük mânâsı taşımadığı gerçek mâbûdun özel adını teşkil ettiği veyâ sözlükte bir anlamı olsa bile gerçek mâbûda ad olunca bu anlamı kaybettiği kabûl edilmektedir.⁷ Bununla birlikte Allah kelimesinin çeşitli köklerden türemiş olabileceği görüşünü ileri sürenler de vardır. Bu görüşlerden en fazla müteber kabûl edileni Allah kelimesinin “ilâh” kelimesinden türemiş olabileceği şeklindeki görüştür.⁸

Allah, bütün ilâhî sıfatları kendisinde toplayan Zât'a delâlet eden zel isimdir. Esmâ-i hüsnânın hepsi, istisnâsız olarak, Allah lafz-ı celâline isnâd edilirler, yâni onu tavsif ederler. Halbuki bu lâfız herhangi bir mevsûfun sıfatı olamaz. Allah'ın sıfatları ve bunların fiil ve masdarları dâima kendisine izâfe edilir.⁹

Gazâlî'ye (ö. 505/1111) göre Allah, hakîkî varlıkta tek olan medih sıfatları ile ölçülen ve ulûhiyyet sıfatlarını kendisinde toplayan, hak varlığın ismidir. Zîrâ O'ndan başka her varlık, bizâtihî varolmağa müstahak değildir. Ondaki vücûd bulan

---

⁷ Bekir Topaloğlu, “Allah”, 471; Halife Keskin, *a.g.e.*, ss. 15-68

⁸ Allah kelimesinin türemiş olabileceği kökler hakkında geniş bilgi için bk. Râgıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, “elh”, md, ss. 25-26; Bekir Topaloğlu, *a.g.md.*, 471; Sadreddin Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, (trc. Ekrem Demirlî) İstanbul 2004, ss. 25-36; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, ss. 42-43.

⁹ Suad Yıldırım, *a.g.e.*, s. 100.

her şey, kendi zâtı îtibâriyle fânî olduğu gibi, var olduktan sonra da fânîdir, yok olacaktır. Doğru olan, Allah lafzının bu mânâyâ gelmesidir. O'nun iştikâkı yâni hangi kelimedenden türediği ve çekimi husûsunda söylenenler, külfetten ve haddi aşmaktan başka bir şey değildir.¹⁰

İbn Arabî (ö. 638/1240), Allah isminin, başkasına verilmesi câiz olmayan isimlerden olduğunu, Allah Teâlâ'nın bu ismi kendisine has kıldığını, mü'minlerin de edeb gereği bu ismin haslığına dikkat etmeleri gerektiğine dikkati çeker.¹¹

“Her ne kadar esmâ varsa, hepsinin medlûlü birdir.”¹² diyerek Allah lafzının câmi'iyetine dikkati çeker. A. Avni Konuk da (ö. 1938) İbn Arabî'nin “Ve tahkîkan tek denilen zât-ı vâhid, çift'e mûnderic oldu” sözünü şu şekilde şerh eder: “Vücûd-ı mutlak-ı Hak bir vücûd-ı nâmütenâhîdir ki, kemâl-i letâfetinden nâşî idrâk-i ukûlden muhtecibdir. Bu mertebe-i ıtlâkta hiçbir sıfat ve isim ile tavsîf olunmaz. Fakat bu mertebeden sıfât ve esmâ mertebesine tenezzül edince “Allah” ismi ile müsemmâ olur. Binâenaleyh “Allah” zât ile ahadî, sıfât ile vâhidîdir; ve sıfat esmânın menşeidir.”¹³ Aynı müellifin *Fusûsu'l-Hikem* şerhinin “Nuh Fası” kısmında geçen aşağıdaki açıklamaları, incelendiğinde kapalı gibi gözüken geçen satırların, daha iyi anlaşılacağı görülecektir. Bu açıklamalar özetle şöyledir:

Vücûd-ı hakîkî kendisi için bir son düşünölemeyen (nâmütenâhî) zât-ı Hakk'ın vücûdundan ibârettir. Ve Hak bu “ahadiyyet” mertebesinde bütün esmâ ve sıfattan mutlaktır. “Mutlak” tâbiri merâmın anlaşılması için kullanılmış olup ıtlak kaydından da mutlaktır. Bu mertebede Allah'a nisbet edilen sıfat ve esmâsı çekirdeğin içindeki ağaç gibi gizlidir. Vaktâki onun kuvvede olan isimleri kemâllerini müşâhede için müsemmâları olan Hak'tan âyîneler, mezâhir ve âsâr taleb ettiler, yâni kuvvede olan bu isimler eşyâ üzerinde tezâhür etmek sûretiyle fiile çıkmak, görünür olmak istediler; vücûd-ı mutlak-ı Hak sırf eşyâya merhameten, mertebe-i ahadiyetten mertebe-i vâhidiyyete tenezzül eyledi. Bu mertebe, mertebe-i “ulûhiyet”tir. İşte bu

¹⁰ Gazâlî, *el-Maksadü'l-esnâ şerhi esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 37. Gazâlî'nin Allah anlayışı hk. Ayrıca bk. Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazâlî Mtefiziğinin Karşılaştırılması*, Kalem Yay., İstanbul 1980, ss. 282-299; Ömer Faruk Yavuz, *a.g.m.*, ss. 86-90.

¹¹ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 198.

¹² Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, (haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın), İstanbul 2005, III, 32.

¹³ Ahmed Avni Konuk, *a.g.e.*, III, 78.

mertebede zât “Allah” ismiyle tesmiye olunur. Bütün isimler bu isim altında toplanmıştır.¹⁴ Bu nedenle bütün isimler “Allah” için olmuş olur.¹⁵

Konuk, “Îlâh”ın bütün sıfat ve esmâyı kapsadığından dolayı bir sıfat-ı muayyen ve ism-i mahsûs ile kayıtlı olmadığını şu misâlde açıklar: Meselâ hasta olan kimse “yâ ilâh!” ve “yâ Allah!” diye nidâ etse, bu ismin tahtında olan ism-i Şâfi’ye; aç kalan kimse “yâ Îlâh!” dese Rezzâk ismine ilticâ eder. Diğerleri de buna kıyâs edilsin.¹⁶

İbn Arabî, “Allah” ismi ile eşref-i mahlûkât olarak yaratılmış olan insanın mâhiyeti arasında mazhariyet noktasında bir ilişkiye¹⁷ şu ifâdelerle dikkati çekiyor: İnsan sûret-i ilâhiyye üzere mahlûk olduğundan bi’l-cümle esmâyı cami’ olan “Allah” ism-i şerîfinin mazharıdır. Her mertebe ve taayyün esmâ-i ilâhiyyeden bir ismin mazharıdır. Nasıl ki bütün parçayı kapsıyorsa, Allah ismi de bütün isim ve sıfatları bünyesinde toplamaktadır.¹⁸

İbn Arabî’nin fikirlerinin anlaşılmasında ve intişârında Sadreddin Konevî’nin (ö. 673/1274) önemli etkisi olduğu bilinmektedir. Konevî’nin “Allah” ismi ile ilgili olarak kaydedeceğimiz görüşlerini incelediğimizde, İbn Arabî’nin bu husûstaki görüşlerinin iz düşümlerini görmek mümkün olacaktır.

Konevî’nin “Allah” ismi ile ilgili görüşleri şu şekilde özetlenebilir: Allah Teâlâ bu ismi, Hakk’ın zâtından başkasının ismi olmaktan korumuştur. Bunun nedeni, bu ismin Zât-ı ahadiyete kâmil anlamda delâlet etmesidir. Gerçi bütün ilâhî isimlerin Hakk’ın zâtına bir delâleti vardır. Fakat “Allah” isminin dışındaki her ilâhî isim, Zât’a delâlet etmesinin yanı sıra, selb veyâ isbat gibi başka bir anlama da

¹⁴ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 199.

¹⁵ Konuk, *a.g.e.*, III, 303.

¹⁶ A.Avni Konuk, *a.g.e.*, III, 304.

¹⁷ İnsanların, “eşref-i mahlûkât” olarak ve “ahsen-i takvîm” de yaratılmasının, Allah’ın insanları çok sevdiğinin bir delili olduğu bu sevgiye mukâbil insanların da O’na itâat ve ubûdiyetle mukâbele etmeleri gerektiği husûsu ile ilgili geniş bir değerlendirme için bk. Atilla Yargıcı, *Kur’ân’ın Önerdiği İdeal İnsan Modelinin Oluşmasında Sevginin Rolü*, (Basılmamış Doktora Tezi AÜSBE.), Ankara 2002, ss. 77-89.

¹⁸ A.Avni Konuk, *a.g.e.*, I, 113; İbn Arabî’nin Allah ismi ile ilgili görüşleri için bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, ss. 198-200.

delâlet eder. Bu sebeple de, diğer isimlerde bu isim gibi, Zât'a delâlet etme gücü olmamıştır.¹⁹

Konevî, ilâhî isimler içinde bütün ilâhî isimlerin yerine ikâme edilebilecek yegâne ismin, “Allah” ismi olduğunu söyler. Bundan dolayı bir kişi “Ey Allah!” dediği vakit, şâyet ehl-i keşf ise, bunu söylerken “basîret” üzerinde bulunur; ehl-i keşf değil ise, bu durumda “Ey Allah!” diye nida ettiğinde bu kişinin murâdına hangi ismin mahsûs olduğuna bakılır; çünkü bu isim, bütün isimlerin mertebesidir.

Bu nedenle, Allah'ı bilen kimse, her şeyi bilmiştir. Eşyâdan birisinin bilgisinden mahrum kalan kişi, gerçekte Allah'ı da bilmiyordur. Çünkü isimlerden birisinin hükmünün Allah'ı bilmede delâleti, hepsinin hükmü gibidir.²⁰

Konevî'ye göre “Allah” hakkında herkesin kendi tasavvuruna uyan bir “Tanrı (ilâh) fikri” başka bir deyimle, “sübjektif bir Tanrı telakkîsi vardır. Oysa “Allah” “kendisine izâfe edilen vâsıflardan tecerrüdü bakımından: Varlık nesnelere idrâk ve ihâta edilemeyen ve tavsif olunamayan; kendisinden hiçbir şey hâriç kalmayan; zât ve ilmi ile her şeyi ihata eden; irâdesi kendi kudretine tâbi olan; bilgisiyle zâtı aynı olan; zâtî îtibâriyle de, sıfatları îtibâriyle de tek olan, ancak, kendisine yalnızca tahsis yoluyla sıfatlar izâfe edilebilen; ilim ve mişâhede bakımından kuşatılmayan; hakkında bir hüküm vermek v.s. doğru olmayan; bütün sûretlerden münezze ve ayrıca, bütün yönlerden (vecihlerden) tek olduğu için yönler (vecihler) bakımından kavranamayan; cisim veyâ cismânî olmayan; her zamân ve mekânda mevcûd olan; kühüyle bilinemeyen, anlaşılamayan ve ihâta olunamayan; sıfat ve isimleri konusunda yarattıklarından başka olan; akıl ve nazar yollarıyla kavranması mümkün olmayandır.”

“Tanrı” hakkında söz sâhibi olan herkesin, kendi zihninde (nefsinde) tasavvur ettiği bir keyfiyete göre bir “Tanrı fikri” vardır ve o şahıs buna ibâdet eder. Halbuki o Allah'tır; ondan başka bir ilâh/Tanrı yoktur. Şu halde her “nazar” sâhibi için, ancak kendi kabiliyyetine göre îcat ettiği bir şey/ilâh kavramı ortaya çıkar. Böyle bir insan

---

¹⁹ Konevî, *a.g.e.*, s. 37.

²⁰ Konevî, *a.g.e.*, s. 38.

ise, ancak kendi nazariyatının mahsûlü (mec'ûlü) olan şeyi bulur. Şu da var ki, bu tasavvur kuvvetini o insanda meydâna getiren de yine Tanrı'dır.²¹

Azîz Neseî'ye (ö. 700/1300) göre "Allah" ismi, en başta zikredilen bir isimdir. Ve bundan daha yücesi de yoktur. Yaratma, dirilik, bilmek, kudret ve irâde Allah'ın birer sıfatıdır. Gök, yer, cemâd, bitki ve diğer bütün sûretler Allah'ın birer sûretidir. "Allah" ismi ise bütün bunları cem' eden bir isimdir. Neseî, Allah'ın zâtını tavsîf ve târif eden "alîm, murîd, Kâdir" isim ve sıfatlarını bir tek ismin kapsamında görmektedir ki, bu da Allah isminden ibârettir. Böylece Neseî'ye göre "Allah" ismi, ilâhî zât ile aynı anlamda olmuş oluyor. Bu isim türetilmiş bir isim olmayıp hem gayb hem de şehâdet âlemlerini kapsamaktadır.²²

Allah'ın zâtını ve sıfatlarını düşünme ile ilgili değerli bilgiler veren mutasavvıflardan birisi de Şeyh Mahmûd Şebüsterî'dir. Şebüsterî (ö. 720/1320), *Gülşen-i Râz*, isimli eserinde ; Zâhir ehlinin akıllarının gözlerinde olduğunu, bunların iki gözünde de kuru ağrı bulunduğunu ve âlemde maddeden başka bir şeyi göremediklerini kaydeder. Bu nedenle Allah hakkında konuşanların hakîkatı dile getirmekten ziyâde hep kendi görüşlerini dile getirdiklerini, zîrâ Allah'ın zâtının nelikten de nitelikten de münezze bulunduğunu beyân eder.²³

Şebüsterî, Allah'ı düşünme husûsundaki sağlıklı yolun ne olduğu ve düşüncenin neden bâzen ibâdet, bâzen de felâket olduğu yolundaki bir soruyu şu şekilde cevaplandırır: Allah'ın sıfatlarını ve nîmetlerini düşünmek en sağlıklı yoldur. Allah'ın zâtını düşünmek günahın tâ kendisidir. Allah'ın zâtını düşünmek boştur saçmadır. Eldekini elde etmeye çalışmak bil ki, olmayacak bir şeydir! Âlemdeki şeyler, Allah'ın zâtından nurlanan, zâtına delâlet eden şeylerdir. Fakat zâtı onlarla nurlanmaz ki! Bütün âlem onun varlığından meydana gelmişken, varlığı, nasıl olur da âlemde görünür? Yarasanın gözünde güneşi görmeye kudret yok. Allah'ın pek parlak, pek nurlu olan zâtına karşı aklın nûru, güneşe bakmaya çalışan göze benzer.

---

²¹ Nihat Keklik, *Sadreddîn Konevî'nin Felsefesinde Allah-Kâinat ve insan*, İstanbul, 1967, s. 20; Dilâver Güner, 'İbn Arabî'de "Dinlerin (Aşk) birliği" ve "İbâdet" Meselesi' Hakkında Bir Değerlendirme', *Tasavvuf Dergisi*, S, XI, s. 35. (9-54).

²² İbrahim Düzen, *a.g.e.*, s.113.

²³ Şebüsterî, *Gülşen-i Raz*, (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), MEB Yay., İstanbul 1985, s. 12.

Göz güneşe bakmaya kalkıştı mı kamaşır, kararır, bir şey görmez olur. Karanlık Allah zâtının nûrudur. Âb-ı Hayât, o karanlık içindedir.²⁴

Esmâ-i hüsnâ ve bilhassa tevhîd konusunda önemli tesbîtlerde bulunan mutasavvıflardan birisi de Bursevî ile aynı çağda yaşamış olan Niyâzi-i Mısrî'dir.

Niyâzi-i Mısrî (ö. 1105/1694), *Tevhîd Risâlesi* adlı eserinde “Allah” ismi ile ilgili olarak şu açıklamayı yapar: “Allah”, Allah Teâlâ'nın isimlerinden öyle bir isimdir ki, cümleye delâlet eder. Bundan başka isimlerin her biri, başka başka birer mânâyâ delâlet eder. Meselâ rahmân, rahîm'e; rahîm, gafûr'a; gafûr, şekûr'a delâlet etmez. Ama “Allah” lafzı, bütün esmâyâ delâlet eder.²⁵ Mısrî, Allah'ın ancak “Allah” lafzı ile tavsîf edilebileceğini, Allah'ı herhangi bir yerde ve yönde aramanın cehâlet olduğunu zîrâ yön ve yerin şahâdet âlemi için geçerli olduğunu beyân eder.²⁶

Mısrî, Allah'ı mevcûdâtla kıyaslayıp, Allah mâsivâdan gayrıdır şeklindeki bir îzâhı da yeterli görmeyerek şu misâli verir: Meselâ, Zeyd'in eline, ayağına, gözüne, kulağına, burnuna, aklına, fehmine, vehmine ve nihâyet kuvvesinden herhangi birisine Zeyd denilmediği gibi, Zeyd, bu sayılanların şurasındadır da denilmez. Şüphesiz ki Zeyd denildiği zamân bunların tamâmı kast edilmiş olur. Mısrî, bir kimsenin bu anlayış ve kavrayışla Allah'ı bir saat anması bir başkasının bu anlayışla olmayan bir sene dil ile zikrinden hayırlı olduğunu söyler.²⁷

Bursevî de birçok eserinde “Allah” isminin çeşitli mânâları üzerinde durmuş ve bize ışık tutacak açıklamalar yapmıştır. Besmele ile ilgili îzâhlarında bu konuyu anlamaya yardımcı olacak bâzı açıklamalarda bulunur. Bursevî, “Besmele”nin *Kur'ân* sûrelerinde yer alan âyetlerin bir parçası değil, bağımsız ve başlı başına bir âyet olduğu şeklindeki son dönem Hanefî âlimlerinin görüşlerine katıldığını beyân eder.²⁸

Bursevî, bismelenin, sûrelerin birbirinden ayrılması ve ilk başlangıçta bereket istemek için konulduğunu bu nedenle her önemli işe besmeleyle başladığını,

---

²⁴ Şebüsterî, *a.g.e.*, s. 13.

²⁵ Niyâzi Mısrî, *Risâle-i Tevhîd*, Süleymaniye ktp. Mihrişah Sultan, nr. 384, (73-84 vr.), s.1; Baykal, s.95. (Lütfü Baykal'ın *a.g.e.*, içinde yer alan metinden yararlanılmıştır.)

²⁶ Mısrî, *a.g.e.*, s.2.

²⁷ Mısrî, *a.g.e.*, s.2.

²⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 34.

Kur'ân'nın anahtarı, Levh-i Mahfuz'da kalemin yazdığı ilk şey ve Hz. Adem'e inen ilk âyet olduğunu söyler.²⁹ Allah'ın adını anmanın ön plana çıktığı besmeleden önce "istiâze"nin zikredilmesinin hikmeti ise; kalbi güzel şeylerle süslemeden önce, kötü şeylerden temizlemek ve tümüyle Allah'a yönelerek, Allah'tan başka her şeyden, bütün yönleriyle ilgiyi kesmek olduğu belirtilir.

Putperest Araplar bir işe başlarken tanrıların adlarını anarak "Lat ve Uzza'nın adıyla" derlerdi. Dolayısıyla Tevhîd ehline de bir işe başlarken öncelikle Allah'ın adını anması ve bunun neden öne alındığını bilmesi gerekli görülmüştür. Bu da, önce Allah'ın adını anarak, yapılacak işle ilgili fiili sonraya bırakmakla olur. Bu nedenle, bismillâhtan sonra bir fiil takdîr edilir. Başlanacak işe göre "bismillâhi ekrau: Allah'ın adıyla okurum" v.b takdîr edilir.³⁰ Bursevî, "Allah" isminin ism-i a'zam olduğunu, gereği yerine getirilmek şartıyla onunla yapılan duânın, kabûl edilmesinin beklendiğini, çünkü bu ismin diğer bütün isimleri kapsadığını beyân ediyor.³¹

Bursevî, *Şerh-i Şuab'l-Îmân (Îmânın Şûbeleri)* isimli eserinde, Allah ismi ile mânevî hayâtın önderliği anlamındaki, Kutbu'l-aktâb ve Sultân arasında şöyle bir bağlantı kurar: Bütün insanlar Hak Teâlâ'ya zât, sıfat ve bekâlarında muhtaçtır. Zât-ı Hak ise sıfat ve bekâsı gibi mahlûka muhtaç değildir. Allah Teâlâ, âlemleri, esmâ ve sıfâtının mertebelerini izhar için halk eyledi, yoksa zâtında muhtaç olduğundan değil. Âlemin mevcûdiyetinden Hak Teâlâ müteessir olmamıştır. Hak Teâlâ üzerinde eser varlığı yoktur. Muhakkak kerîm zâtı yüce bir şân üzere berkarardır. Bundan anlaşılır ki her asırda bu esmânın tecellî ettiği Kutbu'l-aktâb ve Sultân gelir.³² Bursevî, mülûk, vüzerâ ve vükelâ esmâ-i külliyye-i İlâhiyye tahtındadır, demek sûretiyle maddî iktidarın zirve noktası bulunan sultân, mülûk gibi ünvanların da esmâ-i külliyyeden olan "Allah" ismine mazhariyetlerine işâret eder.³³

²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 35.

³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 35.

³¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, a.y; Bursevî'nin Lafza-i celâl'e (Allah) ilişkin yorumlarının Sülemî'nin Tefsîrinden muktebes olduğu yorumu için bk. Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, Sönmez Neş., İstanbul 1969, s. 233.

³² İsmâil Hakkı Bursevî, *Şerh-i Şuabil Îmân*, İstanbul 1304, ss. 9-10.

³³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 93^a; Ziya Kazıcı, *a.g.m.*, ss. 208-209 (Bu makale, *Tuhfe-i Hâsekiyye*'nin bir kısmının, sâdeleştirilmiş ve transkribe edilmiş hâlidir.); Bursevî, *Kitâbü'l-Envâr*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan Bl, nr. 189/2 vr. 27^a. (M. Murat Yurtsever, "İsmâil Hakkı

Bu ifâdeler Hilâfet müessesesini Hz. Âdem kıssasına dayandırarak açıklayan İbn Arabî'nin şu tesbîtleriyle daha iyi anlaşılacaktır: Âdem'de Allah Teâlâ'nın sûreti, külliyyet ve cem'iyet üzere zuhûr etmiştir ki, bu sûretle Âdem hilâfet-i ilâhiyyeye hak kazanmıştır. Bu cem'iyet halîfeden başka hiçbir unsurda yoktur. Dolayısıyla halîfe olan insân-ı kâmil "Allah" ism-i câminin mazharıdır. Âlem onun için yaratılmıştır.³⁴

Bursevî, "lillâhi"nin birinci "lâm"ı kaldırılırsa "lehû" olacağını, bu ism-i şerîfin bütün hak tarikatların ehli için ikinci makâmda (nefs-i levvâmede) vird edinildiğini âlem-i isbat ve makâm-ı celvete ulaşmaya sebep olduğunu söyler.³⁵

Bursevî, bir kimse duâ vâsıtasıyla Allah'tan bir şey isterse bunu vâsıtasız olarak doğrudan "Allah" ismi ile istemesi gerektiğini, zîrâ bu ismin bütün isimlerden akder olduğunu, şâyet mahlûktan isteyecekse "kutba" teveccüh etmesi gerektiği zîrâ bu ismin ecma' olduğunu ve yüzünde vüs'at bulunduğuna dikkati çeker.³⁶

Bursevî, Esmâ-i ilâhiyyenin kendisine (Allah'a) perde ve engel teşkil edip etmeyeceği şeklindeki bir soruyu şu şekilde cevaplandırır: Herhangi bir nesnenin dahi esmâ ve sıfatı kendisine perde olmadığı halde, Allah'ın esmâ ve sıfatı kendisine nasıl perde olur? Belki esmâ ve sıfatla (gelin duvağında olduğu gibi) gayriden muhtecb olur.

Nasıl ki melikler memleket işlerini, görevlendirdikleri nâzırlar eliyle yürütüyorsa, Allah da esmâsı vâsıtasıyla birtakım işleri görür. Burada esmâ hizmetçi görevindedir.³⁷ Ancak bir farkla ki dünyevî sultânlar işin içinden çıkamadıkları için yâni aczden kaynaklanan bir sebeple yardımcılarına mürâcaat ederken, Allah, hikmeti gereği esmâsını icrâatına vâsıta yapmıştır. Veyâhut ilk planda, zâhiren hoşumuza gitmeyen hastalık ölüm gibi bir sebeple şikâyetin doğrudan Allah'a gitmemesi için

---

Bursevî'nin Kitâbü'l-Envâr'ı", *UÛİFD*, S. 7, C.7, 1988, ss. 27-296. Makalesi ekindeki transkribe edilmiş metinden yararlanılmıştır.)

³⁴ Konuk, *a.g.e.*, s. 212.

³⁵ Bursevî, *Ferahu'r-Ruh*, II, 297.

³⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 63^a.

³⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 7^b.

hastalık, Azrâil v.b. vâsıtar ihdâs edilmiştir. Ama hakîkî fâilin Allah olduğuna, sebeplere hakîkî te'sîr gücü verilmediğine îmân etmek gerekir.³⁸

Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*'de "Allah" isminin, Rahmân, Rabb, Hayy ve Kayyûm isimleri ile birlikte esmâ-i câmi'adan olduğunu, kelâm âlimlerinden Ebû İshâk İsfereyanî'nin doksan dokuz esmâyı yirmi beşe indirgediğini bu yirmi beşin sair esmâyı da kapsadığını, ashâb-ı Halvet ve Celvetin ise bu isimleri on iki ve yediye kadar tenzîl ettiklerini kaydeder.³⁹ Allah ismi ile ism-i a'zam'ın birçok kaynakta berâberce işlenmesi nedeniyle incelememize ism-i a'zam'ı ilâve etmeyi uygun bulduk.

3.2. İsm-i A'zam

A'zam, "en büyük, en ulû, en azim" demektir. Buna göre, ism-i a'zam, "Allah'ın bütün esmâ-i hüsnânın mânâsını içinde toplayan isim" demek olur.

Esmâ-i hüsnâ ile ilgili eserlerde ele alınan konulardan biri de ism-i a'zamdır. Allah'a izâfe edilen yüzlerce isim arasından birini "en büyük isim" diye tercih etme girişimleri erken dönemde başlamıştır. Allah'ın isimlerinden hangisinin bu özelliği taşıdığı konusunda âlimler arasında bir görüş birliği mevcût olmamıştır.

İsm-i a'zam'ın hangi isim olduğu konusunda âyet ve hadîse dayandırılan kesin bir delilin bulunmayışı, bu konuda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İslâm âlimlerinden bir kısmı, ism-i a'zam'ı meşhur doksan dokuz isim içinde ararken; bir kısmı da bu ismin, söz konusu listenin dışında olduğu kanâatindedir.⁴⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de ism kelimesi yirmi âyette Allah'a nisbet edilmekle birlikte, a'zam sıfatıyla bir niteleme yer almamaktadır. Bir âyette Rabbin isminin yüce olup hayırlara vesîle teşkil ettiği ifâde edilmiş,⁴¹ iki âyette "ism-i rabbik" tamlamasına

³⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 7^b.

³⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 24^b.

⁴⁰ Bekir Topaloğlu, "ism-i a'zam", *DİA*, XXIII, 75.

⁴¹ Rahmân 55/78.

“azîm” sıfatı,⁴² bir âyette de aynı tamlamaya “a’lâ” nitelemesi eklenmiştir.⁴³ Bu âyetlerin üçü de Rabbin isminin tenzih edilmesini emretmektedir.⁴⁴

İsm-i a’zam hakkında hadîslerden birisi Esmâ bint Yezîd’den rivâyet edilmiştir. Peygamberimiz (s.a.v.) Allah’ın ism-i a’zaminin şu iki âyette olduğunu buyurmuştur: Birincisi, “İlâhınız bir tek ilâhtır. O’ndan başka ilâh yoktur. O rahmândır, rahîmdir”⁴⁵ meâlindeki âyettir. İkincisi ise “O Allah ki O’ndan başka ilâh yoktur. O, diridir, kayyûmdur”⁴⁶ mâlindeki âyettir.⁴⁷

Übey İbn Ka’b, Peygamberimizden (s.a.v.) ism-i a’zamı kendisine öğretmesini istemiş, Peygamberimiz (s.a.v.) de Bakara sûresinin 255. Âyetinin başında geçen “Allah, kendisinden başka hiç ilâh olmayandır, O diridir, kayyûmdur”⁴⁸ cümlesi ile Âl-i İmrân sûresinde geçen “Allah, kendisinden başka hiç ilâh bulunmayandır, O, diridir, kayyûmdur.”⁴⁹ Anlamındaki âyeti okumuş ve ism-i a’zamın bu iki âyette gizli olduğunu söylemiştir.⁵⁰

Bir kısım bilginler, özellikle mutasavvıfların görüşüne göre ism-i a’zam sâdece peygamberler ve velîler tarafından bilinebilir, halk tarafından ise bilinemez. Bu kimselere göre ism-i a’zam ile yapılan tüm duâlar kabûl edilir, tüm istekler yerine getirilir. Bu ismi bilenler olağanüstü işler yapabilirler.⁵¹ Örnek olarak *Kur’ân*’da Hz. Süleyman kıssasında geçen ve “yanında Kitap’tan bir ilim bulunan kimse”⁵² olarak

---

⁴² Vâkıa 50/96; Hâkka 69/52.

⁴³ A’lâ 87/1.

⁴⁴ Âyetler ve esmâ-i hüsnâ ilişkisi hk. daha geniş bilgi için bk. İsmâil Karagöz, *Âyet ve Hadîslerin Işığında Esmâ-i Hüsnâ*, DİB. Yay., Ankara 2007, 102-108; Süleyman Bosnalı, *En Güzel İsimler O’nu Anlatıyor, Esmâ-i Hüsnâ Tecellileri, Sırları*, Rehber Yay., İstanbul 2006, ss. 61-63.

⁴⁵ Bakara 2/163.

⁴⁶ Âl-i İmrân 3/2.

⁴⁷ *Tirmizî*, Deâvat, 65; İbn Mâce, Duâ, 9.

⁴⁸ Bakara 2/255.

⁴⁹ Âl-i İmrân 3/2.

⁵⁰ *Müslim*, Sâlatü’l-müsâfirîn, 258; Bu hadîs ile ilgili çeşitli yorumlar için bk. İsmâil Karagöz, *a.g.e.*, s. 103; Bekir Topaloğlu, “İsm-i A’zam” *DİA*, XXIII, 75; Bosnalı, *a.g.e.*, s. 63.

⁵¹ Abdülhakim Yüce, *a.g.e.*, s. 167.

⁵² Bu kişinin Hz. Süleyman’ın veziri Âsaf b. Berayha olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Âsaf b. Berayha: İslâmî kaynaklarda Hz. Süleyman’ın kâtibi veyâ veziri olup, “İsm-i a’zam” ı bildiği, duâsının kabûl edildiği, kerâmet sâhibi olduğu nakledilmektedir. Geniş bilgi için bk. Bk. Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 72^b; Ömer Faruk Harman, “Âsaf b. Berayha”, *DİA*, III, 455.

nitelenen kişinin, Belkıs'ın tahtını ism-i a'zam sâyesinde “göz açıp kapayıncaya kadar geçen bir süre içinde”⁵³ getirmiş olabileceği de belirtilmiştir.⁵⁴

İbn Arabî'ye göre, esmâ-i ilâhiyye külliyyâtı i'tibâriyle doksan dokuzdur. Âlem-i ekber doksan sekizinin mazharıdır. İnsân-ı kâmil ise doksan dokuzunun mazharıdır. Doksan dokuzu yüze tamâmlayan isim ise “ism-i a'zam”dır. İsm-i a'zam doksan dokuz esmânın hepsini kapsayan ve hepsinden üstün olan bir isim olup vücûd-i mutlak-ı Hak'tır. Bütün hakikat ve mertebelerin “kayyûm”udur. Bütün hakikat ve mertebeler onunla kâimdir.⁵⁵ İbn Arabî, ism-i a'zamin “Allah” ismi olduğu görüşünü birçok yerde ifâde etmektedir.⁵⁶

İbn Arabî, ism-i a'zam'ın etkisi ile ilgili olarak şu olayı nakletmektedir: “Bizim arkadaşlardan biri *Kur'ân* okurken öyle bir âyete geldi ki, birden o âyetin etkisini gördü. Bu durum karşısında şaşırıp kaldı. Bu etkinin sebebinin ne olduğunu bilemedi. Daha önce okuduğu âyetleri yeniden okudu. Söz konusu âyete gelince, yine aynı etkiyi gördü. Sonra birkaç kez aynı âyetleri tekrar etti ve her defasında aynı etkilenme meydana geldi. Böylece *Kur'ân* okurken tevâfukan karşısına çıkan o âyetin havâs'la ilgili bir yer olduğunu anladı. Daha sonra da, onu kendine bir ‘isim’ edindi. Ne zamân istese o etkiyi sağlıyordu.”⁵⁷

İbn Arabî, yukarıdaki satırların hemen devâmında, bu olağanüstü mazhariyetlere nâil olanların şımarmaması gerektiğine şu şekilde dikkati çeker: Bununla birlikte böyle bir olay hiçbir zamân hakikat ehli olan birini değiştiremez, onu baştan çıkaramaz, çünkü hakikat ehli olan insan, ancak kendinde gerçekleştirmiş olduğu şeylerle ferahlar ve huzur bulur, tıpkı Ebû Yezîd el-Bistâmî'ye “ism-i a'zam nedir?” diye sorulduğunda verdiği ilginç cevap gibi: “İsm-i a'zam sıdk ve ihlâstır! Sen sıdk ve ihlâs sâhibi ol! Sonra istediğin ismi ‘ism-i a'zam olarak al!’ Ebû Yezîd

---

⁵³ Bk. “Ben onu, gözünü kapayıp açmadan önce sana getiririm”. (Neml 27/40).

⁵⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 72^b.

⁵⁵ Konuk, *Tedbîrât-ı İlâhiye*, ss. 366-367.

⁵⁶ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, IV, 321.

⁵⁷ İbn Arabî, *Fenâ Risâlesi*, (*Kitâbü'l-Fenâ Fil Müşâhede*), çev. Mahmut Kanık, İz Yay., İstanbul 2007, s. 54.

el-Bistâmî bu cevâbıyla birtakım formülleri söylemeyi ve onları taklîdî olarak telaffuz etmeyi değil de asıl tahkîki tavsiye etmiştir.”⁵⁸

Bursevî, ism-i a‘zamın “Allah” ismi olduğunu birçok eserinde zikreder. Bakara sûresinin 255. âyetinin tefsîrinde bu konu ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklar: “Allah”, yüce Rabbimizin doksan dokuz isminden en yüce ismidir. İsm-i a‘zamdır. Çünkü bu, tüm ilâhî sıfatları kendinde toplayan zâtı gösterir, O’na işâret eder. O’nun zâtıyla ilgili hiçbir nitelik bu ismin dışında değildir. Oysa öteki isimler, yüce Allah’ın ilâhî sıfatlarının tümüne ayrı ayrı işâret etmeyip yalnızca konuldukları anlamlara delâlet ederler.”⁵⁹

Bursevî, isimlerin farklı farklı görülmesinin ve algılanmasının mübtedîler için geçerli olduğu, ancak ileri safhaya varmış olan müntehîler için ise her ismin ism-i a‘zam olduğu görüşündedir. İsimlerin hakîkatında var olan mânâ (müntehî için) kuvveden fiile çıkmış ve her bir esmâda bütün esmânın sırrını bilmesi, bulması mümkün olmuştur. Bu nedenle müntehî yanında her isme ism-i a‘zam denilir.⁶⁰

Bursevî, esmâ-i hüsnânın cümlesinin usûl (asıl) olduğunu ve Hakk’a nisbetle onlarda külliyyet ve cüz’iyyet olmadığını, belki cümlesinin ism-i a‘zam olduğunu ancak bâzı maksatlar için bâzı isimlerin seçilmesi, sayılması maksat ve netîceye daha çabuk varılmasına vesîle olduğunu beyân eder.⁶¹

Bursevî, ism-i a‘zamın herkes için bir olamayacağı, herkesin ilgisine, meşgûliyyetine, kâbiliyyetine ve vazîfesine göre bir ism-i ihtisâsiyyesinin bulunduğu, bu nedenle farklı kişiler için farklı isimlerin ism-i a‘zam olabileceği görüşündedir.⁶² Bursevî, Kayyûm sıfatını açıklama bağlamında bu konu ile ilgili birkaç misâl verir:

“Kayyûm”; Kâim kelimesinin mübâlağa sıfatı olup her şeyi yaratma, yetiştirme, lâıyk olduğu kemâle ulaştırma ve koruma hususunda sürekli bir şekilde ayakta tutan ve gözetten demektir. Aynı zamânda “el-Hayyü’l Kayyûm”, Allah’ın

---

⁵⁸ İbn Arabî, *a.g.e.*, s.55.

⁵⁹ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, I, 438.

⁶⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 25^b, 26^a.

⁶¹ Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, I, ss. 307-308.

⁶² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 25^b.

ism-i a'zamıdır, denilmiştir. Hz. İsmâ (a.s.) ölümleri diriltmek istediği zamân, “Yâ Hayyu Yâ Kayyûm” diye duâ ederdi. Yine deniz yolculuğu yapanlar batma tehlikesi geçirdiklerinde, “Yâ Hayyu Yâ Kayyûm” diye duâ ederlermiş.⁶³ Peygamber efendimizin de bu isimlerle çokça duâ ettiği Hz. Ali'den rivâyet edilmiştir.⁶⁴ Birçok mutasavvıf da ism-i a'zam ihtivâ ettiği söylenen çeşitli duâ metinleri oluşturmuşlardır.⁶⁵

Bursevî, ism-i a'zamı bilmek için bâzı niteliklere sâhip olunması gerektiği husûsu ile ilgili olarak şu menkıbeyi nakleder: Anlatıldığına göre, adamın biri meşâyih'ten birine gider ve: “Bana ism-i a'zam duâsını öğretmeni istiyorum” der. O da : “Senin bunu öğrenebilme ehliyyetin var mı ?” diye sorar. Evet cevâbını verir. Gidilen zât: “O halde sen, şehrin giriş kapısına git, sonra gel gördüklerini bana anlat” der. Adam gider şehrin giriş kapısında bekler. Bir de bakar ki yaşlı bir oduncu, eşeği ile odun getiriyor. Askerin biri gelir yaşlı oduncuyu döver ve odunlarını elinden alır. Bu olaydan sonra döner, gidip o şeyhe gördüklerini anlatır. Şeyh; “Şayet ism-i a'zam duâsını bilseydin o askere ne yapmak isterdin?” der. Adam da o “askerin helâk olması için bedduâ ederdim” cevâbını verir. Şeyh kendisine: “O gördüğün yaşlı oduncu var ya, işte bana ism-i a'zam duâsını öğreten odur.” der ve: “Şunu iyice bilmelisin ki ism-i a'zam duâsını ancak şu niteliklere sâhip birisi öğrenebilir: Sabretmesini bilecek, halka merhamet edecek ve onlara karşı şefkatli bulunacaktır.” diye ekler.⁶⁶

---

⁶³ Deniz yolculuklarında okunan, denizi teshir ve ism-i a'zamı ihtivâ ettiğine inanılan, Ebû'l-Hasen Şâzilî'ye (ö. 656/1258) nisbet edilen “*Hizbü'l-bahr*” isminde meşhur bir duâ vardır. Bu Hizbin, Hz. Peygamberin ilhâmı ile kaleme alındığı rivâyet edilmektedir. Geniş bilgi için bk. Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 34^a; D. B. Macdonald, “Hizb”, *İA*, V/1, 548; A. Cour, “Şazilî”, *İA*, XI, 365; Süleyman Uludağ, “Hizb”, *DİA*, XVIII, 182-183; Mustafa Salim Güven, *Ebû'l-Hasan Şâzilî ve Şâzilîyye Tarikatı*, (MÜSBE. Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul 1999, s. 188.

⁶⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 440.

⁶⁵ Bunlardan birisi, İsmâil Rasûhî Ankaravî (ö. 1041/1631) tarafından *Hikemü'l-münderice fi şerhi'l-münferice* ismiyle şerhi yapılan Tunuslu şâir ve nahiv âlimi Ebu'l-fazl Yûsuf b. Muhammed b. Yûsuf et-Tevzerî ya da meşhûr adıyla İbnü'n-nahvî'nin (ö. 513/1119) Arapça eseri *Kasîde-i Münferice*'dir. Allah'a teslîmiyeti dile getiren bu kasîde büyük bir üne kavuşmuş, hâlen Tunus'ta en çok okunan eserler arasındadır. Sıkıntılı ve kederli insanların virdi hâline gelmiştir. Bu kasîdenin ism-i a'zamı içerdiğine, bu sebeple kasîdeyi duâ olarak okuyan kişinin duâsının mutlaka kabûl olacağına inanılır. Daha geniş bilgi için bk. Semih Ceylan, *İsmâil Ankaravî ve Mesnevî Şerhi*, (UÜSBE., yayımlanmamış Doktora Tezi) Bursa 2005, s. 254.

⁶⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, 374.

Bursevî, ism-i a‘zamı, insân-ı kâmil ile bağlantılı olarak da yorumlar. Ona göre ism-i a‘zâmın hakîkati bütün kâmil hakikatlerin birlik mertebesidir. İsm-i a‘zâmın mânâsı ise her asırda bulunan insân-ı kâmildir ki o da Allah’ın halîfesi, ilâhî emânetin taşıyıcısı bulunan kutbu’l-aktâb hazretleridir. İsm-i a‘zâmın sûreti ise o asrın kâmil insanının sûretidir.⁶⁷ Bursevî maddî saltanatın temsilcisi olan sultân ile vükelâ-i devletin, ism-i a‘zam-ı külliyyeye mazhar olduklarını kaydeder.⁶⁸ Bursevî, ism-i a‘zâmın “ilmi” ile ilgili olarak da şu bilgileri verir:

İsm-i a‘zâmın ilmi önceki ümmetlere haram kılınmıştır. Çünkü henüz insanlığın hakîkati kâmil mânâda zuhûr etmemişti. Belki sâdece o asrın kâmil insanının kabiliyeti yönüyle zuhûr etmişti. Resûlullah’ın (s.a.v.) gelmesiyle ism-i a‘zâmın mânâsı ve sûreti bulunmuş oldu. Yüce Allah (c.c.) ona (s.a.v.) ikrâm olsun diye ism-i a‘zamı bilmeyi mübâh kıldı.⁶⁹

Netice olarak Allah’ın isimlerinden bir ismin ism-i a‘zam olduğunu âyetten remzen, hadîsten ise sarahaten anlıyoruz. Bu ismin hangi isim olduğu ise ihtilâflı olmakla berâber bu nitelemeye en yakın ismin “Allah” ism-i şerîfi olduğunu derc ettiğimiz görüşlerden anlıyoruz. Zîrâ bu isim küllî olarak bütün esmâ-i hüsnâyı temsil ettiği gibi, her ismi ayrı ayrı temsil edebilecek bir vüs‘ate de sâhiptir. Bursevî de bu görüşe katılmakla berâber “en iyi ilâç hastanın hastalığına iyi gelen ve şifâya vesîle olan ilâçtır” fehvâsınca ism-i a‘zâmın da kişinin o anki durumuna uygun olan isim olduğu görüşündedir.

“Allah” ism-i şerîfi ile “ism-i a‘zam” konusunu işledikten sonra, kelâm âlimleri ile mutasavvıflar arasında ihtilâflı bir konu olarak bilinen, “Allah’ın ne şekilde bilinebileceği ve hissedilebileceği” husûsu üzerinde durmakta fayda vardır. Allah’ın varlığı birliği ile ilgili olarak kelâm ilminin kullandığı “Hudus delili”,⁷⁰ “İmkân delili”,⁷¹ “Gaye ve nizâm delili”⁷² gibi birçok yol ve yöntem var olmakla berâber,

---

⁶⁷ Bursevî, *ferahu’r-Rûh*, I, 77.

⁶⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 77^b, 83^b.

⁶⁹ Bursevî, *ferahu’r-Rûh* I, a.y.

⁷⁰ Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah’ın Varlığı (isbât-ı Vâcib)*, DİB, Yay., Ankara 1992., ss. 80-96.

⁷¹ Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, ss. 96-104.

⁷² Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, ss. 104-10.

tasavvufta esas alınan ve müellifimiz tarafından da benimsenen “keşf” ve “mükâşefe” metodu üzerinde kısaca durulacaktır.

3.3. Keşf ve Mükâşefe Yoluyla Allah’ın Bilinmesi

Sözlükte “perdeyi ve örtüyü kaldırmak, kapalı olan bir şeyi açığa çıkarmak, var olan ancak niteliği bilinmeyen şey hakkında bilgi edinmek” gibi anlamlara gelen keşf kelimesi, *Kur’ân*’da türevleriyle birlikte “sıkıntıyı kaldırmak ve çâresizliği sona erdirmek mânâsında kullanılır.⁷³ Keşf, perdenin açılmasıyla gizli olanın ortaya çıkması demektir.⁷⁴ Gaybî hakîkatlere yaşayarak ve temâşâ sûretiyle vâkıf ve muttalî olmaktır.⁷⁵ Aklın ve duyguların yetersiz kaldığı ilâhiyât konularında doğrudan bilgi edinme yolu anlamında kullanılan bir tasavvuf terimidir.⁷⁶

“İki şey arasındaki perdenin kalkması ve bu iki şeyin birbirine karşı açığa çıkması” anlamına gelen mükâşefe teriminin de çok defa keşf anlamında kullanıldığı görülmektedir.⁷⁷ Tasavvufa mükâşefe ilmi, sûfilere de ehl-i mükâşefe denilmesi keşfin bu alandaki önemini ifâde etmesi bakımından dikat çekicidir.⁷⁸

Bâzı âlimler, keşfin sıhhatine ve makbûliyyetine dâir, *Kur’ân-ı Kerîm*’in âyetlerinden de delil getirmektedirler. Bunlardan birisi “Senin perdeni kaldırdık, artık bugün gözün keskindir”⁷⁹ meâlindeki âyettir. Ölümle âhirete intikâl eden kişinin gözünü örten perde kalktığı için daha önce gayb olan husûsları artık açıkça görür.

Keşf ve ilhâm ile öğrenmenin üstünlüğünü kabûl eden mutasavvıflardan birisi de Gazâlî’dir. Gazâlî, *İhyâu ‘ulûmi’ d-din* isimli eserinde, sûfilerin keşif yolu ile elde ettikleri bilgilerin, ehl-i zâhirin ilim yolu ile elde ettikleri ilimden daha müteber olduğunu birçok âyet, hadîs ve menkıbelere istinâden ileri sürmektedir.⁸⁰ Gazâlî, *el-*

⁷³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “kşf”, md, s. 650.

⁷⁴ Süleyman Uludağ, “Keşf”, *DİA*, XV, 315

⁷⁵ Ebû Abdîrrahman es-Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî’nin Risâleleri*, (Çev: Süleyman Ateş), Ankara 1981, ss. 130-131.

⁷⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 311

⁷⁷ Bk. Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, IV, 313.

⁷⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, ss. 383-384.

⁷⁹ Kâf 50/22.

⁸⁰ Gazâlî, *İhyâu ‘ulûmi’ d-din*, III, 41-59.

Münkız’da da aklın yetersiz kaldığı bâzı metafizik gerçeklerin, hattâ tıp, astronomi ile ilgili bâzı bilgilerin ancak keşf ve ilhâmla bilinebileceğini söyler.⁸¹

Keşf konusu üzerinde İbn Arabî de geniş olarak durmuş, hattâ tasavvuf anlayışını “keşf yoluyla elde edilen bilgi” anlamına gelen “mârifet” üzerine kurmuştur. Allah Teâlâ insanın kalbini kerîm bir beyt ve yüce bir harem şeklinde yaratıp, Beytü’l Haram’dan daha şerefli bir konuma yerleştirdiğini ifâde eden İbn Arabî, kalbe gelen mânâları ise Kâbe’nin etrâfında tavaf yapan insanlara benzettir. Bu insanlardan kimisinin gâfil bir kalble ve taklîdî olarak, kimisinin de müteyakkız bir kalble, ihlâslı bir hâlet ve tahkîki bir îmân ile tavaf yaptığını belirtir. Kalbe gelen havatırın da kimisinin mezmûm, kimisinin de memdûh olduğunu, kim hangi hâlette bulunursa Allah Teâlâ’nın da ona o şekilde muâmele edeceğini kayd eder.⁸²

İbn Arabî velîlerin ilhâm ve keşiflerini aldıkları yere dikkati çeker. Ona göre velîler bilgileri peygamberlere vahiy getiren meleğin aldığı kaynaktan (yâni Allah’tan) doğrudan aldıkları için bâzı keşiflere kesin olarak îtimad edilmesi gerekmektedir.⁸³

Allah’ın ismi, sıfatı ve varlığı konusu, mutasavvıfların meşgûl oldukları önemli konular arasında yer almaktadır. Bilindiği gibi sûfiyye, dînî hayât konusunda akıldan ziyâde kalbe rol vermektedir. Onlara göre bedene bağlı arzu ve isteklerin asgari düzeyde karşılanması, buna mukâbil rûhî güçlerin âzâmî düzeyde ısrâr ve ihlâsla mânevî alana yönlendirilmesi sonucunda “keşf” denen vâsıtasız bilgi ve tanıma yolu açılır.⁸⁴ Allah ancak bu yolla bilinir veyâ tanınır. Gazâlî’nin, yıllarca aklî ilimlerle

---

⁸¹ Gazâlî, *El-Münkızu Min-ad-Dalâl*, MEB. Yay., İstanbul 1990, s. 62-63, 67.

⁸² İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 796.

⁸³ Muhyiddin-i Arabî, *Füsûsu’l-Hikem*, (çev. Nuri Gençosman), İstanbul 1992, s. 45; Konuk, *Füsûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I, 218.

⁸⁴ Keşf hakkında daha geniş bilgi için bk. Süleyman Uludağ, “Keşf”, *DİA*, XV, 315-317; a. mlf., *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 127-142; Ahmed Avni Konuk, *İbn Arabî, Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi* (haz. Mustafa Tahralı) İstanbul 2004, s. 200, 383, 390, 372, 451; a. mlf. *Füsûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I, 76, 124, 127; Bekir Topaloğlu, *Allah’ın Varlığı*, s. 133; M. Erol Kılıç, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin” *DİA*, XX, 509; Süleyman Uludağ, *İbn Arabî*, s. 100; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, ss. 427-434; Hucvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, ss. 397-410.

meşgûliyyetinden sonra bu meşgûliyyetten vazgeçip⁸⁵ keşf ve ilhâm metodunu benimsediği kaynaklarda yer almaktadır.⁸⁶

İbn Arabî, hiç kimsenin nesnelerin özünü (zât-ı eşyâyı) bilemeyeceğini, bir kimse bir şeyi o şeyle ilgili bir husûs vâsıtasıyla bilebileceğini, o şeyi bizâtihi (özü itibâriyle) tanımayacağına göre başka bir şeyin aracılığı ve yardımı ile tanıyacağını ve bu konuda da o aracıyı ve yardımcıyı taklîd edeceğini söyler. İbn Arabî konunun devâmında şöyle der: Mâdemki bir şeyi bilmek ve tanımak için diğer bir şeyi taklîd etmek zorundayız, o hâlde Allah'ı taklîd ederiz. Allah'ı taklîd ederek, yâni O'nun verdiği bilgilere dayanarak, O'nun sâhip olduğu merhamet, ilim, af ve muhabbet gibi sıfatlara sâhip olarak diğer nesnelere (şeyleri, objeleri) bilir ve tanırız. Başka bir ifade ile İbn Arabî, akli esas alan filozoflar gibi eserden müessire gitmiyor. Tam tersine müessirden (Allah'tan) esere, sanatkârdan sanata gidiyor.⁸⁷

İbn Arabî'nin kendi döneminde akli ilimlerin zirvesine ulaşmış olan Fahreddin er-Râzî'ye yazdığı mektup, keşf metodunun üstünlüklerini çarpıcı bir uslûpla ifade eder. İbn Arabî, sevgi ve takdîr hisleri taşıyan mektubunda, Râzî gibi himmeti yüce bir zâtın ömrünü muhdesât bilgileriyle zâyî etmemesi gerektiğini, fikir sultanından yakasını kurtarmasının elzem olduğunu, zîrâ Allah'ı tanımanın, Allah'ın varlığını bilmeden farklı olduğunu belirtir.

İbn Arabî, aklın ancak Allah'ı mevcûd olması bakımından ve selb (onun ne olmadığı) yoluyla bilebileceğini, bu konuda ulûm-i akliye erbâbının ve mütekellimînin nasîbinin bundan öteye geçemeyeceğini söyler. Ayrıca, Allah Teâlâ'nın aklın istidlâl ve tefekkürü vâsıtasıyla tanınmaktan münezzehe olup, O'nu müşâhede ile tanımak isteyen aklî istidlâllerden uzak durmak mecbûriyetinde olduğu vurgusunu yapar.⁸⁸

---

⁸⁵ Gazâlî, zâhirî ilimleri ve tadrîsi bırakarak hakîkate müteveccihen yaptığı iç yolculuğunu otobiyografik ve öğretici bir uslûpla *el-Munkız*'da ayrıntılarıyla anlatır. bk. Gazâlî, *el-Munkız*, ss. 54-88.

⁸⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-din*'in "Şerhu Acâibu'l-Kalb" bölümünde bilhassa "İlham ile Öğrenmenin, Sofuların Keşif Yolu ile Nazariyecilerin Yolu Arasındaki Farkın Beyânı" kısmında keşif yoluyla ilim edinmenin lüzûm ve önemini tafsilâtıyla anlatır. Bk. Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-din*, III, 41-58; Mustafa Çağrı, "Gazâlî" *DİA*, XIII, 491.

⁸⁷ Süleyman Uludağ, *İbn Arabî*, ss. 113-114.

⁸⁸ İbnu'l-Arabî, Muhyiddîn, Muhammed b. Alî, *Risâletu'd-da'vâ ilâ Tarîkı'l-ilm billâh*, Fatih ktp., nr. 5079 (vr. 638/1240), vr. 96^b-98^b. den aktaran, Bekir Topaloğlu, *a.g.e.*, ss. 135-136; Topaloğlu,

Fahreddin Râzî'nin ömrünün sonlarına doğru akıl ve istidlâl yolunu terk ederek keşfin üstünlüğünü kabûl ettiği ve tasavvufa meyl ettiği şu anekdotla nakledilmektedir: İmâm Râzî bir toplantıda mutasavvıf Necmeddîn-i Kübrâ (ö.618/1221) ile karşılaşmış ve dînî bilgisinin derinliği ile övünerek ona Allah'ın varlığını isbatlayan yüz tâne delil bildiğini söylemiş. Necmeddîn cevap olarak: “Her delil ortada biraz şüphe olduğuna delâlet etmez mi?” diye sorarak, “Allah sûfî'nin kalbine öyle bir nûr yerleştirir ki, o bütün şüpheleri dağıtır, böylece sûfinin artık delillere ihtiyâcı kalmaz” diye cevâbını tamâmlamış. Bunu duyan Râzî'nin kendisini şeyhe teslîm ederek tasavvufa intisab ettiği rivâyet edilmektedir.⁸⁹

İmâm Gazâlî, esmâ-i ilâhiyyeden Rezzâk ismini şerh vesîlesi ile keşf ve mükâşefeden bahsetmektedir. Gazâlî “Rezzâk” kelimesinin mânâsını îzâh ettikten sonra rızkın iki çeşit olduğunu söylemektedir: 1-Açık olanı; bunlar yiyecekler ve azıklardır. 2-Gizli olanı; Bunlar da mârifet ve keşiflerdir. Bu da kalpler ve sırlar içindir. Bu rızık daha şerefli. Çünkü meyvesi ebedî hâyatındır. Zâhirî rızkın meyvesi ise, kısa bir süre için bedeninin kuvvetidir. Allah rızkı dilediğine yayar, dilediğine daraltır.⁹⁰

Bursevî muhtelif eserlerinde keşf üzerinde durmuş ve ehemmiyetine dikkat çekmiştir. “Ben gizli bir hazîne idim..” hadîsi üzerinde dururken bu hadîsin rivâyet açısından sâbit olmasa bile keşfen sahih olduğunu söylemiştir.⁹¹ Bursevî, sabah ile gecenin karanlığı açıldığı gibi keşf ile de vücûdun perdesinin açılıp ortadan kalktığını,⁹² vücûtta bulunan karanlık durum ve hâlleri ortadan kaldırmanın nûrlar âlemine yükseldikten sonra gerçekleşebileceğini söyler. Zîrâ sâlik bir makâmdan diğer bir üst makâma terakkî etmedikçe (bulunduğu hâlin perdesiyle

---

“Allah”, *DİA*, II, 477. İbn Arabî'nin Fahreddin-i Râzî'ye yazdığı mektupla ilgili olarak ayrıca bk. M. Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin” *DİA*, XX, 499; İbn Arabî'nin keşf ile ilgili görüşleri için ayrıca bk. A.A. Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I, 76, 124, 127; II, 117, 159, 224, 225, 350; III, 29, 100, 105, 313; IV, 64, 66, 67, 68, 98, 122; a. mlf., *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, 265, 372, 379; Muhyiddin-i Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, (trc. Nuri Gençosman) s. 230; Süleyman Uludağ, *İbn Arabî*, ss. 100-114.

⁸⁹ Bk. Seyyid Hüseyin Nasr, “Fahreddin Râzî”, *İslâm Düşüncesi Târihi*, II, (çev. Bürhan Köroğlu, Editör, M. M. Şerîf-Mustafa Armağan), İstanbul 1990, 279.

⁹⁰ Gazâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ*, 57; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 285.

⁹¹ Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, s. 17.

⁹² Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 8.

perdeleneceğinden), aşağı makâmın durumunun kendisine mübeyyin olamayacağına dikkati çeker.⁹³

Müellifimiz, ism-i Hayy'ı îzâh ederken hayât sıfatının her şeyi kuşattığını cansız gibi gözüken (cemâd) varlıkların bile hayât sâhibi olduklarını, ancak “keşf”ten mahrûm olanların bunu anlayamayacakları kanâatindedir⁹⁴ Bursevî, ehl-i sülûkün vücûdlarını riyâzetle kıvâmına sokup keşfe müsâit hâle getirdiklerini, bunun sonucunda gaybî nûrların kalb aynalarına yansıdığını,⁹⁵ tefrît ehli için riyâzetin söz konusu olmadığını bunların mahcûplar zümresinden sayıldıklarını,⁹⁶ keşfleri olsa bile mu'teber olmadıklarını söyler.

Bursevî, mahcûblardan kasdının, îmân ve ameli var olup ta bir türlü keşfe mazhar olamayanlar olduğunu söyler. Keşfin dâhi birçok mertebesi olduğuna dikkati çeken müellif, son durumun önemli olduğunu, zîrâ nice keşf sâhibi vardır ki, ölüm anında durumunun değiştiğini, kiminin ise o anda îmânının arttığını söyler.⁹⁷

Müellif, “akıl bir bağdır ki, makâm-ı hicaptır, kalb ise mutlak olup keşf makâmıdır, akıl bedenden mutlak olmadıkça hakîkî keşfe izin vermez”⁹⁸ diyerek keşfin mahalli olan kalbe vurgu yapar. Bursevî'in hemen hemen bütün eserlerinde akla ve akla dayalı kültüre yönelttiği eleştirinin temelinde Gazâlî'nin felsefi akla yönelttiği sistematik reddiyenin büyük etkisi vardır.⁹⁹ Bu konuda büyük çapta İbn Arabî'nin tesirinde kalan Bursevî, keşfi hemen hemen vahiyle eşdeğer sayar ve bütün dînî meselelerin çözümünde kullanılabilecek kesin bir bilgi kaynağı olarak kabûl eder.¹⁰⁰

Bursevî, keşf ve müşâhedenin derece derece olduğunu şu örnekle açıklar: Meselâ bir kimse uzak bir yerden bir şehri görse ve yakınına varmayıp, dönüp

---

⁹³Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 67.

⁹⁴Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 3^b.

⁹⁵Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 30^a.

⁹⁶Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 97.

⁹⁷Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 115.

⁹⁸Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, II, 170.

⁹⁹Bursevî'nin felsefe, keşf, müşâhede, akıl ve kalble ilgili görüşleri için bk. Yaşar Aydın, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Felsefe Tasavvuru”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, C. XVI, S. 2, 2003, ss. 185-194.

¹⁰⁰Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz-Cağfer Karadaş, “İsmâil Hakkı Bursevî/İtikadî Görüşleri”, *DİA*, XXIII, 109-110.

başkasına ben şehri gördüm diye haber verse, bu haber doğru ancak nâkıs bir haber olur. Çalışıp en yüksek mertebeye ulaşmak için gayret sarf etmek gerekir.

Sonuç olarak “her iki gözlü bir değildir.” denildiği gibi her gözü olanın da görme derecesi farklıdır. Bâzen de gözdeki hastalık nedeniyle var olan bir şeyi farklı bir şekilde görmek de mümkündür. Bu durum keşf-i hayâlî ehlinin durumudur. Keşf olur ki, hayal gözü ile değil, belki basîret gözü iledir.¹⁰¹

3.4. Hayy

Hayy, sözlükte “yaşamak, diri ve canlı olmak” anlamına gelen hayât (hayevân) kökünden sıfat olup “diri olan yaşayan” demektir. Allah’ın sıfatı olarak “el-Hayy”, yaşayan, kemâl mânâsıyla hayât sâhibi ve sürekli var olan, ölümü olmayan, bâkî, ebedî ve dâimî olan demektir.¹⁰² O’nun hayâtı, yokluktan sonra ortaya çıkmış değildir. Nitekim hayâttan sonra da O’na ölüm, yokluk ârız olamaz. Öbür dirilere ise hayâtın iki ucunda yokluk ve ölüm ârız olur. Hayy kelimesinin zıddı, ölü ve cansızdır. Ölünün sıfatları ise, bilmemek görmemek işitmek kendi irâdesi ile iş görmeyip başkasının irâdesine mahkum olmaktır.¹⁰³

Bu isim, Allah Teâlâ’nın ebedî bir hayâtla dâima diri olduğunu ifâde eder. Allah’ın sübûtî sıfatlarından biri olan “hayât”, kesinlikle yaratılmışlarda müşâhede edilen rûh ile beden bitişmesinden, bedeni kuvvetlerin âhenk ve uyumu sonucunda meydana gelen geçici bir durum olmayıp, bütün hayât sâhiplerinin hayâtının kaynağını teşkil eden hakîkî bir hayâttir.¹⁰⁴ Yâni, Allah’ı (c.c.) tavsif için kullanılan Hayy isminin hakîkati ile bu ismin mahlûkât üzerinde akseden hayât vasfını, birbirine karıştırmamak ve kıyas etmemek gerekir. Zîrâ bütün mahlûkâtı yoktan var eden, onların her türlü ihtiyaçlarını rahmetiyle gören, tümünün isteklerini işiten ve bu arzulara rahmetli icrâatıyla cevap veren vâcip olan zâtına münâsîp, bir kutsî hayâtı vardır.¹⁰⁵

---

¹⁰¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 33b

¹⁰² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 197, 198.

¹⁰³ Suad Yıldırım, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁰⁴ Metin Yurdağür, *Âyet ve Hadîslerde Esmâ-i Hüsnâ*, s. 195.

¹⁰⁵ Alaaddin Başar, *a.g.e.*, s. 153.

Yukarıda da belirtildiği gibi Allah, bir benzeri olmayan hayât sâhibidir. Hayy olan Allah olmasaydı, varlık ve varlığın sâhip olduğu hayât da olmazdı. Şuursuz, ilimsiz ve kudretsiz hayât Allah için düşünülemez olduğundan bu sıfatın Allah'ın ilim, irâde ve kudretinin esası olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir.¹⁰⁶ Allah'a mahsûs olan hayâtın mâhiyeti ile ilgili en güvenilir ve tartışmasız bilgiyi şüphesiz *Kur'ân-ı Kerîm*'de ve onun şerh ve îzâhı mâhiyetinde olan hadîs-i şerîflerde bulabiliriz.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın vasfı olarak Hayy ismi, ölümsüz ve dâimî hayât sâhibi olarak,¹⁰⁷ diri ve mutlak ilâh ifâdesiyle¹⁰⁸ ve üç yerde de Kayyûm ismi ile birlikte toplam beş yerde zikredilmektedir.¹⁰⁹ Hayy, Allah'ın zâtî ve sübûtî sıfatları içinde yer alır ve tenzîhî sıfatlar gibi zât-ı ilâhiyyenin dışında hiçbir şeye taalluk etmez. Hayy ismi ile evvel, âhir, bâkî, vâris ve Hak isimleri arasında anlam yakınlığı vardır.¹¹⁰

İhyâ masdarından türeyen çeşitli fiiller birçok hadîste Allah'a izâfe edilmektedir. Bunların daha çok hamdü senâ, şükür ve duâ cümlelerinde yer aldığı görülmektedir. Hayy ismi, daha önce üzerinde durduğumuz doksan dokuz esmâ-i hüsnâ hadîsinde mevcûd olduğu gibi başka hadîs rivâyetlerinde de geçmektedir. Hz. Peygamber'in duâlarından birinin şöyle olduğu rivâyet edilmektedir: “Allah'ım beni hak yoldan saptırmandan, senin izzet ve yüceliğine sığınırım. Senden başka tanrı yoktur. Sen ölmeyen bir dirisin. Cinler ve insanlar ise ölümlüdür”¹¹¹

İslâm âlimlerinin ekserisine göre, Allah'ın bu sıfata sâhip olması zorunludur. Çünkü O'nun diğer kemâl sıfatlarına sâhip olması, ancak hayât sıfatıyla mümkündür.

Gazâlî'ye göre Allah faal ve idrâk edicidir. Çünkü hiçbir fiili bulunmayan ve idrâki olmayan şey ölü demektir. İdrâkin en düşük derecesi idrâk edenin kendi zâtını bilmesidir. Kendisini bilmeyen, kendi varlığının şuûruna ermemiş olan, cemâd ve ölü demektir. Mutlak ve kâmil Hayy odur ki, idrâk edilen bütün şeyler onun idrâki altındadır. İdrâk edilebilen hiçbir şey onun ilminden, yapılabilen hiçbir şey de

---

¹⁰⁶ Gölcük, *Kur'ân ve İnsan*, s. 133.

¹⁰⁷ Furkan 25/58.

¹⁰⁸ Mü'min 40/65.

¹⁰⁹ Bakara 2/255; Âl-i İmran 3/2; Tâhâ 20/11.

¹¹⁰ Bekir Topaloğlu, “Hay” *DİA*, XVI, 550.

¹¹¹ Müslim, “Zikir”, 67.

fiilinden dışarı çıkamaz. Allah'ın Hayy sıfatına sınır çizmek mümkün değildir. Çünkü O mutlak Hayy'dır. O'nun dışındaki her bir canlının hayâtı, hayâtı verenin takdîrine ve mazharın kâbiliyyetine bağlı olarak sınırlı ve farklıdır.¹¹² Melek ve cin hayâtından, insan, hayvan ve bitki hayâtına kadar sayısız hayât çeşitlerinin her biri, Allah'ın Hayy olduğuna delâlet ederler. Ancak bunlardan hiçbiri O'nun kendine mahsûs mukaddes hayâtını anlamak için yeterli olamaz.

İbn Arabî, cemâdat ve nebâtâtın kendilerine mahsûs bir hayâtlarının bulunduğunu “Her şey O’nu hamd ile tespih eder.”¹¹³ Âyet-i kerîmesine istinâden söyler.¹¹⁴ Çünkü hamd ve tesbîh etmek hayâtlı olmayı gerektirir. Her şey Allah’ı tesbîh ettiğine göre o zamân her şeyde hayât vardır demek yanlış olmaz.¹¹⁵ Ancak, insana varıncaya kadar hayât dereceleri farklı farklıdır. İbn Arabî, ism-i Hayy’ın esmâ-i hüsnâ içinde en öncelikli isim olduğuna ve merkezî bir rol oynadığına dikkatimizi çekmektedir.¹¹⁶

Bitkilerin hayât dereceleri cansızlardan, hayvanların hayât dereceleri bitkilerden, insanların hayât dereceleri de hayvanlardan kemâlât ve fazîlet yönünden daha ileri bir derecededir. Nihâyet ehl-i zevk ve şühûd yanında bütün kâinat (cemî’-i eşyâ) hayât sâhibidir.¹¹⁷ Hayâtsiz gibi gözüken ve basit unsurları oluşturan zerrelere tümü kendilerine mahsûs bir hayât ile hayydirler. Ancak bunların hayâtları batındadır. Onu ehl-i keşf olanlardan gayrisi idrâk edemez.¹¹⁸

Bu idrâk edemeyişi bir imtihan sırrı olarak yorumlayan Konuk, “Her şey O’nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız.”¹¹⁹ Âyet-i kerîmesiyle de işâret edildiği gibi eşyânın nutkunun bâtında olduğunu, Hakk'a ve âriflere nisbeten bâtının zâhir olduğunu söyler.¹²⁰

---

¹¹² Gazâlî, *Esmâ’ül Hüsnâ*, s. 221. (Tercüme)

¹¹³ İsrâ 17/44.

¹¹⁴ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 290.

¹¹⁵ Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, II, 270. İbn Arabî’nin ism-i Hayy ile ilgili görüşü için bk. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, ss. 392-393; IV, 290-292.

¹¹⁶ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 299.

¹¹⁷ *A.g.e.*, a.y.

¹¹⁸ Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, s.292; İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, 292.

¹¹⁹ İsrâ 17/44.

¹²⁰ Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, s. 293; İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 301.

Konevî, ism-i Hayy'ı, karşısında duran herşeyi aydınlatan güneşe benzeterek karşısına ne ve kim gelirse canlanacağını ve hiçbir şeyin ondan gizli kalamayacağını söyler. Konevî'ye göre eşyânın hayâtı, mutlak el-Hay'ın hayâtının onlar üzerindeki bir feyzi ve tecellisi olduğuna göre yaratılmış olan her şey canlıdır. Şâyet onlar canlı olmasalardı, Hakkın celâline lâıyk bir kelâm ile "Kün/Ol" sözünü duyamazlardı. Bu nedenle â'yân-ı sâbitenin bu kavli işittikleri ve Hakk'ın emrine icâbet ettikleri sâbit olduğuna göre onların hayât sâhibi oldukları da kesinleşmiştir; onların hayâtlarını ise sâdece kâmillerden muhakkik olanlar idrâk edebilir.¹²¹

Ârif'in bu müşâhede ile dâima temiz bir hayât içinde bulunduğunu belirten Konevî, bu durumun ehl-i keşf için büyük bir nîmet olduğunu söyler. Şâyet sıradan hayâtın elemleri onlarda tezâhür ederse bile bu onların hayâtlarının temizliğine ve yaşamlarının lezzetine bir zarar vermez. Çünkü cismânî elemler rûhânî nîmetlere karşı koyamaz, aksine rûhânî nîmetlerin darbesi karşısında silinip giderler. Bunun nedeni mânânın sûrete üstün gelmesidir. Bu durumu anlayamayan perdeli insan, velîde bir sıkıntı gördüğünde, bunu kendisindeki hâl ile kıyaslar; halbuki belânın velînin nefsindeki hükmü bu perdeli insanın vehmettiğinden farklıdır. Çünkü velîye gelen şeyin sûreti, belâ, fakat mânâsı ise, sâdece ehlinin anlayabileceği bir âfiyet ve nîmettir.¹²²

Konevî'nin bu îzâhlarından anlaşılan, ism-i hayyın mâhiyetini ve hakîkatını hakkıyla bilen, anlayan ârif için nâr da hoş, nûr da hoştur. Bu dünyâda cismen olmasa da rûhen cennet hayâtını yaşar.

Îtikâdî mezhep imâmları da genelde esmâ-i hüsnâ ve özeld e Hayy sıfatı üzerinde durmuşlardır. Bunlardan birisi İmâm Matürîdî, 'dir.¹²³

---

¹²¹ Konevî, *a.g.e.*, ss. 177-178; krş. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 292.

¹²² Konevî, *a.g.e.*, ss. 178.

¹²³ İmâm Ebû Mansur el-Mâtürîdî (ö. 333/944): Asıl adı Ebû Manur Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el Mâtürîdî, es-Semerkindî'dir. Maveraünnehir'de Semerkand yakınlarında Maturid'de dünyâya geldi. Doğduğu yere nisbetle Matürîdî denilmiştir. Hayatı, eserleri ve çeşitli alanlardaki görüşleri için bk. Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Târîhi, Kişiler, Görüşler, Eserler*, Esra Yay., Konya 1992, ss. 76-81. Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 146-151; a.mlf., "Mâtürîdî/Fıkıh ve Fıkıh Usûlündeki Yeri", *DİA*, XXVIII, 159-165; Bekir Topaloğlu, "Mâtürîdî/Kelâma dâir Görüşleri", *DİA*, XXVIII, 151-157; a.mlf., "Mâtürîdî/Tefsîre Dâir Görüşleri", *DİA*, XXVIII, 157-159; D. B. Macdonald-[Ahmet Ateş], "Mâtürîdî", *İA*, VII, 405-406.

Mâtürîdî, el-Hayy isminin Allah'ın zâtî isimlerinden olduğunu, ancak Allah'ın Hayy oluşunda mahlûkât gibi organik bir canlılığın söz konusu olmadığını ifade eder. Mâtürîdî Allah'ın kendi zâtını Hayy olarak isimlendirmesinin¹²⁴ “Hiçbir şeyden gâfil olmayan, hata yapmayan, yerde ve gökte zerre miktârı kadar da olsa hiçbir şey kendisinden gizli kalmayan” gibi anlamlara gelebileceğini belirtir.¹²⁵

Mâtürîdî, hayâtla vafedilen varlıkların diğerlerinden daha yüce ve şerefli olduğuna işâret ettikten sonra *Kur'ân*'da, üzerinde bitki bitirilmesi ile yeryüzünün hayy olarak vafedilmesi ve yine inanmayanların meyyit, inananların hayy olarak nitelenmesinden hareketle hayâtla vafedilen her varlığın diğerlerine göre mertebesinin yüce olduğunu ifade eder. Bu îzâh istikametinde Mâtürîdî, Allah'ı Hayy olarak isimlendirmenin O'nu azamet, celâl ve kibriyâ gibi özelliklerle nitelenmek olduğunu beyân eder.¹²⁶

Yine Mâtürîdî, Âyetü'l-Kürsî'de geçen “O, Hayy ve kayyûmdur”¹²⁷ ifâdesi ile ilgili olarak yaptığı tefsîrde görüşünü şu şekilde açıklar: Allah kendinden (bizâtihi) Hayy ve diridir, yaratıklarda olduğu gibi zâtının dışındaki bir hayâtla değil! Yaratıklar öz varlıklarının dışında gelen bir hayâtla diridirler, bu nedenle de hayâtın ardından ölüm mukadderdir. Azîz ve celîl olan Allah ise ölüme mâruz kalmaktan münezzehtir, çünkü O kendinden diridir, bütün yaratıklarsa kendilerinden ötürü olmayarak hayât sâhibidirler.

Mâtürîdî, Allah'ın kendisini ebedî hayâtla diri olarak vâsıflandırmasını ise, O'nun herhangi bir şeyden habersiz olmasının imkân dâhilinde bulunmaması, yanılığa düşmemesi, ilminden ve ihtimâmından hiçbir şeyin kaçmaması, gökte olsun yerde olsun zerre kadar bir nesnenin O'na gizli kalmaması hakîkati ile îzâh etmektedir.¹²⁸

---

¹²⁴ Bakara 2/255.

¹²⁵ el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtül-Kur'ân*, Üsküdar Hacı Selim Ağa Ktp. Nr. 40, vr. 61^b, den naklen, Mûsâ Koçer, *İmâm Mâtürîdî'de Esmâ-i Hüsnâ*, (MÜSBE, basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1992, s. 111; Gölcük, *a.g.e.*, ss. 78-79.

¹²⁶ Mâtürîdî, *a.g.e.*, vr., 71^a. (Mûsâ Koçer, *a.g.t.*, s. 112).

¹²⁷ Bakara 2/255.

¹²⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân'dan Tercümeleler*, (Trc. Bekir Topaloğlu), İmâm Ebû Hanîfe ve İmâm Mâtürîdî Araştırma Vakfı, İstanbul 2003, s. 28.

Sûfilere göre hayâtın üç derecesi vardır: 1. ilim hayâtı : Kalbin cehilden kurtulup ilimle dirilmesi.¹²⁹ 2. Hayât-ı cem' : Kalbin tefrika denilen esmâ ve sıfat tezâhürlerinden kurtulup, Zât'a doğru bir noktada cem olup toparlanması. Bu mânâda, kalbin, Allah'tan gayri akla takılan şeyleri kovması, düşünce gücünü bir noktada konsantre etmesi söz konusudur.¹³⁰ 3. Hayât-ı hak : Vücûd hayâtı demektir. Sûfinin fenâfillah ve bekâbillah makâmına ermesidir.¹³¹

Bursevî'ye göre, Cenâb-ı Hakk'ın hayâtı ezeli bir sıfattır. Hayy odur ki faal ve idrâk sâhibidir.¹³² Mânâ-yı muhâlifî ile fiil ve idrâki olmayan nesneye meyyit denilir.¹³³ Hayy-ı mutlak, Allah Teâlâ'dır ki hiçbir idrâk, düşünce ilminden; hiçbir mef'ûl de fiilinden istisnâ ve hâriç değildir. Allah'ın (c. c) hayâtı, canlı cansız varlık âleminin tümünü kuşatmıştır.¹³⁴ Ancak güneşin yüzü koyu bulutla kaplı olduğunda görünmeye engel teşkil ettiği gibi, mahcûb yâni, hakîkati görmeğe engeli olanlar da, bu mânâyı idrâk etmekten âcizdirler. İstenilen menzillere ve makbûl makâmlara müteveccihen yolculuk yapan hakikat yolcuları evvelâ hayât sırrının kokusunu alırlar ve sonradan birçok hakikat basamaklarını kat ederler.¹³⁵

Bursevî, Cenâb-ı Allah'ın hayât sırrıyla bütün eşyâya nüfûz edişini ise şöyle îzâh eder: Nasıl ki bir sanatkâr ki bir sanatta üstad olur, halka teşhir etmek üzere meydana getireceği eserine kemâlini yansıtır ve bu eserde hiçbir noksanlığın bulunmasını istemez. Öyle de, Allah Teâlâ, her şeyden haberdâr olan ve bilerek iş yapan anlamına gelen Alîm ü Habîr'dir ki hayât verdiği her varlığı, ilm-i kâmil üzerine yaratır. Bundan dolayı sanatında noksan yoktur. Ve bu mükemmel sanatı vücûda getirmek üzere ilmiyle orantılı kudreti dâhi vardır.

---

¹²⁹ Bk. Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları-Avârifü'l-meârif Tercemesi*, (haz. H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz), Erkam Yay., İstanbul ts. S. 27.

¹³⁰ Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 70.

¹³¹ Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 647.

¹³² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, I, s. 440.

¹³³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 3^b.

¹³⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr 3^b.

¹³⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

Bursevî, bu tesbîtime, “Rahmân’ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin”¹³⁶ meâlindeki âyet-i kerîmeyi delil olarak ortaya koyar. Konuyla bağlantılı olarak hikâye yoluyla anlatılan bir anekdotu şöyle nakleder:

Ressamlardan birisi, kâğıt üzerinde bir keklîği mükemmel olarak resmedip fark edilmeyecek şekilde bir yerinde kusûr yapar ve bunu gizler. Tasvir konusunda imtihan etmek niyetiyle Hatmü’l-evliyâ’ya* gösterir. Hatmü’l-evliyâ, kendisine verilen bu resmi inceleyip “bu sûretin ayaklarında oransızlık var” demesiyle o ressam insaf edip teslîm olur.¹³⁷ Yine aynı mânâda ikinci bir örnek de şu şekilde nakledilmektedir:

Bir gün Konya’da bir ressam bir keklîk sûreti (heykeli) yaptı, bu sûret canlı keklîğe o kadar benziyordu ki, bir avcı bunu gerçek keklîk sanıp üzerine kapandı. Fakat İbn Arabî sûretlerin nisbetlerine bakıp bunun yapma olduğunu hemen fark etti. Bunu İbn Arabî’nin hayâl ile hakîkatı ayırd edip edemediğini anlamak ve onu denemek için yapmışlardı.¹³⁸

Bu anekdotlar yukarıda da zikredilen “Rahmân’ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin” âyeti kerîmesiyle bağlantılı olarak düşünüldüğünde, Allah her nesneyi Bursevî’nin ifâdesiyle ilm-i kâmil üzerine binâ etmiştir. Keşf-i tam sâhibi olan İbn Arabî gibi zâtlar eşyânın gerek zâhir ve gerekse bâtınında var olan mükemmelliğe vâkıf oldukları gibi, Hayy isminin tecellîsinden hiçbir varlığın istisnâ ve mahrûm olmadığını da bilirler. Bu nedenle zâhiren cansız gibi gözükten mahlûkâtın zikrini de kalb kulağı ile işitirler. Allah’ın yarattığı bir nesne ile beşerin müdâhalesi olmuş olan bir nesne arasındaki farkı, keskin nazarları ve ilâhî bir mevhibe olan basîretlerinin yardımı ile kolayca fark edebilirler.

Bursevî, Allah Teâlâ kemâl mertebesinde olduğundan kendisine lâayık bir şekilde iş gördüğünü ve kemâlâtından birisinin hayât-ı zâtiyyesi olduğunu söyler. Bu kemâlâtının bir yansımasının hayât sırrıyla mahlûkât üzerinde okunabileceğini, bu

---

¹³⁶ Mülk 67/3.

* Müellif, eserin muhtelif yerlerinde İbn Arabî’yi “Hatmü’l-evliyâ” sıfatı ile zikretmektedir bu nedenle bundan sonra, metnimizdeki Hatmü’l-evliyâ’dan kastımız İbn Arabî olacaktır.

¹³⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 4^a. Süleyman Uludağ, *İbn Arabî*, 46.

¹³⁸ Süleyman Uludağ, *İbn Arabî*, 45.

hususla “Herkes kendi münâsîp ve lâıyğı üzerine amel eder”¹³⁹ meâlindeki âyet-i kerîmesinin işâret ettiğini beyân eder.

Müellif, Allah Teâlâ'nın sâhip olduğu bu sıfatı gereğince varlık âleminde ölü olmadığını, Hakk'ın kemâline noksan gelmemesi için, bütün mevcûdâtın hayât sıfatıyla kâim olduğunu kabûl etmemiz gerektiğini ileri sürer.¹⁴⁰ Burada mevcûdatta ölü bir unsurun, bir cüz'ün bulunduğunu kabûl etmek, hayât sıfatının bütün mevcûdatta sârî ve nâfiz olmasına engel bir durumun varlığını kabûl etmek anlamına gelir. Bu şekildeki bir düşünce ise, Allah Teâlâ'ya âit olan hayât sıfatının mükemmelliğine nakîse atfetmek mânâsına gelir.¹⁴¹

Bursevî, Hayy ismini “esmâ-i seb'a”nın¹⁴² beşincisi olması yönüyle de değerlendirir. “Nefs-i Râziye”¹⁴³ mertebesine ulaşan kimse için bu ismin zikredilmesi öngörülmüştür.¹⁴⁴ Bu düzeyde olan kişi henüz yolun ortasındadır. Sâlikin önünde katedeceği daha başka yüksek makâmlar vardır. Ekseriya keşfden haber verenler, nazmen ve nesren söz söyleyenler, Hayy ismi mertebesinden söylerler. Zîrâ bu derece, dalgalı deniz gibidir ki, deryânın hareket ve sükûnu rüzgâr ile, değirmenin dönmesi su ile olduğu gibi, gerek sûrî gerek mânevî olsun âlemin harekât ve sekenâtı hayâtın sereyânından gelir. Her mahlûk bu husûsta mecbûr gibidir. Hayy ismi bu nedenle nefis-i râziye mertebesinde olan zâkirin zikridir.¹⁴⁵

---

¹³⁹ İsrâ 17/84.

¹⁴⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 4^a.

¹⁴¹ Bursevî, *Şerh-i Şuab 'l-Îmân*, s. 10.

¹⁴² Esmâ-i seb'a: Celvetiyye tarikatında sülûkte esas alınan Lâ ilâhe illallâh, Allah, Hû, Hakk, Hayy, Kayyûm ve Kahhâr isimleridir. Bu şekilde Allah'ı isimlerle zikretmeye esmâ zikri ve esmâ çekmek adı verilir. Bursevî'nin bu isimlerinin şerhi ile ilgili olarak *Risâle-i Şerh-i Esmâ-i Seb'a* (diğer ismi *Şerh-i Kelime-i Tevhîd*) isimli bir risâlesi vardır. Bk. *Şerh-i Kelime-i Tevhîd*, Millet Ktp., Şeriyye, nr, 1252. Lütfü Baykal, *a.g.e.*, ss. 80-94; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 176; *Kitâbü'n-Netîce*, I, 65, 72, 170; Mustafa Bahadıroğlu, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁴³ Nefs-i Râziye: Kendi ferdi irâdesinden ve isteğinden vazgeçen celâlî ve cemâlî tecellileri gönül hoşluğu ile karşılayan kazâ ve kaderin her nevi tecellîsi karşısında mutlak olarak rızâ durumunu muhâfaza eden, sızlanmayan, şikâyetçi olmayan lütfun da hoş kahrın da hoş diyebilen ve böylece rızâ makâmına eren nefis. Daha geniş bilgi için bk. *Kur'ân-ı Kerîm*, Mâide 5/191, Fecr 89/28; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “Rızâ”, md; Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf)*, (haz. Süleyman Uludağ) Dergah yay., İstanbul 1992, ss. 152-153, 294; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 405.

¹⁴⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 24^b.

¹⁴⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 25^a; *Şerh-i Kelime-i Tevhîd*, s. 89; Lütfü Baykal, *a.g.e.*, s. 63.

İşte Hayy isminin mânâsını ve hakîkatını kavrayan sâlik, bu ismi zikrinde esas tutarsa râziye mertebesini aşır ve tevâhidde doğru yol alma mazhariyetine nâil olacaktır. Bilindiği gibi sülûkün başlangıcı, ortası ve sonu vardır. İsm-i hayy yukarıda da zikredildiği gibi sülûkün orta mertebesidir. Bu ismin hakîkatına mazhar olanlar, bütün eşyâyı Hakk'ın hayâtı ile hayâtlı biliyor, ölümün, ayrılığın sûrî ve mecâzî olduğunu derk ediyor ve hayâtından lezzet alıyor.

Müellif, “bâzı eşyânın hayâtı zâhir ve bâzının da bâtındır” diyerek hayâtı zâhir ve bâtın olmak üzere ikiye ayırır. Mahcûb, yâni engelli ve perdeli olanların eşyânın zâhir hayâtını fark ettiklerini, bâtın hayâtını ise ancak keşf-i tam sâhibi olanların fark edebileceklerini söyler.¹⁴⁶ Müellifimiz, Hayy sıfatını îzâh ederken bu isimle yakından alâkalı olan insan rûhunu da üçlü bir tasnife tâbi tutar.

3.4.1. İnsanda Rûh Çeşitleri

Bursevî'nin de dâhil olduğu mutasavvıflara göre “mâsivâ” denilen her varlık hayy, yâni canlıdır. “Zîrâ bütün mâsivâllah, Allah'ın hamdiyle tesbîh edicidir; tesbîh ise ancak canlıdan olur.”¹⁴⁷ İnsan, Allah'ın “hayât” sıfatının en mükemmel mazharıdır. Bu mazhariyet nedeniyle hayât insanlarda pek zâhir ve âşikâr olmuş, diğer varlıklarda ise derece derece bâtın ve gizli bulunmuştur.

Konuk bu hakîkatı şu şekilde ifâde ediyor: “Hayât bir emr-i küllî-i ma'kûledir ki, hükmü cemî'-i mevcûdatta sârîdir. Şu kadar ki, her bir mevcûdun taayyünü bu hayâtın zuhûruna müsâid değildir. Hayât, cemâdatta gayr-i mahsûs nebâtatta mahsûs, hayvânatta zâhir ve ahsen-i takvîm üzere mahlûk olan insanda ise azhardır. Şu halde inde'l-muhakkıkîn, efrâd-ı mevcûdattan her bir ferd zî-rûhdur.”¹⁴⁸

Bâzı varlıklarda meselâ, cemâdatta hayâtın pek gizli olması, onların cansız addedilmelerine sebep olmuştur. Fakat vücûdun her mertebesinde zâhir olan ve tecellî edenin Hak olduğu göz önünde bulundurulunca varlığın her mertebesinde

---

¹⁴⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y; a.mlf., *Şerh-i Şuabil İmân*, 10; Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I, 36.

¹⁴⁷ Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I, 36.

¹⁴⁸ Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I, 173-174.

“Hayât” sıfatının bir tecellîsinin olması gerekeceği muhakkaktır.¹⁴⁹Bursevî’ye göre kâinattaki bütün varlıklar “hayât” sırrından hissedârdır, ancak bu hisedârlık mazharın durumuna göre farklılık arz eder. Rûhu üçlü bir tasnife tabi tutan müellif sözkonusu farklılıklara şu şekilde dikkati çeker:

a. Rûh-ı zâtî: İnsanın, cismânî unsurlarının rûhudur. Bu rûhun ifâza edilmesi “tecellî-i evvel” ve “nefes-i rahmânî” mertebesindedir ki, unsurlarla bâkîdir. Zîrâ “vücûd”a adem yoktur; sâdece muhtelif tavırlarda temessül vardır.¹⁵⁰ Bu rûh, zâhiren cansız gibi gözüken ceset ve cismânî unsurların rûhudur. Buna bâtın hayâtı da derler.¹⁵¹ Bursevî, bu hayât türüne, Bedr-i Habeşî’nin¹⁵² vefâtı ile ilgili bir menkıbeyi örnek olarak zikreder. Anlatıldığına göre Bedr-i Habeşî vefât ettikten sonra, yıkanmak üzere tenesüre konulduğunda vazîfeli kişi bu zâtın heybetinden yanına yaklaşmakta güçlük çeker ve cenâzeyi yıkama husûsunda tereddüt eder. Bu esnâda Bedr gözünü açıp “yıka” diye seslenip ardından da eski hâline avdet eder. Bursevî bu olayı bu zâtın zâhiren ölü gibi gözüktüğünü, hakîkatte ise bâtını hayâtının devâm ettiğini ve bu durumun “rûh-ı zâtî”ye bir misâl teşkil ettiğini kaydeder.¹⁵³

b. Rûh-ı sıfatî: Bu rûh çeşidi bâzı kaynaklarda akıl, ilim ve tedbîrin kendisine verildiği “nefs-i nâtika” olarak,¹⁵⁴ çoğu yerde de “rûh-ı ilâhî” olarak geçmektedir. “ona rûhumdan üfledim”¹⁵⁵ meâlindeki âyet-i kerîmeden anlaşılan rûhtur.¹⁵⁶ Âyet-i kerîmede geçen “nefh” (üfleme), içerisinde havayı tutmaya ve hava ile dolmaya elverişli bir cismin içine hava üfleme ve doldurmak demektir. Bu ifâde vücûda hayât vermenin knâyeli yoldan anlatımıdır. Yüce Allah’ın üfürme fiilini kendi zâtına izâfe etmesi, Âdem’e şekil verme ve onu insan kılığına sokmaya bizzat kendisinin başlamış olmasından dolayıdır. O halde Yüce Allah, Âdem’i yaratmış ardından da

¹⁴⁹ Mustafa Tahralı, “Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık”, Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 2005, III, 29.

¹⁵⁰ Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, I, 290; Mustafa Tahralı, *a.g.m.* s. 30.

¹⁵¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr, 4^a.

¹⁵² Abdullah Bedr el-Habeşî (ö. 617/1220): İbn Arabî’nin Fas’taki ikâmeti sırasında tanıştığı ve kendisine yirmi üç sene arkadaşlık ve yoldaşlık eden veli bir zâttır. Bu zât hemen hemen bütün yolculuklarında İbn Arabî’nin yanından hiç ayrılmamış 612/1220 yıllarında Malatya’da iken vefât etmiştir. Bk. Mahmut Erol Kılıç, *a.g.e.*, s.19.

¹⁵³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

¹⁵⁴ Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, I, 291

¹⁵⁵ Hicr 15/29.

¹⁵⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 4^a.

herhangi bir vâsıtayla değil, bizâtihî kendisi, kendi izâfî rûhundan ona üfürmüştür. Buradaki “izâfî rûh” terimi ile kastedilen, vücûd ismi ile anılan Rahmânî nefestir.¹⁵⁷

İnsanın “cüz’î rûhları”, güneşin yeryüzünde görünen cüz’î ışıkları gibidir. Yeryüzünde güneşin ışıklarını “hisse hisse” gösteren evlerin pencereleri ve mahallerdir. Bütün bu cüz’î ışıklar güneşe muzâftır, yâni güneşe nisbet ve izâfe edilir.¹⁵⁸ Aslında güneşin ışığı bir tektir. Güneşin kursuna göre bu ışıklar icmâl, yâni toplu olma ve hâriçte mahallere göre görünüşü de tafsîl, yâni bölümlere ayrılmadır. Hakîkatte ise icmâl ve tafsîl bir tek mânâdan ibârettir.¹⁵⁹

Güneşin ışıkları, güneşin nûrunun aksi olduğu gibi, cüz’î rûhlar da “ilâhî rûh”un akis ve gölgeleridir. Bu durum gölge sâhibi ile gölge ve asıl ile fer’ arasındaki münâsebet gibidir.¹⁶⁰

c-Rûh-ı hayvânî: Rûh-ı sıfatînin eseri olan bu rûh çeşidine rûh-i fiili de denmektedir. His ve hareketin başlangıcı bu rûh vâsıtasıyla olmaktadır. Bu rûh çeşidinin merkezi ciğer ve yürektir. Bu rûh nefs-i nâtıkanın meyvelerinden ve onun aksindendir. Bu rûh nefs-i nâtika ile ceset arasında bir vâsıta olup his ve hareket sâhibi olarak görülen vücûda nizâm verir.¹⁶¹

Hayvânî rûh ilâhî rûhun bineği gibidir. Saâdet ve şekâvet ile sıfatlanan bu rûhtur. Nefs-i nâtika doğrudan Hakk’a muzâf olduğu için o dünyâ ve âhirette saîddir. Hayvânî rûh ise böyle değildir. Hayvânî rûh, nefs-i nâtıkanın bakıyyesinden ahz olunduğu için, onun da bakâsı vardır. Fakat hayvanların rûhları anâsırdan tevellüd ettiği için bakâları yoktur. Hayvan ölünce rûhu da söner. Fakat insan ölünce hayvânî rûhu sönmez.¹⁶² Istilâhta “nefis” denilen insandaki bu hayvânî rûhdur ki, zelûl (itâatkâr) ve cemûh (isyankâr) olur.¹⁶³ Dünyâ ve âhirette elem duyan ve azap gören budur. Yâni insan vücûdunun mâruz kaldığı elemeleri hissedemeyen, ilâhî rûhdan müstefâd olan nefs-i nâtika değil, hayvandaki gibi “nefis-i hassâse-i hayvâniyye”dir. Bu

---

¹⁵⁷Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV, 396.

¹⁵⁸Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 4^b.

¹⁵⁹Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, s. 291; Mustafa Tahralı, *a.g.m.*, s. 31.

¹⁶⁰Mustafa Tahralı, *a.g.m.*, s. 31.

¹⁶¹Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 292.

¹⁶²Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, a.y; Mustafa Tahralı, *a.g.m.* s. 32.

¹⁶³İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, s. 59.

“hissedici hayvânî nefis” veyâ rûh, hem dünyâ hâdiselerinin, hem de âhirette vâkı‘ olacak azâbın elemelerini idrâk eder.¹⁶⁴

Yukarıdaki ifâdeleri toparlayacak olursak şu sonucu çıkarmak mümkündür: Birinci maddede zikredilen rûh-i zâtî gayr-i mütehayyizdir, yâni mücerreddir ki âlemde yer tutmaz, mâhiyeti tam olarak bilinmez, ilâhî bir sırdır. Rûh-ı sıfatî de mücerret olmakla berâber, idrâk âleti olan akıl gibi, dimağla yakın ilişkilidir. Bu nedenle, her ne kadar aralarında fark olsa da bâzen bu rûh çeşidine “akıl” dâhi denilmektedir.¹⁶⁵ Bu rûha rûh-ı sıfatî denilmesinin nedeni rûh-ı zâtînin eseri olmasıdır. Bu nedenle bedenın sevk ve idâresiyle ilişkilendirilmiştir.¹⁶⁶ Burada rûh-i sıfatîyi ele alırken bir husûsa dikkat etmemiz gerekir: Yukarıda da zikredilen “ona rûhumdan üfledim”¹⁶⁷ beyânından hareketle insan rûhunu rûh-i ilâhînin aynısı olarak telakkî etmek yanlıştır. Tıpkı güneşin ışığı güneştedir ancak güneşin aslı değildir, müşâhede edilen ziyâ, güneşe muhâtap olan kâbiliyyetlerde ve aynalarda görünen güneşin eseridir. Vahdetü’l-Vücûd konusunda söylenen “her şey ondandır” ama “her şey o değildir” şeklindeki veciz ifâde rûh-ı sıfatî için de kullanılabilir.

Rûh-ı hayvânî ise diğeri iki rûh çeşidi gibi tamâmen mücerret değildir. Müellif bu çeşit rûhu ciğerde bulunan kanın buharına benzetiyor. Vücûdün her tarafına yayılmış olan damar ağı vâsıtasıyla bu buhar, müessiriyetini vücûdun her tarafında ve her eczâsında hissettirdiği gibi rûh-i hayvânî de maddî vücûdun her tarafında etkinliğini hissettirmektedir. Ölüm denilen hâdise ise insanî rûhun ayrılığı ve hayvânî rûhun sönmesidir.¹⁶⁸ Nitekim Bursevî, *Kur’ân-ı Kerîm*’de “her canlı ölümü tadacaktır”¹⁶⁹ meâlindeki âyet-i kerîmede geçen ve her canlının mutlaka tadacağı ölümün rûh-i hayvânî için söz konusu olduğunu, bedenden ayrılış elemi hissettiren ve ateşte azab çekenin de rûh-ı hayvânî olduğunu beyân eder.¹⁷⁰ Bizâtihi maddeden mücerret ama maddeyle faâliyyette bulunan cevher anlamı yüklenen nefis-i nâtika¹⁷¹

¹⁶⁴ Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, I, 292; Mustafa Tahralı, *a.g.m.* a.y.

¹⁶⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 4^b.

¹⁶⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

¹⁶⁷ Hier 15/29.

¹⁶⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 4^b.

¹⁶⁹ Âl-i İmrân 4/185.

¹⁷⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 4^b.

¹⁷¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 405.

rûh-i kutsidir ki Zât-ı Hak' a muzâftır. Zât-ı Hak' da ise yaratılmışlara, varlıklara mahsûs olan sıfatlar bulunmaz. Burada mahlûklar yâni kevnîyyât için söz konusu olan ölüm gibi bâzı husûsiyetlerin Cenâb-ı Hak için düşünölemeyeceğini, hâliyle bununla doğrudan ilişkili olan “menfûh rûh” veyâ rûh-ı insanî dediğimiz rûh türü için de ölümün olmayacağı sonucunu çıkarabiliriz. Rûh-ı insanî ölümden sonra ceset yerine ilimler ve ameller şeklinde temessül eder ki bu rûhun orada idrâki tıpkı dünyâda aynı hislerle olan idrâk gibi hakîkîdir.¹⁷²

Bursevî'ye göre bu konu ilme taallûk eden şeylerden olmayıp, anlaşılması için keşfe muhtaçtır. Ayrıca derin bir sır olduğundan rûhun hakîkatından bahsetmek de uygun değildir.¹⁷³

Müellif, hayât çeşitleri ile ilgili bahsi burada nihâyetlendirirken mevzûyu zâhiren ölmüş gibi gözükten hakîkatte ise yaşadıkları, *Kur'ân*'ın nassıyla sâbit olan ve ism-i Hayy'ın parlak bir aynası hükmünde olan şehitlere ve şehitlerin berzah hayâtına konuyu getirip bâzı açıklamalar yapıyor.

3.4.2. Şehitlerin Hayâtı

Şehîd: Hak yolda Hak için Hak sevgisiyle can veren âşık, sevgilisinin tecellî ışığıyla hayâta gözlerini yuman kimse için kullanılan bir tâbirdir. Müşâhede kelimesi ile bağlantılı olarak da kullanılır; ehl-i müşâhede, ehl-i şuhûd gibi. Bu anlamıyla: Bunlar nerede olursa olsun ve hangi sûrette tecellî ederse etsin her yerde ve her şekilde Hak'ı müşâhede eden kimseler anlamına gelir.¹⁷⁴

Bursevî, şehitlerin hayâtı hakkında vârid olan “Allah yolunda öldürölenleri sakın ölüler sanma. Bilâkis onlar diridirler, Rableri katında Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiği nîmetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar”¹⁷⁵ meâlindeki âyet-i kerîmede geçen nîmetlendirme ve rızıklandırma meselesine dikkati çeker ve şehitlerin nîmetlendirilmelerinin rûhânî bir nîmetlendirme olduğunu, ancak

¹⁷² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 4^b.

¹⁷³ Bursevî, *Ferahu'r-Rûh*, I, 238; Rûh ile ilgili olarak ayrıca bk. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, ss. 59-60.

¹⁷⁴ Şehîd kelimesinin çeşitli kullanımları için bk. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, ss. 392-395; Süleymân Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 490.

¹⁷⁵ Âl-i İmrân 4/169.

bunun uyku ve uyanıklık arasındaki bâzı hâller gibi maddî duygularla elde edilen hissî bir nîmetlendirilmeye yakın olduğunu beyân eder.¹⁷⁶

Bursevî, şehîdlerin Allah Teâlâ'ya yakın kimseler olup, cennet meyve ve hediyeleriyle rızıklandırıldıklarını, bu durumun, onlara bir ikrâm ve ta'zîm olduğunu, Âyette geçen "...rızıklandırılmaktadırlar" ifâdesi ise onların gerçekten diri olduklarını te'kid ettiğini kaydetmektedir.¹⁷⁷

Müellif, *Tuhfe-i Recebiyye*'de gerek ism-i Hayy'ın farklı ortamlarda farklı tecellisine ve gerekse berzah hayâtında rûhânî bir hayâta mazhar olan şehitlerin yaşadıkları hayât vesîlesi ile rûhânî ve cismânî hayâtın kıyaslamasına yer verir.

3.4.3. Rûhânî ve Cismânî Hayât

Hz. Dâvûd (a.s.) vefât ettiğinde Hak Teâlâ'nın kendisine "sana cennetimin yarısını mubah kıldım"¹⁷⁸ hitâbını tefsîr eden Bursevî, burada geçen yarımından maksadın rûhânî nîmetlendirme olduğu, diğer yarımından da cismânî nîmetlendirmenin anlaşılması gerektiği, cennet-i mutlakanın rûhânî ve cismânînin toplamından ibâret olduğu görüşündedir.¹⁷⁹ Berzah hayâtında söz konusu olan cennet ile cehennem ise sâdece rûha hitap eden, rûhun istifâde edebileceği veyâ eziyet çekeceği mukayyed, yâni sınırlandırılmış olan cennet ve cehennemdir.

Bursevî'ye göre berzah hayâtı her ne kadar mütehayyel ise de rûhun idrâki hakîkîdir. Şu yaşadığımız dünyâ hâli ve yaşanan olaylar her ne kadar hakikat ise de yine de hayâlin gölgesidir.¹⁸⁰ Müellif bu husûsa açıklık getirmek için şu hadîs-i şerîfi nakleder: "Dünyâda olan uyanıklık noksan, ölümden sonra olan kâmil ve hesap gününden sonraki ise ekmeldir."¹⁸¹ Bu hadîs-i şerîften de anlaşılacağı gibi, dünyâda insana verilen âzâ ve duyguların kavrama ve hissedebilme kâbiliyetleri çok sınırlıdır. Anne karnında bulunan bir cenin, kendisine verilmiş olan bâzı âzâları ve henüz kuvveden fiile geçmemiş olan bâzı kâbiliyetleri tam olarak kullanamıyor. Bu

¹⁷⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 4^b.

¹⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, II, 120.

¹⁷⁸ Kaynağına ulaşamadım.

¹⁷⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 5^a.

¹⁸⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 5^a.

¹⁸¹ Kaynağına ulaşamadım.

âzâ ve duyguların inkişâfı ancak doğumdan sonra mümkün olabilmektedir. Böyle bir kıyasın dünyâ, berzah ve âhiret hayâtı için de yapılması mümkündür. Bu îzâhları zikredilen hadîs-i şerîf ışığında şehitlerin hayâtı için yorumladığımızda, şehitlerin gerek berzah ve gerekse hesap gününden sonraki hayâtlarının dünyâda yaşayanlarınkinden daha fazla inkişaf ettiği ve daha mükemmel olduğu sonucu çıkarılabilir.

Bursevî, *Kur'ân-ı Kerîm*'de Hz. Yûsuf'un rüyâsı gerçekleştiğinde "Babacığım işte bu gördüğüm rüyânın yorumudur. Rabbim onu gerçekleştirdi"¹⁸² meâlindeki âyeti yorumlarken Hz. Yûsuf'un ebeveyni ve kardeşleri hakkında gördüğü rüyânın gerçekleşmesini "gerçeğin" yâni hakkın tahakkuku olarak yorumladığı görüşünü ileri sürer.¹⁸³ Dünyâ hâli rüyâ içinde rüyâ gibidir. Gölgenin cisme göre her ne kadar bir vücut ve sûreti varsa da gerçek sûret ve vücut "asl" dır yâni cisimdir. Vücûd-i mümkün olan mahlûkât ile vücûd-i vâcib olan Cenâb-ı Hakk'ın varlığının mâhiyeti de buna kıyas edilebilir.¹⁸⁴ Bundan dolayı mahlûkâtın mevcûdiyetine, vücûd-i zillî yâni gölge mâhiyetinde bir vücut atfedilir.¹⁸⁵ Bu dünyâ hayâtı, ehl-i keşif yanında bir yönüyle hayâl ise de bir yönüyle hakîkattır. Berzah hayâtı dâhi, neş'e-iuhrâ yâni âhirette tekrar dirilişe göre aynıdır. Bu nedenle berzahın naîm ve cehîmi yâni mükâfat ve mucâzâta muhâtap olma durumu âhirete nispeten gölge gibi olduğundan ve bir nesnenin gölgesini görmek aslını görmek gibi olmadığından gerçek uyanıklık ancak âhirette mümkün ve nasip olur. Gerek gerçek uyanıklık ve gerekse eşyânın hakîkatını müşâhede husûsunda enbiyâ ve evliyâ arasında dâhi farklılık vardır. Her ne kadar dünyâda ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn ile Hakk'ı bilme ve müşâhede, kendilerine müyesser olmuş ve ikram edilmiş ise de müşâhedeye engel olan perdelerin kaldırılması oranında, müşâhede ve ihâtalari artar.¹⁸⁶

Yukarıda zikredilen perdelerin kaldırılması ve ihâtanın daha geniş olması bâzı berzahların aşılmasına bağlıdır. Bursevî birbiri ile bitişik gibi gözüken dünyâ, berzah

---

¹⁸² Yûsuf 12/100.

¹⁸³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, IV, 277.

¹⁸⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 5^a.

¹⁸⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 5^a.

¹⁸⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 5^a.

ve âhiret hayâtını birbirinden ayıran ince çizgiye dikkati çekerek berzah hakkında bâzı açıklamalarda bulunur.

3.4.4. Berzah

Berzah, “iki âlemin arası, kabir, dünyâ ile âhiret arası, iki yer arasındaki geçit,¹⁸⁷ farklı iki ortam arasında yer alan ve bu iki ortama tamâmıyla benzemediği gibi tam olarak onlardan farklı da olmayan ara ortam”¹⁸⁸ mânâlarında kullanılmaktadır. İstılâh olarak, ölümle başlayıp kıyâmete kadar süren zamân ve bu zamân içinde rûhların bulunduğu mekân, dünyâ ile âhiret arasındaki âlem¹⁸⁹ anlamına gelmektedir ki bu mânâ *Kur’ân-ı Kerîm*’de geçen berzah kavramı ile de örtüşmektedir.¹⁹⁰

Bursevî, eserinde berzah için, dünyâ ve âhiret arasındaki sınır çizgisi anlamını öne çıkarmaktadır. Ve bunu gölge ile güneş arasında ve ayrı denizlerin suyunun birbirine karışmasını engelleyen sınır çizgisine benzetmektedir.¹⁹¹ Bu mânâ Rahman suresinde geçen “(suları acı ve tatlı olan) iki denizi salıvermiştir, birbirine kavuşuyorlar”¹⁹², “Aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karışmazlar”¹⁹³ meâlindeki âyet-i kerîmelerde geçen mânâyâ da mutâbıktır. Güneş ile gölge ve birbirine kavuşmuş gibi gözükken iki deniz hakîkatte birbirine karışmadığı hâlde insanlar bunu duyularıyla fark etmekten âcizdir. Bursevî, Suğr-i İskenderiye denilen yerde Bahr-i Şâm ile Nil nehrinin kesiştiği mahalde iki denizin birbirine karışmadığının müşâhede edildiği bilgisini aktarmakta, denizlerin arasındaki engeli, perdeyi idrâk edenin akıl olduğunu ve bu engele gözle değil akılla görülebilen, fark edilebilen engel denildiğini beyân etmektedir.¹⁹⁴

Nitekim dünyâda ezel ile ebedî âhiret bitişmiştir ve berzaha göre dünyâ ve âhiret dâhi böyledir. Berzah, dünyâ ve âhiret arasında bir geçiş yeri, bir köprü

---

¹⁸⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 56; M. Zeki Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 209.

¹⁸⁸ S.Uludağ, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁸⁹ S.Uludağ, *a.g.e.*, a.y.

¹⁹⁰ Mü’minûn 23/100.

¹⁹¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 5^b.

¹⁹² Rahmân 55/19.

¹⁹³ Rahmân 55/20.

¹⁹⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 5^b.

mesâbesindedir. Berzahın unsurları, eczâları âhirete bitişik olmakla dünyâ, dolaylı olarak âhiretle bitişiktir. Bursevî bu husûsa “herkes yarın için önceden ne göndermiş olduğuna baksın”¹⁹⁵ meâlindeki âyet-i kerîmeyi delil olarak ortaya koymaktadır. Burada âyette geçen “yarın” âhiret mânâsında kullanılmıştır ki “bugün,” dün ve yarına bitişik olduğu gibi dünyâ dâhi ezel ve ebede bitişiktir. Ebedden maksat âhiret hayâtıdır ki sonsuzdur ve Hak Teâlâ’nın ezeliyeti zıddını tard eden sıfat-ı selbiyedir.¹⁹⁶ Yâni, bu sıfat zıddı olan vakt-i evveli tard ettiğinden evveliyeti yoktur demektir. Allah Teâlâ evveldir, O’nun için mekân tahsîsi mümkün olmadığı gibi, zamân tahsîsi de mümkün değildir.

Bursevî, berzah hayâtı ile ilgili olarak, ulemâ-i rüsûm dediği bâzı sathî âlimlerin, şehitlerin rûhânî hayâtları cihetiyle rızıklandırıldıklarından yola çıkarak nikâhlarının da mümkün olabileceği görüşünü ileri sürdüklerini nakleder. Ancak kendisi bu görüşe, berzah hayâtının hakîkî, dünyâ hayâtının ise ona nispeten hayâli olması nedeniyle ve hakîkatin hayâl üzerine binâ edilemeyeceği gerekçesiyle karşı çıkar.¹⁹⁷ Müellif, şehitlerin nikâhı ile insanların cinlerle olan nikâhları meselesini birbiriyle karıştırmamak gerektiğini, zîrâ arada mâhiyet farkının olduğunu belirtir. Cinlerin melek gibi tamâmen rûhânî olmayıp, rûhânî yönlerinin baskın vâsıf olarak tezâhür ettiğini, bu nedenle değişik sûretlerde görülebildiklerini, cismâniyet cihetlerinin de bulunduğunu ve beşer ile olan izdivaçlarının bu yönleri ile mümkün olduğunu ifâde eder.¹⁹⁸ Bursevî, beşer ile cinler arasında cismâniyet cihetiyle bir ortak payda mevcût olduğundan, cinlerin belli bir şekle bürünerek beşerle evlenmelerinin imkânsız olmadığı görüşündedir.¹⁹⁹

Cennet hayâtında ehl-i îmânın hûr-i în ile evlenmeleri rivâyetlerde yer almaktadır. Hûriler aslen nûrdan yaratılmışlardır. Nûrdan izdivacî mânâda faydalanmak ise mümkün değildir, tarzında akla gelebilecek bir çelişkiyi Bursevî, hûr-i în’in istifâdeyi mümkün kılacak bir şekil ve mizâca büründüklerini iddiâ ederek

---

¹⁹⁵ Haşr 35/18.

¹⁹⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 5^b.

¹⁹⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 6^a.

¹⁹⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

¹⁹⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

bu husûsa, “âdil olan yöneticilere nûrdan kürsüler vaz’ olunur”²⁰⁰ rivâyeti delil olarak ortaya koyar. Burada zikredilen nûrun, cisimleşmiş bir özellik kazanmış olması lâzımdır ki üzerinde oturulabilsin îzâhı yapılmaktadır.²⁰¹ Bursevî ism-i hayyî îzâh ederken Peygamberimiz’ in (s.a.v) maddî ve mânevî hayâtı hakkında da bâzı açıklamalarda bulunur.

3.4.5. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) Maddî ve Mânevî Hayâtının Mâhiyeti

Peygamberlik zincirinin son ve en mükemmel halkası, nübüvvet semâsının en parlak yıldızı Hz. Muhammed (s.a.v.), pek çok edip, şâir ve mutasavvıfâ ilhâm kaynağı olmuş; onun sîreti, sûreti, sünneti hakkında binlerce kitap, onun maddî ve mânevî hakîkati husûsunda da külliyyetli miktârda na’tlar²⁰² yazılmıştır.

Rasûlullâh (s.a.v.), beşeriyetin en zirve şahsiyeti olması nedeniyle zâtî hayâtının da sâir hayatlardan daha mükemmel olması gerekmektedir. Allah Teâlâ , genelde bütün peygamberleri ve özelde bizim Peygamberimizi (s.a.v) bütün insanlığa maddî ve mânevî hayatta, iktidâ edilecek bir örnek, bir nümûne-i imtisal olarak gönderdiğinden, fıtratı da ifrat ve tefritten uzak bir şekilde “sırât-ı müstakîm”e²⁰³ mazhar, vasat mertebesinde yaratmıştır. Bu mükemmel yaratılıştan ötürüdür ki mi’rac gecesinde Hz. Îsâ ve İdrîs’i geçmiştir.²⁰⁴

Hz. Peygamber’in îmânı da diğer insanların hattâ peygamberlerin îmânından içerik ve derinlik yönünden çok farklı ve kapsamlıdır. Zîrâ bizim bilmediğimizi de bilir ve ona îmân eder. Bu husûsu müellifimiz, “Allah ile berâber olduğum bir vakit vardır. Ne mukarrebîn melekler, ne de gönderilmiş diğer peygamberler yanıma gelemezler”²⁰⁵ hadîs-i şerîfini delil olarak bizlere aktarır.²⁰⁶

²⁰⁰ Kaynağını bulamadım.

²⁰¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

²⁰² Na’t: Hz. Peygamberin mehdine dâir yazılan manzûmeler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Zeki Pakalın, *OTDTS*, II, s. 664; Emine Yeniterzi, *Dîvan Şiirinde Na’t*. TDV. Yay., Ankara 1993; a.mlf. “Türk Edebiyatında Na’tlara Dâir” *Türkler*, XI, 2002. ss. 762-767; a.mlf, “Türk Edebiyatında Na’t”, *Yağmur Dergisi*, Nisan-Mayıs-Haziran 2002; Ali Yıldız, “İtri’nin Na’tı”, *Yağmur Dergisi*, Nisan-Mayıs-Haziran 2002.

²⁰³ Fâtiha 1/6.

²⁰⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 6^b.

²⁰⁵ *Acluni*, II, 2150, s. 173.

²⁰⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 6^b.

Hız. İlsâ, annesi Hız. Meryem'den ötürü dünyâ ile zayıf bir alâkadan başka bütün nefsi unsurlardan tamâmen sıyrılmıştır. Hız. İdris ise on altı sene yeme, içme ve uykudan tamâmen kesilip “Onu yüce bir makâma yükselttik”²⁰⁷ âyet-i kerîmesinin işâretiyle de sâbit olduğu üzere, semâya yükseltilerek bir nevi melekî bir hayata mazhar edilmiştir. Buna rağmen bu mezkûr zâtlarda olan idrak Peygamberimizin (s. a. v.) idrakinden geri idi. Zîrâ Rasûlullâh'da olan idrâk tamdır. Bu nedenle uyumakla abdesti bozulmaz, namazda Allah Teâlâ'nın huzûrunda ön ve arkaya aynı anda nazar ederlerdi. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın vücûdu tamâmen vechdir, yâni vücûd-ı Hakk için görmeyi engelleyen veyâ sınırlayan arka ve yan gibi bâzı keyfiyetleri düşünmek abestir. Habîbullâh, Cenâb-ı Allah'ın en mükemmel aynası, “ekmel-i mezâhir” olduğundan vechindeki mübârek başı sâdece bir tarafı değil, ön-arka, alt-üst, sağ ve soldan oluşan “şey cihet” i berâber görürlerdi. Cenâb-ı Hakk'ın vechi husûsunda Bursevî, “Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır”²⁰⁸ mâlindeki âyet-i kerîmeyi zikrederek bu husûsta bâzı açıklamalar yapar. Örneğin: Namaz için Kâbe'ye müteveccih olanın namazı sahih olduğu gibi zaruret hâlinde her ne tarafa müteveccih olursa olsun yine sahihtir. Çünkü kayıt ile mukayyet olma hâli kullar için geçerlidir. Allah Teâlâ'nın kayıtlardan âzâde oluşu yâni “ıtlâk”ı ıtlâk-ı hakîkîdir.²⁰⁹

Burada geçen “Allah'ın yüzü” ifâdesi, mecâzî bir anlatım olup bunun, Allah'ın rahmeti, rızâsı ve nîmeti şeklinde anlaşılması gerektiği izâhları da yapılmaktadır.²¹⁰

Bursevî, kesâfetin Peygamberimizin (s.a.v.) görüşüne engel olmadığını, çok mükemmel bir göz keskinliğinin bulunduğunu, Araplardan en keskin görüşlülerin bile Süreyyâ²¹¹ yıldızlarından ancak altı veyâ yedisini görebildikleri hâlde o zât-ı muhteremin on iki adedini berâber görebildiğini nakleder. Semâdaki güneş ile yerdeki parıltıları birlikte aynı anda seyr eden o zâtın basar ve basîretine eşyâ ve

---

²⁰⁷ Meryem 19/57.

²⁰⁸ Bakara 2/115.

²⁰⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 6^b.

²¹⁰ Altuntaş, *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, (Bakara 2/115'e âit 25. Dipnot.), s. 17.

²¹¹ Yedi (veyâ altı) yıldızlardır ki; ikişer ikişer karşılıklı dururlar ve Ayın geçtiği yerlere yakın görünürler. Abdullah Yeğin v.dğr., *a.g.e.*, s. 898.

ekvan nasıl perde olur ve gerektiğinde Allah Teâlâ'yı müşâhede etmekten nasıl alıkoyar?²¹²

Hz. İdrîs, her ne kadar uzun müddet hissî işlerden ve özellikle uykudan kesilmişse de Rasûlullâh hiçbir şekilde uyumadı, evvel ve âhir dâima uyanık idi, zîrâ uykusu dâima mertebe-i hayâlde idi. Onun sırça kalbi mülk ve melekûtu, iki âlemi ve iki denizi birleştiren bir özelliğe sâhipti.²¹³ Zât-ı Hak bütün esmâ ve sıfatları ile en mükemmel olarak onda tecellî etmiştir. Sâirlerde olan tecellî ise tam olmayıp pâdişahın memurlarında görülen farklılık gibi kâbiliyyetleri oranında değişmektedir.²¹⁴ Güneşin, suyla dolu bir tas yüzeyindeki tecellîsi ile bir okyanus yüzeyindeki tecellîsi farklıdır. Bu farklılık güneşin mâhiyetinden ziyâde güneşe mukâbil olan âyînelerin mâhiyet ve kâbiliyyetlerinin farklılığından ileri gelmektedir ki esmâ-i ilâhiyye en a'zam mertebede Habibullâh'ta tecellî etmiştir.²¹⁵

3.4.6. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Âlemlere Rahmet Olması

Hak Teâlâ, Hayy ismi ile en başta Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.) nazar etmiş ve Hayy ismine mazhar olan bütün mahlûkâtı onun hakîkati ile vâsıflandırmıştır.²¹⁶ Bursevî ism-i hayy'in muktezâsı ile bütün insanların temiz fitratlı olarak yaratıldığını, ancak ebeveynlerin ve çevrenin etkisi ile sonradan yoldan çıktıklarını beyân eder ve bu mânâyı kuvvetlendiren “Her doğan temiz fitrat üzerine doğar sonra ebeveyni, onu Yahûdi, Nasranî veyâ Mecûsî yapar”²¹⁷ hadîs-i şerîfini nakleder.²¹⁸ Bundan sonra da vâizin vaazı ve mürşidin irşâdı kâr etmez.

Bursevî, Peygamber efendimizin *Kur'ân*'ın nassı ile âlemlere rahmet olarak gönderildiği hâlde, bâzılarının bu rahmetten mahrûm kalışının bir çelişki gibi görünmesine ilişkin şu meâldeki îzâhı yapar:

---

²¹² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 7^a.

²¹³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

²¹⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 7^b.

²¹⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

²¹⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

²¹⁷ *Aclûnî*, II, 1990, s. 125.

²¹⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 8^a.

Gerçi Peygamberimiz (s. a.v.) hakkında “Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik”²¹⁹ hitâbı var. Bu rahmet bütün âlemleri kapsamaktadır, ancak gazaba müstahak olanlar bu rahmetten mahrûmdurlar ve şeytan gibi recm edilmişlerdir. Bu mahrûmiyetteki kusûr Allah’ın rahmetini almaktan kaçınana âittir, yoksa rahmetteki noksanlıktan kaynaklanmamaktadır.²²⁰ Güneş ışığını her yere salar, ancak penceresini kapatıp, perdesini çekenin ışıktan mahrûm olması da kaçınılmazdır. Gözünü kapayan gündüzü kendisine gece yapar. Hz. Peygamber’in irşâdından kulağını tıkayıp gözlerini kapayanın da bu rahmet güneşinden mahrûm olması ilâhî adâletin gereğidir. Ve ağız tadı bozulan birisi, nasıl bal şerbetinden nefret ederse, hakkı kabûle istidâdı bulunmayan birisi de hikmetli söz ve sohbetten nefret eder.²²¹

3.4.7. Taklîdî ve Tahkîkî İmân

Bursevî, hakîkatı inkâr eden anlamındaki kâfirleri iki kısma ayırır: Bunlardan birinci kısım doğrudan *Kur’ân* âyetlerini ve emirlerini inkâr edenlerdir ki bunlar resmî, aşikâr kâfirlerdir. Müellif, bu cümleden sayılanlara “Allah’ın âyetleri hakkında inkâr edenlerden başkası tartışmaya girişmez”²²² meâlindeki âyet-i kerîmenin işâret ettiğini belirtir. İkinci kısımda yer alanların ise görünüşte *Kur’ân*’ın zâhirî âyetlerini inkâr etmediklerini ancak müktezâsıyla da amel etmeyip *Kur’ân-ı Kerîm*’de var olan hakîkatlere ciddî taraftarlık göstermediklerini, yâni zâhirî kabûllerine mukâbil tahkîkî bir îmânlarının bulunmadığını kaydeder. Bursevî, bu kısımda yer alanların “Ey îmân edenler! Allah’a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitâba ve daha önce indirdiği kitâba îmân edin. Kim Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur”²²³ meâlindeki âyet-i kerîmenin birinci derecedeki muhâtapları olduğunu, bu gibi kişilerin sâdece sûrî bir îmân ile îmân ettiklerini ve tahkîkî bir

---

²¹⁹ Enbiya 21/107.

²²⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 8^a.

²²¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 8^b.

²²² Enbiyâ 40/4.

²²³ Nisa 4/136.

îmândan mahrûm kaldıklarını belirtir.²²⁴ Bursevî, tahkîkî ve taklîdî îmân konusunu açıklarken maddî ve mânevî kalp ile ilgili olarak bâzı açıklamalar yapar.

3.4.8. Kalbin Hayat Bulması

Maddî ve mânevî kalbin birbiriyle olan ilişkisine birçok mutasavvîf dikkat çekmiştir. Maddî kalp nasıl ki vücûdun dört bir tarafına hayat suyu olan kanı pompalayan ve maddî hayatın devâmlılığını sağlayan çok önemli bir organ ise, aynı şekilde mânevî hayatın dört bir tarafına îmân nûrunu yayan bir merkezden bahsedilebilir ki buna da mânevî kalp denilir. Gazâlî, kalb denildiği zamân bâzen, rûh, bâzen de nefis dedikleri insanın hakîkatının anlaşılması, yoksa göğsün sol tarafına yerleştirilmiş olan et parçasının anlaşılması gerektiğini söyler.²²⁵

Bursevî, vücûdun hayat sâhibi olmasının, ancak kalbin diri olması ile mümkün olabileceğini, kalpten hayatın çıkması ile kuvâ ve hislerin de hayâtiyetlerini kaybedeceklerini belirtir.²²⁶ Müellifimiz, “Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine, insanlar arasında yürüyeceği bir nûr verdiğimiz kimsenin durumu, hiç karanlıklar içinde kalmış, bir türlü ondan çıkamamış kimsenin durumu gibi olur mu? İşte kâfirlere, işlemekte oldukları çirkinlikler böyle süslü gösterilmiştir”²²⁷ meâlindeki âyet-i kerîmenin zâhirî ve batîni yorumunu sentezleyerek yapar. Âyet-i kerîmede geçen ölü iken diriltme fiilini hem maddî hayât hem de mânevî kalp hayâtı açısından yorumlar. Müellif, insan kalbinin, cenin ve Âdem’in cesedi gibi ölü olduğunu, sonradan “ona rûhumdan üfledim”²²⁸ ile “O, dereceleri hakkıyla yükseltendir, Arş’ın sâhibidir. Buluşma günü hakkında (insanları) uyarmak için, irâdesiyle ilgili vahyi kullarından dilediğine, kendi indirir”²²⁹ âyetlerinin işâret ettikleri üzere sûret ve kalıb, hayât bulduğu gibi kalp dahi hayât bulup Hüdâ’ya tâbi olur. Yorumunu yapmaktadır.²³⁰

²²⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 8^b.

²²⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, Bedir Yay., 4. Baskı, (trc. A. Faruk Meyan), İstanbul 1972, I-II, s. 18.

²²⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 8^b.

²²⁷ En’âm 6/122.

²²⁸ Hicr 15/29.

²²⁹ Mü’min 40/15.

²³⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 8^b.

Bursevî, "... Tarafımdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir de 'kim ona uyarsa, onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir.' dedik."²³¹ Âyet-i kerîmesini tefsîr ederken, âyette geçen "yol gösterici" yi, insanın kalbine atılan, hayır ve şerri, hak ve bâtılı teşhis ve temyiz edebilme vasfını kazandıran, bir nûr olarak yorumlar. Bu nûr sâyesinde başlangıçta îmân, bilâhare ikân (yakîn), daha sonra müşâhede ve nihâyet ayân mertebesi hâsıl olur.²³² Bu yüksek vâsıflarla muttasıf bulunan bir kalbe sâhip olmak bir Allah vergisidir. Nitekim bir kısım insanlar ileri gidemeyip sıradan îmân ehli olurlarken kimisi de ebedî olarak bu nûrdan mahrûm kalırlar.²³³

3.4.9. Vahdet-i Vücûd

Yedi yüzyıldan beri İslâm âlimleri ve tasavvuf ehli arasında ihtilâflı bir mevzu olan vahdet-i vücûd fikrinin menşei hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu fikrin, Hind'den, Mısır'dan, Yunan'dan yâni eski dinlerden ve filozoflardan süzülüp gelen varlığın mâhiyeti veyâ başlangıcı etrâfındaki görüşlerden ibâret olduğunu savunanlar olduğu gibi, İslâm'a ve *Kur'ân-ı Kerîm*'e istinat ettiğini ileri süren âlim ve mutasavvıflar da vardır.²³⁴

Vahdet-i vücûd, bir bilme, Allah'tan başka varlık olmadığının idrak ve şuuruna sâhip olma, olarak târif ediliyor.²³⁵ Şuhûdî tevhîdde, yâni vahdet-i şuhûdda²³⁶ sâlikin

---

²³¹ Bakara 2/38.

²³² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 8^b.

²³³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 9^a.

²³⁴ İbn Arabî'nin konu edildiği hemen hemen bütün kaynaklarda onun tasavvufî anlayışı olan vahdet-i vücûda da yer verilmektedir. İbn Arabî ve vahdet-i vücûd hakkında daha geniş bilgi için bk. M. Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", *DİA*, XX, 493-516; a.mlf., *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibi'l-Vücûd, (Doktora Tezi, MÜSBE.)*, İstanbul 1995 ss. 128-254; a. mlf., "Ekberiyeye", *DİA*, X, 544-545; Hüsameddin Erdem, *a.g.e.*, ss. 38-90; Cağfer Karadaş, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin/İtikadî Görüşleri", *DİA*, XX, 516-50; Mahmut Kaya, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin/İslâm Düşüncesindeki Yeri", *DİA*, XX, 520-522. İsmâil Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd*, ss. 279-310; a. mlf., *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, ss. 258-287; Mustafa Tahralı, "Füsûsu'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alâkalı Bâzı Mes'eleler", Konuk, *a.g.e.*, I, ss. XXIX-LXIV; a. mlf., "Füsûsu'l-Hikemde Tezadlı İfâdeler ve Vahdet-i Vücûd" Konuk, *a.g.e.*, II, ss. 9-38; a. mlf., "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık", Konuk, *a.g.e.*, III, 9-63; Mahir İz, *Tasavvuf, Mâhiyeti, Büyüklere ve Tarikatler*, İstanbul ts. s. 157; Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, 5.bs. Ötüken Yay., İstanbul 1993. s. 49- 63. Süleyman Uludağ, *İbn Arabî*, ss. 114-128; Ahmed Ateş, "Muhyiddin Arabî", *İA*, VIII., 533-555; Banarlı, *a.g.e.*, c. I. ss. 120-122.

²³⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 554.

her şeyi bir görmesi geçicidir, birlik bilgide değil görmededir.²³⁷ Vahdet-i vücûdda ise, birlik bilgidedir. Yâni, sâlik gerçek varlığın bir tâne olduğuna, bunun da hakkın varlığından ibâret bulunduğuna, Allah ve O'nun tecellîlerinden başka hiçbir şeyin hakîkî bir varlığının olmadığına inanır.²³⁸ Vahdet-i vücûd ehli, bu bilgiye nazârî olarak değil, zevkî, hâlî bir şekilde ulaşabilir. Bu makâma gelen sûfiler, Hakk'ın vücûd denizine daldıkları için, (fenâfillâh) orada denizden ve dalgadan başka bir şey göremez. Kendi vücûdunu da bu deryâdan bir damla olarak kabûl eder. Bu hâlin nihâyetinde, istiğrak hâlinde damlayı da düşünemez duruma gelirler.²³⁹

Bursevî, Hatmü'l-evliyâ olarak nitelendirdiği ve vahdet-i vücûd meşrebinin mümessili olarak kabûl edilen İbn Arabî'nin tâkipçisi olduğundan, tasavvufun bu meşrebine sempati ile yaklaşır ve eserlerinde bu konuyu çeşitli yönleri ile işler. Müellif, iki şeyin fazlasıyla derin ve zor olduğunu, bunlardan birisinin, kazâ ve kader, diğèrinin ise vahdet-i vücûdu zevkle idrak etme meselesi olduğunu kaydeder.²⁴⁰ Bursevî, zevkle idrâk etmekten kastının ezbere konuşmak, kitaptan okumak veyâ taklitle vahdet-i vücûd risâlesi yazmak olmadığını, zîrâ ilhâda düşenlerin taklit yüzünden helâk olduklarını, muhakkikte ise ilhâd ve dalâlin olmayacağını, şeytânın o denli bilgisine rağmen sapan ve saptıran olmaktan kurtulamadığını belirtir.²⁴¹

Müellif, vahdet-i vücûd meselesi dolayısıyla bâzı evliyâyâ dil uzatıp ta'rizde bulunanları şiddetle tenkid eder. Gerek müptedî ve gerekse müntehî olsun herkesin edebini takınması gerektiğini yoksa merdûdlar zümresinden sayılacağını söyler. Zîrâ Allah tarafından makbûl olanları reddedenler Allah tarafından red edilirler.²⁴²

Bursevî, bu hakîkati bilmeyenlerin enbiyâyı alaya alarak zahmet verenler gibi, evliyâyâ da eziyet verenlerin, “Şüphesiz Allah ve Resûlünü incitenlere, Allah dünyâ

---

²³⁶ Vahdet-i şuhûd: Bir görme, sâlikin her şeyi Allah olarak, Allah'ın tecellîleri olarak görmesi, O'ndan başkasını görmemesi hâli. Bu hâl sekr, galebe ve gaybet gibi isimler verilen vecd ve istiğrak hâlinde kendini gösterir. Daha geniş bilgi için bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 553.

²³⁷ Süleyman Uludağ, *a.g.e.* a.y.

²³⁸ H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf Ve Tarikatlar*, s. 302.

²³⁹ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 117.

²⁴⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 9^a.

²⁴¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., a.y.

²⁴² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., a.y.

ve âhirette lânet etmiş ve onlara aşağılayıcı bir azap hazırlamıştır²⁴³ meâlindeki âyet-i kerîmeyi zikrederek mel'un olduklarını ileri sürer.²⁴⁴

3.4.10. Mürşid ve Mürşide Sadakat

Mürşid: Rehber, delil, kılavuz, yol gösteren anlamında kullanılan bir terim olup, tasavvuftaki karşılığı şeyhtir.²⁴⁵ Allah dostu, ilmi ve yaşayışıyla öne çıkan, büyük insan anlamında kullanılan şeyh,²⁴⁶ tasavvufî anlamda taliblere rehberlik ve irşâd etme liyâkatına sâhip olan insân-ı kâmil, rehber ve mürşid kişidir.²⁴⁷

Şeyh, günümüz genel tasavvuf çizgisindeki tarîkatların en önemli unsuru olup mutasavvıflarca etrâflı bir şekilde ele alınmıştır.²⁴⁸ Şeyh, “seyr ü sülûk”²⁴⁹ denilen mânevî yolculukta mürîdlerine rehberlik eder. Mutasavvıflar, mürîdin istenilen kıvâm ve dereceye gelebilmesi için bir mürşidin rehberliğine ihtiyaç duyulduğu hususunda hemfikirdirler.²⁵⁰

Bu mürşidlerin vazîfesi, Allah için insanları halktan Hakk’a ulaştırmaktır. Okulda hoca ne ise, dergâhta mürşid de odur. Hoca akıl ile meşgûl iken, şeyh kalp, rûh ile meşgûldür. Bedenin zâhirî hastalıklar için nasıl bir tâbîbe ihtiyâcı varsa, bâtınî hayâtın hastalıklarını, nefsin noksanlarını teşhis ve tedâvi etmek için de bir mürşide

---

²⁴³ Ahzâb 33/57.

²⁴⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 9^a.

²⁴⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 388.

²⁴⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 396.

²⁴⁷ Süleyman Uludağ, *a.g.e.*, s. 496.

²⁴⁸ Şeyh-mürîd konusu ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Himmet Konur, “Mesnevî’de Mürîd-Mürşid İlişkisi” *Tasavvuf Dergisi*, Yıl. 6, S. 14, Ankara 2005, ss. 149-157; Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 524-537; Necmüddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat [Risâle ile'l-Hâim]*, (Haz: Mustafa Kara), İstanbul 1980, 87-88; Sühreverdî, 103-117, 505-518, 519-526; Kelebâzî, *a.g.e.*, ss. 200-20202; Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, s. 61, 193; Selçuk Eraydın, *a.g.e.*, ss. 227-228; Sülemî, *a.g.e.*, ss., 9-19, 47, 56, 77, 107-108; Hucvirî, *a.g.e.*, ss. 125-138.

²⁴⁹ Seyr ü sülûk: Hakk’a ermek için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan mânevî ve rûhî yolculuk. Ehl-i sülûk, nefsindeki kötü huylardan arındığı ve iyi huylar edindiği ölçüde bu yolculukta mesâfe alır. Seyr ü sülûkün gâyesi sâlikin kişisel arzu ve isteklerini yok edip tam anlamıyla kendisini ilâhî irâdenin hâkimiyeti altına sokması, bu sûretle diğer insanlara rehberlik yapmasına imkân veren kâmil insan mertebesine yükselmesidir. Bir mürîdin seyr ü sülûkünü tamâmlaması bu ehliyeti kazanması anlamına gelir. Bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvufî Terimler Sözlüğü*, ss. 467-468; Hasan Kâmil Yılmaz, *a.g.e.*, s. 193; Seyr ü sülûk ile seyahat arasındaki ilişki için ayrıca bk. Süleyman Uludağ, “İslâm Geleneğinde Seyâhat Kavramı”, *Keşkül, Süfi Gelenek ve Hayat*, Nisan/Haziran 2005, S. IV, ss. 4-11; Süleyman Solmaz, “Divân Şiirinde Sefer”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2005, S. 17, ss. 133-145.

²⁵⁰ Konur, *a.g.m.* ss. 149-157.

ihtiyaç vardır.²⁵¹ Ancak mürîd, hidâyetin Allah'tan olduğunu şeyhin ise ilâhî hidâyete sâdece vesîlelik yaptığı husûsunu akıldan çıkarmamalıdır.²⁵²

Buna mukâbil mürîd şeyhine karşı mutlak bir bağıllık, hürmet ve hüsn ü zan içinde bulunmalıdır.²⁵³ Tasavvuf klasiklerinde mürîdin teslimiyet hâli, gassalın önündeki cenâzeye benzetilmiştir. İbn Arabî'ye göre evliyâ, Allah Teâlâ Hazretlerinin dilediği ve ta'lim-i ilâhisine ittıla' kıldığı kullarıdır.²⁵⁴ Eşrefoğlu Rumî'ye göre ise şeyhlik, deniz gibidir, hiçbir şey onları bulandırmaz, bulandıramaz, onlarda tağayyür denen şey yoktur, tağayyür eden kimse asla mürşidliğe yaramaz.²⁵⁵ Bursevî, şeyhin gerekliliği husûsunda "Allah'tan vesîle isteyiniz"²⁵⁶ âyetini delil olarak zikreder ve burada geçen vesîleyi ise üstâd-ı bâtın olarak kabûl eder.²⁵⁷

Bursevî, bu konu ile ilgili olarak Ebû Yezîd-i Bistâmî (k.s.)'den şu anekdotu aktarır: Ebû Yezîd'in müritlerinden birisinden beklenmeyen olumsuz bir davranış sâdır olduğunda, Ebû Yezîd "Allah'ın nazarından sâkit olan bu adamı terk ediniz" demiştir. Bu kişi Ebû Yezîd'in nazarından sakıt olduğu halde, neden "Allah'ın nazarından sakıt olan" kişi diye nitelendirilmiştir? Bursevî, bu sözde, mürşidin nazarından sâkit olanın Hakk'ın nazarından da sâkit olmuş gibi muâmele gördüğüne bir telmih olduğunu kaydeder. Devâm eden satırlarda, bahsi geçen kişinin, bilâhare şeriat dâiresinin dışına çıkıp, birçok musîbete giriftar olduğunu, sâdece zâhirî musîbetle kalmayıp, kalbin kararması ve nûrunun karanlığa dönüşmesi gibi bâtınî musîbetlere de maruz kaldığını kaydeder. Bu durumun hayâtın sonra bir nevi ölüm olduğunu bildirir.²⁵⁸ Müellif, sâlikin bu kadar mânevî merhâleleri kat' ettikten sonra bozulmanın nasıl mümkün olabileceğini şu şekilde değerlendirir:

---

²⁵¹ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, s. 359; Abdu'l-Bârî en-Nedvî, *Kitap ve Sünnetin Ruhuna Göre Tasavvuf ve Hayat*, TDV. Yay., Ankara, 1998, ss. 251-252.

²⁵² Süleyman Uludağ, "Mürîd", *DİA*, XXXII, 48; a. mlf., *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 388.

²⁵³ Genel olarak mürîdlerin sâhip olması gereken vâsıflar için bk. Ebû Tâlib el-Mekî, *Kûtu'l-Kulûb*, Umran Yay., (trc. Yakup çiçek), İstanbul 1998, I, ss. 413-432.

²⁵⁴ Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, IV, 143; İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, ss. 514-515.

²⁵⁵ Eşrefoğlu Rumî, *a.g.e.*, s.427.

²⁵⁶ Mâide 5/35.

²⁵⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Vesimiyye*, 45^b.

²⁵⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr, 9^b.

Mezkûr mürîdin, mürşide bağlılığının gerçek olmadığını şâyet gerçek olsaydı bu geri dönüşümün olmayacağını, çünkü Allah katında makbûl olanın bu makbûliyyetten çıkmayacağını yâni kat' edilmesi gereken merhâleleri geçip bütün kayıtları aştıktan sonra hakîkî vuslatı bulanların bir daha nefse boyun eğmeyeceklerini kaydeder. Zîrâ, “kıymetsiz bakırın, büyük bir iksirle saf altına dönüştükten sonra bir daha bakıra dönüşmesi mümkün değildir” der.²⁵⁹

Müellif, aşağı mertebede olanların yükseğe çıkabileceğini ancak yüksekte olanların ise aşağı mertebeye inmelerinin mümkün olmadığını belirtir. Bursevî, kâmil birisinin kusûrunu ortaya çıkarmaya ne kadar gayret sarf edilirse edilsin, muvaffak olunamayacağı kanâatindedir. Bu kanâatini, miski soğan diye başkasına göstermenin hakîkati değiştirmeyeceği ve miski, misk olmaktan çıkarmayacağı, çünkü güzel kokusunun hakîkatten haber vereceği misâli ile pekiştirir.²⁶⁰

Bursevî, mürşidin, mürîdi belli bir hâl ve tavra getirebilmesi yâni işleyebilmesi için kâbiliyyetinin müsâit olması gerektiğine dikkati çekerek şu misâlleri verir: Yumurta bozuk olduktan sonra en mükemmel kuşun altına konulsa da yavru çıkmaz; keza karga yumurtası, tavusun altına da konulursa yine karga yavrusu çıkar; sert ve elverişsiz taşı cilâlamakla, âyîne elde edilemez; ancak bir âyîne şâyet paslanmışsa temizlemekle parlaklığı ortaya çıkarılabilir; Çünkü aslı âyinedir, parlamaya kâbiliyyeti vardır; ancak taşı parlatmaya çalışmak emeği boşa harcamaktır; zîrâ aslı taştır ki parlamaya kâbiliyyeti yoktur.²⁶¹

Ancak mürîdin kâbiliyyetinin var olup olmadığını tâyin etmek o kadar kolay değildir. Buna ancak mürşid karar verir. Bursevî, terbiyeye muhtaç olan bâzı sâliklerin örtüsünün çok kalın olduğunu, mürşidin bu örtüyü inceltip, hafifletirinceye kadar çok zahmet çektiğini, bu husûsa Hacı Bayram-ı Velî'nin, Akşemseddin hakkında muhtemelen zâhirî ilimden kurtulma çabalarına telmîhen “Şu oğlanın ağzından mürekkep karasını silinceye kadar çok zahmet çektik”²⁶² sözünü

²⁵⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr, a.y.

²⁶⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr, 9^b, a.y.

²⁶¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 10^a.

²⁶² Ali İhsan Yurt, Şemseddin isminin önüne “Ak” kelimesinin getirilerek “Akşemseddin” lakabıyla çağrılması nedeninin, Hacı Bayrâm-ı Velî'nin: “ondan karalığı gidermekte güçlük çekmedik”

nakleder.²⁶³ Bundan anlaşılıyor ki mürîdin örtüsünün çok kalın olması ve terbiyesinin çetin olması kâbiliyyetinin olmadığı anlamına gelmemektedir.

Bursevî, “la’l-i bedehşân” denilen yakutun aslının taş olduğunu ve kanın ciğerde terbiye ile kıymet kazandığını belirterek, ham hâlde bulunan mürîdin bâzı ameliyelerden geçip, arınıp faydalı hâle gelebileceğine, böylece mürîdin mânevî olarak ölümden kurtarılıp yeniden hayâta kavuşturulabileceğine işâret etmektedir.²⁶⁴ Müellif, hayât ve ism-i hayy ile bağlantılı olarak mâû’l-hayât ve Hz. Hızır ile ilgili bâzı açıklamalarda bulunur.

3.4.11. Hz. Hızır

Çeşitli kaynaklarda Hz. Mûsâ döneminde yaşamış ve peygamber olması kuvvetle muhtemel, hikmet ve ilim sâhibi bir şahsiyet olarak tanımlanan Hz. Hızır’ın ismi *Kur’ân-ı Kerîm*’de geçmemektedir. Ancak Kehf sûresi'nin 60-82. âyetlerinde yer alan Hz. Mûsâ ile ilgili kıssada “Derken kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş, kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik”²⁶⁵ diye sözü edilen şahsın Hızır (a.s.) olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁶

Hızır, efsânevî kişiliği ile folklor, tasavvuf, halk inançları anlayışlarında etkisini göstermiş ve klasik kültüre de en geniş şekilde yansımıştır.²⁶⁷ Ayrıca İslâmî literatürde üzerinde durulan en önemli şahsiyetler arasında yer almıştır.²⁶⁸

Yukarıda zikredilen âyetlerde bahsedilen Hızır kıssası başlangıcından beri en çok tasavvuf çevrelerinde heyecanla ele alınmıştır. Bunun nedeni bu kıssanın, tasavvufun merkezinde yer alan irşâd ve “ilm-i ledünn”ü²⁶⁹ temsîl edişidir. Kıssada

---

şeklindeki ifâdesi olduğunu, çeşitli kaynaklara dayanarak nakletmektedir. Bk. Ali İhsan Yurd, *Akşemseddîn, Hayatı ve Eserleri*, MÜİFV. Yay., (düzeltme ve eklemelerle yayına hazırlayan, Mustafa S. Kaçalın), İstanbul 1994 s. 24. Bu bilgi Bursevî’nin yukarıdaki ifâdesi ile çelişiyor gibi gözükse de aslında hakîkatı ifâde ediyor. Çünkü karalığın giderilmesi ameliyesi daha önce bir “karalığın” varlığının da kabulü anlamına gelmektedir.

²⁶³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 10^a.

²⁶⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 10^a.

²⁶⁵ Kehf 18/65.

²⁶⁶ Hamdi Döndüren, Ahmet Önkal, “Hızır”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, www.İhyasamil.org.

²⁶⁷ Cemal Kurnaz, “Hızır/Edebiyât”, *DİA*, XVII, 411.

²⁶⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. İlyas Çelebi, “Hızır”, *DİA*, XVII, 406-409.

²⁶⁹ Ledün ilmi: Tasavvufta Allah’tan vâsıtasız gelen bilgi, ilhâm anlamında kullanılan bir terimdir. Hz. Hızır ve ilm-i ledün konusu için bk. Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, I, 304; Hucvirî, *a.g.e.*, ss. 201-202;

Allah Teâlâ'nın, Hz. Mûsâ'nın bilmediği ancak kulu Hz. Hızır'a öğrettiği ilimden, yâni ilm-i ledünden bahsedilmektedir ki tasavvufî yorumlara göre Hz. Mûsâ; öğrenen, tâbi' ve mürîd pozisyonunda iken, Hz. Hızır ise öğreten, metbû' ve mürşid pozisyonundadır.²⁷⁰

Hızır'ın abdalların²⁷¹ öncüsü olarak kabûl edilerek en yüksek mevkiye oturtulması tasavvufun gelişiminde önemli bir dönüm noktası olmuştur.²⁷² Birçok sûfî Hızır tarafından irşâd edildiğini ve onunla görüşüp sohbet ettiğini söylemiştir.²⁷³ Bunlardan birisi de müellifimiz İsmâil Hakkı'dır.

Bursevî, incelememize konu olan eserinde h. 1112/ M.1700 târihinde²⁷⁴ Medîne ile Tebuk arasında bir yer olan Ulâ menziline yakın bir yerde hac yolculuğu esnâsında Hızır'la mülâkî oluşunu otobiyografik bir üslûpla anlatır.

Eşkîyâ hacılara saldırınca kendisinin ilhâm-ı ilâhî ile bütün malını ve kitaplarını bıraktığını, İbrâhim (a.s.)'in ateşe atıldığında üzerinde “örtüden başka bir şey

---

Abdulkahîm Yüce, *Râzî'nin Tefsinde Tasavvuf*, s. 114,118; İdris Şengül, *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, Işık Yay., İzmir 1994, s. 292; Süleyman Uludağ, “Bâtın İlmi”, *DİA*, V, 188: a. mlf. *Tasavvuf Terimleri sözlüğü*, s. 335; Yusuf Kenan Atılgan, *Ledünnü İlmin Hz. Mûsâ-Hızır (a.s.) Kıssası Bağlamında Kelâmî Açından Değerlendirilmesi*, (basılmamış Yüksek Lisans Tezi CÜSBE), Sivas 2006, ss. 54-67; Nurten Özler, *Tasavvufta Hızır Telakkisi ve Niyâzî Mısri'nin Hızır Risâlesi*, (basılmamış Yüksek Lisans Tezi MÜSBE.), İstanbul 2004, ss. 92-93.

²⁷⁰ Süleyman Uludağ, “Hızır/Tasavvuf ve Halk İnancı”, *DİA*, XVII, 409-410.

²⁷¹ Abdâl: Tasavvuf ve İslâmî edebiyât alanlarında kullanılan bir terimdir. Birinin yerine geçen, karşılık anlamına gelen bedel ve bedil kelimelerinin çoğuludur. Tasavvufî anlamda ise “dünyâ ilgilerinden kurtularak kendisini bütünüyle Allah yoluna adayan ve ricâlu'l-gayb diye adlandırılan veliler topluluğu içinde yer alan “sûfî veyâ erenler” anlamına kullanılmaktadır. Bu kelime yerine budelâ kelimesi de kullanılmaktadır. Abdallar, insanlara karşı iyi niyetli, kendilerine kötülük yapanları bağışlayan, sâhip oldukları şeyleri başkalarıyla paylaşan, kazâ ve kadere gönül hoşluğu ile boyun eğip rızâ gösteren, haramlardan titizlikle kaçman, ibâdetlerinde ihlâs ve samîmiyeti ön planda tutan, sevgi, şefkat, merhamet ve iyi niyet gibi ahlâkî erdemlerle donanmış kimselerdir. Hadîs olduğu öne sürülen rivâyetlerde abdalların sayıları konusunda 7, 30, 40, 70, 80 gibi değişik rakamlar verilmektedir. Yaygın görüş ise sayılarının 40 kişi olduğudur. Ancak abdal konusu ile ilgili hadîslerin büyük bir kısmı veyâ tamâmı titiz muhaddisler ve kelâmcılar tarafından senet veyâ metin tenkidine tâbi tutularak reddedilmiştir. Abdal ve budelâ kelimeleri tasavvuf geleneğinde ifade edildiği anlamda *Kur'ân-ı Kerîm*'de yer almamıştır. Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Ögke, “Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricalu'l-Gayb: İbn Arabî'nin Görüşleri”, *Tasavvuf Dergisi*, Ankara, 2001, S. 5, ss. 161-201; Ahmet Yıldırım, “Tasavvufta Ricâlu'l-Gayb Telakkisi ve Konuyla İlgili Bazı Rivâyetler”, *SDÜİFD.*, İsparta 1997, S. IV, ss.117-147; Süleyman Uludağ, “Abdal”, *DİA*, I, 59-60; Süleyman Ateş, “Kutub”, *DİA*, XXVI, 498-499; Mehmet Canbulat, “Abdâl”, *Dînî Kavramlar Sözlüğü*. www.diyaret.gov.tr; Kelebâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf)*, (haz. Süleyman Uludağ) Dergah Yay., İstanbul 1992, 281.

²⁷² Süleyman Uludağ, *a.g.md.*, s. 410.

²⁷³ Hızır ile görüşüğünü beyân eden zâtlarla ilgili olarak bk. Ömer Faruk Hilmi, *Hızır Aleyhisselâm*, Fatih Yay., İstanbul 2002, ss. 202-284.

²⁷⁴ Namlı, *a.g.e.*, s. 77.

olmadığı” durumuna iktidâen, tesettüre zarar vermeyecek şekilde bütün elbiselerini çıkarıp, kâfilenin arasından sıyrılarak kendisine emredilen tarafa doğru yol aldığını anlatır.²⁷⁵ Bu yolculuk esnâsında takâttan kesilip bir yerde yığılıp kaldığını ve geceyi bu şekilde geçirdiğini, hayâtından ümidi kesik bir durumda iken, birisinin yanına gelip kendisine, bulunduğu yerden kalkmasını söylediğini nakleder.²⁷⁶ Kendisi, “ayağa kalkmaya mecâlim yok” diye mâzeret beyân etti ise de o zâtın, “Seni hacılara ulaştırmaya geldim” deyip ellerinden tutup ayağa kaldırdığını, mehtâbın ışığında o zâtın yüzüne baktığında gaipten “Hızır’dır” sesini duyduğunu nakleder. Sîmâsına dikkat ettiğinde kitaplarda tasvir edildiği gibi olduğunu ve kendisini kısa sürede hacılara ulaştırdığını, “Ben seninle yine buluşurum” deyip âniden kayıplara karıştığını anlatır.²⁷⁷ Bu olaydan sonra ilâhî bir hitâba muhâtap olup kendisine “Korunman için İbrâhim Edhem²⁷⁸ duâsını²⁷⁹ oku” denildiğini, ancak mecalsizlikten o duâyı lisânen değil kalben okuduğunu, etrâfına üfürdüğünü ve bunun tesiriyle oradan geçmekte olan bâzı eşkıyâların şerlerinden korunduğunu nakleder.²⁸⁰

---

²⁷⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 12^a; *Kitâbü'n-Netîce*, I, 244-245.

²⁷⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 12^b.

²⁷⁷ İsmâil Hakkı'nın bu gibi özel hâlleri ile ilgili olarak, Ayni, “İsmâil Hakkı'nın Supra-normal Husûsî Hâlleri”, başlığı altında şunları kaydeder: “Bu yüksek adamın muhtelif kitaplarında münâsebet düştükçe kendi husûsî hâllerine dâir verdiği bâzı tafsilât, onun zâtında ara sıra âdetin üstünde pek mühim birtakım rûhî hadîseler cereyan etmiş olduğunu gösteriyor. Her yazısı, gâyet samîmî ve doğru bir insan olduğuna şahâdet eden müellifin vukûunu haber verdiği o hâdiseleri bir vehim ve hayâl mahsûlü saymam” dedikten sonra bu husûsta şüphesi olanları ismini zikrettiği ilmî müşâhede ve tecrübeler mahsûlü kitapları okumaya dâvet eder. Bk. Ayni, *a.g.e.* s. 81.

²⁷⁸ İbrâhim b. Edhem (ö. 161/777): Künyesi, Ebû İshâk b. Edhem b. Mansûr şeklindedir. Belh bölgesinden bir melikin oğlu idi. Bir gün ava çıkmıştı. İninden çıkardığı bir tilkiyi takip ederken birden gaybden gelen bir ses (ilhâm) ona: Ey İbrâhim sen bunun için mi yaratıldın?! Bu işi yapmaya mı memur kıldın?! diye hitab etti. Sonra eğerinin ön kaşından bir ses ona: Vallâhi sen ne bunun için yaratıldın ne de bunu yapmakla emr olundun! dedi. Bunun üzerine atından indi, babasının çobanlarından birine rastladı, çobanın yünden (sûftan) yapılmış cübbesini aldı, sırtına giydi, atı ile birlikte yanında bulunan her şeyi çobana verdi. Sonra sahranın yolunu tuttu ve Mekke'ye geldi. Burada Süfyân Sevrî (ö. 169) ve Fudayl b. İyâz (ö. 187) gibi zâhidlerle dotluk kurdu, daha sonra Şâm'a geldi ve burada vefât etti. Daha geniş bilgi için bk. Kuşeyrî, *a.g.e.*, ss. 78-79; Hucvirî, *a.g.e.*, ss. 200-204; Feridüddîn Attar, *a.g.e.*, ss. 144-167; Reşat Öngören, “İbrâhim b. Edhem”, *DİA*, II, 293-295.

²⁷⁹ Söz konusu İbrâhim Edhem duâsı şudur: “Allahümma'hrûsnâ bi-aynik'e'lletî lâ tenâm, ve'knufnâ bi-rüknike'llezî lâ-yürâm, ve'rhamnâ bi-kudretike aleynâ, felâ nehlikü ve ente sikatünâ ve recâünâ”. Türkçesi: Allahım! Uyumayan gözlerinle bizi koru, sarsılmayan rüknünle bizi kucakla, helâk olmamamız için üzerimizdeki kudretinle bizlere merhamet et. Sen bizim güvence ve sığınağımızsın. Bk. Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 12^b.

²⁸⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 13^b.

Bursevî, eserinde Hz. Hızır ile ilgili kısa ve öz olarak, yukarıda zikredilen âyet-i kerîmelerde de mânâsı kısmen derc edilen şu bilgileri vermektedir: *Kur'ân-Kerîm*'de yazılı olduğu üzere, Hz. Mûsâ ve Yûşâ (a.s.) Hz. Hızır'ın dâveti üzerine yola çıkarken deryâ kenarında bir miktâr istirahat etiler. İstirâhat ettikleri yerde “âb-ı hayât”²⁸¹ olması nedeni ile o sudan, azık olarak berâberlerinde getirdikleri tuzlu balığın üzerine bir damlanın sıçraması üzerine Allah'ın izni ile o balık dirilip denize atladı. Çünkü o hayât suyu ilâhî rûh ve Rahmânî feyz sûretinde idi ki temas ettiği şeyi diriltirdi. Hz. Hızır'ın ismi de buradan gelmektedir. Kupkuru bir yerde oturup, zemîn hemen tâze otlarla şenlenmiş. Hızır günü dedikleri bu münâsebet iledir. Havalanın ısınması sâyesinde yeryüzü baştanbaşa yeşilliklerle dolar.²⁸² Sâmirî bu sırrın farkına varıp, bir kabza alıp “icl”in (dana) heykelinin içine yerleştirerek, danada böğürme sesi ve hayât eseri ortaya çıktı. Nitekim bu husûsa Bursevî, “Sâmirî, şöyle dedi: “Ben onların görmediği şeyi gördüm. Elçinin izinden bir avuç avuçladım da onu attım. Böyle yapmayı bana nefsim güzel gösterdi”²⁸³ âyetini delil olarak zikretmektedir.²⁸⁴

Bursevî, insân-ı kâmilin nefesinin dahi böyle mucizevî bir etkisinin olduğunu, bu nefesin, verildiği ortamı hayâtlandırdığını söyler ve bu husûsta Ebû Yezîd-i Bistâmî (k.s.)'den şu sözü nakleder: “Gafil ulemâ ölü gibidir; keşif ehli ârifler ise diridirler ve onlardan ders alanlar dahi onlara benzerler.”²⁸⁵ Bursevî, Hızır'ın letâfet peydâ ederek çeşitli sûretlerde görünmesi (temessülü) vesîlesi ile temessül ve abdal bahsine geçiş yapar.

3.4.12. Temessül ve Abdâl

Dînî-tasavvufî literatürde yer alan “temessül” terimi bir varlığın herhangi bir keyfiyette misâlinin ortaya çıkmasını ifâde eder.²⁸⁶ Kesîf maddî unsurların, nûrânî parlak varlıkların bir de rûhânîlerin temessülü şeklinde üçe ayrılmaktadır:

---

²⁸¹ Âb-ı Hayat hk. Bk. Ahmet Yaşar Ocak “Âb-ı Hayat” *DİA*, I., 1-3; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.15.

²⁸² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 11^a.

²⁸³ Tâhâ 20/96.

²⁸⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 11^a.

²⁸⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 11^a.

²⁸⁶ Râgıb el-İsfahânî, “msl” md, *el-Müfredât*, s. 700.

Birincisi: Kesîf unsurların yansımalarıdır ki bunlar ayn değil, gayrdır ve ölüdür. Örneğin, bir insanın aynada görünmesi sâdece görüntüden ibâret kalır. Yâni aynalarda görünen bütün sûretler cansızdır ve içinde görünenin (insanın) hüviyeti ve hakîkati ile bir ilişkisi yoktur.

İkincisi: Maddî nûrânî varlıkların akisleridir. Bu akis öznenin aynısı olmadığı gibi gayrı da değildir. Bire bir örtüşmüyor, ancak o nûrânî varlığın çoğu özelliklerini taşıyor. Örneğin, güneşe tutulan aynaya yansıyan ışıktaki parlama, ısı, ışık verme ve hattâ yedi renge sâhip olma gibi özellikler vardır. Aslında, öznedeki bulunan özellikler zayıf da olsa sûrete yansımaktadır.

Üçüncüsü: Nûrânî rûhların yansımalarıdır ki, bu yansımaya, hem canlıdır, hem de ayndır.²⁸⁷ Yâni bire bir ilişki söz konusudur. Fakat bu tezâhür ve temessül âyînelerin kabiliyeti oranında gerçekleştiğinden o rûhun gerçek mâhiyeti tam olarak temsil edilemeyebilir. Örneğin, Hazret-i Cebrâil (a.s), Dihye sûretinde Peygamberimizin (s. a. v) huzûrunda bulunduğu bir anda, görevlendirilmiş olduğu başka birçok işi aynı zamânda yapmış ve aynı anda birçok yerlerde bulunabilmiştir.²⁸⁸ Yaptığı bir iş diğer bir işe mâni olmamıştır.²⁸⁹

Bu sırdan dolayı evliyâdan, ziyâdesiyle ile nûrâniyet kazanan ve “abdâl” denilen bir kısım insanlar bir anda birçok yerlerde görülebilmıştır.²⁹⁰ Aynı kişinin ayrı ayrı işleri aynı anda yapması mümkün olmuştur.

Bursevî, bir insanın bu hâle nasıl gelebileceği husûsunda “O’nu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku”²⁹¹ âyetinden yola çıkarak bâzı açıklamalar yapmaktadır. Müellif, zikredilen âyeti Allah Teâlâ’nın hayât-ı zâtîyyesi kemâl üzerine olduğundan, cismânî vâsıflardan ve mevcûdâtın kayıtlarından ve zaaflarından uzak olduğu, bunun için onda mevcûdât gibi uykunun ağırlığı ve ihtiyâcının olmadığı

---

²⁸⁷ Hz. İsa’nın yerine Yahûdilerden birisinin ona teşbih olunarak öldürülmesi ve Hz. İsa’nın bu âlemde hayat-ı nûrâniye ile yaşamasının temessülle ilgisi için bk. Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, III, ss. 126-127, 149, 150.

²⁸⁸ Daha geniş bilgi için bk. Abdullah Yeğin-Abdülkadir Badıllı, “Temessül”, *OTABL*, ss. 980-981.

²⁸⁹ Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, II, 228.

²⁹⁰ Cibrîl’in Hz. Meryem’e beşer sûretinde temessülü için bk. Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, III, 151.

²⁹¹ Bakara 2/255.

şeklinde tefsîr eder.²⁹² Melekler de lâîf olduklarından onlarda dahi uykunun veyâ uyku ihtiyâcının ağırlığı hissedilmez. Bu nedenle Ramazan ayında, sırr-ı Samediyet²⁹³ ve meleklere benzemek vardır. Çünkü gündüzleri insan oruç sâyesinde yeme ve içmeden kesilir ve gecelerin ihyâ edilmesi vesîlesi ile de uyku uyanıklığa dönüşür. Tasavvufî tâbîrle gündüzleri sâim ve geceleri kâim olmaya devâm eden kişi abdâl rütbesine ulaşır.²⁹⁴

Müellifimiz abdâl rütbesine ulaşmak için dört şartın lâzım olduğunu ve bu şartları yerine getirenin rûhâniyeti galip olup Hızır ve melâike gibi istediği sûretlerde temessül edebileceğini kaydeder ve bu dört şartı şu şekilde sıralar:

1. “Samt”dır ki zâhir ve bâtının, nefsî konuşma ve sohbetlerden uzak olmasıdır. Tasavvufî kaynaklarda abdalın dört vasfından biri olarak zikredilir. Hakikat noktasında samt yoktur, çünkü bütün mahlûkât Allah’ı zikrediyor. Burada önerilen örfî mânâdaki konuşmaktan iktisâd etmektir.²⁹⁵ Bunu sağlamak ise ancak zikrullâha devâm etmekle mümkün olur.²⁹⁶ Bilindiği gibi ehl-i tasavvuf dilin âfetlerinden korunmak için az konuşmayı veyâ sükûtu tercîh etmişler, hattâ bu hasleti tasavvufun esasından saymışlardır. Allah tarafından insana iki kulağa mukâbil bir ağızın, keza iki dudağa mukâbil bir dilin verilmesi boşuna değildir. Bu tasavvufî hakikat halk diline “İki dinle bir konuş” veyâ “İki düşün bir söyle” şeklinde yansımıştır. Tasavvufta susma, tefekküre vesîle ise makbûldür. Dünyâyı düşünmeye vesîle ise makbûl değildir.²⁹⁷

2. Uzlettir ki, zâhir ve bâtını, halktan ve değişik şeyleri zihnen düşünmekten tamâmen uzaklaşmaktır. Bu mânâdaki bir uzlet, aynı zamânda birinci maddede zikredilen “samt”a da vesîledir. Çünkü halk ile iç içe olmayan kimse dilini lüzumsuz

---

²⁹² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., 11^b.

²⁹³ Herşeyin kendisine muhtaç olduğu, kendisinin de hiçbir şeye muhtaç olmadığını belirten bir kelime. Bu tâbiri, ilk defa kullananlardan biri olarak, Sühreverdî el-Maktûl gösterilmektedir. Ona göre samediyet, samedden türemiştir. O (yâni Allah) yok olmayan Bâkîdir. Yine bu kelimenin, doyurulmayan dâim olduğu, ayrıca ihtiyaç hâlinde kendisine başvuru ve bu durumuyla sürekli ihtiyaçların yöneldiği merkez olduğu söylenir. Herşeyin O'na ihtiyacı var, O'nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, <http://www.tasavvufalemi.com>.

²⁹⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr ., 11^b.

²⁹⁵ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, s. 177.

²⁹⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

²⁹⁷ Samt hk. daha geniş bilgi için bk. Ebû Tâlib el-Mekkî, *a.g.e.*, ss. 417-418.

mâlâyânî konuşmalardan muhâfaza eder.²⁹⁸ Bu zamânda lüzumsuz konuşmalar bir yana lüzumlu olarak görülen sohbet ve konuşmalardan bile tasarruf etmek gerekmektedir.²⁹⁹

3. Abdâl olma yolunda kat edilmesi gereken üçüncü merhâle, “cû”dur.³⁰⁰ Oruç tutmaya devâm edip iftarda bile yemeği az yemek ve helâlinden yemeği prensip hâline getirmek gerekir.³⁰¹

Cu‘ ehlüllahın zîneti olup sâdece yemekten kesilmek değildir. Bütün nefsi isteklerden elden geldiğince kaçınmaktır. Haddi aşan açlık makbûl değildir. Zîrâ hiçbir şey yemeden içmeden yaşamak Sâmed olan Allah’a mahsûstur.³⁰²

4. Son merhâle ise “seher” dedikleri terk-i nevmidir. Bu ümmet içinde sabaha dek geceyi ihyâ eden sâlihler gelmiştir. Bütün gece ihyâ edilemezse bile hiç olmazsa, gecenin son üçte birinde kalkıp salavat getirmek ve zikretmek gerekiyor.³⁰³ İşte bu dört hasleti kendisinde kâmil mânâda barındıran abdâldan olur.³⁰⁴ Bursevî’ye göre abdâlin özelliklerinden birisi de nefsanî sıfatları ilâhî vâsıflara dönüştürmektir.³⁰⁵

Bursevî, abdâlların kırk kişi olduklarını ve Şâm hududunda barındıklarını, Şâm’ın merkezinde “Kırklar makâmı” diye bir yer olduğundan hareketle, Şâm ehlinin yanlış olarak onları Şâm merkezinde zannettiklerini ve o makâmın, şimdi fâsiklar makâmı olduğunu zikreder.³⁰⁶ Ayrıca abdâlların Hengam³⁰⁷ adasının yakınında bulunan Kuseyr isimli bir adacıkta da toplandıkları ve makâmlarından birisinin de orası olduğu bildirilmektedir.³⁰⁸

---

²⁹⁸ Uzlet hk. daha geniş bilgi için bk. Ebû Tâlib el-Mekkî, *a.g.e.*, ss. 422-424; İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, s. 149.

²⁹⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

³⁰⁰ Cu‘ hakkında daha geniş bilgi için bk. Ebû Tâlib el-Mekkî, *a.g.e.*, s. 424; Kuşeyrî, *a.g.e.*, ss. 140-144 (Arapça Nüsha).

³⁰¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

³⁰² İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, ss. 184-185.

³⁰³ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, ss. 178-179; Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

³⁰⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *a.g.e.*, s. 425-426.

³⁰⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

³⁰⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 12^a.

³⁰⁷ İran’ın Fars körfezinde, Hürmüzgân eyâleti suları içinde bulunan on dört adadan biri (www.irankulturevi.com/turkce/iran/hurmuzgan).

³⁰⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., 12^a.

Bursevî, Ricâlü'l-gayb'ın âlemin işlerini tanzîm etmekle görevlendirildiklerini şöyle îzah eder: Bütün eşyâ, Allâh Teâlâ'nın "Kayyûm" ismi tahtında dâhildir ve insân-ı kâmil de bu isimle muttasıftır. Onun için âlemin mülk, melekût ve dört bir yönüne "aktâb", "imâmân", "evtâd-ı erbaa" ve "ebdâl" gibi ricâlü'l-gayb konmuştur ki âlem bunlarla korunur³⁰⁹

Bursevî, abdalların "ricâlü'l-gayb" ismiyle tesmiye edilmesiyle bu makâmın sâdece erkeklere mahsus olduğu anlamının çıkarılmaması gerektiğini söyler. Buradaki "ricâl"den kastın insân-ı kâmil olduğunu, diğer insanların ise insân-ı kâmile göre kadın mesâbesinde olduğunu bildirmektedir. Bu sebeple kemâle eren kadınlar da "er" sınıfına dâhildirler.³¹⁰ Zîrâ hakîkatte erkeklik, yalnızca sûretle/görüntüyle değil, mânâ/mâneviyat ile olur. Nitekim ebdâlden olan bâzı kadınlar vardır. Öyleyse istidâdı varsa kadın, "er" olabilir.³¹¹

Abdâllar ihtiyâca binâen makâmlarından ayrıлып başka yerlere gitseler kendi sûretleri üzerine bedel bırakırlar ki bu bedel onların gölgesidir. Gölge asıldan bağımsız olmadığı gibi bedel bırakılan sûret dahi asıl ile kâim olur.³¹² Ancak hiç kimse o sûretin bedel olduğunu bilmez. Tasarrufta ikisi de birbirine eşittir. Burada kesret söz konusu değildir. Bu sırrı anlayanlar uyku hâlinde gördüklerinin hayâl mi hakîkat mi olduğunu da bilir. Bursevî, Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in aslî hâli yâni hakîkati bir olduğu hâlde, bir gecede nasıl bin hayâle görünür? şeklinde meydana gelen bir istifhâmı temessülle îzâh etmektedir. Nitekim her evin penceresinden yansıyan ışık güneşe yöneliktir yâni güneşi gösterir. Her ne kadar güneş dördüncü semâda ise de bir kimse ışığı görüp ben güneşi gördüm dese doğru söyler. Aynen öyle de Rûh-ı Nebevî (s.a.v) âlâ-yı illiyyînde olduğu hâlde temessül ile her kabiliyeti olan, kendi vücûd âyînesinde onu görebilir.³¹³ Güneş ışığının âyînenin rengine göre renk değiştirdiği gibi Hızır (a.s.) da herkesin sıfat-ı galibesi yâni baskın vasfı üzerine muhtelif sûretlerde temessül eder.³¹⁴

³⁰⁹ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, II, 82-83.

³¹⁰ İbn Arabî, Hz. Meryem ile Asiye'yi bu sınıfa dâhil eder. Bk. İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, II, s. 177.

³¹¹ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, s. 241.

³¹² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y

³¹³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

³¹⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

3.4.13. Hz. İbrâhim'in İmtihani

Bilindiği gibi Allah Teâlâ Hz. İbrâhim'i üç büyük işle imtihana tabi tutmuş, başardığı her bir imtihan karşılığında ona yüksek bir merteye ihsan etmiştir. Bursevî'nin anlatımı ile bunları sırasıyla şöyle sıralayabiliriz:

1. Bunlardan birincisi, mal ile imtihanıdır: Onun binlerce koyunu var idi, bir melek ile imtihan olunup bir kere tesbîh karşılığında malının üçte birini, ikinci tesbîh mukâbilinde, malının üçte ikisini ve üçüncüde de malının bütünü hibe etti. Onu imtihan edenin melek olduğunu öğrendikten sonra o malı bir daha geri almadı ve hepsini vakfetti.³¹⁵

Hz. İbrâhim'in cömertliğinin konu edildiği başka bir kaynakta bu hâdise şu şekilde anlatılmaktadır: Rivâyete göre Hz. İbrâhim'in yedi yüz bin koyunu vardı. Hz. Cebrâil, Allah'ın emriyle Hz. İbrâhim'i imtihan için bir insan sûretinde arza indi, bir dağın arkasında durup “Yâ Kuddûs” diye tesbîh etti. Hz. İbrâhim o sesin heybetinden kendinden geçti ve “Ey Allah'ın kulu o ismi bir daha söyle, bir koyun sürüsünü sana bağışlarım” dedi. Hz. Cebrâil “Yâ Kuddûs” diye bir daha tesbîh etti. Hz. İbrâhim bir koyun sürüsünü Hz. Cebrâil'e bağışladı. Hz. Cebrâil “Yâ Kuddûs” diye nidâ ettikçe Hz. İbrâhim her defasında bir koyun sürüsünü kendisine hibe etti. En sonunda bütün koyunlarını bağışladı. Hz. Cebrâil, Hz. İbrâhim'e “Ben Cebrâil'im, Allah Teâlâ seni imtihan etti, imtihanı kazandın ve seni kendine Halil (dost) yaptı. Benim de bu koyunlara ihtiyâcım yok. Sana onları iâde ediyorum” deyince Hz. İbrâhim, “Şâyet bunlara ihtiyâcın yoksa, geri almak da cömertliğin şanına yakışmaz, o hâlde bunları dağlara ve sahrâya sarıverelim, dünyâdakiler kıyâmete kadar onları avlayıp, istifâde etsinler” diye karşılık verir. Bir rivâyete göre, şimdiki dağ koyunların bütünü o koyunlarının soyundandır. Onları yiyen kişi de dolaylı olarak Hz. İbrâhim'in misâfiri olmuş olur.³¹⁶ “Halil İbrâhim Sofrası” darb-ı meselinin dayanaklarından birisi de bu lâtif hâdise olsa gerektir.³¹⁷ Bursevî, yukarıda da zikredildiği gibi Hz. İbrâhim'in o koyunları vakfettiğini ve Halilu'r-rahmânda,

³¹⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 13^b.

³¹⁶ Meybudî, Ebu'l-Fadl Reşidu'd-din, *Keşfü'l-Esrâr ve Uddetu'l-Ebrâr*, Tahran, 1361, I, 376'dan naklen Abdulvahap Yıldız, *Meybudî ve Keşfü'l-Esrâr Adlı Tefsîrinde Tasavvufî Kültürü*, (Basılmamış Doktora Tezi, HÜSBE), Şanlıurfa 2000, s. 152

³¹⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 13^b

kendi zamânına kadar pişirilen mercimek çorbasının³¹⁸ o vakfin eseri olduğunu belirtir.³¹⁹

Hız. İbrâhim bu makâmda “tevhîd-i ef’âl” denilen mertebe ile müşerref oldu.³²⁰ Aynı şekilde Fahrü’l-enbiyâ (s.a.v.)’nin saltanatı kabûl etmeyişi, fakr-ı zâtîyi tercîh etmesi nedeniyledir. Çünkü abdin sıfatı, fakr-ı zâtî ve Hakk’ın sıfatı ise gınâ-yı zâtîdir. “Allah kuluna yetmez mi?”³²¹ meâlindeki âyet-i kerîmedeki mânâyâ kendilerini muhâtap kabûl eden bâzı sahâbeler de dünyâdan tam olarak alâkalarını kesip, tecerrüd mesleğinin müntesibi oldular.³²²

2. İkinci olarak evlât ile imtihandır: Bu imtihanın merkezinde Hız. İsmâil’in kurban edilmesi ile ilgili kıssa vardır. Bu imtihanın başarılması karşılığında “tevhîd-i sıfat” ihsan edildi. Zîrâ evlat insanî sıfatlardan olan hayâtın eserlerindedir. Bu nedenle bâzı filozoflar insan nutfesine “mâû’l-hayât” demişlerdir.³²³

Hız. İbrâhim, koyunlarından vazgeçip, Hız. İsmâil’in kurban edilmesi husûsunda Hakk’ın sözüne riâyet etti. Bunun netîcesinde, âlem-i gaybdan koç gönderilmek sûretiyle mükâfatlandırıldı. Ve bu koçu kesmesi geçmişteki ümmetlerden başlayıp kıyâmete kadar devâm edecek olan kurban kesme âdetinin yerleşmesine vâsıta oldu. Hız. İbrâhim bu hayırlı işe vesîle olduğu için kıyâmete kadar kesilecek olan bütün kurbanların sevâbına ortaktır. İşte, sırf Allah için olan bir terk, “Allah dilediğine hesapsız rızık verir”³²⁴ âyetinin de işâretiyle, tıpkı ambarda saklanmakta olan hubûbatı tarlaya saçıp katbekat karşılığını almak gibi bir netîce verdi.³²⁵ Böylece fenâ bekâya tahvil edilmiş oldu.

Vücûd-ı mümkünin fenâsı, vücûd-ı vâcibin zuhûruna hizmet eder, ki vücûd-ı vâcibin eserleri nihâyetsiz iken vücûd-ı mümkün ise ebterdir, yâni devâmı yoktur.³²⁶

---

³¹⁸ Ades kıssasının değişik bir yorumu için bk. Semra Tunç, “Divan Şiirinde Hız. İbrâhim ve Ades Kıssasına Dâir”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2005, S,17, ss. 123-131.

³¹⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

³²⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

³²¹ Zümer 39/36.

³²² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., 13^b.

³²³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., a.y.

³²⁴ Bakara 2/212

³²⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., 14^a.

³²⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 14^a.

Bu nedenle fânî şeylerle iş tutan kimsenin işinde kâr ve bereket yoktur. Kârlı çıkmak isteyen vücûd-ı vâcib ile iş tutar, yâni O'nun rızâsını kazanmaya çalışır ki, kârı en azından bire on, bire yüz, takvâ derecesine göre bire bin ve kâmillere ise sonsuzdur.³²⁷ Zîrâ Allah'ın öyle mükemmel dostları vardır ki, bir kere zikir ve tesbîhlerinin sevâbı âlem-i kevne sığmaz.³²⁸

İşte Hz. İbrâhim'in, evlâdını kurban etme husûsundaki emre imtisâli, kendi hayâtı hükmünde olan evlâdının hayâtını Cenâb-ı Hak'ın yoluna fedâ etmede tereddüt etmemesi fânî, sûrî hayâtının gerçek ve ebedî hayâta tebdil olmasına vesîle oldu.

3. Üçüncü olarak nefis ile imtihandır: Hz. İbrâhim, Nemrud'un ateşine atılmak sûretiyle zorlu bir imtihana tâbi tutulmuştu. Bu zorlu imtihanın başarılması netîcesinde “tevhîd-i zât” buldu. Zîrâ Hz. İbrâhim'in nefsi, Zât-ı Hak ile kendisi arasında bir perde idi. Yanmak sûretiyle perde ortadan kalkınca kendisine doğrudan Zât zuhûr etmiştir.³²⁹ Bu mertebeye hayât-ı zât derler. Çünkü bu mertebede ef'âl, sıfat ve zât-ı hayvâniyye yok olup, ef'âl, sıfat ve zât-ı hakîkiyye ortaya çıkar. Fânî olan kimse bekâ bulur ve zâhirî olarak dikenlikler içinde iken mânâ âleminde gülîstanda ikâmet eder.³³⁰

Ancak avâm-ı nâs, kendileriyle kıyasladıkları için havassın bu yüksek hâllerini anlayamıyorlar, kendileri gibi zannediyorlar. Bu zan yanlıştır.³³¹

3.4.14. Kandil Gecelerinde Kılınan Namaz

Giriş kısmında da kısmen değinildiği gibi, Kadızâdeliler ile Sivâsîler arasındaki münâkaşa konularından birisi de kandil gecelerine mahsûs namazın bid'at sayılıp sayılmayacağı husûsu idi. Bu tartışma, İsmâil Hakkı'nın zamânında da yapılmıştır. Hattâ bu münâkaşa, 1114/1703 târihinde, kadir gecesinde, Bursa Ulu Câmiin'de ehl-i tasavvuftan birisinin öldürülmesine kadar ileri götürülmüştür.³³² O sıralarda Bursevî,

³²⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 14^b.

³²⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

³²⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 14^b.

³³⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

³³¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

³³² Namlı, *a.g.e.*, s. 79-80.

olaylara bizzât müdâhil olmamış ancak, ehl-i tasavvuftan yana bir tutum sergilediğini, eserlerindeki görüşlerinden tahmin edebiliyoruz. Bursevî, bu husûstaki görüşlerini, incelememize konu olan *Tuhfe-i Recebiyye*'de şu şekilde açıklamaktadır:

Bursevî, “ümmeî içinde kâmil dereceye ulaşanların yaptıkları ve söylediklerinin bütünü, şerâât ve ilâhî kânun hükmündedir ki her kim kabûl edip amel ederse hidâyet bulur. Bu nedenle meşâyihin sünnetine ve evliyânın zikrine râğbet etmek gerektir”, dedikten sonra konuyu regâib namazına getirerek şu îzâhı yapar:

Receb ayının ilk cumasında kılınan namazdır ki, ona sâlat-ı regâib derler.³³³ Bu namaz için İmâm-ı Gazalî, müstehapdır demiş ve on bir sene Şâm Emevî Câmisi'nde o namazı ihyâ etmiş iken, son zamân muhaddislerinden ve itham edici özelliği ile bilinen, İbn-i Teymiyye denilen zât ortaya çıkıp o namazı iptal etmiştir. Gerçi sâir yerlerde bu namaz devâm ediyorsa da mezkûr yerde hâlâ kılınmamaktadır. “Onlar ağızlarıyla Allah'ın nûrunu söndürmek istiyorlar. Hâlbuki kâfirler istemeseler de Allah nûrunu tamâmlayacaktır.”³³⁴ Sünen-i meşâyih ve ezkâr-ı evliyâyâ râğbet edip amel edenler hidâyet bulacaklar, riâyet etmeyenler de bu dünyâda dahi cezâsız kalmayacaklar.

Bursevî, bu duruma İbn-i Teymiyye'nin mahpusluğunu ve namazdan sonraki tesbîhi yasaklayan çağdaşı bir müftünün maktûl oluşunu, ulemâ-i asr denilen bir müftünün halka-i zikrin men'ine dâir fetvâ vermesi üzerine çolak oluşunu ve ona

---

³³³ Rivâyete göre Peygamberimiz (s. a.v.) Regaib gecesinde, Allah'ın lütuf, merhamet ve inâyetine bol bol erdiğinden, bunların şükrü olarak on iki rekât nafilâ Regaib namazı kılmıştır. Oysa Allah'ın feyz ve inâyetinin bol bol tecellî ettiği ve yapılan ibâdetlerin kabûl edildiği bir gece olarak kutlanan bu Regaib gecesine mahsus bir namaz yoktur. Çünkü Peygamberimizin (s. a. v.) bu geceye mahsus bir namaz kıldığı sâbit değildir. Bu gecenin Regaib namazı kılmak sûretiyle kutlanması Hicretin 480. yılında başlamış olup, bunun reddi hakkında da kitaplar yazılmıştır. Bu namazın kılınıp kılınmaması hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Sonuç olarak bu geceye mahsus bir namaz olmadığı, ancak bu gece kılınacak kazâ ve nafilâ namazlarının makbûl olacağı, ibâdetlerin ve duâların kabûl edileceği, Allah'ın bu gece kullarına bol bol ihsanlarda bulunduğu göz önünde bulundurularak gecenin namaz dâhil, ibâdet ve duâ ile geçirilerek ihyâ edilmesi yerinde olur, hükmüne varılmıştır (*Katip Çelebi*, III, 732). Bursevî, *Tuhfe-i Hâsekiyye* isimli eserinde: Sultanın hükmünün bağlayıcı olduğundan bahisle, mübârek gecelerde kılınan nafilâ namazlarına devâm edilmesi gerektiğini, zîrâ bunun Fatih Sultan Mehmed Han zamânındaki ulemanın ittifaki ile karara bağlandığını ve sultânın hükmü hâline geldiğini beyân eder. Bk. *Katip Çelebi*, *Katip Çelebi'den Seçmeler*, (haz. Orhan Şaik Gökyay), MEB. Yay., İstanbul 1991, III, s.732; Ziya Kazıcı, *a.g.m.*, 211.

³³⁴ Saff 61/8.

yardım eden azmış bir âlimin karın sancısıyla helâk oluşunu örnek verir.³³⁵ Ayrıca kalb hayâtının vesîlesi olan zikri iptal edenlerin ebedî hayâta yönelik cezâları ise, kalplerinin hassasiyetini kaybederek mânen ölmeleri ve helâk olmaları olduğunu ileri sürer.³³⁶

3.5. Alîm

İlim kökünden mübâlağa sıfatı olan alîm, “hakkıyla bilen” demektir. Allah Teâlâ’ya nisbet edildiğinde “zamân ve mekân kaydı olmaksızın küçük büyük, gizli açık, her şeyi, her hâdiseyi hakkıyla bilen” anlamına gelir.³³⁷ Alîm, Allah’ın vasfı olarak; “olmuş olanı, olmakta olanı ve gelecekte olacak olanı bilen, kendisine kâinata hiçbir şey gizli kalmayan ve ilmi küçük-büyük, zâhir-bâtın, mümkün-muhâl her şeyi kuşatan anlamına gelmektedir.³³⁸

Allah (c.c.), Âlim’dir, Alîm’dir, A’lem’dir ve Allâm’dır. *Kur’ân*, Cenâb-ı Hakk’ın her şeyi hakkıyla bildiğini ve sonsuz ilim sâhibi olduğunu aynı ismin dört ayrı şekliyle bildirmiştir. Âlim ve bunun mübalağa şekli olan Alîm isimlerini zikrederek Cenâb-ı Allah’ın sonsuz ilim sâhibi olduğunu, ilminin her şeyi ve bütün evreni kuşattığını, hiçbir şeyin hiçbir zamân O’nun ilminin dışında kalmadığını bildiren *Kur’ân*, A’lem ismini zikrederek de her şeyi en iyi bilenin Allah Teâlâ olduğunu vurgulamıştır.³³⁹

Allah, yaratıkların bilemedikleri gizlilikleri ve sırları bilir. O, Âlim’dir ve Alîm’dir. Allah’ın ilmi sınırsızdır, mutlaktır ve her mümkün taalluk eder, O, varı da, yoku da bilir.³⁴⁰ O’nun ilmi apaçıktır ve ilmi kendi zâtından olup asla izâfî, nisbî, kesbî değildir.³⁴¹ Bu isim *Kur’ân-ı Kerîm*’in 153 yerinde Allah’a nispet edilmiş ve pek çok yerde esmâ-i hüsnâ’dan diğer bir isimle birlikte kullanılmıştır.³⁴² Buna

³³⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 15^a.

³³⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

³³⁷ Suat Yıldırım, “Alîm”, *DİA*, II, 460.

³³⁸ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 222.

³³⁹ Süleyman Kösmene, *Allah’ın Güzel İsimleri Esmâ-i Hüsnâ*, Yeni Asya Neş., İstanbul 2004, s. 70.

³⁴⁰ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, 224.

³⁴¹ Şerafettin Gölcük, *Kur’ân ve İnsan*, s. 134.

³⁴² Geniş bilgi için bk. Sut Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 145-149; Said el-Kahtânî, *Kur’ân ve Sünnette Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, trc.Ahmet İyibildiren, ss. 86-88.

“Alîm Hakîm”³⁴³, “Semî‘ ‘Alîm”³⁴⁴, “Azîz ‘Alîm”³⁴⁵ vb.³⁴⁶ isimleri örnek olarak gösterebiliriz.

Bursevî, Allah’ın ilminin zâtı gibi kadim olduğunu, zîrâ zâtının evveliyyetinin olmadığını kabûl etmenin aynı zamânda ilminin de ezeliyyetini kabûl etmeyi zarûrî kıldığını beyân eder.³⁴⁷ Mahlûkâtın ilmini “ilm-i hâdis-i kevnî” Allah’ın ilmini ise “ilm-i kadîm-i vücûbî” olarak nitelendiren müellif, mahlûkâtın ilminin ilm-i ilâhî mukâbelesinde olduğunu yâni ondan aks ettiğini söyler.³⁴⁸ Müellifimiz bu konu ile ilgili olarak ayrıca şu görüşleri ileri sürer:

Bilfiil ve bilkuvve ne kadar mevcûd var ise bütünü Hakk’ın ilminde teferruâtıyla meşhûd ve mevcûttur. Mahlûk olarak bizler ancak gözümüzle görebildiğimiz şu şahâdet âleminde bilfiil meydana gelmiş olaylar hakkında bilgi sâhibi olabiliyoruz. Bilkuvve yâni bize göre nispeten gaybî sayılan hâdiseler hakkında bilgimiz mevcûd değildir.

Cenâb-ı Hakk’ın ilmi ise ezeli ve ebedi kapsadığı gibi bilkuvve olanı da kapsamaktadır. İlm-i ilâhîde eşyânın ezelden beri sâbit olan sûret ve hakîkâtlarını ifâde eden her şeyin a’yân-ı sâbitesi vardır. Yâni ilm-i ilâhîde mevcûd olup maddî vücûdu olmayan “mevcûdât-ı ilmiyye” eşyâ ve hâdiseler husûsundaki ilim Allah’a mahsûstur. Ancak burada ilim ve ayn hâllerinin birbirlerinden mâhiyetçe farkları vardır. Cenâb-ı Hakk’ın ilmi, sonsuz sayıdaki eşyâyı kapsamaktadır. Yâni, Allah’ın, sonsuz sayıdaki eşyâ için lâzım olan sonsuz derecedeki mâlûmat, sonsuz derecedeki makdurat yâni yaratılanın faydalı olabilmesi için lâzım olan belirli bir sûret ve şekilde tutma keza, sonsuz derecedeki isteklere karşılık vermek için lâzım olan gayr-ı mütenâhî ilme sâhiptir.³⁴⁹

Müellifimiz, bu konuda çok fazla derine dalmamak gerektiğini, zîrâ bu ilmin çok yüksek tabakadaki evliyânın makâmı olduğunu, Allah Teâlâ’nın ilminin bütün

³⁴³ Enâm 6/83, 128, 139; Yûsuf 12/6, 83, 100; Hicr 15/25.

³⁴⁴ Enâm 6/115; A’râf 7/200; Yûnus 10/65; Yûsuf 12/34; Ankebût 29/5, 60.

³⁴⁵ Enâm 6/96; Neml 27/28; Yâsîn 36/38; Mü’min 40/2; Fussilet 41/12; Zuhurf 43/9.

³⁴⁶ Diğer isimler için bk. Yıldırım *a.g.e.*, s. 147.

³⁴⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 28^b

³⁴⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y; krş. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 223.

³⁴⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

eşyâyı kapsadığını bilmenin ve O'nun, tesadüfen, rastgele iş yapmayacağına dâir kanâat sâhibi olmanın kâfi olduğunu, ne sûretle ve nasıl bilip yaptığını ise sorgulamanın iyi olmadığını beyân etmektedir.³⁵⁰

Bursevî, Cenâb-ı Hakk'ın bütün fiillerinin sağlam bilgi üzerine binâ edildiğinden sanatının sağlam ve işinin de mükemmel olduğunu, “O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân'ın yarattığında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun?”³⁵¹ meâlindeki âyet-i kerîmenin de bilgi ve ilim üzerine müesses olan mükemmel nizâma dikkati çektiğini beyân eder.³⁵² Buna mukâbil insanların ise planlayarak, programlayarak ve âletlerin yardımı ile çalıştıkları hâlde yaptıkları işlerin, meydana getirdikleri eserlerin hatâdan hâlî olmadığına dikkati çeker.³⁵³

Zîrâ insanın ilmi noksandır. İhâtası dar, nazarı eksiktir. Sağına baktığında solunu, yukarıya baktığında aşağısını unuttur ve ihmal eder. Cenâb-ı Hak ise sebeplerle iş görmekten münezzehtir. Sebepler Cenâb-ı Allah'ın icrâatına ortak değil sâdece hikmeti gereği îcad ettiği birer perdedir. Her fiili “kün” hitâbına dayanmaktadır.³⁵⁴

Enbiyâ ve evliyâdan zuhûr eden fevkalâde iş ve hâllerin dayanağı da yine bu “kün” emridir ki bu emrin rûhu izn-i ilâhîdir. İzn-i ilâhî olmadan verilen “kün” emri, rûhsuz ve hareketsiz olan bir ölüye verilen emir gibi hiçbir etkisi ve anlamı olmaz,³⁵⁵ diyen Bursevî, Alîm ismi ile bağlantılı olarak “gayb” ve “gayb ilmi” ile ilgili bâzı îzâhlar yapar.

3.5.1. Gayb İlmi

Arapça, gaybın, göz önünde olmayan, bilinmeyen, gizli olan, gâib vs. gibi mânâları vardır.³⁵⁶ Duyu organları ve akıl ile bilinmeyen varlıklar ve bunların

---

³⁵⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

³⁵¹ Mülk 67/3.

³⁵² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 29^a.

³⁵³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, a.y.

³⁵⁴ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, 290; Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 29^a.

³⁵⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.; Alîm ismi ile ilgili genel bir değerlendirme için bk. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, s. 392; IV, ss. 222-224.

³⁵⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 552.

buldukları âlem, mânevî ve rûhânî âlem gibi çeşitli anlam ve kullanılış biçimi bulunmaktadır.³⁵⁷ Diğer bir anlatımla gayb, senden Hakk'ın gizlediği her şeydir.

Allah'ın pek çok âlemleri vardır. Allah'ın insan vâsıtasıyla baktığı âleme, vücûdî şehâdet denir. Allah'ın, insan vâsıtası olmaksızın baktığı âleme da gayb denir. Gayb da, ikiye ayrılmıştır. Allah gaybın birini, insanın ilminde mufassal kılmıştır. Yine bir gayb vardır ki onu da insanın kâbiliyyetinde mücmel olarak yaratmıştır. Birinci gaybe vücûdî denir, âlem-i melekût gibi. İkinciye de, gayb-ı ademî âlem denir ki, bu âlemi Allah bilir kullar bilmez. Bu ikinci âlem bize göre, adem mesabesindedir. İşte, ademî gaybın mânâsı budur. Gayb-ı meknûn'a gelince; bu korunmuş gayb olup, Zâtî sırdan ibârettir, mâhiyetini Allah'tan başkası bilemez. Bundan dolayı da mâhiyeti korunmuş, akıllardan ve basîretlerden gizlenmiştir.³⁵⁸

İnsânın gayb karşısındaki durumunu ve bu alanın onun var oluşundaki rolünü en sağlam şekilde tespit eden kaynağın *Kur'ân-ı Kerîm* olduğu muhakkaktır. Allah Teâlâ tarafından çok önem atfedilen bir terim olmalı ki *Kur'ân-ı Kerîm*'de altmış yerde geçmektedir.³⁵⁹ Şu âyet-i kerîme, konumuz hakkında kapsayıcı bir bilgiyi bizlere aktarır Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını ilân eder:

“Gaybın anahtarları Allah'ın katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde ne varsa hepsini bilir. Düşen hiçbir yaprak ve yerin karanlıklarında hiçbir dâne yoktur ki, Allah onu bilmesin. Yaş ve kuru ne varsa hepsi Kitâb-ı Mübîn'dedir.”³⁶⁰ Âyetin genel üslûbundan anlaşılıyor ki, gayb, kapıları kilitli bir hazîne gibidir. Bu hazînenin anahtarları da Allah'ın elindedir. Nitekim şu âyet, genel bir hüküm olarak gaybı ve geleceği sâdece Allahın bildiğini haber verir: “De ki: Göklerde ve yerde Allah'dan başkası gaybı bilmez.”³⁶¹

“Geleceği hiç kimse bilemez mi? Allah, kendi katındaki gayb hazînelerinin anahtarını başkasına veremez mi?” şeklinde akla gelebilecek bir soruya şu âyet

---

³⁵⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s. 201.

³⁵⁸ Gayb çeşitleri hk. bk. İlyas Çelebi, *İslâm İnancında Gayb Problemi*, MÜİFV.Yay., İstanbul 1996. ss. 68-81; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “Gayb” md, tasavvufalemi.com.

³⁵⁹ İlyas Çelebi, “Gayb”, *DİA*, XIII, 406.

³⁶⁰ En'am /59.

³⁶¹ Neml, /65.

açıklık getirmektedir: “Gaybı bilen O’dur. Gaybını, râzı olduğu rasûlden başkasına bildirmez”³⁶² Demek ki, “Gaybı Allah’dan başkası bilemez” hükmünün de bir istisnâsı söz konusudur. Allah’ın bildirmesi şartıyla gaybı Allah’dan başkası da bir derece bilebilir.

Allah’ın seçkin kullarının gabya dâir verdikleri haberler hep Allah’ın bildirmesine yâni vahiy ve ilhâmına dayanmaktadır ve onlar bizzât gaybı bildikleri iddiasında değillerdir. Hattâ dînimiz bu iddiayı kulluk durumuna uygun görmeyerek mahzurların en büyüğü sayıyor ve buna cür’et edenleri kâfir saymaya kadar varıyor.³⁶³ Bu konu ile ilgili olarak Bursevî’nin görüşleri özetle şöyledir:

Allah (c.c.) “kulların önlerindeki ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir”³⁶⁴ meâlindeki âyet-i kerîme ile ilminin geçmiş ve geleceği, ezeliyyet ve ebedîyeti ihâta ettiğini beyân etmektedir. İnsanlarda da bir miktâr ilim vardır ancak bu ilim “O’nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar”³⁶⁵ meâlindeki âyet-i kerîmede de ifâde edildiği üzere, sınırlıdır. Başka bir söyleyişle halkın ilmi, Hakk’ın ta’lîmi kadardır.³⁶⁶ “O gaybı bilendir. Hiç kimseye gaybını bildirmez”³⁶⁷ âyetinden de anlaşılacağı üzere gaybın ilmi Allah’a mahsûstur. Ancak bâzı havassına, guyubun bir kısmını bildirir. Onlar da Allah’ın izni ile bilebilirler.³⁶⁸ Gelecekte olacakların tümü Nebiyyullâh’a mâlûm idi, bu nedenle önceden haber verdi, verdiği haberlerin bütünü vâkıa mutâbık geldi. Her ne kadar Cenâb-ı Hakk’ın ilmine nispeten, bütün âlemin ilmi, bir serçe kuşunun gagasındaki bir damla kadardır. “Size pek az ilim verilmiştir”³⁶⁹ âyet-i kerîmesinde işâret edilen ve Hz. Peygamber’in de dâhil olduğu bu hitaptaki az ilim Allah’ın ilmine nispetlidir. Yoksa evvel ve âhir Rasulullah’ın sofrası ihâtasına dâhildir.

---

³⁶² Cin, 72/26-27.

³⁶³ Hüseyin Cîsrî Efendi, *Risâle-i Hâmidîyye*, Bahar Yay., (Trc. Manastırlı İsmâil Hakkı, Sad, Ahmet Gül), İstanbul ts, ss. 190-191.

³⁶⁴ Bakara 2/255.

³⁶⁵ Bakara 2/255.

³⁶⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 29^b.

³⁶⁷ Cin 72/26.

³⁶⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 29^b.

³⁶⁹ İsrâ 17/85.

Bursevî, vahiy ve ilhâma mazhar olma husûsunda enbiyâ ve evliyâ meşreplerinin ve derecelerinin farklılık arz ettiğini beyân ettikten sonra, enbiyâ içinde en mükemmel derecenin Hatmü'l-enbiyâ'ya âit olduğunu zikreder. Buna delil olarak, En'am sûresinin bir seferde “def’aten vâhideten” nazil olduğunu, Peygamber Efendimiz’in de yüz altmış beş âyetten oluşan bu sûreyi bir anda zabt ve hıfz etmek ile ilmini ihâta etmek gibi büyük bir mânevî kuvvete sâhip oluşunu ileri sürer. Bursevî, bu vaziyete benzer bir durumun Hatmü'l-evliyâ olarak isimlendirdiği İbn Arabî için de söz konusu olduğunu, İbn Arabî’ye istikbalde kendisi ile ilgili olarak, olacak olanların tümünün gösterildiği ve ne kadar kitap te’lif edeceği, bu kitapların muhteviyâtının tümünün kendisine bildirildiğini aktarmaktadır.³⁷⁰

3.6. Mürîd

Allah (c.c.) Mürîd’dir. Yâni, irâde eden, dileyen, irâdesini bütün kâinata hâkim kılan, dilediği gibi hükmeden, hükmünde bağımsız olan irâde ve ihtiyâr sâhibi olandır.³⁷¹ Bütün kâinata bütün zamânlarda, bütün hareketlerde ve bütün tavırlarda Cenâb-ı Hakk’ın meşîeti, dileği isteği, tercihi, emri ve irâdesi esastır ve hâkimdir.³⁷²

Kur’ân’da Allah’ı Mürîd olarak ifâde eden bir kelimeye rastlanmaz. Ancak bu kelimenin türevlerine, aynı anlamdaki meşîet kelimesinin çeşitli kullanımlarına pek çok rastlanır, bunlar Allah’ı tavsif etmek için kullanılır.³⁷³ Bu kullanımlara şu âyetler örnek verilebilir:

“Ama Allah dilediğini yapar”³⁷⁴, âyetinde “yürîdu” kullanılırken, başka bir yerde “Öyle (ama) Allah dilediğini yapar”³⁷⁵ meâlindeki âyet-i kerîmede ise “yeşâü” kullanılmıştır.³⁷⁶ *Kur’ân*’da “Fa’âlün limâ yürîd”, Allah’ın hem kudretiyle hem de irâdesiyle ilgili olarak geçer.³⁷⁷ Allah’ın irâdesi meselesi birçok felsefî ve kelâmî

³⁷⁰ Bursevi, Tuhfe-i Recebiyye, vr. 76.^b

³⁷¹ Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, III, 75.225-226.

³⁷² Kösmene, *a.g.e.*, s. 339.

³⁷³ Gölcük, *a.g.e.*, s. 139.

³⁷⁴ Bakara 2/253.

³⁷⁵ Al-i İmrân 3/40.

³⁷⁶ Gölcük, *a.g.e.*, a.y.

³⁷⁷ Bosnalı, *a.g.e.*, s. 186.

tartışmalara konu olmuştur.³⁷⁸ Bu ismin, Allah'ın “Alîm” ve “Hayy” gibi diğer isimler ile de ilişkisi vardır. Mürîd olmak için evvelen “Alîm” olmak lâzımdır. Ve âlim olmak ise, ancak “Hayy” olduktan sonra mümkün olur.³⁷⁹ Allah Teâlâ İnsanoğlunu bu esmâsına kısmen mazhar etmiş ve insandaki cüz'î irâde bu esmânın bir yansımasıdır. Bu ismin bir gereği olarak Allah Teâlâ insanoğlunu hareket ve inançlarında serbest bırakmıştır. Âdem mürîd isminin mazharı olduğundan, kendi irâdesiyle emr-i ilâhîye muhâlefet eder ve ondan bâzı isyankâr tavırlar sâdır olur. Melekler insana nispetle nâkıs bir mertebede olduklarından ve irâdeleri de olmadığından, Hakk'a muhâlefet etmeleri söz konusu değildir. Bu nedenle Gafûr ve Gaffâr isimlerinin mahall-i tecellîsi olamıyorlar.³⁸⁰

Tuhfe-i Recebiyye'de üçüncü sırada bu ismin şerh ve îzâhı yapılmaktadır. Irâde ve meşîyyetin evvelen ve bizzât Allah Teâlâ'nın sıfatından olduğu beyân edilir.³⁸¹ Meşîyyet, Zât-ı ilâhînin bir varlığın hakîkatına yönelmesi olarak târif edilir. Bu ifâdeyi şu şekilde açabiliriz: Allah'ın, birbirine eşit olan iki durumdan yâni, varlık ile yokluk, güzel ile çirkin, hayât ile ölüm arasında bir tercih yaparak bir tarafa ağırlığını koyarak, irâde ederek o şeyi, istediği şekilde yaratmasıdır. Var olan bir nesne yok da olabilirdi, güzel olan bir şey çirkin de olabilirdi, yaşayan bir varlık ölebilirdi. O hâlde yokluk ile varlık, güzel ile çirkin, hayât ile ölüm arasında tercihini, olması gereken istikâmette kullanan yaratıcı irâdesini kullanarak bu sonucu ortaya çıkarmıştır ki bu netîce Mürîd sıfatının bir tecellîsidir.

Allah'ın irâdesinin ne yönde tecellî edeceğini bilemediğimiz için, bize düşen, emredileni yapmaktır. İlm-i ilâhîde küfrü muhakkak olan Ebû Cehl, Deccâl ve emsâli gibiler îmân ile yükümlü olmalarına rağmen küfre tâbi oldukları için Allah'ın irâdesi îmânlarına değil küfürlerine taalluk etti. Her ne kadar küfür ve dalâlet, “Ama kullarının inkâr etmesine râzı olmaz”³⁸² âyetinde de işâret edildiği üzere Allah'ın

---

³⁷⁸ Bu konu ile ilgili tartışmalar için bk. Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, ss. 307-310.

³⁷⁹ Ahmed Avni Kouk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, I, s. 93.

³⁸⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, s. 141.

³⁸¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 51^a.

³⁸² Zümer 39/7.

istemediği bir durum ise de kullarının ameli küfrü gerektirdiği için Hak Teâlâ onları küfür üzerine müdavim kıldı.³⁸³

Bursevî, bu gibi kişilerin ilm-i ilâhîde küfür üzerine müdavim olacakları belli iken, îmân etme ile yükümlü olmaları ve “Eğer Rabbin dileseydi, bunu yapamazlardı”³⁸⁴ âyet-i kerîmesinde beyân edildiği üzere, istenilseydi bunların küfrüne engel olunabilecekken neden engel olunmadığı husûsunda akla gelebilecek bir soruyu şu şekilde cevaplandırıyor:

Müellifimiz, bu sorunun cevâbının imtihan sırrı ile açıklanabileceğini, sonra levh-i zâtlarında (alınlarında) kazılı bulunan, îmân etmeye kabiliyyetlerinin olmadığını bildiren nakşın kendileri tarafından da okunabilmesine imkân tanımak ve “Bize, ne müjdeleyici bir peygamber geldi, ne de bir uyarıcı”³⁸⁵ sözünü söylemelerine fırsat tanımamak için îmân etme yükümlülüğüne tabi tutulduklarını söyler. Bu gibi kimseler dünyâda “Size bir müjdeleyici ve sakındırıcı geldi”³⁸⁶ sözü ile dünyâda muhâtap oldular. Bu konu ile ilgili diğer bir hikmet de, ister inansınlar ister inanmasınlar enbiyâya tebliğde sevâp olduğu gerçeğidir.

Nitekim bu husûsa “Benim ücretim, ancak Allah’a âittir”³⁸⁷ âyet-i kerîmesiyle işâret edildiği üzere, peygamberler, tebliğ mukâbilinde ümmetlerinden hiçbir şey istemeyerek insanlara karşı maddîyat açısından müstağni kalmışlardır.³⁸⁸ Bir kimse bir iyilik edip iyiliğim bilinmedi dese cahil olmuş olur. Zîrâ iyilikte muhâtabın kabiliyyeti ve hayırla mukâbelesi şart değildir. Yoksa tebliğ vazîfesinde bulunup kavimlerini hidâyete erdiremeyen nice peygamberlerin emekleri zayi olmuş olurdu.³⁸⁹ Onların vazîfesi sâdece tebliğ etmektir. Netîceyi Allah yaratır.

Bursevî, Murîd ismi ile bağlantılı olarak “Allah, fasık toplumu doğruya iletmez”³⁹⁰ meâlindeki âyet-i kerîmeyi yorumlarken, “Allah neden bunların

---

³⁸³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 51^a.

³⁸⁴ En’âm 6/137.

³⁸⁵ Mâide 5/19.

³⁸⁶ Mâide 5/19.

³⁸⁷ Yunus 10/ 72.

³⁸⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 51^b.

³⁸⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

³⁹⁰ Maide 5/108.

hidâyetini murâd etmedi?” anlamına gelebilecek bir soruya, çünkü onlar tâati murâd etmediler şeklinde cevaplandırıyor. Çünkü Allah Teâlâ, hidâyet etme isteğini izhâr eden ve irâdesini bu yönde kullanan kimseleri hidâyete kavuşturur.

Yine, “bu kimseler îmân ve itâatin güzelliklerini düşünüp mü’min ve mutî’ olsalardı olmaz mıydı?” şeklindeki bir soruyu müellifimiz, Hak Teâlâ’nın onları küfür üzerine cebr etmediğini belki onlar, potansiyel kabiliyyet itibâriyle kendilerini küfür üzerine cebr ettiler, demektedir.³⁹¹ Zîrâ lisân-ı isti’dâd ile kim ne şekilde ve neyi Allah’tan (c.c.) isterse, Hak Teâlâ da Hallâkiyyeti cihetinde istenilen istikâmette yaratır. Cenâb-ı Allah’ın, bir kişinin ahvâlini ilmiyle evvelden bilmesi o kişiyi o ahval üzerine cebr ettiği anlamına gelmez. “İlim mâlûma tâbidir” hakikatı buna işârettir.³⁹² Yaradılış itibâriyle birilerini cebren bir şey yapmaya zorlama diye bir durum yoktur. Müellifin benzetmesiyle, dönmek üzere kurgulanmış olan bir değirmen, döndürülmenin müsebbibi olarak suyu gösterip suyun basıncı olmasaydı dönmezdim gibi bir mazeret ileri sürerse geçersiz olur. Zîrâ su binlerce eşyâya temas ettiği hâlde değirmen gibi kurgulanmadıkları için hiçbirisi dönmüyor. Demek ki değirmen mevcût durumuyla kendisi suyu kesb etti, cebr yoktur.

Yine bu konu ile ilgili Bursevî’nin başka bir misâl de şudur: Bir kimse, bir kişiyi çağırıp “cebimde olan altını elime ver” dese ve çağrılan kişi elini çağıranın cebine koyup bakır paradan başka bir şey bulmasa ve onun eline, cebinden çıkan bakır parayı verse o kişinin îtirâza hakkı olur mu? O kişi suçlayacaksa mutlaka kendisini suçlaması gerekir.

Bu îzâhlardan anlaşılıyor ki kişinin durumunu, şerli veyâ hayırlı olacağını Allah Teâlâ, ilmine istinâden önceden yazmıştır. Bu kişinin durumunun önceden yazılmış olması ilimdir. Kişinin istikbalde sergileyeceği hâl ve hareketler ise mâlûmdur. İlim mâlûma tâbi olduğundan³⁹³ kişinin, Cenâb-ı Allah yazmasaydı ben bu tavırları sergilemezdim demeye hakkı yoktur. Çünkü, bu yazma var olan bir durumu yansıtmaktadır. Bu nedenle şerri Allah’a nispet etmek terk-i edeptir.³⁹⁴

---

³⁹¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 52^a.

³⁹² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

³⁹³ Bu konu ile ilgili olarak bk. Konuk *a.g.e.*, s. 197.

³⁹⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 52^b.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrâhim'in lisânından “Hastalandığımda da O bana şifâ verir”³⁹⁵ meâlindeki âyet-i kerîmede Hz. İbrâhim hastalığı kendi nefesine şifâyı Allah'a nispet etmiş. Gerçi bâzı velîler “tabîb beni hastalandırdı” demişler. Ancak bu da edeptendir, olumsuzluğu Allah'a değil, tabîbe atfetmişlerdir.³⁹⁶ Bu konu kader konusuna girer ki İslâm âlimleri tarafından çok tartışılmıştır.³⁹⁷ Bursevî, bu hususta Hakk'ın râzı olacağı şekilde îmân getirip fazlaca yoruma gidilmemesi gerektiğini beyân eder.³⁹⁸

3.7. Kâdir

KDR. kökünden, Kâdir, Muktedir ve Kâdir isimleri vârid olmuştur. Her üçü de aynı anlamı ifâde ederler.³⁹⁹ Mukaddir, Muktedir, Kudreti mutlak olan ve her husûsa muktedir olan, nihâyetsiz kudret sâhibi.⁴⁰⁰ anlamına gelmektedir. Cenâb-ı Hak sonsuz güç kuvvet ve iktidâr sâhibidir. Allah'ın güç ve kudretine sınır yoktur. O'nun gücü her gücün üzerindedir. Kudretinde hiçbir şekilde acz ve zaaf yoktur.⁴⁰¹ Kudreti mutlak kemâlde olup tasarrufuna hiçbir şey engel olamaz.⁴⁰²

Bir işi yapmaya kudreti yettiği gibi o şeyi yapmamaya da gücü yeten kimseye kudret sâhibi denilir. Cenâb-ı Hakk'ın nazarında bir ile bin birdir. Atoma, hücreye hükmü geçip boyun eğdirdiği gibi, dağlara, denizlere ve gökyüzündeki bütün cisimlere de hükmü geçip kudretine boyun eğdirmiştir. Allah Teâlâ'nın bu ismi kısmen insanda tecellî ettiği için insan kendisinde vehmî bir kudret hisseder. Bir insan oturmaya da kalkmaya da güç yetirebilir. Oturma ve kalkma husûsunda bir tercihte bulunabilmesi sâyesinde bu esmânın bir tecellîsine mazhar olmuştur, diyebiliriz. Ancak bu tercihte bulunabilme şansı olmayan örneğin, dağlar gök cisimleri için aynı şeyi söyleyemeyiz. Çünkü, bunlar yaptıkları işi terk etme şansına

³⁹⁵ Şuara 26/80.

³⁹⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

³⁹⁷ Bu konu ile ilgili birçok İslâm âlimlerinin görüşleri için bk. Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Târihi Kişiler, Görüşler, Eserler*, s. 41-45, 161-162.

³⁹⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

³⁹⁹ Bu isim *Kur'ân-ı Kerîm*'de çeşitli anlamlardaki kullanışı ile ilgili geniş bilgi için bk. Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 178-182.

⁴⁰⁰ Abdullah Yeğin ve dğr., *a.g.e.*, s. 491.

⁴⁰¹ Râgıb el-İsfahânî, “kdr” md, *el-Müfredât*, s. 595.

⁴⁰² Kösmene, *a.g.e.*, s. 189.

sâhip değildirler. İnsan, kudretten kendisine verilmiş olan ufak bir cilve sâyesinde, Allah'ın eşyâ üzerindeki kudret tecellilerini okuyabilecek, anlayabilecek bir seviyeye ulaşmıştır.⁴⁰³

Allah'ın bütün sıfatları gibi kudreti de zâtîdir, yâni bir başkası tarafından verilmiş değildir. Zâtî olduğundan tagayyür etmez, yâni zamânla değişiklik olması, eksilme meydana gelmesi söz konusu değildir. O kudretin içine aczin girmesi, engellerin müdâhil olması, onda mertebelerin bulunması mümkün değildir. Kudret-i ilâhiyyeye nispeten en büyük şey, en küçük şey kadar kolaydır. Bir nev'in bütün fertleriyle meydana getirilmesi bir ferd kadar rahattır. Cenneti yaratmak, bir bahar kadar kolaydır. Bir baharı yaratmak bir çiçek kadar rahattır.⁴⁰⁴ Nitekim Yüce Allah, bu husûsa şu âyetlerle işâret etmektedir: “Emrimiz ancak bir tek emirdir. Göz kırpması gibidir. (Anında gerçekleşir)”,⁴⁰⁵ “(Ey insanlar!) Sizin yaratılmanız ve öldükten sonra tekrar diriltilmeniz, ancak bir tek insanı yaratmak ve diriltmek gibidir. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”⁴⁰⁶

İbn Arabî'ye göre Allah Teâlâ, kudretini “kün” hitabında gizleyip toplamıştır. Kâdir sıfatı gereğince her şeyin dizginini elinde bulundurmuş ve itaat ettirmiştir. “Kün” emri ile eşyâyı yarattığı gibi, her şeyi kararında ve yörüngesinde tutmak sûretiyle itaat etmesini de istemiştir.⁴⁰⁷ Emretmede Kâdir ve yaratma konusunda da muktedirdir. Mahlûkâtta nisbî, cüz'î kuvvet ve kudret Allah Teâlâ'nın kudretinin bir yansıması olup O'nun kudretine istinâd ediyor. Hırsız cezâlandırma ve te'dib husûsunda kuvvet uygulayan devlet görevlisi nasıl ki kendi adına değil sultân adına hareket ediyorsa, mahlûkâta görünen bütün zâhirî kuvvet ve kudret de yaratıcıya istinâd ediyor.⁴⁰⁸

Bursevî, bu ismi irâde ve kaderle irtibatlandırmaktadır. Çünkü, Kâdir, fiilini irâdeyi gerektiren ve gösteren miktâr üzerine gerçekleştirir. Yaratılmış olan bütün mahlûkâta, özellikle canlıların bütün uzuvlarında ince, dakik bir mîzan, bir intizam

---

⁴⁰³ Daha geniş bilgi için bk. Afidüddîn Süleyman et-Tilmisânî, *Esmâü'l-Hüsna*, İnsan Yay., (çev. Selahattin Alpay), İstanbul 2002, s. 20;

⁴⁰⁴ Bosnalı, *a.g.e.*, s. 146

⁴⁰⁵ Kamer 54/50.

⁴⁰⁶ Lokman 31/28.

⁴⁰⁷ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 296.

⁴⁰⁸ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 297.

bulunur. Bu ölçülülükte azıcık bir inhiraf, bir sapma olsa yaradılış maksadına hizmet etmemiş olur. Cenâb-ı Allah bir mahlûku veyâ fiili istediği hâlde, irâdesine uygun şekilde yaratamazsa âciz olur ki Cenâb-ı Hak aczden münezzehtir.⁴⁰⁹ Zâten kuvvet zaafın zıddı olduğu gibi kudret dahi aczin zıddıdır.⁴¹⁰

Müellifimiz, Allah Teâlâ'nın kudretine, semâvât, arz ve dağların yaratılışı ile bu cisimlerin yörüngelerinde muhâfaza edilmesini misâl olarak verir. Bu misâlini şu âyetlerle delillendirir: “Onları korumak kendisine ağır değildir”,⁴¹¹ “Şüphesiz Allah, gökleri ve yeri, yok olup gitmesinler diye (kurduğu düzende) tutuyor.”⁴¹²

Bu âyet-i kerîmeler üzerinde dikkatle tefekkür edilse, Cenâb-ı Hakk'ın mezkûr büyük ve ağır cisimleri elinde ve yörüngesinde tutmakla, kuvvet ve kudretini insanlara göstermek istediği rahatlıkla anlaşılabilir. Cenâb-ı Hakk, kuvvet ve kudretini bu mahlûklar üzerinde izhar ettiği gibi, bâzı mahlûkâtını da kudretine mazhar etmiştir.⁴¹³

Bursevî, buna örnek olarak Cebrâil'in Hz. Lût kavmine âit yedi şehri kanatlarıyla yerin derinliklerinden semâvâta doğru uçurarak darmadağın etmesini, İsrâiloğullarının taşkınlıkları üzerine onlara musallat edilen ve *Kur'ân-ı Kerîm*'de “Üzerinize, pek güçlü olan birtakım kullarımızı gönderdik”⁴¹⁴ âyeti ile işâret edilen Buhtunnasr'ı,⁴¹⁵ ashâbın “Kâfirlere karşı çetin”⁴¹⁶ durumunu ve Hz. Ali'ye dayandırılan, “Ben Hayber Kalesinin kapısını herhangi bir maddî güç ve kuvvetle yerinden sökmedim, tam aksine ben melekûtî bir kuvvet ve Rabbinin nûruyla

---

⁴⁰⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 59^b.

⁴¹⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 60^a.

⁴¹¹ Bakara 2/255.

⁴¹² Fâtır 35/41.

⁴¹³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 60^b.

⁴¹⁴ İsrâ 17/5.

⁴¹⁵ Bu güçlü kuvvetli kulların, Ninevâlı Sencârib, Babilli Buhtunnasr veyâ Câlût'un orduları olduğu, bunların, Tevrat'ı, Mescid-i Aksâ'yı yaktıkları, İsrailoğullarının âlimlerini öldürdükleri ve 70.000 kadar esir aldıkları rivâyet edilmekte, bütün bu musîbetlere sebep teşkil etmiş olan, İsrâil oğullarının ilk fesâdının ise, Hz. Zekeriyâ'yı öldürmeleri ve Ermiyâ'yı hapsedmeleri olduğu belirtilmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Ali Özek-Hayreddin Karaman (ve dğr.), *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Tercümesi*, s. 281; Ömer Faruk Harman, “Buhtunnasr”, *DİA*, XI, 380-381; B. Cara de Vaux, “Buhtunnasr”, *İA*, II, 774-775.

⁴¹⁶ Fetih 48/29.

aydınlanmış bir nefis ile desteklendim” sözünü hüccet olarak gösterir.⁴¹⁷ *Kur’ân-ı Kerîm*’de, târihte azgınlık yapmış olan toplumlara Allah’ın kudret ve kuvvetini gösteren, Kakhâr isminin de bir tecellîsi mâhiyetinde olan birçok musîbet örnekleri vardır.⁴¹⁸

Bursevî, Kâdir isminin insandaki sâdece maddî tecellîsi üzerinde durmaz, bu ismin kuvvet-i bâtına dediği îmân kuvveti üzerindeki tecellîsine de Hz. Ali’nin “Bir karıncanın ağzındaki yaprağı zulmen alma karşılığında yedi kıt’ayı (memleketi) verseler kabûl etmem” sözünü naklederek dikkati çeker.⁴¹⁹

3.8. Evvel-Âhir

Bu iki isim birbirinin mütemmimi oldukları için müellifimiz tarafından aynı başlık altında ele alınmıştır. *Kur’ân-ı Kerîm*’de Evvel, “O, ilk ve sondur. Zâhir ve Bâtin’dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir.”⁴²⁰ meâlindeki âyet-i kerîmede Âhir ile birlikte geçer. Bu âyetteki durumuna göre Evvel, “varlığının başlangıcı olmayan”,⁴²¹ Âhir ise “varlığının sonu bulunmayan” demektir.⁴²²

Evvel-Âhir isimleri, çeşitli hadîs kaynaklarında zikredilen “Yüce Allah’ın bir eksiği (doksan dokuz)⁴²³ ile yüz ismi vardır. Kim onları sayarsa cennete girer. O tektir teki sever”⁴²⁴ meâlindeki hadîs-i şerîfte geçen isimlerdendir.

“el-Evvel ve el-Âhir” isimleri bütün zamânların kuşatıcılığını ifâde etmektedir. el-Evvel ismi O’nun dışındaki her şeyin sonradan olduğuna, yokluktan sonra var hâle geldiğine delâlet eder. el-Âhir ismi, O’nun tek gaye olduğuna, bütün

⁴¹⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 60^a.

⁴¹⁸ Bu konu ile ilgili olarak bk. İmadüddin Halil, *İslâm’ın Târih Yorumu*, Risâle Yay., (çev. Ahmet Ağırakça), İstanbul 1988 ss. 315-320; Mazharuddîn Sıddîkî, *Kur’ân’da Târih Kavramı*, Pınar Yay., (çev. Süleyman Kalkan), İstanbul 1990 ss. 29-55; İdris Şengül, *a.g.e.*, s. 316, 324; Abdullah Yıldız, *Târih Bilinci*, İstanbul 1994 ss. 132-149.

⁴¹⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 60^b.

⁴²⁰ Hadîd 57/3.

⁴²¹ Râgıb el-İsfahânî, “evl”, md., *el-Müfredât*, s. 39.

⁴²² Râgıb el-İsfahânî, “ehr”, md., *el-Müfredât*, s. 13; Bekir Topaloğlu, “Evvel”, *DİA*, XI, 545.

⁴²³ Bu doksan dokuz ismin çeşitli şekillerde gruplandırılması ile ilgili olarak bk. Bekir Topaloğlu, “Allah” md., *DİA*, II., 483; ayrıca doksan dokuz esmâ-i hüsnânın gösterildiği tablo için bk. a.mlf. “Esmâ-i Hüsnâ”, *DİA*, II, 406.

⁴²⁴ Kâmil Miras, *a.g.e.*, s. 191.

yaratıkların, kulluklarıyla, ümit ve korkularıyla ve bütün istekleriyle O'na yöneldiklerine delâlet eder.⁴²⁵

İslâm ulemâsı “Evvel” ve “Âhir” isimlerinin, *Kur'ân*'da geçtikleri gibi, berâberce kullanılmalarının gerekliliğine dikkat çekmişlerdir. Çünkü bu iki kavram, yaratılmış varlıklar için kullanıldığında, bir diğer varlığa göre öncelik ve sonralık gibi belli bir zamânı ifâde eder. Aynı kelimeler Allah'a nispet olduğunda, her iki kelimenin muhtevâsında ne izâfet ne de öncelik ve sonralık düşünülebilir. Bu durumda Allah Teâlâ'nın “evveliyyet”⁴²⁶ ve “âhiriyyet”i,⁴²⁷ O'nun zamânın başlangıç ve son sınırlarının üstünde oluşu, diğer bir söyleyişle “mevhum, farazî” veyâ sâdece “zihnî” bir kavram niteliğini taşıyan “zamân” mefhûmundan münezzehe oluşu anlamına gelmektedir.⁴²⁸ Bu mânânın ise, ancak bu iki ismin berâberce kullanılması hâlinde tahakkuk edeceği kabûl edilmiştir.⁴²⁹

Yukarıda geçen Hadîd sûresinin 3. âyetinde yer alan “O Evveldir ve Âhirdir” ifâdesindeki Evvel kelimesi İslâm âlimleri tarafından Allah'ın ezeli olduğu mânâsında anlaşılmıştır.⁴³⁰ Allah Teâlâ için kullanılan “Âhir” vasfı, Allah'ın zâtî sıfatlarından olan “bekâ”⁴³¹ sıfatının esasıdır. Öbür zıt vâsıflar gibi, bu da ancak mukâbiliyle birlikte anılmalıdır.⁴³²

İbn Arabî, Evvel ve Âhir isimleri ile ilgili şu yorumu yapar: Nasıl ki Âdem'e “ebü'l-beşer” deniliyorsa vakitler içinde Evvel'e “ebü'l-vakt” tâbiri kullanılabilir. Evvel ismine bâzı mahluklar mazhar olmuştur. Buna, İnsan nev'inden Âdem'i, cennetlerden Adn cennetini, ervâhtan akl-ı evveli, cisimlerden arşı, esas unsurlardan suyu, şekillerden de küreyi örnek olarak gösterebiliriz.⁴³³

İbn Arabî'ye göre Allah Teâlâ için hem evveliyyet hem de âhiriyyet vardır. Esmâ-i hüsnâ'nın tamamı Evvel ve Âhir isimleri ortasında tecellî eder. Allah

---

⁴²⁵ Said el-Kettânî, *a.g.e.*, s. 77.

⁴²⁶ Bu konu ile ilgili olarak ayrıca bk. Konuk, *a.g.e.*, I, s. 155, 156, 234, 235.

⁴²⁷ Bu konu ile ilgili olarak ayrıca bk. Konuk, *a.g.e.*, I, s. 155, 156, 160, 234, 235.

⁴²⁸ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, 298.

⁴²⁹ bk. Bekir Topaloğlu, “Evvel” s. 545; krş. a. mlf. “Âhir” *DİA*, I, 542; Metin Yurdağür, *a.g.e.*, s. 210.

⁴³⁰ Ahmet Saim Kılavuz, “Ezel”, *DİA*, XII, 49.

⁴³¹ bk. Metin Yurdağür, “Bekâ”, *DİA*, V, 359-360.

⁴³² Yıldırım, *a.g.e.*, s. 264.

⁴³³ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 298.

Evveldir, İnsân-ı Kâmil ise Âhirdir, çünkü, ikinci rütbe olan halife sıfatı ile yaratılmıştır. Âhir isminin en mükemmel mazharı insandır. Halîfelik ve imâmet insanda nihâyet bulduğu gibi, cennet ve cehennemde en son kalacak olan yine insandır, ayrıca İbn Arabî, dünyâ için evvel, âhiret için ise âhir isminin kullanıldığına dikkati çekmektedir.⁴³⁴

Bursevî, bu iki ism-i şerîfin esmâ-i ilâhiyye-i külliyyeden olup zâhir ve bâtın-ı âlemle ilişkileri olduklarından dolayı berâberce değerlendirildiğini ifâde eder.⁴³⁵ Bu iki ismin umûr-ı izâfiyyeden olduğunu yâni, birbirine nispet ve mukâyese ile anlaşılabilir vâsıflar olduğunu kaydeder.⁴³⁶

Bursevî, devâmla “Evvel” ve “Âhir” isimleri ile ilgili şu izâhları yapar: İsm-i Evvel, kendisinden önce ve kendisine yakın hiçbir şey olmayandır. *Kur’ân-ı Kerîm*’de geçen “O Evveldir”⁴³⁷ hitâbını, Allah Teâlâ bütün zât ve sıfatıyla öncedir, şeklinde anlamak gerekir. O her şeyin başlangıcı olması hasebiyle “mebde” olduğu gibi, hiçbir şeyin numûne ve benzeri yokken her şeyi yaratan mânâsıyla da “Mübdi” dir. “Her şeyden öncedir” sözünden murâd zât ve sıfatıyla önce oluşunu anlamak gerekir. Yoksa “zamân”la ilgili bir söz değildir. Zîrâ “zamân” da diğer mahlûklar gibi sonradan yaratılma mânâsında hâdistir.⁴³⁸

Hak Teâlâ, Âhirdir. Yâni “Dönüş ancak onadır”⁴³⁹ âyet-i kerîmesinde de ifâde edildiği gibi, bütün eşyânın aslî maddesi O’na yöneliktir. “Her şeyin mülkü elinde olan Allah’ın şânı yücedir!”⁴⁴⁰ yüce hitâbında geçen melekûtdan anlaşılması gereken rûhtur. Bu nedenle sekeratta olanlara Yâsîn sûresi okunur ki büyük faydası vardır.⁴⁴¹

Hak Teâlâ’nın Âhir olduğu mevcûdâtın fenâsından sonra bekâsıyla ve ervâh-ı cüz’iyyenin rûh-i külliyyeye kavuşmasıyla. Ancak mevcûdâtın fenâ bulması iki şekilde olur. Biri, mevt-i tabîî, fenâ-i sûrî ve büyük kıyâmet iledir. Diğeri ise mevt-i

⁴³⁴ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 299.

⁴³⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 65^a.

⁴³⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

⁴³⁷ Hadîd 57/3.

⁴³⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 65^a.

⁴³⁹ Mâide 5/18.

⁴⁴⁰ Yâsîn 36/83.

⁴⁴¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 65^a.

hükmî (îtibârî), fenâ-i mânevî ve küçük kıyâmet iledir. Mevt-i hükmîden maksat şudur ki bütün mevcûdâtın yaşıyorken dahi kendi nefislerinde fânî, yâni zâil olma durumlarıdır. “O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır”⁴⁴² âyet-i kerîmesinden anlaşılan odur ki, her şey yok olacaktır, her şeyin yönü fenâyâ müteveccihdir. Ancak Allah Teâlâ'ya olan yönü müstesnâdır. Eşyânın, Cenâb-ı Hakk'a racî olan yönü (ki rûhudur) zâtî ve vâsitasız olarak Hak Teâlâ ile münâsebetdardır ki bu yönü ile eşyâyâ helâk olmak yoktur. Zîrâ rûh ilâhîdir ve Hak Teâlâ fenâ bulmadığı gibi O'na bağlı olan rûh da fenâ bulmaz. Hattâ “Sûr'a üflenince, Allah'ın diledikleri müstesnâ olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir”⁴⁴³ âyet-i kerîmesinde geçen “istisnâ”dan kastın rûh olduğu ehl-i sünnet ulemâsınca ileri sürülmüştür.⁴⁴⁴

Bursevî, “her nesne hâlâ kabza-i tasarrufunda olmasına rağmen Hak Teâlâ'nın *Kur'ân-ı Kerîm*'in muhtelif yerlerinde “rücû” ile yâni kendisine geri döndürülmesinden bahsetmesi nedendir?” şeklinde akla gelebilecek bir soruyu şu şekilde cevaplandırır: Halk zâhirî sebeplere nazar eder, sebepten sebebe intikâl ederek ilk sebebe ulaşır ve ona rücû eder. Hak yanında ise esbâba iltifât edilmez. Eşyâ Hak'tan hurûc ettiğinden, hakikat ve hâller O'na râcî dir (yöneliktir) demektir.⁴⁴⁵

Yukarıda Yâsîn sûresinin 83. âyetinde geçen “melekût”dan maksadın, rûh olduğuna ve ölüm ânı yaklaşanların üzerine Yâsîn sûresini okumanın çok faydalı olduğuna işâret edilmişti. İsm-i Evvel ve Âhir ile bağlantılı olarak bu konuya değinen Bursevî'nin açıklamalarını aşağıya alıyoruz.

3.8.1. Yâsîn Sûresini Okumanın Faydası

Bursevî, Yâsîn sûresinin okunması ve faydası ile ilgili olarak, Hatmü'l-evliyâ olarak nitelendirdiği İbn Arabî'den şu vâkıyı nakletmektedir: “İbn Arabî, geçmişte hastalanıp bayılmış; öyle ki kendisini ölmüş zannetmişler; bu esnâda sîmâsı korkutucu olan bâzı kişilerin kendisine eziyet etmek istediklerini, buna karşılık, ellerinde mızrak olan nûranî yüzlü ve beyaz elbiseli bâzı kimselerin ise hücum edip

⁴⁴² Kasas 28/88.

⁴⁴³ Zümer 39/68.

⁴⁴⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 65^b.

⁴⁴⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

düşmanı üzerinden defettiklerini görmüş. Bu kişilerin kim olduğunu sorunca, “Yâsîn sûresi” olduğunu söylemişler. Şifâ bulup gözünü açtığına babasının, üzerinde Yâsîn sûresini okuyup sona doğru geldiğini görmüş. İbn Arabî “işte bana musallat olanlar şeytanlardı, bana yardım edip şeytanların şerlerini üzerimden defedenler ise Yâsîn sûresinin kelîmât ve âyâtından yaratılan melâike ve ervâh idi.” Demektedir.⁴⁴⁶

Müellif, aynı konu ile ilgili olarak Bursa’da başından geçmiş bir olayı da şöyle anlatır: Bursa yerlilerinden birinin, “evime cin musallat olmuştur” şikâyeti üzerine ona bir muska yazıp “evine as” demiştim. O gece ellerinde mızrak olan korkunç kişiler yattığım evin penceresinden hüçûma geçtiler, ancak evin içine girmeye muvaffak olamadılar. Çünkü, o gece sırr-ı Yâsîn üzerine yatmışım. Meğer o cin tâifesi yüz otuz seneden beri şikâyet olunan hânede yerleşmişler. “Bizi bu kadar müddetten beridir yerleştiğimiz yerden niçin ayırıp perîşan etmek istersin?” Dediklerinde, ben de bu işten vazgeçip şerlerinden Allah’a sığındım.⁴⁴⁷

3.9. Zâhir-Bâtın

Zâhir, lügat mânâsıyla, görünen, âşikâr olan, açık, belli, meydanda olan, görünüşe göre, sûret, dış yüz, görünüş, anlaşılabilir mânâlarına gelmektedir.⁴⁴⁸ Zâhir, zuhûr vasfına sâhip olan kimsedir.⁴⁴⁹ Allah Teâlâ’nın bir vasfı olarak kullanıldığında, varlığı âşikâr olan, varlığında şek ve şüphe bulunmayan, sayısız hüccet ve delillerle varlığı açık bulunandır. Varlıkların fizikî güzellikleri, esmâ-i hüsnânın kâinattaki bütün tecellileri Zâhir isminin muktezâsıdır.⁴⁵⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de Zâhir, “O, ilk ve sondur. Zâhir ve Bâtın’dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir”⁴⁵¹ meâlindeki âyet-i kerîmede Bâtın ile birlikte geçer. Bu âyetteki durumuna göre Allah, Zâhirdir, delilleriyle varlığı gün gibi açıktır. Bâtındır, zâtının hakîkatı gizlidir,⁴⁵² akıllar O’nun Zâtının mâhiyyetini idrak edemez,⁴⁵³ Allah’ın

⁴⁴⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 65^b. Ayrıca krş. Ahmed Ateş, *a.g. md.*, s. 534.

⁴⁴⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 65^b.

⁴⁴⁸ Râgıb el-İsfahânî, “zhr” md., *el-Müfredât*, s. 474; Abdullah Yegin, *a.g.e.*, s.1059.

⁴⁴⁹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 264.

⁴⁵⁰ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 300; Kösmene, *a.g.e.*, s. 472.

⁴⁵¹ Hadîd 57/3.

⁴⁵² Râgıb el-İsfahânî, “btn”, md., *el-Müfredât*, s. 66.

Zâhir ve Bâtın ismi, O'nun hem görünen hem de görünmeyen âlemlerin yaratıcısı ve yöneticisi olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁵⁴

Başka bir tanıma göre Bâtın, varlığını belgeleyen birçok delil bulunmakla duyulardan gizli olup gözle algılanamayan; mâhiyyeti bilinemeyen, kemiyet ve keyfiyyetle nitelenemeyen, zihnî tasavvur sınırlarına girmeyen; mü'min kuluna zâhir olmakla birlikte münkirin nazar ve tefekküründen gizlenendir.⁴⁵⁵

İbn Arabî, Allah Teâlâ'nın kendi zâtına zâhir olduğunu, mahlûkâtın O'nun zâtını tasavvur edip idrâk etmekten âciz olduğunu beyân etmektedir. Bu nedenle bizim için bâtın olan gerek kendi zâtı ile ve gerekse diğer mahlûkâtla ilgili olan bilgi, O'nun için zâhirdir. Diğer bir ifâde ile bir şeyin bâtın olması yâni bize görünmemesi bize göredir, bize hastır, kendisini bâtın olarak tanıtmaması bize göredir. İbn Arabî, Zâhir ismi muktezâsınca kâinatta şahit olduğumuz neşv ü nemâ, canlı cansız bütün varlıkların deverânı arkasında göremediğimiz bir kuvvet var olduğunu, bu kuvvetin ism-i Bâtın'a istinâd ettiğini, ayrıca kâinatın Zâhir, insanın ise bâtın hükmünde olduğunu dile getirmektedir.⁴⁵⁶

Bursevî, bu iki ismin, izâfî hakikatlerden olduğundan yâni birbirine nisbetle anlaşılabilirliğinden dolayı berâberce değerlendirildiğini, bu iki ismin ince, derin ve çok sırları içine alan küllî isimlerden olduğunu, kaydeder.⁴⁵⁷ Müellifimizin bu iki esmâ-i hüsnâ ile ilgili açıklamalarını aşağıya alıyoruz.

Hak Teâlâ'nın Zâhir olması, vücûdu (varlığının bilinmesi) hasebiyledir. Zîrâ varlığının delilleri sayılamayacak kadar çoktur. Bâtın olması ise hakikatı îtibâriyledir. Zîrâ künh-i zâtına yâni mâhiyyetinin nasıl olduğu husûsuna akıl ve fikir ermez. Bu idrak edememe hâli dünyâda olduğu gibi âhirette de devâm eder. Zîrâ âhirette idrâk edilmesi gerekseydi ve mümkün olsaydı dünyâda dahi mümkün olurdu.⁴⁵⁸

---

⁴⁵³ Gölcük, *a.g.e.*, s. 134.

⁴⁵⁴ Yurdagür, *a.g.e.*, s. 215.

⁴⁵⁵ Bekir Topaloğlu, "Bâtın" *DİA*, V, 187.

⁴⁵⁶ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 301.

⁴⁵⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 73^a.

⁴⁵⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

Bütün enbiyâ ve evliyâ, Cenâb-ı Allah'ı ve halk ile olan irtibatını esmâ vâsıtası ile bilmişler ve halka öğretmişlerdir. Ancak perde gerisini keşfetmeğe insanlığın tâkati yetmez. Dünyâ ve âhirette (dâreyn) insanlığın künhü ile idrâk edemeyeceği şey, bâtın-ı Zâtı ile ilgili bilgidir. Hak Teâlâ'nın ulûhiyyet ve rubûbiyyet yönü ile irtibatlı olan, zâhir-i Zâtı ile ilgili bilgilerin bilinmesi idrâk edilmesi ise mümkündür. Bursevî, ism-i Zâhir ile ilgili açıklamaları rü'yetle irtibatlandırarak şu îzâhı yapar:

Mertebe-i rubûbiyyetteki Cenâb-ı Hakk'ın görülebilmesi, ancak Tecellî-i Zât'ın görülememesi şu misâle benzer: Işığını güneşten alan, ancak güneş gibi gözleri kamaştırmayan aya bakmak daha kolaydır. Bu husûsa Peygamber Efendimizin “Siz dolunay gecesi ayı gördüğünüz gibi Rabbinizi de görürsünüz”⁴⁵⁹ hadîs-i şerîfi ile de işâret edilmektedir.⁴⁶⁰ Bu hadîs-i şerîfte rü'yet dolunaya teşbih edilmiştir. Nasıl ki kamer çok parlak ışığı olan güneşin bir nevi halîfesi olup görülebilmesi daha kolaysa Rubûbiyyet mertebesi dahi, Zât mertebesinin bir yansıması olup bu hâliyle müşâhede mümkün olur. Zîrâ zât ve sıfâtda olan tecellîyât birbirinden farklıdır ki tecellî-i zâtı idrâk mümkün değildir. Belki şimşek gibi bir anlık müşâhede mümkün olur, şâyet bu müşâhede iki lahza (an) devâm edecek olsa şimşek gözü kör ettiği gibi nûr-i zât dahi vücûdu yakardı. Tecellî-i sıfatı idrâk etmek perde arkasından müşâhededir ki gözü kamaştırmayan ay ışığına bakmak gibidir.⁴⁶¹

Bursevî, ism-i Zâhir ve Bâtın bağlamında tecellî-i zât ve sıfât ile ilgili olarak ayrıca şu örnekleri verir: Gerçi nûr birdir ancak nûrun tecellîsi farklı olabilir. Vezîr her ne kadar sultânın vekîlidir ve yetkisini ondan alıyorsa da sultâna nazar etmede insanda oluşan heybet ve hayret vezîrinkinden çok farklıdır ve üstündür. Ehlullâha olan nazar ile zâhir ulemâsına olan nazar dahi böyledir. Ehl-i takvâ hakkında söylenen “Onlar görüldüklerinde Allah hatırlanır” sözü mûcibince bir kimse bakışında bir anormallik ve kalbinde inkâr olmamak şartıyla, hakîkî bir nazarla onlara nazar ederse ihtiyârı elinden gidip Allah diye düşer. Zîrâ sıfat-ı Hak onlar üzerinde zâhir olur.⁴⁶²

---

⁴⁵⁹ Kâmil Miras, *a.g.e.*, II, s. 493-494.

⁴⁶⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

⁴⁶¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 73^a.

⁴⁶² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 73^b.

Sıfat-ı Hakk'ın ehlüllâh üzerinde zâhir olması ile ilgili olarak Bursevî şu anekdotu anlatır: Bir gün, Gazneli Mahmûd (ö. 421/1030) ziyâret maksadıyla Ebû Yezîd-i Bistâmî (k.s.)'nin (ö. (262/875) türbesine gittiğinde türbedâra, “senin şeyhin nasıl bir kimse idi ve mertebesi hakkında ne düşünüyorsun?” diye soru sorar. Türbedâr cevâben, “Benim şeyhim öyle bir kimse idi ki onu gören Peygamber'i ve Peygamber'i gören dahi Allah'ı görmüş gibi olurdu.” Sultan Mahmûd “Ey sûfî! Bu ne biçim sözdür, Ebû Cehil de Peygamber'i gördü ancak fayda vermedi.” Türbedâr cevâben, “Ebû Cehil Hz. Peygamber'e nübüvveti cihetiyle değil, Ebû Talîb'in yetîmi nazarıyla bakardı. Onun için ilâhî bakıştan mahrûm oldu.” diye sözünü bitirir.⁴⁶³ Burada İsm-i Zâhir ve Bâtın'ın birbirinin mütemmi oldukları husûsuna dikkat çekiliyor ki, burada bakmak zâhiri, “nazar” ve “niyet” ise batını temsil ediyor.

Nitekim, bu meseleye *Kur'ân-ı Kerîm* “Ve onları sana bakar görürsün, oysa onlar görmezler”⁴⁶⁴ meâlindeki âyet-i kerîmesiyle işâret etmektedir. Bu âyet-i kerîmede Peygamber Efendimiz'e hitâben gerçi müşrikler sana nazar ederler, ancak seni görmezler. Şâyet seni görmüş olsalardı dâvetine icâbet ederlerdi, senin aynanda Hakk'ı görürlerdi anlamını çıkarmak mümkündür. Bursevî, bu konudaki görüşünü takviye için ayrıca “Beni (rüyâda) gören gerçekten görmüş gibidir”⁴⁶⁵ ve “Beni görene, beni göreni görene ve beni göreni göreni görene ne mutlu!”⁴⁶⁶ meâlindeki hadîs-i şerîfleri nakleder. Müellifimiz, bu hadîsi îzâh ederken şu açıklamaları yapar: Yâni Peygamber'i gören Hakk'ı görmüş olur. Zîrâ, Cenâb-ı Hak en mükemmel şekilde Hz. Peygamber'de tecellî etmiştir ki ekmel-i mezâhirdir. Ondandır üstün kimse yaratılmamıştır.⁴⁶⁷

Bursevî, rü'yetullâh ve rü'yeti Resûlullâh ilgili olarak ayrıca şu değerlendirmeyi yapar: Ne mutlu o kimseye ki, rü'yet-i ilâhiyye ile saâdet buldu ve ne mutlu o kimseye ki O'nu göreni gördü, yâni vârisini gördü. Zîrâ onun görülmesi dahi Hakk'ı görmek gibidir. Bu konu ile ilgili olarak eserimizde ayrıca şu güzel misâle yer verilir: Meselâ, bir kimse mihrâbın mumundan kendi mumunu tuttuğursa,

---

⁴⁶³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

⁴⁶⁴ A'râf 7/198.

⁴⁶⁵ *Müslim*, rüyâ, 2, 10, 13.

⁴⁶⁶ *Deylemi*, II/3926; Amed İbn Hanbel, *Müsned*, V/257.

⁴⁶⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 73^b.

ondan da başka bir lamba yakılrsa her ne kadar zâhiren ayrı ışıklar ise de, nûrun aynı olması hasebiyle sonradan tutuşturulan lamba hükmen birinci kaynak olan mihrâbın mumundan yakılmış sayılır. Hak ile tutuşan kişi o fener gibi nûru almaya müsâid olmaktadır. Bahsi geçen fenerin derûnu (içi) muma dayanmaktadır ki ışığı dışa aks etmiştir. Zîrâ her zâhir bir bâtına dayanmaktadır, yâni zâhir hükmünde olan sonradan tutuşturulan lamba, bâtın hükmündeki ilk ışık kaynağı olan mihrâbın nûruna dayanmakta ve ondan etkilenmektedir. Beden de hareket ve enerjisini rûhtan almaktadır. Diğer bir söyleyişle beden rûhla kâimdir. Rûh, bâtın; beden, zâhir mesabesindedir.⁴⁶⁸

Bu husûsu akla yakınlaştırmak için *Kur'ân-ı Kerîm*, “O'nun nûrunun temsîli, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir...”⁴⁶⁹ âyeti ile temsîl getirir. Bu âyet-i kerîmeyi⁴⁷⁰ Bursevî, şöyle tefsîr eder: Yâni insanın bedeni direksiz olan pencere gibidir. Ve kalbi bir şîşeye benzer ki bedenden daha sâfi ve durudur. Ve nûr-ı îmân veyâ nûr-ı keşf onda lamba gibidir. O lambanın nûru dışarıya aks ettiği gibi mişkât (kandillik) dahi o ışığı dağılmaktan korur.⁴⁷¹ Nasıl ki biri güneşin ışığını zaptetmek isterse parlak olmayan bir çanak içine su koyup güneşe karşı tutar veyâ aynanın yüzleri göstermesi arkasındaki siyah kurşun ve sır ile mümkündür. Aynen bunun gibi tecelliyât-ı sıfât, aynanın parlak yüzü mesabesinde olan rûha tecellîsi kesîf olan beden sâyesinde gerçekleşir. Allah Teâlâ nasıl ki rûh ile bedeni birbirine âyîne etmişse zâhir ile bâtını da birbirine âyîne etmiştir.⁴⁷² Bedene nazar etmek rûha nazar etmek demektir. Zâhire nazar etmek de bâtına nazar etmek gibidir.⁴⁷³ Bu nedenle zâhir ve bâtının birbirinden ayrılması mümkün değildir. Bursevî, bu hakîkatten dolayı bu iki ismi berâberce değerlendirmiştir.

---

⁴⁶⁸ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 74^a.

⁴⁶⁹ Nûr 24/35.

⁴⁷⁰ Bu âyet-i kerîme ile ilgili geniş bilgi için bk. Şadi Eren, “Nûr Âyeti Hakkında Bâzi Mûlahazalar”, *Yeni Ümit Dergisi*, S. 48 Nisan-Mayıs-Haziran 2000.

⁴⁷¹ Bilindiği gibi mişkât, içine lamba konan küçük hücre demektir. Kapalı pencere misâli, fânus camı gibi etrâfî camekânla çevrili dar bir alanı ifâde eder. Böyle dar bir alanda lambanın ışığı daha etkilidir, dağılmaz. Geniş alanda ise ışık, dağılır, kaybolur.

⁴⁷² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

⁴⁷³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 74^b.

3.10. Rahmân-Rahîm

Rahmân ismi lügatte, “bütün yaratıklara rızıklarını veren, her an bütün mahlûkât hakkında hayır ve rahmet irâde buyuran, bütün mahlûkâtına sayısız nîmetler veren, nizâm ve adâlet sâhibi.”⁴⁷⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Bu isimle bağlantılı olan rahmet kelimesi ise, rikkat, yufkalık ve ihsan⁴⁷⁵ mânâsında kullanılmaktadır.⁴⁷⁶

Allah Rahmân’dır, Rahîm’dir. *Kur’ân*, hem besmelede, hem de Fâtiha’nın ikinci âyetinde Allah’ın Rahmân ve Rahîm olduğunu hemen başlangıçta ortaya koyuyor.⁴⁷⁷

Genel olarak kabûl edildiğine göre Rahmân, rahmetin daha ileri bir derecesini ifâde eder. Allah’ın sıfatı olarak er-Rahmân: Bütün mahlûklara rızıkları, yaşama vesîleleri ve her türlü faydaları husûsunda rahmeti yayılmış olan rahmet sâhibi demektir. Rahmeti, mü’min olsun kâfir olsun, iyi olsun kötü olsun herkese şâmil olandır.⁴⁷⁸

Allah’ın Rahmân oluşu, ezele, başlangıcı olmayışa; Rahîm oluşu ise lâ yezele, ölümsüzlüğe göredir. Bundan dolayı mevcûdât, Cenâb-ı Allah’ın Rahmân oluşu ile başlangıcındaki rahmetinden, Rahîm olmasıyla da sonuçta meydana gelecek merhametinden doğan nîmetler içinde büyürler ve ondan faydalanırlar.⁴⁷⁹ Bu nedenle dünyânın Rahmân’ı, âhiretin Rahîm’i ifâdesi kullanılır.⁴⁸⁰ Ancak, Allah Teâlâ hem dünyânın hem de âhiretin Rahmân ve Rahîm’idir. O hem mü’minlerin hem de kâfirlerin Rahmân’ı fakat yalnız mü’minlerin Rahîm’idir.⁴⁸¹

Her iki isim de rahmet kökünden gelmekte ve Allah’ın merhametini ifâde etmektedir. Ancak birinin daha geniş mânâdaki merhametine karşılık, diğerinin

⁴⁷⁴ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, 202.

⁴⁷⁵ Râgıb el-İsfahânî, “rhm”.md., *el-Müfredâ*, s. 279; Yeğîn, *a.g.e.*, s. 815.

⁴⁷⁶ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 111.

⁴⁷⁷ Gölcük, *Kur’ân ve İnsan*, s. 154.

⁴⁷⁸ Yıldırım, *a.g.e.*, a.y.

⁴⁷⁹ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, 202.

⁴⁸⁰ Râgıb el-İsfahânî, “rhm”.md., *el-Müfredâ*, s. 279.

⁴⁸¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Esmâü'l-Hüsnâ*, Polen Yay., (çev. Hanifi Akın-Muhittin Korkmaz), İstanbul 2005, s. 123; Gölcük, *a.g.e.*, s. 156.

husûsi merhameti vardır.⁴⁸² Diğer bir ifâde ile Rahmân, Vâhidiyyet'in, Rahîm ise Ehadiyyet'in tecellîsidir.⁴⁸³

Ehl-i zâhir ve bâtının târifine göre Hak Teâlâ'nın Rahmeti, kişiye hayra ulaştırma ve şerden uzaklaştırma irâdesinin verilmesidir. Bu şekilde değerlendirilirse sıfat Zât'tan olur. Şâyet hayra ulaştırma, aynı zamânda şerden uzaklaştırma mânâsında olursa sıfat fiilden olur. Ve rahîm bu isimden ahz edilmiştir.⁴⁸⁴

Tuhfe-i Recebiyye'de, bu iki isim, birbiriyle olan yakın alâkalarından dolayı bir arada ele alınmıştır. Bursevî'nin bu iki isim ile ilgili değerlendirmeleri aşağıdaki gibidir.

Rahm, aslında anne karnında çocuğun teşekkül ettiği ve beslendiği mahaldir. Yine doğum vesîlesi ile oluşan akrabâlık ve bu akrabâların birbirleriyle olan karşılıklı ilişkileri için de rahm kullanılır. Hattâ meşrû bir sebep olmadan akrabâ ile (sıla-i) rahmi kesen Rahmân'ın Rahmetinden mahrûm kalır.⁴⁸⁵

Bu husûs ile ilgili kelimelerin mânâlarının türetilmesinde, birleştirme esas alınmalıdır. Ahmed, Mahmûd'dan; Livâü'l-hamd de Mahmûd'dan zuhûra gelmiştir. Bu nedenle sûret ve mânâda geçerli olan, birleştirme ve toplamadır. Talâkta ayrılık söz konusu olduğundan sevilmeyen helâllerden olmuştur. Keza halkın toplanmasına vesîle olduğu için de cuma günü haftanın en değerli günü oldu. Akşam ve yatsının birleştirilmesi nedeniyle Müzdelife'ye⁴⁸⁶ cem' denildi. Kavuşmak, buluşmak sevinç nedeni; ayrılık da keder ve gamlanma nedenidir. Bu sebeple dünyâyâ gelenler için

⁴⁸² İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, 202.

⁴⁸³ Bosnalı, *a.g.e.*, s. 75.

⁴⁸⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 84^b.

⁴⁸⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

⁴⁸⁶ Mekke'de, Arafât ile Mina arasında bulunan ve Hac'da Arafât'tan sonra vakfe yapılan yer. Müzdelife kelimesi, "yaklaşmak, yakınlaşmak" anlamındaki Arapça "zelefe" kökünden türetilmiş olup, "yaklaşılan, yakınlaşılan yer" anlamında, iftial babından ism-i mekân kalıbındadır. Ayrıca burası, "toplanma, bir araya gelme" anlamında cem adıyla da anılmaktadır. Burasının bu adlarla adlandırılması değişik şekillerde yorumlanmıştır. Hz. Adem (a.s.), Hz. Havva ile burada buluşmuş ve birbirine yaklaşmışlardı. Başka bir rivâyette ise, akşam ile yatsı namazının bir arada kılınmasından dolayı Cem' adı verildiği söylenmektedir. Yine, insanların burada toplanarak vakfe ile Allah Teâlâ'ya yaklaştıkları Hac esnâsında insanların bir araya gelip toplanmaları yâhut Mina'ya yaklaşmış olmaları veyâ buranın Allah Teâlâ'ya yaklaşılabilir bir yer olarak telakki edilmesi vb. sebeplerden dolayı bu adı almıştır. Daha geniş bilgi için bk. Dursun Ali Şeker, "Müzdelife", *DİA*, XXXII, 239; Fr. Buhl, "Müzdelife", *IA*, VIII, 868-869.

sevinilir, âhirete göçenler için ise üzüntü duyulur. Çünkü doğum bir kavuşma ölüm ise (zâhiren de olsa) bir ayrılıktır.⁴⁸⁷

Rahmet, çeşitli şekil ve yansımaları olan ilâhî bir sıfattır. Zâtî, sıfatî, ‘âmm ve hâs olma yönü ile farklılaşmaktadır. Dikkatle etrâfa bakılacak olsa Cenâb-ı Hakk’ın rahmetinin, bütün kâinata şâmil olduğu ve bu rahmetiyle bütün varlıkların yüzünü güldürdüğü müşâhede edilecektir. İster dost, ister düşman olsun herkesi rahmetinden hissedâr etmiştir. “O, merhamet (rahmet) etmeyi kendine gerekli kıldı”⁴⁸⁸ âyet-i kerîmesi mucibince verdiği nîmetler ve yaptığı iyilikler tamâmen vehb-i ilâhîdir ki istidâd ve liyâkat karşılığında değildir.⁴⁸⁹

Her ne kadar şeriat her ameli tâyin edip bu amel mukâbilinde bir sevâp tâyin etmişse de hakîkatı kavramış olanlar, Allah’ın nîmetlerini, kendi amellerinin bir karşılığı olarak düşünmemişler ve kendi amellerine hiç güvenmemişlerdir. Hattâ, “Müflisûn” diye bilinen yüce bir tâife vardır ki emr-i ilâhî üzerine ibâdet ederler, fakat kendileri için herhangi bir şey biriktirmeyip tümünü başkasına hibe ederler. Bu iflâs karşılığında Allah’ın yanında bunlar için büyük bir zenginlik vardır.⁴⁹⁰

Rahmet-i ilâhiyenin adedi, esmâ-i hüsnâ adedi olan yüz kadardır ki doksan dokuzu âhirete, biri dünyâyâ mahsûstur. Zîrâ dünyâ daracıktır ki Allah’ın geniş rahmetine tahammülü yoktur. Bu nedenle rahmetin her türlü tezâhürünü bu dünyâda isteyen kişi hakîkat noktasında câhil olur.⁴⁹¹ Bir kimse Hz. Süleymân gibi şark ve garbın sâhibi olsa beş yüz yıllık bir mesafeye sâhip olur ki âhirette sıradan bir ehl-i cennete on dünyâ kadar bir yer verilir. Bu kadar geniş ve kat kat nîmetleri bu dünyâda talep etmek akıl noksanlığını gösterir.⁴⁹²

Yeryüzünde dağılmış olan rahmet gösteriyor ki ne kadar esmâ-i kahriyye-i celâliyye var ise mü’mine göre tamâmı, kahr libâsından sıyrılıp, gazapta saklı bulunan gizli rahmet sûretine dönüşür. Nitekim bir kimse bir günah işlese o günah çirkin bir sûrette gözükür. Sonra kişi tövbe edip pişman olursa tövbesi o çirkin ameli

---

⁴⁸⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 85^a.

⁴⁸⁸ En’âm 6/12.

⁴⁸⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

⁴⁹⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

⁴⁹¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

⁴⁹² Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 86^a.

güzel bir elbiseye dönüşütürür ve çirkinliği örter. Aynı şekilde Allah'ın lütfuyla sûret-i kahr mestûr olup “Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir”⁴⁹³ âyet-i celilesinin işâreti ile mağfiret sırrı ortaya çıkar.⁴⁹⁴

Bu husûsta âkıbete nazar etmek gerektir. Mü'min dünyâda yaşadığı bütün mahrûmiyetleri unuttur. Kâfir de sâhip olduklarını inkâr ettiğinden sâhip olduklarının farkında bile değildir. Mü'min hiç mahrûmiyyet yaşamamış gibi ve kâfir de hiç nîmet yüzü görmemiş gibi olur. Bursevî, bu konu ile ilgili şu anekdotu nakleder: Abbâsî halîfelerinden Harûn Reşîd, zindana attırdığı bir mahkûmdan bir mektup alır, mektupta, “Ey Harûn! Her geçen günle birlikte senin saltanâtından benim ise mahkûmiyyetimden bir gün azalıyor. İyice düşün ki sabaha kadar soğukla mücâdele edip titreyen kapıcı ile ipek yatağında uyuyan hâne sâhibi sabaha berâber kavuşurlar. Biri ezâyı diğeri sefâyı unuttur.”⁴⁹⁵

Bütün bu açıklamalardan anlaşılın şudur: Zâhirinde zahmet ve kahr olan bir şeyin iç yüzünde rahmet ve lütuf vardır. Allah Teâlâ'nın birçok imtihanı bu mânâ ile ilişkilidir.⁴⁹⁶

“Allah Rahmân ve Rahîm iken insanları niçin hastalık ve acılara mübtelâ kılıyor?” şeklindeki bir soruya Bursevî, “yine kişinin iyiliği için” diye cevaplandırıyor ve şöyle bir misâl veriyor: Bir kimse oburluk hastalığına tutulsa o kişiyi, bedeninin sağlığı için ya güzellikle veyâ zorla yemek yemeden men ederler. Bu kişinin annesi o çocuk hakkında herkesten daha şefkatli olmasına rağmen çocuğunun perhize zorlanmasına yine şefkati gereği müsâade eder. Allah Teâlâ, “kulumun ölümden hoşlanmadığını bilirim, kulumun hoşlanmadığı ve üzüleceği bir şeyi yapmak bana da hoş gelmez. Ancak şu dikenlik yer mesâbesindeki dünyâdan âhiretin gülistanına geçmek ve cemâl-i ilâhiyi perdesiz görmek için ölüm köprüsünden geçmek gerekiyor. Bunun başka yolu yoktur, ölüm her ne kadar acı da

---

⁴⁹³ Furkan 25/70.

⁴⁹⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 86^a; krş. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 202.

⁴⁹⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

⁴⁹⁶ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 86^b.

verse tatmak gerekiyor. Sûrî ölüm için durum bu ise mevt-i mânevîde de durum aynıdır. Fenâfillâh hâsıl oluncaya kadar sâlik belki bin ölüm acısı çekiyor.⁴⁹⁷

3.11. Müdebbir-Müfassıl

Müdebbir, evvelden düşünüp işleri ona göre ayarlayan. Her şeyin evvelden tedbîrini yapan, gören, ilmi ile her şeyin âkîbetini ihâta edip ona göre hikmetle iş yapan demektir.⁴⁹⁸ Bu ismi anlayabilmek için diğer isimlerle yapılmış çeşitli terkiplerini de bilmek gerekir. Örneğin, hikmetle tedbîr eden, her işini çok hikmet ve tedbîrle yapan Müdebbir-i Hakîm;⁴⁹⁹ mahlûkâtını tehlikelere karşı korunabilecek ve kendilerini savunabilecek cihaz ve âletlerle donatarak yaratan, kullarını çeşitli musîbet ve belâlara karşı korumak için tedbîr alan Müdebbir-i Kâdir gibi.⁵⁰⁰

Allah (c.c.), Müdebbir'dir. Yâni mahlûkâtının her işini bizzat yürüten, tedbîr, terbiye ve idâresini yapandır. Cenâb-ı Hak her şeyin âkîbetini görerek ve bilerek iş yapar. Her şeyi nizâm ve intizamla tedbîr ve idâre eder.⁵⁰¹

Mufassıl, kısımlara ayıran, fasıl fasıl ayıran, adâlet eden, anlamına gelmektedir. Fasl'ın aslı "iki şeyin arasını, bir açıklık meydana gelecek şekilde ayırmaktır."⁵⁰² Mufassıl, bu mânâda "hakla batıl arasında hüküm vermek" anlamında da kullanılır. Hayru'l-fâsılîn: "Hakla batılı ayırd edenlerin, hükmedenlerin en hayırlısı mânâsına gelir"⁵⁰³

Tuhfe-i Recebiyye'de, bu iki ismin birbirleriyle olan yakın alâkalarından dolayı bir arada işlendiği kaydedilmektedir.⁵⁰⁴ Bursevî, bu iki ismin açıklanması ile ilgili olarak şu îzâhları yapar:

Tedbîr, bir şeyin sonunu ve sonucunu düşünmek ve dikkate almaktır. Tedebbür'ün de tedbîrle alâkası vardır. Tedbîr tefekküre yakındır. Ancak tedebbür

⁴⁹⁷ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

⁴⁹⁸ et-Tilmisânî, *a.g.e.*, s. 145; Yeğîn, *a.g.e.*, s. 695.

⁴⁹⁹ Yeğîn, *a.g.e.*, a.y.

⁵⁰⁰ Kösmene, *a.g.e.*, 311.

⁵⁰¹ Konuk, *Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, IV, 134, 136.

⁵⁰² Râğıb el-İsfahânî, "fsl", *el-Müfredât*, s. 573.

⁵⁰³ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 231.

⁵⁰⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 94^a.

ile tefekkürün arasındaki fark budur ki tefekkür, delile nazar yoluyla kalpte meydana gelen tasarruftur.⁵⁰⁵

Allah'ın (c.c.) Müdebbir vasfına işâret eden “Allah, gökten yere kadar her işi düzenleyip yönetir”⁵⁰⁶ âyet-i kerîmesi hakkında ulemâ demişlerdir ki Hak Teâlâ'ya göre tedbîr, takdîr ve tehyie (hazırlama, hazırlanma) âlemin yaratılışının sebepleridir. Müdebbir ve Mufassıl isimlerinin birbirleriyle olan münâsebetlerini bilmek için mertebe-i ilâhiyye hakkında bilgi sâhibi olmak gerekiyor. Üç adet mertebe-i ilâhiyye vardır. Birincisi “mertebe-i ehadiyyet”,⁵⁰⁷ ikincisi “mertebe-i vâhidiyyet”,⁵⁰⁸ üçüncüsü de iki mertebenin arasında kalan mertebe-i “cem'ü'l-cem”dir.⁵⁰⁹

Mertebe-i Ehadiyyet, emr-i ilâhînin ilk çıkış mertebesidir. Mertebe-i vâhidiyyet ise o şe'n ve emrin taksîmi, bölüştürmesi mertebesidir. Mertebe-i cem' ise tedbîr mertebesidir.⁵¹⁰

Örneğin bir çekirdek mertebe-i vâhidiyyet cihetiyle parçalanmayı kabûl etmez. Bu çekirdeği toprağa ektiğimizi ve ondan ilk önce iki yaprağın yeşerdiğini düşünelim. Bu yapraklardan biri Zât'a işâret eder ki ehadiyyettir, diğeri sıfata işâret eder ki vâhidiyyettir. Zamânın geçmesi ile ekilen tohumun kökleri sağlamlaşır, ömrü uzar ve ağacın gövdesi ortaya çıkar. Bu gövdeden ağacın dal budakları ortaya çıkar en sonunda meyve meydana gelir. Bu durumda asl-ı şecere olan tohumdan ve ağacın gövdesi ile ağacın dal budaklarının toplamından meyve meydana gelir. Meyvenin oluşmasını tohum, gövde, dal ve budakların gelişmesine bağlamak tedbîrdir.

---

⁵⁰⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. a.y.

⁵⁰⁶ Secde 32/5

⁵⁰⁷ Mertebe-i Ehadiyyet: Arapça, birlik mertebesi demektir. Varlığın hakîkati, kendisiyle berâber başka hiçbirşeyin bulunmaması, mertebe-i ehadiyyet olarak kabûl edilir. Bu mertebede esmâ ve sıfat helâk olmuş (erimiş) tur. Bu mertebeye cem'u'l-cem' veyâ hakikatü'l-hakâik mertebesi de denir. Ethem Cebecioğlu, *a.g.e.*, (www.tasavvufalemi.org.)

⁵⁰⁸ Vâhidiyyet: Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) umûm eşyâda birden birlik tecellisidir. Bütün mevcûdat birinindir ve birine bakar ve birinin icâdidir demektir. Ehadiyyet ise, her bir şeyde Hâlîk-ı Küll-i Şey'in ekser esmâsı tecellî ediyor demektir. Meselâ: Güneşin ziyâsı bütün zemînin yüzünü ihâta ettiği haysiyetiyle vâhidiyyet misâlini gösterir. Ve her bir şeffaf cüzde ve su katrelerinde Güneş'in ziyâsı ve harâreti ve ziyâsındaki yedi rengi ve bir nevi gölgesi bulunması ehadiyyet misâlini gösterir. Ve her bir şeyde, husûsan zîhayatta ve bilhassa herbir insanda o Sâni'in ekser esmâsı tecellî ettiği cihetle ehadiyyeti gösterir. Abdullah Yeğin ve dğr., *a.g.e.*, s. 1034.

⁵⁰⁹ Cemu'l-cem: Cem'in cem'i, Sâlikin ne kendini ne de halkı görmemesi, sâdece hakikat sultânını görmesi. Tefrika mâsivâyı görme, cem mâsivâyı Allah ile kâim olarak görme, cemu'l-cem ise Hak'tan başka hiçbir şeyi görmeme hâlidir. Bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvufî Terimler*, 116.

⁵¹⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 94^b.

Dünyânın hikmet yurdu, âhiretin ise kudret yurdu olması nedeniyle, dünyâda olan netîcelerin ve meyvelerin hem bir sebebe bağlanmış olması hem de tadrîcî olması Müdebbir isminin muktezâsıdır.⁵¹¹

Besmelede üç isim sıralanmıştır. Bunlardan biri Allah, biri Rahmân, diğeri de Rahîm'dir. Allah ile Rahmân isimleri birbirine çok yakındır. Allah lafzı en üst mertebede bulunduğundan Rahmândan bir derece yüksektir. Ancak ikisi de mertebeye ehadîyyete bakar. İsm-i Rahîm vâhidîyyete göre iken Müdebbir mertebeye Cem'e göredir.

Bu îzâhlardan sonra Bursevî, bu üç ismi pâdişah, vezîr ve kethüdâyâ⁵¹² benzeter.⁵¹³ Padişah vezîri, vezîr de kethüdâyı görevlendirir. Burada vezîr Müdebbir ismine mazhardır. Ancak bu müdebbirîyyetin tafsîli kethüdâ vâsıtasıyla görünür. Çünkü bilfiil ve ayrıntılarla bizzât uğraşan, temas eden odur.⁵¹⁴

Ancak bir reis ve bir kethüdânın olduğu yerler de vardır. Bu gibi yerlerde kethüdâ vezîr mesâbesinde olduğundan gizli işler onunla istişâre edilir, ufak ve kısmî işlerin yapılması için o görevlendirilir. Bu görevi gereği kethüdânın, pâdişah'tan gayrısına yüzünü döndürüp teveccüh etmesi, makâmına muhâlifdir.⁵¹⁵

Buradaki temsîlin hakîkatı ve dış âlemdeki karşılığı ise şudur: İlâhî emir arştan kürsiye ve kürsiden dahi dünyâ semâsına nüzûl eder. Nitekim *Kur'ân-ı Kerîm*, Kâdir Gecesinde felek-i kamerde Beytü'l-İzze⁵¹⁶ denilen yere bir def'ada indikten sonra oradan tadrîcî olarak yirmi üç senede Peygamber Efendimiz'in kalbi üzerine tenzîl olundu. Nitekim bu husûsa *Kur'ân-ı Kerîm*'in “Resûlüm! Onu Rûhu'l-emîn (Cebrâil), uyarıcılardan olasın diye, apaçık Arap diliyle, senin kalbine indirmiştir”⁵¹⁷ âyeti ile “Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık (parça parça

⁵¹¹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 94^b

⁵¹² Kethüda (Bey), Sadrazamın muavini durumundaki devlet memuru idi. III. Ahmed döneminde Dâhiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) görevine eşit bir memuriyet idi. bk. Pakalın, *a.g.e.*, c. I. s. 251; Abdülkadir Özcan, “Askeri Teşkilat”, *Osmanlı Dünyâyı Nasıl Yönetti*, (kitabı içinde) s. 111.

⁵¹³ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., a.y.

⁵¹⁴ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., a.y.

⁵¹⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., a.y.

⁵¹⁶ Aslı Levh-i Mahfuz'da bulunan *Kur'ân-ı Kerîm*'in, Ramazan ayında, toptan indirildiği dünyâ semâsındaki yerin adı. Tasavvufta, Hak ile ittisal hâlinde cem' makâmına ulaşmış kalb anlamında da kullanılır. Bk. İrfan Gündüz, “Beyt”, *DİA*, VI, 86; Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, 109, 110, 154.

⁵¹⁷ Şuara 26/193.

indirdik) ve onu tâne tâne (ayırarak) okuduk”⁵¹⁸ âyet-i kerîmesi işâret etmektedir. Yâni *Kur’ân*’ın parça parça (necmen necmen) nüzûlü kalpte yerleştirmek içindir. Nitekim hâfızlığa çalışanlar kısım kısım hıfz eder ve tekrar etmekle kalpte yerleşir ve derinleşir. *Kur’ân*’ın makâmla okunmasının hikmeti, okumada kolaylık sağlamaktır. İlâhî teklif ve emirler bir anda (defaten vâhideten) olsa insanlara çok ağır gelir. Zîrâ insanoğlunun tabiatı ânî ve def’i olan şeylere tahammül edemez. Birçok yükümlülükler tadrîcle olmuştur. Dikkat edilse yağmur yağdığında Allah Teâlâ, bulut vâsıtasıyla zararlı hâle dönüşmesini engeller ve melâike eliyle damla damla rahmeti damlatır.⁵¹⁹

Bursevî, tadrîc kânununun kâinattaki tecellîlerinden sonra aynı kânunun mânevî âlemdeki yansımalarından da örnekler verir. Allah Teâlâ, velî kullarına feyzini, yağmurdan önceki bir duruma benzer bir şekilde yâni onları bu duruma hazırladıktan sonra verir. Zîrâ def’î olsa tahammül edemeyecekler. Sokaklarda gezen bâzı meczûplarda buna benzer bir durum vardır. Bu gibi kişiler önceden bir emek ve mücâhede sarfetmeden ânî olarak bâzı hârîka hâllere mazhar olmuşlar ve sevinçlerinden sarhoş olup ölçüyü tutturamamışlar. Bu gibi kişilerin ne kendilerine ne de başkalarına faydası dokunur. Bu nedenle bu gibi kişilere iktidâ câiz değildir. Sonuç olarak, arş Rahmân ismine, kürsî Rahîm ismine ve semâ-i dünyâ ise Müdebbir ismine mazhardır.

Bursevî, yukarıda geçen sıralamayı enfüs âlemi açısından da bir tasnîfe tâbi tutar. Mertebe-i enfüste bunların karşılığı, sırr, rûh ve kalbdır. Yâni ilâhî bir feyz, ilk önce sırr mertebesinden rûh mertebesine ve bu mertebeden de kalb mertebesine gelir. Kalp bu feyzin tedbîr ve tafsîl mahallidir ki oradan etkisi kuvâyâ ve kuvâdan dahi âzâyâ ulaşır ve dağılır. Bursevî bu misâlden hareketle sırrın, Ehad; rûhun, Vâhid; kalbin de Müdebbir ve Mufassıl isimlerinin mazharı olduğunu söyler.⁵²⁰

---

⁵¹⁸ Furkan 25/132

⁵¹⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., 95^a

⁵²⁰ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr., 95^b

BÖLÜM IV

4. 1. TUHFE-İ RECEBİYYE’NİN NÜSHA TAVSİFİ

Kitâbın Yeri	Esad Efendi 1374
Kitâbın Müellifi	El-Bursevî, İsmâ ‘îl Hakkı b. Mustafa el-Celvetî
Kitâbın İsmi	Tuhfe-i Recebiyye
Kitâbın Cildi	Yeşil bez cilt.
Kitâbın Ebadı	267 X 165, 225 X 120 mm.
Kitâbın Kağıdı	Orta kalınlıkta, krem rengi, az aherli.
Kitâbın Sütunu	Tek sütun.
Kitâbın Satırı	19 str.
Kitâbın Varağı	99 (98) vr.
Kitâbın Mürekkebi	Metin siyah mürekkeple, “nazm” ibâreleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır.
Kitâbın Yazı cinsi	Talik.
Kitâbın Müst.	Müellif Hattı
Kitâbın te’lif tar.	h. 1131
Kitâbın Başı	1b’ de : “Bism ... Hadîka-i takdîs ü tevhîd-i zât-ı pâk-i Hüdâ ... ba ‘de zâ bu fakîr eş-Şeyh İsmâ ‘îl Hakkı şerrefellâhu bi-mezîdi ...”
Kitâbın Sonu	98a’da : “Çünkü encâma erişti Tuhfe oldur târîh-i ânın hatm-i kelâm ve âhir da ‘vâhum eni’l-hamdu lillâhi Rabbi’l-âlemîn.”
Ketebe kaydı	“1131 Fî evâ’ili şehri Rebiyyi’l-evvel sallallâhu ‘alâ sâhibi mîlâdihi ve ‘alâ âlihi ve kulli ehl-i vilâdhi ecme ‘în”

4. 2. TRANSKRİPSİYON İŞÂRETLERİ

ḍ	ض	ḡ	غ	ḥ	ح
ḫ	خ	ḳ	ق	ñ	ك
ṣ	ث	ṣ	ص	ṭ	ط
ẓ	ذ	ẓ	ض	ẓ	ظ
‘	ع	’	ء	-	Uzatma İşâreti

4.3 TUHFE-İ RECEBİYYE’NİN METNİ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

[1b] Hādīka-i taqdīs ü tevḥīd-i zāt-ı pāk-i Hudā nesīm-i enfās-ı muḳaddesān ile pür bār u ber ve gülşen-i taḥmīd ü temcīd-i cenāb-ı zı’l-kibriyā rişāş-dehān-ı ḥāmidān ile her-dem tāze vü ter olub, ṭubā-yı bālā-kāmet şalavāt-ı rūḥu’l-ḥayāt ravza-i kemālāt daḥī ser-keşide-i ‘illiyyīn ve şidre-i nihād-ı dürūd-ı āl-i ‘ālī ve aşḥāb-ı müte‘ālī merfū‘-i firdevs-i berīn olub dil ü dehān-ı ‘ālemiyān ruṭūbet-i evrād ve nedāvet-i ezkā-ı Rabbü’l-‘ibād ile bā’ iş-i beḳā ve bādī-i neşv ü nemā olmaḳdan ḥālī olmaya.

Nazm:

Żāhir ü bātınımız ey Bārī

Neşve-yāb-ı rahīk-i feyz-yāb kı1

Dīdemiz rüşen ola eyle nazār

Ḳoma ğayre nigāhdan berī kı1

Ba‘de-zā bu faḳīr eş-Şeyḫ İsmā‘īl Ḥaḳḳī şerrefehu’l-lāhu bi-mezīdi’t-terāḳḳī bu vechle leālī-i derārī-i güftār-nişār ve nazm-ı sūḥan-nağzı miğnaḳa-i gerden-i ḳābilān-ı rüzgār eyler ki otuzbeş seneden beri dāru’l-ḳarārım olan Medīne-i Burūsa’dan arz-ı muḳaddeseye hicret ve Dimişḳu’ş-Şām tarafına nühzete ḥiṭāb-ı ilāhī ile me‘mūr ve vārid-i ğaybī ile mecbūr olub biñ yüz yigirmi ṭoḳuz tāriḥ-i ḥilālinde berā-yi imtişāl-i fermān-ı Melik-i Müte‘āl belde-i mezkūreden şedd-i rah1 ve rabṭ-ı ḥizām ve mūrāfaḳat-ı reh-revān-ı Şām idüp Dimişḳ’da ğarībāne fūrū-keş ḳaldığım ve yetimāne dem-keş olduğumda bī-haseb-i tevārüdi’l-feyzi’l-ilāhī ve teākubi’r-reşḥi’l cüz’ī ve’l-küllī şaḥā’if-i-ḥikem ve ma‘ārifden niçe mecelle tebyīz ve tafşīl [2a] ve mücelledāt-ı ‘ulūm-ı İlāhiyye şirāze-bend-i tekmi1 olduğu eşnāda emīrū’l-ümerā-i Şām, vezīrū’l-vüzerā-i pür-iḥtişām, medār-ı devr-i mihr ü māh-ı subḥ u şām, cām-ı feyzā-feyz ve fazl-āşām-ı Cenāb-ı Receb Pāşā

¹ احسن الله اليه فوق ما يهواه ويشاء¹ taraf-1 Rüm'dan kudüm ve tavile-zen-i ikamet-i hayz-

dem itdükde ki tarih-i tesrifi bu nazmdan müstefad ve bu güher-i elfazdan ma' nā-yı murāddır.

(Tārīh)

Sütüde-zāt ü şifāt Hazret-i Receb Pāşā

Ki merdümān-ı cihān içre nīk-nām oldı

Şühür içinde receb ferd ü bu ferīd-i zamān

Meḥāsini çü meh-i çār-deh tamām oldı

Sımāt-ı ni'etine küh-ı kâf için ḥalka

Hemān müre mi sımurğa luḫ-i 'āmm oldı

Hardan çarḫ gider hem-çü bād-ı âteş- 'inān

Ki zir-i rānına zirā o tünd-rām oldı

Açıldı çehre-i dilden seḫāb-ı guşşa vü ḡām

Zamān-ı devletinün ḥalkı şāz-gām oldı

Sitāre revzenesinden melek nezāre ider

Ki çeşm-i rüşen-i ādem çü 'ayn-i cām oldı

Emīr-i ḥācc u vezīr-i kebīr-i 'ālī-şān

Çeküp kavāfil-i Şāmiyyeyi imām oldı

---

¹ İstediginin ve dileğinin üstünde Allah kendisine iyilikte bulunsun.

*Ne Şām belki fūrūġ-ı ruĥ-ı cihān-tābı
Ziyā vü nūr-dih-i her şabāḥ u şām oldı*

*Nigāhı rāh-nümā-yı meṭāf-ı Beyt-i Ḥarām
Ḥirāmı dest-dih-i ehl-i istilām oldı*

*Çü bāb-ı Ḥaḳ’da vuḳūfi olur kemāline dāl
Ḥudā’dan aña mükāfāt çok selām oldı*

*Du‘āsı vaḳf-ı dehān-ı ḥavāşdır anuñ
Şenāsı rehn-i zebān-ı heme enām oldı*

*Didüm ḥurūf-ı mücevherle² Ḥaḳḳıyā tāriḥ
O şeh vaḳār ile kürsī-nişīn-i Şām oldı*

DİġER

*Vālī-i Şām olıcaḳ necmī Receb Pāşā’nuñ
Şubḥa döndürdi ruĥ-ı tīre nihād-ı Şām’ı*

*Çıḳup ebdāl-i Dimişḳ içre yediler didiler
Refā‘ allāhu bihi ḳadre livā’i’ş-Şām’ı³ [2b]*

Bu meyānda kemer-beste-i himmet olub ⁴ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا vefḳince taḥşīl-i ziyādeye

tālib ve ba‘zı āşārımızı müṭāla‘aya rāġıb olmaġla bu cerīdede ba‘zı āşār ve esrārı
derc ve naḳd-i ‘ömr-i girān-māyeden eyyām-ı ma‘düde taḥrīrine ḥarc olunup nām-ı

² Huruf-ı mücevher noktalı harflerdir. (Müellife ait haşiye).

³ “Mīm-i işba”la telaffuz olunur. Tâ ki “yâ-i batn-î” zuhûr idûb vezni dört ola ve bu iki tarih bin yüz otuza mahsubdur 1130. (Müellife ait haşiye).

⁴ Allahım ilmimi arttır. (Tâ-hâ 20/14) *Kur’ân-ı Kerîm Meâli* (haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin) DİB. Yay., Ankara 2006. Bundan sonraki âyet meâlleri alıntıları için bu kaynak kullanılacaktır.

nāmī ve ism-i sāmīlerine nisbet ile *Tuḥfe-i Recebiyye* denildi. Ve bi-ṭarīki'l-hediyye cenāblarına ref' olundu.

Nazm:

Naḡş-ı dil-keşdir ḡaṭṭ u levḡ-i me'ānīdir kitāb

Her-kese açılmaz esrār-ı nihānīdür kitāb

Sīne-bend-i sīm ü yā zerrīn heykeldür ḡavi

Ḥıfz-ı erbāb-ı dile, ḡırz-ı yemānīdir kitāb

Anı sünbülzār-ı ḡikmetden getürdi ehl-i 'ilm

Ṭurfe āhū-yı dil için armaḡānīdur kitāb

'Andelīb-i dil niçün eğlenmeye bu bāḡda

Būy-i ma'nā almaḡa ḡoş ḡülsitānīdir kitāb

Ḥaḡḡıyā Monlā-yı 'aşrı ṭıfl-ı ebced-ḡ'ān ider

Mekteb-i 'irfāna bāb-ı imtiḡānīdir kitāb

Bu kitāb, lā-rayb bir şükūfe-zār-ı ḡıṭāb-ı ḡaybīdir ki rengā-reng ma'rifetī nezzāregāna revzene-i dil olan ḡayāl-i dūr tasavvur ve ḡıred-i ḡurde-dāne ḡayret-efzā ve būy-i gūnā-gūna ḡikmeti istiḡmām-ı revā'ıḡ-ı ḡaybīyye iden dimāḡ-ı āşüfteḡān-ı 'aşḡa 'abīr ü 'anber-i sārā ve müşk-i Ḥoten ve tubbet-sādır. Her ser-i sāk-ı satırında bir şaḡā'ıḡ-ı nu'mānī-i ḡaḡıḡat-şüküftedir ki derūnı ḡabbe-i süveydā-yı dilüñ dāḡına nişān ve her şüreyyā peyker-i nüḡāṭı berg-i-gül-i nev-zuhūr-ı keşfe bir zer-efşāndur. Ruḡşat-ı müṭāla'a viren 'andelīb-i terāne-sāza dil-i mürḡ-i ḡoş-elḡān-ı seḡerīye sebaḡdaş olmaḡdan 'ār eyler. Ve dā'im zemzeme-perdāz olub cān u dilden böyle söyler ki:

Nazm:

Ey bu gülşende gül-i sîr-âb-ı şûret ‘âşığı
Âşık-ı şûret olan olmaz bu ma‘nâ lâyıkı
Berg-i gülde fi’l-ḥaḳîḳa vardur bûy-i mecâz
Hiç durûğ eyler mi pejmurde derûn-ı şâdıḳı

Ez-cümle bu kitâb daḫî vesîle-i ḥayr du‘â [3a] ve vâsıta-i mağfiret-i Cenâb-ı Kibriyâ ve zeri‘a-i şefâ‘at-i Ḥazret-i Muştafâ (s. a. v.) olmak tevaḳḳu‘ olunur.

Nazm:

Ey gönül büstân-ı ‘âlemde
Ġam yeme çok fidânlar dikdiñ
Bir gün elbet verir ola maḥşûl
Şol toḫumlar ki ‘âleme ekdiñ

Ve te‘lîf-i kelâm ve ifâde-i merâmda lisân-ı Türki îşâr ve luğat-ı ebnâ-i ḥasen ihtiyâr olundu tâ ki, nef ‘i ‘âmm ve şâmil ve fâidesi zâid ve kâmil ola. ‘Ale’l ḥuşûş ki, her ḳavmiñ luğati kendilerine lezîz ve i‘tibârlarında ‘azîzdür. Ve bu cihettendir ki ba‘zı ferzâne-i ‘Acem demişdür:

(‘)

Fârisî gû gerçi tâzî ḥoşterest⁵

Ya‘nî, Fârisî’de melâḫat-i zâtiyye ve ḥalâvet-i aşliyye vardır ki, serâ-ser pâlûde ve ḳand ve ḥelva gibidir. Bu ma‘nâdan lisân-ı ‘Arabî gibi şûri-i nemke muḫtâc değildir. Egerçi luğat-ı ‘Arabiyye luğat-ı *Ḳur’ân-ı zî-şân* olmağla ḥoşterdür. Binâ’en ‘alâ-hâzâ ehl-i cennet anuñla tekellüm iderler. Egerçi ki Fârsiyye-i deriyye daḫî aña ilḫâḳ olunduğı ba‘zı eḫâdis-i şaḫîḫada vârid olmuştur. Zîrâ ba‘zı ḳabâ’il-i ‘Arab ḥurûf-ı erba‘ayı telaffuz etmişlerdir ki, “p” ve “ç” ve “j” ve “g” ‘Acemiyyedir. Ve bu maḳâmda ziyâde taḫḳîḳ vardır ki ba‘zı âşârımızda muḫarrerdir.

⁵ Her ne kadar (Arapça) daha güzel ise de sen Farsça konuş.

Nazm :

Gerçi Turki ħ'ānem efvāh-i cihānda Haḫḫiyā
Üç yüz altmış dil bilür her dilde biñ dil bu dilim

Gūyiyā oldu luġat-ı nās bir nān-ı semīr
Fārisī vü ġayriden her biri oldu bir dilim.

Ve eṣnā⁶-i taḫrīrde çoġluk tekellüf ve aḫz-i ṭarīḫ-ı te'assüf olunmaduġunuñ sırrı vāzih ve 'ileti rüşendir. Zīrā tekellüf ile olan kelām bī-meze ve belki şāhibi bezekār olur, zīrā müteşeddiġdir.

Ve ḫadīşde gelür: ⁶ انما و اتقياء امتى برآء من التكلف
lā-siyyemā zihni perişān ve fehmi
düşvār eyler. Egerçi ki fi'l-cümle sihr-i ḫelāl maḫbūldür. Nitekim gelür:

ان من البيان لسحرا⁷

[3/b]

Nazm:

Fi'l-meşel söz dürr-i yektā olsa
Çünkü menşür ola niżāmı nedür
Ṭaġıdır 'aḫl ü fikrin insānıñ
Nazar-ı pākda ne mihre ne dürr

Ba'de-zā bu kitāb, tezciyye-i a'sār için ḫābilān-ı emşāra bir mecmū'a-i maṭmūre vārdır ki, esāsı 'ulūm-ı ḫaḫīḫiyye ve melekāt-ı zevḫiyyedir. Muḫaddemā bi-ṭarīḫi⁷ tasavvur tertibinde bir şekl-i ġarīb iḫtirā' ve taşvīrinde bir ṭarz-ı bedī' ibtidā'

⁶ Ben ve ümmetimin müttakileri zorlamadan kurtulmuşuz. *Aclūnî*, I, 621, s. 205. (*Aclūnî* için ciltten sonra gelen rakam ḫadīs no, ikinci rakam ise, sayfa numarasıdır).

⁷ Beyānda sihir (etkileycilik) vardır. *Aclūnî*, I, 253.

olunmuş idi. Şoñra vārid-i ğaybī misāfir-hāne-i dilde mihmān ve cā-niṣīn olub on iki ‘aded esmā-i külliyye-i ilāhiyye üzerine beyāna ḳat‘-ı kelām idüb maṭiyye-suvār-ı isti‘cāl olub maḳāmına revān oldu. Bu cihetden bu kitāb esmā-i mezkūre üzerine vaz‘ olundu. Ve eṣer-i tasavvur-ı beṣerī levḫ-i dilden silindi. Vāllāhu ‘alīmun ḫaḳīm.

Nazm:

Her ne emr eyler ise bār-i Ḥudā

Bendeye lāzım olan ṭutmaḳdır

Her tasavvur kim gelür kām-ı dile

Anı ḫelvā ise de yutmaḳdır

4.3.1. el-İsmu'l-Evvel: el-Hayy

Ma‘lūm ola ki ḫayāt-ı ḫalḳ, i‘tidāl-ı mizāca tabi‘ olan ḳuvvetdir. Ve ḫayāt-ı Ḥaḳ ṣol ṣıfat-ı ezeliyyedir ki, ṣiḫḫat-ı ‘ilmi mūcibdir. Pes, ḫayy odur ki fa‘āl ve derrāk ola. Şöyle ki bir nesneniñ aṣlā fi‘l ve idrāki olmasa ol nesne meyyitdir. Ve Ḥayy-i muṭlaḳ Allāh Te‘ālā’dır ki, ‘ilminden bir müdreḳ ve fi‘linden bir mef‘ül ṣāz ve ḫāric değildir. Zīrā eṣer-i ḫayātı ḫaḳā’iḳ-i kevniiyyeniñ cümlesine sārī ve ḫükmü cemād ve ḫayvāna cārīdir. Eğerçi ki, maḫcūb olanlar bu ma‘nādan ğāfīl ve keṣfle idrākinden ‘atıldır. Zīrā ḫayātı nāḳıṣdır. Vech-i noḳṣān budur ki, ḫicāb-ı ta‘ayyün-i keṣīf ile perdelenmiştir, vech-i āfitāb ğamām-ı ğalīz ile muḫtecib olduğu gibi. Ve reh-revān-ı ḫaḳīḳat menāzil-i mergūbe ve maḳāmāt-ı maḳbūleden ibtidā būy-i sırr-ı ḫayāt alurlar. Ve ba‘dehū niçe ma‘āric-i ḫaḳīḳiyyeye teraḳḳī [4/a] ḳılurlar. Ve sırr-ı sereyān budur ki, her ṣāni‘ ki bir ‘amelde üstād ola, elbette ol ‘ameli kendi kemāli üzerine binā ider ve anda noḳṣān olduğun istemez. Zīrā nazargāh-ı ḫalḳ olsa gerekdir. Ve Ḥaḳ Te‘ālā ittifāḳī iş ṭutmaḳdan münezzeh ve müberrādır. Zīrā ‘Alīm ü Ḥabīrdir ki her nesneyi ‘ilm-i kāmil üzerine binā ider. Anuñçün sun‘unda noḳṣān yokdur. Ve ‘ilmine göre ḳudret-i zāyidesi daḫī vardır. Bu cihetden buyurur:

مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ⁸

Maḥkīdir ki, muşavvirlerden birisi bir kâğıd üzerine üstāzāne bir keklik taşvīr idüb, Ḥatmü'l-evliyā'ya bi-ṭarīķī'l-imtiḥān 'arz itdikde Ḥatmü'l-evliyā daḥī "bu şūretiñ ayağı bir şa'īre ḥılķī olandan ṭavīldir" deyücek, ol muşavvir inşāf idüb teslīm oldı. Ve *Qur'an*'da gelür: ⁹ قُلْ كُلُّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ Ya' nī herkes kendi münāsīb ve lāyıkı üzerine 'amel ider. Pes, Ḥaḳ Te'ālā'nıñ mertebe-i kemâlde lāyık ve sezā-vārı ne ise anıñla 'amel ider.

Ve kemālātından biri ḥayāt-ı zātīyesidir. Bināen 'alā-hāzā mevcūdātta meyyit yoḳdur, belki cümlesi şıfat-ı ḥayāt ile kâ'imdir. Tā ki Ḥaḳķ'ıñ kemālīne noḳşān gelmeye. Şu kadar vardır ki ba'zı eşyānıñ ḥayātı zāhir ve ba'zınıñ bātındır, maḥcūb olan ḥayāt-ı ḥissiyeyi idrāk ider faḳaṭ, zīrā ḥayāt-ı ḥaḳīķīyyeyi idrāke keşf-i tām lāzımdır.

Maḥkīdir ki, Bedr-i Habeşi (k.s.) vedā'-ı 'ālem-i fānī kıldıķda berāy-ı ğasl, serīr üzerine vaz' olunduķda, ğāsıl anıñ heybetinden vaz'-ı yed itmege kādır olmayub taḥayyür ve mebhūt ḳaldıķda Bedr-i mezkūr orada fetḥ-i 'ayn eyleyüb "ığsil" dedi ve yine ḥālīne 'avdet itdi. İşte buña ḥayāt-ı zātīyye eṣeri dirler ki bātın-ı ḥayātıdır.

Bu sebebden insānda üç dürlü rūḥ vardır ki, birī zıkr olunan rūḥ-ı zātī ve biri¹⁰ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي [4/b] naşşından mefhūm olan rūḥ-ı şıfātī ve biri daḥī bu rūḥun eṣerī olan rūḥ-ı fi' ilīdir ki, rūḥ-ı ḥayvānīdir. Ve bu rūḥdur ki mebde-i ḥiss ve hareketdir. Ve rūḥ-ı evvel ğayr-ı müteḥayyızdır, zīrā sırr-ı zātıdır. Ve rūḥ-ı şānī daḥī gerçi ğayr-ı

⁸ O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmān'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun? (Mülk 67/3).

⁹ De ki: "Herkes kendi yapısına uygun işler görür. (İsrâ 17/84)

¹⁰ «Ona şekil verdiğim ve (ona rûhumdan üflediğim zamân), siz hemen onun için secdeye kapanın!» (Hicr 15/29)

mütehayyizdir. Fe-emmā ma‘dini dimāğdır, ‘aқıl gibi. Anuñçün rūḥa ‘aқıl daḥī dirler, egerçi ālet-i idrāk olan ‘aқıl ile rūḥun mābeyninde fark vardır. Ve bu rūḥa rūḥ-ı şıfātı dedigümüzün aṣlī rūḥ-ı zātiniñ eṣeri olduğındandır. Anuñçün bedene taṣarruf ve tedbīrle te‘alluқ itmişdir. Pes, ¹¹ مِنْ رُوحِي de olan izāfet-i zātiyyeden menfūḥ daḥī menfūḥ-i-minh gibi zāt olmaқ lazım gelmez. Pertev-i ṣems gibi ki, ṣemse muzāfdır. Velākin min vech ‘aynī değıldir, belki kavābilde zuhūr eden eṣeridir. Ve rūḥ-ı ṣāliṣ mütehayyizdir ki, menba‘ı gibidir. Ya‘nī cigerde olan demiñ buḥārıdır ki ‘uruқ-u münteṣire ḥasebiyle bedene sārī ve eczā-i bedene ṣāmildir. Ve mevt dedikleri rūḥ-ı insāniniñ mufarāqatı ve rūḥ-ı ḥayvāniniñ intifāsıdır. Nitekim *Kur‘ān*’da gelür: ¹² كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ Zīrā bu zevқden murād zikrolunan ma‘nādır.

Zevқ ile ta‘bīr olunduğunuñ vechi budur ki, rūḥ-ı ḥayvānī elem-i mufarāqatı iḥsās ider ve azāb çeker. Rūḥ-ı insānī ise elemden bī-ḥaberdir. Ve nārda mu‘azzeb olanlarıñ elemin daḥī elem-i ḥayvānīdir. Zīrā nefsi-nāṭıka rūḥ-ı ḳudsīdir ki, zāt-ı Ḥaққ’a muzāfdır. Zāt-ı Ḥaққ’da ise şıfat-ı kevnīyye olmaz. Ve rūḥ-ı insānī ba‘de’l-mevt berzaḥda ‘ulūm ve a‘māl şūretiyle temeṣṣül ider. Ve anıñ orada idrāki ḥaқıḳīdir, dünyāda ‘ayn-ı ḥissle olan idrāk gibi. Anuñçün şühedā ḥaққında gelür:

¹³ أَحْيَاءَ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ Ya‘nī, gerçi nişf-ı na‘īm olan na‘īm-i rūḥānī ile

mütenā‘imlerdir. Fe-emmā na‘īm-i ḥissīye ḳarībdir. ¹⁴ بين النوم واليقظة olan ba‘zı aḥvāl gibi. **[5/a]** Nitekim Ḥazret-i Dāvūd (a. s.) āsūde-i behişt-i raḥmet oldukda Ḥaққ Te‘ālā buyurdu ki: Yā Dāvūd! Saña nişf-ı cennetimi mubaḥ ḳıldım. Zīrā bundan murād na‘īm-i rūḥānīdir ki, nişf-ı āḥarı na‘īm-i cismānīdir.

¹¹ Ona rūhumdan...(Hicr 15/29)

¹² Her canlı ölümü tadacaktır. (Âli İmran3/185)

¹³ Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar. (Âli İmran3/169)

¹⁴ Uyku ile uyanıklık arasında...

Elhâşıl cennet-i muṭlaḳā na‘îm-i rūḫānî ve cismānîniñ mecmū‘undan ‘ibârettir. Binâen ‘alâ-hâzâ ḫâl-i berzah cennet-i muḳayyededir. Ya‘nî rūḫa göre olan na‘îm ve caḫîmdir. Ve rūḫuñ idrâki ḫaḳîḳî olmak berzahuñ müteḫayyel olmasın münâfi degildir. Nitekim ḫâl-i dünyâ gerçi ayn-i ḫâricîde olan umûr-ı müteḫaḳḳadır böyle iken yine zıll-i ḫayâldir Nitekim ḫadîṣde gelür:

¹⁵ الناس نيام فاذا ماتوا تيقظوا Ya‘nî dünyâda olan yaḳaza nâḳış ve ba‘de’l-mevt kâmil ve ba‘de’n-neşr ekmeldir. Ve *Ḳur‘ân*’da Ḥazret-i Yûsuf-ı şiddîḳdan (a. s.) bi-ṭariḳi’l-ḫikâye gelür ki:

¹⁶ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا Ya‘nî ebeveyni ve aḫvânı ḫaḳḳında gördüğü rü’yânîñ eşer-i zuḫûr etdikde ḫaḳ’la ta‘bir itdi. Me‘a-hâzâ ḫâl-i dünyâ, rü’yâ içinde rü’yâ gibidir. Zîrâ rü’yâ ḫâline göre ḫissin fi’l-cümle ḫaḳîḳatı vardır. Nitekim Ḥatmü’l-evliyâ buyurmuşdur:

¹⁷ انما الكون خيال وهو حق في الحقيقة Ya‘nî zıllıñ mazlûle nisbet ile şûret-i maḫsûsası vardır. Egerçi ki, vücûd-ı ḫaḳîḳî mazlûlîndir. Pes, vücûd-ı mümkün ve vücûd-ı vâcib daḫî aña kıyâs oluna. Anuñçün vücûd-ı mümkün ve vücûd-ı zıllî dirler. Ve bundan müteḫarrır oldu ki dünyâ ‘inde’l-mükâşefîñ min-vech ḫayâl ise min-vech daḫî ḫaḳîḳatdır.

Ve berzah daḫî neş’e-i uḫrâya göre böyledir. Anuñçün berzahuñ na‘îm ve caḫîmi âḫiretiñ na‘îm ve caḫîmine göre zıll gibi oldı. Ve bir nesneniñ zıllını görmek kendini görmek gibi olmadıḡından yaḳaza-i ḫaḳîḳîyye âḫirete ḳaldı ve bu ma‘nâda enbiyâ ve evliyâ daḫî tefâvüt üzerinedir. Ya‘nî gerçi dünyâda ‘ayne’l-yaḳîn ve

¹⁵ İnsanlar uykudadırlar öldükleri zamân uyanırlar. (Kaynağına ulaşamadım).

¹⁶ Doğrusu Rabbim bana (çok şey) lütfetti. (Yusuf 12/100)

¹⁷ Kâinat hayaldir hakîkatte ise gerçektir.

hakka'l-yaqin ile mufazzal ve mukerremelerdir. Fe-emmā hicāb-ı cisimden ve ahkām-ı anāşirdan halāş olduĝda ihāta ve müşāhedeleri ziyāde olur. [5/b]

Ve berzah dedikleri dūnyā ve āhiret arasında olan hadd-i fāşıldır. Zıll ile şems meyānında ve beyne'l-bahreyn haṭ gibi. Ya' nī zıll fi'l-hakīka şemsle ve biri birine mültekī olan iki bahrdan her biri āher ile muhteliṭ degildir. Velākin hiss-i beşerī anı faşl itmekden ācizdir. Nitekim Şuĝr-i İskenderiye'de Bahr-i Şām ile Nīl'in mültekāsında müşāhede olunmuştur. Pes, ol hācizi idrāk iden 'aşıldır. Ve aña hāciz-i ma'kul dirler. Ve anda ṭarafeyniñ kuvveti vardır. Nitekim dūnyāda ezel ile ebedī āhiret müctemi' dir. Ve berzaha göre dūnyā ve āhiret daḥī böyledir. Anuñçün hadīşde gelür:

¹⁸ من مات فقد قامت قيامته Ya' nī eczā-i berzah eczā-i āhirete muttaşıl olmaĝla bi'l-

vāşıta dūnyā āhirete muttaşıldır. Ve bu cihetden *Kur'an*'da gelür:

¹⁹ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ Ya' nī āhiretden "ĝad" ile ta'bir eyledi. Zīrā yevm, emse

ve ĝade muttaşıl olduĝu gibi, dūnyā daḥī, ezel ve ebede muttaşıldır. Ebedden murād yevm-i āhiretdir ki lā-yentehīdir. Ve ezelden murād mebde'-i mu'ayyendir. Ve Haḳ Te'ālā'nın ezeliyyeti, şifāt-ı şelbiyyedendir ki, evveli yokdur, dimektir. Pes, evvel olduĝu mebde'-i mu'ayyen ḥasebiyledir. Nitekim maḥāllinde beyān olunur, inşāallāhu Te'ālā.

Ve şühedānın berzahda ḥayāt-ı rühāniyyeleri cihetiyle merzūk olduklarından 'ulemā-i rūsūm cevāz-ı nikāha daḥī zāhib olmuşlardır. Zīrā elezz-i na'īmdir. Velākin bunda şübhe vardır. Zīrā nikāhla temettu' itmek, zātla intifa' dır. Berzahın na'īmi ise na'īm-i şifātīdir.

¹⁸ Kim ölürse onun kıyāmeti kopmuştur. *Aclūnī*, I, 2618, s.279.

¹⁹ Yarın için önceden ne göndermiş olduğuna baksın. (Haşr 59/18).

Ve dünyāda menāmda veya ba‘zı aḥvālde nikāhla telezzüz vāki‘ olur. Eger iḥtilām ile olursa ḥayāl, nefsanī ve şeytānīdir. Ve eger bilā-iḥtilām olursa, ba‘z-ı ifāzāt ve mu‘āmelāt-ı ma‘nevīyyeniñ temeşşül ve şüretidir. Yoḥsa fi’l-ḥaḳīka nikāh degildir. Berzahda olan idrāk ise ḥaḳīkīdir. Nitekim mürūr eyledi. Bināen ‘alā-hāzā berzahde olan umūr-ı ḥaḳīkīyyeyi dünyāda olan umūr-ı ḥayāliyye [6/a] üzerine binā ve kıyās itmek şaḥīḥ degildir. Ve bu ma‘nā cinnle ins arasında olan izdivāc gibi daḥī degildir. Zīrā cinnī gerçi rūḥānīdir, velākin rūḥāniyyeti ğalebe i‘tibāriyledir ki, şuver-i muḥtelifede temeşşül ider. Ma‘a hāzā cism-i laṭīfidir. Añınçün melek gibi ism-i laṭīf tahtında dāḥildir. Ve beşer ile izdivācı, cismāniyyeti cihetindedir. Zīrā cismāniyyet-i muṭlaqāda müstereklerdir, egerçi ki beşer cism-i keşīfidir.

Elḥāşıl cihet-i cismāniyyet ile ta‘ayyün-i maḥşūş yüzünden taṭavvur idüb izdivāc itmeleri mümteni‘ degildir. Nitekim, ehl-i ĩmān cinānde ḥur-i ‘in ile izdivāc iderler. Ma‘a-hāzā “ḥūr” fi’l-aşl nürdandır ve nūr’la temettu‘ mümkiñ degildir. Zīrā mizāc-ı maḥşūş bulmuşdur ki, añınla ḳābil-i nikāhdır. Nitekim yevm-i kıyāmetde ‘ādil olan beglere nürdan kürsiler vaż‘ olunur. Zīrā “nūr” mütecessedir ki, üzerinde cülūs itmek mümkindir. Cevāhir ile farkı budur ki, nūruñ cesedāniyyeti cevherden elṭafdır, cevāhiriñ biri birine nisbet ile tefāvüti olduğu gibi. Bundandır ki nefsi külliyyeye, cisme ta‘alluḳdan evvel dūrre-i beyza ve ba‘de ta‘alluḳ yāḳūte-i ḥamrā dediler. Zīrā yāḳūtuñ cevherinde nev‘an küdüret vardır, ḳulmet-i cesed gibi. Ve bu ḳulmet, gerçi enbiyā ve evliyāda olmaz. Zīrā tezkiyye ve taşfiyye ḥasebiyle, leṭāfet-i zāide bulmuşlardır. Fe-emmā ‘anāşır-ı āḥiret ile ‘anāşır-ı dünyāniñ meyānında fark-ı ‘aẓīm vardır. Ve Ḥazret-i Ali’den (k. v.) menḳūldur ki:

²⁰ لو كشف الغطاء ما اردت يقيناً Ya‘nī aşfiyāniñ müşāhede ve ḥicābları birdir. Zīrā

yāḳīnlerinde tefāvüt yokdur. Fe-emmā ğiṭāniñ, ya‘nī perde-i cismāniyyetiñ keşf ve izālesinde kuvvet-i müşāhede ve letāfet-i zāide vardır. Nitekim Kā‘be’ye ‘ilm-i

²⁰ Perde-i gayb açılırsa yakīnim ziyādeleşmeyecek.

yaķın ve menām veya insilāhla rü'yetden Őoñra müŐāhede-i ĥāriciyye ile kemāl-i iṭmi'nān gelir. Ve *Ķur'ān*'da ĥavāŐŐ-ı beŐeriñ matlūbı olan bu maķūle iṭmi'nāndır ki, rü'yete nāzırdır.

²¹ رزقنا الله واياكم [6/b] Ve Rasūlu'l-lāh (s. a. v.) ekmelü'l-beŐer olmağla ĥayāt-ı zātıyyeleri daĥı sā'ireden ekmeldir. Ve mizācları daĥı sā'ir emziceden a' deldir. Ve bu a' deliyyet ve ekmeliyyet ile leyle-i isrāda rütbe-i 'İsā ve derece-i İdrīs'i güzer eylemişlerdir. Ma' a-hāzā Ĥazret-i 'İsā'da tecerrüd-i nefsi var idi ki, te'alluķı yalnız vālidesi Meryem olmağla ĥalil idi. Ve Ĥazret-i İdrīs on altı sene ekl ve Őurb ve menāmdan bi'l-küllıyye munķaṭı' olub, ²² وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا mücebince felek-i Őemse merfū' ve mücerredāt-ı melekūtiyyeye mülteĥaķ oldı. Ve ĥadīŐde gelir ki:

²³ ينام عيناى ولاينام عينافلبى Ve bu ma' nāda gerĥi ma' āŐir-i enbiyāniñ müŐāreketleri vardır. Velākin Cenāb-ı Nebevī'de olan idrāk etemdir. Bu cihettendir ki, nevmle ĥadeŐ vāķi' olmaz ve nemāz içinde muĥāzāt-ı İlähiyye yüzünden piŐ ü pesden berāber görürlerdi. Zırā vücūd-ı Ĥaķķ bi'l-küllıyye vechdir ve Ĥabıbu'l-lāh daĥı ekmel-i mezāhirdir. Ve Őol vechde ki ĥafa olmaya, ŐeŐ ciheti mütteĥiddir. Anuñĥün *Ķur'ān*'da gelir:

²⁴ فَأَيِّنَّمَا تُوَلُّوا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ Buradandır ki, ibn-i sebīl ĥāl-i zarūretde her ne ĥarafa teveccüh iderse ĥible olur. Ya'nı, Kā'be'ye bi-ĥuŐuŐihā müteveccih olāniñ nemāzı Őaĥiĥ olduğı gibi, her cānibe bi-'umūmen müteveccih ve müstaķbeliñ daĥı dürüst olur.

²¹ Allah bizleri ve sizleri rızıklandırırsın.

²² Onu yüce bir makāma yükselttik. (Meryem 19/57).

²³ Gözlerim uyur, kalb gözüm uyumaz. *Buhārī*, teheccüd, 16, Tevarih, 1, menakıb, 24; Deylemî, V/8965.

²⁴ Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zātı) oradadır. (Bakara 2/115).

Elhâşıl kayd ‘ abde göredir. Hakk-ı muṭlakda kayd olmaz. Ve anıñ ıṭlâkı, ıṭlak-ı haḳıḳîdür ki, muḳayyed ḥâdiş muḳâbelesinde degıldür. Zîrâ ḥâdişe muḳâbil daḥî ḥâdişdir ve ḥâdiş, ḳadîm yanında yâd olunmaz. Bu sırr üzerinedir ki ehlu’l-lâhdan birine ‘atse vâḳi’ olduḳda “elḥamdulillâh” demek üzerine iḳtişâr eyledi, Rabbu’l ‘âlemin kelimesin aña ilḥâḳ ve zamm itmedi ve ekmeliyyet-i nebevîyyedendir ki, buyurmuşdur:

²⁵ لی مع الله وقت لا یسعی فیہ ملک مقرب ولا نبی مرسل Bundan murād [7/a] tecellî-i zât

mertebesinde olan inkişâf-ı ‘azîmdir ki, ḥadd-i beşere göre andan etem yoḳdur. Ba‘ zı eyyâm-ı şayfda olan tecellî-i şems gibi ki, anda aşlâ ḥicâb-ı seḫâb yoḳdur. Bundandır ki, âḫiretde rü’yet-i Haḳ, zâhirede şemse teşbîh olunmuşdur ki, şems ol vaḳitte eclâ ve ezherdir. Ve illâ subuhât-ı vech-i ilâhî mürtefi’ olsa, nūr-ı şa‘ şa‘âni-i zât, cümle şıfât ve zâtı iḫrâḳ eyler. Bu cihettendir ki, bî-perde-i ğamâm-ı raḳîḳ-i âfitâba nazar olunmaz. Zîrâ ḥiddet-i nūrî ḥadîdü’l-başarı bile ḥîrelendirir, ğayrileri bi-ṭariḳî’l-evlâ. Ve ḥiddet-i başarıyye-i nebevîyye şöyle idi ki, on iki ‘aded Süreyyâ’yı²⁶ berâber görürlerdi. Egerçi ki, ebşâr-ı rüşenâ-yı ‘Arab ve ğayre göre altı ve yediden ziyâdesî muḥtefîdir ve ol nūr ki, eflâkde maḥall-i envâr ve zemînde mevâḳi’-i azvâyı ‘ale’s-seviyye seyr iderdî. Anıñ başar ve başıretine eşyâ ve ekvân nice ḥicâb olur ve kemâ-yenbaġî müşâhede ve rü’yet-i Haḳ’dan anı maḥcûb kıılır.

Nazm

Kimse bilmez zâtıñ ey şâh-ı Rüsül

Ḥayret-i kübrâda ḳalur ‘aḳl-ı kü

²⁵ Benim Allah ile olan bir konumum var, ona ne melek-i mukarreb ve ne de herhangi bir nebiyy-i mürsel yetişir. *Aclunî*, II, 2150, s. 173. Bu hadîs ile ilgili geniş bir değerlendirme için bk. Seyit Avcı, *a.g.e.*, ss. 244-245.

²⁶ Ülker (pervin) yıldızı. Yedi (veya altı) yıldızlardır ki; ikişer ikişer karşılıklı dururlar ve ayın geçtiği yerlere yakın görünürler. Gerdanlığa benzediği için Felekiyâta “İkd-ı Süreyyâ” tâbir edilir. Bk. Abdullah Yeğin v.dğr., *a.g.e.*, s. 898.

*Çün saña itdi tecellî zât-ı Hâk
Gül-ruhuñ üzre ‘arağdan bitdi gül*

*Câm-ı feyzüñden içen ser-mest olur
Neyler aña meclis-i şahbâda mül*

*Şer‘üñi reh-ber iden bulur tarîk
Gerçi çoğdur Hâk‘a her yüzden sübül*

*Gayre açmaz çeşmini ‘âşık olan
Sendedür va ‘llâhi bi ‘llâhi gönül*

*Gül-ruhuñdan çünkim alduñ bü-y-i Hâk
Ağlama ey Hâk‘ı bu gülşende gül*

Elhâşıl İdris müddet-i tavîle umûr-ı hissiyyeden ve ‘ale’l-huşûş menâmdan münkatı‘ olduyrsa da Rasûlu’l-lâh’ı ‘an âşlın aşlâ h‘âb almadı ve belki evvel ve âhir dâimâ bîdâr idi. Zîrâ h‘âbı mertebe-i hayâlde olub câm-ı cihân-nümâ-yı qalbine ‘adem-i nüzûlden nâşî hâşâ sermest-i bâde-i zühûl ve nisyân olmadı. Ve şuver-i nisyânı bi’l-cümle tecellîyâta dâ’ir idi. Ve umûr-ı cismâniyyeyi müzâdelesi mülk ve melekûte ‘alâ-vechi’l-kemâl nizâm [7/b] virmek için indi ki, mecma‘u’l-ğavseyñ ve mülteqâ’l-bahreyndir ki, zât-ı Hâk‘ nu‘ût-ı İlâhiyye ve kevniiyeniñ mecmû‘i ile ancak anda tecellî itmişdir. Sa’irlerde zühûr iden bî-hasebi’l-isti‘dâd hîşâş-ı müte‘ayyinedir, vükelâ-yı mülükde olan tefâvüt gibi. Ve Hâk Te‘âlâ Hayy ismi ile ibtidâ aña nazâr itmiş ve müsemmasını anıñ hâkîkatı ile muttaşif kılmışdır. Ve

hādīşde gelür ki:²⁷ ان الله خلق الخلق فى ظلمته ثم رشح عليهم من نوره Ma‘ a-hāzā nūrda o ma‘ nā yoğdur. Zīrā nefes-i ilāhī’dir ve nefesde ba‘ zı eczā-i reşşiyeye vardır. Nitekim eyyām-ı zemistānda zāhirdir. Ve halkdan mağşūd, tağdīr ve zulmetden murād, zulmet-i ‘ademdir ki, ‘ayn-ı hāriciyyeye göre ‘adem-i vücūddur ve illā ‘ilmullāhda şabitdir. Anuñçün a‘yān-ı şābite-i ‘ilmiyye dirler. Ve nūr diduğı ism-i nūr’la zuhūruna dā’irdir. Zīrā mülük kār-ı memleketi eyādī-i vükelā ile dutduğı gibi, esmā-i İlāhiyye dağī huddām gibidir. Anuñçün aḥadiyyete nazār ile, ḥalaḳtu ve ce‘altu ve emşālinde şığa-i mütেকellim vaḥde ihtiyār eyledi. Ve vāḥidiyyete göre ḥalaḳnā ve ce‘alnā deyü mütেকellim-i ma‘a’l-ğayr īşār eyledi. Ma‘a-hāzā burada ğayr yoğdur. Zīrā bir nesneniñ esmā ve şıfātı kendi zātına ḥicāb olmaz. Belki aniñla ğayrīden muḥtecib olur, ḳanā’-ı ‘arūs gibi.²⁸ Bu yüzden halk-ı ‘ālem ḥayretde ḳalmışdır. Zīrā Ḥaḳḳ’iñ zuhūrı perde-i zuhūr olmuşdur. Ḳurb-i müfriṭ ve hevā gibi. Ve ol reşḥ-i kāmil te‘ayyun-i nebevīde zuhūr idüb sā’ir ervāḥ ve ta‘yīnāt dağī merātib üzerine andan tereşşuḥ eylediler. Ve nūrāniyyetleri dağī ḳurb ve bu‘d’a göre tefāvüt üzerine oldu. Ḳamer ve kevākib-i sā’ire ve seyyāre ve şems gibi.

Bī-ḥamdillāhi Te‘ālā bu zulmet-i kevnle muḥtecib olan Ḥaḳḳı-ı faḳīriñ dağī bāḳiyye-i ḥicābı Şām-ı cennet-meşāmme ḳudūmde şefā‘at-ı Mustafa (s. a. v.) ve himmet-i Ḥatmü’l-evliyā ile (k. s.) münkeşif olub erkān-ı [8/a] vücūdı mevḳūf-ı şükr-i ilāhī ḳılduğı da‘vāsı ḳavl-i raşīndir.

Ve bu dünyāda olan i’tilāf ve ihtilāf, muḳābele ve inḥirāf ezelden nāşī olub devr-i ‘arşīde dağī ervāḥ arasında hüveydā olmuşdur. Nitekim hādīşde gelür:

²⁷ Allah mahlūkātı zulmetinde yarattı sonra üzerine nurunu serpti. Ahmed İbn. Hanbel, *Müsned*, IV/176. Bu hadīs-i şerīfin yorumu için bk. Konuk, *Fusūsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, II, s. 220.

²⁸ Gelin duvağı.

²⁹ işte bu i'tilâf ve ihtilâf

şürîdir ve niçelerinde daḥî ma'nevî vâқи' oldı. Nitekim müfâd-ı lafz-ı nebevîdir ki

³⁰ Ya' nî her mevlûd fıtrât-ı

aşlıyye üzerine mevlûd olur ki aña fıtrât-ı selîme dirler. Şoñra ba'zı âfâtla bi-hasebi'l-isti'dâd münḥarif olur. Saḥîhiñ mizâcı saḳîm ve münḥarif olduğı gibi. Ez-cümle ebeveyni veya onlarıñ hükmünde olan vükelâ ve ḳurenâ sebebiyle millet-i ḥanefiyye ve fıtrât-ı aşlıyyeden bîrûn olub milel-i muḥtelife 'aḳâidi ile mütelevvis olur. Ve a'mâl-i ḳabiḥa ile tedennüs bulur. Ve vâ'iziñ va'z ve mürşidiñ irşâdı aña kâr itmez ve *Ḳur'ân*'da gelür: ³¹ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ Ya' nî, gerçi 'umûmen ehl-i 'âleme rahmetdir. Velâkin şâyeste-i ğaḳab olan kimse ol rahmetden maḥrûm ve şeyḫân gibi mercûmdur. Pes, ḳusûr ḳâbilde ve maḥaldedir. Nitekim mümteni'e te'alluḳ-ı icâd olmamak Ḥaḳḳıñ ḥallaḳiyyetde ḥâşâ ḳusûr ve noḳşânından degildir. Belki mümteni'in maḳdûr olmaduğıdır. Ya' nî sâ'ir ma'dûmlar gibi te'alluḳ-i ḳudret ve icâda şâlih deguldür. Nitekim Ḥaḳḳ'ıñ kendi vücûdı kendiñe maḳdûr degildir.

Anuñçün ³² وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ 'umûmundan iḥrâc olunmuşdur.

Ve bir kimse mehrûru'l-mizâc, ya' nî mizâcına şafrâ ğâlib olsa şerbet-i 'asel'den teneffür ittüği gibi nâ-ḳâbilân daḥî maḳâle-i ḥikmetden teneffür iderler. Ve *Ḳur'ân*'da gelür şöyle: ³³ مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا Ya' nî, küffâr şeri'at-ı *Ḳur'ân*-ı resmî âyâtında mücâdele itdikleri gibi, ki anlara küffâr-ı rüsûm ve ḥaḳâ'ik dirler.

²⁹ Rûhlar tıpkı donanımlı askerler gibidir. Birbirlerinden hoşlananlar uyum sağlarlar; birbirlerinden hoşlanmayanlar ise uyumsuzluk içinde olurlar. *Ebû Davûd*, Edeb, 16.

³⁰ Her doğan İslâm fıtrâtı üzere doğar ebeveyni onu Yahudileştirir veya Hıristiyanlaştırır ya da Mecusileştirir. *Aclûnî*, II, 1990, s. 125.

³¹ (Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik. (Enbiyâ 21/107).

³² Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter. (Âl-i İmran 3/6)

³³ İnkâr edenler müstesna, hiç kimse Allah'ın âyetleri hakkında tartışmaz. (Mü'min 40/4).

Küffâr-ı haqîkât dahî *Qur'ân*-ı haqîkî âyâtında [8/b] mücâdele iderler, ki anlara küffâr-ı haqâ'îk dirler. Zîrâ ³⁴ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا vefkınca îmân-ı resmî ile mü'min olmuşlar. Velâkin dâire-i îmân-ı haqîkîden hâricde qalmışlardır. Zîrâ eger müşâhede ehli olsalar, 'ilm-i ilâhî huşûşunda mücâdele itmezler ve haqâ'îk-ı İlâhiyyeyi inkâr kılmazlardı. Ma'a-hâzâ şevâhid-i tevhîd merâî gibidir ki şuver-i haqâ'îk andan mün'akis ve gözliye gizli yokdur. Fe-emmâ nâzır olanlar ³⁵ وَتَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ mışdâkınca görür körlerdir.

Nazm :

*Yüzer deryâda mâhîler yine deryâyı görmezler
Gezer mecnûnlar şahrâda vü şahrâyı görmezler*

*Egerçi garq-i nûr olup görürler 'âlemi gözler
Velî ol nûr içinde aqla qarayı görmezler*

*Çü rûy-ı Yûsuf'ı görmez çe hâşıl çeşm-i a'âmadan
Ne Yûsuf belki bu dünyâ vü mâ-fihâyı görmezler*

*Görürler dürlü dürlü câmelerde seyreder ol şâh
Ra'ıyyet zann idüp sulţân-i bî-hem-tâyı görmezler*

*'Anâşırdan bağanlar kör-i mâder-zâde benzerler
'Îlâcıyla açılmaz gözleri eşyâyı görmezler*

³⁴ Ey îmân edenler! Bakara (2/137).

³⁵ Ve onları sana bakar görürsün, oysa onlar görmezler. (A'râf 7/198)

Şular kim açmadı cân gözlerin dünyâda ey Haqqî

Yarın ol bi-başiretler cihân-ārâyı görmezler.

Ve dide cân küşâde olmağa bâ'is, kalbiñ reşhâ-i hayât bulmasıdır. Zîrâ hayât mefkûd olucağ, havâss ve kuvvâ dağî mefkûd olur ve *Kur'ân*'da gelür:

³⁶ *أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ* Ya'ni kalb-i insân meyyit gibidir, cenin ve cesed-i âdem gibi.

Soñra, ³⁷ *وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي* ve dağî ³⁸ *مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ* muqtezâsı üzre

şûret ve kalıb hayât bulduğı gibi, kalb dağî hayât bulub tâbi'-i Hudâ olur. Nitekim

Kur'ân'da gelür: ³⁹ *فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ*

Pes, bu Hudâ fi'l-ğakîka şol nûr-ı tevfiğdir ki, kalb-i insâna mağzûf olur. Ve kalb ol nûrta hayr ve şer ve hağ ve bâtıly temyîz ve teşhîş ider. İbtidâ eşer-i imân ve andan iğân ve andan müşâhede ve 'ıyândır. İşte bu şıfât-ı celîle [9/a] ile ittişâf tevfiğ-i hâsdandır. Ve ba'zıları tevfiğ-i 'âm ehli olub muğlakâ mertebe-i imânda kalurlar. Ve ba'zıları dağî, mağrûm-ebed olurlar. Ve dimişlerdir ki:

⁴⁰ *قُبُلٌ مِنْ قَبْلِ لَا لَعْلَةَ وَرَدَّ مِنْ رَدِّ لَا لَعْلَةَ* Ve bu mağal esrâr-ı kâderdendir ki ifşası

memnû' dur, herkes kendi zevğinde bulmağ gerektir.

³⁶ “Ölü iken dirilttiğimiz..” Âyetin tümünün meâlî: Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine, insanlar arasında yürüyeceğı bir nur verdiğimiz kimsenin durumu, hiç, karanlıklar içinde kalmış, bir türlü ondan çıkamamış kimsenin durumu gibi olur mu? İşte kâfirlere, işlemekte oldukları çirkinlikler böyle süslü gösterilmiştir. (En'am 6/122)

³⁷ Ve ona rûhumdan üflediğim zamân... (Hicr15/29)

³⁸ Kullarından dilediğine irâdesiyle ilgili vahyi indirir. (Mü'min 40/15)

³⁹ Her kim hidâyetime tâbi olursa onlar için herhangi bir korku yoktur ve onlar üzüntü çekmezler. (Bakara 2/38)

⁴⁰ Herhangi bir delil istemeksizin kabûl eden, kendisi de makbûl olur; herhangi bir sebep aramaksızın rededen de red edilir.

Ve iki nesne ziyāde ‘amīk ve müşkildir : Birī, zikrolunān esrār-ı kazā ve kader ve birī daḥī, vahdet-i vücūdı zevkle idrāk itmek. Ve zevkle didugimiz budur ki resmden hıfzle söylemek yā maḥallinden okumak veya taqlīdle vahdet-i vücūd risālesi yazmak kifāyet itmez. İlḥāda düşenleriñ ekseri taqlīd yüzünden düşmüşlerdir. Zīrā muḥakḳīkde ilḥād ve ḍalāl olmaz. Şeytān bu kadar ma‘ārif-i ilāhiyye ile ḍāll ve muḍill oldu. Zīrā ‘ālem-i zāta duḥūlı ve ḥaḳā’iḳ-i vücūbiyyeyi fehmi yoḡidi. Ve bundan fehmi olundu ki, eger mübdeḍī ve eger muntehīdir ikisi daḥī bāb-ı edebdedir ve illā merdūddur. Ve merdūd-ı ilāhī nice merdūd ise, maḳbūl-i ilāhī olanlarıñ merdūdi daḥī merdūddur. Zīrā anlar maḫzar-ı tāmıdır. Velākin maḫcūblar bu sırrı bilmeyüb a‘mā ḳaldılar. Ve enbiyāya sū’ ile ta‘riḫ itdikleri gibi, evliyāya daḥī eziyetden ḥālī olmadılar ve mel‘ūn oldular. Nitekim *Kur’ān*’da gelür:

إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ⁴¹

Maḫkīdir ki Ebū Yezīd-i Bisṭāmī⁴² (k. s.) dervişleriniñ birinden bir nā-sezā nesne şādır olduḳda Ebū Yezīd anıñ ḥaḳḳında: ⁴³ دعوا هذا الساقط عن نظر الله dedi. Zīrā Ebū Yezīd nazarıñdan sāḳıṭ olan nazār-ı Ḥaḳ’dan sāḳıṭ gibi idi. Buradandır ki ḥıfz-ı ḳulūb-ı meşāyiḫ gerekdir dirler. Maḳşūd-ı meşāyiḫ muḥakḳīkīndir, yoḫsa muḳallid müteşeyyihler degildir. Şoñra ol mürīd hadd-i şer‘den ḥāric olüb niçe ‘ūḳūbatla mübtelā oldu. İşte bu ‘ūḳūbet-i zāhiredir, ‘ūḳūbet-i bāṭıme ise āyīne-i ḳalbiñ reyni ve

⁴¹ Allah ve Resūlünü incitenlere Allah, dünyāda ve āhirette lânet etmiştir. (Ahzab 33/57).

⁴² Ebū Yezīd Tayfūr b. İśā b. Sürüşān (ö. 234/848): Bütün tasavvuf ve tabakat kitaplarında kendisinden bahsedilirse de bu bilgiler genellikle onun menkıbeleri, sözleri ve şathiyelerine dāir olup bunlar arasında hayatıyla ilgili az bilgi bulunmaktadır. Bayezīd tasavvuf târihinde sekr, fenā, melāmet, tevhīd, mārīfet, muḥabbet, mi‘rac ve İsar gibi konulardaki sözleri ve şathiyeleriyle tanınır. O sālikin kendisinden geçip, benliḡini yok ederek Hakk’a ermesi gerektiḡi düşüncesindedir. Daha geniş bilgi için bk. Süleyman Uludaḡ, “Bāyezīd-i Bisṭāmī”, *DİA*, V, 238-241; Feridüddīn Attar, *Tezkiretü’l-Evliya*, (Trc. Süleyman Uludaḡ), İlim ve Kültür Yay., Bursa 1984, ss. 198-245; Hucvurī, *Keşfu’l-Maḫcūb*, (Trc. Süleyman Uludaḡ), Dergah Yay., İstanbul 1982, ss.204-206; Kuşeyrī, *a.g.e.*, ss. 91-93.

⁴³ Allah’ın nazarından sakit olan bu adamı terk ediniz.

nūr'uñ zulmete tebeddülidir. ⁴⁴ والعياذ بالله تعالى ve buña fi'l-cümle hayâtdan sonra [9/b]

memât dirler. Zîrâ eger hayât-ı haqîkîyye olsa ebedî mevt yüzüñ görmez ve muqbil-i haqîkî müdbir olmaz.

Nitekim dimişlerdir: ⁴⁵ لو وصلوا ما رجعوا Ya'ni, Haqq'a vuslat-ı haqîkîyye bulub, cemî'-i berâziḥ ve kuyüddan güzâr idenler bir daḥî evşâf-ı nefse dönmezler. Zîrâ iksîr-i a'zam ile, nuḥâs-ı haqîr zeheb-i ibrîz olduḡdân sonra bir daḥî zeheb, nuḥâsa istiḥâle itmez. Bundan fehm olunur ki, ednâlar a'lâ olurlar. Velâkin a'lâlar ednâ olmâzlar. Anuñçün bir kimse her çend küşîş idüb bir kâmilîñ kızılın çıkarayım dise, anda altundan ġayrî nesne bulmaz ve şânını tenkîş ve derecesinden tenzîl itmeġe kâdir olmaz ve bir şey misk olsa, soġan şûretinde ibrâz itmekle haqîkatına şeyn gelmez. Zîrâ râyiḥa-i tayyibesî sırrını ġamz ider. Bundandır ki şûrete i'tibâr yoġdur.

Nazm :

Ḥüsn-i zâtî olıcaġ dil-berde

Üstüne aḡlas-ı fâḥir neyler

Haqqıyâ olmasa cild-i zerrîn

Sözlerim tuḡfemi tezyîn eyler

Ve bâlâda evşâf nefse rücû' itmez denildi. Zîrâ evşâf Haqq'a 'avdet ider ve haqâ'ik-ı esmâ ve şîfâtla telebbüs eyler. Zîrâ fenâ ile ḡalvetden sonra beḡâ ile celvet lâzımdır. Tâ ki sâlik ekmeliyyet mertebesine râqî' ola ve sırr-ı 'avdet yâ kendi nefsine 'âid olan sırr-ı nübüvvet veyahûd ġayre râci' olan sırr-ı risâletdir. Ve bu dereceye gelince sâlik çok eḡvâr güzâr eyler ve ba'zısı vaḡfe ider ve ekşerî merdûd olur ve merdûda bir daḥî 'ilâc olmaz.

⁴⁴ Allah muḡâfaza!

⁴⁵ Vuslata ermiş olsalardı dönmezlerdi. *Kitâbü'n-Netîce*'de bu sözün Ebû Süleymân Dârânî'ye âit olduġu kaydedilmektedir. Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, I, s. 24; II, s. 371.

Nitekim mürür itdi. Zîrâ yumurta fâsid olsa her ne maķûle mürġiñ tahtına vaz⁶ olunsa beçesi ve hayâtı olmaz. Ve kezalik beyza-i zâġı [10/a] tāvus altına kosalar yine zâġ-i beçe mütevellid olur. Ve şahre-i şammâ şakâlet ile âyîne olmaz. Nitekim bazı meşâyih-i ‘Acem demişdir :

Tüvâna pāk gerden zi jeng āyne

*Velâkin ne yāyid zi seng āyne*⁴⁶

Ya⁶nî bir āyineniñ çehresi jengâr-beste olsa ‘amel ile cilâ bulur. Zîrâ aşlı āyinedir ki kâbil-i cilâdır. Velâkin taş olsa taşķil olunmaz ve olunsa daġî ‘amel zâyi⁶ olur. Zîrâ aşlı taşdır ki kâbil-i şakâlet degildir. Su’âl olunursa ki: Bu beyitten maķsūd nedir ki şâhibu’l-Meşnevî demişdir :

Ger tu seng ü şahra vü mermer şevi

*Çün be-şâhib dil resi gevher şevi*⁴⁷

Zîrâ bundan istiḫâle mefhūmdur ki kelâm-ı sâbıķa muḫâlifdir? Cevâb budur ki: Bunda iki mülâhaza vardır. Evelkisi budur ki, seng ile ta⁶bir itdüġi ġılzet-i tab⁶ına dâldır ki terbiyesinde şu⁶übet vardır. Zîrâ ḫicâb-ı keşif ehlini terbiye iden mürşid, talḫif-i ḫicâb idince çok ta⁶b çeker. Nitekim Hacı Bayrâm Velî⁴⁸ (k. s.) Akşemseddîn⁴⁹ ḫakķında : “Şu oġlânıñ aġzından mürekkeb kârasını silince çok

⁴⁶ Aynayı pastan temizlemekle parlatabilirsin; ancak taştan ayna yapılmaz. (Mesnevî, C., V., Beyit 457-458). bk. http://semazen.net/show_text_main.php?id=325&menuId=110

⁴⁷ Eġer sen taş, kaya ve mermer dahi olsan gönül sâhibine ulaştıġında cevher olursun.

⁴⁸ Hacı Bayram Veli (ö. 833/1430): Anadolu topraklarında doğup büyüyen bir Türk mutasavvıfi tarafından kurulmuş ilk tarikat olan Bayramiyye’nin pîridir. XIV. Yüzyılın ilk yarısında Orhan Gazi döneminde Ankara’da doğdu. Orhan Gazî, I. Murâd, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murâd devirlerini idrak eden ve kurduġu Bayramilik tarikatıyla Anadolu’nun mânevî yapısının şekillenmesinde büyük katkıları olan Hacı Bayram-ı Veli Ankara’da vefât etti. Daha geniş bilgi için bk. Nihat Azamat, “Hacı Bayram-ı Veli”, *DİA*, XIV, 442-447; Ali İhsan Yurd, *a.g.e.*, ss. 21-22; Fuat Bayramoġlu-Nihat Azamat, “Bayramiyye”, *DİA*, V, 269-273.

⁴⁹ Akşemseddîn (ö. 863/1459): Asıl adı Şemseddîn Muhammed b. Hamzadır. Akşemseddîn veya Akşeyh adıyla şöhret bulmuştur. Fatih’in hocalıġını yapmış, mutasavvıflık, şâirlik ve tabiblik yönü olan bir şahsiyettir. 792/1390 yılında Şâm’da doğdu. Fatih 1453 yılında İstanbul’u muhasara etmek için ordusu ile Edirne’den yola çıkınca Akşemseddîn, Akbıyık Sultan ve devrin diġer tanınmış

zahmet çekdik” demiştir. Pes, hicābı keşif ve sülûki şa‘b olmağdan nâ-kâbil olmağ lâzım gelmez. Nitekim la‘l-i bedehşānî⁵⁰ aşlı dāşdır, Fe-emmā hūn cigerde terbiye ile kıymetdār olur.

Elhāşıl sālîk hūn-ı ciger yemelu ve çeşmden mercān dökmelüdür, tā ki şîr feyze sîr ola. Ve ikincisi budur ki, seng ile murād muṭlaḳā seng degildür, belki kâbil-i terbiye olan taşdır, la‘l-i mezkūr gibi. Nitekim ba‘zı evliyā ṭîni elinde yuvalayub nefh-i nefes itdikde cevher olmuşdur. Zîrā ṭîn türâbdır ve cemî‘i ma‘âdin türâbde perverde olur. Ve bu ma‘ nāya nâzırdır ki, şol beyt ki kâil-i mezkūr demiştir:

Evliyâ râ hest kudret ez ilâh

*Tîr-i ceste bâz-gerden-ez-râh*⁵¹ [10/b]

Ya‘nî gerçi enbiyâ atılmış oğu geri döndürür, Fe-emmā ḳazâ-i mübrem ise döndürmez ve hâli üzerine ibkâ ider. Ve Hızır’ın (a. s.) ḳatlı itdüğü oğlan ḳaḳında;

⁵² طبع کافرا denildü ki sırr-ı mezkûre râci‘ dir. Zîrâ şakî aşlâ sa‘îd olmaz. Nitekim

İblîs ḳaḳında *Ḳur‘ân*’da gelür: ⁵³ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ Ya‘nî, şeyṭân ‘aleyhi mâ-yesteḳıḳku vech-i arzda ṭoḳuz biñ yıl veyâḥûd otuz biñ sene ‘îbâdet idüb, şüret-i sa‘îdde rû-nümâ olduḳdan soñra imtiḥân-ı secde-i Âdem ile ‘ilmullâhda olan şeqâvet-i zâtıyyesi zuhūr eyledi ve sa‘âdet-i ‘ârîza ve îmân-ı ‘ârıyyesi fâide ḳılmayub kâfir oldi. İşte buradandır ki, ba‘zılar sâbiḳa ve ba‘zılar laḳıḳa nazâr eylediler. Velâkin evlâ olan

---

şeyhleri de yüzlerce müritleriyle ona katıldılar. Fetihden sonra Ayasofya’da kılınan ilk cuma namazında hutbeyi okumuş ve Eyyüb el-Ensârî’nin kabrini de Fatih’in isteği üzerine o keşfetmiştir. Bayramiyye’nin Şemsiye kolunun kurucusudur. Kaynaklarda iyi bir hekim olduğu bildirilen Akşemseddin’in tıp târihinde mikrop fikrini ilk defa ortaya atan ve hastalıkların bu yolla bulaştığı fikrini ilk defa öne süren tabib olduğu kabûl edilmektedir. Akşemseddin’in hayatı ve eserleri için bk. Ali İhsan Yurd, *a.g.e.*, ss. 15-40; Orhan F. Köprülü-Mustafa Uzun, “Akşemseddin”, *DİA*, II, 299-302; Reşat Öngören, *a.g.e.*, s. 155-158.

⁵⁰ Yakuta benzeyen kırmızı ve değerli bir süs taşı.

⁵¹ Allah Teâlâ cânibinden evliyânın öyle bir gücü vardır ki, atılan oku yolundan geri çevirirler.

⁵² Kâfir olarak şekillendirilmiştir.

⁵³ Ve kâfirlerden oldu. (Sad 38/ 74)

⁵⁴ انا مؤمن حقا deyüb ibn-i vaqt olmaqdır. Nitekim, hadîsde gelür:

⁵⁵ اعملوا فكلٌ ميسرلما خلق له Ya'ni, zâhirde eşer-i sa'âdet olan imân ve a'mâl-i

şâliha üzerine olub hâtimeyi Haqq'a tefvîz gerekdir. Zîrâ hüsn-i hâtime ehli olan kimse bi-hesebi'l-gâlib “mâ huliqa leh” olan kâre müheyyâdır. Ve ba'zı evliyâyâ sa'âdet-i aşlıyyeleri münkeşif olmak ⁵⁶ لَّهُمُّ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ âyetinden me'hûzdur. Ve belki ba'zılarına 'ayn-ı şâbitesiniñ ahvâli, bi'l-külliyeye cânib-i Haq'dan ilkâ olunur. Hatmü'l-evliyâ gibi ki, Deryâ-yı Mağrîbe duhûlu vaqtinde ilâ ahiri'l-'ömür olıcaq ahvâli zâhir olmuştur. Ve buradandır ki dimişlerdir: ⁵⁷ الليلة حبلى

Ya'ni, leyleden murâd gayb-î zâtdır ki, herkesiñ ahvâl-i hafıyyesi oradan zuhûr itmekdedir. Ve bu leyl ü nehâr ol zuhûratıñ hâmilidir. Egerçi nefsi insândan hâric nesne yokdur, fe'fhem cidden.

Ve şaḥîfe-i Tenzîl'de müsbetdir ki, Hazret-i Mûsâ ve Yûşâ' (a. s.) taleb-i Hızır'la giderken deryâ [11/a] kenârında bir miqdâr müsterih oldılar ve orada âb-ı hayât olmağla zâd için istişhâb itdikleri semek-i mâlihe reşhası işâbet idicek ol semek bi-izni'l-lâhi Te'âlâ zinde olub kendini deryâyâ şaldı. Zîrâ ol mâü'l-hayât rûḥ-ı ilâhî ve feyz-i Raḥmânî şüretinde idi ki, işâbet itdüğü nesneyi zinde kıldı. Bu sebebdendir ki, Hızır dediler. Zîrâ bir zemîn-i huşk üzerine cülûs itdikde ol arz-ı yâbis nebâtla ter ü tâze oldı. Ve rûz-ı Hızır dedikleri bu münâsebet iledir. Zîrâ ol eyyâmda kuvvet-i rebî' ile şaḥn-ı zemîn çemen-zâr olur ve yeşil renge girer. Nazar eyle ki, Cebrâîl'in (a. s.) râkib olduğı hızdem(?) -ki aña feresü'l-hayât dirler kışşa-i

⁵⁴ Ben gerçekten mü'minim.

⁵⁵ Amel ediniz, zîra herkes yaratılışı istikametinde yönlendirilir. *Aclûnî*, I, 430, s. 147.

⁵⁶ Dünyâ hayatında da, âhirette de onlar için müjde vardır. (Yûnus 10/ 64)

⁵⁷ Gece (çok şeye) gebedir.

Mūsā ve ulzüm'de her nereye vaz' -1 adem itdiyse sebz-reng oldu. Ve Sāmiri' aña mutali' olub oradan bir abza az itdi. Nitekim *ur'an*'da gelür:

⁵⁸ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِّنْ أَثَرِ الرَّسُولِ Ve ol abzadan cesed-i ' icle tarh idecek, anda uvār ve

eer-i ayāt zuhūr eyledi. Zīrā marūh olan abza feresü'l-ayātın eeri olmaqla ayātndan yine ayāt hāşıl oldu. İnsān-1 kāmiliñ nefesi daı böyledir ki, ilkā olunduğı maalde ayāt-1 aāniyye zuhūr ider. Pes, kelām, ayy-1 aıı olana muārenetdedir ve bu maāmda, Ebū Yezīd-i Bistāmī (k.s.) buyurmuşdur ki:

⁵⁹ اخذتم علمكم ميتا عن ميت واخذنا علمنا عن الحي الذي لا يموت Ya'ni, 'ulemā-i gāfilīn

mevtā gibidir. Nitekim 'urefā-i mūkāşifīn ayādır ve anlardan az idenler daı onlara göredir.

Nazm :

Zülāl-i feyz-i udā bā' i-i ayātımdır

ü āb-1 zemzem-i Kā'be şifā-yı zātımdır

Sipen-āne-i dünyāda 'ömr-i şānıdır

Zamān-1 āire dek 'illet-i şebātımdır

Külābı ma'nā vü būy-i nesīm oş nefesim

Şemīm-i 'anber esrār-1 tayyibātımdır

Bu bar-i ikmet içinde alem olup gāvvaş

Eerlerim dürerine şadef devātımdır [11/b]

⁵⁸ Elinin izinden bir avu avuladım (Taha 20/96).

⁵⁹ Siz ilminizi ölü olarak ölülerden aldınız; biz ise ilmimizi ölümsüz olan yüce diriden aldık.

Hediye olmağın dest-i Receb Pâsâ'ya

Qalem-rev-i hikemî zabta hoş berâtıdır

Dimişq-ı Şâm-ı şerîf içre sâkinüm Haqqı

Akan riyâz-ı kulûbe bu gûne Furâtıdır

Ve *Kur'ân*'da gelür: ⁶⁰ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ Ya'ni, Allâh Te'âlâ'nın hayât-ı

Zâtiyyesi, kemâl üzerine olub evşâf-ı cismâniyye ve nu'ût-ı kevnîyyeden müberrâ olmağla anda şiklet-i h'âb ve menâm olmaz. Ve melâike dağî tabâi' -i laţife ehli olmağla keşâfet-i h'âbdan berîlerdir. Anuñçün şiyâm-ı ramazânda sırr-ı şamadiyyet ve teşebbüh-i melâike vardır. Şol cihetden ki şiyâm-ı nehârle ekl ü şürb mürtefi' ve kıyâm-ı leyl ile, menâm yaqazaya mübeddel olur. Ve bu ma'nâ istimrâr üzerine olsa ebdâl rütbesi zühür ider. Nitekim dimişlerdir ki dört haşlet ile insân “terevhun” pâyesi bulur. Terevhun odur ki, rûhâniyyeti gâlib olub murâd eyledüğü şüretlerde temesşül ider. Hızır ve melâike ve emşâli gibi. Ve ol çihâr haşletteñ biri, “şamt”dır (sukût) ki, zâhir ve bâtını muhâdese-i nefsanîyyeden sâlim ola. Bu ma'nâ ise zikrullâha müdâvemet ile hâşıl olur. Ve biri dağî, “uzlet”dir ki zâhir ve bâtını halkdan ve mülâhazâtdan tebâ'uddur ve 'uzlet sebep-i şamâtdır. Zîrâ halkdan munqatı' olan kimseniñ lisânı mâlâyâ'niden halâş olur. Ve belki mâ-ya'ni olanı ikşâr itmek bile qatı'-ı tariğdir. Ve biri dağî, “cû” dur ki, devâm-ı şavme meşğül olub iftârı dağî taqlîl ve helâl-i tayyibden itmek gerekdir. Ve biri dağî, “seher” dedikleridir ki, terk-i nevm dir. Ve bu ümmet-i merhûme içinde şabâha dek ihyâ-yi leyl ider şâlihler gelmişdir. Hiç olmazsa bâri şülüş-i ahîrde kıyâm idüb şalavât ve

---

⁶⁰ O'nu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku. (Bakara 2/255)

zıkre ihtimām lâzımdır. Ve bu dört haşlet vücūd-ı insānda kemāl bulsa ebdālden olur.

Ve ebdāl, kırk neferdir ki, Şām hüdūdunda seyr iderler, nefsi Dimişğda degil faķat, nitekim ehl-i Şām böyle zu‘m [12/a] iderler ve kırklar maķāmı deyü i‘tibār eylerler. Şimdi ol maķām feseķa maķāmıdır. Nitekim, ehl-i müşāhedeye rüşendir. Ve kāmüsde gelür ki: “Kuşayr”⁶¹ taşğirle cezāre-i Hengām’ın⁶² kurbunda bir cezāre-i şağāredir ki maķām-ı ebdāldir. Ya‘nī ebdāl ekşeriyā orada müctemi‘ olurlar. Ve ebdāl dedikleri şifāt-ı nefsāniyyeyi nu‘ūt-ı Rabbāniyyeye tebdīl itdikleri hasebiyledir. Ve dediler ki, bir hacetleri olub sefer itseler, maķāmlarında kendi şüretleri üzerine bedel alıkorlar ki ol bedel anlarıñ zıllıdır. Ve zıll mazlūlden müfāraķat itmedügi gibi ol daħī haķīķat-ı mübeddel-minh ile kâ‘im olur. Velākin hiç kimse ol şüretiñ bedel olduğun bilmez. Egerçi haķīķat birdir. Ya‘nī, taşarrufda ikisi birbirine muvāfıķdır ve arada keşret yokdur.

Ve bu maķāmı fehm iden menāmda mer‘ī olanlarıñ hayāl ve haķīķatlerini daħī fehm ider. Meşelā bir gicede Rasūlullāh (s. a. v.) niķe biñ hayāle görünür. Ma‘a-hāzā hilye-i ašliyyesi üzerine ise görünen birdir. Zīrā temeşşüldür ki, haķīķat-ı vāhıdeye rāci‘dir. Nitekim her hāneniñ revzenesinden mün‘akis olan pertev, şemse rāci‘dir. Bir kimse pertevi gördükde ben güneşi gördüm dise, fi‘l-cümle şaħiħdir. Egerçi ki güneş felek-i rābi‘dedir, rūh-ı nebevī a‘lā-yı ‘ılliyyinde olduğı gibi. Ve herkesiñ vücūdı, haşşa-i nūr-ı Muħammedī üzerine mebnīdir. Pes, anı gören kendi āyinesinden görür. Egerçi hāricden zan ider.

Buradandır ki, Hızır (a. s.) herkesiñ şifāt-ı ğālibesi üzerine temeşşül ider ve bu temeşşülden Hızır’ın haķīķatı i‘tibārī olmaķ lâzım gelmez. Nitekim bu faķīr Haķķī elifāt-ı erba‘ada hüccāc-ı Şām ile ‘avdetde gelürken ‘Ulā dedikleri mevzi‘a ķarıb yerde ma‘reke-i ‘Arab ve ‘arbede-i kuţtā‘-ı A‘rāb oldı. Faķīr bi‘l-ihtiyār tecerrüd

⁶¹ Bu Kusayr berr-i Mısır-ı Yemen tarafında olan Kusayr’ın gayrıdır. (Müellife āit not.)

⁶² İnan’ın Fars körfezinde, Hürmüzgān eyāleti suları içinde bulunan on dört adadan biri. Bk. (www.irankulturevi.com/turkce/iran/hurmuzgan).

idüb bir amış ve bir serāvīl ile āfile meyanından ıķub cānib-i ğaybden me'mūr olduĝum arafa gitdim. Ve bende uvvet-i ğıdāiyyeden eřer almamaĝla āhir bir yerde yıkılıb gece iinde yalnız aldım. [12/b] Ve ayātımdan me'yūs olub bira sā'at mūrūrundan Őoņra yanıma bir imse geldi ki, üzerinde libāsdan bir serāvīli vardı, faa ve benim oradan ıyāmım uřuřunu iltizām eyledi. Ben daĝı arekete 'adem-i mecālimi 'arz itdikde, "Ben seni buradan aldurub üccāca iřāle gelmişimdir" deyü, ellerimden tutub yukarı aldırdı. Ben daĝı zav'-i amere arřu ol maĝtābıñ yüzüne nazır ıldıĝımda, cānib-i ğaybden ızır'dır deyü ifāde eylediler. Fi'l-aıa ilyesini mütāla'a itdikde kitāblarda mersüm olan vechle buldum. Ve cüz'ī vaıtde beni üccāc nüzül itdüĝi maalle iřāl idüb, "Ben saña yine buluşurum" dedi ve ğāyib oldu. İşte ızır şıfat-ı bař ve İlyās şıfat-ı abzdır diyenler ma'nā-yı mezkürden dediler. Zīrā ızır'ıñ vücūdi sebeb-i bař-ı vücūddur ki anıñla ayāt-ı tāze aşıl olur.

Dediler ki, arada ızır ve deryāda İlyas olur. Egeri ki ba'zı evātdede birbirleriniñ maāmlarında daĝı olurlar. Nitekim atmü'l-evliyā rāķib-i sefīne iken ızır, deryā üzerinden yürüyüb gelüb dāĝil-i sefīne oldu. Velākin dāĝil-i sefīne olanlar bu ma'nādan bi-aber idiler. Ve bu maāmda daĝı tafşıl vardır ki, ba'zı āřārımızda derc olunmuşdur ve ızır'ıñ ayāt-ı ĝālibesi olduĝundan ekřeriyā du'āsi budur ki, zıkr olunur:

Zīrā her velīniñ maāmi ⁶³ يا حي يا قيوم يا االه الا انت اسألك ان تحي قلبي بنور معرفتك zıkrinden ma'lūmdur. Nitekim erkān-ı Kā'be daĝı böyledir. Meřelā meāfde rükn-i 'Irāı urbunda ⁶⁴ اللهم إني أعوذ بك من الشقاق والنفاق وسوء الاخلاق deyü du'ā olunur. Zīrā, 'Irā arafı řardır ve ne adar fiten var ise ol arafdan zuhūr ider. Ve řām maall-i

⁶³ Ey diri ve ĝüçlü olan Allahım! Senden başka ilāh yoktur. Ma'rifetinin nuru ile kalbimi ihyā etmen için yalvarıyorum.

⁶⁴ Allahım! şikaktan, nifaktan ve sū-i ahlaktan sana sıĝınırım.

Şüreyyâ olmağla fitenden maḥfūzdur. Ḥattâ üçünci bahâr ayınıñ on [13/a] ikisinde Şüreyyâ şabâḥ vaḳtinde ṭulū⁶⁵ idicek âfât ve ‘alâmeti cemî⁶⁵ -i memâlikden ve ḥuşûsâ Şâm’dan mürtefi⁶⁵ olur. Keşret-i fevâkih-i Şâm andandır.

Ve Şâm’da, vaḳt-i Mehdî’de fitne-i Süfyânî olsa gerekdir. Faḳaṭ ol bir kimsedir ki ‘Acem’de Süfyân dedikleri mevzi⁶⁵ den zuhûr idüb niçe biñ arâzil-i nâsla Şâm üzerine geldikde ḳurâ-yi Şâm’dan bir ḳaryede maḳtûl olduḳda etbâ⁶⁵ i Medîne-i Münevvere’ye toḡri zulumât gibi müteveccih olub ol maḳâm-ı ‘âlîniñ ḥürmetini hetk ve niçe fesâd ve fetkdeñ soñra Ḥaramullâh sevdâsiyla çıḳub beyne’l-Ḥaremeyn arz münşakḳ olub cümlesine ḥasf vâḳı⁶⁵ olsa gerekdir. Aralarından Cüheyne ḳabîlesinden faḳaṭ bir kimse ḥalâş olub anıñ lisânından bu ḥâl-i hâil ma⁶⁵ lûm olsa gerekdir. Nitekim evâilde cesed-i Nebeviye ḳaşd vâḳı⁶⁵ olub nişfi’l-leylde kırḳ ḳadar şaḥış ki yedlerinde âlât-ı ḥafr vardı. Minber-i şerîf ḳurbuna geldikde yer yarılıb bi’l-külliyeye ḥasf vâḳı⁶⁵ olmuşdur.

Nazm:

Gül-i ruḥsârîña toḳunmaz ḥâr

Fâss-ı mess eylemez ḳadı-bânîñ

Yetmiş biñ ferişte bâl açub

Gice gündüz olur nigah-bânîñ

Ḳâle Te⁶⁵ âlâ: ⁶⁵فَأِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا Pes, bir sulṭânıñ ki, cünûd-ı arz ve semâ ḥâfız ve ḥârisi

ola ve Ḥaḳ’dan nazar-ı maḥşûş bula. Anı zaḥm-nâk itmege kimdür ki ḳâdir olur ve çüb-ı cefâ ile kimdir ki, aña toḳunur. Ve bu faḳîr ma⁶⁵ reke-i mezkûreden soñra tenha ḳalduḡumda ḥitâb-ı ḡaybî vârid olub İbrâhîm Edhem du⁶⁵ âsını oḳu tâ ki maḥfûz olasin denildi ve ol du⁶⁵ â budur:

⁶⁵ Çünkü sen gözlerimizin önündesin. (Tur 52/ 48)

اللهم احرسنا بعينك التي لاتنام واكنفنا بركنك الذي لايرام وارحمنا بقدرتك علينا فلانهلك وانت ثقتنا و

رجاؤنا⁶⁶

[13/b] Ve fakîr ol maħalde olħadr bîtâb idim ki lisânımı du‘â-ı mezkûrle idâreye kâdir olmayub, zıkr-i ħalbî eyledim ve eṭrâfıma nefî itdim ve oraya ba‘zı eṣrâr-ı ‘Arab mürür eyledikde, biiznillâhi Te‘âlâ nazarlarından ğâyib ve te‘ârruzlarından maħfûz oldum.

Nazm :

‘*Âşıkıñ çekdiği miñnetleri çekmez kimse*
Aña güç itdi Hudâ ğayriye kıldı âsân
Anı kim yeryüzüne itdi ħalîfe ol şâh
Derd ü ğâm mülküni ol âdeme kıldı ihsân

Ma‘lûm ola ki Allâh Te‘âlâ, Ĥazret-i İbrâhîm’i (a. s.) üç emr-i ‘azîm ile mübtelâ kıldı ki, her biri muħâbelesinde bir mertebe-i ‘âliyye ħâşıl oldu. Biri: Mâl idi ki ibtilâ-i ħasen ħâbilindendir. Ve anıñ niçe biñ koyunu var idi. Ve bir melek ile imtiħân olunub bir kerre tesbîħ muħâbelesinde şülüş mālını ve ikinci tesbîħte iki şülüşini ve üçüncüde üç şülüşini daħî hibe eyleyüb ol müsebbihîñ ferişte olduğı zâhir olduħda İbrâhîm bir daħî ol mālî ħabûl itmeyüb vaħf eyledi. Ve Ĥalîlu’r-raħmânda ħâlâ ṭabħ olunan şorbâ-i ‘ades⁶⁷ (ki ‘adese şems-i Peygamber bereket ile du‘â eylemişdir, zeytûn-i ħudsi gibi), ol vaħfin âşârındandır.

Ve bu maħâmda tevĥîd-i ef‘âl dedikleri mertebe ile müşerref oldu. Zîrâ i‘ṭâ-i māl şu‘ûn maħûlesindendir ve ef‘âl-i ‘âlem şıfâte bâbdır ve faħrû’l-enbiyâ ‘aleyhi ve ‘aleyhimü’s-selâm ħabûl-i salṭanat itmedüğü faħr-ı zâtiyî mülâħaza ile idi. Zîrâ

⁶⁶Allahım! Uyumayan gözlerinle bizi koru, sarsılmayan rüknünle bizi kucakla, helâk olmamız için üzerimizdeki kudretinle bizlere merhamet et. Sen bizim güvence ve sığınağımızsın.

⁶⁷ Ades kıssasının deĝişik bir yorumu için bk. Semra Tunç, *a.g.m.*, ss. 123-131.

şıfat-ı ‘abd, fakr-ı zātī ve şıfat-ı Haq, ğınā-yı zātīdir. Ve eşhābden daḥī ba‘zıları bu mesleke sālīk olub tecerrüd ve inkişā‘-ı tamm üzerine kaldılar. Ve bu ma‘nāda *Kur‘ān*’da gelür:

⁶⁸ أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ Ve biri: Veled idi ki, zebḥ-i İsmā‘īl ile mübtelā oldu. Ve bu

muḳābelede tevḥīd-i şıfāt iḥsān olundu. Zīrā veled şıfāt-ı insāniyyeden ḥayātīn āşārındandır. Anuñçün ḥükemā nuṭfe-i ādemiyyeye “māü’l-ḥayāt” dirler. [14/a] Pes, veledde bi-ḥasebi’ş-şüret ḥayāt-ı ḥayvāniyye ebeveynden ve ḥayāt-ı insāniyye Ḥaqq’dan muttaşıl olur. Egerçi ḥayāt-ı ulā ḥayāt-ı sāniyyeniñ āşārındandır. Nitekim bālāda mürür eyledi ve millet-i İbrāhimiyye ki teslīm ve koyun ol teslīmiñ şüretidir. Lācerem koyun fedā geldi ve qadīmden zebḥ-i qarābīn ‘ādet olmağla yine taḳarrubi ol vechle oldu ve zebḥ-i ‘azīm denildi. Zīrā insān muḥtaşar-ı ‘ālemdir ve koyun cüz’-i insāndır ki şıfat-ı teslīme dā’irdir. Ve teslīm, a‘zamu’ş-şıfāt ve esāsü’d-dīndir.

Nitekim *Kur‘ān*’da gelür: ⁶⁹ إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ

Ve insān ‘ında’l-lāh ‘azīm olmağla, cüz’-i insān daḥī ‘azīm oldu. Ve zebḥ-i ḳurbān ile sünnet-i ādemiyyeyi iḥyā eyledi. Zīrā tesbīḥ, cemī‘-i eşyāya şāmildir. Fe-emmā ḳurbān itmek ādeme maḥşūşdır. Ve buradandır ki, ni‘met-i vücūda şükreñ ‘aḳīka lāzımdır ve bu ‘aḳīka iki sırrı müştēmildir. Biri: Ḳat‘-ı ta‘alluḳ-i māl ve biri daḥī, ḳat‘-ı ta‘alluḳ-i nefsdir. Ḳat‘-ı ta‘alluḳ-i evvel zāhirdir. Zīrā māl ‘inde’n-nefs maḥbūbdur ve ḳat‘-ı ta‘alluḳ-i nefsbudur ki, ol ḳurbān kendi nefsi ḥükümündedir. Pes, anı zebḥle kendi nefsinı zebḥ itmiş olur. Velākin ‘ārif-i esrār olan ile olmayan bir degildir. Ve bundan müstefāddır ki, Ḥazret-i İbrāhīm koyunlarından ḳat‘-ı ta‘alluḳ itmekle ‘ālem-i ğaybdan kebş geldi ve ol zebḥ, sünnet-i ümmet-i merḥūme

⁶⁸ Allah kuluna yetmez mi? (Zümer 39/36)

⁶⁹ Şüphesiz Allah katında din İslām’dır. (Âli İmran3/19)

olub ilā yevmi'l-kıyām bī-hisāb qarābīn zebh olunmaktadır ki cümlesi rūh-ı Hālī'e imdāddır. İşte li-ecli'l-lāh terkiñ şemeresi böyle olur. ⁷⁰ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ

Nitekim anbarda maḥfūz olan ḥubūbi kişt-i zāra şaçub ifnā itmekle bi-‘adedi dāne vüçūd bulur ve fenā, beḳāya mübeddel olur. Vüçūd-ı mümkün ile vüçūd-ı ḳadīm daḥī böyledir. Ya‘nī vüçūd-ı mümküniñ fenāsı vüçūd-ı vācibiñ zuhūruna müeddīdir ki, vüçūd-ı vācibiñ āşarı mālā-nihāyedir. [14/b] Vüçūd-ı mümkün ise, ebterdir. Anuñcün vüçūd-ı mümkün ile iş tutan kimseniñ kārında ribh ve bereket olmaz ve eşeri ‘ālem-i tīn’de ḳalır. Pes, vācibdir ki, vüçūd-ı vācib ile kār tutasın ki edne’l-emr ribhi birine ondur. Ve merātib-i teraḳḳīde birine yüz ve birine biñ ve birine bī-ğayr-ı hisāb olur ki, kümmel ḥālidir. Zīrā anlarıñ bir kerre zıkr ve tesbīhleriniñ ecri ‘ālem-i kevne şıgmaz ve bu mertebeye remz idüb, Ḥatmü’l-evliyā’nıñ *Ḳavme-i rukū*‘unda gelür:

ربنا لك الحمد ملاء السموات وملاء الارض وملاء ما بينهما وملاء ما شئت ⁷¹

Ve kelime-i āhirde ‘ālem-i ervāh ve ‘ālem-i ‘ilim dāhīdir. Ve ‘ilmü’l-llāh bī-nihāyedir. Pes, ‘ālem-i Rabbānīden şadır olan daḥī bī-nihāyedir ki, ‘ālem-i iṭlāḳa teveccüh-i küllīniñ eşer ve neticesidir. İşte, İbrāhīm zebh-i veled ile ḥayāt-ı şifāt buldı. Ya‘nī şüret-i ḥayātı sırr-ı ḥayāta mübeddel oldı. Ve şifāt-ı sübūtiyyeyi zāt-ı Ḥaḳḳ’a ibtidā İbrāhīm ilbās itmekle kıyāmetde ibtidā iktisā iden ve ḥulle giyen odur.

Nażar eyle ki, zebhde niçe şüret-i ma‘nā oldı ve şifātda ma‘nā şüret buldı. Ve İbrāhīm’in üçüncü ibtilāsı: İbtılā-i nefis idi ki āteş-i Nemrūd’a ilḳā olundu ve bu muḳābeledede tevḥīd-i zāt buldı. Zīrā nefis-i İbrāhīm zāt-ı Ḥaḳḳıñ perdesi idi. Pes, perde muḥterik olıcaḳ anıñla muḥtecib olana zāt zuhūr ider ve bu mertebeye ḥayāt-ı zāt dirler. Çünkü ef’āl ve şifāt ve zāt-ı ḥayvāniyye fenā bula, ef’āl ve şifāt ve zāt-ı

⁷⁰ Allah dilediğine hesapsız rızık verir. (Bakara 2/212)

⁷¹ Allahım gökler, yerler ve onların arası dolusu ve dilediğin kadar hamd olsun sana.

haķikīyye zuhūra gelür. Ve fānī olan kimse anıñla beķā bulur ve ŗuret-i ĥarde gülistān-ı ma‘nāda muķīm olur. Velākin ‘avām-ı nās bu ma‘nāyı idrāk idemeyüb kıyās-ı nefis iderler ve aĥvāl-i ĥavāŗŗı kendi ĥālleri gibi zann eylerler, bu zan ise fāsıd ve bu i‘tikād kāsıddır ve bu mertebeye vuŗul [15/a] bulanlarıñ aķvāl ve ef‘ālī bi‘l-cümle ŗerī‘at ve ķānūn-i İlähiyyedir ki, her kim ķabul idüb ‘amel iderse hidāyet-i ĥāŗŗa bulur. Anuñcün sünen-i meŗāyiĥa ve ezķār-ı evliyāya raġbet iderler

Ve ŗol ŗalāt-ı nāfile ki, ŗehr-i Recebiñ ibtidā cum‘a gicesi ķılurlar ve aña ŗalāt-ı reġāib itlāk iderler. İmām-ı Ġazālī⁷² *İĥyāü’l-‘Ulūm*’da⁷³ aña ŗalāt-ı müstaĥabbe dimiŗ ve Dimiŗķı’ŗ-ŗām’da Mināre-i Beyza’da⁷⁴ on bir sene muķīm olub Cāmi‘-i Emevī’de ol ŗalātı iĥyā eylemiŗ iken müteahĥir-i muĥaddiŗinden İbn-i Teymiyye⁷⁵

⁷² Hüccetü’l-İslām Ebü Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzālī et-Tūsī (ö. 505/1111), Eŗ‘arī kelāmcısı, ŗāfi‘ fakihı, mutasavvıf, filozoflara yönelttiġi eleŗtirilerle tanınan İslām düşünürü. Hayatı ve eserleri ĥk. geniŗ bilgi için bk. Mustafa Çaġrıcı, “Gazzālī”, *DİA*, XIII, 489-505; Kasım Kufralı, “Gazzālī”, *İA*, IV, 748-760; Necip Taylan, *Anahatlarıyla İslām Felsefesi*, Ensar Neŗ., İstanbul 1983, ss. 255-286.

⁷³ *İĥyā’ü ‘ulūmi’d-dîn*: Gazzālī’nin Bağdat’ı terk ederek kendini tefekküre ve derūnî bilgiye verdiġi dönemin en önemli ürünü ve dînî, aĥlākî, felsefî, tasavvufî muhtevasıyla İslām düşüncesinin en önemli en dikkat çekici eserlerinden biridir. Dört ana bölümden meydana gelmiŗ olup altı yılda (489-495) tamāmlanmıŗtır. Daha geniŗ bilgi için bk. Mustafa Çaġrıcı, “İĥyāü Ulūmi’d-Dîn” *DİA*, XXII, 10-13; H. Bekir Karlıġa, “Gazzālī/Eserleri” *DİA*, XIII, 523.

⁷⁴ Bağdat’tan ŗām’a gelen Gazzālī, vaktinin önemli bir kısmını Emevīye Cāmii’nin minarelerinden birine çıkıp, vaktini zikir, ibādet, tefekkür ve *Kur’ân* okumakla geçirdiġi kaydedilmektedir. Bu cāmii’nin mināreleri İstanbul mināreleri gibi ince ve dar olmayıp, içinde oturma ve kalmaya müsāit bir geniŗlikte olduġu kaynaklarda bildirilmektedir. Bursevî, Emevî Cāmii ve bu minārenin faziletini ilgili olarak *Tuĥfe-i Atāiyye*’de ŗu bilgiyi verir: “Cāmi‘-i Emevî, cāmii‘-i saĥābedir ki gayra kıyas olunmaz. Husūsan ki ona muttasıl olan mināre-i beyzāya, āhir zamānda Hz. İŗā (a.s) nüzul itse gerektir, diye kavlı-rāciĥ vardır.” Daha geniŗ bilgi için bk. Übeydullah Küçük, “İmām Gazzālī: Hayatı, Eserleri, ŗahsiyeti, Te’siri, Hizmetleri”, İmām Gazzālī, *İĥyāü ‘Ulūmi’d-dîn*, (Giriŗ kısmı), Bedir Yay., İstanbul 1974 s. xxiv; Mustafa Çaġrıcı, “Gazzālī”, *a.g.md.*, 492; Bursevî, *Tuĥfe-i Atāiyye*, vr. 55^a.

⁷⁵ Ebü’l-Abbās Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Mecdiddîn Abdisselām el-Harrānî (ö. 728/1328): Görüŗ ve eleŗtirileriyle İslām düşüncesinin gelişmesine tesir eden Selefî âlim, müctehid. (661/1263) yılında Harran’da ilim ehli bir ailede doğmuŗtur. Ehl-i sünnet mezheplerinden birisi olan Hanbeli mezhebinin ileri gelen âlimlerindedir. İbn Teymiyye, Hicri yedinci yüzyıl sonunda Selef akidesini iĥyā için faaliyet gösteren ilim ve düşünce adamlarından en fazla tenkit edilenlerden biridir. Selefiyye mezhebinin savunmak, inanç sistemini saĥābe ve tabii zamāndaki ŗekle çevirmek isteġiyle yola çıkan İbn Teymiyye, nakli tercih etmiŗtir. Ona göre Kur’ân ve sünnetten baŗka kurtuluŗ yolu yoktur. Bu sebeple akıl, naklin karŗısına konulamaz. Esas olan nakildir; akıl ise idrak ve tasdik edicidir. Onun en çok tenkit edildiġi yönü, bid‘at hakkındaki görüşleridir. Bid‘atlere ŗiddetle muarız olan İbn Teymiyye, evliyānın takdisine ve türbelere yapılan ziyāetlere ĥücüm etmiŗtir. Hayatı ve eserleri ĥk. geniŗ bilgi için bk. Ferhat Koca, “İbn Teymiyye, Takıyyuddîn” *DİA*, XX, 389-405; M. Sait Özervarlı, “İbn Teymiyye, Takıyyuddîn/İtikadî Görüşleri” *DİA*, XX, 405-413; Moh. Ben Cheneb, “İbn Teymiyye”, *İA*, V/11, 825-829; Ramazan ŗeŗen, *Harran Tārihi*, TDV.

dedikleri müttehim zühür idüb ol şalâtı ibtâl eylemişdir.⁷⁶ Ve ilâ hâze'l-ân câmi' -i mezkûrde ihyâsı imâte olunmuşdur. Egerçi eṭrâf-ı ' âlemde ikâmeti müstemirdir. Kâle Te' âlâ :⁷⁷ يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ

Ve bizim ' aşrımızda müftîlerden biri, esnâ-i teravîhde ' âdet-i kadîme üzerine tesbîh okunmaḡdan men' itmiş idi, sonra maḡtûl oldu. İbn-i Teymiyye maḡbûs olduḡu gibi. Bilmedi ki, tesbîh daḡî *Ḳur'ân*'dır ve laḡn-i maḡbûlîñ inzimâmı anı *Ḳur'ân*'iyyetden iḡrâc eylemez. "Ḥudî" gibi ki bi'z-zât Rasûlallâh (s. a. v.) anı istimâ' ider ve men' itmezdi, ḡuşûsâ ki tesâbiḡiñ leyâlî-i terâviḡe ziyâde iḡtişâsı vârdır. Zîrâ ehl-i tesbîḡ olan melâike nüzûl ider.

Ve bir müftî daḡî ki, "allâme-i ' aşr" denilürdi men' -i ḡalkâ-i zikre müte' allıḡ fetvâ virdikde eşell oldu. Ve aña i' ânet eyliyen ṡuḡât-ı ' ulemâ-i rûsûmdan biriniñ daḡî em' âsında olan fuzulâtı aḡzına ' aksidüb hey'et-i ḡabiḡa üzerine helâk oldu. İṡte sebab-i ḡayât-ı ḡulûb olan umûrî ibtâl ve ta'ṡîl idenleriñ cezâları memât-ı ḡalb ve helâk-i ḡalebdir ve inkisâr-i ḡulûbdan inkitâ' -ı feyz ḡuşûlî muḡarrerdir ki muṡlaḡâ ḡayâtdır.

Nazm:

Beden-i âdem oldu çün mişkât

Ki o zarf-ı zücâce-i dildir

Münkeşîr ḡılma gönül âyînesin

Var bir üstâda pasını sildir [15/b]

Yay., Ankara 1996, ss. 102-111; Kâzım Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, TDV., Yay., Ankara 1977, ss. 46-72.

⁷⁶ Genel olarak tasavvufa karşı olarak bilinen İbn Teymiyye'nin, bu temel kabûlün aksine ılımlı ve gerçek tasavvufa taraftar olduḡu şeklinde de bâzı görüşler mevcûttur. Tasavvuf hakkındaki görüşü için bk. Mustafâ Kara, "İbn Teymiyye, Takıyüddîn/Tasavvuf" *DİA*, XX, 413-414. George Makdîsî, "Kadirî Sûfisi İbn Teymiyye", (çev. Vahit Göktaş) *Tasavvuf Dergisi*, Temmuz-Aralık 2007, S. XIX, ss. 401-411.

⁷⁷ Onlar aḡzlarıyla Allah'ın nurunu söndürmek istiyorlar. Halbuki kâfirler istemeseler de Allah nurunu tamâmlayacaktır. (Saff 61/8)

Ve Sāre anamız mü'mine olmağla ol dağî âteşe tarh olunmak için İbrāhīm gibi tecrīd olunduğda, hayāsından ellerini memeleri üzerine vaz' itmekle hālā şalātde sünnet-i nisā' oldu. Nitekim Hācer, mağall-i Kā'be'de İsmā'īl ile terk olunduğda, Hācer, insden āyā bir kimse var midir? Deyü bi-ṭarīki't-tefaḥḥuş çıkub beyne's-Safā ve'l-Merve sa'y itmekle hālā beyne'l-mileyne'l-aḥḍareyn sa'y itmek hüccāca ṭarīka-i meslūke oldu. Ve Ḥaḡ Te'ālā zıkr olunan Sāre ki ümm-i İşḡaḡ-ı nebī ve Hācer ki, ümm-i İsmā'īl nebīdir, 'amellerini iḡyā eyledi. Zīrā ṭarīḡ-i Ḥaḡta bulundular ve ġaražları menzil-i rızāya vuşul idi. Pes, sā'ir erbāb-ı vuşuluñ ḡālleri daği anlara kıyās oluna.

Nazm,:

Husrev-i iḡlīm-i ma'nā kem midir sulṭāndan
Kim anuñ feyz ü 'aḡāsından cihān memnūn olur
Çün bunuñ mergūb ola ġüftār u girdāri ḡamū
Her ne işlerse anuñ da itdügi ḡānūn olur

Ve dimişlerdir ki, mürġān-ı ḡoş elḡānden bülbül-i bī-nevā ḡāl-i İbrāhīm'i müşāhede idicek ol dağî anıñ işrince pervāne gibi kendin âteşe ilḡāḡ ve çār tekbīrzede terk-i vücūd-i māsivā kıldığda o muḡābelede Allāh Te'ālā anı hezārdestān eyledi. Ve biñ bir ism-i ilāhī'yi zebāne ġetürüb ḡoş avāzla söyledi ve bu cihetden mümtāz ve sā'ir mürġān arasından ser-efrāz oldu.

Nazm:

Neden oldu saña bu ḡālet-i 'aşḡ
Söyle ey bülbül-i seher söyle
Ne sebebden dūrür bu mertebe şavḡ
Söyle ey bülbül-i seher söyle

*Yağdı yandırdı bizi nāleleriñ,
Rengine döndi eşk-i vāleleriñ
Yüzüne yoğ mı yoğsa bir güleriñ
Söyle ey bülbül-i seher söyle*

*Reng ü bŷy-i güle mi boyandıñ
Āteş-i sürh-i berge mi yandıñ
Ne için cümleden öñ uyandıñ
Söyle ey bülbül-i seher söyle*

*Oğuyub gerçi yazmadıñ sende [16a]
Diñlenürsin veli bu gülşende
Kande bulduñ bu nağmeyi kande
Söyle ey bülbül-i seher söyle*

*Virmiş iken saña vişāli gül el
Niçe bir bağrıñı firākle del
Şaklama rāzıñı Haqqı'den gel
Söyle ey bülbül-i seher söyle*

Ve bu nār-ı İbrāhīm ki nār-ı celāldir, dünyādan mürtefi^ç olmaz. Zīrā Nemrūdlar müte^ç ākıbdır. Velākin āñınla muhterik olmamağ mümkindir. Zīrā Ĥalīller mütābi^ç dir. Pes, bu nār-ı celāliñ bāğını nūr-ı cemāldir, ya^ç nī şūret-i ĥārde güldür ve *Ĥur'ān*'da gelür: ⁷⁸ يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا Bunda ĥitāb, şūret-i nāradır ki cemerātdır,

---

⁷⁸ «Ey ateş! İbrāhīm için serinlik ve esenlik ol!» dedik. (Enbiya 21/69)

ecrām-ı cemerāt ise nārla muḥriqadır. Pes cemerāt nārla k̄ā'im olmağla nār denildi. Anuñçün ḥarāreti k̄abile olduğı gibi burūdeti daḥī k̄abilelidir.

Elḥāşıl şūret-i nār berd ve selām olur. Ḥaḳīqat-ı nār olmaz ve illā a'yan ve ḥaḳā'ik münḳalib ve mütebeddil olmağ lāzım gelür. Tarḥ-ı iksirle nüḥāsıñ zehebe inḳilābı daḥī böyledir. Ya'ni münḳalib olan şıfat-ı nüḥāsdır, mādde evvelkidir ve kışşa-i Mūsā'da saḥareniñ siḥri daḥī böyledir. Ya'ni 'Asā-yı Mūsā'nıñ siḥri ibtilā' itmesi ālāt-ı siḥriñ mevāddına göre degildir. Belki anlarla k̄ā'im olan hey'ete göredir. Ve 'Asā-yı Mūsā'nıñ şu'bāniyyeti daḥī böyledir. Anuñçün 'asā ke'l-evveldir, eger şu'bane müteḥavvil olaydı 'asa ḥaḳīqatından ḥāric olurdu ve Mūsā'nıñ anı tenāvülden imtinā'ı hey'et-i 'ārizasi için idi. Anuñçün *Kur'an*'da gelür:

⁷⁹ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى Ya'ni sīret-i ūlāya i'āde olunmağ, cevher-i

evvelīñ beḳāsiyladır. Nitekim neş'e-i uḥrāda 'anāşır-ı ūlā üzerine binā olunub heykel-i insān ḥāsıl olur ve bundan fehm olunur ki, āteşde sırr-ı āb vardır. Velākin yanub yağılmağ ister, tā ki ol sırr-ı ilāhī zūhūr ide. Ve yanub yağılmadan murād, derd-i ilāhī ile fānī olmağdır. [16/b]

Nazm :

Benim derdim yazılmaz Yazıcıoğlundan artuğdur

Anıñ şadrında bende başdan aşdı külzüm-ı belvā

Şu kim tiryāğa meyl eyler bu zehriñ dadını bilmez

Şu kim 'aşık degildir tatmadi ol loğma-i ḥelvā

Elḥāşıl, evveli nūr-ı muḥabbet ve andan nār-ı 'aşğdır ve andan vaşf-ı zāyid ile aşlına 'avdetdir. Zīrā nāriyyet nūrāniyyetiñ vaşf-ı 'ārizı olduğı gibi, ki şiddet-i iḥrāğdır, 'aşğ daḥī ifrāt-ı muḥabbetdir. Anuñçün Ḥaḳ Te'ālā'ya 'aşğ ıtlāğ olunmaz.

⁷⁹ Al onu! Korkma! Biz onu şimdi ilk hâline sokacağız. (Taha 20/68)

Zirā şıfâtı i' tidāl üzerinedir ki, kemāl-i zāt i' tidāl-i şıfâtdadır ve ' aşk-ı mäsivâ söz olmağla insāna ihtişāşı oldu. Zirā te' alluḡ-ı zāidi vardır, bu cihettendir ki, zāhir-i dünyā, bāḡın-ı insān gibi nūr ve nārı cāmī' dir. Nūrdan murād nūr-ı kamer ve şems ve nūr-ı sirāc ve emşālidir. Nār ma' hūd āteşdir, sebep-i cem' iyyet budur ki, ba' zı bilād-ı bāridede nūr kifāyet itmeyüb nāra ihtiyāc-ı ḡavī vardır, arz-ı hārre ise böyle degildir. Anuñçün ba' zı ḡadīd olıcaḡ nesnelere teşrīḡle iktifā iderler. Ve ' alā küllī taḡdīr āteş lāzımdır. Te' emmül eyle ḡāl-i nübüvveti ki, ḡable'l-bi' se Cebel-i Hirā' da müte' abbid iken, ba' zı evḡāt da hārāret derūna ol ḡadar müştedd olurdu ki, kendilerini cebelden aşāḡı tarḡ idecekleri gelürdi. Ekmelü'l-isti' dād olānıñ ḡāli bu olıcaḡ sāriler ne ḡadar şiddetlü āteşe muḡtāclardır, ḡıyās oluna. Ve erbāb-ı aḡvālīñ dünyāda çekdikleri meşāḡḡ ve ālāmıñ cümlesi taḡḡif-i vücūd ve tecliyye-i mir'āt içündür. Anuñçün ḡadīşde gelür: ⁸⁰ اشد البلاء على الانبياء ثم الامثل فالامثل

Ya' nī, enbiyā ve kümmel-i evliyānıñ nūr-ı zātıñ kemāl-i zuhūruna isti' dādları olmağla ol ma' nā āyinelere mün' akis oluncaya dek dest-i ḡahr ve celāldede şaḡālet buldılar. [17/a]

Pes, sālīk-i ḡaḡīḡī neden aḡlar ve aḡlarsa ebedī ḡülmez, zirā vāşıl olmaz. Ve bu faḡīr ḡaḡḡī, terk-i edeb ve mazmūn-ı ḡadīş-i sābıḡa muḡālīfdır, yoḡsa şedāid-i enbiyā ile mübtelā oldum dirdim. İşte, bu tarīḡiñ her ḡatvesinde biñ bīm ve berzaḡ vardır. ḡadīşde gelür: ⁸¹ كنت يتيماً فى الصغر وغريباً فى الكبر Gerḡi bunda ba' zı ḡaḡā' iḡa müte' allıḡ işāret vardır. Velākin remz ider ki evvelden āḡire dek demler ibtilā ile ḡüzer eyler. Ve ḡiḡbir maḡāmda insān bu neş' e-i dünyānıñ ḡükmi olan āteş-i celālden ḡalāş olmaz. Ve ḡāyeti ibtilā-i mevtdir. Egerḡi ki kümmeliñ intiḡāllerine ḡarīb ḡālleri

⁸⁰ Belāların en büyüḡü peygamberlere daha sonra derecesine ḡöre diḡerlerine (gelir). *Aclūnī*, I, 372, s.130; Tirmizī, Zūhd, 16.

⁸¹ Küçüklüḡümde yetīm, büyüklüḡümde de garip oldum. *Aclūnī*, I, 238. Bu ḡadīsin deḡişik bir îzāḡı için bk. Bursevī, *Kitābü'n-Netīce*, I, s. 463.

bir miqdār ḥiffet üzerinedir. Nitekim sūre-i Naşr aña dāldır ve anda: ⁸² **وَاسْتَغْفِرُهُ** buyurduğı nūr-ı vaḥdet ile nār-ı keşretiñ itfā ve setrine işāretidir. Ve seyl nasīb ve firāz ḥasebiyle aşlī olan deryāya vuşūle dek çağlayub gürlmekden ḥālī olmadığı gibi, insān daḥī aşlā ve ināye görünceye dek o meşelli ḥālden ḥālī olmaz.

Nazar eyle ihtirāk vaqtinde ḥatabe ki ḥālī nice dir, şoñra seyrini kül ile setr idüb bir daḥī āteş baş göstermez. İşte, nār-i ‘aşqdan şoñra nūr-ı muḥabbet şūreti budur ki, maḥrūrīñ ḥummā ve ğayrīden yanıgını gidüb fi’l-cümle tāb kalmaktadır. Ve İbrāhīm’iñ şūret-i nārla ibtilāsı ḥaḳīḳat-ı ‘aşqla ibtilāsındañ şoñra idi. Anuñçün muḥterik olmadı. Zīrā nūr-ı ḥullet ḳalbinden cemī‘-i eczā-i vücūduna sārī olmuş idi. Nūrle nār ise bir yerde müctemi‘ olmaz. Bu sebebdendir ki, mü’min şırāṭ üzerinden mürūr iderken, nār aña ḥitāb idüb; ⁸³ **جز يا مؤمن فان نورك اطفاء نارى** der.

Su’āl olunursa ki: Cemī‘-i kümmelde sereyān-ı mezkūr vardır. Pes, niçün kimi şehādet ve kimi ğayrī yüzden mübtelā oldılar? Cevāb budur ki: Ol ma‘nānıñ her kāmile göre zāhir vücūdu ve zūhūru şart degildir. **[17/b]** Eger zūhūr itse dünyā cennet gibi olurdi ve ḥavāşş-ı nās ibtilādan ḳurtulurdu. Bu cihetden dimişlerdir ki: ‘ārifin bir yüzü vardır ki, eger ol yüzle ḥalka görünse ḥalk anı ma‘būd ittiḥāz iderlerdi. Ba‘zı naşārā Meryem ve ‘İsā’yı ittiḥāz itdikleri gibi. Ve bu mertebeden şoñra ta‘zīb ve iḥrāk nerede ḳalur. Ve ol yüzden murād bilā-vāsīta olan veche ḥāşşdır ki nūr-ı zāta dā’irdir ve bu nūr-ı zāt vech-i şifāt ile muḥtecib olmağla ḥalk-ı ‘ālem ḳıyās-ı nefis eylediler ve nūr-ı zāt daḥī verā-i perde baş göstermedi, nehār-ı zemistānda şems gibi ki, seḥāb ile istitārından te’şīri olmaz. Ve kūrre-i havā ol te’şīre māni‘ olur. Cesed-i insānla, envār-i rūḥ gibi.

⁸² O’ndan bağışlanma dile. (Nasr 110/3)

⁸³ Ey mü’min geç! Çünkü nurun narımı söndürüyor.

Pes şems yine ke'l-evvel olub ba'zı 'avārız hasebiyle nūrı muhtefī olduğu gibi nūr-ı rūh daḥī ke'l-evveldir. Ya'nī bāḥn-ı insānda te'sīri var ve zāhirinde yoḡdur. Zīrā zāhirinde olan āsār-ı muhtelife nefsi-i ḥayvāniyyeniñ āsārıdır fe'fhem cidden.

Ve ḥayāt dedikleri nesne ki ruḡbetle muttaşıdır. Āteş anı nice iḥrāk ider ki hīzem-i raḡbi nār iḥrāk itmez. Pes, iḥrāk cihet-i cāmi'a zuhūrundan soñradır ki yübüsetdir. Ve yübüset ḥaḳīḳat-ı ḥayāta 'arız olmaz. Zīrā ḥaḳīḳat-ı ḥayāt nefsi-i İlahidir ki, reşāş ile mevşūfdur. Belki şüret-i ḥayāta 'arız olur. Zīrā şüret-i ḥayāt türābe muttaşıldır ki, türāb yübüset ile mevşūfdur.

Bundan fehmi olundu ki, cehennemde muhterik olan şüret-i ceseddir. Yoḡsa ḥaḳīḳat-ı vücūd ve nefsi-i nāḥika degildir, şol cihetden ki nefsi-i nāḥika sa'ādet-i aşliyye ile muttasıdır ve herkesiñ vücūdunda ḥayātla Ḥaḳḳ'a irtibāt vardır. Ve havā Ḥayy ismine ve şu Muḥyī ismine ve āteş Mümīt ismine ve türāb Kābız ismine ve cemī'-i eşyā ḥāllerine göre birer ikişer ve daḡa ziyāde [18/a] esmāya mazhar olmuşlardır. Bu cihetdendir ki, ba'zı meşāyiḡ-i rüm dimişdir:

Yitürdüm Yūsuf'ı Ken'an ilinde

Bulundu Yūsuf'u Ken'an bulunmaz

Ya'nī, maḡcüb iken eşyāya nazar-ı ḡalḳ ile nazar iderdim ve baña Ken'an-ı keşretten ḡayri nesne görünmezdi. Bu cümle ḡalḳdır, Ḥaḳ bunuñ neresidir? Derdim. Soñra nazar-ı Ḥaḳḳ'la nazar müyesser olduğda, gözüme Yūsuf-i vaḡdetden ḡayri nesne görünmedi. Zīrā eşyāyi mazāhir-i esmā ve esmāyı daḥī mazhar-ı müsemmā gördüm. Bu ma'nādan ötürü nazarımdan aḡyār gidüb yārdan ḡayri ḳalmadı. Ya'nī aḡyār didüğüm meger yāriñ şüreti imiş. Ben ise müşāhede iderdim ve bende ḥaḳīḳat-ı rü'yet yoḡidi. Nitekim, pādişāhi tebdīl-i cāmede görenler bilmezler.

Pes, müşāhede vardır. Velākin ğayr olmak i‘tibāriyledir. Kaçan ki pādişāh olduğu zāhir olub nazār-i sulṭānī ile nazār iderler, aña rü‘yet derler ḥaḳḳat-i şuhūddur. Ve bundan ḥāşıl oldu ki, pādişāh her ḥālde ra‘iyyeti bulur. Velākin ra‘iyyet pādişāhı şūret-i mütenekkirede gördükde bilmez.

Bu sebebdan denildi ki: ⁸⁴ وَلَكِنَّ لَا تُبْصِرُونَ Ya‘nī Ḥaḳ, ḥalka kendi nefislerinden aḳreb iken, halk Ḥaḳḳ’ı görmezler, māhīler deryāda şuyu görmedikleri gibi. Ḥattā maḥkīdir ki balıklar müctemi‘ olub “Gelün varalım, falan yerde bir balık varmış ki, şuyu görmüşdür.” dirler, “Şuyu andan soralım.” Deyü ol balık katına geldiklerinde ol daḥī “burada şudan ğayri nesne var idügin baña gösteriñüz. Ben daḥī size şuyu göstereyim” demiş. Ve bu taḳrīr olunan kelāmdan Ḥaḳḳ’ı eşyā ile taḳyīd lâzım gelmez. Zīrā fi’l-ḥaḳīka, Ḥaḳḳ ta‘ayyün ve lā-te‘ayyünden münezzehtir. Belki merātib ḥasebiyle nūrunuñ zuhūruna remzdir. Ve bu maḳāmıñ tafşīli vardır, zevḳ-i ḥaḳīkiyye muḥtācdır. Ḥaḳ Te‘ālā izāka eyleye. [18/b] Zīrā zevḳ-i ḥaḳīki olmadıça yā ilhād veya inkār ḥāşıl olur ki, ikisi daḥī mezmūmdur. Ve selāṭin ve beglere ves‘air ‘avām ve ḥavāşşa gerekdir ki sırr-ı vahdetden ḥaberdār olalar. Ve vahdet-i vücūduñ zevḳini ḳalblerinde bulalar ve tevehhüm-i te‘addudi izāle ideler. Ve vücūd-ı mümkinden baḥş iderlerse daḥī vücūd-ı vācibe vesīle olmak üzere baḥş ideler. Zīrā, maḳşūdün-bizzāt olan vücūd-ı vācibdir ve vücūd-ı mümkün anıñ āşārındandır. Rūḥ-i ḥayvānī rūḥ-ı insāniniñ āşārından olduğu gibi. Egerçi ki maḳāmına göre her biri ḥaḳdır. Zīrā fi’l-cümle vücūd taḥtında dāḥildir. Ve nefs-i vücūda bāṭıl demek şaḥīḥ degildir, meger ki bāṭıl izāfī ola, Muḍill isminde dāḥil olanlar gibi.

Su‘āl olunursa ki: Nefs-i vücūd Ḥaḳ olub āşār-ı vücūd daḥī vücūd-i Ḥaḳḳ’a müstenid olıcaḳ taḥtie ve taḍlil neden lâzım gelür? Cevāb budur ki: Teḳābül-i esmādan nāşīdir ve illā ⁸⁵ ان ربي على صراط مستقيم mücebince her nesne kendi ṭarīḳ-i

⁸⁴ Biz ise ona sizden daha yakınız. Fakat siz göremezsiniz. (Vakıa 56/85)

⁸⁵ Şüphesiz Rabbim dosdoğru yoldadır. (Hud 11/56)

maḥşūşi üzerinedir: ⁸⁶ انفس الخلائق الى الله بعدد الطرق dedikleri aña nāzırdır. Zīrā her maḥlūḳda bir nefis vardır, yā zāhir veya bāṭın. Ve her bir nefis Ḥaḳḳ'a muttaşıldır. Zīrā Ḥaḳ halkdır ve maḥlūḳ halkdan münfāşıl olamaz. Zīrā halk umūr-ı izāfiyyedendir, fehmi şa' b nesnedir, Ḥaḳḳ mu' in ola.

Nazar eyle, cāmi' in ḳayyimi yedinde olan fitilden cemī' i ḳanādīl ve meşābīḥ iḳād olunur. Ve ol fitilden bir cüz' i nūr eksilmez. Hemān evvelki ḫāli üzerine ḳalır. Ve ḳanādīl ve meşābīḥ itfā olunduḳda cümlesiniñ nūrı, fi'l-ḫaḳīḳa nūr-ı fitiliñ bāṭınıña muttaşıl olur. Zīrā aşl-ı envārdır. Bu cihetden aralarında cihet-i cāmi' a vardır ve eşḫāş-i nās şuver-i ḳanādīl ve meşābīḥ gibidir. Ki pertev-i nūr-ı zātın ittişaliyle müştā' il olurlar. [19/a]

Ve 'inde'l-mevt nūr-ı ḫayāt aşlına rücū' ider ki nūr-ı zātdır. Cesed aşlına rücū' itdüḳ gibi ki türābdır. Ve Ḳur'ān'da gelür:

فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأَخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ⁸⁷

Ya' nī imsāk-i nefis-i nāṭıḳayı kendi zātına nisbet eyledi. Nitekim nefḫ daḫī böyledir ki, ⁸⁸ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي dedi. Buradandır ki, pīr-i ṭarīḳatimiz (k. s.) vaḳt-i āḫirde demişdir: “Ol dosta giderin gitmem yabana.”

Ve ḫayāt mevtle münḳatı' olmaḳ budur ki, zav' -i rūḫ, zāhir ve bāṭın-ı cesedden münḳatı' olur. Bu inḳitā' dan ise fenā-i sırf lāzım gelmez. Nitekim şems 'inde'l-ḡurūb zav' ını cümle maṭāriḫinden cem' ider. Ve vech-i arz zıll-i maḫz olur, cesed

⁸⁶ Allaha ulaşan yollar mahlūkātın nefesleri adedince dir. Çeşitli kaynaklarda Necmeddīn-i Kübrā'ya isnād edilen bu sözün izāhı için bk. Bursevî, *Şerh-i Usûl-i Aşere* (nşr. Mustafa Kara, *Tasavvufî Hayat* içinde), İstanbul 1980, ss. 33-70.

⁸⁷ (Âyetin bütün meâli) Allah (ölen) insanların rûhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin rûhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır. (Zümer 39/42)

⁸⁸ Rûhumdan üflediğim zamân... (Nahl 16/ 2)

gibi. Fe-*emmā fī nefsi*'l-emr ol *zav*'i şemse *bākī*dir. *Zīrā* şemse zevāl gelmez, belki tahte'l-arz seyrle müstetir olur.

Ve *hayāt menāmla münkatı*' olmak budur ki, *zav-i rūḥ bāṭın-ı* cesedden munfāşıl olur, *zāhirden* degil. *Zīrā*, *zāhiri* üzerine *rūḥ-ı hayvānīyi* āliḳor ve *rūḥ-ı insānī* *ḳābız-ı ervāḥ* elinden maḥālline 'avdet idinceye dek *rūḥ-ı-hayvānī* teneffüs ider ve eşer-i *hayāt baḳī* ḳalır. Velākin ona *nışf-ı hayāt* dirler. Anuñçün vārid olmuşdur ki: ⁸⁹ *النوم اخ الموت* Ya' *nī ḥāb* mevte beñzer. Şol ma'nādan ki *zav*'-i *rūḥ bāṭından münkatı*' olmakda müştereklerdir ve bundan fehm olunur ki, *şāhibü'r-rü'yā* olan *rūḥ-ı insānī*dir. Velākin *hayāl gözüyle* görür ve illā *rūḥ* aşlında mücerredātındır. Ve bu daḥī *zāhir* olur ki *rūḥ-ı insānīniñ* kemālātından *hişşe-mend* olmayan kimse *nāim* gibidir ve *nāim daḥī* *hayvāna* beñzer ki *hayātı noḳşān* üzerinedir.

Pes *insān-ı nāḳış*, *insān-ı hayvānī*dir, *insān-ı ḥaḳīḳī* degil. [19/b] Bu sebebden *ḥadīşde* gelür ki: ⁹⁰ *تمام عيناى ولاتنام عيناقلبي* Nitekim *bālāda* mürür eyledi. Ya' *nī ḥāb* dedikleri ma'nā, *enbiyāniñ* (a. s.) ve *kezālik kümmel-i evliyāniñ* *meretebe-i hayāline* *nüzül* ider faḳat ve *ḳalbler* ol ma'nādan maḥfūzdur. *Zīrā* *ḳalbi Ḥaḳ*'dan āgāh olan *kimseniñ* *ḡaflet şūreti* ancaḳ *zāhirden* olur. *Bāṭını* maḥall-i vaḫy ve *ilhāmdır*. Ve eger şöyle ki *bāṭınları daḥī ḥāble* müstetir olsa 'avām-ı *nās* gibi *ḥāşā* ol ḥāldde *insān-ı hayvānī* olmak lāzım gelür. *İnsān-ı kāmil* ise her ḥāldde melekden berterdir, melekde *ḥāb* olmayacağı, *insān-ı kāmilde daḥī* olmaz. Ve *zāhirde* olan *ḥāb* anı melek mertebesinden *tenzīl* itmez. *Zīrā*, aña *şūret-i ḥāb* dirler ve melek *nürdan maḥlūḳdur*.

⁸⁹ Uyku ölümün kardeşidir.

⁹⁰ Gözlerim uyur ama kalb gözüm uyumaz. *Buhārī*, teheccüd, 1; Ebû Davud, taharet, 79.

Nitekim hadîsde gelür: ⁹¹ واجعلنى نورا Ya‘nî ‘anâşırın hûkmini izâle idüb tabi‘at-ı

laṭîfe mertebesinde melek gibi beni nûr kıl ve zulmet-i keşâfet-i cesedden maḥfûz eyle. Bu cihetden ṭayyibi severler ve ‘ūd ve ‘anber ve emşâli ile dâ‘im ṭayyub ve tebahḥur iderlerdi. Tâ ki hûkm-i anâşır mestûr ola. Ve melâikeniñ nihâdına muḥâlif nesne bulunmıya. Bundandır ki mülûk vesâ‘ir kibâr-ı nâs ba‘de’l-vuḍû‘ ṭayyüb idüb namâza kıyâm gösterirler. Tâ ki revâih-i kerîhe-i bedeniyye ve ‘anâşır ile melâikeye ezîyyet bulunmaya ve maḥall-i münâcâtda terk-i edeb olunmaya ve ol vaḳîtte isti‘mâl-i misvâkıñ fâidesi daḥî bundan zâhir olur. Zîrâ dehân-ı insân güzergâh-ı *Ḳur‘ân*’dır. Ve ‘anâşır ki cesed-i insânîñ erkânıdır, anîñ ve kedûret ve râyiḥa-i kerîhesini izâle lâzım gelicek, ‘avârız-ı ḥabîse ile mülevves dehân ve tednîs-i abdan itmeniñ ma‘nâsı nedir? ⁹² وما هذا الا الضلال

Ve *Ḳur‘ân*’da gelür: ⁹³ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ Ya‘nî ḥikmet-i ḥalk‘ ibâdet-i

[20a] Ḥaḳḳ’dır. Ve ‘ibâdet-i Ḥaḳḳ neşâṭla ve ṭav‘le olur, yoḥsa münâfik gibi inḳıbâz ve kerîhle olmaz. Pes ‘âbide vâcibdir ki ol neşâṭîñ esbâbını taḥşîl eyleye. Tâ ki fermân-ı Ḥaḳḳ’ı istiḥsân idüb esrâriyle kâ‘im ola ve ḥilâfına olan zera‘i‘i sedd eyleye. Zîrâ ḥâşâ ḥilâf-ı istiḳbâḥ emre ve istiḳkâl ṭâ‘ate müeddîdir. Anuñçün bir kimse Allâh Te‘âlâ bu ṭâ‘atı bize ‘azâb itmişdir dise kâfir olur. Zîrâ ṭâ‘at rahmetdir. Egerçi nefse ‘azâbdır. Zîrâ tezkiye ḥâşıl olmadıkça ru‘ûneti baḳîdir ve tabi‘îñ beḳâsı Ḥaḳḳ’a ḥicâbdır. *Ḳur‘ân*’da: ⁹⁴ خَلَقَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً Vârid olduḡı eşyâ-i nâfi‘a-i ṭayyibeye göredir. Eşyâ-i zarra‘-i ḥabîseye göre degildir. Zîrâ Ḥaḳ‘ abdi kendinden teb‘îd iden esbâbı mübâḥ kılmaḳdan münezzehdir, belki dâimâ taḳrîb ider ve esbâbını gösterir

⁹¹ Beni nûr kıl. Müslim, 525; *Buhârî*, V, 2327.

⁹² Bu sapıklıktan başka bir şey değildir.

⁹³ Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım. (Zariyât 51/56)

⁹⁴ Yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. (Bakara 2/29)

ve buyurur: ⁹⁵ فَفِرُّوا إِلَى اللَّهِ Ve buyurur: ⁹⁶ ثُمَّ ذَرَهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ İnsân, Hâk yolunda insânı ve belki kendi nefsinı bile terk itmek lâzım gelicek mâsivâ kânde kalur.

Pes, mü'mine vâcibdir ki, vücūdunuñ zâhir ve bâtınında münâfi-i teveccüh-i ilâhî olan aḥvâlini ıslâḥ itdikten şoñra umûr-ı taḳvâda daḥî teşdîd eyleye ve tab', şehevât-ı ḥasîseden ve nefs, hevâ-i muṭâ'eden ve ḳalb, zemâim-i aḥlâḳdan pâk olmadıḳça melekîyyet mertebesine nice ḥâşıl olur? Ma'a-hâzâ insân melekden 'âlîdir. Zîrâ insân, küllî 'âlem, melek ise cüz'î 'âlemdir. Küll ise cüz' den eşrefdir. Ve melâike ḥaḳḳında gelür: ⁹⁷ وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ Ya'nî, melâikenin maḳâmât-ı şûriyye ve ma'nevîyyesi vardır ki, anı tecâvüz itmezler. Leyle-i mi'râc'da Cebrâil, eşrâf-ı melâikeden iken sidreyi tecâvüz itmediḳi gibi. Rasûlullâh ise (s. a. v.) 'âlem-i terkîbîñ zirvesine vaz'-ı [20/b] ḳadem itdikten şoñra seyr-i basîṭ ile daḥî nerelere erdiḳin Allâh bilür. Ancak şü ḳadar vardır ki ol maḳâm-ı vaḥdete duḥûlde, ⁹⁸ انا العبد الله buyurdu. Ve 'ubûdiyyetini taḳdim eyledi, tâ ki 'ârifler bu remzi fehmeyleyüb terk-i edeb itmeyeler ve vaḥdeti keşretde ḥıfz ideler. Ve bâtınları ne ḳadar nûr-ı ḥaḳîḳat ile memlû olursa daḥî zâhirde aḥkâm-ı şerî'ata ve ḥaḳ taḳvâyâ ri'âyet eyleyeler, 'aks itmeyeler. Zîrâ ilhâd ve ḳalâldir.

Ve bu maḳâmda ya'nî vuşûl-ı ḥaḳîḳî ve ihtîşâş-ı cenâbı ḥaḳḳında buyurdular: ⁹⁹ لي مع الله وقت ilḥ. Nitekim bâlâda güzer itdi. Ve vaḳti tenkîr ve taḥşîş itduğunden zâhir olur ki o ma'nâ dâ'im degil idi. Egerçi ki istiḡrâḳ-i şühûd ḥâşıl idi ve

⁹⁵ O hâlde Allah'a koşun. (Zariyât 51/50)

⁹⁶ (Resûlüm) sen «Allah» de, sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oynayadursunlar! (En'am 6/91)

⁹⁷ (Melekler şöyle derler:) Bizim her birimiz için, bilinen bir makâm vardır. (Saffât 37/164)

⁹⁸ Ben kulum, Allah'tan başka ilah yoktur.

⁹⁹ Allah ile berâber geçirdiğim anlar vardır. *Aclûnî*, I, 226.

buradandır ki, buyurur: ¹⁰⁰ اجوع يوماً و اشبع يوماً Ya‘nī, ta‘dīl-i şūrī, gāh cū‘ ve gāh şibā‘ da olduğu gibi ta‘dīl-i ma‘nevī daḥī, gāh şühūd-ı ‘āmde ve gāh şühūd-ı hāşdadır. Ki şühūd-ı evvel, şāniyye göre fi’l-cümle istitār hālidir. İşte cū‘ın fāidesi budur. Bu cihetden batınlarına şedd-i hacet iderlerdi ve Hāzret-i ‘Alī’niñ daḥī (k. v.) ‘ādetleri idi. Ve ehl-i ḥadīş gerçi bu ma‘nāyı cerḥ iderler. Velākin mecrūḥ olduklarıdır ki, cū‘le ‘ilāc ṭab‘ itmeyüb hemezāt-ı shevātle zaḥm-nāk qalmışlardır. Belki ma‘nā-yı mezkūr erbāb-ı ḥaḳā’iḳ ‘indinde şaḥīḥ ve mustaḳımdır. Ve sırrı budur ki hacerde şıḳlet-i mādde vardır. Rasūlullāh’ın ise vücūd-ı şerīfleri rūḥ-ı laṭīfleri gibi ‘ālem-i melekūtden dā’im şu‘ūde ḳaşd iderdi. Pes hacet şaḳīl ile ta‘dīl olundu tā ki, zemīnde ḳarār-dāde olub ehl-i mülki Hāḳḳ’a da‘vet ve maḳām-ı vaḥdete irşād ideler.

Pes eger ol şühūd-ı hāşş ba‘zī evḳātde olmayub belki müstemir olsa ḥidmet-i teblīḡ mu‘aṭṭal ḳalurdı. Anuñçün intikāllerine [21/a] ḳarīb: ¹⁰¹ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ¹⁰¹ vārid oldu. Zīrā ol vaḳītde emr-i teblīḡ tamām olmuşdı. Ve kendileri vuşlat-ı Hāḳḳ’a muntazır idiler ki, keşretten vaḥdete rücū‘-i zamānı idi. Bu demde ise, nūr-ı vaḥdet ile istitār gerekdir. Ve buradan: ¹⁰² أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ¹⁰² sırrı daḥī zāhir oldu.

Nazm:

Āh kim bu ‘ālem-i keşretde ḳaldım ben ḡarīb

Āşinādan dūr olub ḡurbetde ḳaldım ben ḡarīb

Gül cemālinden cüdā düşdüm o yāriñ ḡayfa kim

Bülbül-i şeydā gibi ḡasretde ḳaldım ben ḡarīb

¹⁰⁰ Bir gün doyar, bir gün aç kalırım. *Müsned*, V/254

¹⁰¹ Rabbine hamd ederek tesbihte bulun ve O’ndan bağışlama dile. (Nasr 110/3)

¹⁰² (Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi? (İnşirah 94/1)

*Niçe demlerdir vaţandan olmuřum maĥcūr ben
Ķandedir vuşlat ile firĶatde Ķaldım ben Ķarīb*

*Derdime dermān umarken derd iĶinde Ķaldım āh
Mübtelā-yi hicr olub miĥnetde Ķaldım ben Ķarīb*

*ZevraĶ-i dil ĦaĶĶıyā girdāb-ı ‘ařĶa dūřdū Ķün
Böyle ser-gerdān olub ĥayretde Ķaldım ben Ķarīb*

Ey mü ’min! Eger ĥab-ı Ķafletden bīdār olduńsa,

¹⁰³ *الذى احيانا بعد مااماتنا وردّ الينا ارواحنا واليه النشور* Zīrā, ehl-i

ĥāb vaĶt-i bīdāride şuret-i yaĶaza ve ĥayāt bulduĶları gibi sen daĥī ĥaĶīĶat-ı yaĶaza ve ĥayāti buldun.

Ve seniñ mevtiñ ancaĶ intiĶāldır ki bir ĥāneden bir ĥāneye veyāĥūd bir maĥalleden bir maĥalleye göĶersiñ ve arz seniñ laĥmiñi ekl itmeyüb cesed-i evvel üzerine maĥşūr olursun. Zīrā, bereĶāt-ı nefsi Ķudsiyye-i řāhire cismiñe sārīdir. Ve bu ma‘nādandır ki, nüfūs-ı Ķudsiyye erbābı ĥaĶĶında intiĶāl ile ta‘bīr itmek gerekdir. Zīrā anlarda ĥaĶīĶat-ı mevt yokdur. Nitekim *Ķur ’ān*’da gelür:

¹⁰⁴ *وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ*

Elĥāřıl bunlar ebedī aĥyā-i ĥaĶīĶīyyedir. Zīrā feyz-i ĥayāt-ı [21/b] zātiyye bulmuřlardır. Ħızır (a. s.) āb-ı ĥayātla ilā-āĥiri’z-zamān zindeĶī bulduĶu gibi. Ķünki; zulmet-i řūrī-i ‘ālemde bā‘iř-i beĶā-i cesed olan māü’l-ĥayāt buluna. Zūlümāt-ı

¹⁰³ Öldükten sonra bizi dirilten ve rûhlarımızı bizlere iâde eden Allah’a hamd olsun, dönüş yine O’nadır. *Müslim*, Zikir 59; *Tirmizî*, Edeb, 28.

¹⁰⁴ Allah yolunda öldürülenlere “ölüler” demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz. (Bakara 2/154).

vücūd-ı âdem’de daḥī feyz-i ḥayāt-ı cāvīd bulunur. Velâkin talebkâr olmak gerekdir. belī gerçi Hızır, ol āba bilâ-ṭaleb nâ’il oldu. Velâkin, neş’esinde ol ma’ nânîñ ḥuşûlune isti’ dād vâridi. Ve fi’l-ḥaḳîḳa lisân-ı isti’ dâddan maṭlûb olmuş oldu. Tâ ki ‘ibâdullâha nefḥ-i rūḥ ve ifâze-i nefis ile ḥidmet-i ilâhîde ola. İnsân daḥī feyz-i ilâhî’ye müsta’id olıcaḳ, gâh olur ki maṭlûb bilâ-ṭaleb ḥâşıl olur ki aña, cezbe-i îlâhiyye derler. Bu şüretde Ḥaḳ aña ṭalib olmuş olur. Nitekim dimişlerdir ki:

¹⁰⁵ العارف صيد الحق Ve maṭlûbda şıfat-ı istiğna vardır. Anuñçün meczûblar ehl-i

nâz ve sâlikler ehl-i niyâzdır.

Ve bu faḳîr Ḥaḳḳî’ye nefes-i Raḥmânî bir kaç kâminden menfûḥdur, fe lillâhi’l-ḥamd u ve’l-minnetu. Biri pîr-i ṭarîḳatımdır ki, İstanbul’da *Muṭavvel*¹⁰⁶ dersine meşḡul iken biñ seksenbeş tariḥinde ba’de’l-işrâḳ ‘âlem-i ma’ nâda sûre-i Fâtıḥayı mine’l-ḳarn ile’l-ḳadem nefḥ itmişdir. Ve biri Ḥatmü’l-evliyâ’dır ki, bilâd-ı Rûmiyyeden Üsküb’de mutavaṭṭım iken aḡzıma nefḥ-i rūḥ itmiş ve libâs-ı dâbüli ve itikâ’-i ‘aşâ ve kera’ dan men’ eylemiş, (teemmel fi hazihî’l-telmih). Ve ‘avâm ve ḥavâs arasında mütedâvil olan duḥâne, ḥabîs ve ḥarâmdır ve şârib-i şeyṭânî ve nefsânîdir dimişdir. Ve biri küberâ-yı ṭarîḳatımızdan Burûse’de âsûde olan Şeyḥ Üftâde’dır ki ṭarîḳ-i fenâya irşâd eylemişdir. Ve biri ‘użemâ-i ṭarîḳatımızdan Üsküdar’da mütevâr-i ḥâk-i fenâ olan Şeyḥ Hüdâyi’dir ki, ṭarîḳ-i beḳâya remz eylemişdir. Ve biri, Şeyḥ Abdulkâdir el-Cîlânî’dır¹⁰⁷ ki, Mekke-i Mükerreme’de

¹⁰⁵ Ârif Hakk’ın avıdır.

¹⁰⁶ *Mutavvel*: Arap edebiyatına âit Allâme-i Taftazanî (ö. 797 /1395)’nin meşhur bir kitabı olup, *Telhîsu’l-Miftâh* adlı eserinin bir şerhidir. Yüzyıllar boyunca Türk medreselerinde Arapça aslından okutulmuştur. Bk. Hüseyin Atay, *a.g.e.*, s. 93, 100 190; Abdulkadir Daḡlar, “Klâsik Türk Edebiyâtı Şerh Geleneḡi ve Hacı İbrâhim Efendi’nin Şerh-i Beleḡâtı’na Dâir”, *Türkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007, s. 164. (161-178); Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 21.

¹⁰⁷ Abdülkâdir Geylânî (ö.561/1165-66) : Tam ismi Muhyiddîn Ebû Muhammed Andulkâdir b. Ebî Sâlih Mûsâ Zengîdost el-Geylânî şeklindedir. Kadiriyye tarikatının kurucusudur. 470’te (1077) Gîlân eyâlet merkezine baḡlı Neyf köyünde doğmuştur. Geylânî’nin babası, Ebû Salih Mûsâ’nın dindar bir kimse olduḡu bilinmekle birlikte, devrin tanınmış sûfilerinden Ebû Abdullah Savmaî’nin kızı olan annesi Ümmü’l-Hayr Emetü’l-Cebbar Fatıma’nın da kadın velilerden olduḡu kabûl edilir. Küçük yaşta annesini kaybeden Abdulkadir, dedesi Savmaî’nin himayesinde büyür ve tahsiline devrin ilim ve kültür merkezi olan Baḡdat’ta devâm eder. Orada, Ebû Galib bin Bakillânî, Cafer es-

mücâvir iken harem-i Kâ‘be’de zâhir olub esmâ-i İlâhiyyede teraqqî vermişdir. Ve biri, [22/a] şâmâtdan ma‘dûd olan Cebele¹⁰⁸ nâm çaşabada medfûn olan meşhûr ‘âlim İbrâhîm Edhem’dir ki, zühde delâlet itmişdir. Ve biri Hızır’dır (a. s.) ki, haţîm-i Kâ‘be’de vaqt-i seherde mülâkî olub hayr-du‘â eylemişdir. Ve du‘âsı ne vechle olduğı burada zıkr olunmaz. Zîrâ zamânîñ müdde‘îleri kabûl itmezler. Ve ol du‘â Hatmü’l-evliyâ’nıñ *Fütûhât-ı Mekkiye*’si¹⁰⁹ ebvâbından bir bâb-ı maşşûşdur:

¹¹⁰ رزقنا الله واياكم حقائق ذلك الباب انه الفيض الوهاب

Nazm :

Çok mı gördüñ bir faķîriñ dânesi ģarmân ola

Ķalbiniñ her kûşesi esrâre bir maşzen ola

Nice demlerdi ki aģlardı yetim-i dehr olub

Fazl-ı Haķķdan şimdi müsteb‘id mı ģalbi şen ola

Serrâc, Ebû Tâlib bin Yusuf gibi âlimlerden hadîs, Ebû Said Muharrimi, Ebû Hattâb gibi hukukçulardan fıkıh; Zekeriyâ-yı Tebrizî gibi dilcilerden de dil ve edebiyât öğrenimi görür. Kısa zamânda usûl ve fûrû’ ve mezhepler konusunda geniş bilgi sâhibi olur ve Ebû’l Hayr Muhammed bin Müslim Debbaş vâsıtasıyla tasavvufa intisap eder. Bağdat’a gittiğı zamân mensûp olduğı Şâfiî mezhebini bırakarak mizacına daha uygun gelen Hanbeli mezhebine giren Abdülkâdir-i Geylânî, hayatının sonuna kadar her iki mezhebe göre fetva vermiş, ancak yaşadığı dönemde Hanbelilerin imâmı olmuş ve bundan dolayı kendisine "Muhyiddîn" (dîni ihyâ eden) ünvanı verilmiştir. Eserleri: 1-*El-Gunye li Tâlibi tariki’l-Hak*. 2-*Fethu’r-Rabbâni ve’l-Feyzû’r-rahmanî*. 3-*Fütûhû’l-Gayb*. 4-*Füyûzât-ı Rabbaniye ve Evrâdi’l-Kâdiriye*. 5-*Mektûbât*. 6-*Sırrû’l-Esrâr ve Mazharü’l envâr*. 7-*Delâil*. 8-*Sirâcü’l-Vehhâc fi Leyletil Mirac*. 9-*Usûli’-d-dîn*. 10-*Esmâü’l-Hüsnâ*. 11-*Kitab-ı Hamse-i Geylânî*. Hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Dilâver Gürer, *a.g.e.*, ss. 55-141; Süleyman Uludağ, “Abdülkâdir-i Geylanî” *DİA*, I, 234-239.

¹⁰⁸ Cebele: Suriye’de Lazkiye’nin güneydoğusunda bulunan küçük bir liman şehri. Şehirdeki en önemli câmilerden biri Câmîu’s-Sultan İbrâhîm’dir. İbrâhîm b. Edhem’in mezarının burada olduğı rivâyet edilmektedir. Bk. Abdülkerîm Özaydın, “Cebele” *DİA*, VII, 184; Reşat Öngören, “İbrâhîm b. Edhem”, *DİA*, II, 293.

¹⁰⁹ *Fütûhât-ı Mekkiye*: Muhyiddîn İbn Arabî’nin (ö. 638/1240) tasavvufî görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı eseri. Geniş bilgi için bk. Mahmud Erol Kılıç, “el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye”, *DİA*, XIII, 251-258; M. Mustafa Çakmaklıoğlu, “el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye”, *Tasavvuf Dergisi*, Yıl: 4, S. 1, Temmuz-Aralık 2003, ss. 424-468.

¹¹⁰ Allah bizleri ve sizleri bu Bâb’ın feyzinden nasîbdâr etsin; çünkü O feyiz ve ihsan sâhibidir.

Hār içinde gördüñ ise bülbülü kıлма ‘aceb

Gide gide belki cāyı sâha-i gülşen ola

Kiminüñ geç açıla verd-i gülistân-ı dili

Kimine neşv ü nemâ sünbül gibi erken ola

Her ne dirlerse disünler Haqqıyâ ağıyâr-ı Haq

Yârdan aldıñ nazâr-ı çeşmiñ hele rüşen ola

Ve taqrîr-i mezkûrden ma‘lûm oldu ki hayât-ı şûriyye munkatı‘a olur, hayât-ı haqîkiyye olmaz. Zîrâ rûh-ı insânîniñ cemî‘-i mevâtında cesede ve eczâ ve mevâdd-ı cesede te‘alluğu vardır ve ecel maqtû‘dur.

Maḥkîdir ki, selâṭîn-i mağribden biriniñ ḥâṭuni ğayet dîndâr ve şâhibetü’l-ḥayrât ve’l-âşâr ve ehlu’l-İllâhdan birine mübâya‘a ve irâdet-i îşâr etmiş idi. Nâ-gâh mariže ve mevte müşrife olduğda irâdet getürdigi şeyḥ anıñ bālîni üzerine gelüb ḥâline muṭṭali‘ olduğda dedi ki, siziñ vücûduñuz meşâliḥ-i ‘ibâda lâzım ve mâlîñiz ḥayre mevḳûf ve mülâzım iken mevtiñiz ‘acîbdir. Size bir bedel virelim dedikde pâdişâh orada ḥâzır idi. Yâ Şeyḥ! Bu ma‘nâ mümkün midir? Dedi. Ol daḥî ne‘am deyü cevâb [22/b] virdi, ve benim bir kerîmem vardır ki, ḥâlâ ḥadd-i zenâne reşîdedir. Anı bu ḥaşeki sulṭâna fedâ idelum deyü oradan kıyâm gösterib gelüb ḥânesinde duḡterine bu ḥâlî ‘arz idicek, duḡter daḥî pederden terbiye bulmuş ve ‘ârifâtдан olmuş idi. Rûy-ı rızâ gösterdikde fi’l-ḥâl muḥtażara olub ḳâbızü’l-ervâḥa revân-ı pâkini teslîm ve âfât-ı dünyâdan cesed-i nazîfini selîm eyledi. Ve ol ḥâtün şîḡhat bulub niçe demler daḥî bu sarây-ı sipençde demler sürdü.

İşte: ¹¹¹ الصدفة تردّ البلاء وتزيد في العمر esrārinden birī daḥī budur. Zīrā ḥayrāt ve

ḥasenātı, şadaḳa-i māliyyesi olduğu gibi, şeyḥiñ kerimesi daḥī şadaḳa-i nefsiyyesi oldu ve t̄ul-ı beḳā buldı. Egerçi bu ma‘ nā ‘amīḳ ve fehmi daḳīḳ nesnedir, fe-emmā ecel külliyyātdan ise daḥī, bu maḳāmda mu‘allaḳātdandır ve ehlu’l-İllāhdan olan ricālin böyle taşarrufāt-ı ‘acībesi vardır. ‘Avām-ı nāsa kerāmet-i evliyā ḥaḳdır dimek kifāyet ider. Ma‘ a-hāzā bir nefis biñ nefse mebsūṭ olmak mümkündür.

Mervīdir ki, Şeyḫ Mūsā es-Sadrānī¹¹² ki Ḥatmü’l-evliyā’nıñ şeyḫi olan Ebū Medyen Mağribī’nin¹¹³ ekābir-i aşḫābından idi. Bir gün ve bir gicede yetmiş biñ ḥatim iderdi. Sırrı budur ki, gün ve gice yigirmi dört sâ‘ atdır, seksenyedi sene ve âltı aya mebsūṭ olucaḳ her gün ve her gice başına ‘âdet üzerine bir ḥatme düşer. Pes bize nisbetle yigirmi dört sâ‘ at ve aña nisbetle o ḳadar müddet-i t̄avīle olur.

¹¹⁴ فسبحان الله القادر

Ve maḳkīdir ki bir kimse Mısır’da ḥānesinden ḥamīrīn alub fırına t̄abḥ için götürür iken cünüb olmağla ḥamīri kenār-ı Nīl’e ḳoyub, berāy-i iğtisāl şuya ğavş itdikde kendini bir şehirde buldı ki Mısır’a bir aylıḳ mesāfe idi. Orada [23/a] altı yedi sene ḳadar meḳş ve teehhül ve evlādı olduḳdan şoñra bir gün orada berā-yı iğtisāl bir

¹¹¹ Sadaka, belâyı def eder ömrü ziyâdeleştirir. *Aclûnî*, II, 1593, s. 22; *Feyzû’l-Kadir*, III, 3122.

¹¹² Şeyḫ Mūsā Sidrānî: Meşhur velîlerden. On ikinci asırda yaşamıştır. Şeyḫ Ebū Medyen Mağribî’nin sohbet halkasında bulunanlardandır. Hakkında birçok menkıbe anlatılmıştır. Bu menkıbeler için bk. Abdurrahman Câmî, *Nefâhatü’l-Üns*, (trc. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara) Mârifet Yay., İstanbul 1995, ss. 775-777.

¹¹³ Şuayb b. el-Hüseyn el-Ensârî el-Endelûsî (ö. 594/1198): Medyeniyye tarikatının kurucusu Kuzey Afrikalı mutasavvıf. Mağrib’in Cüneyd’i diye tanımlanan Ebū Medyen, Muhyiddin İbnü’l-Arabî gibi Mağrib sūfîlerini etkilemiştir. Muvahhidler dönemi Endülüs, Fas ve Cezâyir topraklarında hayatını sürdürmüştür. Aldığı güçlü eğitimle İslâmî disiplinlerde saygın bir konuma ulaşmış ve bilhassa tasavvufî hayata dâir yaklaşımları ile dikkat çeken bir isim olmuştur. Horasan tasavvuf geleneğinin fütüvvet anlayışını takip etmiştir. Şeyhu’ş-şüyüh, üstâdü’l-evliyâ, sultânü’l-vârisîn, Ebū’n-Necât ve Sîdî gibi ünvanlarla anılan Ebū Medyen’nin Batı İslâm dünyasındaki yeri genellikle Abdülkâdir-i Geylânî’nin Doğu İslâm dünyasındaki yerine benzetilir. Hayatı ve tasavvufî düşüncesi için bk. Tahsin Yazıcı, “Ebū Medyen”, *DİA*, X, 186-187; Kadir Özköse, “Ebū Medyen Şuayb el-Ensârî’nin Tasavvufî Düşüncesi”, *CÜİFD*, Sivas 2007, XI, S.2, ss. 161-196; İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, I, s. 785.

¹¹⁴ Kudreti yüce olan Allah her türlü noksandan münezzehtir.

şuya ğavş idüb ser gösterdikde kendini Nîl kenârında buldı ki ħamîri henüz orada
tururdi. Hânesine geldikten şoñra mütezevvic olduĝı şehre ħaber irsâl idüb ħâtûnini
ve evlâdını istid'â eyledi. Anlar daĝı ba' de zamânin gelüb biri birlerini buldular. Ve
niçe müddet bir yerde mu'âşeret kıldılar.¹¹⁵ Ve bunuñ emşâli tayy-ı-zamân ve mekân
ve başta müte'allıķ âşâr-ı keşîre vardır. Ve bundan nefesin imtidâdı ve şadaķa ile
nefsin tûl-ı beķâ ve müddetiniñ izdiyâdı fehm olundu.

Nazm:

Ey Receb Pâşâ bu ma'nâ müjde olmaz mı saña

Bâb-ı 'ömr ü devlet-i câvid açılmaz mı saña

Bir elüñ kân-ı seĝâ vü bir elüñ baĝr-i 'aķâ

Ĥaķ senüñ eylikleriñ ecrini kılmaz mı saña

On yedî yıl hâ vü dü ķâf ola ĝüyâ kūh-ı ķâf

Sû-be-sû etrâf-ı 'âlem hep seķilmez mi saña

Naķş-ı mühr-i salţanat Allâhu vâĝid oķunur

Şânî işneyn atlası bir ĝün biķilmez mi saña,

Dir bu Ĥaķķî devr-i dünyâ âĝire irmezden öñ

'Işķıñna bezm-i cihânda câm içilmez mi saña

---

¹¹⁵ Bu menkıbenin az deĝişik şekliyle anlatıldıĝı yer için bk. Abdurrahman Câmî, *a.g.e.*, s. 777.

Su'âl olunursa ki: ¹¹⁶ خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ Nazımının medlûli nedir? Cevâb budur ki:

Eşer-i mevt ve hayâtı icâd ve izhâr eyledi, demekdir. Bu ise şıfat-ı hâlıkdır. Zîrâ cümle halk bir yere gelseler nefh-i rûha ve dağî i' dâm-ı eşer-i hayâta kâdir degillerdir. Anuñcün, *Kur'an*'da gelür:

¹¹⁷ فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ Ya' nî her nesneniñ melekût ve rûhi

ķabza-i Haķ'dadır. Eger ķabzini halk itmese melekü'l-mevt aña kâdir olamaz. Ve mevt kıyâmetde şüret-i kebş-i emlahde temessül idüb beyne'l-cenneti ve'n-nâr Yahyâ (a. s.) yediyle zebholunsa gerekdir ki [23/b] bir dağî ehl-i cennet ve nâra mevt 'arız olmasa gerekdir. Anuñcün ¹¹⁸ يا اهل الدارين خلود ولا موت denilse gerekdir. Ve Yahyâ yediyle zebh olundığı isminde ve müsemâsında olan sırr-ı hayâta dâ'irdir. Anuñcün istişhâd olunduğda hûni cüş eyledi. Ve ol kân üzerine yetmiş biñ kân olmadıkça sâkin olmadı.

Ve kümmel-i evliyâ dağî böyledir. Ya' nî bir zâlim anlardan birini yâ katl veyâhüd aķşâ-yi arza nefiy (ve aķşa eylese ki o dağî katl hükümündedir) Kendisi katl veya nefiyle mübtelâ olduğdan şoñra niçe biñ adamınıñ dağî hızlanına sebep olur. Zîrâ hadîsde gelür: ¹¹⁹ اشتد غضب الله على من قتل نبياً او قتله نبى Vereş-e-i enbiyâ ise, enbiyâ hükümündedir, belki bu ümmetiñ ekâmili, metbû'larına tebe'iyet ile mu'âmelede muzâ'aflardır. Anuñcün hulefâdan Hâzret-i 'Osmân ve Hâseneyn hâzerâtınıñ demleri çün meydân-ı celâlde şad hezâr serler gâltân oldı. Ve her biri sicnüllâhda

¹¹⁶ Ölümü ve hayatı yaratandır. (Mülk 67/2)

¹¹⁷ Her şeyin hükümranlığı elinde olan Allah'ın şanı yücedir! Siz yalnız O'na döndürüleceksiniz. (Yâsîn 36/83)

¹¹⁸ Ey iki mekânın sakinleri! Bundan sonra ölüm yok ebedilik var.

¹¹⁹ Herhangi bir peygamberi öldüren ya da herhangi bir peygamber tarafından öldürülen için Allah'ın gazabı şiddetli olur. *Buhâri*, Meğazi, 25; İbn Hanbel, II, 492.

cezâsin buldı. Ve Mansur-i Hallâcî¹²⁰ katlı eden pâdişâh ve vezîrin başlarına neler geldi ve ne âteşler yandı tevârîhde mübeyyendir.

Ve bizim ‘aşrımızda emr-i mezkûrûn nazîri zühûr eyledi ve ne ma‘nâdan olduğun kimse bilmedi. Pes, mülûk ve vüzerâya gerekdir ki hevâ ve shehevâte tabî‘ olmayalar ve kelâm-ı Hâkîk’ı kâbûl ideler. Ve aġrâz-ı nefsanîyyeden hâzer kılalalar ve daġî ¹²¹ویل لمن شغفاؤه خصماؤه remzini fehm ideler. Ve bir kimseniñ haġîkâtından teftîş itmedikçe muahezeye kıyâm göstermeyeler ve ehl-i ġaraızı istimâ‘ itmeyeler. Zîrâ dimişlerdir ki, ¹²²من يسمع يخل ve illâ eşer-i zulüm serî‘ dir. Huşûşâ ki erbâb-ı hâle te‘ alluġ eyleye. Bu sebebden zamânımızniñ ricâlınden hoşnûd degiliz. ¹²³اصلحنا الله واياهم

Ve hayat-ı feres ünşa-yı belka’ şûretinde temesşûl ider. Nitekim Cebrâil râkib olurdu. [24/a] Ve başduġı yerler çemenzâr kılırdı. Ve ünşa şûretinde olduğı fi’l-haġîka ünüşetini iktizâ itmez. Zîrâ ‘âlem-i melekûtten olmaġla haġîkât-ı şalişedir. Belki o şûretde zâhir olduğı netâcına delîldir ki, velûduñ eşeri veledi olduğı anıñ daġî eşeri feyz-ı, hayâtdır. Ve ġadîşde gelür: ¹²⁴سوداء ولود خير من حسناء عقيم Ya‘nî

¹²⁰ Ebü’l-Muġis el-Hüseyn b. Mansûr el-Beyzâvî (ö. 309/922): İrân’ın Fars eyâletinin Tur şehrinde, Hicri 244’de (858) doğmuştur. Babasının mesleġinden veya insanların gönüllerindeki sırları pamuk gibi atıp altüst ettiġinden kendisine “Hallac” denmiştir. Asıl adı Hüseyin bin Mansur el Beyzavi’dir. Tasavvufun gelişmesine önemli katkılarda bulunan ünlü mutasavvıftır. “Ene’l-Hak” ifâdesini kullanması üzerine hakkında deġişik görüşler ortaya çıkmıştır. Bağdat’ta çeşitli fikir ve davranışlarından dolayı önce hapsedilmiş, daha sonra Hicri 309 (922) yılında idam edilmiştir. Hallac’ın idam fetvâsı dinî olmaktan çok siyasi bir karar olup ancak siyasi baskılar ve entrikalar sonucunda çıkarılabildiğiştir. Bursevî’nin birçok kitabında ismi zikredilir. Bursevî, onu mezun olmadığı ilâhî sırrı ifşa etmekle eleştirir. Daha geniş bilgi için bk. Süleyman Uludaġ, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, XV, 377-381; Bursevî, *Kitabü’n-Netice*, 157, 362; Mustafa Çakmaklıoġlu, “Ene’l-Hak” Sözü Bağlamında Mevlânâ’nın Şatahât Yorumu”, *Tasavvuf Dergisi*, Ankara, 2005, S. XV, ss. 191-223; Bursevî, *Ferahur’r-Rûh*, (Mustafa Utku neşri) I, 343; Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, 65-77; Himmet Konur, *a.g.e.*, ss. 205-206.

¹²¹ Hasımlarının kendisini meşġul ettiġi kimsenin vay hâline!

¹²² İşiten arınır.

¹²³ Allah bizi ve onları ıslah etsin.

¹²⁴ Velud olan siyah kadın, velud olmayan güzel kadından efdaldır. *Aclûnî*, I, 1499, s. 457; Müslim, *Nikah*, 49.

‘aķīm olan beyaz hātūndan, velūd olan siyāh efdaldır. Zīrā anda sırr-ı tenāsül vardır. Hāķ Te‘ālā ise ‘avālimin zevāhir ve bevātınını biri birine bend itmiş ve şūrī ve ma‘nevī nice netīce göstermişdir. Anuñçün buyurur: ¹²⁵ كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ Ya‘nī, an-i ğayr-ı münķasım yokdur ki, anda şu ‘ūn-ı İlāhiyyeden bir şe’n olmaya, icād ve i‘dām ve i‘ta ve men‘ ve i‘zāz ve izlāl ve işbāt ve nefy ve emşāli gibi. Ve ecsām ve ervāhın te‘alluķāt ve nikāhātın tekāşüründen selāsil-i memdūde ve zürriyāt-ı mevşūle olub tecellī-i ilāhī efvūn olur. Ve esmā ve şifātın merāyi’i ve mecālisi keşret ve külliyyet bulur. Ve bu ma‘nādandır ki ‘Arab ķatında remeke ya‘nī kışraķ dedikleri feres maķbūldür. Bağal meħcūrdur. Zīrā ‘aķīmdir. Ve burāķın ba‘zı a‘zāsı bağale müşābih olmaķdan fi-nefsi’l-emr bağal olması lāzım gelmez. Belki burāķ bālāda zıkr olunan feresü’l-ħayātıdır ve bundan da fehm olunur ki, erbāb-ı beķā ehl-i fenādan afdaldır. Zīrā erbāb-ı beķā ğāliben irşādla me’mūrlardır ki ğayr-i zāiddir ve bir kimseniñ bir ma‘nāda kemāli olub çerāğı olmasa anıñ çerāğı evķāt-ı ķarībede muntafī olur ve ocağı söyünür. Nazār eyle ki Rasūlullāh (s. a. v.) bir A‘rābiniñ imānı için ne ķadar teşmir-i saķ iderlerdi. Zīrā anda sevād-ı İslāmı tekşīr vardır. Ve ğāh vāhid ke’l-elf olur. Nitekim meşhūrdur [24/b]

Nazm:

Ocağımda yansun çerāğım diyen

Ocağı söyünmezden odun yaķsun çerāğ

Ķo yansun kıyāmet olunca o nūr

Görünsün güneş vār zav’-i irāğ

Nazm:

Būstān-ı ‘ālem içre ķıl nazār serv-i sehī

Çünkü olmaz meyvesi olur bu bāğın kūtehi

¹²⁵ Göklerde ve yerde bulunanlar, (her şeyi) O’ndan isterler. O, her an yeni bir ilāhī tasarruftadır. (Rahman 55/29)

Ser çeker t̄a sidreye meyl-i hüner iden gedā
Sernigūn eylerler āhir bī-hüner ser-keş sehī

Ve ‘inde’s-sūfiyyeti’l-muḥakḳikīn ḥayāt şıfat-ı vücdiyyedir ki zāt-ı Ḥaḳ’la ḳā’imdir, ki ol zāta hüviyyet dirler. Nitekim *Ḳur’ān*’da gelür:

¹²⁶ *هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ* Ya‘nī ḥayāt ve ulūhiyyet şıfat-ı hüviyyetdir. Ve hüviyyet-i

zātiyye te‘ayyün-i ilāhīniñ evvelī ve āhirī kelāmdır. Nitekim te‘ayyün-i kevniniñ evvelī rūḥ-ı Muḥammedī ve āhirī neş’et-i insāniyyedir. Ve yevm-i işneyn ki lisān-ı Türk’de bazarirtesi dirler. Anıñ ḥareketi şıfat-ı ḥayātdandır. Anuñcün ‘ālemde ḥayy olmadıḳ nesne yoḳdur ve mütekeffil-i sa‘ādet-i dāreyn ve sultānū’l-kevneyn (s. a. v.) ol giceniñ seḥerinde teşrif-i ‘ālem-i şühūd itmişlerdir. Zīrā raḥmet-i ‘ālemiyāndır ki ḥayāt baḥşendedir. Bu sebebdendir ki her leyle-i işneyn ebvāb-ı cennet açılır ve Ebū Leheb¹²⁷ muḳābele-i müjde-i milād-ı nebevīde bir cariye āzād itdügi için ol gice leheb-i nār ve āteş-i dūzaḥ ve ḥarāret-i dili ḳat’ için bir miḳdār şuyla muntafi‘ olur.

Nazm:

Ey fūrūḡ-i rüy-i ‘ālem-tābi reşk-i āfitāb

Ravza-i ‘adn olur āb-ı arızındañ feyz-yāb

Bū Leheb dūzaḥda feyziñden olıcak müstefīd

Cennet içre mü’mine kevserden olmaz mı şarāb

¹²⁶ O diridir. O’ndan başka hiçbir ilāh yoktur. (Mü’min 40/65)

¹²⁷ Ebū Leheb (ö. 2/624): Hz. Peygamber’in amcası ve en azılı düşmanlarından biri. Ölümüne kadar düşmanlığını devām ettirdi. İsmi zikredilmek sûretiyle hakkında sure (Tebbet) nazil olan ilk müşrik oldu. Peygamber Efendimiz için yapılan suikast planı ve uygulama faaliyetleri içinde aktif rol aldı. Ebū Tālib’in vefātından sonra Hāşiilerin reisi oldu. Bk. Mehmet Ali Kapar, “Ebū Leheb”, *DİA*, X, 178-179.

Ve ism-i hayy bi-ḥasebi's-sülük dâire-i ḥāmisededür ki nefsi-râziye mertebesidir.[25/a] T̄uruk-ı Ḥaḥḥ erbâbı meyânında müşterek olan esmâ-i zâtiyyedendir. Zîrâ feyz-i ḥayâta sebep ve t̄arîḥ-ı hüviyyet olmağa ensebdir. Ve deryâ, şüret-i haḥîḳat ve sırr-ı cem' olmağa rākib-i sefîne olanlara vird, yâ ḥayy! yâ ḳayyümdur.

Nazm:

Bu haḥîḳat baḥridir bunda kenâr olmaz begim

Ġayri deryâda bu dürri şâh-vâr olmaz begim

Sırr-ı pāk-i lâ-yezâlî ḳalb içinde gizlidir

Genc-i maḥfîdir ki her gîz âşikâr olmaz begim

Ḳatreñi deryâya vü ḥürşide ir gör zerreñi

Varıñı yoğ it ki bundan özge kâr olmaz begim

Âh-ı 'âşik şu'le-i nâriyle zer-mencûḳ 'alem

Dil gibi mülk-i bedende ḥünkâr olmaz begim

Şiše-i nāmüsi ser-tâ-pâ şikest itmek gerek

Bu melâmet meclisidir bunda 'âr olmaz begim

Pend-i Ḥaḥḳî-i gedâyı şâh iseñ de ḳıl ḳabûl

Ḥaḥḳ dilinden söyler anda ihtiyâr olmaz begim

Ve demişlerdir ki, Ḥayy ve Ḳayyūm ism-i a‘ zamdır. Su’âl olunursa ki: Pes gayrileri ism-i aşğar olmak lâzım gelür? Ve *Ḳur’ân*’da gelür:

¹²⁸ قُلْ اَدْعُوا اللّٰهَ اَوْ اَدْعُوا الرَّحْمٰنَ اَيًّا مَا تَدْعُوْنَ فَلَهُ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى Ya‘nî kângi isimle zıkr

iderseñ cümlesi esmâ-i ḥüsnâdır. Cevâb budur ki: Esmâ-i ḥüsnâ olmakda iştirâkleriñden şoñra biri birlerine nisbet ile cemi‘ iyyet ve ihâta tefâvütleri vardır. Nitekim süver ve âyât-ı *Ḳur’ân*’ıyye kelâm-ı kadîm olmakda müstereklerdir. Velâkin ba‘zı vücūhla aralarında mufâzala vardır. Nitekim ba‘zı büleğa demişdir:

¹²⁹ يا ارض ابعي Ya‘nî, süver ve âyâtıñ belâgat ve feşâhat ve istimâl-i

fezâil ile tefâvütleri vardır. Ve bundan Kelâm-ı Ḥaqq’a nokşân lâzım gelmez. Belki cümlesi kemâl-i ilâhîdir. [25/b]

Binâen ‘alâ-hâzâ ismu’l-llâh ve ism-i Raḥmân ve ism-i Rabb ve ism-i Hayy ve ism-i Ḳayyūm esmâ-i câmi‘ adandır. Ve mütekelliminden Ebû İshâk İsferyânî¹³⁰ bu doksan dokuz esmâyı yigirmi beşe tenzîl idüb ol yigirmi beşi sâ’ir esmâyı câmi‘ bulmuşdur. Velâkin şofiyye-i muhaqqikîn on ikiye tenzîl itmişlerdir ki, hâlâ erbâb-ı ḥalvet ve aşhâb-ı celvet ihşa iderler. Egerçi yediye dek müttefekun ‘aleyh ve mâ-fevki on ikiye dek muḥtelefün fih.

¹²⁸ De ki: “(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihâyet en güzel isimler O’nundur.” (İsra17/110).

¹²⁹ Nasıl olur “iki eli kurusun” ile “Ey arz! Suyunu yut” birbirine benzer.

¹³⁰ Ebû İshak Rüknuddîn İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim el-İsferyânî (ö. 418/1027): Büyük İslâm âlimlerindedir. Ömrünün büyük bir kısmını fıkıh, hadîs ve kelâm ilmiyle uğraşarak geçirmiştir. Fıkıhta müctehid âlimlerden kabûl edilmiş ve üstad olarak anılmıştır. Şâfiî fıkıhçılarından olup, Eş’ari kelâmcılarından biri olarak tanınmaktadır. Hattâ Eş’ariye’nin sistemli bir kelâm ekolü hâline gelmesine önemli katkıları olmuştur. Allah’ın emirlerine uymayan, günahkar ve kötü huylu idârecilerle yakınlık kuran kimselerin rivâyetlerine güvenilemeyeceğini savunmuştur. Fikirlerinde hem Maturidî, hem Eş’ari ve hem de Mu’tezile’ye yakın öğeler taşıyan nitelikler dikkat çekicidir. Ebû İshak’ın, *Kur’ân-ı Kerîm*’in i’cazı ve kerâmet ile ilgili husûslarda Mu’tezile; kesb teorisi ile ilgili husûslarda Eş’ari ve kelâm sıfatının açıklanması mevzûlarında, Matûridî’ye yakın bir tavır takınması, orta yolunu takip ettiği ve tamâmen belli bir düşünce akımının içinde telakki edilemeyeceği izlenimini vermektedir. Ebû İshak’ın öne çıkan özelliklerinden bir tânesi de, sünnetullâha aykırı olan kerâmetleri reddetmesidir. Be reddetme özelliğinden ötürü bâzı âlimlerce eleştiriye maruz kalmıştır. Bk. Salih Sabri Yavuz, “İsferyânî, Ebû İshâk”, *DİA*, XXII, 515-516.

Ve bu tefāvūt daḥī mübtedīye göredir. Zīrā müntehī yanında her isme ism-i a‘zam denulur. Şol cihetden ki kuvvetde olan me‘āni fi‘le gelmiş ve her birinde cemī‘-i esmā sırrını bilmişdir. Çünkü herkesiñ ism-i ihtişāşiyyesi vardır aña göre ol isim ā‘zam olur. Nazar eyle ki bir kimse küttābdan olsa meşelā aña ism-i a‘zam baş ḥalīfe olmaqdır. Egerçi bu Ḥilāfetiñ mā-verāsında daḥī niçe merātib vardır. Velākin ṭarīḳine göre i‘tibār olunur. Ve velāyet-i Şām gibi ki sâ’ire göre ‘uzmā-i esmādandır. Velākin şadāret-i ‘uzmā ki cemī‘ī velāyātı cāmī‘dir, andan ve saīrlerden a‘zamdır. Pes ṭarīḳde olan kimse musta‘idd ise menzile iruşur, eger maṭlūb kesbī ise ve eger ihtişāşī ise nā’il olmaz.

Maḥkīdir ki aḳṭābdan biri intikāli vaḳtinde ḳuṭbiyyetini oğluna recā eylemiş. Ḥiṭāb-ı ilāhī vārid olmuş ki, “Ḳuṭbiyyet mertebedir ki mīrās olmaz. Velākin ‘ulūmuñdan aña daḥī ifāza idelum” denilmiş.

Pes ḳuṭbiyyet şalṭanat gibi ihtişāşīdir ki herkese mīrās olmaz. Vezāret ise velāyet gibidir ki umūr-ı kesbiyye şüretindedir. Ve bir kimse ol mertebe ehliniñ nazārın almak daḥī ol mertebeden hişşe-mend ‘add olunur. Seyr eyle ki meclis-i sulṭāna dāḥil [26/a] olan kimsede sulṭān gibi naḥvet ve istikbār vardır.

Ve sulṭānū’l-‘ārifīn Ebū Yezīd-i Bisṭāmī’den (k. s.) menḳūldur ki: “Ḳıyāmetde cemī‘ī enbiyā benim sancağım altında maḥşūr olsa gerektir.” demişdir. Ya‘nī taḥte’l-livā-i Rasūlullāh’da (s. a. v.) maḥşūr olurlar. Nitekim gelür:

¹³¹ آدم ومن دونه تحت لوائى يوم القيامة Velākin Ebū Yezīd’iñ sulṭānū’l-kevneyne ziyāde

ihtişāşī olmağla livāyı kendiñe nisbet itmişdir. Nitekim ḥavāşş-ı sulṭān ve ḥavāşş-ı vezīr, liva-i sulṭān ve liva-i vezīre bizim sancağımız dirlir. Şöyle ki: Eger anıñ taḥtında ecnebī görseler, bizim taḥte-i livāmızda neylersin? Deyü redd iderler. Ğarīb

¹³¹ Adem ve sonrakiler kıyāmet gününde sancağımın altında olurlar. *Kenzü’l-Ummal*, XIV, 637. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/157, 175.

ma' nâdır ki, sırrını 'ârifler bilürler ve evliyâ-i ümmetiñ ba'zı enbiyâ üzerine tefevvuk iddi' â itdikleri buradandır.

Ve *Muhammediyye*¹³² kitabında gelür: “Dâne kim Âdem yedi, ger gevher olsa bakmiyem.” Ya'ni Rasûlullâh bakmaz veyâhüd Âdem arza hubûṭ ve 'aşkla ibtilâsından sonra cennetde ekl itdügi dânei kendüm fi'l-meşel gevher olsa, ki hâzâin-i mülükde bulunmaz. Mariye'niñ güş-vâreleri gibi, Âdem aña bakmaz. Zîrâ cennetde baḡduḡı siyâh ve sepîd çeşm gibi aḡ ve ḡarayla ibtilâdan muḡaddem idi. Ve aḡ ve ḡaradan murâd cemâl ve celâldir ki ¹³³ خَلَقْتُ بِيَدَيَّ âyetinde yedeyn ile murâd anlardır. Egerçi ki ḡayri işâreti daḡı vardır. Bundan fehm olunur ki kemâl-i insânî tedricidir ve vesîle-i kemâl-i 'aşḡdır. Velâkin mürebbiye mevḡûfdur.

Nazm:

Sîmurḡ-i Ḳâf'a uğradım aldım haberleri

Gördüm verâ-i Ḳâf'da bisyâr eşerleri

Aḡṡâb hıdmetinde güzer itdi demlerim

Ednâya oldi anlarıñ a'lä nazarları

---

¹³² Yazıcıoḡlu Mehmed'in (855/1451) Osmanlı dînî tasavvufî kültürünün oluşmasına katkıda bulunan manzûm eseri. Müellif eserini na't ve aynı zamânda mevlid olarak nitelemektedir. Mevlidlerde yer alan bütün bölümleri içeren ve dînî törenlerde mevlid gibi okunduḡu bilinen eser siyer-mevlidler arasına girecek dînî-destânî bir muhtevâ taşımaktadır. Eser başlıca üç kısımdan oluşur: 1. Yaradılış, 2. Hz. Peygamber'in hayatı, savaşları, mucizeleri, ve yakınları, 3. Kıyâmet âlâmetleri ve âhiret hayatı. *Muhammediyye* sâde ve samîmî ifâdesi, akıcı üslûbu ve halk dili tâbirleriyle asırlardan beri geniş halk kitleleri üzerinde etkili olmuştur. Eserin ilmî neşri, Amil Çelebioḡlu tarafından gerçekleştirilmiştir. Agah güçlü ve Abdülkadir Akçiçek tarafından günümüz alfabetiyle gerçekleştirdikleri baskıları vardır. İsmâil Hakkı Bursevî *Muhammediyye*'yi *Ferahu'r-rûh* adıyla şerh etmiş olup bu şerhin birçok baskıları yapılmıştır. Mustafa Utku bu eseri sâdeleştirerek yayımlamış, Abdülvehhap Öztürk, Bursevî şerhi ile birlikte metni günümüz alfabetiyle yayımlamıştır. Geniş bilgi için bk. Mustafa Uzun, “Muhammediyye”, *DİA*, XXX, 586-587; Amil Çelebioḡlu-Kemâl Eraslan, “Yazıcı-oḡlu”, *İA*, XIII. 366; İsmâil Hakkı Bursevî, *Ferahu'r-Rûh I-II*, (haz. Mustafa Utku), Uludaḡ Yay., İstanbul 2000; Yazıcıoḡlu Muhammed, *Muhammediyye, Ferahu'r-Rûh Şerhi ile*, (haz. Abdülvehhap Öztürk), Çelik Yay., İstanbul 2005; Namlı, *a.g.e.*, ss. 171-172; Muhammediyyenin Bursa dergâhlarında okunan kitaplar arasında olduḡu hususu için bk. Hasan Basri Öcalan, *a.g.e.*, s. 234.

¹³³ Ellerimle yarattım (Sad 38/75).

Pāk olsa n'ola āyinem üstād elindedir

Şāfī olan derūn çeker mi kederleri

Bir ƣaldı gitdi ikiligim anla sırrımı [26/b]

Rāh-ı Hudā'da eyledim üç dört seferleri

Kāne irince çekdiguni hiç bilür misin

Zinhār virme bilmeze Haƣƣı güherleri

Ve kibār-ı ‘ulemā-i zāhir ve bātından olub ğubār-ı ģaki-pāyı dīde-i evliyānıñ irişmedi (?) Ya‘nī Muħammed bin ‘Alī el-Ĥakīm et-Tirmizī¹³⁴ (k. s.) buyurmuşdur ki: “Rabū’l-İzze’yi ģabde hezār kerre şuret-i beşerde mütemeşsil gördüm. Ve baña buyurdu ki: Eger zevāl-i imāndan ģavf iderseñ şalāt-ı fecriñ farz ve sünneti arasında kırƣ bir kerre bu du‘āyı oƣu.” Ve ol du‘ā budur ki zıkr olunur:

يا حى يا قيوم يا بديع السموات والارض يا ذا الجلال والاکرام يا الله لاله الا انت اسألك ان تحى قلبى بنور

معرفتک يا الله يا الله ارحمنى برحمتک يا ارحم الراحمين¹³⁵

¹³⁴ Ebū Abdullāh Muhammed b. Ali b. Hasen et-Tirmizī (ö. 320/932): Velilik konusundaki görüşleriyle tanınır. Onun geride bıraktığı eserler incelendiğinde, müfessir, muhaddis, fakih, mütekellim, sūfi, mütefekkir, dilci, mütehid gibi çok yönlü bir âlim olduğu görülmektedir. Daha çok “hatmü’l-evliyâ” konusundaki fikirleri ile dikkati çeken Tirmizî’ye göre nasıl bir hatemü’l-enbiyâ varsa bir de hatemü’l-evliya vardır. En meşhur eseri *Hatmü’l-Evliyâ*’dır. Veliliği nebilikten üstün tutmakla suçlanmıştır. Daha geniş bilgi için bk. Süleyman Uludağ, “Hakīm et-Tirmizī”, *DİA*, XV, 196-198; Hucvirî, *a.g.e.*, ss. 178-179; Feridüddin Attar, *a.g.e.*, s. 558-567; Molla Câmî, *a.g.e.* s. 254-255; Ahmed Subhi Furat “Tirmizî Abū Abdillāh”, *İA*, XII/I s. 386-388; Fikret Karapınar, “Hakīm et-Tirmizî ve Ona âit bir Mecmû’a” *Mârifet Dergisi*, Güz 2005, S.2; Salih Çift, “Hatmu’l-Evliyâ, Ebū Abdullāh Muhammed B. Ali el-Hakīm et-Tirmizî”, *Tasavvuf Dergisi*, S. 15, ss. 351-376.

¹³⁵ Ey! Hayy ve Kayyûm, semavat ve arzı en güzel şekilde yaratan, ey celâl ve ikrâm sâhibi, ey Allah! Mârifet nurunla kalbimi ihyâ etmen için sana yalvarıyorum. Ey! Allah, ey! Allah rahmetinle bana merhamet et. Ey rahmet edenlerin en merhametlisi.

Teemmül eyle bu du‘adaki hayy ve kayyüm isimleriyle bed’ idüb, gâyetinde rahmet ma‘lûb ve mes’ûl oldu. Ve andan murâd rahmet-i hâşşadır ki nûr-ı ma‘ rifet ile ihyâ-i kalbdır. Zîrâ ma‘ rifetu’l-İlâh olmadıkça kalb, meyyit ve hâne-i muzlim gibidir. Ve nefis ve şeytân nûr-ı zikir ve nûr-ı ma‘ rifet ile ma‘rûd ve muhterik olur. Ğayri nesne anlara kâr itmez, itse daħî te’sîri kalîl olur. Ve ma‘ rifetden murâd, zât ve şîfat ve ef’âl-i Haqq’ı ma‘ rifetdir ki merâtib-i İlâhiyyedir. Ve mezâhir-i esmâ olan eşyâya ittîlâ‘dır ki merâtib-i kevnîyyedir. Ve bu merâtibde niçeleri ilhâda düşüb Işık tâ’ifesinden olurlar. Zîrâ hahtarlu yerler ve mezâlik-i aqdam olan maħaller vardır. Anuñçün *Kur’ân*’da gelür: ¹³⁶ وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقًّا وَذَرُّوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ

¹³⁷ قَدْرِهِ Ve hadîşde gelür: ¹³⁸ ما عرفناك حق معرفتك

Pes, ma‘ rifet-i kâmile gerekdir ki, ilhâd ve dalâl ve zendaqa ve ittihâd ve hulûl ve emşâli inhirâfâtdan necât [27/a] hâşıl ola. Ve bu ma‘ rifet, fi’l-cümle zevka muhtâcdır. Tarîk-i maşûşi zikir ve riyâzât ve mücâhedâtdır. Ve fi’l-ħaķîka dâd-ı ilâhidir. Ve bu ma‘ rifetdendir ki hayy ismi ile insânî ve sâ’ir eşyânî kıyâmını bile. Ve kayyüm ismi daħî böyledir.

Maħkîdir ki mağribde kibâr-ı meşâyihdan bir kimse var idi ki aña Ebû ‘Abdullâh bin Cüneyd dirlerdi. Velâkin Mu‘teziliyyü’l-mezheb idi ki infâz-ı va‘îd ve halk-ı ef’âle kâil ve ism-i kayyüm ile ‘abdin taħalluķîni inkâr iderdi. Tâ ki, Endülüs’de Hatmü’l-evliyâ elinden şarâb-ı irşâd-ı müsekkiyyü’l-ħitâm nûş idüb, zikir olunan mâdde-i şelâsede mezhebinden rücû‘ eyledi. Ya‘nî kibâr-ı ‘ulemâ ve meşâyihden ma‘dûd iken henüz ma‘ rifetinde noķşân ve kuşûr var idi. Ve Hatmü’l-evliyâ taraf-ı Haqq’dan aña rahmet-i hâşşa oldu ki anîñ tefhim ve ta‘rîfi ile sû-i fehm ve kuşûr-ı ma‘ rifetden ħalâş oldu. İşte bu daħî isti‘dâd ħâlidir. Ve bizim

¹³⁶ En güzel isimler Allah’ındır. O’na o güzel isimleriyle duâ edin ve O’nun isimleri hakkında gerçeği çarpıtanları bırakın. (A’râf 7/180).

¹³⁷ Allah’ın kadrini gereği gibi bilemediler. (En’am 6/ 91).

¹³⁸ Seni gereği gibi tanıyamadık. Münâvî, *Feyzü’l-Kadir*, II/410; *Âlûsî*, II/399; III/239; XIII/241.

zamānımızda ba‘zı şüyüh varṭa-i ilhāda düşmüş idi. Akranı olanlar ilhādını te‘yīd eylediler ve kendi daḥī muşırır oldu. Egerçi anı irşāde ḳādir kimse var idi ve āḫir, sulṭān elinden mesmūm oldu.

Pes ‘ayne’l-yaḳīn ḥāşıl olmadıḳça sālīk berāziḫ-i ‘ilimden ḥalāş olmaz. Ve bu maḳūleler sırr-ı ḥayāt ve nūr-ı ḥayādan maḥrūmlardır. Anuñçün vuḍūde ḡaşl-ı vech iderken, ¹³⁹ اللهم اجعل وجهي وجه الحياء ووجه الحقيقة ووجه الرضاء dimek gerekdir. Ve bunda Ḥaḳ Te‘ālā’nıñ menāmda rü‘yeti şaḫīḫ olmaḡa delālet vardır. Zīrā Rasūlullāh (s. a. v.) birḳaç def‘a ḥālet-i insilāḫde ve beyne’n-nevm ve’l-yaḳāza Ḥaḳ Te‘ālā’yı şābb-ı emred şūretinde görmüş ve belki ḥālet-i yaḳāzada zuḳāḳ-ı Medīne’de aña mülāḳı olduḡı *Tefsīr-i Rāḡīb İşfehānī*’de¹⁴⁰ ve emşālinde muşşarraḫ ve müsellemdir. Zīrā görünen niseb ve izāfetden tecerrüdi ḥasebiyle hüvviyyet-i zāt degildir. [27/b] Ve aña nāzırdır ki ḥadīşde gelür: ¹⁴¹ نور أنى اراه Ya‘nī nūr-ı mücerred mer‘ī olmaḳ mümkün degildir. Ḥuşūşā ki nūr-ı şems gibi şa‘şa‘āni ola. Ve illā mümkündür nūr-ı ḳamer gibi ve sehāb-i raḳīḳ ile muḥteciḫ olan şems gibi. Pes ḳamer ve şems-i muḥteciḫ ikisi rü‘yetde berāberdir. Ve *Ḳur‘ān*’da gelür:

¹⁴² اللهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ Ya‘nī Allāh Te‘ālā’nıñ nūr şıfatı vardır ki, nūr-ı zāt

üzeerine medd olunmuşdur. Nitekim Tenzīl’de gelür: ¹⁴³ نور على نور Ve bu nurla

¹³⁹ Allahım, yüzümü, haya, hakikat ve rızâ yüzü yap.

¹⁴⁰ Ebū’l-Kāsım Hüseyin b. Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Rāḡīb el-İşfehānī (ö. 502/1108): Rāḡīb-ı İşfehānī diye meşhūr olmuştur. Doğum târihi kesin olarak bilinmemektedir. Aslen İsfehanlı olup, Bağdāt’ta oturdu. İmām-ı Gazālî ile aynı asırda yaşayan, hayatı ve hocaları hakkında fazla bilgi bulunmayan Rāḡīb-ı İşfehānī’nin Mûtezile fırkasına mensûp olduḡunu iddiâ edenler varsa da Fahreddīn-i Râzî, *Esas-üt-Takdīs* adlı eserinde onun Ehl-i sünnet itikādında olduḡunu bildirmiştir. Fıkıhta Şâfiî mezhebine tâbi olup, onun Mûtezilî olduḡu rivâyeti yanlıştır. Bütün hayatını *Ḳur‘ān* tefsīrine ve ahlāka ilişkin eserlerin te’lifine hasretti. Geniş bilgi için bk. C. Brckelmann, “Ragīb İsfehānī”, *IA*, IX, 593-594.

¹⁴¹ Öyle bir nûru nasıl görebilirim ki!

¹⁴² Allah göklerin ve yerin nurudur. (Nûr 24/35)

¹⁴³ Nûr üstüne nûr. (Nûr 24/35)

Ḥaḫḫ'ı idrāk itmek mümkün olur ki aña idrāk-i baṣarī dirler, yoḥsa nūr-ı ṣa'ṣa' āniyi baṣar idrāk eylemez. Nitekim Ḳur'an'da gelür: ¹⁴⁴ لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ Zīrā zamīr hüviyyete rāci' dir.

Ve leyle-i mi' rācda vaḳī' olan rü'yet 'ālem-i nūrda idi ki, eḫadiyyet-i eczā ve kuvvā ile rü'yetdir. Zīrā ḳalb, rāi-yi ḳalıb ve ḳalıb daḫī, ḳalb şüretine girub nūriyyet-i aṣliyyeleri ile görürler. Zīrā insānıñ ḫaḳīḳati mir'ätü'l-ḫazreteyindir ki, ḫazret-i ilāhiyye ve ḫazret-i kevniiyyedir. Ve ḫazret-i kevniiyyede rütbe-i ḫicābiyye baḳīdir ki, rütbe-i maḫhardır. Fe-emmā ḫazret-i ilāhiyyede ḫicāb yoḫdur. Zīrā 'ābdin Cenāb-ı Ḥaḫḫ'a bilā-vāsiṭa olan cihetidir. Pes insān-ı kāmiliñ isti'dādında vardır ki cemī'-i te'ayyünātdan muṭlak olan Ḥaḫḫ'ı idrāk eyleye. Velākin bu idrākiñ aṣlı maḳām-ı tefrīdle tahaḳḳuḳdan gelür ve kendi(?) zāta ve ḡaybü'l-ḡaybe tecāvüz itmez. Zīrā bu mertebede idrāk müte'azzirdir.

Elḫāşıl eger 'ilmiñ ve eger şühūduñ maḳām-ı ma'lūmi vardır, eger 'ālim ve eger müşāhid bu maḳāmiñ mā-verāsında 'ilim ve müşāhededen 'ācizdir. Zīrā ṭavr-i 'aḳıl ve 'ilim ve şühūddan ḫāricdir. Ve fuḳahāniñ rü'yet-i ḫayāliyye ve mişāliyye ve şifātiyyeyi inkār itdikleri bāṭıldır. Zīrā bizim şerī'atimiziñ tenzih ve teşbīhi cāmi'a [28/a] olduḡun cehldir. Ve ehil ve nā-ehli 'adem-i teşḫīşden nāşīdir. Zīrā rü'yet-i ḫayāliyyeye niçe ḫavāşş ehl'dir. Nitekim İmām-ı A'zam'dan¹⁴⁵ ve ḡayrilerden mervīdir. Ve bu faḳīr Ḥaḫḳıyā daḫī vāḳi'olmuşdur. Ve şābb-ı emred şüretinde temesşül itdüḡi şüret-i beşeriyyeniñ ekmelü's-süver olduḡuna dā'irdir. Ve ba'zı

¹⁴⁴ Gözler O'nu göremez. (En'âm 6/103)

¹⁴⁵ Ebû Hanife (ö. 150/767): Asıl adı Nu'man olan İmām-ı Azam Hazretlerinin künyesi, Ebû Hanife Nu'man bin Sabit bin Zûta bin Mâh'tır. Asıl isminden çok, en büyük imâm mânâsına gelen "İmâm-ı Azam" lakabıyla tanınır. Ebû Hanife'nin kelime mânâsı hakka taraftar ve tâlib demektir. İlmi konulardaki derin vukûfiyetinin yanı sıra doğru bildiğini söylemekten çekinmeyen, zamânında eşine ender rastlanan bir cesârete sâhip olduḡu açık bir şekilde görülmüştür. Emevî ve Abbasiler zamânında, zindana atılma pahasına da olsa teklif edilen görevleri kabûl etmemesiyle bir taraftan ilminin izzetini korumuş, diğerk taraftan da halîfe ve idârecilerin yaptıkları veya yapabilecekleri yanlış uygulamalara meşruiyet kazandırabilme tehlikesini ortadan kaldırmıştır. Daha geniş bilgi için bk. Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanife*, (çev. Osman Keskiöḡlu), DİB. Yay., Ankara 1992; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanife", *DİA*, X, 131-138; Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanife/Akaide Dâir Görüşleri", *DİA*, X, 138-143; Ali Bardakoḡlu, "Ebû Hanife/Literatür", *DİA*, X, 143-145.

a‘māl-i hasene daḥī şūret-i insānda temeşşül itdügi daḥī aña nāzırdır. Ve eḥāşşü’l-havāşşıñ ‘ālem-i ıtlāḳde müşāhedeleri müsellemdir. Zırā sırrını māsivādan tecrīd ve ‘alāḳa ve mülāḳazasını bi’l-küllıyye taḳṭı‘ıden kimse tecerrüd-i zātla münāsebet bulub ol vechle idrāk eyler. Ve rü’yet-i ḥayāliyyeyi inkār iden cihet-i ıtlāḳdan olan rü’yeti, eşedd-i inkārıla inkār eyler ve Ḥaḳḳ’a aşlā vüçüd göstermez ve āḫir yā mu‘atṭileden veya sofestāiyyeden olur. Ve’l-‘ıyaz u Billāhi Te‘ālā.

Nazm:

*Gelün ey dostān gelün
Yārimden ḥaber vireyin
Eger bilmezseñüz bilün
Yārimden ḥaber vireyin*

*Bellüdü yārimiñ izi
Açıḳdır dostumuñ yüzi
Feyze ḳandurayın sizi
Yārimden ḥaber vireyin*

*Zāhir ü bāḫmı şoydım
‘Aşḳm delīline uydum
Menzil nerededir tıydum
Yārimden ḥaber vireyin*

*Nūr-i berḳ urur her yaña
Açub göziñi baḳ saña
İ‘timad iderseñ baña
Yārimden ḥaber vireyin*

Sālik-i Hakk olur iseñ

Nefsi toprak kıılır iseñ

Hakkı'yi dost bilür iseñ

Dostumdan haber vireyin

Ba' dezā, bu maḥālle gelince 'ala mā-feteḥallāh ism-i Ḥayy'ıñ ba' zı ḥaḳā'ıķī irād olundu. Egerçi ki esrāra nihāyet yok ve ḥikem-i ilāhiyye ḡayet çoḳdur. Velākin bezm-i ' irfāne bu cām kāfī ve sofrā-ı merdāne bu māide kāfīdir.

¹⁴⁶ [28/b] والحمد لله على نعمه والشكر له على وفور كرمه

---

¹⁴⁶ Nîmetlerine karşı Allah'a hamd, sonsuz keremine karşı da O'na şükürler olsun.

4.3.2. el-İsmu's-Sânî: el-Alîm

Ey 'ilmine mağrūr olan gel bu 'ilimden nükte bil

Ger zerre deñlü var ise 'aqlıñ anı idrāk kı1

Taḥkîka berzaḥdır bu söz idrāke māni' dir bu göz

Görmek dilersen yüze yüz çeşmiñde koma zerre kı1

Mūsā anıñ ḥayrânıdır hem Hızır ser-gerdânıdır

Bu ma'rifet meydânıdır bunda gerekdir ehl-i dil

'İlm-i ledünni nāmıdır sāki-i Haḥḳ'ın cāmıdır

'Ariflere in'āmıdır zevkin sürerler muttaşıl

Gel meclis-i 'irfāna gel 'ār itme Haḥḳi'dan el al

Fırşat demidir fi'l-meşel kalmaz saña bu ay u yıl

Ma'lūm ola ki Allāh Te'ālā'nıñ 'ilmi, zātı gibi qadimdir. Zīrā zātınıñ evveliyyeti ma'lūm olmayacak 'ilminiñ evveliyyeti daḥi ma'kul degildir. Şu kadar vardır ki 'ilmiñ eşeri mertebe-i ilāhiyyeden zāhir olmuştur ki, bu mertebe aḥadiyyet-i zātiyye ve vāḥidiyyet-i şıfatıyyeyi cāmi'a ve muḥiṭadır. Ve 'ilm-i ḥādiş, kevnî 'ilm-i qadim, vücuti muḳābelesindedir. Ve Haḥḳ'ın 'ilmine ḥādiş demek te'alluḳi i'tibāriyledir. Nitekim *Kur'an*'da gelür: ¹⁴⁷ *حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ* Pes, ne kadar bi'l-fi'l ve bi'l-kuvvat mevcūd var ise cümlesi Haḥḳ'ın 'ilminde tafşilen meşhūddur. Zīrā

¹⁴⁷ Andolsun, içinizden, cihad edenleri ve sabredenleri belirleyinceye ve durumlarımızı ortaya koyuncaya kadar sizi deneyeceğiz. (Muhammed 47/31)

ol mertebede her mevcūduñ a‘ yān-ı s̄ābitesı vardır. Velākin ‘ ilim ve ‘ ayn hālleriniñ biri birlerine nisbetle nev‘ an tefāvūtleri vardır. Ve Hāḫ Te‘ ālā’ nıñ eşyā-i ğayr-ı mütenāhiyyeye ‘ ilmi muḫīḫdir. Ya‘ nı ğayr-ı mütenāhı olana, vücūd-ı ğayr-ı mütenāhı olan ma‘ lūmāt ve maḫdūrāt ve murādāta te‘ alluḫ itmişdir. Ve Allāh Te‘ ālā bilür ki, eşyā ğayr-ı mütenāhiyyedir.

Pes Allāh Te‘ ālā’ nıñ ‘ ilmi, eşyā-i ğayr-ı mütenāhiyyeyi muḫīḫdir deyü bilmek kāfıdır. Ne vechle bilür deyü su’āl itmek, eyü degildir. Zīrā bu maḫām ḫavāşş-ı evliyānıñ ‘ ulūmundandır. Ve Allāh Te‘ ālā’ da ittifaḫı ve keyfe mettefaḫ iş yoḫdur. [29/a] Belki cümle ef’ āli, ‘ ilm-i şāḫıḫ üzerine mebnıdır. Anuñçün şun‘ i metın ve kārı müstaḫkemdir. Nitekim *Kur’ān*’ da gelür:¹⁴⁸ مَا تَرَىٰ فِي خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِن تَفٰوُتٍ مِّن فُطُوْرٍ

نِتِکِمْ اِسْمِ-يْ عِوْءِ مِرُوْرٍ عٰیَلِیْ. İnsāndan ise gāḫice ittifaḫı nesne vāḫı‘ olur. Ve ḫaşdı olduğı şüretde daḫı noḫşāndan ḫālı degildir. Zīrā ‘ İlminde noḫşān olduğı gibi ālātla müzāvele ider. Ve ālāt üstāz elinde olursa da ol kārı tek milden ḫāşırır. Hāḫ ise esbābla mu‘ āleceden münezzeḫ olub her fi‘ li¹⁴⁹ ḫiḫābı üzerine mebnıdır.

Anuñçün enbiyā ve evliyādan taşarrufāt-ı ‘ acıbe ve ḫavāriḫ-ı ğarıbe şudür itdi ki sā’ir ḫāḫ andan ‘ ācizdir. Zīrā anlarıñ ef’ āli kün emrine menūḫdur. Ve bu emriñ rūḫi, izn-i ilāḫıdır. Pes bir kimse bir ḫuşuşda izn-i ilāḫı olmadan “kün” dise eşeri zūḫür itmez. Zīrā meyyit gibidir ki ḫis ve hareketden memnū‘ ve maḫtū‘ dur.

Maḫkıdır ki belde-i Burūsa’ da āsūde Seyyid Buḫārı ki, Emır Sulḫān¹⁵⁰ dimekle şöhret-yābdır. Yıldırım Bayezid ḫan’ ıñ kerımesi ḫundı Sulḫān’ ı tezevvüc itdikde,

¹⁴⁸ O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmān’ ın yarattığında ḫiḫbir uyumsuzluk göremezsın. Bir kere daha bak! ḫiḫbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun? (Mülk 67/3)

¹⁴⁹ «Ol!» der. Bakara (2/117)

¹⁵⁰ Emır Sultan (ö. 833/1429): Buhārā’ da doğdu. Asıl adı Şemseddın Muhammed’ dir. 770 (1368-69) yılı civarında doğduğu rivāyet edilmektedir. Bursa’ ya Yıldırım Bayezid döneminde yerleşmiştir. Bursa’ da şöhreti çok kısa zamānda yayılan Şemseddın Muhammed, giderek şehrin en çok saygı

Yıldırım bu ma‘nadan āgāh olıcağ ikisiniñ bile katline kırk nefer ādem gönderib muķābele-i Emīr’e geldiklerinde Emīr, onların üzerlerine

¹⁵¹ *وَإِن كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَامِدُونَ* okuyub nefh idicek, ol nefes tiz te’sir-i

celālden cümlesiniñ vücūdları pejmurde ve ķadīd olub, meks-i vārtār-i ‘ankebut-i ķahre toluşdiler. Yerleri hālā “Ķadīdler Türbesi” deyü ma‘rūfdur. Ve Mevlānā Fenārī¹⁵² ol vaķtde ķazi-i Burūsa ve müftī-i sulţān olub bu hāle vāķıf olıcağ sulţān ol vaķitde Mağnisa semtinde bulunmağla aña nāme taħrīr idib tesķin-i nāire-i ġazab-i şāhī ķıldı. Ve illā sūre-i Yāsīn’de olan “aşhāb-ı ķarye” gibi ahali-i Burūsa’nıñ cümlesi helāk olurlardı.¹⁵³ [29/b]

---

gören şahsiyetlerinden biri hāline gelir. Emīr Sultan veya Emīr Seyyid adları ile anılmaya, ulema ve meşayih arasında da itibār görmeye başlar. Yıldırım Bayezid’in kızı Hundi Sultan’la evlenmiştir. Emīr Sultan’ın öldükten sonra da asırlarca Osmanlı ordusundan himmetini esirgemediğine inanılmıştır. Türk edebiyatında Emīr Sultan hakkında yazılmış birçok manzūme bulunmaktadır. Bursevī, *Tuhfe-i Atāiyye* isimli eserinde Emīr Sultan Cāmii’ni esrārlı, faziletli ve mübarek yerler zümresinden sayarak şöyle der: “Ve Bursa’da Muhammed *Buhārī* ki -Emīr Sultan-denmekle meşhurdur. Onun cāmii ve Cāmī’-i Kebīr dahī mezānn-ı envār ve mehāzīn-i esrārdandır.” Daha geniş bilgi için bk. Hüseyin Algül-Nihat Azamat, “Emīr Sultan”, *DİA*, XI, 146-148; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB. Yay., Ankara 1993, ss. 264-65; M. Cavid Baysun, “Emīr Sultan”, *İA*, IV, 261-263; Bursevī, *Tuhfe-i Atāiyye*, vr. 55^b.

¹⁵¹ (Onları helāk eden) korkunç sestem başka bir şey değildi. Birdenbire sönüverdiler. (Yāsīn 36/29)

¹⁵² Molla Fenārī ö. (834/1431): 751 (1350) yılında doğdu. Künyesi Şemseddin Muhammed b. Hāmza şeklindedir. Osmanlı Devleti’nde tasavvufa ilgi duyan ilmiyye mensūplarının önde gelenlerindedir. Fenārī, Murād Hüdāvendigār zamānında (1360-1389) kadı (ilk Osmanlı Şeyhülislāmı) olmuştur. Tasavvufi düşüncesinin şekillenmesinde Muhyiddin İbnü’l-Arabī’nin tesiri vardır. İbnü’l-Arabī’ye nisbet edilen Ekberiyeye mektebinin görüşlerini Anadolu’da temsil eden ālimler arasında yer almaktadır. Geniş bilgi için bk. Hüseyin Atay, *a.g.e.*, s.149; Mustafa Bilge, *a.g.e.*, s. 30-32, 232-241; Reşat Öngören, “Osmanlı Devleti’nin İlk Şeyhülislāmı Molla Fenārī’nin Tasavvufi Yönü”, *Türkler*, (nşr. Hasan Celal Güzel v. dğr.), Ankara 2002, XI, 114-119; İbrāhim Hakkı Aydın, “Molla Fenārī”, *DİA*, XXX, 245-246; Tahsin Görgün, “Molla Fenārī/Düşüncesi”, *DİA*, XXX, 247-248; Süleyman Ateş, *İşārī Tefsīr*, s. 222.

¹⁵³ Bu olay kaynaklarda şu şekilde anlatılmaktadır: Hundi Hatun rüyāsında gördüğü mânevî işāretler üzerine, Rumeli taraflarında seferde bulunan babasının rızāsını almadan Emīr Sultan ile evlenmiş, dönüşte durumu öğrenen padişah gazaba gelerek kızıyla damadını öldürmek üzere Süleyman Pâşā komutasında kırk kişilik bir kuvvet göndermiş, ancak Emīr Sultan’ın kerāmetiyle bunlar birer “kadīd” (kuru ceset) kesilmiştir. Bursa’nın Yıldırım semtindeki “Kaditler Mezarlığı” adının bu olaydan kaynaklandığı rivāyet edilmektedir. Bunun üzerine Molla Fenārī, Yıldırım’a, öldürülmesini emrettiği zātın Peygamber soyundan gelen bir kişi olduğunu, Anadolu’ya şimdiye kadar böyle değerli bir zātın ayak basmadığını, onun kayınpederi olmasının kendisi için bir şeref vesilesi olması gerektiğini, onu öldürmek için gönderilen adamların bir anda kadīde dönüştüğünü, ona bir daha tecavüz edilmesi hālinde bütün şehrin helāk olacağını bildiren bir mektup göndermiştir. Bk. Hüseyin Algül-Nihat Azamat, *a.g.md.*, 147.

Nazm:

Evliyāya ʔoʔunma ki āḥir

Bağrıña ʔahr-i Ḥaḫʔdan oʔ ʔoʔunur

Altıña ḥāk-i mezellet dōşenüb

Üstüñe sūre-i Yāsīn oʔunur.

Ḳāle'l-lāhu Te'ālā: ¹⁵⁴ يَعْلمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ Ya' nī Allāh Te'ālā'nıñ 'ilmi, ezeliyyāt ve ebediyyātı muḥitdir. ¹⁵⁵ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ Ya' nī ḥaḫḫıñ 'ilmi ise, Ḥaḫḫ'ıñ ta'limi ʔadardır. Pes 'ālimü'l-ğayb ve's-şehādet Ḥaḫ' dır.

¹⁵⁶ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدٌ Ya' nī Allāh Te'ālā ba'zı ḥavāşşına ba'zı ğuyūbı bildirir.

Anuñçün dimişlerdir ki: ¹⁵⁷ من قال ان نبي الله لا يعلم الغيب فقد اخطأ فيما اصاب Ḥaḫāsi budur ki, cemī'-i ğuyūbuñ 'ilmini selb itdi ve işābeti budur ki, ğayb-i muḫlaḫıñ 'ilmini Allāh Te'ālā'ya muzāf ʔıldı, fe'fhem cidden.

Ve umūr-ı müstaḫbeleniñ külliyyātı Nebīyellāh'a ma'lūm idi. Bu sebebden iḫbār eyledi ve cümlesi vāḫi'a muḫabıḫ geldi. Zīrā şādıḫ ve maşdüḫdur. Egerçi ki 'ilm-i Ḥaḫḫ'a nisbetle cemī'-i 'ālemiñ 'ilmi bir 'usfūr minḫārında ʔatre gibidir. Anuñçün buyurur: ¹⁵⁸ وَمَا أَوْتِيتُمْ مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا فَلْيَاً Ve bu ḫiḫābda Nebīyye'l-lāh dāḫil olduğı şüretde ʔillet-i 'ilmi, 'ilm-i Ḥaḫḫ'a nisbetledir. Ve illā 'ulūm-ı evvelīn ve āḫirin şofra-ı iḫātasına māḫazar, ḫuşūşā ki 'ilm-i ḫaḫā'ıḫ-i külliyye cām-ı ʔalbine şarāb-ı

¹⁵⁴ O, kulların önlerindeki ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. (Bakara 2/255)

¹⁵⁵ O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. (Bakara 2/255)

¹⁵⁶ O gaybı bilendir. Hiç kimseye gaybını bildirmez. (Cin 72/26)

¹⁵⁷ Kim, Hz. Peygamber'in gaybı bilmediğini iddiâ ederse isabet ettiği husûsta yanlış yapmış olur.

¹⁵⁸ Ve sana rûh hakkında soru soruyorlar. De ki: "Rûh, Rabbimin bileceği bir iştir. Size pek az ilim verilmiştir."(İsrâ 17/85)

şükürdür. Ve hadîşde gelür: ¹⁵⁹ لا احصى ثناء عليك انت كما اثنيت على نفسك Bunda ihâta müte‘azzir olduğuna delâlet vardır. Zîrâ ‘ilim eger kesbî ise maḥşûr ve muḥâtdır ve eger keşfî ise miḳdâr-i ḥuşûli, miḳdâr-i zuhûrî nûr-ı zâta râci‘ dir. Rütbe-i keyânde ise ihâta-i kâmile ve zuhûr-ı tām mümkün degildir. Bu cihettendir ki, ba‘zı vâridâtı nisyân ve ‘adem-i hıfz ve zabt vaḳî‘ olur. Ve ol vârid olan maḥall kâbil bulmıyacak, muzâyaḳadan geri döner ve aşlına ‘avdet ider [30/a] ki, ‘âlem-i ḡaybdir. Ve ol ḡayb fi’l-ḥaḳîḳa ol şahib-i vâridiñ bātın-ı vücûdudur. Zuhûrî ḥasebiyle zâhir ve bütünü ḥasebiyle bātın denilür, bilmeyen anı ḥâricden geldi kıyâs ider.

Nazar eyle ki, nûr-ı çeşm ‘aşabe-i mücevvefede idâ‘ olunub, oradan çeşme mutṭaşıl olur. Ve çeşm anıñla eşḳâl ve elvâni müṭâla‘a kıılır. Ḳaçan ki ol ‘aşabede ba‘zı ‘ârizâ zuhûr ide, ol nûruñ çeşme ittişâline mâni‘ olur. Ma‘ahâzâ zulmet-i ‘ârizada nûr yine ke’l-evveldir. Ḥavâşş-ı nâsda hıfz ve zabt böyle olıcaḳ, kıyâs eyle ki ‘avâm-ı nâsiñ ḥâli nicedir. Anuñçün degme rü‘yâyı seçmezler ve derece-i ḥayâlden hadd-i keşfe geçmezler. Ma‘ahâzâ zuhûrât-ı ilâhiyyeye meclâ olmaḳda cümlesi berâberdir. Bu sebedendir ki, ehl-i sülûk riyâzâtla talṭif-i vücûd iderler. Tâ ki âyînelerine envâr-i ḡayb mün‘akis olub şühûd ve ihâtaya badî ola.

Meşhûrdur ki Şeyḫ ‘Irâkî,¹⁶⁰ irâdet ile bâb-ı mürşide geldikde ol gice dörtyüz vâḳi‘a gördi. Ve cümlesin zabt eyledi, keyfiyyetini gören bilür ve bu ma‘nâda meşârib-i enbiyâ ve evliyâ tefâvüt üzerinedir. Ekmeli, Ḥatmü’l-enbiyâ ve Ḥatmü’l-

¹⁵⁹ Kendini övdüğün gibi ben seni övemem. Nesai, tatbik, 47.

¹⁶⁰ Fahreddîn-i Irâkî (ö. 688/1289): Künyesi İbrâhim b. Büzürmihr b. Abdilgaffâr-ı Hemedânî şeklindedir. *Lema’at* adlı eseriyle tanınan mutasavvıf şâirdir. Konya’da Sadreddin Konevî’nin hizmetine girmiş ve onun İbnü’l-Arabî’nin *Fusûsü’l-Hikem* ve *el-Fütühâtü’l-Mekkiyye* adlı eserini şerhettiği derslerine iştirak etmiştir. Tasavvuf târihinin en önemli eserlerinden biri olan *Lema’at*’ı burada kaleme aldı. Mevlânâ Celâleddin ve Mevlevî çevreleriyle yakın dostluklar kurdu. Kaleme aldığı *Lema’at* adlı eserden onun vahdet-i vücûd inancına gönülden bağlı bir sûfi olduğu anlaşılmaktadır. Aslen Sühreverdiyye tarikatına mensûp olmakla birlikte Kalenderî bir hayat tarzını benimseyen Fahreddîn-i Irâkî, Allah’ın cemâlinin, güzel yüzlü insanlarda temâşâ edilebileceği kanâatindedir. Bu sebeple eserlerinde özellikle aşk, âşık ve maşûk kavramları üzerinde durmuştur. Hayatı ve eserleri hk. geniş bilgi için bk. Orhan Bilgin, “Fahreddîn-i Irâkî”, *DİA*, XII, 84-86.

evliyâdır. Teemmül eyle ki, sūre-i En' am def' aten vāhideten nüzūl itmişdir. Pes, anı def' ī zabt ve hıfz ve 'ulūmını ihāta itmek ne kadar kuvvettir, idrāk oluna.

Efrād-ı ümmetden olanlar ise yalnız nazmını hıfz itmek lâzım gelse birkaç gün idmāne muhtācdır. Ve Hıtmü'l-evliyānıñ dahī hāli bu sīret üzerinedir. Zīrā def' aten vāhideten a' yān-ı şābitesiniñ cemī' -i aḥvāli ta' rif olunmuş ve ne kadar kitāb te'lif idüb her biriniñ zımnında ne denlu 'ulūm derc olunacaqdır, beyān kılınmışdır. Kütüb-i muşānefesi 'alimallāh biñ cilde bāliğ olmak gerekdir, fa' rif cidden. [30/b]

Nazm:

*Ne gelir ne geldi mişli anıñ
Devr idelden berī bu çarḥ-ı felek
Zāhiri nūr bāḫını ma' mūr
Şeyḥ olunca cihānde böyle gerek*

Nazm:

*Cihān bir cām ü Şeyḥ-i Ekber anıñ feyz-i cān-baḫşı
Bu bezme gelmiyen insān olur ḥayvān gibi vaḫşī*

*Yazılmaz levḥ-i sīmīn-i sipihre böyle bir şūret
Ne Şāvur u ne Bihzād ü ne Mānī gördi bu naḫşı*

*Yedi biñ yılda irdi menzil-i maḫşūda bu yolda
Felek altı yüze ṭoğrı sürerdi ḥaylī dem raḫşı*

*Anıñla ceng iden kāfirleriñ ḥāli yaman oldı
Anıñla şulḥ olan mü'minler oldı 'aḫıbet yaḫşı*

Bugün ferzend-i ekber dedi İsmâ'îl Haqqıya

Gezer pā-yı peder ile anuñçün 'arşı vü ferşi

Ba' de zā insānıñ ibtidā hāli taqlıddır ki āhare bilā-delīl iktidādır. Nitekim dār-ı İslām'da neşv ü nemā bulanlarıñ ekseri muqallıddır. Zīrā ebeveyne veya ehl-i beldeye tābi' lerdır ve bu maqāma işāret idüb hadi'de gelür:

¹⁶¹ كل مولود يولد على الفطرة الفخ . . . نitekim ism-i evvelde mürür eyledi. Ya' nı bir kimseniñ ebeveyni veya ehl-i beldesi ne maqūle dīn üzerine ise anlarıñ cāzibesıyla ol dīn üzerine qalır. Ve aşl ve fer' ve sıhhat ve sekamını aramaz. Huşūşā ki tariq-i sedāddan inhirāfi ziyāde ola. Ya' nı mizācına hükmi imkân gālib ve 'aqlına şehvet müstevlī olub i' tidālden meyl eyleye. Ve ba' de hāli bi-tevfīkī'l-İllāhi Te' ālā ' ilme'l-yaqīndır ki vücūd-ı Haqq'ı ve vücūb ve vücūdı ve vaḥdeti ve şifāt-ı İlāhiyye ve kemālāt-ı Rabbāniyye'yi nazār ve istidlāl ile bilmektir. Velākin bu nazardan murād eşerden müeşşire istidlāldır, yoḥsa tertīb-i muqaddemāt itmek degildir. Zīrā herkesiñ maqdūri degildir.

Pes bir kimse bir seyl-i vafır veya bir dıraht-ı [31/a] müntehāyı, eczā-yi mütevāfiri gördükde, “sübḥāne'l-İllāh” dirse ḥadd-i taqlıdden çıkar. Zīrā böyle dimekten maqşūdı Allāh Te' ālā'yı ' aczden tenzihdir ve şun' iyla kemāl-i kudretine istidlāldır.

Ve ' ilme'l-yaqīn odur ki, anda aşlā şek ve şübhe olmaya. Eger ' ālime bir mādde ızdırāb gelse aniñ ḥāline ' ilim dimezler. Anuñçün ' ilim, yaqīne muzāf oldu. Zīrā yaqīn, ' ilmiñ qalbde istikrāridir, yoḥsa nefsi-i ' ilim degildir. Anuñçün ' ilmi'l-yaqīniñ izāfetini leys esed gibi aḥz idenler ḥaṭā itdiler. Pes, aniñ izāfeti beled-i Bağdād gibi ' ammiñ ḥāşşa izāfeti qābilinden olur. Zīrā her belde Bağdād olmaduğı

¹⁶¹ Yeni doğan her çocuk (İslām) fitrat(ı) üzerine doğar. *Buhârî*, Cenâiz, 80; *Feyzü'l-Kadir*, V/33, (6356); *Câmiü's-Sağîr*, IV, s. 1338. (Yeni Asya Yay.); Bu hadıs ile ilgili bir değerlendirme için bk. *Gazâlî, Kimyâ-yı Saâdet*, I-II, ss. 30-31.

gibi her ‘ilim daḥī yaḳīn, ya‘nī rāsīḥ ve müsteḳar olmaz. Anuñçün ‘ulemā-yı rāsīḥin memdūḥ oldular. Nitekim *Kur’ān*’da gelür: ¹⁶² وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ Niçe ‘ulemā vārdır ki bir nesne üzerine ‘aḳd-i ḳalb itdikden şoñra, fesh idüb bir ğayr-ı vechle daḥī ‘aḳd-i ḳalb eyler ve evvel bildügi kendiñe cehl olur ve keşf-i za‘īf-i ḥayālī daḥī böyledir.

Anuñçün her keşfe ve her ‘ilme i‘tikād ve i‘timad yoḳdur, belki o maḳūle libāsdan ‘ārī olānñ ḥālī andan aḥsen olur. Bu cihetden vārid oldı ki:

¹⁶³ عَلَيْكُمْ بِدِينِ الْعَجَائِزِ Ya‘nī dīn-i ḳadīm ve i‘tikād-ı ‘umūm-ı nās ne üzerine ise siz daḥī ol ‘aḳd üzerine olıñız. Bu sebebden ba‘zı ümmiler ‘ulemādan āfzal geldi Ḥikāyet olunmuşdur ki: *Tefsīr-i Kebīr*¹⁶⁴ şahibi Fahre’d-dīn er-Rāzī¹⁶⁵ ki, ‘ālim-i zamānī idi ve anı ba‘zı töhmet ile pādīşāh-ı Belḥ ḥaps idüb müddet-i ṭavīle zindānde

---

¹⁶² İlimde derinliğı olanlar. (Âli İmran3/7)

¹⁶³ Acûzelerin dīnī anlayışını size tavsiye ediyorum. *Aclûnî*, II, 1774, s. 70.

¹⁶⁴ Tefsīr-i Kebīr (Mefâtiḥü’l-Ġayb): İmām Râzî’nin en önemli eseridir. Tefsīr, müellifin ölümünden sonra İbnu’l-Huî ve Suyûti tarafından toplanıp düzenlenmiştir. Bu eser şimdiki kadar *Kur’ān* üzerine yazılmış en önemli kelâmî tefsīrdir. 23 cild hâlinde Türkçe’ye çevrilmiştir. (trc., S. Yıldırım, L. Cebeci, S. Kılıç, S. Doğru), Akçağ Yay., Ankara 1988-1995. Bu eserle ilgili geniş bilgi için bk. Abdülhakim Yüce, *Râzî’nin Tefsīrinde Tasavvuf*, (yayımlanmış Doktora Tezi) Çağlayan Yay., İzmir 1999; Hidâyet Işık, *Dinler Târihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri*, (SÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1998, ss. 52-55; Seyyid Hüseyin Nasr, “Fahreddin Râzî”, *İslâm Düşüncesi Târihi*, II, (çev. Burhan Köroğlu, Editör M. M. Şerif-Mustafa Armağan), İnsan Yay., İstanbul 1990, II, ss. 276-277; Bursevî, *Ferahu’r-Rûh*, (Mustafa Utku neşri), I, 382-383.

¹⁶⁵ Fahreddin-i Râzî (ö. 606/1210): Künyesi Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Farüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî şeklindedir. Kelâm, felsefe, tefsīr ve usûl-i fıkıh alanındaki çalışmalarıyla tanınan Eş’arî alimidir. Düşünceleri ve eserleriyle 12. yüzyılın müceddidi kabul edilen Fahreddin-i Râzî, bilim ve dīnî hükümleri birbirine yaklaştırarak, bu konuda kendine has bir metod geliştirmiştir. Eserleri ile İslâm düşünce târihinde derin izler bırakan Râzî, 543/1149 târihinde İran sınırları içindeki Rey şehrinde doğdu. İlk derslerini babasından aldı. Doğduğu şehirde ve Mergan’da devrin meşhur hocalarından dersler aldı. Belli bir olgunluğa geldiğine kanâat getirince Harezme Mutezilîlerle tartışmaya gitti. Ardından Buhârâ, Semerkand ve Gazne’de bulundu. Sonra Herat’a yerleşti. Burada kendisine tahsis edilen medresede dersler verdi. Keramîlerle giriştiği bir tartışma yüzünden, onların teşviki ile 1209 yılında zehirlenerek öldürüldü. Bilgi probleminde ve akıl yürütmede akli sebep, bilgiyi onun sonucu olarak görmediği gibi, aklın, bilginin kaynağı olduğu görüşünü de reddeder. Ona göre Allah akletmeyi yaratır ve bilgi onu zorunlu olarak izler. Bursevî, Râzî hakkında “Âlim-i ehl-i zamānîhî iken Necmeddîn Daye yüzünden mülzem olıcak insaf edip şeyhin emriyle halvetine nüzûl etti, feemmâ ulûm-i resmîye efkârı onu alıp ve halvette karâr-dâde olamayıp âhir oradan çıktı ve kendi murâdı üzerine gitti. Ve ilâ-hâze’l-ân dillerde dâstân olup ba‘zı ahvali söylenir” (*Kitâbü’n-Neḥîce*, II, 398). Hayatı, düşüncesi ve eserleri hk. Geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, *DİA*, XII, 89-94; J. H. Kramers, “Râzî”, *İA*, IX, 645-646; Seyyid Hüseyin Nasr, *a.g.e.*, II, ss. 267-285; Hidâyet Işık, *a.g.e.*, ss. 14-62; Bursevî, *Ferahu’r-Rûh*, (Mustafa Utku neşri), I, 382.

kaldu. Ve mağrūr ve müdde‘ī olmağla ‘ ilim yüzünden hūlāşa bir çāre bulmadi. Āhır gicesindeki şabāhı anı katl itseleler gerek idi, ol gice iğtisāl ve tāib ü müstağfir olub “Yā Rabbe’l-‘ālemīn! Cümle kıllarıñ ve cariyeleriñ a‘lā ve ednā dīnū’l-ḥande ne i‘tikād üzerine iseler ben daḥī ‘ilmimi şöyle koyub elān anlarıñ i‘tikādleri üzerineyim” [31/b] deyüb levḥ-i dili naqş-i taşavvurātdan sāde ve ‘ulūm-ı nazariyyeden tahliye idüb irtesi ‘afv olundu.

Ve ekşer mütekellimīn, huşūşā Muḥammed Şehristānī¹⁶⁶ evāḥir-i a‘marde maḳām-ı ‘aczdā qarār idüb inşāf itdiler ve reīsü’l-eṭibbāi’l-İslāmiyye Ebū ‘Alī Sīnā’dan¹⁶⁷ daḥī menḳūldir ki dimişdir: ¹⁶⁸ وليس له حاصل سوى علمه انه ما علم Ve yine anıñ

kelimāt-ı maḳbūlesindendir ki gelür:

---

¹⁶⁶ Ebū’l-Feth Muhammed b. Ebi’l-Kasım Abdülkerīm b. Ebū Bekir Ahmed Şehristānī (ö. 548/1153): Ortaçağ İslām dünyāsının en büyük din târihçisi olup, 469 (1076) yılında Horasan’ın kuzey sınırında bulunan Şehristān’da doğmuştur. Kırklı yaşlarında iken Nizāmiye Medresesi’nde müderris olmuş ve burada vermiş olduğu vaazlar sāyesinde halkın takdīrini kazanmıştır. Dinler ve mezhepler târihi bakımından ortaçağ İslām dünyāsının en nitelikli eserlerinden biri olan *el-Milel ve’n-Nihal* isimli eseri kendisine şöhet kazandırmıştır. Geniş bigi için bk. Muhammed Tancī, “Şehristānī”, *İA*, XI, 393-396; Yusuf Ziya YÖRÜKAN, *Ebū’l-Feth Şehristani: “Milel ve Nihal” Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, (Notlarla Yayına Hazırlayan: Murat MEMİŞ) Kültür B. Yay, Ankara 2002. (XVII+257 s.); Aygün Akyol, *Müsaraatü’l-Felâsife’ye Göre Şehristānī’nin Felsefi Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi AÜSBE), Ankara 2003, ss. 6-13.

¹⁶⁷ İbn Sīnâ (ö.428/1037): İslām Meşşâi okulunun en büyük sistemci filozofu, ortaçağ tıbbının önde gelen temsilcisidir. Batı orta çağında Avicenna diye tanınmıştı; yakın zamānlarda batılılar da İbn Sīnâ adını kullanmağa başladılar. Dünyadaki bütün ilim erbabı tarafından, dünyanın gelmiş geçmiş en büyük âlimlerinden biri olarak kabûl edilen büyük İslām âlimi ve filozofu İbn Sīnâ, tahminen 981 târihinde Buhârâ’nın Efşene Köyü’nde doğdu. Belh’li olan babası Abdullah, Samanoğulları (Samani) hükümdarı Nuh b. Mansur zamânında başşehirleri olan Buhârâ’ya gelerek buraya yerleşti. Abdullah İsmâilî’lerle temasa geçerek onların da etkisiyle evini felsefe, geometri ve matematik ile ilgili konuların tartışıldığı bir mekân hâline getirdi. İbn Sīnâ böyle bir ortamda büyüdü. Orta çağların felsefi düşünce târihinde birçok bakımdan benzeri olmayan bir şahsiyettir. Büyük İslām filozofları arasında Gazâlî, Fahreddîn er-Râzî ve diğelerinin hücumlarına rağmen asırlarca İslām felsefesi geleneğine hakim olmuş son derece tafsilâtlı ve mükemmel bir felsefe sistemi kuran tek kişi odur. Felsefe, mantık, ilâhîyat, tıp ve diğelerle ilgili olarak yüzlerle ifâde edilen eserleri vardır. Hayatı, eserleri ve düşüncesi hakkında daha geniş bilgi için bk. Fazlur Rahman, “İbn Sīnâ”, *İslām Düşüncesi Târihi*, II, (çev. Osman Bilen, Editör M. M. Şerif), İnsan Yay., İstanbul 1990, II, ss. 99-125; Hilmi Ziya Ülken, “İbn Sīnâ”, *İA*, V/11, ss. 807-824; Ömer Mahir Alper, “İbn Sīnâ”, *DİA*, XX, 319-322; Ali Durusoy, “İbn Sīnâ/ felsefesi”, *DİA*, XX, 322-331; Arslan Terzioğlu, “İbn Sīnâ/tıp”, *DİA*, XX, 331-336; Alper, “İbn Sīnâ/eserleri”, *DİA*, XX, 337-345; Bekir Karlağa, “İbn Sīnâ/etkileri”, *DİA*, XX, 345-353; Tahsin Görgün, “İbn Sīnâ/literatür”, *DİA*, XX, 353-358; Necip Taylan, *a.g.e.*, ss. 202-223; İbn Sīnâ’nın tasavvufla alâkası konusunda yapılmış çalışmaları ile İbn Sīnâ’nın tasavvufla ilgili eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Dilâver Gürer, “Sûfi İbn Sīnâ (ö. 428/1037) ve Makamâtü’l-Ârifin’i”, *Tasavvuf Dergisi*, S. 6, Ankara 2001, ss. 119-158.

اعتصام الوری بمغفرتک عجز الواصفون عن صفتک تب علينا فاننا بشر ما عرفناک حق معرفتک¹⁶⁹

Nazm:

Nedendir bu inildi oğ ucundan yaya şorsunlar

Cihānda ağladan yoğsuli kimdir bāya şorsunlar

Bilenler söylemezler bilmeyenler yā neden söyler

Şehirde varsa bir ‘ālim ü dānāya şorsunlar

Neden girdābe düşdi zevrağ-ı dil bağr-i ‘ilm içre

Anı ‘ayne’l-yağın ehli olan deryāya şorsunlar

Cehālet bir marazdır kim eṭibbā andan ‘ācizdir

‘İlācın belki Loğmān-ı Hekīm āsāya şorsunlar

Niçün hāmūş olur bülbül zemistān iricek āğır

Neden söyler zebāni ṭūṭi-i güyāya şorsunlar

Nedir şol kimiyā vü simiyā dedikleri halkıñ

Yüzünden bellüdür bir şāhib-i simāya şorsunlar

Cihān emn ü emān olsa gerek dirler dem-i āğır

Anıñ sırrını ey Hağğī Receb Pāşā’ya şorsunlar

---

¹⁶⁸ Sonuçta “bir şey bilmediği” dışında herhangi bir bilgi elde etmez.

¹⁶⁹ İnsanların kurtuluşu, ancak senin mağfiretinle mümkündür. Vasfedenler seni tavsif etmekten âcizdir. Tövbemizi kabûl buyur. Beşeriz biz, seni gereği gibi tanıyamadık. Bu söz ile ilgili bir yorum için bk. Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Şerhi*, I, 124.

Ve zıkr olunan ‘ilmde çok kimseler dālalete düşmüş ve da‘vayı ucundan başına hengāmeler uçmuşdur. Ve buradandır ki t̄a’ife-i şūfiyye tecellī ‘ilmī dirler. Velākin bu mertebeniñ şāhibī ‘ilm-i mücerred ile sāhib-i irşād olmaz.

Elhāşıl, ‘ilmi eger kesbī olub aḥkām ve şerai‘e te‘alluḥ iderse andan hişşemend olanlar cehl-i şerī‘ atden ḥalāş olurlar. Ve eger keşfī olub ma‘ārif-i İlāhiyyeye dā’ir ise andan behre-mend [32/a] olanlar cehl-i t̄arīḳatdan necāt bulurlar. Velākin ikisiniñ daḥī tām irşādi degildir. Zīrā evvelkiniñ irşādi zāhir-i şerī‘ate ve ikinciniñ daḥī zāhir-i t̄arīḳatadır. Şol vecheden ki ‘ilim mertebesidir ve ‘ayn olmadıkça irşād mümkün degildir. Zīrā fi’l-cümle a‘mā gibidir ve a‘māniñ sözüne uyub sālīk olan kimse āḥir, bir çāhde ser-nigūn olur. Nazār eyle, t̄arīḳ-i ḥacda ve ḡayride ehl-i tecrübe olanları delīl ittiḥāz iderler. Muṭlaḳā ta‘rīf-i ‘aḳliyye iltifāt itmezler, hattā zamān-i risāletde daḥī vaḳt-i esfārda bir piş-rev ta‘yīn olunurdi. Zīrā, *Ḳur’ān*’da gelür: ¹⁷⁰ وَمَا أَدْرَى مَا يَفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ إِنْ أَتَيْتُمْ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ

bilmek muḳtezā-yı nübüvvetden degildir. Pes vaḡy ve ta‘rīf-i ilāhī olmaduḡı mevāzi‘da re‘y ve delīl ile ‘amel olunur. Velākin mu‘cize muḳtezā-yı nübüvvettendir. Zīrā te‘yīd içündür ki ser-keşān-i dehr anıñla ser-fürū iderler. Ve kār-ı teblīḡ tamām olur. Kerāmet-i evliyā ise böyle degildir. Zīrā evliyā aḡhab-ı da‘vet degildir, belki ihtiyārla mübāya‘a idenleri irşād ider ve bunlar tebsīr-i ilāhī ile Ḥüsni ḡātımelerin bulurlar. Fe-emmā ḡalḳdan ketm iderler. Zīrā i‘lāma zārūret yoḡdur. Enbiyā ise böyle degillerdir. Belki ba‘zı umūr-ı ḡafiyeye-i nefsiyyeyi li-ecli’z-zārūre ḳavimlerine izḡār ve ifşā iderler. Ve bu ḡuşuşda t̄araf-ı Ḥaḳ’dan me’zūnlardır. Ve hiçbir nesne ile iftiḡār itmezler. Belki ¹⁷¹ قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا mücebince fazl ve raḡmet-i Ḥaḳḳ’a nazār iderler. Ve belki fazl ve raḡmet içinde Mufazzıl ve Raḡīm’i müşāhede ḳılurlar ve anıñla evḳātı ḡoş olur. Ve ḡadīşde gelür:

¹⁷⁰ De ki: “Ben türedi bir peygamber deḡilim. Bana ve size ne yapılacaḡını da bilmem. Ben sādece bana vahyedilene uyarım. Ben sādece apaḳık bir uyarıcıyım.” (Aḡkāf 46/9)

¹⁷¹ De ki: “Ancak Allah’ın lütuf ve raḡmetiyle, yalnız bunlarla sevinsinler. (Yūnus 10/58)

¹⁷² انا سيد ولد آدم ولا فخر Veled-i âdemden murâd bi-ḥasebi'l-‘örf nev‘-i insândır.

Pes, nev‘-i insândan ‘ilim ve ma‘rifet ve kemâlâtda efdal olıcaḡ melâikeden vesâ’irden daḡı eşref olur ve fâhri ‘ubûdiyyet ile olur. Zîrâ, [32/b] ‘ubûdiyyet mertebe-i ḡalk ve Rubûbiyyet mertebe-i Ḥaḡ’dır. Ve *Ḳur’ân*’da gelür:

¹⁷³ وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ Ya‘nî Rasûlullâh’ın (s. a. v.) bir ismi daḡı ‘Abdullâh’dırki

‘indallâh eşref-i esmâdır. Ve *Ḳur’ân*’da gelür:

¹⁷⁴ يَا عِٰهْلِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتَى الرَّحْمَنِ عَبْدًا Ya‘nî ehl-i semâ ve ehl-i arz ve belki

cümle-i eşyâ ‘ubûdiyyet ile muttaşıfdir. Velâkin Rasûlullâh’ın ‘ubûdiyyeti cümleden ekmeldir. Şol cihetden ki a‘rifdir. Zîrâ ‘ubûdiyyetinde kemâli ma‘rifeti miḡdârîdir, ma‘rifeti ise etemdir.

Ve Ḥatmü’l-evliyâ daḡı böyledir. Anuñcün ‘aşrında ve sâ’ir a‘şârda anıñ fevḡında zevḡ-i ‘ubûdiyyet-i zâik yoḡdur. Zîrâ meşhed-i ekber ve vâriş-i ekmeldir. Ve vârişin kemâli mevrûş minh kemâline tabi‘dir. Pes, her kim ki ekmelü’l-isti‘dâd ola metbû‘ın ‘ilim ve ‘ameli aña ekmeliyyet ile intikâl ider. Kâmil ve nâḡışın daḡı ḡâli ona göredir. Pes, sa‘âdet ol kimseye ki kendi vücûdunuñ zulmetini nûr-ı vücûd-ı Ḥaḡḡ’la izâle eyleye ve sünen-i lâyiḡa-i nebevîyye ile ‘amel idüb nûr ‘alâ nûr ola.

Ve ba‘de, bi-iznillâhi Te‘âlâ ḡaşıl olan “‘ayne’l-yaḡîn”dir ki ‘ilme muḡârin olan mükâşefe ve müşâhede ve mu‘âyenedir. Bu şüretde gözlüye gizlu ḡalmaz ve ‘ayne’l-yaḡîn ehli bir daḡı a‘mâ olmaz ve ‘ilme muḡârin didüğümüz budur ki, ‘aynıñ aşlî ‘ilimdir. Ya‘nî evvel ‘ilimle bilinur ve ba‘de ol ‘ilme muvâfiḡ olan vechle ‘aynle görünür. Pes, ‘ilim mertebe-i îmân ve ‘ayn mertebe-i iḡsândır ve iḡsânın aşlı îmândır ki iḡsân anın evşâfindan bir vaşf-ı zâidîdir. Ve eger ‘ayn ve iḡsân mertebe-i

¹⁷² Fahr olmasın ben Âdem oğullarının seyyidiyim. *Aclûnî*, I, 616, s. 203.

¹⁷³ Allah’ın kulu (Muhammed), O’na ibâdet etmek için kalktığında... (Cin 72/19).

¹⁷⁴ Göklerdeki ve yerdeki herkes Rahmân’a kul olarak gelecektir. (Meryem 19/93).

‘ilim ve ĩmāna muvāfiķ gelmese ona ‘ilim ve ĩmān dimezler. Zĩrā aşl ve fer‘ biri birine muţābıķ gelmez. Meşelā bir ādam Kā‘be’ye bir vechle ĩmān ve ‘ilim üzerine olmak gerekdir ki varūb müşāhede itdıkde ĥilāfi çıķmaya, belki bilub ve ĩmān geturdugi [33/a] şūret üzerine bula. Bu cihetden vācibdir ki, mü’men bih olan umūra kemā yenbeđi ‘ilim ve ĩmān üzerine ola. Zĩrā āhirete maĥcūb giderse orada müftazıķ olur ve bundandır ki yevm-i kıyāmetde her ŧā’ıfeye Haķ Te‘ālā i‘tikādleri şūretinde tecellĩ idūb şuver-i muĥtelıfeye teĥavvūlitse gerekdir. Nitekim ĥadış-i şaĥıĥ’de mübeyyendir.

Tefekkür eyle, enbiyā ve kümmel-i evliyānıñ aĥvālinĩ ki anlara bu taĥavvūl yoķdur. Zĩrā anlar dūnyāda vech-i ‘āmm ile bilmişler ve ol vechle ĩmān getürmüşler ve aña göre müşāhede bulmuşlardır. Pes, Haķ daĥĩ vech-i muţlaķādan tecellĩ ider. Ya‘nĩ bir vechle ider ki cemĩ‘-i esmānıñ tecelliyātını cāmi‘ ve ĥaķā’ıķına vāsi‘dir ve bu mertebe şol ĥulle-i cennete beñzer ki, gül-i şad-berg gibi ķāt ķāt ve her ķatı bir dürlü renk üzerinedir ki yetmiş ķāt ve yetmiş levndir. Ve bir ceybden telebbūs olunur. Ya‘nĩ ol yetmiş renk olan ķāt ķāt ĥulleniñ yaķası birdir. Ve elvān-ı muĥtelife gösterir ve lābise şeķalet olmaz. Zĩrā dūnyā libāsĩ gibi keşif degildir. İşte mü’min-i ķarındaş bu temşili bir ĥoş fehm itdiñ ise sa‘y eyle ki vech-i külliden teveccūh idesin ve ‘ālem-i ıtlāķ yoluna gidesin ve illā Kā‘be dirken Türkistān’a çıķarsın.

Nazm:

Her kimiñ kim ola virdi dā’imā Allāh hū

Bu iki yüzden irişür ol bire va’llāhĩ o

Ger şalāt-ı şemme vechullāhi isterseñ kıyām

Beş vaķitde vechiñi ĥūn-ı cigerle var yū

Bedr olunca māhī seyr eyle felek çarhında kim

Mihr-i ‘ālem-tābla baq nice olur rû-be-rû

Hzret-i kevnîyyeden çık ‘ālem-i kudse eriş

Açıla tā kim saña Allāh’dan kutlu kapu

Çün ‘ālem çekdi serin eflāke toğri Haqqıyā

Bāb-ı Haq’da perde-veş her kim ki itdi ser-fürû

[33/b] Ve bunda dağī ‘ayn, yaqīne muzāf oldı. Zīrā bu mertebeniñ dağī rusūhi vardır. Meşelā bir kimse bir sā‘at yerden bir şehri görür, velākin şehir ucuna gelmedikçe müşāhedesi tamām olmaz. Şöyle ki eger oradan dönüb vārub gayre ben şehri gördüm deyü haber virse haberi nāqış olur. Pes, müşāhede tefāvüt üzerinedir. Ceħd eyle ki tabaqa-i ‘ulyāya iresin. Nazār eyle ki bir yerden pādīşāh-ı vaqt veya vükelā-yi ‘aşrdan biri alay ile giderken herkes seyrāna çıkar ve her kimiñ ki dīdesinde ‘illet yok ve reh-güzāra dağī qarībdir anıñ müşāhedesi etemm olur.

Elhāşıl her iki gözlü bir degildir ve gāh olur ki ‘illet-i çeşmden nāşī meşhūdı, vāqı‘a muhālif hey’et ile görür. Nitekim keşf-i hayālî ehliniñ hālidir. Pes, şol keşf ki dīde-i hayāl ile degildir, belki ‘ayn-i başiret iledir. Anda haṭā olmaz ve hū‘ābda rü’yet ile insilāhde olan rü’yetiñ meyānında fark vardır. Hattā ehl-i insilāhıñ, insilāhla vudūsi müntakız olmaz. Egerçi ‘ālem-i hisden gaybūbet itmişdir. Zīrā hużūr-ı tāmıdır. Ehl-i hū‘āb ise böyle degildir. Fe-emmā Rasūlullāh’ıñ ki (s. a. v.) menāmla vudūsi müntakız olmāmağ, anıñ haşāişinden idi. Zīrā ‘ayn-ı kalbi ziyāde bī-dār idi. Binā’en ‘alā hāzā menāmı yaqaza hükümünde oldı. Kümmel-i ümmetde bu ma‘nā i‘tibār olunmadı. Egerçi ki anlarıñ dağī başiretleri yaqaza üzerinedir. Tā ki aşl ile fer‘ müstevī olmaya.

Nazm:

Kevkeb-i seyyār cüz 'î ebr ile bulur hicāb,

Degme ebr ile velî hurşid itmez ihticāb

Ve *Kur'ân*'da gelir: ¹⁷⁵ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا bu 'ilimden murād 'ilm-i haḳā'ıdır ki vahiy ve keşfle hāşıldır yoḥsa 'ilm-i aḥkām degildir. Zīrā aḥkāmın ziyādeliginde 'ibadu'l-lāha ḥarec vardır. [34/a] Anuñcün ḥadīşde gelir: ¹⁷⁶ اتركونى ماتركتم Ya'ni ben size bir nesneden iḥbār itmedikçe su'āl itmeñuz. Zīrā belki su'ālınız emr-i cedīdın nüzülüne müeddī ola. Bu şüretde aḥkām-ı İlähiyye mütekeşşir olub benî-isrâil ḥālî gibî ısr hāşıl olur. Çünkü: ¹⁷⁷ رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا mücebince du'ā müstecābdır. Pes, ḡayr-î vechle ḳar'-ı bâb itmeñuz buradandır ki, evrād-ı şuyūḥ ve ehl-i irādet *Kur'ân* ve ḥadīşden müstenbaḥ gerekdir ki iḥtirā' la olan her evrād merdūddur. Zīrā, ḥayvân-ı za'ife taḥmîl-i eşkal-i keşire gibidir. Ve ba'zı evrād ki nuşuşdan cem' olunmuşdur; *Hizbü'l-baḥr* ve *Vird-i Şeyḫ Vefā*¹⁷⁸ ve *Vird-i Seyyid Yahyâ*¹⁷⁹ ve emşâli gibi.

¹⁷⁵ “Rabbim! İlmimi arttır.” (Tâhâ 20/114)

¹⁷⁶ Ben sizi bıraktıkça siz de beni (kendi hâlime) bırakınız. *Aclûnî*, I, 417.

¹⁷⁷ Ey Rabbimiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır bir yük yükleme. (Bakara 2/286)

¹⁷⁸ Şeyh Vefâ (ö. 896/1491) : Konyalı Şeyh Musluhiddin Mustafa, Bursa'da medfun Abdullatif Kudsi'nin halîfesi olup zâhir ve batın ilimlerini hazmetmişti. Üç dilde ârifâne şiirler yazmış, birkaç eser telif etmiş ve İstanbul'da kendi adıyla anılan Vefâ semtinde gömülmüştür. Vird-i Şeyh Vefâ kendisine isnad edilen bir virdir. Bursevî, *Tuhfe-i Vesimiyye*'de bu virdin işâret-i nebevîye ile kaleme alındığını, terkîb ve lafızlarının da kitâb ve sünnetten alındığını beyân eder. Bk. Reşat Öngören, “Musluhiddin Mustafa”, *DİA*, XXXI, 269-271; a.mlf., *Fatih Devrinde Belli Başlı Tarikatler ve Zeyniyye*, (Yüksek Lisans Tezi MÜSBE), İstanbul 1990, ss. 93-114; a.mlf., *Osmanlılarda Tasavvuf*, s. 186, 188, 194-197; Nazif Şahinoğlu, “Vefâ/Şeyh Vefâ”, *İA*, XIII, 254; a.mlf., “Vird”, *İA*, 318-320; Câmî, *Nefâhat*, ss. 683-686; Bursevî, *Tuhfe-i Vesimiyye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi Bl. Nr. 2260, vr, 69^b; Şeyda Öztürk, *a.g.e.*, s. 184;

¹⁷⁹ Halvetiyye tarikatının ikinci piri olarak kabûl edilen Yahyâ-yı Şirvânî'ye (ö. 868/1463) âit “*Vird-i Settâr*” isimli eserdir. Hz. Şirvânî'nin tertibi olan bu eser, Halvetiyye şübelerinin hepsinde çok önemsenen 104 kitabın özeti olduğu ifâde edilmekte ve zikir esnasında okunmaktadır. “*Vird-i Yahyâ*” ya da “*Evrâd-ı Şerîf*” diye de bilinmektedir. Bk. Câmî, *Nefâhat*, ss. 700-702; Reşat Öngören, *a.g.e.*, s. 32, 39; Hatice Karaçam, *Derviş Ömer Fuâdî Efendi'nin “Şerh-i Vird-i Settâr” Adlı Eseri ve Tasavvufî Görüşleri, (İnceleme-Metin)*, (yayımlanmamış, Yüksek Lisans Tezi DEÜSBE), İzmir, 2006, ss. 16-17.

Bunlar muhdeṣāt maḳūlesinden degildir. Belki cem‘ī muhdeṣdir ve anıñ zararı yokdur.

Ve ḥadīṣde gelür ki: ¹⁸⁰ من استوى يوماه فهو مغبون Ya‘nī ‘ārifiñ her gün ve belki her sā‘at ve belki her nefes teraḳḳīsī gerekdir. Zīrā ¹⁸¹ وَأَنَّ إِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى mücebince maḳāmāt tamām olsa ve derecāt nihāyet bulsa daḥī seyr-i fillāha ğayet yokdur. Ve illā ‘ilm-i Ḥaḳ müntehī olmaḳ lāzım gelür. Zāt ve şıfāt ve ef‘āl-i Ḥaḳḳ’a ise intihā yokdur. ¹⁸² وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ Ve *Mesnevī*’de gelür:

Ey birāder bī-nihāyet dergehist

Her kucā ki mi-resi billāh māyist ¹⁸³

Ve ‘ilim ile ‘ayniñ meyanında fark olduğu gibi ‘ayn ile ‘an arasında daḥī vardır. Pes, teraḳḳī ‘ilimden ‘ayna ve ‘ayndan ‘ayna ve Ḥaḳḳ’adır. Mervīdir ki bir kerre Rasūlullāh (a. s. v.) yigirmi kerre besmele kıraet itdiler. Pes, eger her kerre bir ma‘nā-yı cedīd ḥāşıl olmasa tekrār lāzım gelür ve tecellīde tekrār olmaz. Ve bir gice iki rek‘at namāzla kıyām idüb şabāḥa dek,

¹⁸⁴ إِنَّ تَعَدَّبْتَهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

merraten ba‘de uḥrā terdīd eylediler. Bunuñ [34/b] daḥī evvelki gibi sırrı vārdır ki, her kerrede bir ḳavmī ve ol ḳavmiñ bir dürlü günāhını istiḥzār itmişlerdir. Aḳvāma ise nihāyet olduğu şüretde şağāir ve kebāire nihāyet olur mī? Pes, āyet-i mezkūre niçe bin kerre tekrār olursa vechī vārdır. Ve āyetiñ ma‘nāsı budur ki: “Eger sen anlara

¹⁸⁰ İki günü eşit olan ziyādadır. *Aclūnī*, II, 2405, s.180, 305.

¹⁸¹ Ve şüpheşiz en son varış Rabbinedir. (Necm 53/42)

¹⁸² Allah her şeyi ihāta eden ve her şeyi bilendir. (Bakara 2/247)

¹⁸³ Ey kardeş! Sonsuz dergah vardır, her nereye varırsan billāhi...

¹⁸⁴ “Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan, yine şüphe yok ki sen mutlak güç sâhibisin, hüküm ve hikmet sâhibisin.” (Maide 5/118)

‘azāb iderseñ anlar seniñ kullarıñdır.” Ya‘nî kullarıña ‘azāb itmiş olursın; ğayriye degil. Şuçları olduğı şüretde zāhirdir. Zīrā istiḥkākıdır, olmaduğı şüretde daḥī ‘inde’l-eş‘ ariyye berī’ olana ĩlām cāizdir. Nitekim ba‘zı ḥavāşş dünyāda maḥz-ı derecāt için mübtelā oldiler. Ḥazret-i Yaḥyā (a. s.) gibi ki ḥaḳḳında ¹⁸⁵ ما هم بمعصية vārid oldī. Ya‘nî fi‘l-ī ma‘şiyet degil, ḳaşdi bile vāḳı‘ degil iken ser-i mübāreki ḳat‘ olunüb bir zāniyyeye hediyye gönderildī. Ve ol vaḳitde melāike muṭṭali‘ olub sūzān ve giryān oldiler. Ve *Muḥammediyye* (de) gelür ki:

Feriştehler didi yā Rab ne idi şuçı Yaḥyā’nnī

Didi Yaḥyā beni sevdi sevenler böyle bulur ḥāl

Velākin bu ibtilā dünyādadır, āḥiretde ta‘zīb yoḳdur. Meger ki taḥlīş-i cevher için ba‘zı ‘avām-ı mü‘minine ola. Pes, ‘inde’l-‘aḳl bir kimse ‘abdine bilā-sebeb ta‘zīb itmek mücevvezdir. Velākin bilā-fāide vāḳı‘ oldüğü yoḳdur. Zīrā her mucvez vāḳı‘ degildir. İnfāz-ı va‘īd ḥaḳḳında bile ekāmil-i nās ḥilāfına zāhib olmuşlardır. Zīrā kerīmiñ ḥāli odur ki, taḥvīf itdüğü nesneyi tenciz itmez. Zīrā ‘abde anda necāt ve fāide vārdır. Fe-emmā va‘d böyle degildir. Ya‘nî her va‘d olunan nesne bi-ḥükmi’l-kerem müneccezdir. Emmā her va‘īd böyle degildir, belki ba‘zanda ḥulf vārdır ve *Ḳur‘ān*’da : ¹⁸⁶ رَبَّنَا وَأَتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَىٰ رُسُلِكَ Deyü du‘ā itdikleri ḥulfü’l-va‘d tevehhümünden degildir. Belki ol [35/a] mev‘ūde ziyāde raġbetlerindedir. Nitekim enbiyā daḥī buyurdılar: ¹⁸⁷ مَتَىٰ نَصُرُ اللَّهَ Ya‘nî mev‘ūd olān nuşretiñ vuḳū‘unda şüpheleri yoġidi. Velākin raġbetlerinden isti‘cāl iderlerdi. Ve

¹⁸⁵ O herhangi bir günaha yeltenmedi.

¹⁸⁶ Rabbimiz! Peygamberlerin aracılığı ile bize vadettiklerini ver bize. (Âli İmran 3/194)

¹⁸⁷ Allah’ın yardımı ne zamân! dediler. (Bakara 2/217)

şartıyye-i sâniyyeniñ ma‘nâsı budur ki ve eger ânlara mağfiret iderseñ, ya‘nî tevfiķ-i tevbe ile, zîrâ şirkiñ ‘adem-i mağfireti menşûşdur. Nitekim gelür:

188 إِنَّ اللَّهَ لَا يُغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ

Pes, sen emrinde ğālib ve hükümünde müstaķill ve murādıñ üzerine müstevlîsin ve tevfiķde daķı ve hikmet-i bedi‘ añ vardır. Pes, kimse saña i‘tiraza veya ta‘ķib-i hüküm itmege ķādir degildir. Ve bundandır ki Rasûlullāh (s. a. v.) eger feth-i Mekke’de ve eger ğayrîde ba‘zı müşrikine müsā‘ade itdi ve haķlarında şefā‘at ķabûl eyledi ve şefā‘ate terğib iderdi. Zîrâ ol ma‘fûvv olanlarıñ kiminiñ kendi ve kiminiñ daķı zürriyyetinden niķe kimseler kemer-bend-i İslām olsalar gerek idi. Ve burāniñ mülhaķātındandır ki, Ebû Cehl’i¹⁸⁹ ve Esîd dedikleri kimseyi cennetde gördiler. Maķşûd ise anlarıñ kendileri degil belki, Ebû Cehl’iñ oĝli ‘İkrime¹⁹⁰ ve Esîd’iñ oĝlu ‘Attāb¹⁹¹ idi ki, bunlar dāire-i İslām’a dāhil oldılar ve pederleri şirk üzerine maķbûz olub sicnü’l-İllāh olan cehennemde maķbûs ķaldılar. Ve hadîşde gelür ki:

¹⁸⁸ Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla baĝışlamaz. (Nisa 4/48)

¹⁸⁹ Ebû Cehil (2/624): Peygamber Efendimiz (s.a.v.) ve Müslümanların azılı düşmanlarındandır. Resulullāh tarafından “bu ümmetin firavunu” olarak vâsıflandırılmıştır. Asıl ismi Amr’dır. İslām’ın doğuşundan sonra, yaptığı büyük düşmanlıktan dolayı, “cehâletin babası” anlamına gelen “Ebû Cehil” künyesi bizzat Peygamber Efendimiz tarafından kendisine verilmiştir. Ebû’l-Hakem yerine, bu sıfat ve künye ile İslām târihine geçmiştir. Her türlü düşmanlıktan çekinmemiş, Peygamber Efendimize yaptığı saldırı ve hakaretlerinden birinin sonrasında hem kafası yarılmış, hem de Hz. Hamza’nın Müslüman olmasına sebep olmuştur. Hicret gecesi Peygamber Efendimizin öldürülmesi planı kendisi tarafından tertiplenmiştir. Bedir Savaşı’nın harcamalarının büyük ekseriyetini kendisi karşılamış ve bu savaşa katılmıştır. Bk. Mehmet Ali Kapar, “Ebû Cehil”, *DİA*, X, 117-118.

¹⁹⁰ İkrime b. Ebû Cehil (ö. 13/634): Hicretten 47 veya 49 yıl önce doğdu. İslām’ın en büyük ve en azılı düşmanı olan Ebû Cehil’in oĝludur. Müslüman olmadan evvel savaşlara katılıp, müslümanlara karşı her türlü mücadeleyi vermiştir. Mekke’nin fethini müteakiben umûmi af ilan edilmiş olmasına rağmen, affın dışında bırakılan az sayıdaki kişilerden biridir. Fetihden sonra öldürülme korkusuyla Mekke’den kaçmıştır. Yemen’de bulunurken hanımının girişimiyle affedilmiş ve Medine’ye gelerek müslüman olmuştur. Medine’ye giderek İslāmî faaliyetlere katıldı. Bk. Abdullah Aydınli, “İkrime b. Ebû Cehil”, *DİA*, XXII, 42-43.

¹⁹¹ Attāb b. Esîd (ö. 13/634): Hicretten on üç yıl önce Mekke’de doğdu. Mekke’nin fethedildiĝi gün (17 Ramazan 8/8 Ocak 630) müslüman oldu. Hz. Peygamber Hüneyn Seferi’ne çıkacaĝı esnada onu Mekke vâlisi tayin etti. Aynı yıl hac emirliĝi vazîfesi de verildi. Bu görevler kendisine verildiĝinde yirmi yaşlarındaydı. 13/634 yılında Mekke’de vefât etti. Bk. Fahrettin Atar, “Attāb b. Esîd”, *DİA*, IV, 93.

¹⁹² لا تؤذوا الاحياء بسب الاموات Ya'ni 'İkrime'niñ pederi Ebü Cehl her çend şirk

üzerine gitdiyse de anı sebb itmekle oğlu 'İkrime'ye eziyet itmeñüz. Zîrâ işitdikde karâbet hasebiyle müteezzî olur. Ve bunda sedd-i zeri' a vârdır. Ya'ni bir nesne şerre müeddî olsa fâidesi var ise dañî terk itmek gerekdir. Ba'zı ma'umât ve meşrûbât dañî böyledir. Ve 'Attab, fetḥ-i Mekke'de ḥadâşet-i sinni variken cânib-i Nebevîden Mekke'de istiḥlâf olundî. Zîrâ kemâl-i insânî ve şiddîkıyyet sinn ü sâl ile degildir. Ve belki ba'zı [35/b] ḥadîşü's-sinn olanlar niçe kemâlât ile şâl-hürdeler üzerine tafđil olunmuşlardır. Egerçi itâle-i lisândan bir yaşında degil belki biñ yaşında olan bile ḥalâş olmaz.

Bu faķır Ḥaķķî yigirmi üç yaşında iken pîr-i tarîkatım qarîni'l-bedr-i şânî'ş-şadr Şeyḥ Seyyid Fazlî-i ilâhî (k. s.) nefesi nefîsi ile bilâd-i Rûmiyye'den belde-i Üsküb'e istiḥlâf olunduğumda şedâid-i bişyâr çekildi. Ve niçe cām zehr-nâk imtiḥân açıldı. Ḥuşuşâ ki müceb-i maḥlaşım, ya'ni muḳtezâ-i laķabım Ḥaķķî sırrî üzerine, ḥalka teşdîd ve bî-nihâye tehdîd iderdim. Ḥavâşş-ı nâs ziyy ve hey'etinde olan ḥasede ve şûret-i şalâḥde rû-nümâ olan fesede üzerime hücûm eyleyüb, gâh 'arz-ı sulṫân ve gâh ḳatlimî i' lân iderlerdi. Âḥir oradan ḥurucla me'mûr olub cânib-i Burûsa'ya müteveccih oldum. Ve ol a'dâ üzerine ehl-i ḥarb müstevlî olub şehirlerin iḥrâḳ ve kendilerin âğişte-i dem mihrâḳ itdiler. Pes, dünyâ eger a'dâ ile ḥarâb ve eger aḥbâbla ma'mûr ola. Murâdı Ḥaḳ olan 'ibâd, kenef-i ḥafazada mestûr, müjde-i necâtle mesrûrdur.

Nazm:

Her nedeñlü olursa ḳurb-i civâr

N'etmege ḳâdir olur gülleri ḥâr

Kimse tekdîr idemez deryâyı

Olur üstünde velî ba'zı buḥâr

¹⁹² Ölülere hakaret etmek sûretiyle dirilere eziyet çektirmeyin. *Kenzü'l-ummal*, XIII, 510, 541.

Ve Hazret-i Mūsā ve Yūşa ve Hızır (a. s) hakkında *Ḳurʿān*'da gelir:

¹⁹³ فَوَجَدَا عَبْدًا مِّنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِّنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِن لَّدُنَّا عِلْمًا

verilmiş idi: Biri, 'ilm-i rahmetdir ki, 'ilm-i şerî' atdır. Ve biri daḥî, 'ilm-i ledünnîdir ki, 'ilm-i ḥaḳîḳatdır. Zîrâ 'ilm-i ḥaḳîḳat, 'ilm-i şerî' at üzerine mebnîdir. Pes, ümmî mu' allem olmadıkça 'ârif ve mükâşif olmaz. Nitekim *Ḳurʿān*'da gelir:

¹⁹⁴ وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ

ḥaḳâ'ik-i 'âlemdir ki dîde-i başîret ile müşâhede olunur. Ve bu mertebe ḥâşıl olmadıkça hiçbir kimse dâire-i velâyete qadem başmaz ve velâyetî olmayan nebî daḥî olamaz, Zîrâ âhiri derecât-ı velâyet, evveli derecât-ı nübüvveddir ki nübüvvedden risâlete ve risâletden 'azmiyyete teraḳḳî olunur. Ve ülû'l-'azm'ın ekmelî bizim Rasûlümüzdür (s. a. v.). Zîrâ cihâdla me'mûr olduğu gibi ezâ-yı nâs ile daḥî ziyâde mübtelâ idi. Anuñçün buyurur: ¹⁹⁵ ما اودى بنى مثل ما اوديت Ya' nî bir nebî ben taşfiyye olduğum gibi taşfiyye olunmadı. Zîrâ eziyyet sebep-i taşfiyye ve bâ' iş-i tecliyyedir. Anuñçün şühüdî ekmel ve ḳurbi etemdir ve ḳıyâmetde ümmetî ümmetî deyüb sâ'ir enbiyâ gibi nefsi nefsi dimedugi aña dâldir. Zîrâ bâḳiyye-i nefsdan ḥalâş bulmuş ve Ḥaḳ'la Ḥaḳ olmuşdur.

Ve ekâmil-i ümmeti daḥî aña tâbî'dır. Anuñçün ḳıyâmetde bu ümmetden bir ḳavm, 'arşagâh-ı 'arza gelseler gerekdir ki enbiyâ anlara ḡıbta iderler. Şol ma' nâdan ki anlarda bîm-i nefis ve ḥaḫar-ı cân olmadığı gibi elem-i ümmet daḥî yoḳdur. Belki âzâdeler ve başlarına şultânlardır. Ve bundan fehmi olundu ki, Mūsā (a. s.) mertebe-i

¹⁹³ Derken kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik. (Kehf 18/65)

¹⁹⁴ Böylece biz, kesin îmân edenlerden olması için İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösteriyorduk. (En'âm 6/75)

¹⁹⁵ Benim çektiğimi hiç kimse çekmedi. *Aclûmî*, II, s. 180.

nübüvvete ‘âdet-i İlâhiyye üzerine ʔarîḳ-i velâyetden gelmiş ve nübüvvet ve velâyetiñ mecmû‘ını iḥrâz eylemiş idi: ¹⁹⁶ هل اتبعك على ان تعلمن مما علمت رشداً buyurduğı

İsm-i Bâḫn’ıñ ba‘zı ḫaṣâiṣine göre idi ki Ḥazret-i Ḥızır’a iḥsân olunmuş idi ve aña bâḫnü’l-bâḫn dirler ki ebḫındır ve Mûsâ bu mertebeden umûr-ı hâile ile imtiḫân olundukda intıḫâl-i zâmîr ḫâşıl olmayub bâ‘iṣ-i i‘tirâz ve bâdi-i iftirâḫ oldu. Ve ‘ilm-i ledünni min ḫayṣü huve ta‘lîm olunmâz. Belki levâzimi yüzünden iṣâret olunur. Tılsım ile defineye remz olunduğı gibi. [36/b]

Ve insân vücûdı daḫî tılsım-ı rûḫ ve rûḫ daḫî niṣân-ı sırr-ı seriyydir. Ve oñla aḫvâl-i bedene muḫḫali‘ olur. Râz-ı nihân ve sırre daḫî vuḫûf bulur. Zîrâ bi-âyiñe ṣûret rû-nümâ olmaz ve ḫazreti’l-ımkân ‘umûma âyiñe-i vech-i Raḫmândır. Velâkin ḫicâb-ı ta‘ayyün rû‘yete mâni‘dir.

Ve bu faḫîr Ḥaḫḫî’ya tuḫfeniñ bu maḫallini taḫrîrde ‘inde’ṣ-ṣabâḫ vârid-i î ilâhî ve ḫitâb-ı ḡaybî oldu ki ḫicâb ikidir: Biri, ḫicâb-ı “ben” dir ki ḫicâb-ı rûḫânîdir ve nehâr aña iṣâretidir. Zîrâ ‘âlem-i ervâḫ ‘âlem-i nûrdur. Ve biri daḫî, ḫicâb-ı “ten” dir ki ḫicâb-ı cismânîdir ve leyl aña telvîḫdir. Zîrâ ‘âlem-i ecsâm ‘âlem-i zulumetdir. Ve “nûn” noḫta-i aḫadiyyet ve ‘âlem-i cem‘-i zâtîdir ki ta‘ayyün-i evvel rûḫâniyye mutḫaşıldır. Anuñçün ḫicâb-ı evvelde noḫta birdir ve ḫicâb-ı ṣânîde noḫta ikidir. Zîrâ, ta‘ayyün-i ṣânî olan ‘âlem-i ecsâma nâzırdır. Ve bu ikiden ya‘nî bir ile ikiden müctemi‘ olan muṣelleṣe ‘âlem-i insândır ki ta‘ayyün-i ṣâliḫdir. Anuñçün zât ve ṣıfât ve ef‘âlî câmi‘dir. Pes, insâniyyet perdesi ve cismâniyyet ve rûḫâniyyet perdeleri zâ‘il olsa ta‘ayyün muzmaḫil olub müte‘ayyin olan vech-i bâḫî zuhûr ider.

¹⁹⁶ Sana öğretilen bilgilerden bana, doğruya iletici bir bilgi öğretmen için sana tâbi olayım mı? (Kehf 18/66)

Nazm:

Tuĥfe-i baĥr ü anda her bir “nün”^c anber balığı

Noĥta-i ‘anberdir muĥavvîdir derûn-ı balığı

Hızr ü Mûsâ gibi böyle düşmedi ĥutlu sefer

Keşfle ĥaldım bu yolda Ĥaĥkıyâ hem-pâlığı

Ve ‘ilm ĥicâbdır dedikleri ĥicâb-ı rûĥâniye dâ’irdir. Zîrâ ‘ilm ve ma‘rifet şıfat-ı rûĥdur ve ĥicâb olmak ĥurûr ve pindâre göredir. Nitekim ekşer ehl-i ‘ulûm-ı rûsûm anıyla muttasıfdir. Ĥattâ müftî Ebû’s-Su‘ud¹⁹⁷ taĥrîr-i tefsîrden şoñra ĥâli müteĥayyir oldı deyü mütevâtirdir. [37/a] Veyâĥûd ‘ilm, ‘âlim ve ma‘lûm arasında nisbet olub işneyniyete dâ’ir olduğı içündür. Nitekim ekşer mükâşifîn bu vartaya düşmüşlerdir. Ve illâ ‘ilim, şıfat-ı şerîfe-i îlâhiyyedir. Pes, ĥicâb olmaĥdan berî ve ‘arî.

Ve Ĥatmü’l-evliyâ buyurmuşdur ki: “‘ilm cehliñ ĥicâbdır.” Ya‘nî ‘âlimde ĥicâb-ı cehl olmaz. Zîrâ ‘ilim cehli izâle ider ve insân bu dünyâya ‘ilim ve ma‘rifet

¹⁹⁷ Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574): Hoca Çelebi olarak da bilinir, tam adı Mehmed Ebussuud el-İmâdi’dir. Aralık 1491’de İskilip’te doğmuş ve 23 Ağustos 1574’de İstanbul’da ölmüştür. Osmanlı Devleti’nin zirveye vardığı dönemde Kanûnî Sultan Süleyman ve II. Selim’e şeyhülislamlık yapmış din ve devlet adamıdır. Akkoyunlu Devleti’nin son dönemlerinde Uzun Hasan tarafından bir arada İstanbul’a gönderilmiş ve Fatih Sultan Mehmed tarafından hürmetle alıkonulmuş olan iki âlimin (Mustafa İmâdi ve Ali Kuşçu) torunudur. Babası Mûsâfa İmâdi’nin oğlu ve II. Beyazıt’ın gözde âlimlerinden olan Mutasavvıf Muhyiddin Mehmeddir. (Şeyh Yavsî; türbesi İskilip’tedir), annesi de Ali Kuşçu’nun kızıdır. 1533’te önce Bursa, sonra da İstanbul kadısı olmuştur. 1537’de Rumeli kazaskerliğine terfi etmiştir. 1545’te şeyhülislamlığa getirilmiş ve ölümüne dek (28 yıl 10 ay) bu görevde kalmıştır. Eyüpsultân Mezarlığı’nda, adıyla anılan Dar-ül Hadîs’in bahçesinde medfûndur. Osmanlı şeyhülisamları arasında daha çok verdiği fetvalarla tanınan Ebussuud Efendi, özellikle Batniliği benimseyen mutasavvıflara karşı koymuştur. Ebussuud Efendi’nin Türkçe, Farsça ve Arapça 20’den fazla eseri bulunmaktadır. Bunların en ünlüsü Bursevî’nin burada zikrettiği ve Arapça kaleme alıp Kanûnî Sultan Süleyman’a sunduğu *İrşadü’l-Akli’s-Selim ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm* adlı *Kur’ân* tefsîridir. Ünlü fetvaları ise “*Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*” adı altında derlenerek yayımlanmıştır. Ebussuud Efendi ayrıca şiir de yazmıştır. Bk. Ahmet Akgündüz, “Ebüssuûd Efendi”, *DİA*, X, 365-371; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983; M. Câvid Baysun, “Ebusu’ud Efendi”, *İA*, IV, 92-99; Murat Akgündüz, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti’nde Şeyhü’l-İslâmlık*, (yayımlanmamış Doktora Tezi MÜSBE), İstanbul 1999, ss. 34-40; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, ss. 149, 153, 176-179; Hüseyin G. Yurdaydın, *Türkiye Târihi II*, (içinde, *Düşünce Târihi* kısmı), (Yayın Yön. Sina Akşin) s.218; Kâtip Çelebi, *Kâtip Çelebi’den Seçmeler*, II, MEB. Yay, (haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1991, ss. 363-364.

ve müşâhede için geldi. Pes, ‘arif-i billâh bî-perde ve câhil, maḥcûbdur ve ümmî mu‘allem min ‘indillâh olsa ḥicâbdan ḥalâş olur. Su’âl olunursa ki: Ma‘rifet ve müşâhededen kaḅgisi efdaldır? Cevâb budur ki: Aşıl olan ma‘rifetullâhdır ve müşâhede anıñ merâtibindedir. Çünkü ma‘rifet-i tämme ola, müşâhede daḅî aña munzamm olur.

Bu ma‘nadan ötürü Allâh Te‘âlâ başarı ḥalk eyledi ve a‘mâ zemmi olundu. Ḥattâ küffâr a‘mâya teşbîh kılındı. Naẓar eyle ki, gice içinde ḥânedede şem‘ olmasa ḥâl nicedir. Pes, şem‘-i nūr-i âfākî ve başarı nūr-i enfüsîdir. Ki ol nūr-ı âfākîniñ âşarı bu nūr-ı enfüsî ile müşâhede olunur. Şöyle ki, başarıda nūr ve fer olmasa, nūr-ı şem‘ dan a‘mâya fâide olmaz. Şeb-pere ile âfitâb ḥikâyesi gibi olur. Nūr-ı başîret ile nūr-ı ḥaḅîḅatı daḅî buradan bir ḥoş fehmi eyle ve çeşmiñi keḅl-i tevḥîdle rüşen kıl. Tâ ki, tecrîd-i tevḥîde iresin.

Ve âyîne-i sırrıñı daḅî dest-i tefrîdle muḥkem sil. Tâ ki, cemâl-i Ḥaḅḅî göresin. Ve kayddan ḥalâş olub maḅâm-ı ıtlâḅda ṭurasın ve münkirler gibi Ḥaḅḅ görünmez dimiyessin. Zîrâ, zâhir gözi maḅsûsât ile muḅayyed olduḅu gibi çeşm-i başîret daḅî ma‘ḅulât ile muḅayyedir. Ve kaydıñ [37/b] zevâline ise imkân vardır. Gözüñ açsaña ki, gözde bir ‘illet olsa ki, maḅsûsâtı kemâ yenbeḅi idrâke mâni‘ olsa keḅḅâl aña mu‘âlece itmekle ol kayd anıñ gözünden zâ’il olub ke’l-evvel ḅâbil-i idrâk olur. Ve Ḥaḅ Te‘âlâ kadîrdır ki bir maḅcûbuñ zâhirindeñ ḥicâb-ı ḥissi ve bâtınından ḥicâb-ı ‘aḅlî keşf idüb bî-perde aña ‘arz-ı cemâl ide. Nitekim tesviye-i şufufda keḅlü’l-cevâhir dîde-i ‘âlem ve âdem Resûl-ı Ekrem (s. a. v) buyurdu ki:

¹⁹⁸ انى ارى من خلفى كما ارى من قدامى Ya‘nî namâzda ḅameriñ leyle-i bedirde şemse

muḅâbele-i tammesi olduḅu gibi aña daḅî muḅâzât-ı İlâhiyye vâḅi‘ olub şeş cihet bir

¹⁹⁸ Önümdekini gördüğüm gibi arkamdakini de görüyorum. *Kenzü’l-ummâl*, VII/629, 630; VIII/300; *Müsned* (İbn Hanbel), II/379.

olurdi. Ve kayd bi'l-külliyeye zevāl bulurdi. Zīrā vücūd-ı Hāq vech-i muṭlaqdır, fe'fhem cidden.

Ve ol muḥaddis-i muḥdeş ki ḳafasında iki küçük gözleri var idi ki namāz içinde mā-verāsını anıñla görürdi, dimişdir. Hāṭāsından mā'adā kelām-ı istihzā ve taḥḳīri müştemildir. Ne'uzu billāhi Te'ālā.

Nazm :

*Ne bilsün bī-ṭahāret baḥr-i 'ilmiñ n'eydügin ey dil
Ki Mūsā 'āciz oldu Hızır elinden işbu deryāda
Açılmaz sīne-i gül 'andelībiñ gayriye taḥḳīḳ
Virilmez bāde-i ma'nā bu meclisde begim yāda*

Nazm :

*Açıl ey sīne sende kenz olan esrārı görsünler
Şaçıl ey ḥāme levḥ-i sādeye āşārı görsünler*

*Derūn-ı ḥāne-i dilde yanar şol şem'-i kāfūrī
Gözi açıklar anda berḳ uran envārı görsünler*

*Açılmazsa eger üstāz elinden işbu gün gözler
Yarın şol 'arşa-i ḥasretde āh u zārı görsünler*

*Söyündürmezler ise āteş-i ḳahrı 'anāşırda
Taşub deryā gibi gözler 'azāb-i nārı görsünler*

*Neden a'mā olur gözi olan [38/a] / dünyāda ey Hāḳḳī
Hemān sa'y eyleyüb rüy-i ulü'l-ebşārı görsünler*

Ve bu taķırirden mefhūm oldu ki, nefis mir'at-ı rü'yeteye perde degildir. Anuñçün āyineye nazār iden āyineyi görmez. Belki mün'akis olan ūreti görür. Pes, mertebe-i mazhariyyet ve ridāü'l-kibriyā dedikleri daĥī perde olmaz, 'arüse kınā'ı perde olmaduđı gibi. Zīrā zāt-ı Haķ ūfātı ile muħtecibdir ve 'ālem ve ādem anıñ ūfatıdır. Pes, ortada ğayr olmayacak kimden muħtecib olur. Belki kendini gören yine kendidir. Āyinede olan rāī ve mer'ī gibi ki, ikisi birdir. Ve āyine mertebe-i ūfatıdır ki hicāb degildir.

فاعرف واحفظ فانه من لباب المعرفة وحقائق الذات والصفات واحذر عن الانحراف والالحاد فهذا

¹⁹⁹ طريق الرشاد Ve tā'ife-i Mu'tezileniñ ĥaṭaları buradan fehm olundu. Zīrā ĥiṭāb-ı Mūsā'da ²⁰⁰ لَنْ تَرَانِي beūeriyyete nāzırdır. Hicāb-ı ĥissi ise elbette māni'-i rü'yetdir.

Ve ūl ĥadiūin sırrı daĥī zāhir oldu ki gelür:

جنتان من فضة انيتهما وجنتان من ذهب انيتهما وما فيها وما بين القوم وبين ان ينظروا

²⁰¹ Zīrā, gerçi bunuñ zāhiridir anıñ mürtedi ile nāzırın arasında ĥicāb olduğun gösterir ki māni'-i rü'yetdir. Fe-emmā mürtedi kendi ĥicābından muħtecib olmaz. Nitekim 'ādet-i 'Arabdır ki eyyām-ı ūtāda yüzlerin ve baūların ridā ile setr iderler, ancak görür gözleri şalur ve ol ridā kendilerine ĥicāb ve māni'-i rü'yet olmaz. Zīrā kendi perdesidir. Ve bundan zāhir oldu ki Haķķ'a göre ĥicāb olmaduğı gibi ĥalka göre daĥī yoşdur. Ya'nī ĥalkıñ ĥalkı görmesi, Haķķ'ın Haķķ'ı görmesi gibidir. Zīrā ĥalk zāhir-i Haķ'dır ve Haķ Te'ālā ism-i Zāhir ile

¹⁹⁹ Bunu öğren, ezberle, çünkü bu ma'rifetin özüdür. Zāt ve ūfatın hakāikıdır. Ayrıca yolu ūūırmaktan ve ilhāda girmekten korun. İūte, sađlıklı yol budur.

²⁰⁰ "Beni (dünyāda) katiyen göremezsın." (A'rāf 7/143)

²⁰¹ Gümüūten ve altından ikiūer cennet olup, onları elde ettim. Cennet ehli ile Rableri arasında sādece vechi üzerindeki kibriyā ridāsı vardır. *Müslim*, İmān, 296.

müsemmâdır, bâḡın [38/b] ile müsemmâ olduğu gibi. Nitekim maḡallinde gelür, inşâallâhu Te‘alâ ve bu ma‘nâ ziyâde ‘amîḡdir ki herkes bu deryâya ġavş itmemiş ve her sâlik bu ma‘rifet yoluna gitmemiştir. Ekşeri mulḡid ve maḡcüb ḡalmış ve ‘aḡl ve fikri, zâġ ve zaġan gibi yabanlara şalmıştır.

Nazm :

*Dil ü cânım ḡariḡ-i ‘aşḡ ü şevḡa çün revân oldı
ḡalem elde yañılmaz şöyle bir çabuk ‘inân oldı*

*Gözüm añi görür dâ’im dilim vaşfiyledir ḡâ’im
Elimde ḡüsnünün taḡrîrine ḡâmem revân oldı*

*Daḡı ḡüyâ mısın ey ‘andelîb-i dil bu bâġ içre
Ki gitdi mevsim-i nev-rüz ü faşl-i mihr-i cân oldı*

*Çıkar dūd-ı dilim çarḡa söyünmez âteşim aşlâ
Gözüm deryâ özüm ḡâk ü ciger derdiyle ḡân oldı*

*Ne yerim var ne yurdum var ne ḡaḡ’dan ġayri derdim var
Gehî Bursa baña ḡaḡḡı gehî Şâm âşiyân oldı*

Ve ba‘de bi-tevfîḡillâhi Te‘alâ ḡaşıl olan mertebe-i ḡaḡḡa’l-yaḡîndir ki ‘ayne’l-yaḡîniñ ḡaḡîḡatine vüşüldür. Meşelâ bir kimse Kâ‘be’yi efvahden işidüb ve ḡütübden oḡuyub vücūduna i‘tikâd ve aḡvâline rabḡ-ı füâd itmek ‘ilme’l-yaḡîn mertebesidir. Ve ḡat‘i bevadî ve ḡay-yi feyafî iderek varub ḡareme dâḡil müşâhede-i beyt-i siyeh-püşe nâ’il olmak ‘ayne’l-yaḡîn pâyesidir ki, ‘ilm-i ḡafiniñ zuhūrı ve ḡuvvetiñ fi‘le burüzî ve bâḡıniñ zâḡire tecellîsidir. Ve ol beytiñ sebab-i vaz‘ını idrâk

ve ḥakā'îkîni müṭalâ'a ve sırrıyla müteḥakkîk olmak ḥakka'l-yakîn derecesidir. Ve bu ma'nâya vukûf ise 'amîk ve muḥtâc-ı ta'rîf ve tevfiḳdir. Zîrâ Ḥaremu'l-İllâh ıtlâk olundu.

Ma'a-hâzâ, Ḥaḳ Te'ala beyt ve ḥaremden müstağni ve süknâ ve iḳâmetden ğanidir. Velâkin ḳalb-i insân-ı kâmile nişânedir ki Ḥaḳ Te'âlâ [39/a] Ḥazret-i Dâvûd'a (a. s) ḥitâb idüb buyurmuşdur ki: ²⁰² يا داود فرغ لى بيتاً اسكنه Ya'ni yâ Dâvûd!

Benim için bir beyt tefriğ ve taḥliye eyle ki orada sâkin olayım. Ḥazret-i Dâvûd buyurdu ki: “Yâ Rabb! Sen süknâdan münezzehsin, saña ne maḳûle ḥâne tehyie ideyin ?” Ḥaḳ Te'âlâ buyurdu ki: “Yâ Dâvûd! Ḳalbiñi pâk ve ḥâzır eyle. Zîrâ yerlere ve göklere şıgmam Velâkin, 'abd-i müttakî ve müntakî ḳalbine gencayeş bulurum.”

Ya'ni envâr-ı zâtım ile aña tecellî iderim. Zîrâ benim ile o makûle insân-ı kâmil arasında vâsiṭa yokdur. Pes, envârım ile ḳalbi arasında daḥî perde olmaz. Zîrâ ma'sûḳ gerçek 'âşikdan kendini şaḳlamaz ve niḳâb örünmez ve aña rûy-ı celâlden görünmez, belki meyânda nâz u niyâz bir olur ve söz ü sâz ittihâd bulur.

Pes, bunda insân-ı kâmilîñ ziyâde vüs'at-i ḳalbine işâret vardır. Anuñçün ḥâmilü'l-emânet ve'l-esrârdır ki arz ve semâ ve cibâl anı ḥamlden ibâ eylediler. Zîrâ bilâ-vâsiṭa feyze isti'dâdleri yok ve Ḥaḳ'la aralarında ḥücüb-i nûrâniyye ve zulmâniyye pek çok idi. Bu cihetden ḥilâfet Âdeme müyesser oldu. Ḥilâfet ise ḥalîfe müstahlif şüretinde zâhir olmaḳdır vezîrle sulṭân gibi. Ve bu cihetden ḥadîşde gelür:

²⁰³ ان الله خلق آدم على صورته اى صورته الحقيقية Ve yine gelür:

²⁰⁴ ان الله خلق آدم فتجلى فيه Ya'ni Âdemi ḥalḳ itdikde anı zât ve şifât ve ef'âlîne

mir'ât ve maḫhar ve meclâ eyledi. Ve kendi serâdiḳat-ı 'izzet ve 'azamet ve kibriyâ

²⁰² Ey Davud! Benim için içinde yerleşeceğim bir ev hazırla. *Kenzü'l-Ummal*, XII/287.

²⁰³ Allah Âdem'i kendi sûreti üzerine yâni sûret-i hakîkiyyesi üzerine yarattı. *Müslim*, Birr, 115.

ile muhtecib ve müstetir oldu. Tâ ki, Âdemi görenler Hâkık'ı görmüş olalar ve insân-ı kâmil-i bulanlar Hâkık'ı bulalar. Zîrâ, ²⁰⁵ فَإِنَّ اللَّهَ عِنِّي عَنِ الْعَالَمِينَ mertebesinde ekvâne telebbüsten ğanî ve zât-ı muṭlaḳ kıyûd-ı kâ'inâtdan müstağnidir. Velâkin kemâl-i isticlâ için tecellî ider. [39/b]

Ve Beytullâh kıble-i haḳîḳatiñ şüretidir. Ve ol kıble-i haḳîḳat vüçüb-ı vüçüd ve vaḥdet-i vüçüdle muttasıfdir. Anuñçün beyt, Ümmü'l-Ḳurâ'ya maḥşûş oldu ki evveliyet ile mevşûfdur. Pes, beyt vüçüd-ı Hâk gibi vaḥdet ile muttaşif oldu. Ya' nî muşalliye iki kıble olmaz. Zîrâ yüz birdir ve Kâ'be cemî'-i mesâcidi câmi' olduğu gibi, vechu'l-İllâh daḥî cümle-i ayniyyâtı hâvidir. Ve vech-i insân maḫzar-ı vech-i Raḫmândır ki muṭlaḳdır. Anuñçün *Ḳur'ân*'da gelür: ²⁰⁶ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ

Elḫâşıl, cemî'-i vüçüh vech-i Hâkık'a nâzırdır. Zîrâ eşyâ esmâya dâ'ir ve esmâ daḥî müsemma ile ḳâ'imdir. Vüçüh-ı ra'ıyyet vech-i sulṭâna nâzır olduğu gibi. Bu sebebden dünyâda sulṭân bir olur. Zîrâ, zılu'l-İllâhdır. Pes, maḫlûl-ı vaḥdet ile muttaşif olıcaḳ zıll daḥî vâhiddir. Ve bir maḫlûlden ḫalâlât görünmek zât ḫasebiyle degildir, belki şifât ve temeşşülat ḫasebiyledir. Nitekim câmdan maşnû' olan ḫâneniñ vasaṭında yanan şem' in her cânibde bir şüreti görünür. Ma'a-hâzâ şem' in vaḥdeti vardır. Pes, bundan mefhûm oldu ki, ḳalb-i insân-ı ḳamil kıble-i haḳîḳatdır ve andan münḫarif olan kıbleden münḫarif olur ve namâzı buṭlân bulur. Bu cihettendir ki, mübâya'a lâzımdır. Zîrâ insân-ı kâmile olan mübâya'a Hâkık'a mübâya'a adır.

Nitekim *Ḳur'ân*'da gelür: ²⁰⁷ إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ Ve yine gelür:

²⁰⁴ Allah Âdem'i yarattı ve onda tecellî etti. *Aclûnî*, I, 1251, s. 379.

²⁰⁵ Allah bütün âlemlerden müstağnidir (Kimseye muhtaç değildir, her şey O'na muhtaçtır. (Âli İmran 3/97).

²⁰⁶ Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır. (Nahl 16/76)

²⁰⁷ Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler. (Fetih 48/10)

²⁰⁸ مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ Ve bu bey‘atın ‘umūmī ra‘iyyetiñ sultāna olan

bey‘atidir. Zīrā bey‘atden hāric olsa mübtedī‘ olur ve hadīside gelür:

²⁰⁹ مَنْ لَمْ يَعْرِفْ إِمَامَ زَمَانِهِ مَاتَ مِيتَةَ جَاهِلِيَّةٍ Ve huşuşā erbāb-ı isti‘dādīñ aq̄tāba

mübāya‘atidir. Hattā sultāna mübāya‘a olunduğdan soñra kendi daḥī aq̄tābdan bir kimse bulub mübāya‘a itmese ehl-i bid‘at olur. Ve ebedī menşūr olmayub hızlān bulur ve istidrāc ve mekrle [40/a] olan aḥvāliniñ ġāyeti her yüzden hırmāne çıkar. Velākin selāṭīn-i zamān bu sırr-ı ilāhī‘den bī-ḥaberler ve müşāhede-i insān-ı kāmilden bī-başarlardır. Anuñçün kendileri müsteriḥ olmadıkları gibi ‘aşırılarında olan ra‘iyyetiñ daḥī ‘avām ve havāşşı rāḥat yüzüñ görmezler ve li-ecli‘z-‘zarūret tebdīl-i maḳām idüb bir yerde tırmazlar.

Mülūk-ı ‘ādīle zamānlarında ise aq̄tāb ve ricāl eṭrāf-ı bilāddan şedd-i raḥl iderler. Ve istizlāl için sāye-i sultāna giderlerdi. Velākin (?) gerekir ki ‘acuz-i dehrīñ fenāsı qarīb oldı. Ve mariz-i dünyā ‘ilāc-pezir olmayub qurb ihtizār buldı. Pes, ölecek ḥastaya ‘ilāc olmaz. Nitekim meşhūrdur ve vāqi‘ olan aḥvāliñ cümlesi tecelliyāt-ı İlahiyye maḳūlesidir. Anuñçün ‘ārif olan sükūt ider. Zīrā Haḳ‘la mu‘araza olmaz ve *Kur‘ān*’da gelür: ²¹⁰ إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ Ya‘nī “ḥaḳīḳat-ı dīn teslīm ve inḳiyāddır.” Eger reīs olanlarımız emr-i Haḳ‘a teslīm ve inḳiyād idüb dünyālarını dīnlerine tābi‘ kılsalardı cemī‘i şeyāṭīn, ins ve cinn anlara ser-fürū iderler ve ra‘iyyet daḥī selāmet-i ser ile teslīm olurlardı. Zīrā ra‘iyyet ayaḳdır ki selāmet ve ḥaṭār başa tabi‘ dir. Velākin dīnlerini dünyālarına tabi‘ kılub ‘aks itdükleri çün ne kadar hārbele var ise dāmenlerine yapışur. Ve muḥālif olanlar el ve dil üzeredirler. Ve ra‘iyyet daḥī kemāl-i izdırābda ḳalurlar. Nitekim zamānımızda müşāhede olunur ve ‘ālemde ḥālā mevcūd olan aq̄tāb ıslāḥ-ı ‘āleme mübāşerete

²⁰⁸ Kim Resūl’e itaat ederse Allah’a itaat etmiş olur. (Nisa 4/80)

²⁰⁹ Zamānın imāmını tanımayan, cahiliyye ölümü üzerine ölür. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/96.

²¹⁰ Şüphesiz Allah katında din İslām’dır. (Âli İmran 3/19)

me'zûn degillerdir. Belki kazâ ve kader ile cereyân iderler. Ve meşhûrdur ki “oğlan ağlamadıkça meme virmezler” ve “gelişine varışım” demişlerdir. Türki sözdür amma ziyâde ma' nidardır. Ve *Kur'ân*'da gelür :²¹¹ *إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ* Ya' nî eyyâm-ı rāhat ve mihnetde rücū' Allāh Te'ālā'yadır.

Ve 'aķibet-i şuret-i dünyā fenā bulub cevher-i aşlîsi ile Hakk'a rücū' itse gerekdir. [40/b] Ve Hatmü'l-evliyā kelāmında gelür ki, insân-ı kāmiliñ yemini Hacerü'l-Esved ve kalbi Kā'be-i maķşūd ve cesedi Harem-i Muṭahhara ve sırrı, 'Arafāt ve nefsi Muḥaşşabdır. İnteha bi't-tercüme... Ya' nî hadîşde gelür ki: “Bir kimse benim mübāya' ama hāzır olmasa ve gelüb Hacerü'l-esvedî taķbîl eylese ol kimse baña mübāya'a itmiş olur.” Zîrā Hacerülesved şuret-i yemindir ve haķikat-ı yemîn insân-ı kāmildir. Anuñçün bu yeminiñ şāhibine mübāya'a iden haceri varub taķbîl itmese mübāya'a-i İslāmî şāhih olur. Ve kümmel-i evliyādan niçelerine hacc-ı sūrî müyesser olmamışdır. Ve demişlerdir ki Hāzret-i Hūd ve Hāzret-i Sālih (a. s.) daĥî kavimlerine meşgûl olmağla hacc naşib olmadı.

Sair enbiyā geldiler ve gitdiler ve yetmiş kadar peygamber beyne's-Şafā ve'l-Merve ve yetmiş daĥî bi'r-i zemzem ile bāb-ı Kā'be meyânında medfûn oldılar. Ve ziyâdeye daĥî kavî vardır. Ve insân-ı kāmiliñ cesedi Harem-i Muṭahhara olıcaķ ne kadar mu'azzam olmaķ gerekdir, kıyās oluna. Anuñçün anıñ cesedine sū'le veya kalbine elem ile ta'arruz iden felāh bulmadı. Zîrā Kā'be'yi hedm itmekden eşedir. Ve 'ulemā-i billāh olanlarñ laĥmleri zehr-nākdır. Ya' nî anları ğybet ve haķlarında sū-i maķāle sebep-i helākdır ve inkisārdan ihtirāz itmek gerekdir. Zîrā insân-ı kāmiliñ kabûli, kabûl-ı Haķ ve reddi daĥî redd-i Haķdır. Ve inkisār-ı bā' iş redd-i ebedîdir. Nitekim zamānımızda ba'zı aķtāb ve etbā'ında müşāhede olundu. Ve insân-ı kāmiliñ sırrı 'Arafāt'dır ki cemî' -i haķā'ik-i esmā-i ilāhiyye orada vaķfe iderler. Ve ol sırrıñ şāhibini görmege melāike izdiĥām iderler. Halk-ı 'ālem pādişāhları ve

²¹¹ Biz Allah'ın kullarıyız ve biz O'na döneceğiz. (Bakara 2/156)

begleri görmege izdiham itdikleri gibi. Ve cemî‘-i eşyâ aña secde kıllurlar ve manşıbını tehnie iderler. Nitekim anıñ mübâya‘asından ma‘zül [41/a] olanları ta‘zîye iderler. Zîrâ muşîbet-i ‘azîmedir ve insân-ı kâmil kendi kendiñe secde kıllır. Hattâ intikâl ittikte cema‘at ile kendi namâzına hâzır olur ve kevnî cihetinden sâcid ve vücûbı yüzünden mescûd olur. Zîrâ anıñ haqîqati hâzret-i kevnîye ve hâzret-i ilâhiyyeniñ mecmû‘unı hâvidir. Nitekim Rasûlullâh (s. a. v.) taḥiyyâtda

²¹² السلام عليك ايها النبي der. Ya‘nî kendi kendiñe selâm verir. Zîrâ bu selâm

i‘tibârladır ki velâyetden nübüvvet ve melekiyyetden beşeriyyete ve “cem‘”den “farq”a ve Haq’dan halkadır. Ve insân-ı kâmilîñ nefs-i hayvâniyyesi Muḥaşşeb’dır. Muḥaşşeb, Mekke’niñ üstünde Minâ yolunda bir maḥaldır ki Rasûlullâh (s. a. v.) hacdan ‘avdetde oraya mürür idüb bir miqdâr ıztıcâ‘ ve ḥûbe varıb müsterîḥ olmuşlardır. Anuñçün orada cüz’-î ârâm itmek sünnettir. Ve Muḥaşşeb Mekke’niñ ḥâricinde olmağla cesed ve nefis gibi olmuşdur ki, ḥûbı nefs-i hayvâniyyeniñ eşerîdir. Ve anıñ qarârgâhi ceseddır ve anıñ cesedi daḥî kalbi gibi muṭahhar ve nazîfdır. Zîrâ berekât-ı rûḥ bi-hükmi’l-mücâvere sâridir ve gil ki, güle mücâvir ola, andan hoş-bû olur ve feyzinden feyz alır. Nitekim *Qur’ân*’da gelür:

²¹³ وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا Ve şimdi halkıñ ekserî nefs-i hayvâniyye mertebesinde

qalmışdır. Anuñçün nuşret yoqdur. Meşelâ, yüz biñ hayvaniñ boynuzlarına birer kıllıç ta‘lîk idüb ceng ve ḥarbe gönderseler bir insânıñ ‘ameli kadar ‘amele qâdir olmazlar. Nüfûs-ı hayvâniyye ehli ile insân-ı kâmil daḥî böyledir. Buradandır ki her bir sefer-i meşrû‘da ervâḥ-ı aşfiyânıñ ḥuzûrı lâzımdır. Hâzır olmasalar meşrû‘ ve menşür olmaz. Zîrâ ğayrileri zulumât-ı te‘ayyünât ile muḥteciplerdir. Ve taqva, nûr ve fışq ve fücûr, zulümâtdır. Binâen ‘alâ-hâzâ [41/b] kâfiriñ küfri zulmetini, nûr-ı imân ve taqva ile muqâbele itmek gerekdir. Zîrâ zulmet nefsin zulmeti ile müdafî‘ olmaz. Ve

²¹² Selâm senin üzerine olsun ey nebî!

²¹³ Yeryüzü, Rabbinin nuruyla aydınlanır. (Zümer 39/69)

Kur'ân'da gelür: ²¹⁴ وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ Ya' nî imân şu' beleriyle mu' teberdir. Pes,

şu' ab-ı imân olmayacak, bî-ağşân ve fûru' bedene vâşıl şecere gibi olur. Andan ise semere gelmez. Ve kâfirin şirki gerçi zulm-i ' azîmdir. Nitekim Tenzil'de gelür:

إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ²¹⁵

Fe-emmâ ba' zı kâfirde şuret-i ' adl bulunur. ' Adl-i Nüşirevân gibi. Ve şuret-i ' adl ile nâ'ib-i Hâk olur. Ba' zı evkâtta ehl-i İslâm üzerine tasalluḥuna fi'l-cümle sebebdir. Pes, ehl-i imânda şıfat-ı ' adl gerekdir ki şu' ab-i imândan şu' be-i ' azîmedir.

Anuñçün eşerde gelür: ²¹⁶ بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمَوَاتُ ve *Kur'ân*'da gelür: ²¹⁷ فَأَتَمَّمَا بِالْقِسْطِ Ya' nî

Hâk Te'âlâ'da ' adl ve fazl şıfatları vardır. Zulm yokdur, zîrâ kişi kendi ḫuluna zulüm eylemez, belki ḫabâḫati var ise cürmi miḫdârı te'dîb ider ki, ' adldir veyâḫûd ' afv ve iḫsân ider ki fazldır.

Ve evâil-i ümmetde fazl gâlib idi. Zîrâ ḫalkda imân-ı kâmil vâridi. Evâḫir-i zamânda ise ' adl gâlib gerekdir. Zîrâ siyâset olmadıkça ḫalk mütenebbih olmaz. Şol cihetden ki, imânları nâkış ve ḫicâbları gâlîzdir. Ve kâfirin ḫıyâmetde bir şızısı Uḫud Dağı gibi ve cesedi üç günlük mesâfe gâlîz olsa gerekdir. Ki dünyâda nefislerinin ḫîlzetini ḫicâbîdir ve beglerin ta' zîr-i ' örfîleri bu ma'nâya dâ'irdir. Ve insân ' adîl olıcaḫ, mübâşeret itdügi kârın ḫâyetinden ḫavf itmez. Zîrâ ' adlın ' aḫîbeti maḫmûddur. Nitekim *Kur'ân*'da gelür: ²¹⁸ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى ve yine gelür: ²¹⁹ وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا

²¹⁴ Mü'minlere yardım etmek ise üzerimizde bir haktır. (Rum 30/47)

²¹⁵ Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür. (Lokman 31/13)

²¹⁶ Semavat adâletle kâimdir; Bu sözü değerlendiren İbn Arabî, adâletin hakka meyil olduğunu haktan uzaklaşmanın ise adâletten sapma anlamına geleceğini belirtir. Daha geniş bilgi için bk. İbn Arabî, *Fütûḫât-ı Mekkiyye*, II, 61.

²¹⁷ “Adâletle şâhitlik ettiler” âyetin tamâmı “Allah, melekler ve ilim sâhipleri, ondan başka ilâh olmadığına adâletle şâhitlik ettiler. O'ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sâhibidir, hüküm ve hikmet sâhibidir.” (Âli İmran 3/18)

²¹⁸ Güzel sonuç takvâ ileddir. (Tâhâ 20/132)

Tefekkür eyle ki, Rasûlullâh (s.a.v.) : ²²⁰ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ ‘ Ālemi ile mu‘ allem ve rahmet-i tāmme ile mevşûf ve mükerrerem, [42/a] yine Hâzret-i ‘Ömer ve ‘Alî gibiler (r. a.) aña cellâd olmuşlardı. Şöyle ki, vâcibü’l-ğatlı olanlara merhamet itmeyüb: ²²¹ يا عمر اضرب عنقه ويا علي افعله Ve Ebû Cehl’in ğatlı haberi mün‘akis olduĝda secde-i şükür itdiler. Ve Yehûd içinde Hâyye ibn-i Aĝtab²²² dedikleri mel‘ûna ki ehl-i şirk içinde Ebû Cehl gibi idi, ele geldikte Rasûlullâh buyurdular: ²²³ الم يمكنى الله منك يا عدو الله Ve ğatline emr eylediler.

Ve Hâtmü’l-evliyâ buyurmuşlardır ki: “zıdd-ı mişil olana meveddet-i mişil ile mu‘âmele olunmaz.” Ya‘nî bir kimse gerçi insâniyyetde seniñle müşterekdir. Velâkin aĝlâĝda saña zıddır. Pes, ol zıddı aradan ref‘ itmedikçe saña ve ĝayriye râhat olmaz. Zîrâ bed aĝlâĝ her nerede ise ĝalĝa zaĝmet virir. Buradandır ki Hâĝ Te‘âlâ cihâdla emr itdi. Tâ ki düşmanlar ğatlı olunub dostlar yeryüzünde müsterîĝ olalar ve ezdâddan ĝalâş olalar.

Ve bir ‘aşırda nizâ‘-ı memleket olsa²²⁴ فافتلوا الآخر منهما mücebince münâza‘a ve ihtilâle sebep olan ĝalîfe-i şâniyi ğatlı itmek meşrû‘dur. Nitekim Sultân Selîm-i evvel gününde birâderi Ğorĝud nâm şeh-zâde nizâ‘-ı salţanat idicek Sultân Selîm anı ğatlı

---

²¹⁹ Allah, bunun sonucundan çekinmez de. (Şems 91/15)

²²⁰ (Resûlüm!) Biz seni âlemlere ancak rahmet olarak gönderdik. (Enbiya 21/107)

²²¹ Ey Ömer! Onun boynunu vur ve ey Ali! Onu öldür.

²²² Huyey b. Aĝtab: Hayber Yahudilerinin reislerindendi. Peygamber Efendimiz’e karşı çok büyük mücâdele etmiştir. Bursevî’nin ifâdesiyle müşrikler içindeki Ebû Cehl rolünü Yahudiler içinde icrâ etmiştir. Müslümanlara karşı birçok tuzak kurmuş, Hayber Seferinde öldürülmüştür. Peygamber Efendimiz’in hanımlarından Safiyye’nin babasıdır. Bk. Hüseyin Algül, *İslâm Târîhi*, I, Gonca Yay., İstanbul 186, s. 389, 398, 448, 449, 456.

²²³ Ey Allah’ın düşmanı, Allah sana karşı bana fırsat vermedi mi?

²²⁴ İkisinin sonuncusunu öldür. *Müslim*, III, 1853. Bursevî, başka bir yerde bu hadîsi şu şekilde nakleder: “Kaçan iki sultâna mübâyaa olursa ikinciği katlediniz. Zîrâ, sebep-i mefsede ve ihtilâl odur, evvelkisi deĝil.” Bk. *Kitâbü’n-Netîce*, II, s. 157.

idüb “Birâderimle memleketi hışşeleşüb yeriñ üzerini baña ve altını oña virdim” dedi.

Nazar eyle ki, insānıñ ‘anāşırında ta‘ dīl bulunmasa mizācı münharif ve marīz olur. Halk-ı ‘ālem daḥī ‘anāşır gibidir ki, her kaḅisiniñ cihetinden iḥtilāl gelürse anı ıslāḅ itmek gerekdir. Yā ḥabs veya ta‘ zīr veya ḥadd ve kışāşla. Bu a‘ şārda ise buñlar ekşer kuzāt ve vülātın mürtefi‘ oldı.

Pes, ḥākime siyāset gerekdir ve Rasūlullāh (s. a. v.) ‘Ömer’i Radyallāhu ‘anhu Medīne-i Münevvere sūkuna muḥtesib naşb itmişlerdi. Tā ki halk mu‘āmelede birbirlerine ta‘ addi itmiyeler ve yañlış yola [42/b] gitmeyeler. Zīrā her ‘aşırdı

²²⁵ ناس و نوبس سیرری وارد کی، halk-ı ‘ālem enfüsī ve āfāķī aḥvāle ber-ā-ber degillerdir.

Nitekim Allāh Te‘ālā ma‘dende zehebi ve nebātde şecere-i vaḅvaķi ve ḥayvānda insānı ekmele şuret üzerine halk eyledi. Velākin her iki nev‘ arasında mütevassıḥ daḥī halk eyledi. Ma‘den ve nebāt arasında kem’e gibi ki lisān-ı Türk’de aña mantar dirler ve nebāt ve ḥayvān arasında naḥle gibi ki ḥurma ağacıdır. Ve ḥayvān ile insān arasında nasnās ve kırd gibi. Nasnās bir maḥlūḅdur ki, şıķķ-ı insān üzerindedir ve kırd ki maymūndur, andan insān gibi ef‘āl-i ‘acībe şādır olur. Ve ḳalb-i insān daḥī nefesle rūḥ arasında miyānedır ve *Kur’ān*’da gelür:

²²⁶ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبْنَا خَالِصًا Ya‘nī sūd ki dem ile ferş arasından gelür. İki meyyit arasından tevellüd iden ḥayy gibidir. Ve ‘ilm-i fiḥrat daḥī böyledir. Zīrā dem ki şehvet-i nefsāniyye ve ferş ki umūr-ı sāfile-i cismāniyyedir. İki daḥī esbāb-ı cehldendir. Pes, gerekdir ki vücūduñda umūr-ı nefsāniyye ve cismāniyyeye vücūd virmeyüb umūr-ı ‘āliyyeye ‘üluvv-i himmet gösteresin ki, ‘ilm-i eşrefü’l-melekātıdır.

²²⁵ İnsan ve insancık.

²²⁶ Onların karınlarındaki fişkı ile kan arasından (süzülen) içenlere hālis ve içimi kolay sūt içiriyoruz. (Nahl 16/66)

Huṣūṣā ki, ‘ilm-i billāh. Zīrā bir nesne ki, ecellü’l-ma‘lūmāt ola, aña ta‘alluḡ iden ‘ilim daḡi ecellü’l-‘ulūm olur.

Pes, lisānda olan belāḡat ve feṣāḡat veya ḡalemde olan ḡüsn-ü kitābet veya dest ü pā vesā’ir a‘zada olan kemālāt, ḡalbde olan ma‘rifetu’l-llāhdan ednādır. Bināen ‘alā-hāzā ‘ārif-i billāh ne ḡadar ‘āciz ve ḡāṣır olsa yine ḡayriden aḡdar ve ekmeldir. Ve bu maḡūleye ḡakīm dirler, gerekse zāhirde ümmī olsun ve andaki ma‘rifetü’llāh yoḡdur, ālim ise de cāhil ḡükmündedir. Fikr eyle Biṣr-i Müreysi²²⁷ dedikleri kimseyi ki İmām Ebū Yūsuf’un²²⁸ ṣākiridi olmuṣ iken ḡalk-ı *Ḳur’ān* da‘vāsına [43/a] dūṣub Baḡdād’da Me’mūn²²⁹ ḡalifeyi vesā’iri idlāl ve izlāl eyledi.

Evliyādan biri bir gice bir ribātda misāfir olub orada şeytānı göricek, nereden gelürsin deyü su’āl idicek, “Baḡdād’dan gelürüm” dedi. “Yā Baḡdād’da yeriñe kimi alıḡoduñ?” Dedi. İblīs daḡi “Biṣr’i alıḡodum” deyü cevāb virdi.²³⁰ Ve Biṣr-i mezkūr vefāt idüb ḡabre vaż‘ olunduḡda cehennem anıñ üzerine hucūm idicek ehl-i maḡbereniñ ṣābb olanları ḡavflerinden pīr oldular. İṣte ba‘zı bilādda ‘ālim ṣūretinde böyle ḡāll ve muḡill kimseler vardır ki iblīs bedel olmuṣlardır. Ve ḡalkıñ hevāsına

²²⁷ Biṣr’in ismi *Ruhū’l-Beyān*’da “çocukların ihtiyarlatılması” konusunun açıklanması vesilesi ile şu şekilde geçmektedir: “Ahmed ed-Devrakī şöyle der: ‘Komşularımızdan bir adam gençken öldü. Bir gece onu rüyāmda, yaşlanmış hāle gördüm. Kendisine: ‘Başından neler geçti?’ dedim. Bana: ‘Biṣr bizim kabristana defnedildi. Cehennem bir soluyuṣ soludu ki, onun etkisiyle kabristandakilerin hepsinin saçları ağardı,’ dedi. Bu olayda adı geçen Biṣr el-Müreysi (Müreys Mısır’da bir köydür) fıkḡı Ebū Yūsuf’tan okudu ama kelāmı uḡraṣtı. *Kur’ān*’ın yaratıldığını iddia etti ve Baḡdāt’ta birçok insanı yoldan çıkarttı.” Bursevī, *Ruhū’l-Beyān*, IX, 351.

²²⁸ Ebū Yūsuf (ö 182/798): Ebū Hanīfe’nin önde gelen talebesi, müctehid hukukçu ve ilk kādılkudāttır. h. 113 yılında Kufe’de doğdu. Gerek çağdaşları ve gerekse daha sonraki dönemlere mensūp ālimler Ebū Yūsuf’un ilminin yanı sıra şahsiyetinden, ahlāk ve karakterinden övgüyle söz ederler. Hanefī mezhebinde eser te’lif eden ilk fakih olup en meṣhur eseri malī hukuk alanındaki *Kitābü’l-Harāc*’dır. Bk. Salim Öḡüt, “Ebū Yūsuf”, *DİA*, X, 260-265; Kasım Kufralı, Ebū Yūsuf”, *İA*, IV, 59-60.

²²⁹ Me’mūn (813/833): 15 Rebūlevvel 170’te (14 Eylül 786) Baḡdat yakınlarındaki Yāsiriye’de babası Hārūnürreṣd’in halife olduḡu gece doğdu. Mu’tezile’yi resmī mezhep olarak ilān etti. h. 212 (827) tārihinde yayımladıḡı bir emirnāme ile herkesi bu mezhebin temel görüşlerinden biri olan *Kur’ān*’ın mahlūk olduḡu düşüncesini benimsemeye zorladı. Bu nedenle başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere birçok ālim işkence gördü. Daha geniş bilgi için bk. Nahide Bozkurt, *Halife Me’mun dönemi ve İslām Kültür Tārihindeki Yeri*, (yayımlanmamış Doktora Tezi AÜSBE), Ankara 1991. (176 s). a.mlf. “Me’mūn”, *DİA*, XXIX, 101-104; Mustafa Demirci, *Beytū’l-Hikme*, İnsan Yay., İstanbul 1996, ss. 49-52.

²³⁰ krş. *Kitābü’n-Netice*, II, s.314.

muvāfaqatlarından halk anlarıñ ne idügün bilmemişlerdir. Zîrâ ellerinde mizân-ı şerî'at yokdur. Ve bir kimseniñ şerî'atı ciheti, imtiḥān olunmadıkça iktidāya şālih degildir. Gerekse anda ḥāl olsun ve gerekse olmasın. Zîrâ ḥāl dedikleri edebe muḳārin olmağla maḳbūldür. Ve *Ḳur'ân*'da gelür: ²³¹ فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِينُهُمْ Meşelâ bir kimseniñ üzerine evliyādandır deyü türbe ve ḳubbe binâ iderler. Ma'a-hāzâ içinde halkıñ i'tikād itdüğü gibi cān yokdur. Ve aña vāḳıflar, vāḳıf olurlar. Ve mezḳūr olan Me'mūn Ḥalīfe kendi nefsinde bu ḳadar melekāt-ı fazılası variken Ḥaḳḳ'a mühtedī olmayüb, halk-ı *Ḳur'ân*'a ḳaville dāll olmağla ḥālâ Ṭarsus'da bāb-ı türbesi muğlaḳ ve cānına bir fātiha oḳur yokdur. Zîrâ reh-i sedāddan münḥarif olmağla 'avām-ı nāsıñ bile ḳulūbı andan dönmüşdür. Ve Şām içinde daḫī bu maḳūleler vardır. Pes, 'ilm-i mücerred insāna kifāyet itmedi. Belki 'ayne'l-yaḳīnden ḥişşe-mend olmaḳ vācib geldi. Tā ki, zunūn ve şükük bi'l-külliyeye aşılandan münḳalī' ola ve ḥaḳḳıyet mertebesi zuhūra gele. Ve esrār-ı Kā'be'dendir ki, ḥālâ yedi 'aded mināreyi müştemildir ki, tariḳ-i fenāda iḥşā itdikleri [43/b] esmā-i seb'aya işāretdir. Zîrâ Kā'be maḳām-ı fenāfi'l-lāhdır. Anuñçün Rasūlullāh (s. a. v.) yevm-i fetḫde Mekke'ye dülbend-i siyāh ile duḫūl itdiler. Zîrâ nūr-ı siyāh 'urūce göre 'ale'l-envārdır. Nitekim nüzūle göre a'le'l-envār nūr-ı aḫḫardır ki, kemāle dā'irdir. Bu sebedendir ki ṭā'ife-i şūfiyyeniñ mübtedī ve sālikleri siyāh 'abā ve muntehī ve vāşılları yeşil ḳabā giyerler. Huşūşa ki tāclar ekşer aḫvālde yeşil renkdir. Fe-emmā siyāh dülbend ḥālâ maḫcūrdur, irsāl-i şa'r gibi. Zîrâ edānī-i nāsıñ şı'arı olmuşdur. Ve Rasūlullāh Mekke'de on üç sene meks itdiler. Bu cihetden *Ḳur'ân*'da āyāt-ı secde on dört oldu ki on dördüncüsü eḫadiyyet-i mecmū'ladır. Ve ḫarem-i Medīne beş 'aded mināreyi müştemildir ki beş 'aded esmā-i beḳāya remzdir ki mecmū'ı on iki olur. Ve Mekke'de Ḥaremullāh'da Şafā cānibinde medfūn olmuş bir mināre-i şāmine-i ma'nevīyye daḫī vardır ki, ḡāyetde muntehī ve 'azīmü'l-cüsse ve müzeyyenedir. Nitekim eyyām-ı mücāveretimde arz-ı ḫarem münşāḳḳ olub ol mināreniñ vech-i arza

²³¹ Derken evlerinden başka hiçbir şeyleri görünmez hāle geldiler. (Ahkaf 46/25)

dabbetü'l-arz gibi bürüzü dīde-i keşfle müşāhede olundu. Ve andan murād sırr-ı beḳādır ki fenāda bāḫın olmuşdur. Ve ol vaktde zūhūrī ṭarīḳatımız olan Celvetiyye'yi cīm ile remzdir. Ve bu ma' nā elfāt-ı erba' ada vāḳi' olmuş idi. Ve ol eyyāmda esrār-ı Harem'i muḥtevē bir kitāb-ı celīl te'līf olunub ḥüccāc-ı Şām ile gelürken 'Ulā dedikleri mevzi' a ḳarīb maḥalde 'arbede-i 'Arab vāḳi' olmaḡla sā'ir kütüb-i nefisemiz ile zayı' oldu. Ve def' a-i sāniyede bir eṣer-i celīl daḡī serḳa olundu. Zāhir olan budur ki, o maḳūle esrārīñ beyne'n-nās zūhūrī murād-ı Hāḳ degildir. Nitekim vālidem Ḥatmü'l-evliyā'nın ba' zı evraḳını gice içinde ḡāyibden ḥatf itdiler ve min-ba' d eṣeri belürmedi. [44/a] ,

Nazm :

Her ne işlerse ḥekīm ü dānā,

Ḥikmetinden su 'āl olunmaz anıñ

Her ne yüz gösterir ise taḳdīri

Vechi bu 'aḳl ile bilinmez anıñ

Ve dimişlerdir ki insān sülūkunda 'ayne'l-yaḳīn mertebesine vāşıl olmadıḳça şāhib-i irşād olmaz. Pes, ol vaktde aña ḳuṭbu'l-irşād dirler. Nitekim ḥaḳḳa'l-yaḳīn mertebesinde ḳuṭbu'l-vücūd olur ki ḳuṭbu'l-aḳṭāb ve ḡavṣ-i a' zam dirler. Fe-emmā ba' zı ḥaḳḳa'l-yaḳīn ehli vardır ki efrād-ı evliyādan olmaḡı iḥtiyār iderler ve taşarruf ve ḳuṭbiyyeti ḳabūl itmezler. Zīrā ḳuṭbiyyet mertebedir ve ḡāh olur ki efrāddan ba' zıları ma' rifetu'l-llāhda ḳuṭubdan ekmel olurlar. Maḳşūd ise ma' rifetdir, mertebe degildir. Ve ḳuṭbiyyet dedikleri vezāret gibidir ki vezīrū'l-vüzerā ḡalīfe-i sultān olduḡı gibi, ḳuṭub daḡī ḡalīfe-i Hāḳ'dır. Ve efrad, Harem-i pādişāhīde olan ḡavāşş-ı āḡāyān gibibidir ki kimi manşīb ḳabūl ider ve kimi ḳabūl itmeyüb müteḳā' id olur.

Velākin fenā ve beḳā 'ayne'l-yaḳīn ve ḥaḳḳa'l-yaḳīn ile ḡāşıl olur ki irşād anlara menūṭdur. Ve da'vet ve irşād ve kendi nefsiyle teḳā'üdden efḑaldır. Zīrā

‘ibād-ı Hakk’ı Hakk’a hidāyetdir ki enbiyā ve mürselin meslegidir. Ve bu mertebede Hakk ve halk i‘tibār olunur ve esmā ve şıfat-ı Hakk yerlü yerinde ri‘āyet kılnur. Egerçi ki meretebe-i ulūhiyyetiñ müstenidi hüviyyet-i zātiyyedir ki sırrı cemī‘-i eşyāya sārīdir. Nitekim ba‘zı eşhārda deryādan buhār çıkub eczāsı eṭrāfa münteşir olur. Ve işābet itdügi yerler nedāvet bulur ki aña sırr-ı hayāt dirler.

Nazm :

Yār hū ağyār hū dār içre her deyyār hū

Yerde her seyyār hū vü gökde her tayyār hū

Her perī vü her melek her ferd-i ins ü her felek

Cennet ü rızvān u mālīk cümle nūr u nār hū [44/b]

Her şecer hū her şemer hū her hacet hū her meder

Şābitāt u mühre-i mihr ü meh-i devvār hū

Şehr-yār u şīr-kūh u Husrev ü Şīrīn hū

Leylā vü Mecnūn u ma‘şūk ‘āşık-ı didār hū

Baḥr-i mevc-engīz ü māhī vü kamu mürğ-āb hū

Lü ’lü ’vü mercān hū vü gevher-i şāh-vār hū

Yāsemenler hū çemenler hū dikenler hū durur

Bülbül ü gül-gonça vü gül-zār ü sünbül-zār hū

Cüy-bār u kūh-sār u berķ ü bārān u berd

Hāk u āb u bād u nār u berķ-i āteş-bār hū

Kā'be vü put-ḥāne vü mey-ḥāne vü būstān-sarāy

Sākin u meskūn u nāz u ni' met u āsār hū

Ḳādī vü müftī vü şeyḥ u şūfī vü rind-i cihān

‘Ālem-i hejdeh hezār içre ne var her var hū

Ḥaḳḳıyā Ḥaḳ bu ta' ayyünden münezzehdir velī

‘Arz ider āyīneden dīdārını her bār hū

Ve ḥaḳḳa'l-yaḳīn mertebesiniñ bātını vardır ki aña ḥaḳīḳat-i ḥaḳḳa'l-yaḳīn dirler ki bu ma' nā Rasūlullāh'a maḥşūşdur (s. a. v). Ya' nī efrād-ı ümmet ne kadar kemāl bulsalar ve maḳām-ı tecellīde şems gibi ferīd-i devrān olsalar yine ol maḳāma irmezler. Ve anıñ rüy-ı tecellīsın görmezler. Salṭanat gibidir ki bir şāh-zāde tahta cülūs itmedikçe anıñ 'ulüvvünü bilmez ve zevḳīni idrāk eylemez. Zīrā bi'l-ḳuvve ve bi'l-fi'l miyānında fark-ı 'azīm vardır.

Maḥḳīdir ki, sulṭānū'l-'ārifīn Ebū Yezīd-i Bistāmī (k.s.) bir vaḳt-i inbisātda maḳām-ı Rasūle duḥūl itmek murād itdikde oradan bir nūr-ı şa' şa' ānī zuhūr idüb, Ebū Yezīd'i iḥrāk eyledi ve duḥūlden memnū' oldı. Bu maḳāmdandır ki ḥuzūr-ı Rasūl'de ki bir minber-i 'ālī ḳurılıb Ḥatmü'l-evliyā ol minbere şu'ūd ve kemalāt-ı Ḥaḳ ve tecelliyāt-ı Rasūlullāh'ı beyān ve ta'rif ile me'mūr olduḳda ki cemī'i ervāḥ-ı enbiyā ve evliyā hey'et-i cesed itmeleri üzerine temeşşül idüb ol meclīs-i 'ālī ve maḥfel-i müte'ālide [45/a] ḥāzır idiler. Ḥatmü'l-evliyā daḥī minber-i mezkūre şu'ūd idüb ḳademe-i Rasūlullāh'dan bir derece aşağıda ḳıyām eyledi. Zīrā derece-i 'ulyā Rasūlullāh'a maḥşūş idi. Ve ol minberiñ derecātı üzerine bisāt ḳonulmuş idi ki ḥālā cevāmi'-i selāṭīn menābirine çuḥa döşedikleri oradan me'ḥūzdur. Sırr-ı budur ki Rasūlullāh'ın bilā-vāsıta vaz'-ı ḳadem itdüğü maḥalle ḡayriler bi'l-vāsıta ve perde

üzerinden başarılar ve illâ terk-i edebdir. Ve bu ma‘nâdandır ki insân-ı kâmilîñ seccâdesine basmazlar ve intikâl itdikten şoñra daħî isti‘ mâl itmezler. Belki teberrük ve temessuħ iderler. Şol ma‘nâdan ötürü ki ol maħall, ya‘nî seccâde maħall-i tecelliyâtdır. Pes, ğâfil ve maħcüb olan aña başmaq müris-i tenezzül ve mücib-i tedellîdir.

Su‘âl olunursa: Maķâm-ı nüzüle duħul müyesser olmaduğı şüretde dürdan seyrine yasağ varmi dir? Cevâb budur ki: Aña mâni‘ yoğdur. Nitekim vech-i arzdan kevâkib-i münîre seyr olunur. Velâkin ol maķâma kimseniñ eli irmez ve cennetde “vesîle” dedikleri maķâm ki Rasûlullâh’a maħşûşdur ki hâlâ ravza-i mübârekeniñ şüretidir ki cennetde temessül itse gerekdir. Buradandır ki Ravza ya‘nî cism-i laťif-i Resûli zamm iden ķabr-i munîfi, Kâ‘be’den efdâldır. Zîrâ bâlâda mürür eyledi ki cesed-i muťahhar, insân-ı kâmil, Ĥaramu’l-llâh’dır ve Kâ‘be ol ĥaremiñ şüretidir. Pes, vesîle ravzâniñ ve ravza daħî ĥaķîķatte ĥaķķa’l-yaķîniñ şüretidir ki ma‘nâsı âsüde-i ķabr olan vücûd-ı nazîfdır.

Naẓm :

Ey Resûl-i müctebâ zâtiñ ne gevherdür seniñ

Cümleden ķadriñ iki ‘âlemde berterdir seniñ

Sırrıña irmez ĥaķîķat ‘aķl ü idrâk-i cihân

Cism-i pâkiñ ğüyyâ rûĥ-ı muşavverdir seniñ

Feyz-i esmâ vü şifâtiñ mazharıdır lebleriñ

Ķalbiñe zâtiñ tecellîsi muķarrerdir seniñ

Ravzaña dâĥil olan ‘âşık alur bûy-i ĥayât [45/b]

Rûĥ-ı ķudsî demleriñden cân-perverdir seniñ

Ebruvāniñ kabe kavseyi ev ednā naqşıdır

‘Aks-i nūr-ı zāt ile çeşmiñ münevverdir seniñ

Hıdmet-i na‘tın n’ola Haqqı’niñ eylerseñ kabūl

Āsitāneñde ezelden ‘abd-i kemterdir seniñ.

Ve ehl-i hicāb anlardır ki hucub-i zulmāniyye-i gālīze-i keşīfe ile maḥcūb olmuşlardır ‘avām gibi. Veyāhūd hucub-i nūrāniyye-i raqīka-i laṭīfe ile maḥcūb olmuşlardır, ba‘zı havaşş gibi. Zīrā havāşşniñ niçeleri cemī‘ hucübden ḥalāş olub ‘ayne’l-‘ayne irmişlerdir. Ve hucüb-i zulmāniyyeden murād ecsām ve nūrāniyyeden murād, ervāhdır. Ve her bir tavr bir perdedir. Pes, dünyāda bu perdeleri açanlar dünyā ve āhiretde ‘amādan ḥalāş olurlar.

Ve çeşmiñ perdesi yedi olduğı semāvāt-ı seb‘a işāretidir. Ki bu yedi ṭabaqa ‘ālem-i kevn ü fesāddan olub ‘arş ü kürsiye nisbetle keşāfetden ḥālī degildir. Egerçi ki ṭabaqat arza göre laṭīfdır. Pes, çeşmiñ yedi ṭabaqasından ‘illet zā’il olmadıkça rūşnāyī ve rü’yet-i tāmme ḥāşıl olmaduğı gibi sefer-i ma‘nevī ile semāvāt-ı seb‘iñ daḥī menāzilini ‘ūbur itmedikçe inkişāf ḥāşıl olmaz. Zīrā ‘ālem-i kevn ü fesāddan olan mu‘azzam hicābdır. Ve ‘anāşır-ı insān āhiretde talṭīf olunub maḥām-ı ‘arş ü kürsīde qarār ider. Zīrā ‘arş ve kürsī umūr-ı cismāniyyeniñ umūr-ı rūḥāniyyeye aḳrebīdir. Cennet ise rūḥānīdir. Anuñçün ehl-i cennete ḥa’il yoḳdur. Rūḥa ḥa’il olmaduğı gibi. Bu cihettendir ki orada ḳalb ḳālīb olur. Ya‘nī bu dünyāda ḳalb ile idrāk olunan nesne orada ḳālīb ile idrāk olunur. Bu sebebden müşāhede-i ilāhī ḥāşıl olur ve bu ma‘nāyı idrāk itmeyen ḥāl-i āhireti, ḥāl-i dünyāya ḳıyās idüb ḡalat ider.

Nitekim bir kimse yaḳazada ve menāmda bir sa‘at-i nücūmiyyede maşrıḳ ve maḡrib arasını [46/a] seyretmegi inkār ider. Çünki ḥābe varır. Belki bir sa‘atden

eḳalde mesāfe-i mezkūreyi ḳat‘ ve seyr ider. Ve bīdār olduḳda yaḳazada olan ḥūkmünūñ buḫlānına muḳırr olur.

Bu faḳīr Ḥaḳḳı’ya bir def‘a eḳāṣī-i bilād-ı maşrıḳdan bir şehriñ ḥaḳḳında istiṣkāl ḥāşıl olduḳda ol gice deriçe-i dīde-i ḥayālim, gülşen-sarāy-ı ‘ālem-i mişāle küşāde olub bir kimse beni alub ednā-yı müddetde dünyāyı ser-te-ser seyr itdirdi ve her şehre ki mürūr vāḳı‘ oldı. Anıñ ta‘āmından bir miḳdār tenāvül olundu. Tā ki müşkilim olan şehre güzer idüb perde-i işkāl münkeşif oldı. Ve her şehriñ sākini bir sīmāda ve ta‘āmı bir çāşnīde idi ve tahte’l-arz daḥī biñ ‘aded şehir varimiş ki oraya istiḥlāf olundum ve Rasūlullāh’ıñ (s. a. v.) biñ tarihinden şoñra (ki ḥadd-i fāşıldır) vücūd-ı şerīfleri kīmiyā olduḳı zāhir oldı. Te’emmül eyle, tā ki kışşā-i mezkūrede işārāt başiretle rūşen ola.

Elḥāşıl ‘ālem-i rü’yā ki ‘ālem-i mişāl ve mażhar-ı ism-i laḫīfdir. Ḥaḳāīḳi istib‘ād ve inkār idenlere delīl celīdir. Ya‘nī ‘ālem-i āḫiret daḥī ‘ālem-i mişāl gibi laḫīf ve nūrānīdir. Pes, yaḳazada müstenkir olan ḥ‘ābde müselleme olduḳı gibi, dünyāda müstab‘ad olan ma‘nā daḥī āḫiretde müstaḳrāb olur. Ḳāle Te‘ālā:

²³² وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ Pes, mü‘tezili derd-mendiñ orada gözleri açılır.

²³³ ليس الحبر كالمعينة Maḥkīdir ki ‘ulemā-i kibārdan ‘İzzeddīn ‘Abdüsselām²³⁴ ki

zamānında müftī-i Ḳudūs idi. Aḫyānıñ emvāt için olan şadaḳāt ve du‘ālarının vuşulunu inkār iderdi ve meyyitin cānına degmez deyü fetvā virirdi. Çünki bu

²³² Artık, hiç hesap etmedikleri şeyler Allah tarafından karşlarına çıkmıştır. (Zümer 39/47)

²³³ Duymak ve görmek aynı deḡildir. *Aclūnī*, II, 2137, s.168.

²³⁴ Ebū Muhammed İzzeddīn Abdülazīz b. Abdisselām b. Ebi’l-Kāsım es-Sülemī ed-Dımaşḳī (ö. 660/1262): 577 (1181) yılında Dımaşḳ’ta doğdu. Azīziye Medresesi ile Emevīyye Cāmi’inde müderrislik yaptı. Mısır kadılıḡına atandı ve burada Şāfiî mezhebinin otoritesi hāline geldi. Son derece muttaki bir dindar olan Abdisselām bir fetvāsının yanlışlıḡını anladıktan sonra dellāl çağırarak söz konusu fetva ile amel edilemeyeceḡini ilān ettirdiḡine dāir rivāyetler vardır. Tasavvufi yönünün bulunmasına mukābil semā ve raksa karşı çıkmış, Ragāib ve Berat gecelerinde sünnet telakkisiyle kılınan namazlar gibi bâzı yaygın uygulamalara da şiddetle muhālefet etmiştir. Bk. H. Yūnus Apaydın, “İbn Abdisselām, İzzeddīn”, *DİA*, XIX, 284-287.

dünyâdan göz yumdı da ve gözleri açıldı ve haqîkat ne idüğün idrâk eyledi. Bir kimse anı rü'yâsında görüb itdüğü inkârdan ve virdüğü fetvâdan su'âl [46/b] itdikde ol dağî bu bâbda haṭâ itmişüz ve ḥayrât ve ḥasenâtın ecri ervâḥ-ı emvâta degermiş dedi. Dünyâda ideceği inşâfı orada itdi. Zîrâ 'ilmine mağrûr idi. Ma' a-hâzâ 'ayne'l-yaḫîn mertebesi yoğidi. Dimedi ki virdüğüm fetvâ rûḥ-ı pāk-i Resûl'e 'arz olunur ve ḥilâf-ı meşrû' olursa müftazih olurum. Nitekim müftî-i Belḥ Şeyḥ 'Alî bir ḥuşûşda vâkı' a muḥâlif fetvâ virdikde ol gice temeşşül-i Nebevî vâkı' olub "lâ" yâ 'Alî! deyü fetvâsını redd itdikde ol dağî bîdâr olub kemâl-i yaḫâzasından fetvâyı terk ve emr-i taḫvâyı berk eyledi ve bildi ki, o maḫûle nesnelere ma' rûz-ı dergâh-ı Nebevîdir.

Nazm :

*'Ālim iken cāhil oldı çünki emr-i dīni gör
Kendini zilletde ḫodı seyr it 'Izzü'd-dīn'i gör
Meyyite meyyit niçe telḫin ider eyvāḥ 'aceb
Reh-nümā lâzım ise imdi var ehl-i 'ayni gör*

Ve *Kur'ân*'da gelür: ²³⁵ وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ Ya' nî dünyâda bî-

başîret olan âḫiretde başîr olmaz. Zîrâ her kemâl ki dünyâda fevt ola âḫiretde ḥuşûle gelmez. Şol cihetden ki âḫiret maḥall-i teklîf degildir. Kemalât ise a' mâl-i şâliḫa üzerine mebnîdir. Nitekim ḥadişde gelür: ²³⁶ من عمل بما علم ورثه الله علم ما لم يعلم Ya' nî 'ilm-i dirâset ve kesbî ile 'âmil olan, 'ilm-i veraşet ve vehbîye nâ'il olur ki 'ilm-i ledünnî dedikleridir. Pes, anın ki sülûk ve 'amel-i şâliḫ ve taḫvâsı olmaya, anın ma' ârifî, ma' ârif-i şeyṭâniyyedir. Anuñçün hiçbir insân o maḫûle şeyṭânın yüzünden mühtedî olmaz. Zîrâ şeyṭân muḫîll ismine mazhardır. Ve insânın şeyṭân olması ism-i

²³⁵ Kim bu dünyâda körlük ettiyse âhirette de kördür. (İsrâ 17/72)

²³⁶ Bildiği ile amel eden kimseye Allah bilmediklerini de öğretir. *Aclûnî*, II, 2542, s. 265.

muğıllde olduğundandır. Velâkin đalâl ve idlâl ne vechledir atı mühtedî insân ister ki anı fehm ve teşhîş eyleye. Zîrâ zamânedede mekkâr ve memkûrlar çoğaldı ve ekşer nâs hağ [47/a] ve bâtılı fark itmekden aldı. Suâl olunursa ki, ba‘de‘l-vefât nice kemâl hâşıl olmaz ki, niçe umûr-ı hafıyye zühûra gelür? Cevâb budur ki: Orada maħcûbe münkeşif olan umûr-ı kevnıyyedir ki, aħvâl ve ehvâl-i âhıret dirler. Maħsûd ise umûr-ı İlähiyye inkişâfıdır ki, zât ve şıfât ve ef‘âl-i Hađđ’a dâ‘ırdır ki, aña ‘ilm-i ilâhî dirler. Pes, anlarıñ mâ‘adâsı ‘ilm-i kevnî olur.

Elhâşıl umûr-ı kevnıyyeniñ inkişâfından ma‘rifet-i Hađđ’a terađđî hâşıl olmaz. Nitekim bir kimse aħvâl-i hâricıyye ile muğayyed olsa renc-berler gibi ol kimse aħvâl-i ‘ulemâyı bilmez. Ve ‘ulemâ dađî ‘ulûm-ı resmiyyeye müştağil olsalar anlar dađî ‘ulûm-ı hađđııyyeden bî-ħaberlerdir. Bu cihetden ‘ulemâ-i ‘ayne‘l-yağın ekşer zevâhiri terk itdiler. Hattâ ta‘âm ve libâs ve emşâli aydında olmadılar. Belki işlâh-ı tab‘ ve nefse alışdılar ve âhir ‘aşđ-ı ilâhî ile şîr ü şeker gibi alışdılar. Ve ‘aşđ anlarıñ te‘ayyünât-ı perdelerini âteş gibi iħrâđ idüb âhıir cemâl-i mağlûbı gördiler ve mağâm-ı hużürda tırdılar ve bezm-i ünsde câm-ı tecellî zevđin sürdiler.

Nazm :

‘Aşđ imiş ‘âşıklara feryâd-res
Zâhide gel ğayrı ıl ü âlî kes

‘Aşđdır sâliklere hoş reh-nümâ
‘Aşđdır her hatve içre hem-nefes

Kâr-ı pür-sûd ister iseiñ ‘âşđı gör
Ğayri bir kâra dağî itme heves

Çağladır çeşmi vü kalbi ağıladır

İrişicek bahra dir āvāzı kes

‘Andelībā ‘aşkla feryāda gel

Münkeşir olmazdan evvel bu kafes

Hakkiyā n’etseñ gerek dünyāda sen

Māsivā-yı Haqq’ı ço Allāh bes

Su’āl olunursa ki: Sālikiñ hāli nicedir ki yolda kalmış ve menzil almamıştır. Ya’ni gerçi bi’l-fi’il sülûki vardır, velâkin ‘ömrüñ ‘adem-i müsā’ade veyāhūd mürşidi fiğdānından cemāl-i Haqq’a gözleri bir hoş açılmamıştır? Cevāb budur ki: [47/b] Bu maqūleye ba’de’l-mevt teraqqī vardır. Belki hāl-i ihtizārda maṭlūbı ayağına gelür. Ve ‘ayn-ı başiret ile şuhūd ehli olur. Zīrā tariq-i talebde bulundu ve *Kur’ān*’da gelür:

²³⁷ وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ

şüriyyeye göredir. Hacc-ı şūrī dahī böyledir. Ya’ni bir kimse niyyet-i haccla hānesinden bir haṭve hāric olsa ve orada vefāt eylese anıñ için ecr-i hacc yazılır ve ol ki, ḳable’ş-şurū’ vefāt ider maḥrūmdur ve kezālik hicret-i ma’nevīyye ki, hacc-ı ma’nevīdir. Zīrā ḳaşıdıñ nazargāhı Haq ve maṭlūbı sırr-ı muṭlaḳdır. Pes, bu dahī hāne-i ṭabi’atden bīrüne ve sefer-i uhrevīde muḥsinlere merhūn olmuştur. Hāl-i ihtizārda anıñ için inkişāf-ı başiret vardır. Zīrā hicret-i ma’nevīyyeden murādı, ref’-i hucūb ve menzil-i inkişāfda naşībdır. Pes, niyyet ve hareketine göre murādıñ bulur ve naşībin alır ve bu inkişāf, berzahda efzūn olur ve haşirde dahī mā-fevḳīne teraqqī

²³⁷ Kim Allah’a ve Peygamberine hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, şüphesiz onun mükâfatı Allah’a düşer. (Nisa 4/100)

ider ve maḳām-ı keṣ̄ibe Variñca izdiyāddadır ve ile'l-ebed bu inkiṣ̄āf teraḳḳīdedir. Zīrā seyr-i ilā'l-İllāha nihāyet yokdur ve ṣol ma' nā ki 'ālem-i keṣ̄if olan dünyāda ziyāde olmaḳdadır. 'Ālem-i laṭif olan āhıretde nice olmaḳ gerekdir ve teraḳḳī yalnız sālik iken müteveffā olana göre degildir. Belki cümle-i vaṣ̄ilin dā'imā sefer itmekde ve her nefes menzil-be-menzil gitmekdedir. Ancak dünyāda vāṣıllarıñ hāli kuvvetlüdür ve kütüb-i ṣer'ıyyede gelür ki, bir kimse ḥatm-i *Ḳur'ān* itmeden maḳbūz olsa berzaḥda anıñ için bir melek ta'yin ve *Ḳur'ān* ta'līm olunur. Ve ṣıbyān-ı mü'minīn daḥī böyledir gerek oḳumaḡa bed' itdikden ṣoñra vefāt eylesun ve gerek ḳable'l-bed'. Zīrā bunlar ma'zūr olmaḡla, bunlar [48/a] için kemāl-i uḡrevī vardır. Fe-emmā ba'de'l-bulūḡ taḳṣīr iden kimseye tedārik yokdur. Anuñçün derecāt-ı sāfilede ḳalır. Zīrā ḳāri'e denilse gerek ki, ²³⁸ افرأ وارق Ya' nī ḳāri'ü'l-*Ḳur'ān* āhıretde ḳırā'at ile me'mūr olub oḳuduḡça her ḥarfine bir derece i'tā olunsa gerekdir ve buradan ḥāfız-ı *Ḳur'ān* olanlarıñ faẓīleti zāhir oldı. Velākin maḳṣūd, 'amele muḳārin olan ḥıfzıdır ve ḥadīṣde gelür: ²³⁹ لو كان القرآن في اهاب مامسته النار Ya' nī *Ḳur'ān*'ın faẓīleti ol ḳadardır ki, bi'l-farz taṣvīr olunub bir ihāb ve deri içine vaẓ' olunsa bereket-i *Ḳur'ān* ile ol deri muḥterik olmaz ve ḥamele-i *Ḳur'ān*, ya' nī *Ḳur'ān*'ın ḳırā'atına mülāzemet idenler daḥī böyledir. Zīrā ḳāri'leriñ cild-i beṣerīleri ihāb gibidir ki bāṭınlarında olan *Ḳur'ān* aña vaẓ' olunmuṣdur. Pes, ol ihāb ve *Ḳur'ān*'ın birbirine temās ve ittiṣāli variken ḳāri'ın derisi ve vücūdı muḥterik olmaz ve illā *Ḳur'ān* daḥī muḥterik olmaḡ lāzım gelür. *Ḳur'ān* ise kelām-ı İlāhidür ki ihtirāḳdan müberrādır. Ve dediler ki, *Ḳur'ān* ṣūret-i *Muḥammediyye* ve bi'l-'aksdır. Nitekim Ḥatmü'l-evliyā buyurur: ²⁴⁰ انا القرآن والسبع المثاني وروح الروح لاروح الاواني Ya' nī ben kitāb-ı ilāhiyim

²³⁸ Oku ve terakkī et.

²³⁹ *Ḳur'ān* alevler içinde de olsa yanmaz. *Kenzü'l-Ummal*, I/517; Taberānī, *el-Mu'cemu'l-Kebīr*, V/459.

²⁴⁰ Ben *Ḳur'ān*'ım ve seb'-i mesāniyim ve rûhların rûhuyum, ulaşmadıḡım rûh yoktur.

ki cemî'c haqâ'îk-1 cüz'iyeye ve külliyyeyi cāmi'c ve muhîtdır. Zîrâ hürûf ve kelimât ve âyât ve süver-i tekvîniyye, hürûf ve kelimât ve âyât ve süver-i tenzîliyye gibidir.

Nitekim *Kur'ân*'da gelür: ²⁴¹ *وَكِتَابٍ مَّسْطُورٍ* Ya' nî türdan murād; tür, hüviyyet-i zātiyye ve kitāb-1 meşûrdan maşşûd, kitāb-1 vücûddur ki anda hürûf-1 şu'un ve kelimât-1 a' yān ve âyât, ervāh ve süver, şüver-i mişāliyye ketb olunmuşdur ve raqq-i menşür nefs-i Raḥmānīdir ki, māhiyāt-1 mümkināt üzerine menşûrdur. Nefs-i insānī elfāz ve hürûf üzerine menşür olduğu gibi ve rūḥu'r-rūḥdan murād bāṭın-1 rūḥdur. Zîrâ [48/b] rūḥ-1 ḥayvānī, rūḥ-1 insānīniñ zāhiri ve rūḥ-1 insānī daḥī, sırr-1 bāṭınıñ zāhiridir. Pes, rūḥu'r-rūḥ, sırr-1 ilāhī olmuş olur ki anıñ bedene ta'allukı yokdur. Ol iki rūḥuñ ta'allukı gibi. Ve bundañ zāhir olur ki *Kur'ân* şüret-i Muḥammediyye olıcaq sâ'ir süver-i Muḥammediyye olan vereseñiñ daḥī şüreti olmuş olur. Zîrâ anlar daḥī haqâ'îk-1 *Kur'ân* ile mütehaqqıq ve aḥlākıyla müteḥallıqlardır. Ve anlarıñ şüretleri nār-1 Celāl ile muḥterik olmayıcaq ol şüver-i İlāhiyyeye tabi' olanlarıñ şüretleri daḥī muḥterik olmaz. Zîrâ şüver-i aşlıyyeniñ *Kur'ân*'a civārı ve şüver-i fer'iyyeniñ daḥī şüver-i aşlıyyeye ḳurbi vardır. Bu şüretde şüver-i fer'iyye *Kur'ân*'a bi'l-vāsiṭa muṭṭaşıl olmuş olurlar. Velākin bunlar şol şüver-i tabi'adır ki, metbū'larına taqlīd itmekde ḳuşūr itmezler.

Zîrâ ḥadīşde gelür ki: ²⁴² *المراء مع من احب* Ya' nî bir kimse āḥere muḥabbet itse elbette ol muḥabbet vesāṭetiyle anıñ ṭarīḳine gider. Ve bi-ḳaderi'l-imbān aña taqlīd ider bu cihetden *Kur'ân*'da: ²⁴³ *وَمَنْ صَلَّى مِنْ آبَائِهِمْ* deyü şalāḥ ile ḳayd olundu. Tā ki, iṭmā'-1 fāriḡa münḳaṭi'c a ola ve biz filān velīniñ muḥibbiyim veya ṭarīḳindeyim veya

²⁴¹ Satır satır yazılmış Kitab'a. (Tûr 52/2)

²⁴² Kişi sevdiği ile berâberdir. *Ebû Davud*, edeb, 19.

²⁴³ Âyetin tamâmının meâli şöyledir: Atalarından, eşlerinden ve çocuklarından iyi olanlarla berâber oraya girerler. (Ra'd 13/23)

benim babam veya ceddım fālandır dimekten imsāk eyleye. Zīrā ḥadīşde gelür: ²⁴⁴

يا بنى هاشم لا ياتونى الناس باعمالهم وتاتونى بانسابكم
şāliḥa ile geldikleri vaḳitde siz nesebe i‘timad idüb Peyğamber bizim ceddimizdir
deyü ḳarabete i‘timāden a‘mālden ḥalī gelmeysesiz. Zīrā neseb-i ḥaḳīḳī taḳvā ve
şālāḥdır şöyle ki, bir kimse ṭahāret-i nefse mālīk ve ricsden bi’l-küllīyye sālīm ve
pāk olsa ḥāşimī degil ise de yine āl-i Rasūldur. [49/a]

Nitekim Selmān-ı Fārisī (r. a) ḥaḳḳında gelür: ²⁴⁵ سلمان منا اهل البيت ve bu ma‘nā

ile bisyār kimseler al-i Rasūl ve ehl-i beyt olmuşlardır. Egerçi zāhirde siyādetleri
yoḳdur ve bu taḳrīr olunan ma‘ānī-i laṭīfe eger sem‘iñe dāḥil ve eşeri zihniñe vāşıl
olduysa, çok ḥikmete nā’il olduñ ve zamānında Loḳmān mertebesin bulduñ. Zīrā
Loḳmān’ın iki dürlü ḥikmeti var idi ki biri, ḥikmet-i ṭıbbiyye idi; ḥikmet-i Eflāṭun ve
Cālīnūs ve Soḳrāṭ ve Boḳrāṭ ve emşālī gibi ve biri daḥī, ḥikmet-i zevḳiyye idi;
ḥikmet-i enbiyā ve evliyā gibi. Nitekim *Ḳur’ān*’da gelür: ²⁴⁶ وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ Ve
ḥikmet eşyāyī ‘ālā mā-hiye ‘aleyhe ma‘rifetdir. Ve her nesneniñ aşlına vuḳūfdan
şoñra yerlü yerine vaz‘ itmekdir.

Nitekim nās ḥaḳḳında gelür: ²⁴⁷ انزلوا الناس منازلهم Ya‘nī ḥaḳḳıñ meḳādirine nazār

idüb a‘lā ve ednā-yı ḥāllerine göre ḥoş görüñüz. Ve a‘lāya ednā ve bi’l-‘aks
mu‘amelesi itmeñüz. Zīrā ḥikmetden ḥāricdir. Anuñçün Seyyidü’l-enşar Sa‘d bin
Mu‘āz meclis-i Rāsūle ḳudūm itdikle, ²⁴⁸ قوموا الى سيدكم deyü ḳıyām ile emr itdi. Bu

²⁴⁴ Ey Hāşioğulları! Herkesin ameli ile bana geldiği günde sakın siz neseplerinizle gelmeysesiniz.
(kaynağını bulamadım).

²⁴⁵ Selman bizden ev halkımızdandır. *Aclūnī*, I, 459.

²⁴⁶ Andolsun, biz Lokmān’a “Allah’a şükret” diye hikmet verdik. (Lokman 31/12)

²⁴⁷ Herkese hak ettiği değeri veriniz. *Aclūnī*, I, 209.

²⁴⁸ Efendiniz için (ayağa) kalkınız. *Buhārī*, IV/1511.

‘aşırda ise bu haḳā’iḳa nā’il ve bu mu‘āmelāta ḳādir nādir olmaḳ gerekdir. Ve bir kimse, bu zevḳa irenler ḳikmet-i Loḳmān’ı neylerler dise Loḳmān’ı taḳḳir itmiş olur. Zīrā, Loḳmān’ın aşıl ḳikmeti, ḳikmet-i zevḳiyyedir. Ḥattā nübüvvetinde ihtilāf itdiler. Ve Ḥatmü’l-evliyā anı ḳikmetinden ötürü şaff-ı enbiyāda iḳāmet eylemiş ve ‘ulūmuna müte‘allıḳ nice cevāhir söylemişdir. İşte zamāne müdde‘īleriniñ aḳvāli böyledir ki cüz’ī ma‘rifet ile enbiyā üzerine tefevvuk iddi‘a iderler. Pes, bu iddi‘alarından ma‘rifetleri şeyṭānī olduḳu ma‘lūm oldu. [49/b]

Nazm

Ḥamdulillāh kāmīl-i insāna irdi bu gönül

Derdine dermān bulub Loḳmān’a irdi bu gönül

Seyl-veş alçaḳlara yükseklere çağlar iken

Gide gide ‘āḳıbet ‘ummāna irdi bu gönül

Her cihetden çok zamān olub taleb-kārī anıñ

Cān içinde bī-cihet cānāna irdi bu gönül

Dest-i ḳudretde bugün tutsa n’ola cevḡān ü gūy

İşbu meydān içre çok merdāne irdi bu gönül

Ḳā’im idi rūz ü şeb bāb-ı ‘ubūdiyyetde ol

Şadr içinde şoḳbet-i sulṫāna irdi bu gönül

Faḳr u ‘acz u zillet ile çüñki bildi nefsin

Bu sebebden Haḳḳıyā Raḳmān’a irdi bu gönül

Ba‘de-zā yevm-i cum‘anın ibtidā hareketi ism-i ‘alīm’den vücūd buldı. Bu cihetden Ādem cum‘a günü halk olunub ta‘lim-i esmā ile müşerref oldu. Ve kıyāmet daḥī cum‘a günü kā‘im olacağı naşşla şabitdir. Zīrā kıyām-ı sâ‘at ile ‘ulūm-ı cüz‘iyye, ‘ilm-i küllīye muttaşıl ve fer‘, aşlā lāḥıķ olur. Bu cihetdendir ki cevāmi‘de ba‘de’l-‘aşr sūre-i Nebe’ tilāvet olunmaķ ‘ādet-i kadīme-i e’immedir. Zīrā ḥūkmü, yevm-i kıyāmete müte‘allıķdır. İbtidā cum‘a günü ba‘de’l-‘aşr oķunub şoñra sâ‘ir eyyāmıñ ‘aşırlarına daḥī ta‘mīm olundu. Ve cennetde maķām-ı keşibde yevm-i cum‘ada rü‘yet-i dīdār vaķı‘ olsa gerekdir ki, ol müşāhededen herkese bıķaderi’l-isti‘dād ‘ilm-i cedīd-i ilāhī ḥāşıl olur. Ve ol gün ol maķāma müsāre‘āt idenler bu dünyāda ta‘ata mübāderet idenlerdir. Ve anda olan müşāhede bunda olan ‘ilm-i ilāhi’niñ kuvvet ve za‘fina tābi‘dir. Zīrā başar rü‘yetde nice ise başiret daḥī böyledir.

Pes, bunda rü‘yet-i [50/a] başar za‘if olsa idrāk-i eşyāda ķaşır olduķı gibi, rü‘yet-i başiret daḥī za‘if olşa idrāk-i Ḥaķ‘da nāķış olur. Ve ism-i ‘alīmiñ sırrı kā‘ināta sārī olup cemī‘-i eşyā mucidini bilmişdir. Ya‘nī kendi zātī ḥasebiyle. Zīrā zāt-ı Ḥaķ ḥasebiyle idrākden ‘ācizdir. Nitekim gelür: ²⁴⁹ ما عرفناك حق معرفتك

Ya‘nī ²⁵⁰ ما عرفناك بحسبك ولكن عرفناك بحسبنا

Ve eşyāda olan ‘ilim ve ḥayātıñ eşeridir ki enbiyā ve evliyāya tekellüm itmişler. Ve tesbīḥleri mesmū‘ olmuşdur. Nitekim tuyūr ve cibāl Ḥazret-i Dāvūd ile (a. s) tesbīḥ iderlerdi ve Mekke-i Mūkerreme’de ḥacer-i mütekellim mütevātirdir. Ve yevm-i kıyāmetde mü‘ezziniñ şavtı vāşıl olduķı maḥalle dek ḥacer ve şecer ve sâ‘ir eşyā şehādet itseler gerekdir. Ve ḥasbī ezān virenleriñ ecsādını arz ekl itmedügi kütüb-i şer‘iyyede meşūrdur. Pes, eşyāda ‘ilim ve ḥayāt şıfatları olmasa nice şehādete ķādir olurlardı. Fe-emmā bu semā‘dan aşamm olanlar anı inkār eylemişler

²⁴⁹ Seni gereģi gibi tanıyamadık. Münāvî, *Feyzü’l-Kadîr*, II/410.

²⁵⁰ Seni senin ölçülerine göre değil kendi ölçülerimize göre tanıdık.

ve tekellüm-i eşyâda nice te'vilât-ı 'aqliyye söylemişlerdir. Fe-emmâ ehlullâh 'inde merdüddür. Zîrâ anlar kelâm-ı eşyâyı işitmişlerdir.

Ve bu fakîr Hakkî eva'ili-i hâlimde kumrîniñ, ²⁵¹ لا اله الا الله dedigin işidirdim ve hânemde bir horûs var idi ki vaqt-i seherde lafz-ı faşîh-i cehri ile "İsmâ'îl Efendi hû" deyü beni bîdâr iderdi. Ve bu râzı keşf idüp bu maqâmda irâd eylemek memnû' degildir. Zîrâ kuşûf-ı kevnîyyededir. 'Ârifîñ bunuñ mâ-verâsında dahî aḥvâl-i 'acîbiyyesi vardır. Ve keşf-i kevnîden olan keşf-i meleke ve keşf-i cinne ve keşf-i kubûra ve keşf-i zamîre i'tibâr yoḡdur. Zîrâ maḡbûl olan 'ilim ve keşf-i ilâhî'dir ki 'arifleriñ [50/b] maqâm-ı keşîbde tefâvütleri anıñladır ve aña kerâmet-i 'ilmiyye dirler. Nitekim ḡârîka 'âdâta kerâmet-i kevnîyye dirler.

Ve kerâmet-i kevnîyyede iki kimse meşhûrdur: Biri şarkîdir ki 'Abdulkâdir el-Geylânî'dir (k. s.). Ve biri ġarbîdir ki Ḥatmü'l-evliyânîñ şeyḡi Ebû Medyen Maġribî'dir (k. s.). Ve bu ikisi dahî evâḡir-i 'ömrde taḡattub itmişlerdir. Ve sultâna muḡârin olan şeyḡde bu iki kerâmetiñ biri lâzımdır. Zîrâ eger sultân ve tevabî'î ḡâbil ve müsta'id iseler kerâmet-i kevnîyye ile maġlûb olurlar. Ve bi'l-âḡere ser-fürû kıllurlar. Ve illâ kerâmet-i 'ilmiyye ile şeyḡ kendisi anlarıñ dünyâsına ta'alluḡdan ḡalâş olur ve deryâ gibi müteġayyir olmayup ḡalur. Ve bizim a'şârımızda kerâmet-i kevnîyye memnû' ve mesdüddür. Zîrâ ḡalkıñ 'adem-i ḡâbiliyyetinden nâşî istihzâya müeddî olur ki sebep-i helâkdir.

Pes, ḡalkıñ kerâmetden mestûr oldukları kendilerine nâfi'dir. Ve Mışır'da ekşer bilâdda ḡaşıl olan evliyânîñ ekşeri ricâl ḡâbilindendir ki ehl-i taşarrufdur. Cümleñiñ fâ'iki Zü'n-nünü'l-Mışrî'dir (k. s.). Maḡkîdir ki bir 'acûzuñ veledini timsaḡ alup Nîl'e götürüp ibtilâ' itdikde Zü'n-nün aña nidâ idicek ol veledi ḡayyen cevfinden kenâra ilḡa eyledi. Ḥût Ḥazret-i Yûnus'u (a. s.) ilḡa eylediği gibi. Velâkin bilâd-ı Rûm'da fetḡ-i Ḳonstantîniyye'den muḡaddem ve ba'de ehl-i fenâ ve beḡâdan

---

²⁵¹ Allah'tan başka ilah yoktur

kümmel-i evliyā gelmişdür ki anlar taşarrufat-ı kevnîyyeye iltifāt itmemişlerdir. Egerçi ki cemî'î-i eşyâ anlara ser-fürû itmişdir. Nice münkād olmaz ki anlar siyâdet-i 'uzmâ ve hilâfet-i kübrâ ile kı'ım ve muttaşîflardır.

Nazm :

Şeyh-i gül üstâz-i vaqt olmak ne güçdür Hakkıyâ

Yâ meger irşâd u ta' lîm ide ol zü'l-kibriyâ

'İlmiñi a' mālîñi hâk-i fenâda setr idüp [51/a]

Hakk'a karşı halka göstermekden anı kıl hayâ

Vallâhu 'alîmü'l-ḥafiyât.

4.3.3. el-İsmü's-Salisü: el-Mürîd

Ma'lûm ola ki irâdet ve meşîyyet evvelen ve bi'z-zât Allâh Te'âlâ'nîñ şîfatındandır. Velâkin meşîyyet Zât-ı ilâhiyyeniñ bir nesneniñ ḥaḳîḳatı tarafına teveccühidir. Gerek ol nesne isim olsun ve gerek şîfat ve gerek zât olsun. Ve irâdet iki emr-i câiziñ birini taḥşîşe Zât-ı ilâhiyyeniñ ta'alluḳudur. Ya'nî mümkinîñ iki tarafı vardır ki, biri vücûd ve biri 'ademdir. Pes, ta'alluḳ-i zât ḳanğı cânibe olursa murâd-ı ilâhî irâdetden teḥallüf itmez. Binâ'en 'alâ-hâzâ meşîyyet irâdetden muḳaddem olur. Ve bu taḳaddüme taḳaddüm-i zâtî dirler, zamânî degil. Egerçi ki Hakk'ıñ zât ve şîfatı arasında taḳdim ve te'eḥir olmaduğı gibi şîfat arasında daḥî yokdur. Ve ol ki ḥadîş-i ḳudsîde gelür: ²⁵²سبقت رحمتی غضبى Bu sebaḳdan murâd ta'alluḳuñ sebḳidir. Zîrâ mücib-i raḥmet ḳadîmdir ki ḥubb-ı zâtîdir. Ve mücib-i ḡaḍab ḥadîşdir ki 'ibadiñ cerâ'imîdir. Ve ezelde zamân olmamaḳ ḥasebiyle taḳaddüm-i zâtî denildi.

²⁵² Rahmetim gazabımın önüne geçmiştir. *Buhârî*, tevhid, 15, 22, 28; *Müslim*, tevbe, 14, 16.

Ve Haḫ Te‘ālā’nıñ emri iki dürlüdü: Biri emr-i teklîfî ve biri daḫî emr-i irādîdir. Nitekim ‘ubūdiyyet daḫî ikidir ki biri, ‘ubūdiyyet-i zātîyye ve biri daḫî ‘ubūdiyyet-i teklîfiyyedir. Ve emr-i teklîfî irâdeti müstelzim degildir. Belki imtiḫān içün daḫî olur. Nitekim ‘ilmullāhda küfri müteḫakkık olanlar ĩmān ile me‘mūr oldılar. Ebū Cehl ve Deccāl²⁵³ ve emşāli gibi. Velākin küfür üzerine meṭbū‘ olduklarından ĩmānlarına irâdet-i İlähiyye ta‘alluḫ itmedi. Belki küfürlerine ta‘alluḫ itdi. Zîrā her nesne irâdet-i Haḫ’ladır. Egerçi ki küfür ve ḫalāl rızā ile degildir. Nitekim *Ḳur’ān*’da gelür: ²⁵⁴ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ Ve irâdet ḫaḫḫında gelür:

²⁵⁵ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا فَعَلُوهُ. Su’āl olunursa ki: Murādı olmaduḡı [51/b] şüretde niçün emr itdüḡi ‘abeş şüretindedir? Cevāb budur ki: Zıkr olunan imtiḫān içündür. Tā ki levḫ-i zātlarında olan naḫş-i ‘adem-i isti‘dād o mü’mınlere zāhir ola ve bir daḫî

²⁵⁶ قُلْ فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ mücebince mülzem olalar ve kıyāmetde

²⁵⁷ فقد جائكم بشير ونذير Zîrā ²⁵⁸ ماجائنا من بشير ولا نذير dimeyeler. Zîrā ²⁵⁹ إِنِّ أَجْرِي إِلَّا عَلَى اللَّهِ. Pes, bir kimse bir iyülüḡi idüp iyülüḡüm bilinmedi dise cāhil olmuş olur. Zîrā eyülüḡde muḫṭābıñ mef’ülün-bihin ḫābiliyyeti ve ḫayırla

²⁵³ Deccāl: İlähî dinlerde kıyāmet alametlerinden sayılan ve insanları doğru yoldan saptırmaya çalışacağı kabûl edilen olaḡan üstü güçlere sâhip kişi. Bk. Kürşat Demirci, “Deccāl”, *DİA*, IX, 67-69; Zeki Sarıtoprak, “Deccal/İslâmiyyette Deccal”, *DİA*, IX, 69-72.

²⁵⁴ Ama kullarının inkâr etmesine razı olmaz. (Zümer 39/7)

²⁵⁵ Eḡer Rabbin dıleseydi, bunu yapamazlardı. (En’âm 6/137)

²⁵⁶ De ki: En üstün delil yalnızca Allah’ındır. (En’âm 6/149)

²⁵⁷ “Bize ne müjdeleyici bir peygamber geldi, ne de bir uyarıcı” (Mâide 5/19)

²⁵⁸ Size müjdeleyici ve sakındırıcı geldi. (Mâide 5/19)

²⁵⁹ Benim ücretim, ancak Allah’a âittir. (Yûnus 10/ 72).

muḳābelesi şart degildir. Ve illā hizmet-i enbiyā ve evliyā zayıḳ olmak lāzım gelir. Maḳ a-hāza aṣlā bir eyülük zayıḳ degildir. Ve bir daḫī daḳvet olunmaḳ muḳtezā-yı istiḳ dād-ı medḳuvv ve daḳvet itmek müceb-i ḳābiliyyeti dāḳıdır. Bu sebebden her dāḳı ve medḳuvv ḳābiliyyeti olduḳı mertebe ile muḳamele olunur. Ve burası esrār-ı ḳaderdendir. Allāh Teḳālā fehmini āsān eyleye. Ve gāh olur ki teklīfde irādet daḫī olur mü'minlere olan teklīf gibi ki, irādet-i İlähiyyeye muḳārin olmaḳla İmān vücūd bulmuṣdur.

Ve *Ḳur'ān*'da gelir ki: ²⁶⁰ *أَمْرًا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا* Bu āyetiñ mazmununda Őubet olmaḳla ecille-i ehl-i tefsirden maḳdūd olanlarıñ niçeleri tariḳ-i sedāddan çıḳmıŐlar. Ve ḳaḳilla binā-i teḳvili yıḳmıŐlardır. Yaḳnı gerçi zāhirde Allāh Teḳālā fiŐk ve fehŐa ile emr itmez. Nitekim buyurur : ²⁶¹ *فُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ* Velākin ²⁶² *أَمْرًا مُتْرَفِيهَا* maḳūlelerinde emirle murād emr-i irādıdır. Yaḳnı fiŐklarına irādetiniñ teḳalluḳıdır.

Ve irādetinden murādı [52/a] teḳallūf itmiyecek. Anlar daḫī fāŐık olurlar. Suḳāl olunursa ki: Niçün ḳaḳetlerini murād itmedi? Cevāb budur ki: Anlar ḳāḳatı murād itmediler. Anuñçün *Ḳur'ān*'da gelir: ²⁶³ *لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ* Yaḳnı hidāyet-i beyān ile hidāyet ider. Velākin hidāyet-i tevfiḳ ile hidāyet itmez. Zīrā anlar iḫtiyārlarını küfür ve ḳalāle Őarf itdiler. Suḳāl olunursa ki: İmān ve ḳaḳatıñ ḫüsnüni müḳālaḳa idüp mü'min ve muḳtiḳ olsalar olmaz mıydı? Cevāb budur ki: Mümteniḳdir. Zīrā aḳyān-ı Őābiteleriniñ ḫükmi degildir. vVe bu sebebden ḫaḳ tarafından anları küfür üzerine cebr lāzım gelmez. Belki anlar kendilerini ḫasebi'l-istiḳ dād küfür ve ḳalāl üzerine cebr itdiler. ḫaḳ Teḳālā daḫī ḫaḳk eyledi. Zīrā lisān-ı istiḳ dād ne ḫükmi suḳāl ve ḳaleb

²⁶⁰ Onun refah içinde yaşayan Őımarık elebaŐlarına (itaati) emrederiz de onlar orada kötülük işlerler. (İsra 17/16)

²⁶¹ De ki: “Şüphesiz, Allah çirkin işleri emretmez. (A'rāf 7/28)

²⁶² Onun refah içinde yaşayan Őımarık elebaŐlarına itaati emrederiz (de onlar orada kötülük işlerler.) (İsra 17/16)

²⁶³ Allah, fāŐık toplumu doḳruya iletmez. (Maide 5/108)

itdi ise, Haḳ Te‘ālā ḥallaḳīyeti cihetinden men‘ itmedi ve illā Haḳ Te‘ālā’ya şıfat-ı kāmilesinde noḳşān lāzım gelür. ²⁶⁴ تعالى الله عن ذلك

Ve “‘ilim ma‘lūma tabi‘dir”²⁶⁵ dedikleri buradan ma‘lūmdur. Ve ḥaḳda cebr var mıdır yok mıdır ve kesb dedikleri nedir? bundan mefhūmdur. Zīrā kesb maḥalliñ ta‘yinine dā’irdir ki maḥall-i kevnīdir. Âbla ile âsiyāba naḳar eyle ki andan rüşen delil yoḳdur. Zīrā âsiyāb deverānında ābīñ ḍarbiyla mecbūriyyet iddi‘a eylese kendi ḳābiliyyeti ile mülzem olur. Pes, anıñ ḳābiliyyeti kesbdır. Ve bir üstād bir nesneyi kāḡıd veya levḥ veya ḡayri nesne üzerine resm idüp şākirdi eline virse, şākird ol resm üzerine naḳş itmekde üstādīñ taḥdīd itdüḡi maḥalli tecāvüz itmez. Ma‘a-hāza kendisi naḳş itmekde muḥtār.

Pes, ḥayr ve şer levḥ-i zātda mürtesīmdir, anı tecāvüz itmek olmaz. Bir kimse kīsemde altun vardır baña anı çıkar ve yedime vir deyü āḥere emr eylese ol daḥī kīse de felsden, ya‘nī maḡırdan [52/b] ḡayrısını bulmasa şāḥib-i kīse ne dimeḡe ḳādir olur? Zīrā kīsesinde bulunan odur, bu şūretde kendini levḡ itsün. Nitekim ḥadīs-i ḳudsīde gelür: ²⁶⁶ فلا يلومن الانفسه bu cihetden şerri Allāḥ Te‘ālā’ya isnad eylemek terk-i edebdir. Ma‘a-hazā mürīddir. Anuñçün lisān-ı İbrāḥīm’den (a. s) *Ḳur’ān*’da gelür: ²⁶⁷ وَإِذَا مَرَضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ Ya‘nī marazı kendi nefsine ve şifayı Haḳḳ’a nisbet eyledi. Egerçi ki ba‘zı evliyādan ²⁶⁸ الطبيب امرضى daḥī vāḳi‘dır. Velākin

²⁶⁴ Allah bundan münezzehtir.

²⁶⁵ “‘İlim mālūma tābidir” tābirinin şerḥ ve îzāḥı için bk. İbn Arabî, *Fütūḥât-ı Mekkiyye*, IV, s. 224.

²⁶⁶ Sādece kendi nefsine levmetzin. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, II/263; İbn Māce, es-Sünen, XII/329.

²⁶⁷ Hastalandığımda da O bana şifa verir. (Şuara 26/80)

²⁶⁸ Doktor beni hastalandırdı.

²⁶⁹ dimeyüp, emrâzı tabîbe isnâd itdügi daḥî edebdir. Ve lisân-ı

Ḥızır'dan gelür (a. s.) ²⁷⁰ فاردت ان اعيبها Ya' nî, 'aybı kendi irâdetine havâle idüp soñra

ḥayırda ²⁷¹ فاردت ان اعيبها dedi. Ve mü'min cinden gelür: ²⁷² أرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا Bu cihetden

ḥadîşde gelür: ²⁷³ والشرا لا اليك Mü'min qarındaş, bu maḳâm esrâr-ı kader maḳâmıdır.

Zevkî naşîb olsa 'aqlıñ çün ü çirâsı qalmaz. Ve deryâya vâsıl olan seyl gibi ḥâmüş

olur. Velâkin müşkilât-ı 'ulüm ve mu'zılât-ı aḥvâldendir. Ḥâlâ eger kendini îmân ve

tâ'at ve ḥayr ve ḥasenât üzerine bulduñsa şükr-güzârlıkda taḳsîr itme. Zîrâ 'ayn-ı

şâbiteñde olan ḥüsn-i isti'dâd, ezeli mir'ât-ı ebedde zâhir olmuşdur.

Maḥkîdir ki Bel'am bin Bâ'ür ²⁷⁴bu kadar kerâmetden soñra îmândan münseliḥ oldu. Zîrâ bir kerre ni'met-i îmâna şükr itmedi deyü meşûrdur. Ve Ḥatmü'l-evliyâ buyurmuşdur ki: “Allâh Te'âlâ'yı gördüm ki Deccâl'ın şekâsı içün ağlardı.” Ḥaḳ Te'âlâ'nın ağlaması ve gülmesi ve feraḥ ve nüzûlı ve bunların emşâli nu'üt-i kevnîyye ki ḥaḳkında âyât ve eḥadîşde vâқи' olmuşdur. Murâd-ı Ḥaḳ olduğı üzere îmân getirüp te'vil ve keyfiyyetinden bahş itmemek gerekdir. Nitekim 'uḳûl-ı za'ife ehli te'vil itmişlerdir. Fe-emmâ [53/a] ehlüllâh anları bu ḥuşûşda ta'yîb ve taḥṭî'e itmişlerdir.

Ve Ḥaḳ Te'âlâ'nın mertebe-i şîfâtta temesşülü câ'iz olduğı bâlâda mürür eyledi. Ve Deccâl'ın şekâsından murâd şekâ-i zâtîdir ki küfürdür. Ve ehl-i küfre

²⁶⁹ Allah beni hastalandırdı.

²⁷⁰ Onu yaralamak istedim (Kehf 18/79)

²⁷¹ Rabbin diledi ki (Kehf 18/83)

²⁷² Yoksa Rableri onlara bir hayır mı diledi? (Cin 72/10)

²⁷³ Kötülük sana (âit) değil.

²⁷⁴ Tevrat ve İslâmî kaynaklarda, önceleri iyi bir mü'min iken daha sonra Hz. Mûsâ ve kavmi aleyhine hile tertiplemediği için cezâlandırıldığı rivâyet edilen kişi. Bk. Ömer Faruk Harman, “Bel'am b. Bâûrâ”, *DİA*, V, 389-390; D. B. Macdonald, “Bel'am”, *İA*, II, 464-465; Eşrefoğlu Rumî, *Müzekkin Nüfus*, Metin Yay., İstanbul 1996, s. 180; Şadi Eren, *Kur'an'da Teşbih ve Temsiller*, Akademi Yay., İstanbul 2006, ss. 48-49.

âhiret yokdur. Zîrâ âhiretten murâd cennettir. Ve ‘aķıbet, muṭlakâ mü’min ve muttaķı olanlarındır. Nitekim *Qur’ân*’da gelür: ²⁷⁵ وَالْعَافِيَةُ لِلْمُتَّقِينَ Ve bu sırr üzerinedir ki, Deccâl’iñ sağ gözi a‘verdir. Ya‘nî ‘ayn-i yüsrisi var. Velâkin ‘ayn-ı yümnası yokdur. Zîrâ Deccal, haķıķat-ı dünyâdan ‘ibâretdir ki şol tarafında olan göz aña nâzırdır. Nitekim sağ cānibde olan çeşm âhirete dâ’irdir. Bu cihetdendir ki kıyâmetde sü‘edâyı ‘arşıñ sağına koyup oradan cennete ve eşkiyâyı şoluna koyup oradan cehenneme sevķ itseler gerekdir.

Pes sa‘âdet, ehl-i yemine ki iķbâl añlarındır. Ve zulümât-ı kıyâmetde envâr-ı mü’minin taraf-ı yemin ve quddâmda sa‘y itmek buradandır. Ve quddâm muķarrebîn cihetidir ki, insānıñ cebhesi aña nâzırdır. Bu cihetden tırâş oldukları vaķitte cebheden bed‘ itdirirler. Zîrâ ‘aynı cānib-i haķıķatdır. Nitekim ebrâr sađ tarafdan bed‘ itdirirler ki, maħza semt-i cennettir ve şol tarafdan bed‘ itmek memnū‘dur. Zîrâ muvâcehe-i cehennemdir. Ve Rasūlullāh’ıñ (s. a. v.) ihrâmdan ihlâlde ḥallâķa sađ cāniblerini işâret itdikleri iki vech içündür: Biri budur ki, ‘umūm-i mü’minini irşâddir. Zîrâ ekser-i nās ebrâr maķūlesidir. Ve biri daḥî budur ki anlarıñ vücūdları ser-tābe-pā vech olmađla yemin-i veciheleri ber-ā-berdir. Nitekim bālâda mürür eyledi ve bu ma‘nâda meşel-i meşhūr-ı Türkîdir ki: “Erenleriñ sađ ve şolu birdir” dirler. Ma‘rifet-i laṭîfedir. Fe-emmā zevķle idrāk itmelidir. ²⁷⁶ اذافناالله واياكم من فضله

[53/b]

Nazm:

Tā-be-key kayd-i şeş-cihet ey dil

ķibleñi ‘ālem-i iṭlāķ eyle

Şağ u şolu gözetme ğit yoluña

Maķsadıñ Ḥazret-i Ḥallāķ eyle

²⁷⁵ Sonuç, Allah’a karşı gelmekten sakınanlarındır”. (A’râf 7/128)

²⁷⁶ Allah bizi ve sizi kendi fazlından feyizdâr etsin.

Ve *Kur'an*'da gelir : ²⁷⁷ إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ Bunda şey'den murād

ma' dūmdur. Zīrā mevcūda ta'alluḡ-i irādet itmek, ḥāşılı taḥşīldir. Meger ki anı bir ḥālden bir ḥāle taḥvīl içün ola ve a'yān-ı şābiteniñ gerçi vücūd-ı 'ilmisi vardır. Fe-
emmā vücūd-ı ḥārici ve 'aynisi yoḡdur. Bu cihetden mevcūda ma' dūm denilür. Pes,
min-vechin mevcūd ve min-vechin ma' dūm oldu. Bu cihetden ya'nī vücūdı
yüzünden kün ḥiṭābımı semā' itdi ve imtişāl idüp a'yān-ı ḥāricī ile mütekevvin oldu.
Bu şüretde kün ḥaḡiḡata maḡmūl oldu. Nitekim 'ulemā-i ehl-i ḥaḡiḡat 'umūman ve
ba'zı 'ulemā-i zāhir zāhib olmuşlardır. Ve kün kelimesine kelime-i ḥazret
dimişlerdir ki ibtidā esmā'-ı mükevvenāt anıñla açılmışdır.

Nitekim 'ālem-i ervāḡda ²⁷⁸ أَلَسْتَ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى kelimesiyle münfetik olmuşdur.

Ve ibtidā lisān-ı rūḡa gelen “belā”dır. Naḡar eyle ki hemze ile bed' olundu. Zīrā Ḥaḡ
Te'ālā mebd-i evveldir ve ervāḡ daḡī “bā” ile tekellüm itdiler. Zīrā “bā” te'ayyün-i
evveldir. Anuñçün noḡtası birdir. Nitekim sābıkan taḡrīr olundu ve Ḥaḡ Te'ālā'nıñ
ḡaḡ-ı 'ālemi irādeti, iḡtiyārīdir. Egerçi ki muḡteziyāt-ı esmā ve şıfāt ve iḡtizāāt-ı
ḡābiliyyāt üzerine icāb-ı nefsi itmişdir. Velākin bu icāb-ı nefsi, iḡtiyārı münāfi
degildir. Zīrā esmā ve şıfatıñ anıñ üzerine taḡakkūmi yoḡdur. Ve illā Zāt-ı Bārī
müstaḡīl olmamış olur. Ve ḡaḡ itdüḡi eşyā 'ilminde olan ma'lūmātdır.

Nitekim ḡadıṡ-i ḡudsīde gelir: ²⁷⁹ كُنْتَ كَنزًا مَخْفِيًا İlä āḡirih. Ya'nī kenz eger maḡfī

ve muḡalsem olsa anıñla intifā' olunmaz. Ḥaḡ Te'ālā daḡī esmā ve şıfāt ve kenzin
izḡar eyledi, tā ki ḡaḡā'ıḡ ve māhiyyāt, vücūdla [54/a] mütemetti' olalar. Ve ḡadıṡ-i

²⁷⁷ Bir şeyi dilediḡi zamān, O'nun emri o şeye ancak “Ol”demektir. O da hemen oluverir. (Yāsın 36/82)

²⁷⁸ Ben sizin Rabbiniz deḡil miyim? (Onlar da), Evet (Zümer 39/71)

²⁷⁹ Ben gizli bir hazīne idim. *Aclūnī*, II, 2016, s. 132. Bu ḡadıṡ-i şerīfin şerḡ ve izāḡı ile ilgili Bursevī'nin “*Kenz-i Maḡfī*” isimli bir eseri vardır. Bu eserde mezkūr ḡadıṡin keşfen saḡih; fakat naklen sābit olmadıḡını beyān etmektedir. Bk. Bursevī, *Kenz-i Maḡfī*, s. 17.

ğudsīde gelür: ²⁸⁰ خلقت الخلق ليربحوا على لا لاربح عليهم Ya‘nī maḥlūkātī ḥalḳ itmekde fāyide maḥlūkāta rāci‘dir Ḥālīḳ’a degil. Zīrā, Ḥālīḳ kendi zātında ğanīdir. Ve hüviyyet-i zātīyyesi mertebesinde kendiñe kemāl cilāsı vardır. Pes, kā’inātı ḥalḳ itdi ki dīdeleri Ḥaḳḳ’a açıla ve zulumāt-ı ‘ademden ḥalāş olalar. Ve niçe tecellīyātı ‘ilminde ḳaldı ve rāyiḥa-i vücūd şemm itmedi ki anlara mümteni‘āt dirler. Ve ḥadīsde gelür: ²⁸¹ او استأثرت به في علمك Ya‘nī insāniñ ‘ilmi irmedüği nesnelere vardır ki anları Ḥaḳ bilür. Ve ba‘zı kibār kelimātında gelür ki: ²⁸² ليس في الامكان ابداع مما كان Ya‘nī, Allāh Te‘ālā muşḥaf-ı tekvīne āyāt-ı ḥüsnini cümle yazmış ve nizām-ı esmā ve şifātı, kemā yenbağı düzmüşdür. Binā’en ‘alā-hāzā ‘ilminde bāḳī olan farāza bu ‘ālemiñ mişlidir. Yoḥsa fevḳında olan ma‘nā degildir. Zīrā, eger bu mübde‘atıñ fevḳında andan ebda‘ ‘ilmullāhda nesne olsa yā ‘acz veya buḥl lāzım gelür. Allāh Te‘ālā ise ikisinden daḥī münezzehtir. Anuñçün *Ḳur’ān*’da mevāzi‘-i keşīrede buḥli zemm eyledi.

Ve denildi ki: İki ḥaşlet vardır ki beyne ve beynallāh anlardan afḍal yoḳdur. Ki biri teslīm ve biri rızādır. Ve iki ḥaşlet daḥī vardır ki, beyne ve beyne’l-ḥalḳ anlardan eḥabb yoḳdur ki biri ḥüsn-i ḥulḳ ve biri seḥādır.

Ve Rasūlullāh (s. a. v.) ‘aczi zemm eyledi ve ḳuvvet ve ḳudret izḥār itmekle emr ḳıldı ve ḥadīsde gelür: ²⁸³ ان الله يحب الشجاعة ولو على قتل حية Meger ki ‘acz ve za‘f ve zillet, fi-nefsi’l-emr Ḥaḳḳ’a göre ola ki memdūḥdur. Ve kesel daḥī ‘acze mülḥaḳ oldu. Ya‘nī mü’mīn neşīḡ gerekdir. Bu cihetden evliyā ḡā‘at-ı Ḥaḳḳ’a müsāra‘at

²⁸⁰ Maḥlūkātı benden istifāde etsinler diye yarattım. Yosa onlardan yararlanmam için değil. Kaynağına ulaşamadım.

²⁸¹ Veya kendi ilmin içinde bıraktığın. Taberānī, *el-Mu‘cemu’l-Kebīr*, IX/13.

²⁸² Yarattılmış olan şekilden daha güzel bir şekil düşünülemez.

²⁸³ Bir yılını öldürme kousunda dahi olsa Allah cesāreti sever. *Kenzü’l-Ummal*, X/451.

itdiler, cāi' in̄ ṭa'ām-ı nefise müsāra' atı gibi. Zīrā tezkiye sebebiyle vücūdları ḥıffet bulmuşdur. [54/b]

Su'āl olunursa ki: Muḳaṭṭa'āt *Ḳur'ān* nicedir? Ya'nī anıñ 'ilmiyle tecellī vāḳi' oldı mı yoḡsa 'ilmullāhda mektūm mı ḳaldı? Cevāb budur ki: Allāh Te'ālā āyāt-ı tekvīniyye ve tenzīliyyeden her ne ki irsāl eyledi cümlesi müte'allıḳ-ı 'ilm-i ḥalḳdır. Egerçi ba'zılarına muḡlaḳ ve ḥafīdir. Ḥattā²⁸⁴ كهيص nüzūl itdikde Cebrā'ıl kāf dedi, Rasūlullāh “alimtu” buyurdu, ve Cebrā'ıl “hā ve yā ve 'ayn ve ṣād” didükçe her birinde “alimtu” buyurdılar. Pes, eger maḳdūr-ı beşer olmasa “alimtu” dimezlerdi ve sâ'ir ḥurūf-ı muḳaṭṭa'at a daḡı böyledir.

Ve “kaf, he, 'ayn, ṣad” hisāb-i icmālī ile yüz toḳsan beş ider ki, Mehdī'niñ ḳurb-i ḥurūc-ı zamānıdır. Ve dimişlerdir ki 'ulūm-ı *Ḳur'ān* üçdür: Biri, 'ilmullāhda mektūm olan künh-i zāt ve ḥaḳā'ıḳ-ı esmā ve şıfatını ma'rifetdir. Anuñçün, zātından bahş idenler taḫṭie itdiler, İmām-ı Ġazali gibi. Ve biri daḡı, Rasūlullāh'a ve ḥavāşş-ı ümmete maḡşūş olan 'ilimdir, 'ilm-i muḳaṭṭa'āt ve müteşabihāt gibi. Ve biri daḡı, şol 'ilimdir ki 'āmme-i nāsa mebzūldur. Pes, bundan zāhir oldı ki tecellī vāḳi' olan umūruñ cümlesi meblaḡ-ı 'ilimdir. 'İlmullāhda ḳalanı ise ancak Allāh Te'ālā bilür.

Nazm:

Gelsün beri şol nükte-i Ḳur'ān'ı bilenler

Gelsün beri şol ḥikmet-i Loḳmān'ı bilenler

Bu enfüs ü āfāḳıñ 'abeş bilme vücūdıñ

Vardır ola nefsinı ve Raḥmān'ı bilenler

²⁸⁴ Kāf Hā Yā Ayn Sād. (Meryem 19/1)

Bu mekteb-i 'irfāna açılmaz niçe demdir

Miftāh-ı İlāhī 'yi bugün kānī bilenler

Bilmezlere söz düşdi bu meclisde 'acebdir

Dem-beste olub söylemedi anı bilenler

Olsa ne'aceb vāşıl-ı ser-menzil-i taḥkīk

Ḥaḳḳī gibi iş bu yoli erkānı bilenler

Ve *Ḳur'an*'da gelür: ²⁸⁵ وَمَا تَشَاؤُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ

meşiyetine tabi' dir. Ḥattā *Tevbe*'de gelür: ²⁸⁶ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا

tevfīkle iḳbal bulunmadıkça 'abdden [55/a] daḥī ihtidā bulunmaz. Nitekim ba'zı 'urefā-i 'Acem dimişdir:

*Sālikān bī-küşiş-i dost be-cāyī ne-resend*²⁸⁷

Ya' nī cezbe-i Ḥaḳ olmadıkça sülük ve vuşul ḥāşıl olmaz. Bu daḥī isti'dāda rāci' dir. Ve ba'zılar dimişlerdir ki:

Dād-ı ḥak-rā kābiliyyet şart nīst

*Belki şart-i kābiliyyet dād-ı ust*²⁸⁸

²⁸⁵ Allah'ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz. (İnsan 76/30)

²⁸⁶ Sonra (eski hâllerine) dönsünler diye, onların tövbelerini de kabûl etti. (*Tevbe* 9/118)

²⁸⁷ Cazibe-i Hak olmadıkça süluk ve vusul hâsil olmaz.

²⁸⁸ Allah'ın vermesi için kabiliyyet şart değildir, Belki kabiliyyetin şartı onun vermiş olmasıdır.

Velâkin bu söz esrâr-ı kâdere muhâlifdir. Zîrâ feyz-i aqdes eşyânîñ hazret-i ‘ilmiyyede vücûdlarını ve isti‘dâdlarını mûcib ve feyz-i muqaddes hazret-i ‘ayniyyede ol isti‘dâdların muqteziyâtınıñ zuhûrunı mûcibdir. Ve bundan hazretü’l-‘ilimde isti‘dâd ‘arız olmağ lâzım gelmez. Belki evvelkiden maqşûd te‘ayyün ve ikinciden murâd ol müte‘ayyiniñ aḥkâm-ı ezeliyye ile burûzidir. Fehmi daḳîḳ nesnedir.

El-hâşıl isti‘dâdât mec‘ûle degildir, belki ta‘yîn ve izhârı Ḥaḳḳ’a muzâfdır ve bu daḳîḳadan ötürüdür ki dirler: ²⁸⁹ قُبُلٌ مِنْ قَبْلِ لَا لَعْلَةَ وَرَدُّ مِنْ رَدِّ لَا لَعْلَةَ

Su’âl olunursa ki: Peş, du‘â itmekde fâyide kalmaz, ma‘a-hazâ Allâh Te‘âlâ Vehhâb ü Feyyâz’dır? Cevâbı budur ki: Du‘â ‘ayn-i fâyidedir. Zîrâ lisân-ı cismânî, lisân-ı rûhâniyye ve lisân-ı rûhânî, lisân-ı isti‘dâda tâbi‘dir. Binâ’en ‘alâ-hazâ lisân-ı isti‘dâd ezelde Ḥaḳḳ’dan ne taleb itmiş ise cemî‘-i eṭvârda olan elsine daḳî anı taleb itmelidir. Ve maḳlûb olan nesneyi Ḥaḳ Te‘âlâ feyâziyyeti cihetinden ifâza ider ve ifâza itmedüğü nesne fi’l-ḥaḳîḳa maḳlûb degildir. Belki, dünyâ ve âhiretde ‘aynı mes’ûl veya bedel veya emsâlinden müfaz olan maḳlûb olandır.

²⁹⁰ فافهم جداً فإنه دقيق وبالتمام حقيق Bundandır ki ehl-i irâdet olanlar daḳî meşîyyet-i Ḥaḳ’dadır. Ya’nî bir kimseniñ mürîd olması, Ḥaḳḳ’ın irâdetine mevḳûfdur. Bu ḥuşûşdan meşâyih-i ṭarîḳat dediler ki, ‘umûm ve ḥuşûş ehlini kendi [55/b] ḥâlleri üzerine terk itmek geredir. Tâ ki Ḥaḳ Te‘âlâ murâdını izhâr eyleye ve Ebû Yezîd-i Bisṭâmî (k. s.) buyurdu ki: ²⁹¹ Ve fi’l-ḥaḳîḳa irâdet terk-i irâdet degildir. Belki Ḥaḳḳ’ın irâdetine tâbi‘ olup kendini zât-ı Ḥaḳ’da ifnâ itdüğü gibi

²⁸⁹ Herhangi bir delil istemeksizin kabûl eden, kendisi de makbûl olur; herhangi bir sebep aramaksızın rededen de red edilir.

²⁹⁰ Bunu iyi anla, çünkü bu derin bir meseledir, üzerinde düşünülünce hakikat ortaya çıkar.

²⁹¹ Mürîd irâdesi olmayandır.

irâdetini daḥî irâdet-i Ḥaḳ’da ifnâ itmek gerekdir. Pes, irâdet fi’l-ḥaḳîḳa terk-i irâdet ile olur. Su’âl olunursa ki: İrâdet ma’düme te’alluḳ idecek, Ḥaḳ Te’âlâ nice murâd olur ki vücûd-ı kadîm ile mevcûddur? Cevâbı budur ki: Murâd fi’l-ḥaḳîḳa ‘abddır ki mümkündür ve Ḥaḳ Mürîddir veyâhüd irâdet ḳaşd-ı ḥâşdır ki ḥaḳâ’iḳ-i esmâ ve şıfatdan birine ta’alluḳ ider. Zîrâ zât-ı İlâhiyye²⁹² من حيث هي maḳşûd olmaz.

Su’âl olunursa ki: Şeyḫe mürîd oldı dirler. Ma’a-hazâ irâdet Ḥaḳḳ’a dır? Cevâb budur ki: Şeyḫ eger vaḥdet-i vücûd sırrına vâşıl ve hüviyyet-i zâtiyye nûruña nâ’il ise aña irâdet, Ḥaḳḳ’a irâdetdir. Tapduḳ Emre dedikleri bundandır. Zîrâ Şeyḫ Sinân-ı Buḫârî istilâ-i Tâtâr’da, ‘Acem’den Anaḫol’da Anḫalya dedikleri şehre ḳarîb bir ḳaryeye nüzûl itdikde Tapduḳ daḥî varıp şeyḫe mübâya’a itdikde ne işlediñ deyü su’âl olunacak; biz de vardıḳ şeyḫe tapduḳ dimesiyle, Tapduḳ laḳabıyla mülâḳḳab olmuşdur. Ve Yûnus Emre dedikleri, Tapduḳ ḫalîfesidir ki dünyâya ferîd gelenlerdendir. Zîrâ ümmî iken lisânü’l-ḡaybdir ki söyledüḡi ḥaḳâ’iḳ mertebe-i kemâle dâ’ir olmaḡla kümmel-i evliyâ anı ḳabûl itmişlerdir. Şu ḳadar vardır ki fi’l-aşl ümmîliğinden nâşî, ba’zî ‘ibârâtı ıştılâḫât-ı meşâyiḫden ḫâricdir. Meşelâ Ḥaḳ Te’âlâ’ya “sen cānı gerek baña” deyü cānla ta’bîr eylemişdir. Murâdı maḫbûb dimekdir, zîrâ cān maḫbûbdır. Anuñçün herkes [56/a] cānını şakinur veyâhüd cān demek ḫayy dimekdir. Zîrâ cān ki rûḫdan maḳşûddur. Nefḫ-i ilâhî ile ḫayy olduḡu gibi bedeni daḥî rûḫ-ı ḫayvânî ile muḫyîdir. Ve ba’zî elfâz vardır ki ḥaḳ üzerine ıtlâḳına mesâḡ-ı lügavî variken şer’an ıtlâḳ olunmamışdır. Fe-emmâ efendi ve sübhân ve sulṫân gibileri ıtlâḳ itmek lisân-ı meşâyiḫdir. Zîrâ anlar kemâl-i ta’zime dâ’ir olduḡuna nazâr iderler ve bir daḥî ıtlâḳına me’zûnlardır. Eger me’zûn olmasalar ve ıtlâḳları ḫaṫâ olsa anıñ üzerine taḳrîr olunmazlar. Zîrâ müctehid bile degme ḫâlle ḫaṫâ üzerine muḳarrer olmaz. Fe-keyfe ârif-i billâḫ ve ilḫâm-ı ‘avâm-ı nâsa ḫüccet degil ise de ḫavâşş-ı nâsa bürḫândır. Ḥavaşdan murâd mu’teḳîd

---

²⁹² Olduḡu gibi.

olanlardır. Ve *Kur'ân*'da gelir: ²⁹³ إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ Ya' nî Rasûle ve vâriş-i Rasûle mübâya'a itmek hemân Hâkq'a mübâya'adır ve iki el birdir. Anuñçün irâdetiñ şurûbundandır ki şeyhe i'tirâz eylemeye. Zirâ Hâkq'a i'tirâzdır. Ve Hâkq'a i'tirâz küfürdür ve melâ'ikenîñ ²⁹⁴ أَنْتَجَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ dedikleri i'tirâzlarından degil idi. Egerçi fi'l-cümle râyihası vardır. Zîrâ melâ'ike-i nûrânîyeden zulümâta müte'allık nesne şâdir olmaz. Veyâhüd melâ'ike-i arzîyye idi ki bunlar me'mûr ve menhîlerdir. Melâ'ike-i melekûtiyye ise me'mûrlardır. Façat pes, aralarında fark hâşıl oldu. Zîrâ menhî olanîñ neş'esi me'mûrdan ednâdır. Şol cihetden ki maçâmde ehl-i 'anâşıra mülhâkqdır. Ve ba'zı melâ'ike vardır ki vech-i arza mülâzımlardır, cinn gibi. Semâvâta 'urûc itmezler. Nitekim ba'zı melâ'ike dañî semâvâtdan arza nüzûl ve hûbût itmezler. Ve ba'zılar dañî nüzûl ve 'urûca me'zûnlardır. Nitekim mañâllinde mübeyyendir. [56/b]

Ve Harût ve Mârût²⁹⁵ itlâk olunân melekler ki 'ulemâ-i tefsîriñ ekşeri anlarıñ hakkında haçâ-i fâhiş eyleyüp ma'şiyetlerine zâhib olmuşlardır. Anlar bu ma'nâdan ma'şumlardır. Zîrâ *Kur'ân*'da gelir: ²⁹⁶ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ Pes, bir kimse anlarıñ 'adem-i 'işmetlerine zâhib olsa redd-i naşş itmekle kâfir olur. Huşûşâ ki semâdan münzel oldukları mütevâtirdir. Ehl-i melekût ise çab'-ı nûrânîleri hasebiyle ekl ve şürb ve menâm ve havâşş-ı çabâi'-i keşîfe ve levâzım-ı 'anâşır-ı ğalizadan müberrâlardır. Su'âl olunursa ki: Câ'izdir ki çab'-ı beşere tañvîl olunmağla beşer gibi ma'şüm olmayalar? Cevâb budur ki: Tañvîl-i mezkûrde, çalb-i haçîkat

²⁹³ Sana biat edenler ancak Allah'a biat etmiş olurlar. (Fetih 48/10)

²⁹⁴ Onlar, "Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? (Bakara 2/30)

²⁹⁵ *Kur'ân-ı Kerîm*'de adları geçen ve insanlara sihir öğrettiklerine inanılan iki melek. Bk. Kürşat Demirci, "Harût ve Mârût", *DİA*, XVI, 262-264; A. J. Wensinck, "Hârût ve Mârût", *İA*, V/1, 305-306; Yusuf Şevki Yavuz, "Esam, Ebû Bekir", *DİA*, XI, 354.

²⁹⁶ Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır. (Tahrîm 66/6)

vardır. Hākā'ik ise istiḥāle itmek muḥāldir. Zīrā ḥayret ve 'adem-i i' timāda mü'eddī olur.

Pes, Hārūt ve Mārūt'ın vech-i arzda şüret-i beşerde temessül itdikleri Cebrā'il'in şüret-i Dihye'de²⁹⁷ temessülü gibidir ki bu temessül anları ḥaḳīḳat-ı melekîyyeden iḥrāc itmez. Nitekim insān-ı kāmil 'ālem-i melekūte 'urūc idüp şüret-i melekde temessül eylese bu temessül anı ḥaḳīḳat-ı beşerîyyeden çıkarmaz. Zīrā temessül ve taṭavvur dedikleri mādde-i aṣliyye özüne 'arız olan ḥāldır ve 'arız ma'rūzın zātını tağyir itmez. Nitekim ḥabeşî ve zenciniñ sevād, lāzım-ı ḥaḳīḳatı degildir. Belki şüretine lāzımdır. Ve illā cemī'-i efrād-ı beşer esved olmak lāzım gelür. Zīrā, ḥaḳīḳat-ı insāniyyede müştareklerdir. El-ḥāşıl melek ḥaḳīḳat-ı beşere müteḥavvil olmaz ve insān daḥī böyledir belki insān melek evşāfiyle muttasıf olur. Ḥazret-i İdrīs (a. s) on altı sene ekl ve şürb ve ḥābdan münḳatı' olduğu gibi ve melek gibi mürevviḥin olur, Hızır (a. s.) gibi. Zīrā rūḥāniyyet [57/a] ve nūrāniyyeti gālibdir.

---

²⁹⁷ Dihye b. Halife b. Ferve el-Kelbî (ö. 50/670): Hz. Peygamber'in Herakleios'a elçi olarak gönderdiği sahâbidir. Cebrâ'il'in Dihye şüretine girerek Hz. Peygamber'e vahiy getirdiği ve ashaptan birçoğunun onu Dihye zannettiği hususu kaynaklarda nakledilmektedir. Enes b. Mâlik'in ifâdesine göre Dihye ashâbın en güzeli olup iri cüsseli ve beyaz tenli idi. Bk. Ali Yardım, "Dihye b. Halife", *DİA*, IX, 294; H. Lammens, "Dihye", *İA*, III, 586.

Ve Şeyh Bedreddin el-Maşlûb²⁹⁸ ki Hazret-i 'Îsâ'ya rûh-ı mücessem demiştir. Galattır zîrâ 'Îsâ Meryem'den tevellüd itmiştir. (a. s.) ve haklarında²⁹⁹ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ vârid olmuştur. Pes, nice rûh mücessem olur. Ve hakikat-ı beşeriyye ile kıyâm itmek 'ilm-i beşeriñ, 'ilm-i melekden ziyâdeligini münâfi degildir. Zîrâ kalb hâlidir ki inkişâf ve tecelliden hâşıl olur.³⁰⁰ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ Ve bundan fehm olunur ki insân-ı kâmilde ne kadar kuvâ var ise yine ba'de't-tezkiyye uşûli üzerine bâkîdir. Velâkin keşf ve tecellî ile müstetir ve muhtefî olmuştur. Şol mâ-i câri ki ferşini elvân-ı rehâmdan iderler. Şu'anıñ üzerine ağduğı vaçitde elvân-ı rehâm görünmez meger cüz'î âsârı görine, eger âb keşir degil ise ma'a-hâzâ her rehâm levn-i maşşûşî ile kâ'im ve hükmi civârında olana sârî degildir. Belki her biri yerlü yerinde müte'ayyindir. Usûl ve ahvâl-i kuvâ dağı böyledir. Te'emmül olunmağ gerekdir ve eger uşûl bi'l-külliyeye münkalî' olsa, muntehî olanlar hadd-i teklîfden birün olup hakikat-ı melekiyyeye istiğâle lâzım olur. Zîrâ ađkâmıñ bir nev'i nehiydir ve melekde nehy olmaz. Egerçi fi'l-cümle 'iştân kuvvetinde ise de. Nitekim 'adem-i

²⁹⁸ Bedreddin Simâvî (ö. 823/1420): Künyesi Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin b. Mahmud şeklindedir. Osmanlı fakih ve mutasavvıfı, önemli bir isyân ve ihtilâl hareketinin başlatıcısı olarak bilinir. Şeyhin, özellikle âhîret ve cismânî haşir hakkındaki te'vîl ve yorumları birçok tenkide uğramış ve bâzı âlimlerce tekfir edilmesine neden olmuştur. Saray çevresine yakınlığı ile bilinen Azîz Mahmud Hüdâyî I. Ahmed'e yazdığı tazkirede ondan "asılmış olan ve Allah'ın gazabına uğramış bulunan Şeyh Bedreddin" diye söz etmektedir. Varidât adlı eserinde bedenlerin dirilmesini ve kıyâmet hâllerini inkâr edip ilhâd ve ibâhiliğe saptığını, halkın itikadını bozduğunu, ehli sünnet'e muhâlefet ettiğini, Kızılbaşlarla bir olup isyan ettiğini belirtmektedir. (Yaltkaya, 166-169) Bursevî yukarıda da zikredildiği üzere Şeyh Bedreddin'i tenkid etmekle berâber hiçbir eserinde onu tekfir etmemiştir. Başka bir eserinde ondan şu şekilde bahseder: "Onun *Vâridât* nâm kitâbında ba'zı sakat nesne vardır, velâkin irfân ve vicdânı tâmm olmayan ona vâkîf olmaz ve onu sedîd kıyâs eder. Ve ez-cümle, Hz. 'Îsâ'ya (a.s.) 'rûh-i mücessem' dediğidir. Bu ise galattır. Zîrâ, rûh-i mücessem Cibrîl gibidir ki, hakikat-ı melekiyyesi üzerine bâkî iken sûret-i Dihye'de görünürdü. 'Îsâ ise böyle degildir. Belki Meryem'den tevellüd etmiştir ki, Meryem beşerdir. Pes onun rûh olduğu galebe-i rûhâniyyettedir, yoksa hakikat-ı beşeriyyeden hâric olduğu yoktur. Ve İlyas dahî İdrîs'in bir sûretidir, yoksa rûh-i mahz degildir. İşte ma'rifette bu bâb meftûh olmadıkça neticeye vusûl müyesser olmaz." Bursevî, ayrıca Bedreddin'i enfûs mertebesini âfâka haml etmekle ve saltanat da'vâsına düşmele itham etmektedir. (*Kitabü'n-Netice*, II, 157). Şeyh Bedreddin ve eserleri hk. daha geniş bilgi için bk. M. Şerafeddin Yaltkaya, *Simavne Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, (haz. Hamit Er), Kitabevi Yay., İstanbul 1994; a.mlf., "Badr-Al-Dîn Sîmâvî", *İA*, II, 444-446; Bilal Dindar, "Bedreddin Simavî", *DİA*, V, 331-334; Ayni, İsmâil Hakkı, s. 105; Mustafa Akdağ, *İktisadî ve İçtimâî Târih*, ss. 268-277, 286, 299; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, I, 360-367.

²⁹⁹ İki de yemek yerlerdi. (Mâide 5/75)

³⁰⁰ Oysa Allah, rahmetini dilediğine tahsis eder. (Bakara 2/105)

‘iŝyānla medh olundukları anı iŝ’ār ider. Meŝelā bir kimseyi medh idüp ŝu kimse taŝ yemez diseler bu söz medh olmaz. Zīrā ekl-i hācer itmek aŝlında ŝān-ı insāndan degildir. Ve insān-ı kāmīl ‘iŝmetde melek ile müŝterekdir. ŝu kadar vardır ki melekde olan ‘ibādet, fi’l-aŝl taḅ’dır, zīrā nūrdan maḅbū’dur. İnsānda ise teklīfīdir. Zīrā tūrābdan maḅlūḅdur ve cin daḅī böyledir. Zīrā nārdan [57/b] vüçüda gelmiŝdir. Ve insānıñ ‘iŝmeti imtinā’-ı bi’l-ğayr maḅūlesidir, ‘iŝmet-i enbiyā gibi. Ya’ nī Ḥaḅḅ’ıñ mūra’ātıyla ma’ŝūmdur, ŝöyle ki: Nefsi ile taḅliye olunsa ma’ŝiyet ŝānındandır ve beḅā-i imkāndan ötürü. Ḥadīŝde gelür:

³⁰¹ اللهم لا تكنى الى نفسى طرفة عين ولا اقل من ذلك Ve Ḳur’ān’da gelür:

³⁰² لِيَغْفِرَ لَكَ اللهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ Ya’ nī lafz-ı maḅfiret ba’zı zellātiñ ŝudūrunı

iŝ’ār ider. Ve maḅfūr olduḅu zenbiñ ŝudūrı olduḅına delālet ider. Zīrā ma’ŝūmda ḅaḅīḅat-ı zenb olmaz. Binā’en ‘alā-hazā vāḅi’ olan suver zenb-i mestūre olup āŝāri nā-peydā olur ve Ḳur’ān’da gelür: ³⁰³ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ Ya’ nī ŝirkiñ maḅfūr ve mestūr olmaduḅu ‘adem-i vüçüdundandır. Zīrā müŝrikiñ tevehhüm-i te’addüd itmesinden ḅaḅīḅat-ı tevḅīd ‘ālemden mürtefi’ olmaz.

Pes, ŝūret-i ŝirk vardır. Mü’miniñ ba’zı aḅvāl ve ef’ālī kendiñe veya Zeyd ve ‘Amr’a nisbet itmesi gibi. Velākin mü’mine göre maḅfurdur. Zīrā mü’min fi’l-aŝl muvaḅḅiddir, kāfir böyle degildir. Pes, kāfir tevehhüm-i te’addüd ile mu’azzeḅ olur. Ve bu taḅrīrdan ma’lūm oldu ki ins ve cinn ve melekden her biri ḅaḅīḅat-ı maḅŝūşadır ki ḅaḅā’iḅda muḅtelif oldukları gibi ŝūverde daḅī müteḅāyinlerdir. Ve melek ve cinn, beŝer ŝūretinde zāhir olduḅu bi-ḅariḅi’l-temeŝşüldür. Ḥattā melekü’l-mevt bile her-kesiñ ‘ameline göre temeŝşül idüp görünür. Tā ki insānıñ ve ‘ameliniñ

³⁰¹ Allahım, beni göz açıp kapama ve daha az süreliḅine nefsime teslīm etme. Münāvī, Abdurrauf el-Münāvī, *Feyzū’l-Kadir, ŝerhu Cāmiu’s-Saḅīr*, II/116; *Eḅū Davūd*, Edeb, 1; İbn Hanbel, *Müŝned*, V/43.

³⁰² Böylece Allah, senin geḅmiŝ ve gelecek günahını baḅıŝlar. (Fetih 48/2)

³⁰³ Allah, kendisine ortak koşulmasını asla baḅıŝlamaz. (Nisa 4/116)

hüsn ve kubbü zâhir ola. Zîrâ haqîkat-ı melekîyyesi şüretiyle temesşülde fâyide yokdur. Ve râ'i dağî anî müşâhedesine tākāt getürmez. Hattâ Rasûlullâh (s. a. v.) ki Cebrâ'îl aña yigirmi üç senede yigirmi dört biñ kerre nüzûl itmişdir. Bu [58/a] nüzûlâtıñ cümlesi temesşül üzerinedir. Kimi 'âlem-i hisde ve kimi dağî insilâhde ve anı şüret-i aşliyyesi üzerine ancak iki def'a müşâhede itmişlerdir: Biri, cebel-i Hîrâ'da ki hâlâ aña cebel-i Nûr dirler. Orada bî-tākāt olup mağşiyün-'aleyh oldılar. Ve biri dağî, Leyle-i Mi'râc'da Sidretü'l-Müntehâ'da ki maqâm-ı Cebrâ'îl'dir ve orada müteğayyir olmadılar. Zîrâ evvelki 'âlem-i mülkde vâqî' oldu ki, dıyğ ve keşîfdir ve mağâll-i farkdır. Ve ikincisi 'âlem-i melekûtde hâşıl oldu ki, vâsi' ve laîfdir ve maqâm-ı cem' dir.

Ve melek kısım-ı vâhiddir ki ancak muṭî' ve sa'îd ve nûrânîdir ve anlarda 'âşî ve şâkî ve zulmânî olmaz. Ve Hârût ve Marût'ıñ muâhezeleri bi-tarıki'l-'itâbdır. Nitekim ba'zî havâşş-ı beşere vâqî' olur.

Ve cinn iki kıstıdır ki: Biri, mü'min ve muṭî' ve biri, kâfir-i 'âşîdir. Kıstım-ı evvele cinn ve kısım-ı şânîye şeytân itlâk olunur. Pes, cinn ve şeytân haqîkat-ı vahdedir ki, nârdan maḥlûḡdur. Nitekim Qur'ân'da gelür: ³⁰⁴ وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَّارِجٍ مِّنْ نَّارٍ ve şeyâṭiniñ ba'zısının ĩmânı, nüfûş-u emmâreniñ muṭmainne olması gibidir. Ve İblîsiñ 'adem-i ĩmânından küllî şeyâṭiniñ dağî 'adem-i ĩmânı lâzım gelmez. Nitekim Ebû Cehl ve Deccâl ve emşâli küfür üzerine maḡbûz oldılar. Velâkin anlarla hem-pâ olan niçe müşrikler 'amâme-bend-i İslâm oldılar.

Ve ins dağî, cinn gibi iki kıstıdır ki: bunlarıñ dağî su' edâsı ve eşkiyâsı vardır. Ve su' edâ ve eşkiyâ haqîkat-ı vahdedir ki, turâbdan maḥlûḡdur. Ve Rasûlullâh'ıñ Aleyhissalatu Vesselâm bi'seti ins ve cinnedir, faqâṭ zîrâ bunlarda ṭab'-ı münazâ'a vardır. Ğayriler münazâ'adan sâlimlerdir. Ve cemî'-i kâ'inâta meb'ûsdır diyenler bu

³⁰⁴ "Cin"i de yalın bir ateşten yarattı. (Rahman 55/15)

sırrı bilmediler. Velâkin cemî‘-i kâ’inâta ta‘rif olunup cümlesi ta‘zîm ile kâ’imlerdir.

Pes, melek ve cinniñ haqîkatleri birdir ki sa‘id [58/b] olanlarıña melek ve şaķî olanlarıña cinn ve şeytân denilmiştir, diyen kimse, haṭâ-i fâhiş itmiştir. Ve maḳâm-ı temyîzden dūr düşmüştür. Egerçi ecille-i ehl-i tefsîrden ma‘dûddır. Zîrâ leṭâfet ve terevvuḥunda iştirâkları haqîkatleriniñ ittiḥadını müstelzim degildir. Şol ma‘nâdan ki leṭâfet ve terevvuḥun insân-ı kâmilde daḥî vardır. Ma‘a-hazâ haqîkatı muḡâyiredir ve nūr ve nâr arasında olan tefâvüt zâhirdir. Zîrâ nâr ‘anâşirdandır ki keşîfdir, laṭif olduḡı şürette daḥî ṭab‘ ı nûra muḡâlifdir, zîrâ muḡriḳdir.

Nazar ve teemmül eyle ki cinniñ ḥiffet ve şekâveti inse ḡâlibdir. Anuñçün bilâ-sebeeb inse ta‘arruz iderler ve anlarıñ daḥî aralarında mezahib-i muḡtelife vardır. Rafz ve i‘tizâl ve ḳaderiyyet ve emsâli gibi. Ve anlarda ‘ârif-i billâh ḳalîldir ve ‘ârif olduḡı şürette daḥî ḥadd-i beşerden dündür. Zîrâ beşer âḫir-i maḫlûḳâtdır ki muḳaddemeniñ kemâlâtını ḥâvî ve ziyâdeyi daḥî muḡtevidir. Anuñçün “Hû” kelimesi a‘zam-ı ezkâr-ı şofiyedendir. Zîrâ “Hâ” lafzı, nefes-i şâdırla cemî‘ meḡarice mürür idüp her biriniñ keyfiyyetinden aḫz itdikden soñra şefede muntehî olur, “vâv” gibi. Ve belki havâ münteşir olup maḳṭa‘-ı mu‘ayyende ḳarâr itmez. Zîrâ sırr-ı sâridir. Ve çünki cinn Ḥatmü’l-enbiyâ’ya ser-fürü itdiler. Ve Ḳur’ân anlarıñ ba‘zı aḫvâlini tebyîn eyledi. Ḥatmü’l-evliyâya ve sâ’ir vereşeye daḥî münḳâd oldılar. Ḥattâ şâḫibü’l-Muḡammediyye’niñ³⁰⁵ cinden mürîdi olmak meşḫûrdur. Nitekim

³⁰⁵ Burada sâhibü’l-Muḡammediyye olarak ismi geçen Yazıcıoḡlu Muhammed’dir. XV. Asr Osmanlı müelliflerinden Yazıcı Sâlih’in oḡlu olup kaynaklarda Mehmed (Muhammed) veya Ahmed Bîcan olarak ta geçmektedir. *Muḡammediye*’nin yazarı Yazıcıoḡlu Muhammed, Osmanlı’nın kuruluş yıllarından sonra, Fatih Sultan Mehmed Han’ın babası Sultan Murâd Han ve kısmen de Fatih zamânında, ulemanın çok olduḡu bir devirde yaşamıştır. Bu dönemin önde gelen ulemaları arasında Molla Fenârî, Akşemseddin ve Molla Yegan gibi ünlü şahsiyetler vardır. Ankara’dan Edirne’ye giderken Gelibolu’ya uğrayan Hacı Bayram-ı Veli’yi görürnce ona bağlanmış ve onun seçkin halifeleri arasına girmiştir. Bk. Âmil Çelebiḡli-Kemâl Eraslan, “Yazıcı-oḡlu”, *İA*, XIII. 363-368; Süleyman Ateş, *İşari Tefsîr Okulu*, s. 223.

ba'zı 'ulemā kuvvet-i takvā ile müftiyü's-şakāleyn oldı. *Tefsīr-i Teysīr* şāhibi 'Ömer Neseфі³⁰⁶ gibi.

Ve bundan fehm olundı ki cinniñ daħı neş'elerine göre kuvā-yı muhtelifeleri vardır. Ve irādet-i şādika anlarıñ daħı şānlarındandır. Velākin [59/a] aħkām ve kemāde inse tabi' olduklarından insden üstāz ve şeyh ittiħāz iderler. Ve isti' dādları kadar nā'il-i derecāt olurlar ve anlarıñ maqāmı A' rāfdır ki orada şemere-i a' māl ile mütemetti' olurlar. Ve añlara ve melā'ikeye mertebe-i insānda tecellī-i ilāhī yoħdur. Zīrā insān mecmū'a-i kebiri ve cemāl ve celāl ve kemāli cāmi' dir. Sa'irler ise anıñ eczāsı gibidir. Ve irādet ki qalbde olan inbi'āşdır, ibtidā zūhūr itdikde menāmdan bīdār olmaħ gibidir ki evvel-i menāzildir. Eger irādet-i şādika ise āhirü'l-menāzil olan yaħıne irince qamer gibi yigirmi sekiz menzil devr ider.

Nitekim Qur'an'da gelür: ³⁰⁷ وَالْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ Ve irādet-i tevbeyi mūcibdir. Ve meşāyiħ elinde tevbe itdükleri Rasūlullāh'a mūbāya'a ve yed-i kerīmelerin qabzı gibidir. Zīrā kişi kendi kendini irşād idemez. Meger Haħ Te'ālā anı bilā-vāşiā irşād eyleye, Üveysü'l Karanī gibi (r. a.).

Ve tevbeden şoñra inābet denilür. Nitekim Qur'an'da gelür:

³⁰⁸ تَوْبًا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا ve yine gelür: Ya'nī inābet tevbe üzerine muħīm

olmaħdır. Şu kadar vardır ki eger 'āşī ise ma'şiyetden ve eger muṭi' ise māsivādan rücu' ider ve rücu' i üzerine qā'im ve müstemir olmaħa daħı tevbe ve inābet dirler. Nitekim Rasūlullāh beher yevm yüzer kere istiğfār iderlerdi ve andan murād beqā-i

³⁰⁶ Ebū Hafs Necmüddīn Ömer b. Ahmed en-Neseфі es-Semerkanđi (ö. 537/1142): 461 (1068) yılında Buhārā yakınlarındaki Neseф Şehrinde doğdu. Hanefi fakih, muhaddis, müfessir ve kelāmcı olarak bilindir. *Bursevī*'nin atf yaptığı *et-Teyser fi 'ilmi't-tefsir* isimli eserin yüzlerce nüshası günümüze kadar ulaşmıştır. Bk. Ayşe Hümeyra Arslantürk, "Neseфі, Necmeddin", *DİA*, XXXII, 571-573; a.mlf., *Ebū Hafs Ömer en-Neseфі'nin (ö. 537-1142) "et-Teyser fi't-tefsir" adlı eserinin tahlili ve el-Bakara suresi'nin tenkidli neşri*, (Doktora Tezi MÜSBE), İstanbul 1995, (233 s.)

³⁰⁷ Ayın dolaşımı için de konak yerleri (evreler) belirledik. Nihāyet o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur. (Yāsīn 36/39)

³⁰⁸ Samīmī bir tevbe ile Allah'a dönün. (Tahrīm 66/8).

inâbetdir. Zîrâ anlarda hey'et-i muzlîme-i cismâniyye ve hey'et-i nûrâniyye-i rûhâniyyeden eṣer yoĝidi. Belki nûru'l-envâr ile devr iderdi. Ya'ni hey'et-i rûhâniyyede telvînât olmaĝla ol naḳṣ daĝî anlardan münemmī idi. Bu sebebden mertebe-i rûhi, ḥicâb-ı nûrânî 'add iderler. Ve ḥücüb-i kevniyye-i muṭlaḳâ mürtefi' olmadıkça 'ayne'l-'ayn zuhûr itmez dirler.

Pes, irâdet ile mü'min ve müşâhede ile muḥsin olmak gerekdir. Ve bu iki mertebeniñ [59/b] fevḳında nübüvvet ve risâlet vardır ki hâlâ bâbı mesdûddur. Nitekim ḥadıṣde gelür: ³⁰⁹ ذهب النبوات وبقیت المبشرات Ve bu maḳâmda daĝî kelâm-ı keṣîr vardır. Velâkin maḥâlliñ taḥammüli yoĝdur, zıkr olunan esrârı fehm iden 'ârife ebvâb-ı işârât meftûhadır.

Nazm:

Açılmaz bâb-ı ma'nâ elde miftâḥ olmasa evvel

Ki 'ilm ü i'tikâdı dilde muḥkem kılmasa evvel

Nice taḥḳîḳ-i ders-i ma'rifet eyler bu meclisde

Ḥaḳîḳatda bu fenn-i 'aşḳ-ı pâkî bilmese evvel

İrâdet şubḥ-i kâzib şüretidir olmasa şâdıḳ

Döner ṫârîḳ olur âḫir şafaḳ açılmasa evvel

İrerdî 'âḳîbet ser-menzil-i maḳşûda her sâlik

Eger ṫoĝrı gidüp semte yolu yañılmasa evvel

³⁰⁹ Peygamberlik gitti, tebşîrât kaldı. *Buhârî*, tâbir 2, 4, 10; *Müslim* rüyâ 6, 7.

Nice yüz gösterir āyīne-i dil dīde-i cāna

Anı bir ehl-i dil jengār-ı gāmdan silmese evvel

Zer-i hālîş gibi şāf olmaz idi cevheri anîñ

Bu ‘aşkıñ āteşinde dil yanup yaqılmasa evvel

Belürmezdi eşer levh-i dil üzre Hāḡḡıyā her kez

Ḳalemdeñ naḡş-ı Hāḡ ḡaḡḡında ger yazılmasa evvel

“vallāhu ḡādiru’l-mürīd ve huve’l hādī er-reşīd”

4.3.4. el-İsmu’r-Râbi’: el-Kādir

Ḳādīr ismi te’ḡhīr olundu. Zīrā ḡudret, irādetiñ levāzımındandır ve bu dört isim evtād-ı erba’ aya dā’irdir. Nitekim tafşīli *Kitābü’l-Ḥitāb*’ımızdadır.³¹⁰ Ve ḡudret ḡaderdendir. Zīrā ḡādir fi’lini muḡtezā-i irādet olan mıḡdār üzerine iḡā’ ider şöyle ki: Eger ol fi’li vefiḡ-i irādet üzerine vücūda getürmege ḡādir olmasa ‘āciz olur. Allāh Te’ālā ‘acizden münezzehtir. Pes, ḡudret ‘acziñ muḡābilidir, ḡuvvet za’fiñ muḡābili olduḡu gibi. Velākin ḡuvvet beşere ve sâ’ir ḡayvāna göre şiddet ve şalābet-i bünyeden ‘ibāretidir ki, [60/a] anıñla ef’āl-i şāḡḡaya mütemekkin olur. Hāḡ Te’ālā’ya nisbet ile ise lāzım olan ef’āl-i şāḡḡaya temekkündür. Nitekim semāvāt ve arz ve cibāli ḡaḡ eyledi ve anları imsāk ve ḡıfz itdi.

Nitekim. *Ḳur’ān*’da gelür: ³¹¹ وَلَا يُؤَدُّهُ حِفْظُهُمَا

Ve gelür: ³¹² إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا

³¹⁰ Bursevî’nin îmân, ibâdet, tasavvuf ve tarikatlerle ilgili olup 20 bölümden oluşan eseri. Bk. Namlı, *a.g.e.*, s. 190.

³¹¹ Onları korumak kendisine ağır değildir. (Bakara 2/255)

Bu āyetlerde te’emmül eyle ki, Allāh Te‘ālā ecrām-ı şaķīleyi ne vechle imsāk eyler tā ki udret ve uvvetiniñ haķıķatı saña zāhir ola. Ve kendi udretini maħlūkātında izhār itdügi gibi ba‘zı maħlūkātını daħı mezāhir-i udret eyledi. Cebrā’ıl gibi ki heft ‘aded medā’in-i avm-i Ĥazret-i Lūt’ı (a. s.) ser-i şeh-bāli ile a‘r-i şerādan evc-i süreyyāya ref‘ idüp ser-nigün eyledi.

Ve Buhtünnaşr haķķında gelür: ³¹³ بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَّنَا أُولَىٰ بَأْسٍ Ya‘nı Buhtünnaşr ve avmi küfürde iken ne mertebede aşhāb-ı şiddet ve bā’ıs idiler. Ve Ĥazret-i aşhāb (r. a.) haķklarında gelür: ³¹⁴ أَشِدَّاءَ عَلَىٰ الْكُفَّارِ İşte kiminde uvvet-i cesed ve kiminde uvvet-i udsiyye idā‘olundu Ĥatta Ĥazret-i Mürtezā keramellahu vechehu bāb-ı Hayberi al‘ve tarĥ itdikde altmış yetmiş adar kimse müctemā‘olub yerinden taħrık edemediler. Ve sırrından suāl olunduĥda dediler ki:

³¹⁵ انى ما فلعت باب خيبر بقوة جسمانية ولا بحركة غداية لكنى ايدت بقوة ملكوتية و نفس بنور ربها مضئئة

Ve ba‘zı muħaddişin gerçi bu ışşāniñ aşlını cerĥ iderler. Velākin mecrūħ olduĥlarındandır. Zırā Ĥazret-i ‘Alı’dan bu maķūle nevādir mütevātirdir.

Nazm:

Nedir bişe-zār-ı şecā‘atde şır

‘Alı’dır ‘Alı’dır ‘Alı’dır ‘Alı

Şecā‘at seĥāvet anıñ şānidır

Bunuñla olurlar olanlar velı

³¹² Şüphesiz Allah, gökleri ve yeri, yok olup gitmesinler diye (kurduĥu düzende) tutuyor. (Fâtır 35/41)

³¹³ Üzerinize, pek güçlü olan birtakım kullarımızı gönderdik. (İsrâ 17/5).

³¹⁴ Kâfirlere karşı çetin... (Fetih 48/29)

³¹⁵ Ben Hayber Kalesinin kapısını herhangi bir maddî güç ve kuvvetle yerinden sökmedim, tam aksine ben melekûtî bir kuvvet ve Rabbinin nuruyla aydınlanmış bir nefis ile desteklendim.

Ve andan ʃarīḳ-i seferde su'āl idüp siziñ esb-i rāh-vār ve Düldül-i berḳ-āşarıñiz niçün sürçmez [60/b] dediklerinde cevāb virüp, benim feres ve bağalım el tarlasın çignemez dedi. Ve yine buyurdu ki: “Eger baña bir mürçeniñ ağızından yaprağını zulmen aḫz itmek muḳābelesinde yedi iḳlīmi virseler ḳabül itmem” dedi. İşte ‘ulüvv-i himmet-ricāl böyle ve ‘adl yüzünden ḫāşıl olan ḳuvvet-i bātına daḫī şöyledir.

Nazm:

Bugün iḳlīm-i ‘adle var mı vālī ey Receb Pāşā

Nice ola bu ḫalkıñ böyle ḫālī ey Receb Pāşā

Görünmez bīşe-zār-i ‘adl ü fażl içinde şiriz

Baḳılsa ‘arşa-i merdān ḫālī ey Receb Pāşā

Neden meyl eylemez semt-i şalāḫa merkez-i ‘ālem

Kemālin buldı devriñ iḫtilālī ey Receb Pāşā

Eger bu böyle ḳalursa çıkar bir gün Benü'l-Aşfar

Ya Mehdī'dir veya ‘İsā me'ālī ey Receb Pāşā

Muşḫḫar olsa bārī dostuña mühr-i Süleymānī

Yiter cinniler itdi mekr-i vālī ey Receb Pāşā

Görünse ḳāf-ı ḳudretde ruḫ-i pür-nür-ı sīmurgı

Uçursa lāne-i dilden melālī ey Receb Pāşā

Bu ‘arz-ı ḫāl-i Ḥaḳḳī pek oḳunsun işbu demlerde

Cihānıñ şöyle tursun ḳıl ü ḳālī ey Receb Pāşā

Ve demişlerdir ki k̄uṭbu'l-aḳṭābdan a'cez ve yine andan aḳder yoḳdur. 'Acz budur ki ḳuvvet-i nefṣāniyyeden bīrūn olmuşdur. Ve ḳudreti budur ki ḳudret-i İlähiyye ile zuhūr eylemişdir. Zīrā ḫalīfedir, ḫalīfe ise müsteḫlifin ḫey'eti üzerinedir. Müsteḫlifin ḫey'etinden bir ḫey'eti daḫī ḳudretidir. Ve ḫadīṣde gelür:

³¹⁶ من عرف نفسه فقد عرف ربه Ya' nī bir kimse ḫālini bilse ki imkān-ı 'ademīdir ve vücūdunı añlasa ki vücūd-ı izāfīdir, ol kimse vücūd-ı ḫaḳīḳiniñ Rabbine iḫtişasını bilür. Pes, vücūd-ı ḫaḳīḳī Allāh Te'ālā'nıñ olıcaḳ cemī'-i kemālāt daḫī fi'l-ḫaḳīḳa anıdır. Nitekim [61/a] eḳālīm pādişāhındır. Velākin ḫabṭını her kime tevcih iderse ol daḫī pādişāh ḳuvveti ile ol eḳālīm ve memālikde zī-ḳudret olur.

Nazm:

Maḫv eyleyüp rāḫ-ı Ḥaḳ'da vücūdı

Ḥaḳ dilinden tevḫīd ider 'āşıḳlar

Ref' idüp dillerden cümle ḳuyūdı

Ḥaḳ dilinden tevḫīd ider 'āşıḳlar

Pādişāh vezīri vekīl eyledi

Seniñ elin benim elimdir dedi

Ḥaḳ söyledi her ne söz kim söyledi

Ḥaḳ dilinden tevḫīd ider 'āşıḳlar

---

³¹⁶ Nefsini tanıyan rabbini tanıır. *Aclûnî*, II, 2532. s. 343; *Zerkeşi*, s. 129; *Sehavî*, s.419. Bursevî'nin bu hadīs ile ilgili değerlendirmeleri için bk. Seyit Avcı, *a. g. e.*, ss. 270-274.

*Bedenleri erir fenāya gider
Gönülleri uçar havāya gider
Fenā bulur varlık beḳāya gider
Ḥaḳ dilinden tevḥīd ider ‘āşıḳlar*

*‘Aḳl ü fikri āteşlere yandırır
Cān ü dili feyz-ı Ḥaḳḳ’a ḳandırır
Zikr-i Ḥaḳḳ’ı ey Ḥaḳḳı uyandırır
Ḥaḳ dilinden tevḥīd ider ‘āşıḳlar*

Begüm bu Ḥaḳḳı gedānıñ cür’etine baḳup ta‘n itmeyesin ve aña buḡz ve ğaraḳ tutmayasun. Zīrā bāb-ı Ḥaḳḳ’a mülāzım bir ḳalb-i sālīm dervişdir ki, gūş-ı cānı ḥiṭāb-ı ğaybī semā‘ itdikde rebāb-ı dili daḥī çalmağa başlar. Ve taḥte-pāre üstünde zīr ü bem gibi ḥāmesiniñ dü-tārı levḥ üzerinde āvāz virüp işler. Ğayretinden cihānde ğayr olmaduĝun söyler. Ve sırr-ı ḥaḳīḳatı miḥmān-serā-yı şūrete tenzīl idüp ḳullara şāhdan ḥaber eyler. Zīrā ezz-i eşyā ma‘ rifetullāh ve ḥalvethāne-i dilde, müşāhede-i şāhdır. Ḳudretiñ var ise söyle ve ḳuvvetiñ miḳdārī bir eşer eyle. Tā ki ehl-i fehm olanlar zevḳ-yāb olalar ve eşeriñden mü’eşşiri bileler ve menzilini bulalar ve ḥaḳḳa’l-yaḳīn’e irüp feyz-i yārla ṭolalar.

Ve *Ḳur’ān*’da gelür: ³¹⁷ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوىَ Ya‘nī beni İsrā’il Tīh’de ‘ālem-i ḳudretten menn ve selvā yerlerdi ki biri [61/b] terrencebin ve biri daḥī sumān-i semān idi. Velākin bu ‘ālem-i ḳudretiñ ḳadrini bilmediler. Zīrā bu ḳadar eşerin müşāhede iderken ‘ālem-i ḥikmete iltifāt idüp ³¹⁸ لَنْ نُصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ dediler. Allāh

³¹⁷ Size, kudret helvası ile bildircim indirdik. (Bakara 2/57)

³¹⁸ Ey Mûsâ! Bir tek yemekle yetinemeyiz. (Bakara 2/57)

Te‘ālā buyurdu ki: ³¹⁹ أَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ Ya‘nī ‘ālem-i kudretten bilā-ta‘b hāşıl olan nesne ‘ālem-i hikmetde esbābla vücūda gelenden hayırludur. Zīrā ‘ālem-i hikmet ‘ālem-i esbābdır ve esbābın medārı insāndır. Ya‘nī insān maṭlūbı olan nesneniñ gerek ma‘āş olsun ve gerek ğayri olsun esbābına ta‘alluḡ itmedikçe vücūd bulmaz. Meger nādir ola ki. ‘ālem-i kudretten bilā-sebeb zuhūr eyleye, ehl-i tevekkülün fütūhi gibi. Ve teşebbüs-i esbābla vücūd bulan nesnede ise harec vardır. Pes, anlar esbāb yüzünden hareci ihtiyār itmeleriyle a‘lāyı terk idüp ednāyı aldılar.

Anuñçün Haḡ buyurur: ³²⁰ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَاءً سَأَلْتُمْ Ya‘nī siz hālā tih-i kudretdesiñiz, mışr-ı hikmete dāhil olmadıkça maṭlūbıñız vücūd bulmaz. Ve bunlarıñ terk-i edeblerinden ötüri ilā-hāze‘l-an haḡ içinde renc-berlik dedikleri ma‘nā kaldı. Ve haḡ, taḡşıl-i ma‘āş için enva‘-i şanāi‘e ve kāra düşdiler. Tā ki bu zaḡmeti çeküp

³²¹ وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا mucebince cennetde olan āsar-ı kudrete şükr eyleyeler.

Ve bundan fehm olundu ki fi‘l-aşl sukūn hareketden evlādır. Zīrā aşldır ve hareket emr-i ‘arız iledir. Pes, ehlüllāh ‘ālem-i kudrete naḡar idüp sākin oldılar. Zīrā müktezā-yı “cem‘” dir. Ve ‘avām-i nās ‘ālem-i hikmete baḡup müteḡarrrik oldılar. Zīrā müceb “farḡ” dır. Velākin hareketde şart budur ki Haḡ‘la müteḡarrrik ola, nefsine müdāḡale itdirmeye ve illā kārı meymūn olmaz. Ve ğāyetinde bereketin daḡı [62/a] bulamaz. Binā‘en ‘alā-hazā, işlāh-ı niyyāt itmek lāzımdır. Ya‘nī kesb için bir irāde(?) olduğı vaḡitde, imtişāl-i emr-i ilāhī ve def‘-i zārūret-i ‘ıyāl ve ḡidmet-i ‘ibād ise niyyet eyleye. Zīrā meşālīh-i ‘ibāda sa‘y eylemek kendi nefsine sa‘yden afdaldır. Bundandır ki, kendi şehevāt-ı ṭab‘ı için bir nesne şatun almaya. Ve eger iştirā iderse ehl ve ‘ıyāl veya aḡbāb için niyyet eyleye ve me‘kūli ta‘yīn eylemeye. Belki her ne

³¹⁹ Daha iyiyi daha kötü ile deġiştirmek mi istiyorsunuz? (Bakara 2/61)

³²⁰ O hâlde şehre inin. Zīra istedikleriniz sizin için orada var, dedi. (Bakara 2/61)

³²¹ Ve orada, sabah-akşam kendilerine âit rızıkları vardır. (Meryem 19/62)

ki taḥḥ idüp ḥuzūruna götüreler anı tenāvül ide. Zīrā ḳalbini o maḳūle ḥavāṭır ile işğāl itmekde zarar vardır.

Ve dimişlerdir ki, Hızır (a. s) muḳaddimetü'l-ceyş-i İskender olup 'askeri için taleb-i āb iderdi, zulumāta duḥūl itdikde bilā-ṭaleb āb-ı ḥayāta vāşıl ve nā'ıl oldi. Zīrā orada āb-ı ḥayāt olduğun bilmezdi. Çünkü maşlaḥat-ı 'asker için say' iderdi. Haḳ Te'ālā anı āb-ı ḥayāta ḳāndırdı ve ebed-zinde ḳaldı. Ve şuda feyz-i ḥayāt olmağla şadaḳāt-ı cāriyyeniñ afdalı oldı. Ve mescid binā eylemek daḥī sā'ir ḥayrāta rāciḥdir. Zīrā insān-ı kāmiliñ ḳalbi, şūretidir. Pes, insān-ı kāmiliñ ḳalbini ihyā eylemek, ihyā-i şūret itmekden evlādır, zīrā ma'nādır. Nitekim Ḥacer-i Esved'e mübāya'a ve anı taḳbīlden insān-ı kāmiliñ mübāya'a sı ve dest-būsi anıñ fevḳindedir. Ve Mūsā (a.s.) Ḥazret-i Şu'ayb'ıñ aḡnāmını sāḳī itdikden soñra bir şecere sāyesine gelüp, ³²² رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ dedi. Zīrā ol vaḳitde kör, cāyi' sene idi ve yüzünü 'ālem-i ḳudrete ṭıtdı. Çünkü maşlaḥat-ı saḳīde bulunmuş idi. Şu'ayb (a. s) tarafından med'uv olup maḳşūd olan ṭa'ām ḥuşūle geldikde, soñra aña damad olmağa mü'eddī oldı ve ḥidmeti sebebiyle āḥir derece-i nübüvvet buldı. İşte fīsebilillāh ḥidmetiñ āḥiri böyledir.

Ve *Ḳur'ān*'da gelür: ³²³ يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ [62/b] Ya'nī eger a'lā ve eger ednādır cümlesi ḡaniy-yi muṭlaḳ olan Haḳḳ'a muḥtāclardır. Zīrā anlar esmā-i İlähiyyeye muzāf ve esmā daḥī müsemməya mensūbdur. Ve müsemməniñ esmā vāsıtasıyla eşyāya teveccühi icād ṭariḳiyedir. Ve icād rızḳı müstelzimdir. Zīrā maḥlūḳa ḳıvam lāzımdur ve ḡidā-i ḳıvāmdur ki, ḳayyūm isminiñ şedene, ya'nī ḥademesindendir. Ve her mevcūduñ eger rūḥānī ve eger cismānī ḡidā cihetinden Haḳḳ'a intisābi vardur. Tā ki ol ḡidāyı ifāza ile vücūduna beḳā ḥāşıl ola.

³²² Rabbim! Doğrusu bana indireceğin her hayra (lütfuna) muhtacım, dedi. (Kasas 28/24)

³²³ Ey insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız. (Fatır 35/15)

Ve insān mevcūdātīñ esmā yüzünden ecma‘i olmağla her vechle Ḥaqq’a ihtiyāc vardır. Nitekim ḥadīṣde gelür: ³²⁴ اللهم اغنني بالافتقار اليك Ya‘nī, mü‘min eger Ḥaqq’a ‘ārif olup eger izāfetden tecerrüdi ve eger mezāhirde tecellisi hasebiyle aña muhtāc olduğun idrāk iderse Ḥaqq’ın ğınāsıyla ğanī olur. Zīrā öyle ğanīniñ faķiri olmağ daḥī, ğınādandır. Ve eger bu ma‘nādan ğāfil olsa ne kadar destgāh ve kudret şāhibi olursa da yine faķirdir.

Elḥāşıl insān her nereye baş ursa ³²⁵ فَأَيَّمَا تَوَلَّوْا فَمَّ وَجْهُ اللَّهِ vefķınca orada bir ism-i ilāhī ser gösterir. Zīrā maķşūd olan müte‘ayyindir, te‘ayyün degil. Anuñçün dediler ki vāsıtaya şükr daḥī Ḥaqq’a şükrdür. Zīrā vāsıtada ni‘met ile zuhūr iden Ḥaqq’dır ki, mün‘im-i ḥaķīķīdir. Bu cihetden bir ednā nesne vāşıl olsa taḥķir itmemek gerekdir. Zīrā o a‘ṫāniñ ednālığı vesīleniñ dıyıklığındandır. Yoḥsa mün‘im-i ḥaķīķīniñ degil. Bu ḥod ma‘lūmdur ki, her vāķi‘ olan kemāl eşeri Ḥaqq’a göre degildir. Min-ḥayşu hüve belki ḥalkadır.

Pes, ḥalkıñ tarlığından Ḥaqq’ın tarlığı lāzım gelmez. Ve za‘f ve ‘aciz daḥī böyledir. Zīrā Ḥaqq kavī ve ḳadīr ve metīndir. El-ḥāşıl ol ‘aṫayı ol vechle ḳabül itmek gerekdir. [63/a] Ve eger ol mu‘ṫī zem olunursa ta‘ayyüni cihetinden bī-isti‘dād olduğü üzerine zemm olunur ve eger ḥaqq’a tecāvüz iderse küfür olur.

Ve bu ma‘nādan ötürü bir kimseniñ ḥāceti olsa anı muṫlaķā Allāh Te‘ālā’dan bīlā-vāşıta ṫaleb eyleye. Zīrā Allāh Te‘ālā cümleden ya‘nī cemī‘-i esmādan aķderdir. Ve eger maḥlūḳdan ṫaleb iderse ḳuṫba teveccüh eyleye. Zīrā ismi yüzünden ecma‘dır. Ya‘nī ḳuṫbuñ yüzünden Allāh Te‘ālā’dan ṫaleb eyleye. Şol cihetden ki ḳuṫbuñ isminde vüs‘at vardır. Veyāḥūd sulṫān-ı zāhire veyāḥūd vükelāsından birinden isteye. Zīrā bunlarıñ isimleriniñ külliyeti cihetinden ḥalkı iğnāya ziyāde ḳudretleri vardır. Pes, vasatı’l-hāl olanlardan ṫaleb itmek daḥī gerçi esmāüllāh mülāḥazasıyla Ḥaqq’dan

³²⁴ Allahım ! Beni sana mutaç kılmak sûretiyle zenginleştir. (Kaynağı bulunamadı).

³²⁵ Nereye dönerseniz Allah’ın yüzü işte oradadır. (Bakara 2/115)

talebdir. Velâkin esmâsı cüz'iyeye olmağla is'âf-i merâma kâdir olmazlar ve olsalar dağî kemâl üzerine olmaz. Mülûk ve anlarıñ hükümünde olanlar ise anlar gibi degillerdir. Velâkin kalbini mâ-sivâdan ziyâde muhâfaza itmelüdür. Egerçi 'ârifler katında mâ-sivâ yokdur. Bu sebebdendir ki, ba'zı ehl-i zâhir ehlüllâh türbelerini ziyâretten men'iderler. Zîrâ züvvâr olanlar keyfiyet-i ziyâret ve teveccühi bilmezler. Ve ma'plûbı ma'hlûkdan dilerler. Ma'hlûk ise 'aciz ve fakrle muttasıfıdır. Ya'nî anıñ şıfat-ı zâtiyyesidir.

Ey mü'min! Eger bu taqrîr olunan ma'nâyı zevkle idrâk itdiñ ise haqîkat-ı tev'hide vâşıl olduñ ve şirkdeñ bi'l-külliyeye necât bulduñ ve her ne kâr tutduñ ise Haqq'la dıtdun. Fe-emmâ bu ma'küle esrârıñ zevki bi-hasebi'l-gâlib çihil sâlde hâşıl olur. Ve belki Şühûr ve a'vamıñ bunda müdâhalesi olmayup tev'fîk-i bârî ve ifâza-i feyyâza mev'kûfdur. Zîrâ niçe sâl-ğurdeler vardır ki, ³²⁶ وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِّنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ, sırrı üzerine evvel ve âhiri yek-pâre cehldir. Ve niçe civânlar vardır ki ra'hm-ı mâderde iken kâmil [63/b] ve tıfl-ı âğuş iken esrâra vâşıl olmuşlardır. Ve bu fakîr Haqqı vaqt-i şebâbetimde sinnim cihetiyle erba'îni gözlerken 'âlem-i ma'nâdan vârid oldu ki, insânıñ şiddîkiyetinde sinniniñ dağli yokdur. Rasûlullâh'ıñ (s. a. v.) sinn-i şerîfleri altmış üç olmak şer'a nâzırdır denildi fe'fhem cidden.

Ve melekü'l-mevt mazhar-ı kudretidir. Anuñçün cebâbire dünyâyı ve ol dağî anları kabz ider. Ve kudreti ol kadardır ki yigirmi dört sâ'atde biñ insân rûhı kabz ider ve keşret-i ma'kbûzîñ aña müzâheme virmez. Pes, ol ma'nânıñ haşâ'ışindendir. Nitekim İblîs 'aleyhi mâ-yeste'hi'ku her şabâh vesveseye kâbil olan şudûruñ cümlesine ilkâ-i vesvese ider, bu dağî anıñ haşâ'ışindendir. Ve her yüz yigirmi sene ki 'ömr-i tabî'îdir, Allâh Te'âlâ iki şahsın vücûdunu tecdîd ider ki biri Hızır (a. s.) ve biri dağî İblîs'dir. Ve dünyânıñ tamâmiyle bunlarıñ 'ömürleri tamâm olup biri 'illiyuna 'âric ve biri dağî siccîne nâzil olur. Ve Hızır'ıñ nefesi ile ne kadar hayât

---

³²⁶ Allah, sizi analarınızın karnından, siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. (Nahl 16/78)

bulmuş var ise anıyla maḥşūr olur. Ve İblīsīn vesvesesiyle helāk olanlar daḥī böyledir. Nitekim *Kur'ân*'da gelir: ³²⁷ *احشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ* Zīrā ezvâciden murâd kurenâ-i sū'dur. Ve ba'zı selefden menkūldur ki, fücâ'eten vefât idenleri Ḥazret-i Hızır katl ider. Aşlı budur ki Hızır eli alan zinde ve şaḥâbe-i Rasûl 'idâdındandır ve şerî'atn bâtını ile hüküm ider. Zīrā velâyet hâşşası cihetinden vech-i bâtın ile hükmi nâfizdir.

Nitekim Ḥazret-i Mūsâ, kışşasında bilâ-sebebe katl-i ğulâm eyledi. Zīrā sebebe-i bâtın ile 'amel itdi ve fücâ'î vefât idenleriñ daḥī ihlâkine sebebe-i zâhir yoğise de emr-i ḥafî ile 'amel idüp katl ider. [64/a] Bu sebebden erbâb-ı ḥakâ'ika fi'illerinde mu'arız olunmaz. Zīrā câizdir ki hilâfetleri cihetinden ol hükmi Allâh Te'âlâ'dan aḥz itmiş ola. Egerçi ki zâhir-bîn olanlara ḥafîdir. Ve mevt-i fücâ'î imâna zarar virmez. Belki anıyla intikâline delâlet ider. Zīrā dimişlerdir ki bir mü'mini, nâ-gâh katl itsele, meşelâ kafasından seyfle ḍarb itmekle ol kimse kat'an imânla maḥbûz olur ve kâfir daḥī bu vechle maḥtûl olsa, ol daḥī kat'an küfürle me'ḥûz olur. Zīrā marâz veya mevte şu'ur taḥaddum itse küfür imâna ve bi'l-'aks tebeddül itmek muḥtemeldir. İşte bu daḥī Hızır'ın kuvvet-i rûḥâniyyesinden bir ma'nâdır ki melekü'l-mevt ḥâline muḥaribdir. Zīrā gâh olur ki bir günde eṭrâf-ı 'âlemde niçe kimseler fücâ'eten vefât iderler ve efrâd-ı ümmetde taşarruf ve kudret böyle olıcaḥ Rasûlullâh'da (s. a. v.) iktidârı nice olmak gerekdir, kıyâs oluna. Ve bu faḥîr Ḥakḫı'ya ilhâm olunan şalavât-ı şerîfede gelir:

اللهم صل على سيدنا محمد رحمة من الله نعمة من الله منة من الله قوة من الله قدرة من الله قربة من الله

³²⁸ حكمة عزة عظيمة من الله

³²⁷ (Allah, meleklerine emreder:) Zalimleri, onların aynı yoldaki arkadaşlarını ve Allah'tan başka tapmış oldukları putlarını toplayın. (Sâffât 37/22)

³²⁸ Allahım, Efendimiz Muhammed'e Allah'tan bir rahmet, nîmet, minnet, kuvvet, kudret, kurbet, hikmet ve azâmet olarak salat eyle.

Bir kimse bu şalavâtı şıbyāñ üzerine okusa maḥfūz olalar ve bu şalavâde kudret zikr olundı. Zîrâ bir a‘ rābiyye Rasûlullāh’a oğlunu götürüp yâ Rasûlullāh! bu oğluma şeytān mess itmişdir, ‘ ilâc ḳabûl itmedi dedikde Rasûlullāh daḥî

³²⁹ اخساء يا عدو الله انا رسول الله buyurduklarında şeytān firār idüp bir daḥî ‘ avdet itmedi. Ve İblîsi daḥî bir def‘ a tutup sâriye-i mescide rabṭ itmek murād itdiklerinde da‘vet-i Süleymāniyye ḥātırlarına gelüp muḳayyed olmadılar. Nitekim Ḥazret-i Süleymān’dan (a. s.) bi-ṭarîḳi’l-ḥikāye gelür:

³³⁰ فَالْ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي Süleymān gerçi cinn ve ins ve ḥükm itdi, fe-emmā [64/b] Rasûlullāh (a. s. v.) cemî‘-i eczâ-i kâ’inâta ḥükm itdi ve leyle-i Mi‘râc da añâ musaḥḥar olmadıḳ nesne ḳalmadı. Ḥattâ kürre-i havâ ve eşîri³³¹ iḥtirâḳ itdi ve ecrām-ı semāvâtdan güzer eyledi. Ve mevzi‘-i ḳademine muḥîṭ-i ‘âlem-i terkîb olan ‘arş-ı mecîdiñ zirvesi ḳıldı. Ve kevneyni zîr-i pâyine aldı ve mülk ve melekûti beyzavâr taḥte’l-cenâḥ-ı himmetinde setr eyleyüp çeşm-i Ḥaḳ-bînine Ḥaḳ’dan ğayrı görünür ḳalmadı.

Nazm:

Ey ruh-i pertev-fürûzuñ reşki mihr ü mâhdır

Ḥüsn-i zâtîñ Yûsuf-i Ken‘ân’a ḥasretgâhdır

Âdem ü ‘âlem nedir vallâhi belki ‘âşîḳîñ

On sekiz biñ ‘âlemi ḥalḳ eyleyen Allāh’dır

³²⁹ Ey Allah’ın pis düşmanı! Ben Allah’ın Rasuluyüm. *İbn Mâce*, Tıbb, 46; *Darimî*, Mukaddîme, 4.

³³⁰ Süleyman: Rabbim! Beni bağışla; bana, benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir hükümlerlik ver. (Sad 38/35)

³³¹ Kâinattaki boşlukları dolduran, havadan hafif olup ısı ve ışığı nakleden saydam ve esnek madde. Daha geniş bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Esîr”, *DİA*, XI, 390; Konuk, *Tedbîrât-ı İlâhiye*, ss. 295-297, 365, 369, 372; Abdullah Yeğîn ve dğr, *OTABL*, s. 245; Mücahit Bilici, “Kayyûmiyet ve Esir Maddesi”, *Köprü Dergisi*, Bahar 1996 S. 54.

*Mevlidiñ müjde-resân oldı cihāna ser-te-ser
Kim toğup ‘arz-ı cemāl iden bugün ol şāhdir*

*Merhabā ey gül-ruḥiñdan bülbül-i şeydā-yı dil
Her seḥergāhī vü belki her nefes pür-āhdir*

*Pā-yi buseñle müşerrefdir zemīn ü āsmān
Dergeh-i kadr-i ‘azīmiñ ne ulu dergāhdir*

*Yā Rasūlallāh Ḥaḳḳī bendeyi eyle kabūl
Āsitānūñ ḥidmeti dā ‘im aña dil-ḥāhdir*

Ve ḥadīşde gelür ki: “Şedīd ve ḳavī ve ḳādir ol kimse degildir ki güşti-girlik idüp ḥaşmına ğālib ola, belki şedīd odur ki ‘inde’l-ğadab nefsine mālīk ola.”³³² Bundandır ki nefse cihād itmek, cihād-ı ekberdir ve ğadab, şifāt-ı seb‘-i zemīmedendir ki ebvāb-ı cehennemden bir bābdır. Ya‘ nī vücūd-ı insānda yedi şifāt vardır ki ³³³ لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ mücebince dūzaḥiñ heft deri muḳābelesindedir. Şöyle ki eger ol şifāt tezkiye olunmasa cehennemiñ yedi ḳapısı ḳapanmaz ve ol şifāt: Kibr ve ‘ucb ve riyā ve ḥased ve ğadab ve hubb-i māl ve ḥubb-i cāhdır. Cāh ‘inde’n-nās ḳabūldur, gerek manşib ṭariḳīyle olsun ve gerek ğayr-ı vechle olsun ve bezl-i cāh itmek aḥlāḳ-ı şūfiyyedendir. Ya‘ nī bir kimse sözi nāfız [65/a] olacağın bilse şefā‘ atın diriğ itmeye ve meşāliḥ-i ‘ibādullāhda buluna. Zīrā Rasūlullāh gerçi vaḥiyle ‘amel iderdi. Velākin aşḥāb ve ümmeti şefā‘ ata terġīb eyledi. Zīrā esmā-i ilāhiyyeniñ biri birine irtibāṭı vardır. Pes, şefā‘at-i ümmet Maḳām-ı Mahmūd’uñ şu‘ belerindedir.

³³² Feyzü’l-Kadir, II/31, 48

³³³ Cehennemin yedi kapısı vardır. (Hicr 15/44)

Maḥkīdir ki Ḥatmü'l-evliyā bir günde Sulṭān-ı Haleb'e yüz on yedi mādde şefā' at eyledi. Ve sulṭān cümlesin ḳabūl idüp istikṣār ve istiṣkāl itmedi. Zīrā fi'l-cümle ḥürmet-i maḳām ve sırr-ı kelām belürdi, fe'fhem cidden va' mel bihi ḳat'an.

Nazm:

Mümkün oldukça sözi eyle ḳabūl

Olasın Ḥaḳ ḳatında tā maḳbūl

Didiler ehl-i dil nefesi Ḥaḳ'dır

Ḥaḳḳı bil ger er iseñ Ḥaḳḳ'ı bul

4.3.5. el-İsmü'l-Hâmis ves'Sâdis: el-Evvel-el-Âhir

Bu iki ism-i şerîf daḥî esmâ-i İlähiyye-i küllîyedendir ki zâhir ve bâtın-ı 'âleme ta'alluḳı vardır, bir mevzu'da derc olundu. Zīrā umūr-ı izâfiyyedendir. Evvel ol ferddir ki anıñ sâbıḳı ve aña muḳârin bir nesne olmaya. Nitekim *Ḳur'ân*'da gelür:

³³⁴ هو الاول Ya' nî Allāh Te'ālā cemī' -i mevcūdāt üzerine zāt ve şifâtıyla sâbıḳdır.

Zīrā mebdē' ve mübdī' dir. Pes, sebḳle murād, sebḳ-i zātī ve evveliyet-i zātiiyyedir, zamānī degildir. Zīrā zamān daḥî cümle-i ḥavādiṣdendir ve Ḥaḳ Te'ālā Âḥir'dir.

Ya' nî ³³⁵ وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ mücebince cemī' -i eşyānıñ mādde-i aṣliyyesi aña rāci' dir egerçi

ki dā'imā ḳabza-i ḳudretindedir. Nitekim buyurur: ³³⁶ فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ Zīrā

melekütten murād her nesneniñ rüḥüdür. Bu sırr üzerinedir ki 'inde'l-muḥtazar sūre-i

³³⁴ O Evveldir. (Hadîd 33/3).

³³⁵ Dönüş de ancak O'nadır. (Mâide 5/18).

³³⁶ Her şeyin mülkü kendi elinde olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir! (Yâsîn 36/83)

Yāsīn tilāvet olunur ve fāyide-i ‘azīmesi vardır. Hattā Hattmü’l-evliyā buyurmuşlardır ki: “Evā’ ilimde ḥasta ve mağsiyyün-‘aleyh olmuş idim. Ba‘zı şuver-i hā’ ile üzerime ḥavāle oldu. Gördüm ki bayzu’l-vücūh ve’s-siyāb ḥarbelu kimseler zuhūr idüp ol a‘dāyı üzerimden def‘ eylediler. İfākat bulup [65/b] gözüm açdıḡda gördüm ki pederim başım ucında Yāsīn oḡur ve āḥirīne irmişdir. Pes, ol ḥarbelu kimseler melā’ike ve ervāḥ ve ol ḥavāle olanlar şeyāḡındır ki, sūre-i Yasīn’iñ kelimāt ve āyātından ḥalk̄ olunan ervāḡiñ saḡvetiyle şerleri mündefi‘ oldı.”

Ve bu faḡīr Ḥaḡḡı’ye daḡī Medīne-i Burūsa’da vāḡi‘ oldı. Zīrā ahāli-i Burūsa’dan biri ḥāneme cinn tasalluḡ itmişdir deyü şikāyet eyledikde ben daḡī bir nüşḡa virüp bāb-ı ḥāne üzerine ta‘līḡ eyle dimişdim. Ol gice gördüm ki niḡe ḥarbelu hevl-nāk şüretler ḥavāle olup yatduḡum ḥāneniñ revzenesinden ellerinde olan ālāt ile hücūm itdiler ve derūn-ı ḥāneye dāḡil olup zafer bulmadılar. Zīrā sırr-ı Yāsīn üzerine yatmış idim. Meger ol ḡā’ife-i cinn yüz otuz seneden beri şikāyet olunan ḥānede tavaḡḡun itmişler imiş. Bizi bu ḡadar müddetden beri muḡīm olduḡumuz maḡāmdan niḡün ref‘ ü perīşān itmek istersin dediklerinde, ben daḡī fāriḡ oldum ve şerlerinden Allāh’a şıḡındım.

El-ḡāşıl Ḥaḡ Te‘ālā’nıñ Āḡir olduḡu mevcūdātıñ fenāsından soñra beḡāsiyla ve ervāḡ-ı cüz’iyyeniñ rūḡ-ı külliyyeye ittişāli iledir. Velākin mevcūdātıñ fenāsi iki vecihledir: Biri mevt-i tabi‘i ve fenā-i sūrī ve ḡiyāmet-i kübrā ile ve biri daḡī mevt-i ḡükmī ve fenā-i ma‘nevī ve ḡiyāmet-i şuḡrā iledir. Mevt-i ḡükmī dedigumuz budur ki, cemī‘-i mevcūdāt vücūdları ḡālinde daḡī ‘illet-i mucibelerinden ḡat‘-ı naḡar kendi nefislerinde fānīler ve hāliklerdir.

Nitekim Lebīd³³⁷ demişdir: ³³⁸ لا كل شيء ما خلا الله باطل Ve Tenzīl’de gelür:

³³⁷ Ebū Akīl Lebīd b. Ca’fer el-Āmirī el-Ca’ferī (ö. 40/660): Cāhiliye devrinde de yaşamış olan muallaka sāhibi İslām şāiri. Bk. Süleyman Tülücü, “Lebīd b. Rebīa”, *DİA*, 121-122.

³³⁸ Dikkat edin, Allah’ın dışındaki her şey fanīdir.

³³⁹ يَا نَبِيَّ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ

ve bîlâ-vâsiṭa sırr-ı vüçüdîdir, helâk olmak yoktur. [66/a]

Zîrâ rûh ilâhîdir ve Hâk Te‘âlâ fenâ bulmadığı gibi Hâkḳ’a muzâf olan ervâh daḥî fenâ bulmaz. Hattâ, ³⁴⁰ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ

âyetinde ehl-i sünnet dimişlerdir ki müsteşnâdan murâd ervâh’dır. Pes, helâk olan her nesneniñ cânib-i ḥalkıyyetidir. Çünkü fenâ bulacaktır. Hâlâ ḥükmen fânîdir ve uşûli yed-i ḳudrettedir.

Su’âl olunursa ki: Çünkü her nesne hâlâ ḳabza-i ḳudrettedir. *Ḳur’ân*’da mevâzi‘-ı keşîrede rücû‘la ta‘biriñ sırrı nedir? Cevâb budur ki: Halk esbâb-ı zâhireye nazar iderler. Çünkü sebebden sebebe intikâl iderek sebep-i evvele bâliğ olalar aña rücû‘ dirler. Hâk ḳatında ise esbâba iltifât yoktur. Egerçi ki rücû‘ dedikleri ḥurûc-ı müteḳaddim ile olur. Eşyâ ise Hâk’dan ḥurûc ve burûz itmişdir. Pes, ḥakâ’ik ve âḥvâl aña râci‘dir ve sûre-i Fâtiḥada gelür: ³⁴¹ يَا نَبِيَّ مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ

ismiyyet ile irâd olunduğı hâlâ neşr ve ḥaşr-i ma‘nevîniñ kıyâmına delâlet ider. Nitekim dimişlerdir ki: ³⁴² وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ الْعَارِفِينَ دَائِمَةً

‘ariflere ḥayât-ı dünyeviyyelerinde ḥâşıl olan ma‘nâdır. Nitekim eşerde gelür:

³³⁹ O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır. (Kasas 28/88)

³⁴⁰ Sûr’a üflenince, Allah’ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. (Zümer 39/68)

³⁴¹ Cezâ gününün mâlikidir (Fâtiha 1/4).

³⁴² Ariflerin kıyâmeti dâimdir.

³⁴³ موتوا قبل ان تموتوا Ya' nî mevt-i izdırârîden evvel bi'l-ihtiyâr fenâ bulunuz. Ve

hadîşde gelir : ³⁴⁴ اذا تحيرتم فى الامور فاستعينوا من اهل القبور

fenâ-i ma'nevîdir. Ve anlardan isti'ânet anlarıñ tavassuñiyle Hâk'dan taleb-i 'avndir. Zîrâ anlarıñ esmâsı küliyye ve teveccühleri muṭlaḳ ve şefâ'atleri maḳbûldür ki şefî' mücbir şuretindedir. Bu sebebdendir ki kudemâ-i mülûk, erbâb-ı kulûbı eger sefer ve eger hâzarda istişhâb itmekden hâlî degillerdi. Şimdi e'âlî ve edânî bu ma'nâdan gafîl olmağla hızlân bulmuşlardır. Ne'uzu billâhi te'ala, [66/b]

Ve Hâk Te'âlâ bed'î-i seyr i' tibâriyle evveldir ki aña nüzûl dirler ve ḫatm-i seyr i' tibâriyle âhir'dir kia aña 'urûc dirler. Ya' nî ibtidâ mertebe-i ahâdiyyetden mertebe-i vâhidiyyete Hâk'dan tecellî vâki' olup mertebe-i insânda qarâr bulmuşdur.

İnsân daḫî üç kısımdır : Biri insân-ı ḫayvânîdir ki insâniyyetden bi'l-külliyeye maḫrûmdur. Ve bu şol insândır ki sâye-perver kimse gibi aşlâ sefer ve seyâhat itmemiş ola ve bir isimden bir isme yol bulmamış ola ve maḳâm-ı ṭabi'at-ı mütekeddirede ḡadîrlerde ve âb-ı şûrede mürḡ-âblar gibi ḳala ve enhâr-ı câriyeniñ zevḳını almıya ve deryâ nedir bilmeye. İşte bu maḳûle bi'l-külliyeye Hâk'dan münḫarifdir ve aniñ Hâk'a olan yüzi 'uḳûbet-i uḫreviyye ile açılır ve maḡfûr olduḡı şûretde daḫî ednâ-i ṭabakâtda ḳalur. Nitekim Şeyḫ Şiblî³⁴⁵ (k. s.) ḫalkı cum'a

³⁴³ Ölmeden önce ölünüz. *Aclûnî*, II, 2669, s. 291.

³⁴⁴ Herhangi bir konuda sıkıntıya girdiğiniz zamân kabir ehlinden yardım dileyiniz. *Aclûnî*, I, 213, s.85.

³⁴⁵ Ebû Bekir Dulaf b. Cahdar (ö. 334/945): Sünnî bir sûfî olup, Bağdat'ta 247 (861) târihinde doğdu ve aynı yerde vefât etti. Dördüncü tabaka sûfîlerinden olup bâzı kaynaklarda ismi Cafer b. Yûnus olarak da geçmektedir. Önceleri devlet görevlisi (vâli veya naibi) iken Hayrun Nessac'ın meclisinde tevbe etmiş ve Cüneyd'in mürîdi olmuştur. Âlim, fakih ve vaiz idi. Kendine âit bir meclis kurmuştu. Maliki mezhebinden olup *Muvatta'*yı ezberlemişti. Cüneyd'in Şiblî için, "Şiblî'ye içinizden biriniz gibi bakmayınız. Zîra o Allah'ın gözlerinden bir gözdür" dediḡi nakledilir. Hallac'ı alenen inkâr etmesine mukâbil gizli müntesibi olduḡu tahmin edilmektedir. Müfrit sözleri ve sergilediḡi garip hâlleri nedeniyle 22 defa akıl hastanesine yatırıldıḡı kaynaklarda kaydedilmektedir. Bk. Câmî, *Nefahat*, ss. 325-328; L. Massignon, "Şiblî", *IA*, XI, 516-517; Rifat Okudan, "Ebû Bekir Şiblî Hayatı, Orijini ve Tasavvuf Târihindeki Yeri", *Tasavvuf Degisi*, Ankara, 2007, S. 19, ss. 211-234.

namâzından sonra cāmi‘ den çıkarken gördükde ³⁴⁶ هؤلاء حشو الجنة dimişdir. Ve biri daḥî şol insândır ki nâkışdır. Ya‘ nî gerçi fi’l-cümle sülûki var ve cumhûra hareket-i ma‘ neviyyede muḥâlefet itmiş ve kâmiller yoluna gitmişdir. Fe-emmâ ehl-i vuḳûfdur ki menzile yetmemişdir. Bunuñ ḥâli bālâda sebḳ itdi. Ki böyleler fi’l-cümle ehl-i ‘inâyet ve mutedâriklerdir. Ve bunlarıñ misâlleri âb-ı şüreden enhâr-ı câriyeye intikâl iden mâhîler ve mürğ-âblar gibidir. Ve biri daḥî insân-ı ḥaḳîḳîdir ki evvelînden âḥirîne dek geldiği ki âḥirinden evveline dek daḥî ‘urûc itmişdir ve vücûdında sefer-i nüzûlde ‘aḳd olunan umûri ḥâll eylemişdir ki aña taḥlîl ba‘ de‘t-ta‘ ḳîd dirler.

Nitekim *Kur’ân*’da gelür: ³⁴⁷ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا Ya‘ nî eṭvâr-ı muḥtelifeye mürûrında ki her bir ṭavırdan bir keyfiyyet aḳz idüp nüzûl itmişdi. Ol keyfiyyet anda emânet idi. Pes, ‘urûcda maḥalline teblîğ lâzım geldi. Ḥattâ a‘ zâ ve cevâriḥ ve nefsi ḳaydından bile muṭlâḳ oldu. Ve vücûdunuñ terkîbini [67/a] çözdü ve kendini müfred ḳıldı. Zîrâ insân ibtidâ ta‘ ayyûn-i kesîfî ḥâlinde bir şulb u ḡalîz ve münce mid nesneye beñzer, sonra terbiyye ile merhem gibi mülâyim olur. Velâkin merhemlik mertebesinde kârı tamâm olmaz. Zîrâ merhemde ruṭûbet vardır sonra ‘aşḳ âteşinde muḥterik ve remâd olur. Ve münḥal-i fenâ ile elenüp mâ-sivâsı zâhib ve eczâ-i aşliyyesi olan zerrât bâḳî ḳalır. Ve aña müfredât dirler ki ḥurûf aña işâretidir. Nitekim Ḥatmü’l-evliyâ kelâmında gelür : ³⁴⁸ فصرنا كالحروف العاليات Pes, ḥurûf, şu ‘ün mertebesidir ki aḣ evvelîdir ve anda aḣlâ terkîb yoḳdur.

Ve insân ḳable’l-ḥareke ḡurbet-i kevnîyye ile ḡarîb idi ki vaṭan-ı aḣlîden niçe merâḥil ve menâzil dūr düşmüş idi. Ve bu ḡurbet maḳbûl degildir. Ve ba‘ de’l-ḥareke aḣl-ı evvele rücû‘dan sonra daḥî ḡurbet-i İlâhiyye ile ḡarîbdır. Zîrâ bu maḳâmda

³⁴⁶ Bunlar cennet namzetleridir.

³⁴⁷ Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi emrediyor. (Nisa 4/58)

³⁴⁸ Biz yüce harfler gibi oluverdik.

h akdan  ayrı aŐinasi yokdur.  urbet-i kevniyye ehlinin halkdan  ayrı aŐinasi olmaduğı gibi. Ve bu  urbet ma b uld ur. Nitekim had ıŝde gel ur: ³⁴⁹ فطوبى للغرباء ve

yine gel ur: ³⁵⁰ من مات غريبا فقد مات شهيدا Ya'ni  urbet-i İl hiyyede ŝuh d-ı H a k vardır

ve  urbet-i ŝ riyye ehliniň dağı  urbetde H a k'dan  ayrı m stenedi olmamağla ol dağı ŝuh di mertebesi  ureb -i ha i iyyeye m lha  oldu. Ve eger H a  kaydında degil ise l ŝe-i kelb gibi kaldı. Z r  ŝurete i'tib r yokdur. Belki i'tib r  alb h linedir.

Ve  albin edn  mertebe-i h ali b ri s h  dedikleri sit re  adar gerekdir ki ziy de haf sından 'Arab anınl  d delerin imti an iderler ve  unki K 'be-i ma ŝuddan yine va ana 'avdet m yesser ola, yine  ar b olur. Nazar eyle h cı olan olmayanıň yanında  ar bdir. Z r  h cı olmayan, h cınıň e v rını seyr itmemiŐdir. Anuň un ma' l m ve mech ldur. [67/b] Ve h cınıň K 'be'den a rab  ve aŐinaya g t rd đi hoŐ b y hediyyeler fi'l-h a i a anları h cca terđ b olduđı gibi. Z r  ins n bir nesneniň y  ŝureten veya ma' nen b yin almadı  a ve eŐerin bulmadı  a iŐrine s l k eylemez.

Kezalik v ŝıl-ı H a  olanlarıň derviŐ an ve a b ba get rdikleri ha i i armađanlar ve d rl  d rl  'ilimler ve 'irfanlar dađı anları Rabb 'l-Beytiň h ccına teŐvi dir. Vel kin mev' f olanlar andan b  almazlar. Ve memr rlar ŝerbet-i 'aŐelden zev  bulmazlar. Ve belki, m nkirler ol la a'if ve ha a'iki, h rafata h aml iderler ve anınl  iktifa itmey p aŐh bını s y nd rmeye  alıŐurlar. N r-ı il hi ise nice s y nir ki afit bdır. Hez r oyle ŝeb-pereleriň d deleri k r olma  n r-ı h rŐidiň zev linden yegdir. ³⁵¹ يُرِيدُونَ أَن يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ Bu aňa gelince ehl ll hiň sikkesi ŝađ ve s lim ve c ridir.

³⁴⁹ Gariplere ne mutlu. *M sl m*,  m n, 232; *Tirmiz *,  m n, 13; *İbn Mace*, Fiten, 15; *Darim *, Rikak, 42.

³⁵⁰ Garip olarak olen ŝehit olarak  lm Ő sayılır. *Kenz 'l- mm l*, X/450.

³⁵¹ Allah'ın nurunu ağızlarıyla s nd rmek istiyorlar. (*Tevbe* 9/32; *Saff* 61/8)

Fe-emmā bir münkir yokdur ki münker olmaya. Efvāh-ı havāşşda mahcuriyyet mertebesin bulmaya. Ve bu aña gelince mülük ve vükelānıñ dā'ireleri iki şahşın biriyle nizāmdan çıkmış ve 'ömürleri rīg-i sâ' at gibi müddet-i qalīlede tamām olup akmışdır. Ol iki şahşın biri ehl-i inkārdır ki sülük ve hālāt-ı şüfiyyeyi inkār iderler . Ve Sulţān Süleymān, Çivi-zāde³⁵² haqqında demiştir:³⁵³

Şeyhü'l-İslāmın diyen bir tıfl-ı ebced-h'an olur

Mekteb-i 'aşkında ol yār idecek izhār-ı fen

Asl budur ki mülük-ı 'Osmāniyyeniñ cediti 'Osmān Ğāzī mülk ü devleti ta'zīm-i *Qur'ān* ve enfās-ı ehl-i 'irfān ile bulmuşdır ki ol kendüni me'zūn iden 'Alā'üddīn-i Selçuķı erbāb-ı tariqatdan idi. Ve zimām-ı devletin yed-i Mevlānā Celāleddīn'e teslīm idüp "devlet benim degildir seniñdir" buyurmuşdur. Bu sebebden Monlā Hünkār dirler. Ve Hacı Bektaş-ı Velī'ye muqārīn olup du'āsını

³⁵² Çivizāde Muhyiddīn Mehmed Efendi (ö. 954/1547) 881'de (1476-77) Menteşe vilāyetinde yetişen müderris ve hattāt Çivi İlyas Efendi'nin oğludur. 1539 târihinde şeyhülislām oldu. Üç yıl dokuz ay bu makāmda kaldıktan sonra azledildi. Çivizāde'nin İbn Arabî, Mevlānā Celāleddīn-i Rūmî ve İslām tasavvufunun en tanınmış şahsiyetlerini aşırı şekilde tenkit etmesi ve diğēr bāzı konulardaki sert muhālefeti tartışmalara yol açmış, başta Eüssuūd Efendi olmak üzere birçok âlimle fikir ayrılığına düşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Çivizāde Muhyiddīn Mehmed Efendi", *DİA*, VIII, 348-49; Abdullah Özer, *İslām Hukuk Literatüründe Ta'zir Cezaları ve Şeyülislām Muhyiddin B. İlyas Çivizāde'nin Risāle-i Müteallika Bi't-Teāzir Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE), İstanbul 2000, ss. 68-86.

³⁵³ Ayni, müellifimize dayanarak yukarıdaki kıt'a ile ilgili şunları kaydeder: Osmanlı padişahlarından Kanūnî Süleyman döneminde *Fusūsü'l-Hikem* ile *Muhammediye* kitabının okunması yasak edildi. Onları okuyacak kimselerin bāzıları inkār etmesinler, bāzıları da anlayamayacaklarından yoldan çıkmasınlar diye. Bununla birlikte Kanunî evliyāya inanıyordu, kerāmetleri tasdik diyordu. Bunun için Çivizāde, Şeyh Ekber'i tekfir husūsunda bir risāle yazdığı vakit ona yukarıdaki kıt'ayı göndermişti. Kıt'anın metinde geçmeyen ilk iki satırı şu şekildedir:

Aşıkā taan eylemezdi müfti' bisyār fen

Ger fūnūna aşkıdan bilseydi bir mikdār fen

Kanunî'nin bu cevābı tasavvufi çevrelerde sevinçle karşılanmış devlet ricāli ile meşayih münāsebetlerinde âdeta bir dönüm noktası olmuştur. bk. Metmet Ali Ayni, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 191; Reşat Öngören, *a.g.e.*, s. 252; Hüseyin G. Yurdaydın, "Düşünce Târihi", *Türkiye Târihi II*, (içinde), (Yayın Yön. Sina Akşin) s.217-218; a. mlf., *İslām Târihi Dersleri*, Ankara 1982, s. 114-115.

almışdır. Ve meşāyih-i kibārdan [68/a] Edebālī³⁵⁴ ki Burūsa cānibinde medfūndur. Anı ‘Osmān Ġāzī’yi damad idinmiş ve Sultān Orhan andan tevellūd eylemiştir. Hūşūşā ki şeyh, meşāyihī’d-dünyā Hatmü’l-evliyā-zāde Şadrü’ddīn ol vaķitde Konya’da idi ve bu kibārīñ cümlesiniñ Devlet-i ‘Osmāniyye’ye nazārları olup yeñiçeri ve sipāhī ve tobcı ve cebeci erkān-ı erba‘a-i devlet olmaķ üzere tertīb olunmuş ve yedi ‘aded vūzerā-i kubb ve vūzerā-i mehdī olan Aşhāb-ı Kehf muķābelesinde naşb kılınmış idi. Ve ‘alā-hazā hiçbir mertebe-i ‘Osmāniyye yokdur ki esmā-i külliye-i İlāhiyyeden bir ism-i ‘azīme müstenid olmaya ve bir kār yokdur ki bir işāret-i ‘āliyye-i kūtbiyye üzerine şūret bulmaya. Pes, evliyā arasında erbāb-ı inkārīñ kārı ve şahinler ile zāğ ve zağānīñ şikārı nedir. Vallāhu’l-‘azīm zulmet-i ‘azīme ve ba‘ iş-i tenezzül-i ‘azīmdir.

Tefekkür eyle ki bir gün Şeyh Ebū Yezīd’in (k. s.) hūcresinde bir mūnkiriñ ‘aşāsı veya na‘li kalmış idi. Ebū Yezīd ol gün ‘ibādetiniñ ḥalāvetini bulmadı. Zīrā ḥūkm-i civārla zulmeti sārī oldu. Bu sebebdendir ki mülūk ve vūkelā ehl-i tarīķat gerekdir. Ve şeyhü’l-İslām olanlar ve anlarıñ taḥte’l-livālarında bulunan ‘ulemā daḥī böyledir. Ve ol iki şahşın biri daḥī ehl-i ilḥāddır ki “ışık” ta‘bīr olunurlar. Ve bunlarıñ bu a‘şārda keşretleri vardır. Şöyle ki her dārda bir deyyār oturduđu gibi her ḥāniķāhda daḥī bir ‘ayyār oturur. Ve belki her bir ehl-i devletiñ yanında hevāsına muvāfiķ ışık vardır. Ve bu ışıklar ile aḥvāl-i devlet muḥtell ve umūr-ı ‘ālem muşevveş olup erkān-ı dünyā ve dīn yıkılmađa yüz tūtdı. Ve esās ve binā-i taķvā mūnhedim olup ḥarāb-ābād dünyānīñ her saķfında bir dürlü bayķuş ötdi. Ve zāhir ve bāḫınıñ işi tamām olup bitdi. Bināen ‘alā-hazā [68/b] bir mu‘tedil ‘amd ve bir

³⁵⁴ Edebālī (726/1326): Osmanlı Devleti’nin kurucusu Osman Gazi’nin meşhur rüyāsını yorumlayarak kızı Malhun Hatun’u onunla evlendirmiştir. Ebū’l-Vefā el-Badādī’ye nisbet edilen Vefāiyye tarīkatına mensūp olan Edebālī aynı zamānda ahi teşkilatının reisidir. Edebālī mutasavvif olması yanında ilk Osmanlı kadısı ve müftüsüdür. Döneminin birçok fakih ile görüşmüş, onlardan ders almış ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Önde gelen öğrencilerinden Dursun Fakih şeyhten sonra Osmanlı Devleti’nin ikinci müftüsü ve kadısı olmuştur. Bk. Kāmil Şahin, “Edebālī”, *DİA*, X, 393-394; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tārihi*, I, 520, 530, 531, 555, 560-562; a.mlf, “Çandarlı”, *İA*, III, 352; Ömer Lütfi Barkan, “Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, s. 281, 288; Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, TTK., Yay., Ankara 1991, s. 6, 13.

muhkem sened gerekdir ki zāhiri ādāb-ı şer‘ le kıā’im ve bāṭını ḥuzūr-ı Hāḳ’da dā’im
ola. Tā ki ehl-i mülk anıñ zāhiriyle kıvām ve ehl-i melekūt bāṭını ile istiḥkām bulup
şüret ve ma‘ nā iḥtilālden ḥalāş ola.

Nazm :

Ḳande uçdı ey gönül mürgān-ı Hāḳ

Ḳandedir meydānda merdān-ı Hāḳ

Ma‘rifet cehle mübeddel oldı āh

Bir gönülde ḳalmadı ‘irfān-ı Hāḳ

Nice ola ḥāli ḥāḳ-i ‘ālemiñ

Ḳurıla çünkim yarın dīvān-ı Hāḳ

Yarını ḳo yāre yār ol gül bugün

N’eyler aġyārı olan yārān-ı Hāḳ

Külle yevmin ḥüve fi şe’nin didi

Ḳıl te’emmül bil nedir ol şān-ı Hāḳ

Hāḳki’yā āsān olur elbet her iş

Ḳullarına olıcaḳ iḥsān-ı Hāḳ

Ve ḥadışde vārid oldı ki: ³⁵⁵ اول ما خلق الله روحى Ya‘nī rūḥ-ı Muḥammedī’niñ sâ’ir

ervāḥ üzerine taḳaddüm ve evveliyyeti vardır. Sulṫānıñ sâ’ir ehl-i merātib üzerine

---

³⁵⁵Allah ilk olarak benim rûhumu yarattı. *Aclûnî*, I, 827, s. 265.

sebki gibi bu cihetden buyurdular ki: ³⁵⁶ انا من الله والمؤمنون من فيض نوري mü'minūndan murād ṭabaḳaten ba' de ṭabaḳa ervāḥdır. Ve ol 'ālemde īmān-ı şer'ī yogidi. Belki, ³⁵⁷ كنت نبيا وآدم بين الماء والطين mücebince īmān-ı fiṭrī var idi. Zīrā nübüvvet ile iḥbārından ma'lūm oldu ki rūḥ-ı Muḥammedī maḳām-ı ervāḥda bi'l-fi'l nebī idi. Pes, sā'ir ervāḥ aña īmān-ı fiṭrīyi 'arz eylediler. Ve da'vetine icābet kıldılar ve rūḥ-ı Muḥammedī cümle-i ervāḥ-ı mühimmeyi taḳaddüm idüp anları maḳām-ı istiḡrāḳda alıḳodı ve kendi 'ālem-i vücūda kemāl üzere nizām virmek için ḳadem-i rūḥ ve cisimle yürüyüp geldi. Ve ne ḳadar ervāḥ-ı külliyye var ise mertebede aniñla bile bulundu. Şaff-ı evvel gibi. Egerçi ki īmāmiñ rütbesi taḳaddümdür. Bu cihetden *Ḳur'ān*'da gelür : ³⁵⁸ يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا Ya'nī melā'ike ki ervāḥdır. Şaff-ı vāḥid olduḡı hālide [69/a] anlarıñ eḳadiyyetini müş'ir olan rūḥ-ı küllī-i Muḥammedī daḡī bire'sihi bir şaff oldu. Ve rūḥ-ı Muḥammedī cemī' eṭvārı seyr idüp gelürken şu'ūr-ı tāmm ile geldi ve 'ayn-i ḥāricide daḡī nisyān gelmedi. Zīrā ḥuzūr-ı kāmili ol ma'nāyı münāfīdir ve kümmel-i evliyā daḡī aña pey-rev oldılar ve yolların yañılmadılar. Pes, bunlarıñ ervāḥı, ecsāddan evvel müte'ayyindir. Ervāḥ-ı cüz'iyye ise böyle degildir. Belki tesviye-i sebaḥ (?) vaḳtinde zuhūr ider. Bu cihetden ne 'ālem-i ervāḥı ve ne sā'ir eṭvārı bilürler. Ve va'āz ve meşāyiḥiñ ḥalḳı zāhir ve bātına da'vet itdikleri ol nisyān sebebiyledir. Bu cihetden 'aḳl kifāyet itmedi, belki ḡayri delīle daḡī zārūret vāḳi' oldu.

³⁵⁶ Ben Allahtanım mü'minler de benim nurumun feyzindendir. *Aclūnī*, I, 219, s. 205.

³⁵⁷ Âdem henüz su ve çamur içinde iken, ben peygamber idim. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, IV/24; Bu hadisin yorumu için bk. İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, I, s. 157.

³⁵⁸ Rûh (Cebrâil) ve melekler saf saf olup durduḡu gün... (Nebe 78/38)

El-hāşıl halk-ı ‘ālem merātibi idrāk ve şuhūdda tefāvüt üzerinedir. Sür‘at ve buḫū’-ı seyrde tebāyünleri olduğu gibi. Zīrā kimi bād-ı şabā gibi gider ve kimi süvār gibi ve kimi piyāde seyr ider. ³⁵⁹ لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ ³⁶⁰ ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ

Ve bunda daḫī niçe esrār vardır ki taḫrīr ve taḫrīrle tamām olmaz. Zīrā baḫr-i muḫīṭ nihāyet bulmaz. Ve ḥadīşde gelür ki: ³⁶¹ يا أول الوقت رضوان الله ³⁶² لاتسبوا الدهر فإن الدهر هو الله

Pes, ne ḳadar ānāt ve sā‘āt ve eyyām ve esābī‘ ve şühūr ve sinūn ve dehūr var ise cümlesi dehr-i ilāhī’den tefaşşul eylemişdir ki fi’l-ḫaḳīḳa nefs-i ilāhī’dir. Pes, mekân ve ḫayyiz ki ‘arş-ı muḫīṭdir. Äuret, nefs-i Raḫmānī ve zamān, ma‘nā-yı nefs-i Raḫmānīdir. Anuñçün mekân gibi maḫsūs degildir. Belki devr-i felegiñ miḳdārından ‘ibāret bir ma‘nādır ve zamān ve mekân fi’l-ḫaḳīḳa ḫūbdur. Anuñçün müzeyyen sarāylara raġbet iderler ve faşl-ı rebī‘ ve mevsim-i gül ve emşālinde hoş ḫāṭır olup tenessüm ve teneffüs ḳılurlar. Bunlar hep ‘ālem-i aşlñ ḫāline [69/b] nişandır. Velākin erbāb-ı şehevāt ve hevā, ṭab‘ ve nefs ḫicāblarıyla muḫteciḫ olup evḳātı, şūrete şarf iderler. Ve evveliyyet ve āḫiriyyet ve şūret ve ma‘nā nedir bilmezler. Pes, evveliyyetde ba‘zı şafā var ve ṭahāreti hem-vārdır. Anuñçün ebeveyniñ veled-i evveli selāmet-i nikāḫa aḳreb olmaġla ‘inde’l-ḫavāş mu‘teberdir. Ve ba‘zı evliyā anıñla iftiḫār idüp esbāb-ı rüşd ve ihtidādan ‘add itmişdir. Zīrā veled-i zina ḳat‘ān velīy-yi ḫāşş-ı ‘örfī olmaz. Ve evveliyyet cemī‘-i evveliyyātıñ aḫkāmı üzerine

³⁵⁹ İşte bu, aziz olan (ve her şeyi) pek iyi bilen Allah’ın takdiridir. (En’âm 6/96)

³⁶⁰ O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar. (Enbiya 21/23)

³⁶¹ Zamânın başlangıcı Allah’ın rızâsıdır. *Tirmizî*, Salat, 13.

³⁶² Dehre (zamâna) sövmeyin, çünkü o Allah’tandır. *Buhârî*, Tevhîd, 35; *Müslim*, Zekât, 36, 37; *Fezû’l-Kadir*, IV/480.

münseheb olup bâ' iş-i rızvānullāh olmağla İmām-ı Şāfi'î³⁶³ şalāt-ı mağribden mā-
'adāsında sırr-ı evveliyyeti ihtiyār idüp şalavātı evā'il-i evkātta ikāmet eylemişdir.
Ve İmām-ı A'zām mağribi ta'cīl itdügünde mezheb-i ehl-i ḥaḳā'ika muvāfiḳ ictihād
itmişdir. Zīrā mağrib vitrü'n-nehārdır ki nehāra muttaşıldır. Pes, ḥin-i gürubda ta'cīli
lāzım geldi. Tā ki iştibāk-i nücūmla ḥadd-i leyle dāhil olmaya ve buradandır ki
erbāb-ı tarīḳat iftāri, mağribiñ selāmından şoñra iderler. Zīrā egerçi şüret-i nehār
gürubla tamām oldu. Velākin ḥaḳīḳatı selām ile ḥuşul buldı. Ve bu cihettendir ki vitri-
i leylī āḥir-i leyle te'ḥīr itmek müsteḥabdır. Tā ki vitri-i evvel ile nehār ve vitri-i āḥir
ile leyl tamām olup vitriyyet ve ferdāniyyet-i Ḥaḳ zāhir ola.

Ve buradan fehm olundu ki ba'zı āḥiriyyet vardır ki anda daḥī lüṭuf vardır,
āḥiriyyet-i cism-i Muḥammedī gibi. Zīrā nikāḥ-ı şaḥīḥden tevellüd eyledi. Nitekim
buyurur: ³⁶⁴ ولدت من نكاح لا من سفاح Pes, andaki nikāḥ şaḥīḥ ola. Anıñ evveliyyet ve
āḥiriyyetde şihḥati ber-ā-berdir. Ḥuşuşā ki mülūkūñ alaylarda te'ḥīri cem'iyetlerine
delālet ider. Ve dimişlerdir ki “mübtedā gāh olur mu'aḥḥar olur” Ya'nī mübtedā
teahḥur ḥālinde daḥī taḳaddüm ile mevşūfdur. Velākin te'ḥīri bir emr-i vācib üzerine
mebnīdir.

Binā'en 'alā-hazā Rasūlullāh'ıñ [70/a] (s. a. v.) cümle-i enbiyādan şüret-i
cismāniyyeleri te'ḥīri mertebe-i ḥatmiyyet için idi. Tā ki, rūḥāniyyetleriyle olan
evveliyyetlerine muvāfiḳ ola ma'a-hāzā te'eḥḥür i'tibārīdir. Zīrā cemi' enbiyā anıñ
şuverīdir. Şu ḳadar vardır ki şecere-i nübüvvetinden bir fer'-i cüz'-ī ve ma'nā-yı
rūḥāniyyetinden bir şüret-i cüz'iyedir. Nitekim anlarıñ 'ulūmı daḥī böyledir.

³⁶³ İmām-ı Şāfi'î (ö. 345/956): Dört büyük Sünni mezhepten biri olan Şāfi'î mezhebinin imāmıdır. Asıl adı Muhammed'tir. Dedelerinden Şāfi'î bin Saib'in ismine izāfeten Şāfi'î lakabıyla tanınmıştır. Çok küçük yaşta yetim kalmış, ömrü maddi sıkıntılar içinde geçmiştir. İlim öğrenmek için her türlü fedakarlığa katlanmış, ulaştığı seviye ile büyük hayranlık uyandırmıştır. Aralarında Hanbeli Mezhebinin İmamı Ahmed bin Hanbel olmak üzere, birçok ünlü isme hocalık yapmıştır. Bk. W. Heffening, “Şafi'i”, *İA*, XI, 268-272.

³⁶⁴ Ben zina değil nikah mahsuluyum. *Beyhaki, Delail*, I, 174; *Aclûnî*, I, 452. Bursevî, bu hadisin kapsamına velileri de katarak, Nübüvvet ve velâyette sıhhat-i nikahın şart olduğunu söyler. Bk. *Kitabü'n-Netice*, II, s. 376; Seyit Avcı, *a.g.e.*, s. 251.

Binā'en 'alā-hazā külliyyet-i vücūdları cism-i Muḥammedī ile ve külliyyet-i 'ulūm-ı *Ḳur'ān*'la zūhūr buldı. Anuñçün buyurur: ³⁶⁵ اوتيت علوم الاولين والآخرين

Pes, 'ulūm-ı evvelīn enbiyā ve kütüb-i müteḳaddimeniñ ve 'ulūm-ı āḫirīn ümmet-i merḫūme ve *Ḳur'ān*'iñ 'ulūmudur ki 'ulūm-ı evvelīn üzerine zā'iddir. Zīrā sırr-ı Muḥammedī şūret-i aşlıyyesi üzerine zūhūr itmege 'ilm-i zā'id lāzımdır. Bu cihettendir ki *Ḳur'ān* niçe ḫaḳā'ıḳ-i külliyyeyi ḫāvīdir ki, kütüb-i müteḳaddime andan ḫālīdir. Anuñçün ecma'ü'l-kütüb-i ilāhiyye oldı. Rasūlullāh ekmeli'l-enbiyā olduğı gibi. Ve bidāyet ve nihāyet-i velāyet daḫī nübüvvet gibidir. Ya'nī nūr-ı nübüvvet ibtidā cebīn-i Ādem'de cilveger ve şāniyen āyīne-i Muḥammedī'de şūret-pezir olup cilā-i kemāl tamām ve kitāb-ı ḫaḳā'ıḳ inḫitām bulduğı gibi pertev-i velāyet daḫī Hazret-i Mürtezā'da zūhūr idüp şerḫ ve tafşīli Ḥatmü'l-evliyā kitābından oḳundu. Ve icmāl ve tafsīl nesic tāz u pūd-ı ḫarīr gibi minvāl-i vāḫid üzerine toḳundu.

Nazm:

Nüşa-i āfāḳdan āşārı bilmekdir murād

Enfūsī seyr itmeden esrārı bilmekdir murād

Sālik-i rāh olmadan maḳsūd-ı menzildir beñim

Ḥaḳḳa irince niçe eṭvār bilmekdir murād

Varlığı terk eyleyüp āḫir fenā-fillāh'dan

Şol beḳā-billāh'da ol varı bilmekdir murād

---

³⁶⁵ Bana geçmiş ve geleceğın bilgisi verildi. Kaynağı bulunamadı.

On sekiz biñ ‘ālemi dār itdi Haqq esrārına

Dārda mihmān olan deyyārı bilmekdir murād

Ḥatm-i Qur’ān eylemekdir işbu mektebden ğaraz

Harfden Haqqı şu ’ün-ı yārı bilmekdir murād. [70/b]

Ma‘lūm ola ki *Tuḥfe-i Recebiyye*’niñ bu maḥalli taḥrīr olunurken şehr-i Rebi‘i’l-evvelin ikinci gicesi leyletü’l-işnenyn beyne’l-‘işāa’eyn vārid-i ilāhī müteveccih olup ³⁶⁶ *إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ* denildi. Ya‘nī biz saña ‘ilm-i nāfi‘-i keşir verdik dimekdir. Zīrā kevşer teşkīn-i ḥarāret-i beden idüp ba‘ iş-i beḳā-i vücūd olduğı gibi ‘ilm-i ilāhī daḫī itfā-i ḥarāret-i dil idüp, sebep-i ḥayāt-ı ebediyye olur. Ve anıñla insānın baḥnı cennet şūretin bulur. Zīrā kevşer enhār-ı cināndır ki yevm-i ḥaşirde andan iki mīz-āb ḥavz-ı Rasūlullāh’a (s. a. v.) cereyān idüp mü’minleriñ dil-teşneleri anıñla tāb-ı dili ref’ idüp ḥayāt-ı tāze bulsalar gerekdir. Ve münāfiḳa andan naşīb yokdur. Münkire ve mülḥide ‘ilm-i ilāhīden naşīb olmaduğı gibi.

Ve ol leyle-i sa‘ādet-i işr ve kerāmet-nişānda dīde-i cāne cemāl-i Muştafā (s. a. v) zāhir olup gördüm ki meclis-i şerīflerine ḳarīb yerden bir nehr-i kebīr cereyān idüp ciger-pāre ve merhem-pāreleri olan Fāṭimatü’z-Zehrā (r. a.) ol nehriñ içine düşüp andan kelīm-i vücūdi ṭaşra çıkardıklarından şonra bu faḳīr Haqqı dedim ki: “Yā Rasūlullāh! kerīmeñiz Fāṭimā Ḥazretlerine şöyle bir ḥāl vāḳi‘ oldı”, anlar daḫī tebessüm idüp orada Fāṭimā’yı ḳuzātıdan Mūsā Efendi nām kimesneye ‘aḳd itdiler. Ve ol maḳāmda ḥāzır olanlarıñ cümlesi Mūsā’ya damad-ı Nebevī olduğına ğıḳḳta eylediler. Ba‘dehü Ahmed Ḥān’ı gördüm ki Ḥasan Efendi namına bir ḥāfızın elin öpdü ve ağladı. Ba‘dehü bīdārı vaḳi‘ oldı. Ve bu müşāhedede zıkr olunan kevşeri te’yīd vardır ki nehr-i cārī anıñ şūretidir ve Fāṭimā ki sırr-ı Rasūldür. Zīrā anıñ

³⁶⁶ (Resūlüm!) Kuşkusuz biz sana Kevser’i verdik. (Kevser 108/1-3)

hakkında ³⁶⁷ *بِضْعَةٍ مِنِّي* vârid olmuştur. Ya' nî Fâtımâ benim lahm-i pârem ve eczâ'-i vücûdumdan bir [71/a] kıt'adır. Çünkü Rasûlullâh bu 'âlemde şûret-i *Qur'ân* ve ma' rifet-i hâkîkatdır. Fâtımâ anî eczâ'-i ma' rifetinden bir cüz'-î kâmilidir. Anuñçün hakkında kemâl ile şehâdet eylemiştir. Ve anî zevci fi'l-hâkîka Hazret-i 'Alî'dir. (k. v.) Zîrâ 'Alî'de dañî nübüvetden mâ-'dâ cemî'-i kemâlât mevcûddur. Lâ-cerem,

³⁶⁸ *وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ* mücebince Fâtımâ'ya şevher olmağa lâyıķ odur. Anuñçün,

³⁶⁹ *يا علي انا و انت ابوا هذه الامة* vârid oldu. Ve 'Alî'niñ ebüvvetinden Fâtımâ'niñ dañî ümmumeti lâzım geldi. Velâkin bu ma'nâ mertebe-i hilâfetde olan şûretidir. Fe-emmâ mertebe-i aşâletde eb ve ümm Rasûlullâh ve ezvâc-ı muṭahharadır. Nitekim *Qur'ân*'da gelür: ³⁷⁰ *وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ*

Pes, Fâtımâ'yı Mûsâ'ya tezvicden murâd hâkîkat ve şerî'atıñ biri birine irtibât ve telfîkidir. Zîrâ 'ârifde bu ma'nâya kudret olmadıkça inñirâfdan hâlâs olmaz. Hattâ bu fakîr Hâķķı şerh-i *Meşnevî*'derken bir gice destime bir altun terâzûsi def' olunup bir keffesine bir altun hâtem ve keffe-i uñrâsına şey-i âher vaz' olunup ber-â-ber vezn eyle dediler. Ya' nî kelâmînda şerî'at ve hâkîkatı taṭbîķ eyle dimekdir. Zîrâ hâtem-i zerrîn hâkîkate ve şey-i âher şerî'ata işâretidir. İşte leyle-i mezkûrede vâķi' olan kışşa-i Fâtımâ ve Mûsâ zikr olunan keffeteyn hikâyesidir. Ve Mûsâ'dan murâd kâzî Mûsâ degildir. Belki enbiyâdan Hazret-i Mûsâ'dır. (a. a. s.) Zîrâ Mûsâ ism-i zâhirde şerî'at ile meşhûrdır. Egerçi ki hâķâ'ik-i İlâhiyye ile dañî muttaşıfıdır.

³⁶⁷ Benim bir parçamdır. Bu hadîsin tamâmı şu şekildedir: “Fâtıma benim bir parçamdır, onu sevindiren beni sevindirmiş, onu üzen de beni üzmüş olur” *Buhârî, Fezâilü ashâbi'n-nebî*, 12, 29; Müslim, *Fezâilü's-sahâbe*, 93, 94. Hz. Fâtıma ile ilgili bu hadîs ve diğeri husûsların geniş bir değerlendirmesi için bk. M. Yaşar Kandemir. “Fâtıma”, *DİA*, XII, 219-223; Kasım Kufralı, “Fâtıma”, *İA*, IV, 518-521.

³⁶⁸ temiz kadınlar temiz erkeklere, temiz erkekler de temiz kadınlara lâyıktır. (Nûr 24/26)

³⁶⁹ Ya Ali! Ben ve sen bu ümmetin babalarıyız.

³⁷⁰ Onun eşleri de mü'minlerin analarıdır. (Ahzâb 33/6)

Nitekim Hâzret-i Hızır ism-i bâtında velâyet ile ma' rûfdur. Egerçi ki şerâi' den daḥî hişşe-menaddir. Zîrâ enbiyâdandır ve bir daḥî beḳâsı şerâ' ile ' amel iktizâ ider ve ḥâlâ bu ümmet-i merḥûmedendir. Ve şerî' at-i Muḥammediyye ile ' âmildir egerçi aḥvâl-i bâtına müte' allık ba' zı ḥakâ' iḳa iḥtişâsı vardır. [71/b] Ve Sulṭân Aḥmed' den murâd rûḥ ve ḥâfızdan maḳsûd ḳalbdır. Zîrâ ḳuvvet-i ḥâfıza aña müte' allıḳdır. Ve hıfz zikirle olur. Anuñçün zikre idmân iderler, tâ ki maḥlûb maḥfûz ola. Ve bu ümmetiñ tariḳati, tariḳ-i zikirdir.

Zîrâ Allâh Te' âlâ *Ḳur'ân*' da zikri ḳadîm idüp buyurur:

³⁷¹ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ فِيمَا وُقُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ Ve tefekkür muahḥardır. Anuñçün te' ḥîr

olunup ³⁷² وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ denildi. Felâsife ise ibtidâ tefekkür tariḳine sâlik olup zikri terk itmeleriyle ser-menzil-i murâda vâşıl olmadılar. Ve da' vâ-yı istiḳlâlden ötürü merdûd oldılar. Ya' nî enbiyâya ittibâ' itmediler ve bizim riyâzetimiz andan muḡnîdir dediler. Ma' â-hazâ delâlet-i ilâhiyye olmadıḳça ' aḳl ve fikr ve riyâzet fayide itmez. Zamânımızda nice ehl-i riyâzet görmüşüzdür ki ma' rifetullâhdan bî-ḥaberlerdir. Anuñçün ma' rifetullâh olan yerde keşret-i riyâzet ve şiddet-i mücâhede iktizâ itmez ve riyâzet itmek tahsîn-i aḥlâḳ içündir. Ve zikre mülâzemet itmek, evḳâtı muḥafazadan ötürüdür. Ve illâ feth-i ilâhî vâḳi' olmadıḳça bir nesne kâr-ger olmaz. Velâkin tariḳ-i edeb ' inde' l-esbâb ḳıyâmdır. Zîrâ Allâh Te' âlâ gerçi bir işi esbâbla işlemez, velâkin ' inde' l-esbâb işler. Ve bu ma' nâ sırr-ı ' aḳîmdir ki muḥâfazası lâzımdır ve tariḳ-i zikirde olana lâzımdır ki ḥâzret-i maḥşûşa murâd itmeye. Zîrâ bi-ḥasebi' l-isti' dâd feth her ne ise gelür ḥâşıl olur. Ve belki vaḳt- i iştiḡâlde ma' nâ-yı zikri bile mülâḥaza itmeye. Zîrâ lafz ḥicâb-ı zulmânî olduḡı gibi, ma' nâ daḥî ḥicâb-ı nûrânîdir. Ve kelime-i zikre iştiḡâl itmek emre imtişâl ve müḥala' â-i *Ḳur'ân* tariḳiyedir. Ve bir nesne ile ki insân anıñla me' mûr ola, anda

³⁷¹ Onlar ayaktaiken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar. (Âli İmran3/191)

³⁷² Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler. (Al-i-İmran 3/191)

zulmet olmaz. Belki ol emr, izāle-i zulmete vesīledir. Pes, haqīqī teveccüh, ma'nevī-
i ilāhī ve tevfiq-i hāşş-ı Bārī ve şüreti kelimāt-ı ezkār ve elfāz-ı evrāddır. [72/a]

Nazm :

Nüş idildin bezm-i dilde şerbet-i zikr-i Hudā

Cān dimāğında kalıpdır lezzet-i zikr-i Hudā

Neşve-yāb-ı hālet-i aşk eyler āhir sāliki

Kim müeşşirdir ziyāde şöhet-i zikr-i Hudā

Sırr-ı vahdetden haberdār olmak isterseñ eger

Kalbi āgāh eyler andan keşret-i zikr-i Hudā

Naqd-i ömri zevk-i dünyāya yeter şarf eylediñ

Bes degil mi şükr iderseñ ni' met-i zikr-i Hudā

Mā-sivā sūz oldı bir vechiyle kim herkez kıomaz

Ġayrden bir zerre dilde ğayret-i zikr-i Hudā

Haqqıyā āhir nefesde def' ider her vahşeti

Oldı ise evveli ünsiyyet-i zikr-i Hudā.

Ba' de-zā her-kesiñ kendi nefes-i maşşuşı Haqq'a yoldur ve hiçbir kār-ı şer' i
yoğdur ki aniñla Haqq'a vuşul mümkin olmaya. Zırā şer' iñ irtibāti haqīkatadır. Şiriñ
ittişāli zübd ve semne oldığı gibi. Velākin herkese bī-mürşid ihtidā müyesser olmaz

ve *Kur'an*'da gelir: ³⁷³ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ Pes, 'ulemā' ilmiyle ve zühedā zühdiyle bi-ķaderi'l-isti'dād Hāķķ'a murtabı̄ oldukları gibi eşhiyā daħı̄ sehāsıyla ve fuķarā ŗabriyle ve aġniyā ŗükriyle ve mülük ve ümerā ve vükelā 'adl ve inŗāfla Hāķķ'a murtabı̄tlardır.

Ŗu ķadar vardır ki cemī' -i esmā-i İlāhiyye yüzünden irtibā̄t itmek havāŗŗa maħŗŗdur. Anuñķün dūnyāda ħulefā ķalīldir. Zīrā ħalīfe odur ki sīret-i Nebevīyye üzerine ola. Velākin 'aŗrına göre ba'zı mu'zamāt-ı esbāb vardır ki ŗu'ab-ı külliyye-i ĩmāndan 'add olunur. Zamān-ı cevrdē 'adl ve vaķt-i cehlde 'ilim ve emŗali gibi, bunlarda te'ŗir-i 'azīm vardır ki muķarrib-i dergāhdır. Ĥuŗŗŗā ki mūbāŗeret itdūġi 'amelde mu'ĩn bulunmaya. Zīrā sulṫān bilā-vezīr tedbīrden 'āciz olmasa daħı̄ ziyāde zaħmet ķeker. Pes, her ķār-ı ķavī ehline, Ĥāzret-i Süleymān'ın vezīri Āŗaf ³⁷⁴ gibi mu'ĩn [72/b] lāzımdır.

Nitekim Āŗaf ħaķķında gelir: ³⁷⁵ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ Ya'ni 'Arŗ-ı Belķıs'ı ³⁷⁶ “tarfetü'l-ayn”da ³⁷⁷ maħallinden i'dām ve ŗüretini meclis-i Süleymān'a iħzār eyledi. Ve bu temeŗŗılden ötürü Belķıs, “keennehū huve” ³⁷⁸ deyüp edāt-ı teŗbih irād eyledi.

Ve-sā'ir aķṫābda daħı̄ bu iķdār-ı ilāhī ve ħilāfet-i vezīriyye vardır. Zīrā ŗüret-i kemālīn elbette āyīnesi olur. Meger zamāna ziyāde tenezzül ve mizāna felek-i tedellide ola. Zīrā enbiyā maķāmlarına ħulefā ķomuŗlar ve verese daħı̄ aniñla 'amel

³⁷³ (Ey Muhammed!) Nereden yola çıkarsan çık, (namazda) Mescid-i Haram'a doġru dön. (Bakara 2/149)

³⁷⁴ Āŗaf b. Berayha: İslāmī kaynaklarda Hz. Süleyman'ın kātibi veya veziri olduġu kaydedilen kiŗi. “İsm-i a'zam” ı bildiġi, duāsının kabül edildiġi, kerāmet sāhibi olduġu nakledilmektedir. Geniŗ bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, “Āŗaf b. Berayha”, *DĪA*, III, 455.

³⁷⁵ “Ben onu, gözünü kapayıp açmadan önce sana getiririm”. (Neml 27/40)

³⁷⁶ Belķıs: *Kur'an*'da Tevhīd dīnini kabül ettiġi bildirilen Sebe melikesi. Bk. Orhan Seyfī Yücetürk, “Belķıs”, *DĪA*, V, 420-421; Cemal Kurnaz, “Belķıs/Edebiyāt”, *DĪA*, V, 421-422; B. Carra de Vaux, “Belķıs”, *ĪA*, II, 492-493.

³⁷⁷ Tarfetü'l-ayn: Bir kere göz açıp kapayıncaya kadar olan an.

³⁷⁸ Tıpkı O! (Neml 27/42)

eylemişlerdir. Zîrâ nefesi ilâhî münkati‘ olsa nizâm-ı ‘âlem hâll-pezîr olur ve sırr-ı hayât zevâl bulur. Ve evveliyet ve âhiriyyet ma‘naları şûret bulmaz. İşte eger zamân-ı hayât ve eger ba‘de’l-memât kâr-ı merdân budur ki ehl-i kâr i‘ânet ve istihlâfa muhtâclardır, Hâk Te‘âlâ’dan ğayri. Zîrâ Hâk Te‘âlâ Sulţân-ı bilâ-vezîrdir. Anuñçün kemâl-i salţanatda mu‘î̄n istemez. Şol cihetten ki ol kendi mu‘î̄ndir. Pes, aña mu‘î̄n olmak lâzım gelse, salţanatı nâkış olur. Ma‘â-hazâ mu‘î̄n nâmına olan kendi icâd itdüğü ‘abd hâdişdir ve hâdiş kadîme nice i‘ânet ider?

Ve *Qur’ân*’da gelür: ³⁷⁹ مَا أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ Ya‘nî Hâk Te‘âlâ arz ve

semâ ve sâ‘ir maḥlûkatı halk itdüğü vakitte hiçbir kimse orada hâzır degil idi. Pes, evvelâ bu kadar ecrâm-ı kebîreyi icâda kâdir olan, şâniyen eşḥâş-ı şâğıreyi icâda nice kâdir olmaz. Bu cihetten aña ‘âzud lâzım degildir. Ve *Qur’ân*’da gelür:

³⁸⁰ لَخَلَقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ Ve yine gelür:

³⁸¹ وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ Anuñçün isti‘câz-ı kudret itmek küfürdür.

Pes, bir kimse evâ’ilinde maḥrûm olsa evâḥirinde merzûk olmak mümkündür eger zâhirde ve eger bâtında ³⁸² وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ ³⁸³ وَاللَّهُ عَلَى مَا يَشَاءُ قَدِيرٌ [73/a]

³⁷⁹ Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına, ne de kendilerinin yaratılışına şahit tuttum. (Kehf 18/51)

³⁸⁰ Elbette göklerin ve yerin yaratılması, insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir. (Mü’min 40/57)

³⁸¹ Yaratmaya başlayan, sonra onu tekrarlayan O’dur, ki bu, O’nun için pek kolaydır. (Rûm 30/27)

³⁸² Allah’ın dilediğine gücü yeter. (Âyetlerden esinlenilerek yazılmış bir duâ cümlesi. Bk. Şura, 42/29)

³⁸³ O, hüküm ve hikmet sâhibidir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır. (En’am, 6/18, 73; Sebe’ 34/1)

4.3.6. el-İsmu's-Sâbi' ve's-Sâmin: ez-Zâhir ve'l-Bâtın

Bu iki ism-i şerîf ki biri zâhir ve biri bâtındır, bir dürederc olundu. Zîrâ umûr-ı izâfiyyedendir ki biri birine nisbetle fehm olunur. Ve bunlar dağhî esmâ-i külliyye-i gâmızadandır ki esrâr-ı keşîreyi müştemil olmuşlardır. Hâk Te'âlâ'nın zâhir olduğu vücûdî hasebiyledir. Zîrâ delâ'il-i vâzıhası bisyârdır. Ve bâtın olduğu haqîkatı i' tibâriyledir. Zîrâ künh-i zâtına 'uqûl ve efkâr irmez ve keşfe şıgmaz, eger dünyâda ve eger âhiretde. Zîrâ âhiretde idrâk olunmak lâzım gelse dünyâda dağhî idrâk olunurdu. Ma'â-hâzâ enbiyâ ve kümmel-i evliyâ Hâk'ı halk ile kendi arasında olan irtibâtı esmâ ve şıfatla bilmişlerdir. Façat zîrâ anın verâsına tãkat-ı beşeriyye vefâ itmez ve 'ilm-i ilâhî dedikleri zıkr olunan irtibât yüzünden 'ilimdir. Velâkin dâreynde künhi ile 'adem-i idrâkden ki bâtın-ı zâtîdir. Ulûhiyyet ve Rubûbiyyet cihetinden dağhî 'adem-i idrâk lâzım gelmez ki zâhir-i zâtîdir. Zîrâ hadîşde gelür ki :

³⁸⁴ انکم سترون ربکم كما ترون القمر ليلة البدر Ya'nî rü'yeti Rubûbiyyet üzerine îkâ'

eyledi. Anuçün rü'yeti kamer ile temşil itdi, şol cihetden ki kamer nûr-ı şa'şâ'ânı olan şemsiñ halîfesi olup kâbil-i idrâk olduğu gibi, mertebe-i Rubûbiyyet dağhî mertebe-i zâtın istirsâli olup kâbil-i rü'yet olur. Zîrâ zât ve şıfatda olan tecelliyât biri birine muğâyirdir ki tecellî-i zâtı idrâk mümkün degildir. Belki berç gibi güzër ider. Ve eger iki lahza müstemir olsa berç haçf-ı başâr itdügi gibi nûr-ı zât dağhî ihrâk-i vücûd iderdi. Fe-emmâ tecellî-i şıfatı idrâk itmek müteyessirdir. Meşelâ kamere ne kadar nazar itseñ çeşmiñ hîrelenmez. Zîrâ egerçi kamere nazar, şemse nazardır ki anın nûr-ı nûr-ı şemsden müstefâddır. Velâkin verâ-i hicâbdan nazardır. Anuçün görünür ve nûri dağhî başârı haçf ve vücûdî ihrâk itmez. [73/b]

Pes, nûr birdir. Velâkin keyfiyyet-i tecellî muhtelifdir, sulţân ve vezîri gibi. Ya'nî bir kimse sulţâna nazar itdügi zamânda olan heybet ve hayret vezîre nazar itdügi vaçitde olan mertebeniñ fevkindadır. Ve ehlullâha nazar ile 'ulemâ-i zâhire

³⁸⁴ Siz dolunay gecesi Ay'ı gördüğünüz gibi Rabbinizi de görürsünüz. Kâmil Miras, a.g.e., II. 493-494; *Buhârî*, Mevâkıf, 16, 26; Ezan, 129; Tirmizî, Cennet, 16; *Müsned* (İbn Hanbel), III/16, 17.

Meşelâ bir kimse fenârını şem‘ -i mihrâbdan îkâd eylese ve andan bir fenâr daḥî ihyâ olursa nûruñ ittiḥâdı cihetiyle fenâr-ı şânî daḥî şem‘ -i mihrâbdan îkâd olunur hükmen. Egerçi zâhirleri bi-ḥasebi‘t-ta‘ ayyün muhtelifdir ve bu mertebe ednâ-yı idrâkle ol nursûz kişi ol fenâr gibi nûra kâbil olmaḡdadır. Pes, fenârıñ derûni şem‘ adır ki nûrı birûna ‘ aks itmişdir ve anıñla ṭarîḡa ihtidâ ḡâşıl olur.

Zîrâ her zâhir bir bâtına müsteniddir. Ya‘ nî ol zâhir ol bâtından müte‘eşşirdir. Nûr-ı rûḡdan beden müştâ‘ il ve müteḡarrik olduḡı gibi ve eger ol bâtın-ı fenârda olan şem‘ ihrâc olunup elde aḡz olursa, fenârda olduḡı gibi şafâ virmez. Belki başarı aḡz ider ve bu cihetdendir ki *Qur‘ân*’da tefhîm için temşîl idüp buyurur:

³⁸⁹ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ Ya‘ nî insânıñ bedeni şaḡbesiz olan

küvve ve pencere gibidir. Ve ḡalbi bir zücâceye beñzer ki bedenden eşfâdır ve nûr-ı îmân veya nûr-ı keşf anda mişbâḡ gibidir ve ol mişbâḡıñ nûrı zücâceden ṭaşra ‘ aks itdüḡi gibi mişkât daḥî anı zabṭ ider. Ve nûr-ı mütelâşî olmakdan maḡfûz olur. Nitekim bir kimse nûr-ı şemsi zabṭ itmek istese ḡazefden bir çanaḡ içine şü koyup güneşe ḡarşu vaz‘ ider. Pes, ol çanaḡ keşâfeti sebebiyle ol şuya mün‘ akis olan nûrı zabṭ ider. Şöyle ki eger bir zücâce içinde olsa münzabıṭ olmaz ve âyîne daḥî bu ma‘ nâya mişâldır. Ya‘ nî eger âyîneniñ zâhrında üsrüb ile ṭılâ olmasa ol âyîne yüz göstermez.

Pes, tecelliyât-ı şifâtî bundan fehm eyle ve nazâr eyle ki, Allâḡ Te‘âlâ rûḡ ile cismi nice biri birine âyîne eylemiş ve mütteḡid [74/b] ḡılmışdır. Şöyle ki bedene nazâr itmek rûḡa nazârdır. Nitekim Ḥatmü‘l-evliyâ kelimât’ında gelür:

³⁹⁰ لنا من امره روح وجسم Ya‘ nî rûḡ ve cismiñ ikisi daḥî ‘ âlem-i emr’ dendir. Egerçi

bi-ḡasebi‘z-zâhir cisim mâddeden ve müddet ile ḡâşıldır. Velâkin aşl-ı tecellî birdir.

³⁸⁹ O’nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fânus içindedir; (Nûr 24/35)

³⁹⁰ O’nun emrinden bize rûḡ ve cisim vardır.

Ve eger rūḥı bî-perde-i beden görmek istese, müte‘azzırdır. Zîrâ mücerredâtı nazar idrâk itmez. Ve cemî‘-i eşyâ ki şevâhid-i tevḥîd ve vücūh-ı esmâ ve şıfâtdır. Cümlesi i‘tibârda insân gibidir. Egerçi insân mecma‘u’l-esmâdır. Binâ’en ‘alâ-hazâ bir kâmilîñ yüzüne bakup bu daḥî ne ber-çîn-i beşer imiş ancak dime. Zîrâ egerçi beşeriyette iştirâk vardır. Nitekim *Kur’ân*’da gelür: ³⁹¹ *فَلْإِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ* belki yüzünde nūr-ı İlâhiden mün‘akis olan nūruña ve qalbinde sırrına nazar eyle ki bunuñla iftirâk ve temâyüz vâkı‘ olur. Nitekim Tenzîl’de gelür: ³⁹² *يُوحَىٰ إِلَيَّ* Ya‘nî beşeriyette iştirâkden soñra vahiy va‘diyle biri birimizden mümtâz olmuşuzdur. Pes, cihet-i iftirâk var iken nice ittiḥâd da‘vâsı şaḥîḥ olur, dem ile misk gibi. Ya‘nî misk aşlında demdir. Velâkin vaşf-ı zâid ki râyiḥa-i tayyibedir. Anıñla demden mümtâz olmuşdur. El-ḥâşıl her dem misk olmaduğı gibi her ferd-i beşer daḥî velîy-i ‘örfî ve her velî daḥî nebî ve her nebî daḥî resûl olmaz. Ve nūruñ zuhūr ve ihtifâsına nazar olunur. Ya‘nî bi’l-kuvve, bi’l-fi‘l gibi degüldür. Ve illâ dimişlerdir:

³⁹³ *في كل شيء فيه كل شيء* Bu kadar nūr-ı Ḥaḳḳ’ıñ zuhûrı var iken yine ḥuffâşlara ḥafîdir. Ve i‘tizâle düşüp nūr-ı Rubûbiyyetiñ ḥaḳḳında a‘mâlar tarîḳine giderler. Ve ḥadîş-i ḳudsîde gelür: ³⁹⁴ *كنت كنزاً مخفياً* Ya‘nî Ḥaḳ bātın ve muḥtefî idi. Zîrâ ḳable ḥalku’l-ḥalk zuhûrı kendiñe idi, gayre göre zuhûrı yoğıdı. Çünki [75/a] zât ve şıfâtıñ izdivâcından halk zâhir oldu. Zâhir-i halk Ḥaḳ ve bātın-ı Ḥaḳ halk oldu. Ya‘nî ḥalka nisbet ile bātın zâhir oldu ve Ḥaḳḳ’a nisbet ile zâhir bātın oldu.

El-ḥâşıl Ḥaḳḳ’ıñ zuhûruna ḥalkıñ zuhûrı mâni‘ olmadı. Zîrâ ḥalkıñ zuhûrı, zuhûr-ı Ḥaḳḳ’a âyîne oldu, âyîne ise nazarda mer‘î degildir. Bu cihetden Pir-i

³⁹¹ De ki: Ben, yalnızca sizin gibi bir beşerim. (Kehf 18/110)

³⁹² Bana vahyolunana... (En’am 6/50)

³⁹³ Her şeyde kendisi hakkında bir şey vardır.

³⁹⁴ Ben gizli bir hazîne idim. *Aclûnî*, II, 2016, s. 132.

ṭarīkatımız buyurur: “Ḥudā zāhirdir maḥlūk mestūr” Ya‘nī maḥcūb olan ḥalkdır, deyü nazār ider. Dimez ki manzūrum Ḥaḡ’dır ve āyīneniñ zūhūrī aña ḥicāb degildir. Zīrā mestūrdur. Bu cihetdendir ki mevcūdāt ‘adem ḥūkmündedir ve ehl-i vücūd-ı ḥaḡīḡīniñ nazārında degildir, olsa daḡī āyīne olmaḡ üzere manzūrdur. Ey mü‘min bu kelimātı istimā‘ idüp ṭarīḡ-i ilḡāda gitmeyesin ve zāhir-i şer‘ a muḡālifdir dimeyesin. Zīrā mezḡeb-i ḥaḡīḡatda şer‘ a muḡālif olan merdūddur. Nitekim dediler:

³⁹⁵ كل حقيقة رده الشريعة فهو رد Pes, sa‘y eyle ki zāhir ve bāṭını i‘tidāl üzerine cem‘

idesin ve kemāl ehli olasın, yalnız zāhiriyyeden olmayasın ki anlar ṭahāret-i zāhir ve ‘ibādet-i zāhir ve siyāset-i zāhir bilürler. Ancaḡ ve yalnız bāṭıniyyeden olmayasın ki anlar aḡkām-ı şer‘iyyeyi bevāṭına şarf iderler ve te‘vīl-i zāyig ṭarīḡına giderler. Zīrā bu iki ṭā‘ife maḡrūmlardır ve zāhir ve bāṭını cem‘ idenler merzūḡlardır. Nazār eyle ki Ḥaḡ Te‘ālā saña rūḡ ve cisim virmişdir tā ki ikisiniñ bile ḡazzını ṭaḡsīl idesin ki ḡazz-ı rūḡ ‘ulūm ve ezvāḡ ve ḡazz-ı cesed a‘māl-i şālīḡadır. Bu cihetdendir ki insān-ı kāmile mübāya‘a lāzımdır. Tā ki anıñ irşādıyla bu iki nesneniñ aḡkāmı vücūd bula. Ve illā cenāḡ-ı vāḡidden ne ḡāşıldır, fe’fhem cidden. [75/b]

Nazm :

Cemāl-i Ḥaḡḡ’a ‘ālem özge mir’āt-ı mücellādır

Egerçi zāt-ı Ḥaḡ zātında şūretten mu‘allādır

Şu kim insān-ı kāmildir gözünde yoḡdurur noḡşān

Nazargāḡı dem-ā-dem şol kemālāt ıss-ı Mevlādır

‘Ulüvv-ı himmet ehli iltifāt itmez bu ednāya

Ki maḡşūdi anıñ her yüzden a‘lālardan a‘lādır

³⁹⁵ Şeriatın kabūl etmediḡi her hakikat merdudtur.

Şuhūd-ı pertev-i-ḥurşid kılmaz şeb-pere aşlā

Ulu'l-ebşāra gerçi şu'le-i envāri eclādır

Yine kendi kemāl-i vechine şalmış nazar ol Haḫ

İki 'ālem ḫaḫīḫat bir yüzün sırrına meclādır

Meşeldir Haḫḫıyā gördüm diyen lābüdd yanar oda

Gözün yum çek diliñ ḫāmūş olmaḫ saña evlādır.

Ve ḫadīşde gelür ki:

انت الاول فليس قبلك شىء وانت الاخر فليس بعدك شىء وانت الظاهر فليس فوقك شىء وانت الباطن فليس

³⁹⁶ شىء Bu ḫadīşde zāhir lafzı, ḡālib ma' nāsına aḫz olunmuşdur. Ya' nī

mükevvenātda murādı üzerine mutaşarrıfdir ki aña māni' yokdur. Nitekim *Ḳur'an*'da

gelür: ³⁹⁷ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ Ve bātın iki ma'nāyadır ki biri müevveldir ki bātın-ı

eşyāya ḫabīrsin, bu cihetden senden ḡayri mültecā yokdur, demek ola. Ve biri daḫī

ḡayr-i müevveldir ki eşyāda müeşşir dimekdir. Zīrā zāhir eşer-i bātındır, hareket-i

āsiyāb eşer-i āb olduḡı gibi.

Pes, bātından murād, her nesneniñ melekūti olmuş olur ve iki taḫdīr üzerine

daḫī dūn gelmesi ḡayr ma' nāsınadır. Ve bundan zāhir olur ki sulṫān, zāhir ismine

maḫhardır ki devlet-i kāmile ve esmā-i Şām ile zuhūrı olduḡundan mā-'adā istilā-i

tām vardır ki sā'ir esmāniñ istilāsı fevḫindedir. Ve ḫuṫbu'l-aḫṫāb ve-sā'ir ricālüllāh

³⁹⁶ Sen evvelsin, senden önce hiçbir şey yoktur. Sen Âhirsin, senden sonra hiçbir şey yoktur. Sen Zâhirsin, senin fevkinde hiçbir şey yoktur. Sen Bâtınsın, senden öte bir şey yoktur. *Müslim*, Zikir, 16; *İbn Mace*, Duâ, II/10, 15; *Ebü Davûd*, Edeb, 98, *Tirmizî*, Deavat, 19.

³⁹⁷ O, kullarının üstünde mutlak hâkimiyet sâhibidir. (En'am 6/18).

bâtin ismine mazharlardır ki tahte'l-‘abâ muhtefî olmuşlardır. Egerçi taşarruf-ı sulţân anlarıñ taşarruflarına menûtdır.

Zîrâ ³⁹⁸ السلطان ظل الله denildi. Zıll ise mazlûluñ şüreti ve zâhiridir. Pes, haķîķât-ı vücûd [76/a] kûtbuñ ve şüret-i vücûd sulţânıñ olmuş olur. Bu sırr için sulţân mümkün ve kûtb vâcib mertebesi olur. Velâkin zâhirde selâţin bu sırrı bilmezler. Zîrâ bilmek yâ ta‘rif ile olur ki şöhbete mevķûfdur veyahûd kendi hulefâdan olmağla olur. Zîrâ halîfe mazlûldur. Velâkin zabt ve taşarruf-i ‘âlem için müvekkil olanlardan hulefâ eķall-i kalîldir. Ve eşerde gelürki:

³⁹⁹ آخر ما يخرج من رؤس الصديقين حب الجاه Zâhir budur ki hubb-i câh, şîfât-ı zemime-i nefsanıyyeniñ eşeddidir ki şiddiklarıñ dimâğından eñ âhîr çıkup zâ‘il olan sevdâ odur. Ve bâtin budur ki burada “yeħrucu”, “yezharu” ma‘nâsındır. Ya‘nî esmâ-i İlahiyye ile taħaķķuğdan soñra ism-i zâhir ile taħaķķuğ sevdâsı daħî zuhûr eyler ve ‘inde’n-nâs câh-ı ‘âlî-i şürî dilerler. Câh-ı ‘âlî-i ma‘nevî bulduğdan soñra tâ ki cemî‘-i esmâ ile bi‘l-fi‘l zâhir olalar.

Su‘âl olunursa ki: Emâret ve riyâsetden şer‘ men‘ itmişdir. Pes, ne vechle câh ehli olurlar? Cevâbı budur ki: Halîfeye men‘ yokdur. Zîrâ deryâdır ki müteğayyir olmaz. Ve andan ‘adlden ğayri nesne şudûr bulmaz. Pes, men‘ mazzeneye-i cevr olanlara göredir. El-hâşıl eger salţanat ve eger anıñ tahtında olan riyâsetiñ cümlesi şer‘îdir. Velâkin tariķi üzerine gitmek gerekdir. Nitekim *Ķur‘ân*’da gelür:

⁴⁰⁰ اعدلوا هو أقرب للتقوى ya‘ni ‘adl ve inşâf taķvâya aķreb tariķdir. Şöyle ki ‘adli bulan taķvâyı bulur. Ve yine gelür: ⁴⁰¹ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ Ya‘nî muķsıf-ı ‘âdil olanlar

³⁹⁸ Sultan Allah’ın gölgesidir. *Kenzü’l-ummâl*, IV/4-5

³⁹⁹ Sıddıkların kafasından en son çıkacak şey, hubb-u câhtır. İhyâ, II/462. Bursevî’nin bu konudaki başka bir izâhı için bk. *Kitâbü’n-Netice*, II, s. 137.

⁴⁰⁰ Âdil olun. Bu, Allah’a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. (Maide 5/8)

maḥbûb-ı ilâhî'dir. Maḳâm-ı maḥbûbiyyet ise cümle maḳâmâtıñ fevķindedir. Anuñçün “Ḥabîbullâh” denildi ve ‘ādilleriñ kıyâmetde menâbiri nûr-ı muḥabbetdendir ki sâ’ir cevâhirden mürekkeḳ ve maşnû‘ olanlardan evlâ ve eclâdır.

Nazm:

Gözedüp ‘adlle ‘âlem yüzünü

Hep re‘âyâya ri‘âyet idelüm

Muşḥaf-ı kevne ‘adlımız yazılıp

Fazlımız cümleye âyet idelüm. [76/b]

Ve Ḥaḳ Te‘âlâ zâhir ve bâtında zâhirdir dirler. Murâd budur ki zâhirde âşâriyla ebsâra ve bâtında envâriyle ḳulûba zâhirdir. Nitekim sulṫân ve ḳuṫbuñ her biri zâhirdir. Ma‘â-hazâ ḳuṫb bâtıdır ki ekşer nâsdan muḥtefîdir ve anıñ ki çeşmi vardır, bâtını görür, Hüdhüd-i Süleymân taḫte’l-arz olan âbı gördüğü gibi. Ve olki a‘mâ ola, zâhiri daḫî görmez.

Ve bir kimse imâm-ı zamâni bilmesey meyyitesi meyyite-i câhiliyye olur. Bundan maḳşûd sulṫân-ı zâhire zâhirde iṫâ‘at ve sulṫân-ı bâtına bâtında ser-fürüdır. Ve illâ mücerred ‘ilim kifâyet itmez. Velâkin sulṫân-ı zâhir rüşendir, fe-emmâ sulṫân-ı bâtın ḫafîdir. Ve emr-i ḫafîye intikâl için delâ’il-i keşîre lâzımdır. Ve medlûle vuşûldan ōnra daḫî terk-i irâdet itmedikçe mürîd olmaz. Ve Ḥatmü’l-evliyâ buyurmuşlardır ki: “Eger murâd eylesen kıyâmete dek gelecek aḳtâbı, esmâ ve aḫvâli ile ta‘ayîn iderdim. Velâkin ‘âmme-i nâsa merḫameten setr eyledim. Tâ ki gördükde inkâr itmeyeler. Zîrâ ba‘de’l-‘ilim olan inkâr eşedir. Anuñçün dirler ki ba‘zı mevâzi‘da cehl ‘özr olur.” Ve yine Ḥatmü’l-evliyâ buyurdular ki: “Bir gice maḡrib vilâyetinde iken ḳuṫbuñ maḳâmâtı ve aḫvâli münkeşîf olmuş idi. İrtesi ba‘zı

---

⁴⁰¹ Allah, âdil davrananları sever. (Maide 5/42)

meşāyih ki cem' iyyet idüp şöbet-i Hâk iderlerdi. Ben daḥī aralarına dāḥil olup kuṭbuñ sīretini anlara taḫrīr eyledim ve anlar ziyāde mahzūz oldılar. Ve ḥāmūş olup istimā' eylediler. Meclisden kıyām itdikde anlardan biri yanıma gelüp “kuṭbuñ vāfir aḥvālını beyān itdünüz” dedi ve tebessüm eyledi. Meger ki kuṭbu'l-‘aşr imiş. Gördüm ki eşellidir ki bir eli mecrūh ve bi-‘ameldir. Pes, bir kimse anı ol şifāt ile görse kuṭubluk buna mı ḳaldı dir ve anı inkār eyler. Nitekim ehl-i şirk Mekke'de Rasūlullāh'ın nübüvvetine vücūd virmezlerdi. Zīrā zāhir ḥālde aḡniyādan degil idi. Belki eger nübüvvet cā'iz olsa falān veya filān, nebī olurlardı deyū erbāb-ı [77/a] devletden iki kimseye işāret iderlerdi. Hâk Te'ālā buyurur ki: ⁴⁰² أَهْمُ يَقْسِمُونَ رَحْمَةَ رَبِّكَ

Ya' nī perverdgārın olan Allāh'ın raḥmeti nübüvvet ve velāyet ve emsālını anlar mı kısmet iderler? Ya' nī bu ma'nā anlara mufavvaz degildir ki murād itdiklerini merzūk ve dilediklerini maḥrūm ideler. Belki Hâk Te'ālā'nın taşarrufudur ki:

⁴⁰³ اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ Mücebince raḥmetini müşteḥaḳḳa taḥşış ider ve anı

maḥzen-i ḥaḳā'ik ve esrār eyler. Nitekim leyle-i mi'rācda cemī'-i ḳulūba nazar eyledi. Ḥabībullahın ḳalbini cümleden e'şāḳ bulmaḡla dergāha anı da'vet eyledi. Ey mü'min cemī'-i velāyāt-ı zāhire ve bāṭına böyledir. Anuñçün Hâk Te'ālā'nın naşb itdüğünü 'azle küşeş İtmek maḳām-ı ḥaḳīḳata cehldendir. Meger ki orada 'azli mücib nesne ola. Bu şüretde 'azl ve naşbın her biri izn-i Ḥaḳḳ'a muḳārin olur. Ve mübāşeret idenler hevā-i nefsdan ve muvāfaḳat-ı ṭab'dan ḥalās olurlar. Ḳatı şa'b nesnedir ki teshīl-i Ḥaḳḳ'a mevḳūfdur. Ve dirler ki “Ölecek ḥastaya timār olmaz.” Ya' nī marīz olan bir kimse ṭalebkār-ı ṭabīb olmaludur. Çünkü ölümlüdür(?) 'ilācdan fāyide olmaz. Nitekim ḥükm-i imkān-ı ḡālib olan kimse nā-musta'iddir ki ḥayātında meyyit gibidir. Anuñçün mürd'e mu'ālece ile zinde olmaduḡı gibi fāsıd daḥī degme ḥālde şalāḥ ḳabūl eylemez. Belki bi'l-külliyeye maṭrūd olur, beyza-i fāsıde gibi. Ve

⁴⁰² Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar? (Zuhruf 43/32)

⁴⁰³ Allah, elçilik görevini kime vereceğini çok iyi bilir. (En'âm 6/124)

dediler ki kimseye bed du‘ā itmek yoktur. Belki sū-i ḥālî ḥüsn-ü ḥāle mübeddel ola.
Nitekim *Kur‘ān*'da gelür: ⁴⁰⁴ لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَن يَكُونُوا خَيْرًا مِّنْهُمْ
vākı‘ olur ki meşhūr olan kimse sāḥirden ḥayırlu olur. Zīrā i‘tibār māl ve
‘āķibetedir. Nitekim ḥadīşde gelür: ⁴⁰⁵ انما العبرة بالخواتم Ve Ḥaḳ Te‘ālā zevāhire ve
şuvere nazār itmez, belki ḳulūb ve niyyete nazār ider. Çünki enderden fāsıd ola
bīrünüñ şalāḥından ne ḥāşıl olur. [77/b]

Nazm :

Ḥanzal-i baṭṭīḥ aḥḍardır gören
Bāṭını ammā olupdur zehr-i mār
Ma‘nāda menḥūs iken ṭāvūs ‘aceb
Şūretiniñ zīnetinden ne umar

Nazm :

Çünkim meşāma irmeye bir būy-i fā’iḳi
Būstān-ı ‘ālem içre n’iderler şaḳā’iḳi

‘Ālemde zīb u zīnetedir meyli ādemiñ
Şūret esīri neyleye sırr-ı ḥaḳā’iḳi

Esmāya pey-rev oldu birer yoldan ins ü cān
Çoḳdur Cenāb-ı Ḥaḳḳ’a bu ḥalkıñ ṭarā’iḳi

⁴⁰⁴ Bir topluluk bir diğeri alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. (Hucurât 49/11)

⁴⁰⁵ Önemli olan son durumdur. (Kaynağına ulaşamadı).

Ḥār itmesün mi zāğ u zağan cāyini zirā

Bilmez çemende zevk ü şafā-yı ḥadā 'iḳi

Erbāb-ı Ḥaḳḳ' a nükte-i Allāh bes yiter

Ḥaḳḳī anuñçün istemez oldu ḥalā 'iḳi

Ve serir-nişin-i ism-i zāhir olanlara vācibdir ki umūrda ehl-i ḥayrī isti' māl eyleyeler. Nitekim ḥulefā-i işnā ' aṣer' den ma' dūd olan ' Ömer bin ' Abdül' aziz Dimişku' ş-Şām' a tevliye olunduḳda Tāūs-u Yemeni⁴⁰⁶ aña nāme yazup: استعمال اهل⁴⁰⁷ dedi. ' Ömer bu ma' nādan mahzūz olup ' āmel eyledi ve kār-ı devlet nizām-ı tam buldı. Ve zamānında fi' l-meşel kurd ve koyun muḥallaḫ olup mü' min ve ḳāfire emān ḥāşıl oldu.

Ve bu faḳir Ḥaḳḳī bir def' a berā-yı ḥac rekūb-ı sefine için İstanbul' a mürürimde ol vaḳitde vezir-i a' zam olan ' Alī Pāşā' ya mün' akis olıcaḳ da' vet eylemiş, ben daḫī icābet kıldım. Zirā erbāb-ı ḥaḳā ' iḳ buyurmuşlardır ki: "Bir kimse ebvāb-ı mülūke da' vet olunup icābet ḳılmasa mübtedi' olur." Ya' nī ehl-i sünnet ' idādından çıkup ehl-i bid' ate ḳarışur ve bir kimse daḫī bilā-da' vetin mütereddid olsa cāhil olur. Zirā sulṭān veziri da' vet itmedikçe veya vezir mülākāt için istizān eylemedikçe bilā-izn ḫaraket itmek memnū' dur. Şol ma' nādan ki sulṭān ve anıñ ḫükmünde olan vükelā-i devlet ism-i a' zam-ı küllīye mazḫarlardır. Pes, külliden cüz' iyyeye teveccüh bulunmadıkça cüz' i [78/a] daḫī küllīye ne vechle iḳbāl ide ve

⁴⁰⁶ Tāūs u Yemeni (105/) İsmi Tāūs b. Keysān ya da Ebū Abdurrahmani' l-Yemanîolarak da geçmektedir . Tābiinin büyük imāmlarındandır. Aslen Yemen' lidir. Sahābeden yetmiş kişi ile görüştüğü rivāyet edilir. Kırk defa hac eden ve kırk sene yatsı namazı ile sabah namazı kılacak kadar takvā sāhibi bir zāttır. Bk. Abdullah Yeğın, *a.g.e.*, s.952.

⁴⁰⁷ İrtibatın hayır ehli ile olsun.

bir kimse kendi t̄arīkınıñ muḥakkīki olmasa daḥī bari taḳlīdle olsun bu mes'ele ile 'amel ide. Tā ki ḥaraketinde meymūn ve mūbārek ola ve cūnbiş-i nefsdan ḳurtula.

Su'āl olunursa ki: Sulṭān ve vūkelā ṭarafından daḥī da'vet olınacak ḥaraket-i nefsāniyye anlarıñ ṭarafına düşer ve maḳbūl olmaz? Cevābı budur ki: Ḥadīşde gelür:

⁴⁰⁸ العلماء امناء الرسل ما لم يخالطوا السلطان Ya' nī muḥālaṭayı sulṭāna nisbet idüp:

⁴⁰⁹ ما لم يخالطهم السلطان Dimedi. Belki 'ulemāya nisbet eyledi. Pes, ümerāniñ

'ulemā-i dīn ile iḥṭilātı lāzımdır. Binā'en 'alā-hazā da'vet anıñ cānibine düşer. Tā ki şöḥbetinden müstefīd ve 'ilminden müntefa' ola.

El-ḥāşıl ḥīn-i mecālisde ba'zı umūrdan su'āl eyledi, ben daḥī cevāb virdim. Ğāyetinde bizim aḥvālımız nice görürsüz ve neye mūncer olıcaḳdır? Dedi. Faḳīr dedim ki: “ḳalbiñize nazār idiñüz.” Zīrā ḳalb ḳuvā arasında 'asker içünde sulṭān gibidir. Ve sulṭān şalāḥ ḳabūl itse, ⁴¹⁰ الناس على دين ملوكهم vefki üzerine 'asker daḥī şalāḥ ḳabūl itdügi gibi ḳalb daḥī böyledir. Nitekim ḥadīşde gelür:

⁴¹¹ ان في الجسد مضغة اذا صلحت صلح الجسد كله واذا فسدت فسد الجسد كله Pes, dedim ki

ḳalbiñizde zülme niyyetiñiz var mıdır? Ol dedi ki ḥāşā. Faḳīr dedim “ḳalb sālīm olduđu şūretde daḥī şart vardır ki ṭarafınıñdan eṭrāf-ı 'ālemde tevkīl olunan vūkelā ve ta'yīn ḳılınan ümenā 'adūl gerekdir ki bir kārda isti'māl olunan kimse ehl-i ḥayr olmasa şer zuhūr ider, şerr ise leheb-i nār gibidir. Gāḥ olur ki bir şerāre bütün şehri iḥrāk ider. Bu sebebdendir ki ḥadīşde gelür:

⁴⁰⁸ Sultanlarla içli dışlı olmadıkları sürece âlimler, peygamberlerin varisleridir. *Aclûnî*, I, 1748, s. 65.

⁴⁰⁹ Sultanlar onlarla içli dışlı olmadıkları sürece...

⁴¹⁰ İnsanlar yöneticilerinin dīni üzere olular. *Aclûnî*, 2790, s. 311.

⁴¹¹ Cesette bir et parçası vardır ki o düzgün ise bütün ceset düzgün, o bozuka bütün ceset bozuk olur. Dikkat edin işte o kalptir. *Buhârî*, îmân, 39; *Müslim*, müsakat, 107; *İbn-i Mace*, fiten, 147.

⁴¹² من فلد انسانا عملا و فى رعيتته من هو اولى منه خان الله و رسوله و جماعة المؤمنين Pes, eger

salṭanat [78/b] ve eger imāret ve eger sā'ir merātib-i fetvā ve ḳazā ve tedrīs ve va'z ve meşīḥat ve imāmet tazmīn ve ğayriler gibi ehline tevsīd ve tefvīz olunmak gerekdir.

Maḥkīdir ki Sulṭān Muḥammed el-Fātiḥ İstanbul içinde 'ulemādan bir āşināya mülākī oldı aña su'āl idüp ḥayli zamāndan beri görünmediñiz, ḳande idiñiz? Dedi. "Ol 'ālim daḥī Küfe semtinde idim, velākin ol ṭarafa ehl-i bağy müstevlī ve ba'zı zaleme mütevellī olmağla ārām idemeyüp bi'lāḥere bu cānibe ḥicret iḳtizā eyledi" dedi. Fātiḥ daḥī yanında vezīri olan Maḥmūd Pāşā'ya iltifāt idüp gūş it bu Efendi ne söyler dedi. Ya'nī sen ki vekīl-i muṭlaḳsın, niçün o maḳūle zalemeye ser-kār gösterip istiḥdām idersin demek istedi. Vezīr daḥī pādişāha "balıḳ başdan ḳoḳar feḥvāsı üzerine pādişāhım bu ma'nā size rāci'dir. Ya'nī eger siz benden daḥī eyüsin istiḥdām idüp vezīr ittiḥāz ideydiñiz kār-ı 'ālem böyle olmazdı" dedi. Pādişāh münşif idi ḳabūl eyledi. Zīrā fütüvvet odur ki eger ḥaḳ senden ednāda zuhūr iderse daḥī 'utüvv ve istikbārı ḳoyup ḳabūl idesin.

Nitekim ba'zı ḥulefā ba'zı a' rābdan ve emşālinden ḳabūl eylediler. Velākin bu a'şārda kem-yābdır. Belki ebvāb-ı mülūka kitābla varana efendisiniñ añladığıñ degüldür dirler. Benim yā 'ulemā-i 'ārīfīn bilmeyecek meseleyi cūhelā-i ğāfilīn mi bilse gerekdir. Meşelā müşāvere iderler. Nitekim *Ḳur'ān*'da gelür: ⁴¹³ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ

Velākin müşāvere iki vechledir: Biri budur ki evvelā 'amel olunacak kār meşrū' midir? Bunu bilmelüdür. Bunuñ şāḥibi 'ālim-i Rabbānīdir. Ve biri daḥī budur ki ol 'amele istiḥdām için ehil kimdir? Zīrā 'ulemā ṭarīḳinde olanlar umūr-ı 'örfiyyeyi bilmezler.

⁴¹² Kim reayasında daha iyisi olduğu hâlde, amel konusunda bir insanı taklīd ederse, Allah'a, Rasülüne ve cemāat-i mü'minîne hıyanette bulunmuş olur. Kaynağına ulaşamadı.

⁴¹³ İş konusunda onlarla müşāvere et. (Âli İmran3/159)

Pes, ⁴¹⁴ اعط القوس باريها mücebince ehline tefvîz gerekdir. Ve añlarla müşāvere

lāzımdır. Nitekim dimişlerdir ki: Buraya bak! “*Egerçi bā-fendeset [79/a]Be-zenedeş be-kārgah-ı ħarîr*”⁴¹⁵ Ya‘nî gerçi lisān-ı ‘āmmede tezgāh dirler nesne vardır . Velākin ħarîr tezgāhına ħaşır dokuyan oturmaz. Zîrā elinden gelmez.

Ve bir kār ziyāde muğlak olup ehl-i şer‘ ve ehl-i ‘örf fethinden ‘āciz olsalar, eger ol ‘aşırda bir şahîḥü’l-istiḥare veya bir müstaḳîmü’l-keşf var ise aña mürāca‘ at itmelüdür. Nitekim Sultān Aḥmed-i evvel eyyāmında Anaḍol üzerine buğat müstevlî olup ḥîleden ‘āciz olduklarında Sultān Aḥmed-i evvel ol ‘aşırda Üsküdar’da müte‘ ayyin olan Şeyḥ Maḥmūd Hüdāyî Efendi’ye mürāca‘ at itdi. Anlara daḥî Küçük Murād Beg işāret olundu. Binā‘en ‘alā-ḥazā ma‘ mül olup Murād Beg buğat üzerine ser-‘ asker naşb olunduḡda, bi-iznillāhi Te‘ālā ehl-i baḡyiñ cem‘ iyyetlerini perişān ve niçeleriniñ serlerin meydān-ı fenāda ḡaltān eyledi. Benim bu a‘şarda bu bāb mesdüddur. Suḡriyyet ve istihzādan ḡayri ḡalmadı ve ‘ulemā ve-sā’irler bir ḡāle geldiler ki, ⁴¹⁶ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ sırımā mā-şadaḡ oldılar.

Maḡkîdir ki mülükden birine ‘ulemādan biriniñ ḡāzî‘ asker olmaḡa ziyāde istihḡāki denildi. Ol ‘ālim nerede ise bulup getürdiler. Pādişāh anı imtiḡān içün mā’idesine da‘ vet idüp bir decāce-i meşviyyeniñ nişfını kendi önüne ve nişf-ı āḡerini daḡî ol ‘ālim önüne vaz‘ eyledi. Pādişāh görđi ki ol kimse kendi ḡişşesini pādişāhdan evvel ekl ve itmām eyledi. Oradan anı yine kendi şehrine redd itdi ve ḡazî‘ askeri olmaḡa ḡabül itmedi ve dedi ki: “Ḥuzūr-u mülükda bu ḡadar ḡırşı olan kimse ḡāricde ḡalḡıñ mālını aḡz ve ekle āḡreş olur” dedi. Pes, ol pādişāh eger bu ‘aşrîñ ‘ulemāsını göreydi maḡāmına nefiy ile ḡanā‘ at itmez ve memleketinde isbāt

⁴¹⁴ Oku ehline ver.

⁴¹⁵ Hasır dokuyan ne kadar hünerli olsa da ipek tezgahına oturmaz.

⁴¹⁶ Āhiretten nasîbi olmadıḡını çok iyi bilmektedirler. (Bakara 2/112)

yoluna gitmezdi. Belki vücūdların gezlik-i ahr ve muaeze ile akk iderdi ve alkı avāle-i eyāniyyeden talīs eylerdi. [79/b]

Begim! Bu faır aı'dan bu sz saa 'acīb gelmesn. Zırā bizim kendi mcālesetimiz olan meāyii kārı maz-ı hevā ve 'ayn-ı hevāt olıca, sā'irler nice olur ıyās oluna.

Nazm :

Nefsini āl itmedike kendie āl isteme

Nār-ı 'aa yanmadıa nūr-ı ibāl isteme

ılmadıa bāını tavā ile ārāste

ıra-i dervīe girme eynie āl isteme

Bee-i āi olsa da dern-i beyzada

Vati gelmezden muaddem umaa bāl isteme

ā ise de bāb-ı izmetde yine bir bende ol

a uzrında begim zinhār iclāl isteme

Feyzi neylersin ki senden kimse olmaz mstefī

ayr-ı bāi bilmez ise kiee māl isteme

Var ise miski eger o-b anı ammāzıdır

Ma'rifet bāzārına ey aı dellāl isteme

Ve evā'il-i mmetde gelenler ve arīk-i 'adli bilenler dirlermi ki: "Lillāhi'l-amd bir 'aırdayz ki eger aımız m'min zerinde ise āmil-bār emānet

olduğundan emānete hīyānet eylemez ve cevri mevzi‘-i ‘adle vaz‘ itmez. El-hāşıl bilā-mümāṭalata velā-mümākeste edā ider. Ve eger ehl-i zımmet üzerinde ise hākimlerimiz ‘adūl olmağla, istiḥlāş-ı ḥuḳūḳ itmede müsāmaḥa kılmazlar ve her ne tariḳ ile olursa ḥaḳḳımız alıverirler.”

Ve Ḥatmü’l-evliyā buyurmuşlardır ki: “Biz kendi zamānımızda ḥilāfet mertebesine ḳarīb mülūk ve ḥükkām bulmuşuzdur. Ve ol eyyāmīñ pertevlerindendir, Nureddīn Zengī ve mülūk Şāliḥ ve Sultān-ı Ḥaleb Eşref ve emşāli. Ve ḳāḍī-i Dimişḳ olan Şemseddīn Aḥmed’e ol vaḳitde ‘ālem-i ma‘nāda denildi:

417 ان الله قد خلع عليك ثوباً نقياً سابغاً فلا تدسه ولا تقلصه

Ey mü’min! Ḳıyās eyle ki, Ḥatmü’l-evliyā gibi vücūduñ ḳalem ve lisānına vārid ve cārī olan ne maḳūle müttakīler olmaḳ gerekdir. Ve ḥaḳīḳatı budur ki ḥatmiñ nūrāniyyet zamānı ‘aksīdir. Nitekim ḥadīşde gelür: 418 ولدت في زمن الملك العادل Ya‘nī Nüşirevān, ‘adl ve inşāfi [80/a] benim zamān-ı milādımıñ in‘ikās-ı envārından bulmuşdur. Ve ḥadīş-i mezkūr gerçi ‘inde’l-muḥaddīşin medḥūldur. Velākin ‘inde’l-‘arifīn şaḥīḥdir ve Nüşirevān’ı ‘adlle vaşf itmek ‘adlīñ fī-nefsi’l-emr umūr-ı müstaḥseneden olduğunu ifāde içündür. Şöyle ki perteviniñ eşeri ve eczā’-i ḥaḳīḳatınıñ bir şūret-i cüz’iyyesi aña mün‘akis ve mütecellī olmağla nā’ib-i Ḥaḳ olup andan bu ḳadar āşār-ı cemīle şādır oldu ve nām-ı nīki dillerde destān olup ḳaldı. Yā imāna muḳārin olan ḥaḳīḳat-ı ‘adl nice dir? Oradan ma‘lūm ola. Ve bunuñ nazīri ehl-i şirki men‘-i zekātla zem gibidir. Nitekim tenzīlde gelür:

417 Allah sana tertemiz bir libas ihsan etmiştir onu kirletme ve ayaklar altına alma.

418 Ben melik-i ādil zamānında doğdum. *Aclūnī*, II, 2927, s. 340. Bu hadīste kastedilen Sasānī hükümdarı Enüşirvan diye meşhur m. 531-579 yılları arasında hüküm süren I. Hürsen b. Kubad’dır. Mecusî olan bu zāt, ölümünden sonra tabutu sokaklarda bir hafta dolaştırılmış, onun üzerinde alacağı olan kimse bulunamamıştır. Bu ve buna benzer hālleri nedeniyle İslāmî kaynaklarda Enüşirvan’la ilgili hikāye ve menkıbelere sıkça yer verilmiştir. Bursevî, *Kitabü’n-Netice*’de Hz. Peygamberin (s.a.v.) vilādet nûrunun aksinden dolayı Fars Kısrası Enüşirvan’a ādil denildiğini, Enüşirvan’ın Resûl-i Ekrem zamānında yaşamasından dolayı onun nurundan istifāde ettiğini nakletmektedir. Bk. Ahmet Tefazzulî, “Enüşirvan”, *DİA*, XI, 255; Bursevî, *Kitabü’n-Netice*, I, 253; Seyit Avcı, *a.g.e.*, s. 263-265.

419 وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ Ya‘ nī ehl-i şirk ‘inde’l-Ḥanefiyye itā-i zekāt ile

me’mūr degil iken -zīrā furū‘ dandır- ve furū‘ uşul üzerine mebnīdir. Müşrikde ise imān ma‘dūmdır. Pes, ‘ademiyle mevşūf oldukları zekāt ‘inde’ş-şer‘ bir fer‘-i celīl-i ‘ālī ve men‘i, bir emr-i ḥaḳīr-i sāfil olduğın beyāndır. Şöyle ki tārik-i şalāt nice ise . Nitekim ḥadīşde gelür: 420 من ترك الصلوة متعمداً فقد كفر Tārik-i zekāt daḥī böyledir.

Ve küfürle zulmün farkı budur ki küfür kāfirin kendi nefsinde olan ḥalidir. zulüm ise ḡāliben müte‘addīdir ve müte‘addī lāzımdan elzemdir. Ya‘ nī cezāsı seri‘dir. Bu cihetden kāfir zulümden ḥazeritse küfriyle bile lā-cerem eşeri müşāhede olunur. Nitekim mü’mīn zālīm olsa imāniyla bile yine mu’āḥeze olunur. Pes, küfüre göre olmayan muāḥeze zulüme göre olur, fe’fhem cidden.

Ve menkūldur ki, Çerakise-i Mışrıyyeden ba‘zıları ta‘addī üzerine olduğda Sulṭān-ı Rūm Selīm-i Evvel’e şikāyet olınacak Ḥatmü’l-evliyā işaretiyle kemerbeste-i ‘azīmet olup Dimişḳ üzerinden Mışır’a teveccüh kıldı ve ol vaḳitde Mışır’da müstecābü’d-du‘a bir kimse var idi. Ehl-i Mışır Sulṭān Selīm’i def ḥuşuşunda aña mürāca‘at itdiklerinde ol daḥī müteveccih-i dergāh-ı bārī olduğda gördükte [80/b] Ḥatmü’l-evliyā piş-rev-i sulṭān ve ketībe-keşāndır, “biz anıñla muḳavemetden ‘āciziz” deyü rū-gerdān oldı. Ve Mışır’da çıḳup getdi.

Ve Ḥatmü’l-evliyā, Sulṭān Selīm ḥaḳḳında;

419 Ortak koşanların vay hâline! Onlar zekâtı vermeyen kimselerdir. (Fussilet 41/6-7)

420 Namazı kasten terk eden dinden çıkar. *Aclûnî*, II, 2429, s. 238.

⁴²¹ اذا دخل السين فى الشين ظهر قبر محى الدين ⁴²² Fi'l-ḥaḳīka Sulṭān-ı

mezbūr müddet-i müteṭāvileden beri erzāl-i ‘Arab’ın ḳabr-i nazīfi ḥetm üzerine ilkā itdikleri kenāsātı izāle ve sāḥa-i velāyet-i kübrāyı taḥḥir itdirdikden soñra üzerine ḳubbe-i ‘āliye ve ḳurbunda ma‘bed-i munīr iḥyā idüp ile’l-ān ‘avām ve ḥavāṣṣa ziyāretgāh bir ‘ālī dergāhdır. Bu ma‘nā daḥī maḡbūṭ olıcaḳ şuver-i ḥayrāt ve reşk-āver olan e‘ālī-i ḥesenātdandır. Zīrā insān-ı kāmile ḥidmet itmek bā’ iş-i kemāl ve cāru-keş-i āsitānesi olmak bādī’-i rif‘at ve celāldır. İşte pādişāh olduğuna deḡer ki bu deryā-yı ma‘rifetde ḳadr-i gevheri bildi. Ve bāzār-ı ḥaḳīkatde atlas-ı fāḥire aldı ve her dü serāda tāc-ı vaḳār örindi. Ve zamān-ı ḳalīlde vücūh-ı keşire ile görindi. Zīrā eḡerçi toḳuz sene kürsī-nişīn-i salṭanat oldı. Fe-emma zıll-i aşıll gibi sāyesi memdūd ve kārı maḡmūd idi. Nitekim ferzend-i Sulṭān Süleymān daḥī Mekke-i Mükerreme’de ile’l-ān ceryān iden Bezābiz nām çeşmeleri icrāya muvaffaḳ düşdi. Zīrā eḡerçi şürefā’ ve ḥulefā-i Baḡdād ve mülūk-ı Mışır ol āb-ı kevşer-çāşnī emrinde çoḳ ihtimāmlar eylediler. Fe-emmā encāmı resīde olup bir şüret bulmadı ve maḡalline vuşūl bulup bu vechle cārī olmadı. İşte bu daḥī bir feyzdir ki degme müsta‘iddiñ ḥavşalasına gencāyişden dūr ve defter-i ‘amelinden maḡcūrdur.

Nazm :

Böyle ḥayre muvaffaḳ olmadı hiç

Yedi iḳlīm içinde bir sulṭān

Ḳanı bir şeh ki dest-i himmetde

Ola çevgānına bu gūy-ı ḡalṭān

⁴²¹ “Sin “, “Şin” in içine girdiğinde, Muhyiddin’nin kabri ortaya çıkar.

⁴²² Yavuz Sultan Selim, Mısır seferinden dönerken 923 (1517)’te Şâm’a gelmiş ve orada uzun bir müddet kalmış. O zamāna kadar al-Zakī-Oğulları Türbesi adı ile tanınan şimdiki İbn Arabī Türbesi civarında bir cāmi yapılmasını emretmiştir. Cāminin yanında bulunan İbn Arabī türbesini de yeniden inşa ederek ortaya çıkarmıştır. Bu duruma İbn Arabī’nin ebced hesabı ile “Sın şine girince, Muhyiddin’in kabri ortaya çıkacaktır” şeklinde işâret ettiği, yaygın olarak kabûl gören bir rivâyettir. Daha geniş bilgi için bk. M. Erol Kılıç, “İbnü’l-Arbî, Muhyiddin”, *DİA*, XX, 495; Bursevî, *Kitabü’n-Netice*, II, 345; Bu husûsta eleştirel bir deḡerlendirme için bk. Ahmed Ateş, “Muhyiddîn Arabî”, *İA*, VIII, 541.

[81/a] فرحمة الله عليه و على امثاله ⁴²³

İşte bu feyz-ı şūrīdir ki zāhir ismi tahtında dāhīdir ve feyz-i ma'nevī bātin isminde mūndericdir. Ve feyz dedikleri zāhirde nehr-i mūmtelī olup eṭrāfindan taşmağdır ve bātinde inşibāb-ı ma'nevīdir. Ba'zı sūllaka evā'il-i maṭar gibi gelür. Mūntehī olanlarıñ hālleri ise taşğındır.

Ve Cenāb-ı Nebevī'niñ (s.a.v) leyle-i mi'rācda müşāhede itdikleri enhār-ı erba'a çār feyze işāretidir. Zīrā cennetiñ hāricine cereyān iden iki nehr ki biri, Nīl ve biri daḥī Fırat'dır. Bunlar 'ilm-i şerā'i' ve 'ilm-i ṭarā'ika dā'irdir. Ve dāhīinde cereyān iden iki nehr ki biri Tesnīm ve biri Selsebīl'dir. Bunlar feyz-ı ma'rifet ve feyz-ı ḥaḳīkat sırrıdır. Ve insāniñ şadri, 'ilm-i zāhire ve ḳalbi, 'ilm-i bātına maḥaldır. Ve şerī'at ve ṭarīkat arasında fark budur ki şerī'at fetvā ve ruḥşat ve ṭarīkat taḳvā ve 'azīmetdir. Zīrā ḳat'-ı 'alā'ik ve tecrīde dā'irdir. Anuñçün şerī'atdan eḥaşşdır. Pes, ṭarīkat ehli aḥkām ve şerā'i' ile me'mūr olduklarından mā-'adā ba'zı ādāb ve reḳā'ik-i aḥvāl ile daḥī māmūrlardır. Zīrā pīr-i ṭarīkatdan iltizām itmişlerdir ve mültezim olan nesne metrūk olmaz.

Zīrā dediler ki: ⁴²⁴ تارك الورد ملعون bundan fehm olundu ki şerī'at 'umūm-i ḥalā'ik ve ṭarīkat ehl-i ḥuşuş ve ḥaḳīkat eḥaşş-ı ḥavāşş içündür. Anuñçün ḥaḳīkat ṭarīkatıñ bātinı ve ṭarīkat daḥī şerī'atıñ bātinıdır. Pes, şerī'at zāhir-i muṭlak ve ḥaḳīkat bātin-i muṭlak ve ṭarīkat izāfīdir. 'Ālem-i ervāḥ ve ecsām arasında 'ālem-i mişāl gibi. Ve neḥār ve leyl zāhir ve bātin ve 'indeş'-şabāḥ ve'l-mesā şafağ-ı berzağdır. Zīrā tarafeynden ḥişşe-menddir. Ve dūnyā ve āḥiret daḥī berzağ-ı uḥrevī ile böyledir. Ġuzrūf daḥī laḥm ve 'azmıñ berzağdır. Ve ḳalb ve ḳalīb arasında nefsi-ı ḥayvāniyye

⁴²³ Allah'ın rahmeti, onun ve emsalinin üzerine olsun.

⁴²⁴ Virdi terk eden mel'undur.

daḥī böyledir. Ve ‘arş [81/b] ve kürsī bāṭın-ı ‘ālemdir ki leṭāfetde ervāḥ gibi olmağla fenā ḳabūl itmezler veyāḥūd anlarıñ yevm-i ḳıyāmetde fenāları laḥzīdir. Dünyāda ‘adem ve vücūd-ı cevāhir ve a‘rāz gibi ki beḳā-i vücūda münāfi degildir, fe’fhem cidden.

Ve semāvāt-ı seb‘ ve arz zāhir-i ‘ālemdir ve enbiyā ve evliyā Ḥaḳ ve ḥalk arasında berzahdır. Bu cihetden enbiyāya taşlıye ve teslīm ve evliyāya taḳdīs (ḳuddisellāhu sırrehum) ve ta‘zīm lāzımdır. Zīrā vasā’iṭe şükür gerekdir ve tesbīḥ āyetleri, *Ḳur’ān*’ın rūḥ ve bāṭınıdır. Zīrā tesbīḥ zāt-ı Ḥaḳḳ’a dā’irdir ki bāṭındır. Ve āyāt-ı taḥmīd *Ḳur’ān*’ın şūreti ve zāhiridir. Zīrā şıfāt, Ḥaḳḳ’a nāzırdır ki zāhirdir ve ricāl ve ebnā’ zāhir isminde dāḥillerdir. Anuñçün zāhir, şerī‘at gibi bī-perdedir ve nisā’ ve benāt bāṭın taḥtındadır. Anuñçün bāṭın, şerī‘at gibi bā-ḥicābdır. Nitekim *Ḳur’ān*’da gelür: ⁴²⁵ حُورٌ مَّقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ Ya‘nī cennetde olan ḥūr-ı ‘īn esrār-ı mektūme-i erbāb-ı ḥaḳā’iḳ gibi ḥıyām-ı ‘izzet ve ḡayretde mestūrlardır.

Pes, cennetde daḥī ḥavātine ecānibden tesettür itmek vardır. Velākin teklīf ṭarīḳıyla degildir. Zīrā cennet ḥadd-i teklīfden ḥaricdir. Velākin ḡayret-i İlähiyye ṭarīḳiyedir. Zīrā her mü’miniñ ḥaremi kendiniñ sırrıdır. Pes, ecnebī ve nā-ehilden maşūndur. Bu cihetdendir ki dünyāda küffār arasında perde-i nisā yoḳdur. Zīrā anlar erbāb-ı esrārdan olmadıklarından mā-‘adā ḡayretten daḥī maḥrūmlardır. Zīrā ḡayret īmāndandır. Anlarda ise īmān yoḳdur.

Ve her mü’mindeki ḡayret olmaya şu‘be-i īmānı nāḳıs ve esrārdan cüdādır. Anuñçün şehristānlardan dūr olup ekāşī-i arz ve şevāhiḳ-i cibālde cum‘a ve cemā‘atden bī-ḥaber olanlarda sırr-ı ilāhī zuhūr itmemiştir. Ve ba‘zı şehrīler ki ḳuravī ḥükmündedir. Anlar daḥī sāḥa-i ḳurbdan dūrdur ve Ḥaḳ Te‘ālā muḥerremāti ḡayretinden taḥrīm itmiştir. Pes, ‘abdi daḥī ḡayūr gerekdir ki [82/a] muḥarremātından

⁴²⁵ Onlar, çadırlara kapanmış hurilerdir. (Rahman 55/72)

tenezzüh eyleye ve Hakk'ın vahdet-i vücūduna vâkıf olup gayretinden gayre müsâ'ade vermeye ve zâhir ve bâtının aḥkâmını 'âlem-i şifata göre icrâ eyleye.

Ve Kâ'be'de zemzem bâtın-ı feyze müte'allıktır. Velâkin üç mertebesi vardır. Zîrâ bir 'ırkı Hacer-i Esved'den beri cârî olur ki zübdedir. Zîrâ Hacer-i Esved aḫtâbdan 'Abdü'l-Hayy'ın nazargâhıdır. Anuñçün zübde-i feyzle memnundur ve iki 'ırk daḫî şafâ tarafından gelür ki nüş idenlere 'ayn-ı şafâdır. Ve bu iki 'ırk lezzetde evvelkiden ednâdır. Velâkin anıñla mümteziç olduḫda ḫükm-i vâḫid bulur. Sırrı budur ki Beyt-i Mükerrrem aşlında müşelleşü'ş-şekildir. Anuñçün Kâ'be denildi ki ka' b aşık ve topuk dedikleridir.

Ve enbiyâ ve kümmel-i evliyâda üç dürlü ḫâtıra vardır ki biri ḫâtır-ı ilâhî ve biri ḫâtır-ı ruḫânî ve ḫâtır-ı nefsidir. Bu sebebden Kâ'be binâ-i evvelde müşelleş idi. 'Urûḫ-ı zemzem gibi. Şoñra 'avâm-ı nâsa göre ḫâtır-ı şeytânî daḫî i'tibâr olunup binâ-i şânide murabba' kıldı ki rükn-i 'ırâkî ḫâtır-ı şeytânîye işâretidir. Ve ḫâtır-ı şeytânî ehl-i feyz-i ilâhî'den maḫrûmdur. Zîrâ şeytânîñ ḫâli vesvesedir, feyz degildir. Bu cihetden zemzemden mâ-'adâ olan şular zâhire ve zemzem bâtına ta'alluḫ itdi. Bundandır ki her kim zemzemi kendi bi'rinden taleb iderse Kâ'be'ye sefer ider. Nitekim her kim feyzi bilâ-vâşıta isterse Rabbü'l-Beyte seyr ider. Ve zemzemiñ bir maḫâmdan bir maḫâma naḫl olunduḫi vâşıta ile feyz şüretidir. Ve 'alâ külli taḫdîr anıñ ḫaḫḫında gelür: ⁴²⁶ طعام طعمٍ وشفاء سُقمٍ Ya' nî zemzem sedd-i cû' itdüḫünden mâ-'adâ eşḫâm ve emrâza daḫî sebep-i şifâdır. Nitekim tecrübe olunmuştur.

Nitekim İmâm-ı Şa'ranî⁴²⁷ buyurur ki “Bende bir qarḫ-ı hâ'il zuhûr itmiş idi ki zemzemden tazalla'dan mâ'dâ vechle 'ilâc ḫabûl itmedi. Ve bu faḫîr Hakkı daḫî

⁴²⁶ Açlar için aş, hastalar için ilâçtır.

⁴²⁷ İmâm-ı Şa'ranî (ö. 973/1566): Künyesi Ebül Mevâhib Abdülvehhab bin Ahmed bin Ali bin Ahmed bin Muhammed bin Mûsâ şeklindedir. Şâfiî mezhebinin ünlü âlimlerindedir. Mısır'da yetişmiş ve burada hizmet etmiştir. Asıl adı Abdülvehhab'tır. Şa'ranî ünvanıyla tanınip meşhur olmuştur. Sünnet-i seniyyenin yaşanması ve yaşatılması üzerinde titizlikle durmuştur. Abdülvehhab Şa'ranî 1566 yılında Kahire'de vefât etti. Yakınına gömüldüḫü câmi kendi adını taşımaktadır. Birçok talebe yetiştirdiḫi gibi çok sayıda eser yazdı. *Mizanü'l-Kübra* adlı eserinde dört mezhebin fıkıḫ

esfâr-ı ba‘îdede [82/b] harekât-ı muhtelifeden nâşî vücûdumda harâret-i zâyide ve âşâr-ı dem-i fâside zühûr itmiş idi. Bi‘l-âhûre Mekke-i Mükerrerme’de mücâveret ile zemzem-i mübarekden tezallu‘ ide ide ellerim üzerinde şukûk zühûr idüp evcâ‘ ve eskâm oradan birûn olup halâş oldum.

İşte feyz-i ilâhî dahî böyledir. Ya‘nî “cû‘” bātını sedd ider. Hattâ Hatmü’l-evliyâ huzûruna ta‘âm ihzâr itdiklerinde kenâr-ı sofrada bir maḥbûbe-i ḡaybiyye zühûr idüp eḡgüş-ti bedhân bizi sevenler ta‘âm yer mi? deyü laṭife itdikde, Şeyḡ dahî ta‘âmdan imsâk iderdi. Ve çok zamân bu hâl üzerine müstemir olup ol ḡidâ-i ruḡânîniñ leṭâfeti ve ol hâlet-i ḡaybiyyeniñ te’şîrinden semîn oldı. Ya‘nî kudretten lahm ve şaḡm bağladı. Ehl-i beyti ol hâlden ta‘accüb iderlerdi. Ve bunuñ nazîri Bağdâd’da Şeyḡ Ma‘rûf-ı Kerhî⁴²⁸ hâlidir ki birgün tebrîd için bir kûze-i âb ḡomuş idi. Hûr-ı ‘înden biri zühûr idüp ol kûzeyi ḡaldurup yere urup, pâre pâre kıldı ve bizi sevenler şovuk su içmez dedi. Çok zamân pâreleri şavma‘a-i ma‘rûfda daḡılıp ḡaldı.

Ve bundan zâhir oldı ki ‘amel-i cesed şevâb-ı uḡrevî için olmaḡ kâmilleriñ bātınıñı Hâḡ’dan ḡat‘ itmez. Zirâ her şuretiñ eşer ve ḡükmi vardır. Pes, kâmiller dahî ecr ehlidir. Egerçi ki fi‘l-ḡaḡîḡa ücerâ degillerdir. Belki ‘abîd-i maḡzdır. Ve dahî

---

ilmini bir araya topladı. *Tabakatü’l-Kübra*’sında dört yüzden fazla büyük âlimin hayatları ve bâzı özelliklerine yer verdi. Diğer eserleri şunlardır: *Envarü’l-Kudsiyye*, *Ecvibetü’l-Merdiyye*, *Ahlaku’z-Zekiyye vel Ulümü’l-Ledünniyye*, *İrşadü’l-Muḡfelin*, *Bahrü’l-Mevrud*, *Siracü’l-Münir*, *Fethü’l-Mübîn*, *Feraidü’l-Kalaid*, *Meşarikü’l-Envari’l-Kudsiyye*. Daha geniş bilgi için bk. J. Schacht, “Şa‘rânî”, *İA*, XI, 344-345.

⁴²⁸ Ebû Mahfûz Ma‘rûf b. Firûzân el-Kerhî (ö. 200/815): Iraklı zâhid ve sûfi. Bağdâd’ın Kerh mahallesinde doğdu. Hıristiyan bir ailenin oḡlu olan Ma‘rûf’un çocukluḡunda ailesi tarafından hıristiyan bir hocaya verildiḡi, teslis inancına karşı çıktığı için hocasının kendisini dövünce ailesini terk edip kaçtığı, yıllar süren bu ayrılıḡı sırasında sekizinci İmâm Ali er-Rızâ ile karşılaştığı, onun vâsıtası ile müslüman olduḡu sonradan anne ve babasının da ona uyararak ihtida ettikleri kaynaklarda belirtilmektedir. Dürüst, cömert ve körü körüne anlatılanı kabûllenmeyen bir kişiliḡe sâhip olmakla ün yapmıştır. Küfe’de bulunmuş, Ehl-i Beyt’e mensûp olanlardan büyük bir ilgi görmüştür. Vefâtından sonra tasarrufu devâm eden dört kişiden biri olarak kabûl edilmiştir. Davûd-i Tai‘den de dersler alan Ma‘rûf kısa zamânda tanınmaya ve yakın ilgi görmeye başladı. Aralarında Ahmed bin Hanbel gibi büyük zâtların da bulunduḡu çok sayıda âlim ve tasavvuf ehli kişiler tarafından ziyâret edildi. Ma‘rûf çevresindekilere, ibâdet ve iyiliklerin küçüḡüne-büyüḡüne bakılmaksızın hareket etmeleri uyarısında bulundu. Çünkü, yapılan hangi eylemin Allah katında makbûl olacaḡının bilinemeyeceḡini söyledi. Bu yüzden sürekli iyilik ve ibâdetle iştigal edilmesi gerektiḡini vurguladı. Daha geniş bilgi için bk. Reşat Öngören, “Ma‘rûf-i Kerhî”, *DİA*, XXVIII, 67-68; Tasin Yazıcı, “Mârûf Kerhî”, *İA*, VII, 344-345; Attar, *a.g.e.*, ss.357-362; Hucvirî, *a.g.e.*, ss. 212-213; Kuşeyrî, *a.g.e.*, ss. 82-83.

bāhir oldu ki ğidāda tekellūf itmeyüp belki ser-seri ile iktifā itmek şān-ı havāşşdır. Egerçi feth yüzünden daḥī ṭayyībāt ḥāşıldır. Velākin yā ḳalbe getürüp veya lisānla ta‘riḫ ve taşriḫ itmemek lāzımdır. Tā ki ḥareket-i nefsanıyyeden ḥalāş ola. Ve ‘inde’l-işrāk ḥ‘ābdan ḥazer gerekdir. Zīrā sebep-i intikāş-ı rızıḳdır muṭlaḳā. İşte bu zıkr olunan cū‘ ṭabī‘ī ve nefsanīdir ki feyz-i ilāhī’niñ külliyyeti ve muṭala‘a-i ğaybıñ kuvveti anı sedd ider. Ve evvelki cū‘ rūḥānīdir, zāhirdir. Zīrā inḳitā‘-i feyz, cū‘ gibidir. [83/a]

Bundan fehm olunur ki erbāb-ı ṭabā‘i‘den olup dā‘imā nefs-i ḥayvāniyyeye ḥādım olanlar ṭoḳ iseler de aḳlardır. Zīrā feyz-i ilāhī‘den maḥrūmlardır. Ve ğidā-i şūrī fi‘l-aşl ğidā-i ma‘nevīye vesīle olmağla i‘tidālī lāzım geldi. Ḥattā imtilā ḥaddına dek ekl itmek ḥarāmıdır. Maḥkīdir ki Şeyḫ Şibli’niñ bir oğlu ṭa‘āmdan tuḥme olduḳda pederi buyurdu ki: Eger bu ḥālide āḫirete intikāl itseydi namāzını ḳılmazdım. Zīrā a‘zam-ı ‘işyanla ‘āşī oldı. Buradandır ki kāmiller ifṭarı āḫirete te’ḥīr itdiler.

Nazm :

Niçe bir hevā vü niçe bir heves

Gel seniñle perhīz idelim idelim dervīş

Ḳırılmadan işbu ṭopraḳdan ḳafes

Gel de tecevvü‘ terānı tecerrüd muttaşıl

İrişmek dilerseñ yemekdeñ kesil

Maḳām-ı ervāḥa olup muttaşıl

Gel de nefsiñ hevāsına gezersin böyle

Mālmı şehvete ezersin böyle

*Gide gide āhîr azarsın böyle
Gel de unıdup gidesin bunca günāhîñ*

*Yiyüp içmek ola dā'im dil-ḥ'āhîñ
Bu midur fermānı şaña Allāh'in*

*Gel de Ḥaḫḫî kul taş bağlar bağrına dā'im
Olmağa dergāh-ı Hudā'da ḫā'im*

*Olahım ayları yılları şā'im
Gel seniñle perhîz idelim derviş*

Ve feyz-i ilāhî'niñ eskām ve emrāz-ı ma'nevîyeye bā'ış-i şifā olduğı daḫî
'ilāc-ı ḫaleme muhtāc degildir. Zîrā cümle-i zunūn ve şükūk ve cehālāt-ı bātına
anıñla mündefi' olur. Ve ḫaḫā'ıḫ-i yaḫîñ ve 'ulūm andan bulunur. Anuñcün 'ilm-i
taḫlîdiñ riştesi tîz üzilür. Zîrā taḫḫîḫla istiḫkām bulmamışdır ve zāhiri bātın ile
tev'em olmamışdır. Ve çok muḫallidler da'vā-yı taḫḫîḫ ile dünyā ve āḫiretde erbāb-ı
kemāl yanında fezāhete düşmüşlerdir. Egerçi erbāb-ı taḫlîd yanında 'ırz ve vaḫār ehli
görünürler.

Naẓm :

*Piyāzîñ bûyıdır kim kendini rüsvāy ider āḫîr
İşin şol misk-i azfer şöḫbetinde vāy ider āḫîr
Ḳaşab kim anda ünüb u fe-ünüb olmaya sükker
Deler ḫasretle bağrın kendini çün nāy ider āḫîr [83/b]*

Ey mü'min! “Zāhirimize söz yok, fe-emmā bāṭınımız ḥālī işimiz Allāh'a kaldı.” dedikleri mazmūn üzerinedir. Zīrā bir ḥoş esbāba teşebbūş olunmadı ki zāhirde ṭarīḳinde bulunmak daḥī tevḫīḳ-i ḥāşş-ı ilāhī'dir. Ve bāṭında daḥī tecerrūd-i tām daḥī bulunmadı ki a'zam-ı vesīle-i maḳşūddur.

Ve dimişlerdir ki 'ömr-i dünyā üçyüz biñ ve altmış biñ yıldır ve üç yüz altmış biñ daḥī 'avālim-i seyrāniyye vardır ki mükāşifin ol 'avālimi dīde-i başiret ile seyr iderler. Ve ol 'avālimiñ mā-verāsı tīh-i ḥayretidir. Ve biz henüz 'ālem-i āşārda şüret-i tevḫīdde kalmışuzdur. Yā 'ālem-i esrār ve ḥaḳīḳat-ı tevḫīd kandedir? Velākin Allāh Te'ālā'dan hidāyet-i ḥāşşa olan 'ibāda 'ālem-i şüret ḥicāb olmamışdır

Pes, begim tevḫīḳ-i ilāhī var ise aña nazar idesiz ve biz beglükde bulunduḳ, manşib bize perde oldu dimeyesiz. Zīrā emirü'l-mü'minīn olmak daḥī ism-i a'zam ile kıyāmdır ve her mertebede ḥalka ḳā'id lāzımdır. Eger ol ḳā'id ism-i Hādī tarafında ise bilā-inḫirāf doḒru Ḥaḳḳ'a gider, gerekse 'āleme sultān olsun. Ne sultānlar bu 'āleme geldiler ki salṭanat anlarıñ şıfāt-ı zāhireleri idi faḳaṭ, zīrā bāṭınları Ḥaḳḳ'la idi. Ve vicdān-ı Ḥaḳ için terk-i salṭanat ve firāḳ-ı memleket tecerrūd-i şüret lāzım gelmedi. Ya'nī eger ḳul ve eger sultāndır, maṭlūbı kendi yanındadır. Binā'en 'ālā-hazā parmaḒında olan ḥātemi aramaḒa nereye gider ve āḫir vāḳıf olduḒda çekdiḒi zaḫmete baḒup ta'accüb ider.

Ḥatmü'l-evliyā'dan menḳūldur ki: “Eger İbrāhīm bin Edhem benim zamānımda olaydı anı taḫtında oturduḒu yerde irşād iderdim.” dimişdir. Ya'nī, İbrāhīm'i şademāt-ı Ḓayb bu şahādetden inḳiṭā'a sebep olmaḒla mürşide 'adem-i muḳārenetinden ṭarīḳ-i tecrīdi ṭıtdı ve tāc ve taḫt-ı Belḫ'i terk itdi ve eṭrāf-ı 'ālemde çok tekāpū ḳılup zaḫmetler çekdi. Ve eger taḫtında iken [84/a] mürşide müşādefe ideydi, ol nesneyi ki 'abā içinde buldı, ḳabāda daḥī bulurdu. Zīrā eger 'abā ve eger ḳabādır, her biri bir şüretidir. Maḳşūd ise ma'nāya vuşūldur. Pes, 'abā olsa ve dervīşlik sırrı bulunmasa ehl-i şüretidir. Ve eger ḳabā ehli olsa ve sırr-ı salṭanat bulunsa ehl-i ma'nādır. Begim dünyā a'zam-ı ḥicābdır zīrā, 'ālem-i ḫisdir ve insānda

hiss ya‘nî meşâ‘ir ve a‘zâ ile idrâk itmek şâ‘ir kuvâ üzerine gâlibdir. Fe-emmâ İskender’e ve Süleymân’a ve emşâline hicâb olmadı. Belki fazl-ı Hâkîk’a nazâr eyleyüp fazlda mufzılı müşâhede itdiler. Aqlâm-ı zerrîn elvâh-ı sîmîne nakş ve nigâr itdüğü şuver-i hasenedendir ki şeyâtîn ‘aleyhi mâ-yesteħiḵkun Hâzret-i Süleymân’ı (a. s.) fitneye ika‘ için bir zemîni zümrüd-i âhđar ile ferş eyleyüp haşbâsını lü‘lü’ ve cevâhirden sâhte kıldılar. Süleymân andan bî-ħaber idi. Çünkü muṭṭali‘ oldu. Hâzâ min fağli Rabbi deyüp secde-i şükr eyledi ve ol şüret anı ma‘nâdan dūr itmedi.

Ve bu faķîr Hâkîkî Mekke-i Mükerraime’de mücâveretim hâlinde bir şehir-i a‘lâdaki haṭîmde kendi hâlîme meşğül idüm, gördüm ki dünyâ bir ‘acûze-i şemṭâ’ şüretinde temessül eyleyüp yanıma gelüp oturdu ve anî bir muşavver zîb ü zîneti vardı ki meṭâfda gezdürüb nâsa ‘arz iderlerdi, tâ ki anîla fitneye düşeler. Çünkü benim cânibime getürdiler ol ‘acûz ol taşvîre hıṭâb idüp, ⁴²⁹ مر سالما هذا Dedi. Ve hâzâ ile bu faķîre işâret eyledi. Ya‘nî buradan mürür eyle, bu kimse seniñle fitneye düşmekden sâlim ve maḥfûz olduğı hâlde. Ve bu faķîr bu aña dek yine mekr-i ilâhî’den emîn olmayup, ⁴³⁰ يامقلب القلوب والابصار ثبت قلبى على دينك وطاعتك deyü tazarru‘ ve niyâzdayım.

Nazm:

Çün degildir tarîķ-i Hâķ âsân

Niye mağrūr olur ‘aceb insân

Meger Allâh Te‘âlâ ķuluna

Kereminden ide fazl u iḥsân

⁴²⁹ Bunu salim olarak geç.

⁴³⁰ Ey kalpleri ve gözleri dilediğı gibi yönlendiren! Kalbimi dînin ve taatın üzre sâbit kıl.

Begim, her hatve başına [84/b] hezār berzah ve Haḫ ile halk arasında yetmiş biñ perde vardır dirler. Cümlesiniñ aşı ğaflet ve ta‘ alluḫdur. Pes, ḫ‘āb-ı ğafletden bīdārlik ve cemī‘-i mā-sivādan bī-zārlik ḫāşıl olsa, şūret-i maḫşūd cilve-ger-i ḫayyiz-i vücūd ve rū-nümā-yı āyīne-i şuhūd olur. Anuñçün dirler ki: ⁴³¹ خطوتان و قدوصلت

Ya‘ nī mā-sivādan i‘ rāz ve idbār ve Haḫḫ’a teveccüh ve iḫbāl bulunsa bu iki hatve ile menzil-i vaşlā vuşul ḫāşıl olur. Velākin ṭarīḫ-i zāhirde piyādeye bāṭında ‘azīmet ve zāhirde ayak lāzım olduğı gibi ṭarīḫ-i bāṭında daḫī bāṭında ‘aşḫ ve muḫabbet ve zāhirde şurūṭ ve kuyūd lāzımdır.

Nazm :

İrişse müjdeler ol yār elinden

Dil ü cān ḫurtulur ağıyār elinden

Ġam u ğuşşa zevālin bulur āḫir

İçilse bādeler ḫünkār elinden

Yanar evşāf-ı dil ‘aşḫ āteşinde

Ṭutar nūr-ı Ḥudā her bār elinden

Begim terk eyle bu dār u diyāri

Bu luṭf u ḫahri bil deyyār elinden

Ḥarāb olduñsa her yüzden ser-ā-pā

Neler ma‘mūr olur mi‘mār elinden

---

⁴³¹ İki adımdır ve ulaştın.

Gedā vü şāh muhtāc-ı Hudā'dır

Umerler Haqqıyā gaffār elinden

4.3.7. el-İsmü't-Tâsi' ve'l-Âşir: er-Rahmân ve'r-Rahîm

Bu iki ism-i şerîf daḥî biri birine muttaşıl olmağla bir maḥalde derc olundu. Ehl-i zāhir ve bâḥn dediler ki Haḫ Te'ālā'nıñ raḫmeti, irādeti işāl-i ḫayr ve ref'-i şerdir. Bu şūretde şıfāt zātdan olur ve eger işāl-i ḫayr ve ref'-i şer ma'nāsına olursa, şıfāt fi'ilden olur. Ve bu isimden aḫz olunup raḫm dediler. Raḫm, aşlnda menbit-i veleddir ki baḥnda veled anıñ içinde vücūd bulur ve veledde zarf olur. Şoñra min ciheti'l-vilād olan qarābet ve vuşlata daḥî raḫm dediler. Anuñçün bir kimse bilā-sebebin şer'i, kaḫ'-ı raḫm eylese raḫmān andan münkaḫ' olur. [85/a] Zīrā lügazda iştikāḫ-ı ma'nāda ittişāli mūcibdir. Nitekim Aḫmed, Maḫmūd'dan aḫz olunup livāü'l-ḫamd⁴³² andan zuhūra geldi. Ve bundan fehm olundu ki şūret ve ma'nāda mu'teber olan ittişāl ve cem'dir, iftirāk degil. Bu sebebden ḫalāk ebğazu'l-mübāḫāt oldu, zīrā firḫatdır. Ve cum'a seyyid-i eyyāmü'l-üsbü' oldu. Zīrā ḫalḫıñ anda ictimā'ı vardır. Ve Müzdelife'ye cem' dediler. Mağrib ve 'işānıñ ictimā'ından ötürü. Ve ictimā' sebeb-i surūr ve iftirāk bā' iş-i gumūmdur. Anuñçün dünyāya gelenler için ḫandān ve 'uḫbāya gidenler için giryān olurlar.

Nazm :

Haḫ budur kim bu ḫayāt-ı fānīde

Ādem'e mevte mu'ādildir firāk

Nice nūş itsün anı erbāb-ı dil

Āh Haḫḫ-ı zehr-i kātildir firāk

⁴³² Livāü'l-Hamd: Hz. Peygamber'in bayrağı anlamında kullanılmakta olup O'na inananlar kıyāmetten sonra bu bayrağın altında toplanacaklardır. İbn Arabî, Allah'a hamd edenlerin toplandığı yer mânâsını vermektedir. Daha geniş bilgi için bk. İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, II, s. 87.

Ve rahmet gerçi şifât-ı İlâhiyyedir ki haqîkat-ı vâhidedir. Velâkin zâtî ve şifâtî ve ‘âmm ve hâş olmağla muhtelif ve müte‘addiddir. Nazar eyle Allâh Te‘âlâ’nın rahmet-i zâtiyye-i ‘âmmesine ki tecellîsi yüzünden her nesnenin yüzünü güldürmüştür ve rahmeti sârî olmadık cihânda bir cân kalmamıştır.

Nazm:

*Şofra-i rahmetine eyle nazar
H’ân-ı yağmâdır efendi taḥkîk
Kandı luḫfi dimâğa virdi zevk
Câmına cümlesi kandı taḥkîk*

Eşhâş-ı düşmân ve dost ol rahmetden şüret-pezîr olduğdan sonra hıfz-ı şüver için daḥî Rezzâkiyyetden nevâle virdi. Ve aḥbâbı muḥafaza-i a‘dâya havâle kıilup aḫtâr-ı arz ve eḫâlim-i zeminden her birine bir yer gösterdi, fe’fhem cidden.

Huşûsâ ki aḥbâbına itdügi şeker-ḥandeler bezm-i ünsde bir ḥarîfe müyesser olmamış ve iḥsân itdügi cevâhir-i ‘aḫâyâyı hiçbir kimse bir kânde ve bir deryâda bulmamıştır. Hidâyet beyânı ‘âmmeye mübeyyen ve ‘inâyet ve tevḫîk-i ḥâşşaya mu‘ayyendir. Pes, eger zât ve eger şifât ‘âlemdir, Ḥaḫ’dan müstefâd ve eger şüret ve ma‘nâ-yı Âdemdir, feyz-i Rabbü’l-‘ibâddır.

Nazm :

*Bedeniñde olursa her mudill
Şükr ne çâre var mıdur ni‘amiñ
Söyle taşkınlığı vardır Ḥaḫkî [85/b]
Garḫıdır ḫalk ḫulzüm-i keremüñ*

Bu cihetdendir ki Raḥmet-i imtināniyye dirler ki feyz-i aḳdes ile ḥāşıl ve raḥmet-i vücūbiyye dirler ki feyz-i muḳaddes ile vāşıldır. Ya‘nī raḥmet-i imtināniyye maḥz-ı vehb-i ilāhī’dir ki isti‘dād muḳābelesinde degildir. Belki ‘ayn-ı minnetden şādırdır ve raḥmet-i vücūbiyye muḳābele-i isti‘dādda Ḥaḳ Te‘ālā’niñ,

⁴³³ كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ mucebince kendi nefsi üzerine ki icāb itdüğü raḥmetdir.

Bu cihetdendir ki şer‘a‘māli ta‘yīn ve her ‘amele bir dürlü şevāb taḥşīş itdi. Ve ‘amel her-çend meksüb-ı ‘abd ve ecir ‘atā-i muḳābeledir. Velākin ‘ārifler aşlā nazār ile her nesneyi ‘ayn-ı minnetden bilürler ve kendilerine ve ‘amellerine vücūd virmezler. Nitekim ba‘zı meşāyiḥ-i ‘Acem dimişdir ki: ⁴³⁴ مافضليانيم Ya‘nī biz fazl ve minnet-i Ḥaḳdayüz ki kesb ve ‘amele i‘timādımız yoḳdur. Bu bābdandır ki bir ṭā’ife-i celīleye müflisūn dirler. Zīrā gerçi emr-i ilāhī üzerine ṭā’atı işlerler. Velākin kendileri için bir ‘amel iddiḥar itmeyüp cümlesin ḡayre hibe iderler ve bu iflās muḳābelesinde ‘inda’l-lāh anlar için ḡinā-yı ‘azīm vardır. Ve bunlar melā’ike meşrebindedir. Zīrā melā’ikenin neş’eleri ‘amel yüzünden terāḳḳī iḳtizā itmedüğünden anlara ins ve cinn gibi meşūbet-i uḥreviyye yoḳdur. ‘Amellerinin ücūri mü’min nāsa mevḥūbdur. Ve ehl-i melekūt olanlara ervāḥ itlāk olunmaḡla anların mevtleri ḡaşy şūretinde olur. Zīrā leṭāfet cisimleri mevt-i ṭabī‘ī götürmez ve ‘ulemā-i zāhir anların ḥaḳḳında mevte ḳā’illerdir. Velākin fi’l-ḥaḳīḳa mevtleri ma‘nā-yı mezkūre maḥmūldur.

Ve raḥmet-i İlāhiyyenin ‘adedi, esmā-i ḥüsnā ‘adedi ḳadardır ki yüzdür. Biri dünyāya ve ṭoḳsan ṭoḳuzu āḥirete maḥşūşdur. Zīrā dünyā teng-nādır ki raḥmet-i vāsi‘aya taḥammūli yoḳdur. Bu cihetden ki bir kimse her dürlü raḥmetin kemālini bu mevṭinde ṭaleb itse muḳtezā-yı ḥaḳā’iḳa cāhil olur. Nazār eyle ki bir [86/a] kimse Ḥazret-i Süleymān gibi şarḳ ve ḡarba mālīk olsa beş yüz yıllık mesāfeye mālīk olur.

⁴³³ O, merhamet etmeyi kendine gerekli kıldı. (En’ām 6/12)

⁴³⁴ Biz fazileti hak etmemişiz.

Âhirette ise ednâ-yı ehl-i cennete on bu dünyâ kadar yer verilür. Pes, bu kadar muzâ'af nesneyi burada taleb itmek noķşân 'aqlıdır. Ve 'aded-i rahmet-i mâ'e olmak delâlet ider ki bu dünyâda ne kadar esmâ-i qahriyye-i celâliyye var ise mü'mine göre cümlesi libâş-ı qahrdan münselih olup ğazabda bâtın olan rahmet-i hafıyye zühür ider. Nitekim bir kimse a'mâl-i seyyi'e işlese ol a'mâl şuver-i kabîhâda zühür ider. Şoñra tevbe kılsa tevbesi ol a'mâla elbise-i hasene ilbâs ider ve şuver-i kabîhâ mestür olur. Kezâlik lütf-i ilâhî ile şüret-i qahr mestür olup,

⁴³⁵ فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ mucebince sırr-ı mağfired zühür ider. Kâfire göre

ise şüret, rahmet-i dünyeviyye tahtında mestür olan ni'eti inkâr ve luţfi qahra mübeddel olur. Bu cihetden "geçen belürmez" dedikleri gibi ehl-i faqr olan mü'min, faqrını nisyân ider ve miñnet yüzi aña ke-enlem-yekün olur. Nitekim ehl-i ğinâ olan kâfir daĥî devletini unıdur ve ni'et yüzüñ görmedigiñe döner. Buradandır ki 'aķibete nazâr olunur. Hulefâ-i 'Abâsiyyeden Hârünü'r-Reşîd ki bir mücrimi maĥbûs-ı zindân itmiş idi. Maĥbûs Harûn'a yazdı ki "Yâ Hârûn! Her günle güzer ider seniñ eyyâm-ı devletiñ, benim eyyâm-ı miñnetimden eksilür" dedi. Hârûn munşif olmaķla kelâm-ı mezkûriñ te'sîrinden ol maĥbûsi ıtlâķ eyledi. Fikr eyle ki bir kimse der-bân olup burüdet-i havâda şabâĥa dek zaĥmet çekse ĥarîr üzerinde nâ'im olan şâĥib-i ĥâne ile şabâĥa ber-â-ber çıkarlar ve miñnet ve ni'eti unıdurlar.

Nazm :

Dirhem ü dînâr-ı eşkiñ Haķķıyâ şarf eylediñ

Haķ bilür ĥadd ü ĥisâbın çekdiĝiñ zaĥmetleriñ

Haķķ'a 'arz it ĥâliñi di yâ ilâhe'l-'âlemiñ

Var ise zaĥmetlerim çoķdur seniñ rahmetleriñ [86/b]

⁴³⁵ Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. (Furkan 25/70)

Ve bu takrirden mefhüm oldu ki zâhir-i hâlde mihnet ve kahr olan nesneniñ bātinında rahmet ve lütf vardır. İşte bu kadar imtiñânât-ı İlâhiyye ki vardır ma' nâ-yı mazkûre dâ'irdir. Pes, dime ki Allâh Te'âlâ Raḥmân, Raḥîm iken bu emrâz ve evcâ'le halkı niçün mübtelâ kıldı. Zîrâ ibtilâsı taḥlîş-i nefis içündür. Nitekim bir kimse âkile marazına mübtelâ olsa eger yedinde ise yâ sâ'id veya mirfa' veya bāzûsundan kat' iderler ve anıñ kat'ıyla beden helâkdan necât bulur. Ve bi'l-farz eger ol mübtelânîñ vâlidesi olsa oğluna cümleden eşfaḳ iken yine kat' -ı mezkûre izn virür ve izni rahmetini münâfî olmaz. Bu maḳâmdandır ki Allâh Te'âlâ buyurmuşdur ki, “ḳulumuñ mevti kerâhet itdügün bilirim ve ben daḥî anı maḥzûn itmegi kerâhet idirim. Velâkin mevtden lâbüddür.” Ya' nî ḥâristân-ı dünyâdan geçüp gülistân-ı âhirete irmege ve cemâl-i Ḥaḳḳ'ı bî-perde görmege kañtara-i mevtden güzer itmelüdür. Zîrâ gayri tariḳ yokdur. Bu ma' nâyâ göre mev't her ne kadar zehr-nâk ise de nûş itmek gerekdir. Zîrâ şarâb vişâle vesîledir. Mevt-i şûrîde hâl bu olucaḳ; mev't-i ma' nevîde daḥî budur. Belki fenâ-fillâh ḥâşıl oluncaya dek bir degil biñ mev't acısı çekiyor ve her bir mev'tiñ muḳâbelesinde bir nev' i ḥayât vücûd bulur.

Tefekkür eyle ki yarâsı olan kimse merhemi telḥden imtinâ' itse ve ḡayretsizliginden mu' âlece itdirmese âḥîr ol yara nasurlanur ve eyü olmayup şöyle kem ḳalur. Anuñçün ḥ'âbdan bîdârî efzaldır. Zîrâ hâl-i menâmda kendiden günâh şâdır olmasa daḥî bîdâr olduḳda nefsin elinden ḥalâş olmaz. Pes, evceb olan budur ki ḥ'âbı terk eyleyüp nefsi tezkiye ve ḡafleti izâle eyleye. Tâ ki her hâlde ya' nî eger yaḳazada ve eger menâmda âsûde ola. [87/a] Ve dimişlerdir ki; ⁴³⁶ تحت كل محنة منحة

Enbiyâ ve evliyânîñ ibtilâ'at ile ḥoş hâl olduḳları ma' nâ-yı mezkûre râci' dir. Ḥattâ müddet-i belâda ins ve cinniñ 'ameli ḳadar kârda olucaḳların bilseler belâyı iḥtiyâr iderler. Zîrâ murâd-ı Ḥaḳ' dır, râḥat ise murâd-ı nefsdır.

⁴³⁶ Her nîmetin bir külfeti vardır.

Nazm :

Gel belādan ağlama ey nefis řābir ol yürü

Ni‘ met-i şabrı eger bildiñse řākir ol yürü

Müjde-i rahmetle nāzil olur insāna belā

Eyleyüp mihmānıña ikrām-ı hāzır ol yürü

Enbiyā vü evliyā řahrında lūtfın buldılar

Bu celāl içre cemāl-i Hāķķ’a nāzır ol yürü

Hāķ Te‘ālā çün seni mecmū‘a kıldı sırrına

Sırrınıñ her şūretinde sen de zāhır ol yürü

Her ne yüzden Hāķ tecellī eylerise kıl řabūl

Hāķķıyā envār-ı Hāķ’dan bedr-i zāhır ol yürü

Ve burada bir sırr-ı ‘azīm dağı vardır ki gerden-i cāna heykel olmağa sezā ve bāzū-bend-i dil kıılmağa revādır. Ve ol sırr-ı ilāhī budur ki ed‘ iyye-i *Ķur‘ān*’iyyede gelür: ⁴³⁷ وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ Yine vārid olmuşdur ki:

⁴³⁸ رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ

Ya‘nī mađfireti yevm-i kıyāmete tađşış itdi. Ma‘a-hazā dūnyāda dađı mađlūbdur. Zīrā mücrim dūnyāda ma‘fūv ve mađfūr olsa bir dāhī ilā-āđiri’l-‘ömr rüy-ı řazā görmez ve ibtilādan çehresin durmazdı. Hük-m-i neř’e ise dūnyāda durduđa řuşūr ve küsürdur. Pes, ibtilā ol keřirleri cebr içündür. Ya‘nī vaķı‘ olan

⁴³⁷ Ve hesap günü hatālarımı bağışlayacağımı umduğum O’dur. (Şuara 26/82)

⁴³⁸ “Rabbimiz! Hesap görülecek günde, beni, ana-babamı ve inananları bağışla.” (İbrāhim 14/41)

günâhlarına keffâretidir ve dünyâda keffâretten tahfîf-i bâr ve hisâb-ı yesîr hâşıl olur. Ve bu keffâret-i cerâ'im müte'âkıb oldıkça ol dağî müte'âkıbdır. Yevm-i kıyâmetde ise bir kerre defter-i haţâyâ kâlem 'afva keşîde olduğdan şoñra bir dağî 'arz-ı hâle hâcet kalmaz fe'fhem. [87/b]

Ba' de-zâ lafza-i celâl ile ism-i Raħmânîñ miyânında fi'l-ħaķiķa fark yokdur. Nitekim Ķur'an'da gelür: ⁴³⁹ قُلْ اَدْعُوا اللّٰهَ اَوْ اَدْعُوا الرَّحْمٰنَ Şu kadar vardır ki gerçi ikisi de cemî'ci ħaķâ'ik-i ilâhiyyeyi câmi'ci dir. Velâkin lafzatullâhda mertebeye dağî delâlet vardır. İsm-i Raħmân'da ise bu delâlet yokdur ve mertebeden murâd mertebe-i ulûhiyyetdir ki ekvânda mertebe-i salţanat aña nâzırdır. Bu cihetdendir ki Kâ'be-i Mükerreme iki isme mazhardır, biri ism-i Evveldir. Nitekim Ķur'an'da gelür:

⁴⁴⁰ إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ Ve aña sırr-ı evveliyyet dirler ki

cemî'ci evveliyyâtı aynıyyeye sârîdir. Ve biri sırr-ı ismullâhdır. Anuñçün Kâ'be'ye ya'ni Mescid-i Harâm ve çevresinde miller dâğilinde olan dâ'ireye Ĥaremullâh dirler. Ve âyîne-i Ravza-i Muţahhara dağî iki ismiñ şüretine mücellâdır. Biri ism-i Âħir'dir. Zîrâ Rasûlullâh (s. a. v.) âħirü'l-enbiyâdır. Ya'ni cesedâniyyetleri i'tibâriyle ħatmiyyet ve âħiriyyetleri vardır. Rûħâniyyetleri i'tibâriyle bed'iyyet ve evveliyyetleri olduğ gibi. Ve biri dağî ism-i Raħmân'dır. Nitekim Ķur'an'da gelür:

⁴⁴¹ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ Ya'ni Ĥaķ Te'âlâ anı 'âlem-i ervâh ve ecsâma

miftâh-ı rahmet eyledi. Zîrâ tecellî-i rahmetine mazhar-ı evveldir. Bu cihetden sırr-ı sârîdir. Nitekim ba'zı şalavatde gelür.

⁴³⁹ De ki: "(Rabbini) ister Allah diye çağırım, ister Rahman diye çağırım. (İsrâ 17/110)

⁴⁴⁰ Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibâdet evi, elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidâyet kaynağı olarak kurulan Kâ'be'dir. (Âli İmran3/96)

⁴⁴¹ (Ey Muhammed!) Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik. (Enbiyâ 21/107)

⁴⁴² Ve bu faķır اللہم صل علی سیدنا محمد نور الذات الساری فی جمیع الاسماء والصفات

Haķkı'ya bu ma' nāda ilhām ve ilķā olunan şalavātdandır ki gelür:

⁴⁴³ Ve bu lafız evvelkiden evcez ve اللم صل علی سیدنا محمدالمشتمل علی الحقائق

ecma' dır. Zīrā haķā'ik ikidir ki biri, haķā'ik-i İlähiyyedir ki zāt ve esmā ve şifāta dā'irdir ve biri daħī haķā'ik-i kevniiyyedir ki ķalem-i a' lā ve levħ-i maħfūz ve ilā-ahiri't-ṭabaķāt olan mevcūdāta nāzırdır. [88/a]

Ve bu faķır'e ilķā olunan lafızda ikisine daħī şumūl vardır. Evvelkide ise bi-tariķi'l-iltizāmdır fetedebbere. Ve bu sırr-ı sarī içündür ki her-kesde haşşa-i nūr-ı Muħammedī vardır. Ḥattā ol nūr-ı 'āşiden menzu' olmadıkça 'ışyān itmez ve bu mertebeye Raħmet-i Zātiyye dirler. Ve Raħmet-i şifātiyye aħkām ve şerāi' ve haķā'ik yüzünden hidāyet ve delāletīdir. Nitekim *ķur'an*'da gelür:

⁴⁴⁴ Ve bu Raħmet-i şifātiyyeden mü'minler merzūk ve وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

kāfirler maħrūm oldılar. Egerçi cemī'-i maķāşid ve meṭālib ism-i Raħmān'dan müstefāddır, gerekse müstefīd olanlar bilmesünler ve gerek mü'min ve kāfir olsunlar. Nitekim *ķur'an*'da gelür: ⁴⁴⁵ Zīrā lafzatullāh ile ism-i وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ

Raħmān mertebeden ğayri aħvāalde müştereklerdir. Nitekim mürūr itdi ve ḥadīşde gelür: ⁴⁴⁶ Ve bu ḥaza'inden murād gerçi fi'l-ḥaķiķa اوتيت مفاتيح خزائن السموات والارض

haķā'ik-i 'ālemdir. Velākin ol haķā'ikiñ esmā-i muḥtelife yüzünden eşyāda şuveri daħī vardır. Pes, hiķbir salṭanat veya vezāret veya riyāset veya bir ni' met yokdur ki

⁴⁴² Bütün isim ve sıfatlarda sarī olan zāt-ı nurānī Muhmmmed efendimize salāt olsun.

⁴⁴³ Bütün hakāiki şamil Efendimiz Muhammed'e salāt olsun.

⁴⁴⁴ Şüphesiz ki sen doğru bir yolu göstermektesin. (Şūrā 42/52)

⁴⁴⁵ Oysa göklerin ve yerin hazīneleri Allah'ındır. (Munāfikūn 63/7)

⁴⁴⁶ Göklerin ve yerin hazīnelerinin anahtarları bana verildi. İbn Hanbel, *Müsned*, II. 85, 264. *Buhārī*, Cenāiz, 72; Cihad, 122; Müslim Mesācid, 6,7; Fedāil, 30; Nesaī, Cihad, 1.

ism-i Raḥmān'ın hizānesinden ḥāric ola ve bir 'aṭā yokdur ki şefā'at-i Muşṭafa aña muḳārin olmaya ve anıñ miftāhiyle açılmaya. Bu cihetden *Ḳur'ān*'da gelür:

⁴⁴⁷ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا Ya'ni medd-i 'ömr ve tevsi'-i māl ve tekşir-i veledde

mebde-i muṭlaḳ Raḥmān'dır. Ḳahhār ve Cebbār degildir. Ve illā bāb-ı 'aṭā mesdūd olurdu. Ve *Ḳur'ān*'da gelür:

⁴⁴⁸ كَلَّا تُمِدُّ هُوَ لَاءَ وَهَؤُلَاءَ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا Ya'ni Ḥaḳ Te'ālā'nın

rubūbiyyet ve raḥmāniyyeti ḥasebiyle hiçbir kimseden 'aṭası memnū' degildir. Fe-emmā mü'mine ve muṭı'a faẓl-ı ilāhī ve metā'-ı belāḡ ve kāfire ve 'āşīye istidrāc ve ba'ış-i ḥasār'dır. Bu sebebden bu mekrden emīn olmamaḳ gerekdir. Ve deryā meşrebinde olub müteḡayyir olmaḳdan a'lā olmaludur.

Su'āl olunursa ki: [88/b] Çünki şāhibü'l-mefātīḥdir. Pes, niçün şūret-i şalṭanat ile ḳā'im olmadı? Cevāb budur ki: Maḳşūd-ı bi'z-zāt olan 'ālem-i ma'nāyı teşḫirdir. Bu ise 'ale'l-vechi'l-ekmel ḥāşıldır. Ma'ā-hazā şūret-i ḥilāfet şūret-i şalṭanatdan muḡnīdir. Zīrā nizām-ı 'ālem ḥāşıl olunca cemī'-i umūr-la ḳā'im olmuşlardır. Ve sırr-ı şalṭanata remz idüp buyurmuşlardır ki:

⁴⁴⁹ ان لى وزيرين فى الارض ووزيرين فى السماء Arzda olan iki vezir den murād biri, Ebū

Bekr-i Şiddīḳ ve biri daḫī 'Ömerü'l-Fārūḳ'dur (r. a). Ve bu sırta binā'endir ki ḳuṭb-i vücūduñ yemīn ve yesārında olanlara imāmān dirler. Zīrā ḳuṭb nā'ib-i Rasūlullāh ve imāmeyn daḫī nevvāb-ı 'Ömeryndir.

Ve semāda olan iki veziriñ biri Cebrā'īl ve biri Mīkā'īl'dir. Zīrā Cebrā'īl ḡdā-i rūḥ olan 'ilmi ḥāmil ve Mīkā'īl ḳıvām-ı cisim olan rızḳa müvekkeldir. Şūret ve

⁴⁴⁷ Allah ona mühlet versin. (Meryem 19/75).

⁴⁴⁸ Hepsine, onlara da bunlara da (dünyâyı isteyenlere de âhireti isteyenlere de) Rabbinin ihsanından (istediklerini) veririz. Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir. (İsrâ 17/21)

⁴⁴⁹ Benim yeryüzünde ve semâda ikişer vezirim vardır. Kaynağı bulunamadı.

ma‘nā-i ‘ālem ise bu iki ma‘nāya muhtācdır. Pes, ol vücūd ki muh̄iṭü’l-küll olan Zāt’ı Bārī’niñ tecellīsine mazhar ola. Anıñ ih̄āṣası ve h̄ük-m-i şalṭanat nicedir kıyās oluna. Zāhirde ba‘zı umūrda taşarruf ve teşh̄ir göstermediği li-ecli’l-maşlaḥa idi. Meşelā da‘vet-i Süleymāniyyeye binā-’i İblīs’i sāriye-i mescide rabṭ itmedi. Ma‘ā-hazā andan mütemekkin idi ve ‘alā hāzā sā’irü’l-aḥvāl ve ol delālet saña bes degilmidir ki,

⁴⁵⁰ لي مع الله وقت لا يسعني فيه ملك مقرب ولا نبي مرسل buyurdılar. Ve h̄ākim-i dünyā olan Süleymān’ı ve emsālini gerüde alıkodılar. Ve bu sırr-ı ilāhī aşhabınıñ ḥavāşşına daḥī sārī olup, ⁴⁵¹ والسابقون السابقون vārid oldu. Ve ibtidā, ⁴⁵² سبقت رحمتي غضبي anlara sāye-endāz oldu. Ve bu sebḳden ötürü müsābaḳa-i efrās itdirirler. Ve sābıḳlara zer ve mesbūḳlara ḥāllerince sīm ve ḥil‘at virürlerdi. Ve mütāeḥḥir olan fiskillere ḥayr du‘ā iderlerdi. Zī sa‘ādet ol kise-i raḥmetden çıkan [89/a] altun ve gümüşe mālīk olanlara ve ol ḥayr du‘āyı alanlara.

El-ḥāşıl zıkr olunan iki ism-i şerīfiñ sırrı içün Ḥarem-i Nebevī denildi. Ve Ḥaremullāh’da bir ‘amel-i ḥayr yüz biñe ve Ḥarem-i Nebevī’de yalnız biñe bedel oldu. Tā ki rütbe-i zāhir ve mazharda tefāvüt zāhir ola. Ma‘ā-hazā biñ mütefaşşıl olıcaḳ yüzbiñ olur. ⁴⁵³ فاعرف من العبارة سر الإشارة

Nazm :

Yā Rasūlallāh yüzüñ bedr ü özüñ şadr-ı cihān

Şarḳ u ğarbı devr ider nūruñla mihr-i āsmān

⁴⁵⁰ Benim Allah ile öyle anlarım var ki, bu hiçbir mukarreb melek ile nebiyy-i mursele nasip olmaz. *Aclunî*, II, 2150, s. 173.

⁴⁵¹ Öncüler hep öncüdürler. (Vakıa 56/10)

⁴⁵² Rahmetim gazabımı aşmıştır. *Buhārî*, Tevhîd, 15, 22, 28.

⁴⁵³ İbâreden işâretin inceliklerini anla.

*Sen ne sulţānsın yüzüñ görse gedālar şāh olur
Devlet-i ʿuzmā bulurlar beklıyenler āsītān*

*Ġamzeñi kılsañ havāle düşmen olur ber-ţaraf
Rüy-ı dil gösterseñ eyler ʿīd-i ekber dostān*

*Sofra-i cūd u seĥāñı ħāñ-ı yağmādır gören
Feyz-i iĥsānıñ bulan bulur ĥayāt-ı cāvidān*

*Çeşme-i kevşer lebiñdir menbaʿ-ı rahmet diliñ
Cennet ü ĥūrī cemāliñ seyridir bī-ımtinān*

*Şeyĥ İsmāʿīl Ĥaĥķı pīr olup ħaldı zebūn
Ger olursañ dest-gīrī ola vallāhi cūvān*

Ve ĥarem-i Süleymānī olan Mescid-i Aĥşā, ism-i Ĥuddūs'e ve Sübbūĥ'a mażhardır. Zirā nüfus-ı ĥudsiyye arz-ı muĥaddesede ve ĥuşuşān Ĥuds-i Şerīf'de sākin olmalarıyla zāhir ve bāṭın taĥdīs ve tenzih olunmuşdur. Ve ʿulüvv-i şānından ötürü orada bir ʿamel ĥaremeynden māʿadā olan mevāziʿda şudūr iden beş yüz ʿamele bedeldir. Zirā şüret-i dünyā beş yüz yıllık mesāfedir ki Ĥazret-i Süleymān anı zabṭ eylemişdir, maʿnāsiyla biñ ve ĥaĥā'iki ile yüz biñ olur. Yaʿnī Allāh Teʿālā icmāl-i dünyāyı tafşil ve sırr-ı iĥtişārını şürete getürüp taṭvīl eylese, yüzbin yıllık mesāfe olur. Velākin şüret-i medd ve tevsīʿ āĥirete ħalmışdır. Egerçi ki meʿābid ve mesācid ve emşālinden mā-ʿadāsı düzaĥa maṭrūĥdur ve yevm-i ĥıyāmetde medd-i arz manşuşdur. Pes, anıñ ki bu dünyāda [89/b] şaĥrāsı ola ve mütekebbirāne rekz-i

dābbe-i nefis ve hevā eyleye. Orada yeri semmu'l-hıyāt olur. Ve anıñ ki yeri țār ise de kalbi vāsı' dır. ' Arşagāh-ı haşr aña şahrā-i bī-nihāye olur.

Nazm :

Şıgmayan sağlığında şahrāya

Öliceğ kabır içinde n'itse gerek

Çıkup āhır bu geñiş dünyādan

Menzilin sicn-i dūzağ itse gerek

Ve Dimişku'ş-Şām esmā-i isnā ' aşere mazhardır. Zīrā mațla'-ı şüreyyādır ki mağall-i kevnidir. Anuñcün her cihetden mebd-e-i keşretedir ve şüreyyā gerçi zāhirde altı ve yedidir. Velākin fi'l-haқиқа on ikidir. Yedincisi Sühā gibi bir hafī sitāredir ki țā'ife-i ' Arab anıñla hiddet-i ebşarı imtiħān iderler. Ve bākī beş 'aded yıldızı Rasūlullāh'ın çeşm-i dūr-binlerinden ğayri görmemiş ve (hiç kes añı) pertev nūr-ı dīde ĩr görmemişdir. Ve ol on iki 'aded esmā-i ilāhiyye bu defter-i ma'rifet ve *Tuħfe-i Recebiyye*'de derc olunan isimlerdir. Ve bunlardan mā'-adā on iki esmā-i külliyye dağī vardır ki bu mağalde zıkr olunmaz. Ve bu iki dürlü esmā' uşul-i esmādır ki aħvāl-i enfüs ve āfāk anlarıñ üzerine mebnīdir.

Nazm :

Bilmeyen şūfī 'ilm-i esmāyı

Nice bilse gerek müsem māyı

Budurur bāb-ı ğazrete miftāħ

Bu açar sırr-ı her mu'ammāyı

Ve zıkr olunan mazhariyyet i‘tibāriyle ahrām-ı selāşeden şoñra muqaddemi‘l-bilād Dimişku‘ş-Şām’dır. Velākin mazhariyetden fi‘l-haқиқа maqşşūd olan sırr Hıtmü‘l-evliyā’dır ki āhū-yı rūh-ı muqaddesine Şām sünbül-zār ve heykel-i ‘ālem, bend-bedenine mezār olmuşdur.

Nazm :

Şām rūza muqābil olsa deger

Şem‘-i rūşen degil mi şeyh meger

Hāk-i dergāhını getürse ele

Māye eylerdi kārına zer-ger

Ve Bağdād ism-i zāhire maşşūşdur, zīrā a‘zam-ı bilād-ı şarqdır. Ve havāriq-ı ‘ādāt-ı ricāliñ zuhūrı orada etemdir.

Nazm :

Bīşe-zārında anıñ çoq şır var

Sāha-i şadrında bunca er yatur [90/a]

Pāyı tū meşyen ‘ale‘l-vech eyle seyr

Hākiniñ zīrinde zīrā ser yatur

Ve Mışır ism-i bāṭın mazharıdır, zīrā ğarbīdir ve ğurūb, şemsiñ zuhūrdan buṭunidir. Ve bu sebebdendir ki Hıtmü‘l-evliyā Mağribden Şām’a hicret eyledi, tā ki bāṭın olan sırr-ı hıtmıyyet zuhūra gele. Ve ol zuhūr tekrār Şām’da buṭuna gitdi. Zīrā Şeyh, Şām’da āsūde olmağla Ebü‘l-Beşer’den ol ğāyete irince olan zuhūrāt buṭuna rāci‘ olup ism-i zāhir için eşer-i qalīl qaldı, fa‘rif cidden. Ve Mışır maḥall-i ğurūb iken yine ekşer evliyāsı şurūqa meyl idüp izhār-ı taşarrufāt itmişlerdir. Zīrā zuhūrda sırr-ı buṭun olduğı gibi buṭunda daḥī sırr-ı zuhūr vardır.

Nazm :

Cāvīd şanma hāne-i spenci kendiñe
Dünyā evine kim ki misāfir gele gider
Heyhāt neyleseñ gerek işbu gurūrla
Bu vaz'-ı ğafleti meded Allāh için gider

Ve Konya ism-i Kadīr'e mazhardır. Zīrā Beni İsrā'il'e, tih'de⁴⁵⁴ iken menn⁴⁵⁵ ve selvā⁴⁵⁶ 'ālem-i kudretten nüzul iderdi. Ve menn 'ālem-i minnetden olan feyzdir ki 'ālem-i zevkīdir ve selvā tesliye-i derūn iden nüzul-ı ilāhīdir. Ve medīne-i Konya'da āşūde olan Hātmü'l-evliyā-zāde Şeyh Şadreddīn Hāzretleri'ne i'tā olunan kudret-i 'ilmiyye ve zevkiyye ve tecelliyāt-ı zātiyye ve şifātiyye ve nüzulāt-ı ilāhiyye Hātm'den şoñra hiçbir veliye maqđūr olmamışdır. Anuñçün bi'l-ittifāk Şeyh-i meşāyihü'd-dünyādır ve āhvāl-i külliyyesi taşnīfātından ma' lūmdur.

Nazm :

Velvele şaldı halkı inletdi
'İlmini evliyāya diñletdi
Oldı şākird ders-i 'allāme
Hā'ce Tūsī'ye qādrin añlatdı

Ve Cezīre-i Kıbrıs ism-i Muhi't'a mazhardır. Zīrā her cānibin bahrū'ş-Şām olan Hātmü'l-evliyā'nıñ feyzī ihāta eylemişdir. Zīrā Qal'a-i Mağusa'da Emirü'l-Mü'minini'l-muḥakkıķın [90/b] Şeyh Seyyid Fazlī-i İlāhī medfūndur ki Şeyh Şadreddīn'den şoñra lā-naẓīrdır. Nitekim āşārından ve tecelliyāt-ı berkiyyesinden lā-

---

⁴⁵⁴ Susuz sahra. Sīnâ yarımadasındaki çöl. Mūsâ (a.s.) Mısır'dan çıktıktan sonra, kavmiyle berâber kırk sene bu çölde dolaşmıştır.

⁴⁵⁵ Kudret helvası

⁴⁵⁶ Bıldırıcının büyüyüğü.

siyyemā *Tefsīr-i Fātiḥa-i Konevī* üzerine taḥrīr itdūgi şerḥden ezvāḳ-ı külliyye ve ihāṭa-i tāmmesi erbāb-ı başā'ire rüşendir.

Naẓm :

İtdi Mevlā anı mi' mār-ı dīn

Yeñiden kıldı bu dīni ta' mīr

Eline aldı livā-ül-ḥamdi

Cünd-i ervāḥa odur şimdi emīr

Ve belde-i Burūsa, Māliki'l-Mülk-i Zū'l-Celāl ve'l-İkrām isimlerine mazḥardır. Zīrā cedd-i mülük-ı 'Omāniyye olan 'Oşmān Ğāzī ve evlādından serīr-i mülke cülūs iden beş 'aded pādişāh-ı zī-şān daḥī orada mütevārī-i ḥāk olmuşlardır. Ve celālet-i zāhireden mā-'dā ikrām-ı ilāhī vaḳı' olup niçe kümmel-i evliyā vücūd bulmuş ve seccāde-i irşāda cālis olmuşdur. Ez-cümle Şeyḫ Muḥammed Üftāde'dir ki Üskūdār'da müsterīḥ olan Şeyḫ Maḥmūd Hüdāyī anıñ ḥalīfesidir ve ikisi daḥī şöhret-yāb 'ālem ve memdūḥ-i ḥaḳīḳat-şināsān-ı ben-ī ādemdir.

Naẓm :

Ne Üftāde belki anıñla kıyām

İderdi niçe düşmüş ü ḥākisār

Anıñla bulundı kıvāmı vücūd

Anıñla bilindi yemīn ü yesār

Ve şehir-i Edirne mazḥar-ı ism-i Ḥafīz'dir. Zīrā ḳadīmden dārü's-salṭana olmaḡla ḥudūd-ı İslām'ı muḥafaza için bir sedd-i metīn belki ḥalā serḥadd-i dīndir. Zīrā biñ yüz otuzda sırr-ı felāk vaḳı' olup muḡlaḳ işler zuhūr eyledi.

⁴⁵⁷ أَوْلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا سırr-ı vüçüd buldı. Qāle Te‘ ālā:

⁴⁵⁸ تُوْتِي الْمَلِكُ مَن تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمَلِكُ مِمَّن تَشَاءُ Ve nez‘-i mülk bi-ḥasebi’l-gālib cünüdla

olur. Nitekim Şām’dan mülük-ı Ümeyye ve Bağdād’dan ḥulefā-i ‘Abbāsiyye ref‘ olundu. Qāle Te‘ ālā: ⁴⁵⁹ وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ Velākin bu maqāma tefekkür şıgmaz.

Evceb olan teslīm ve sukūt ve tevekkül-i Ḥayy-ı lā yemūt itmekdir. Vallāhü’l-Ḳābızü’l-Bāsiṭ. [91/a] Ve şehr-i Edirne’de daḥī ba‘zı enfās-ı kudsiyye ve nüfūs-ı ünsiyye zuhūr itmişdir. Velākin kuvvetde bālāda mezkūr olanlar kadar meşhūr yokdur. Bu cihetden te’ḥīr olındı.

Nazm :

Gül-i sürḥ ile bir mi lāle-i bāğ

Biri ḥande biriniñ ḳalbi dāğ

Ḥaymeler kim ḳurılur şahrāda

Ḳande ḥar-gāh-ı velī ḳande otağ

Ve İstanbul ism-i Cāmi‘a mazḥardır. Zīrā dārü’s-salṭānadır. Ve sulṭān-ı Rūm’uñ esmāsı şürefā-i Mekke’den ve ḡayriden ecma‘dır. Egerçi ki: ⁴⁶⁰ الاثمة من قريش vefḳınca şürefā-i mezkūr teşrīf olunmuşlardır.

Fe-emmā Mekke Ḥaremüllāh olmağla ‘ālem-i zāta dāldır ve zātīñ ḳuvveti şıfātlandır. Anuñçün şübyānda za‘f-ı küllī vardır. Zīrā mertebe-i şıfāt bulmamışdır. Ve

⁴⁵⁷ Bizim, yeryüzüne gelip, onu uçlarından eksilttiğimizi görmediler mi? (Ra’d 13/41)

⁴⁵⁸ Sen mülkü dilediğine verirsin ve mülkü dilediğinden geri alırsın. (Âli İmran3/26)

⁴⁵⁹ Rabbinin ordularını, kendisinden başkası bilmez. (Muddessir 74/31)

⁴⁶⁰ İmâmlar Kureyş’ten olur. *Buharî*, Ahkâm, 2; *Müslim*, İmâre, 4,8,9.

emrâz zühûrunda ‘ale’l-fevr münfa‘il olup kenâr-ı vücûdları münţafî olur ve aşîllarına rücû‘ iderler. Bu sebebden şerîf-i Mekke bi-nefsihi zabt-ı memâlikden ‘âcizdir. Zîrâ maķâm-ı sırdadır. Nitekim Medîne maķâm-ı rûhdur. Ve İstanbul maķâm-ı ħalb’dır ki a‘zâ ve ħuvâya ħuvvet-i ħalbden sârî olduğı eţraf-ı memâlike dağî metânet-i sultân-ı Rûm’dan ħaşıl olur. Zîrâ ismi, a‘zam ve devleti ecma‘i’ düvelidir. Ve zamân-ı Mehdi’ye muttaşıl olsa gerekdir.

Ve İstanbul dağî ħalbü’l-memâlik ve ħuvvetü’l-bilâddır. Pes, Sultân-ı Rûm’uñ İstanbul’da istikrârı şerîf-i Mekke’ye ve ‘ibâdullâha müeyyed ve muķavvîdir. Ve Rasûlullâh (s. a. v.) ħalbü’l-enbiyâdır. Ve da‘vet ve irşadı dağî kimine maķâm-ı rûhdan ve kimine maķâm-ı ħalbdendir. Anuñçün icâbet itdiler. Eger şöyle ki Ĥazret-i Nûh’uñ gibi maķâm-ı sırdan olaydı, kimse icâbet itmezdi. Veyâ-ĥûd eķall-i ħalîl icâbet iderdi. Zîrâ maķâm-ı sır maķâm-ı tenzihdir ki ‘âlem-i vücûbe nâzırdır. Ve maķâm-ı rûh ve ħalb, ‘âlem-i imkâna dâ’irdir. Pes, teşbîh ve tenzihi mürâ‘ât itmekte fayda bisyârdır. Nitekim *Ķur’ân*’da gelir: ⁴⁶¹ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ Zîrâ sem‘ ve başar nu‘ût-ı kevniyyedendir. [91/b]

Ve sultân-ı Rûm, ism-i Raĥmân’ın şûretine mazĥardır. Zîrâ cemî‘-i merâtib-i kevniyye andan taķsîm olunur. Şerâfet ve neķâbet ve fetvâ ve ħazâ ve imâret ve sâ’irler gibi. Ve anıñ yedi ‘âded vezîri vardır ki vüzerâ-i ħubbe dirler. Vüzerâ-i Mehdi’ muķâbelesinde vaz‘ olunmuşdur ki Aşĥâb-ı Keĥf’dır. Zîrâ Aşĥâb-ı Keĥf yedidir. Anuñçün Mehdi’ dünyâda ba‘de’l-ĥurûĥ yedi sene mu‘ammer olur. Ve eger iki vezîr-i rûhânî dağî i‘tibâr olunursa mecmû‘-ı müddet-i ĥayât on olur. ‘İsâ’nıñ (a. s.) ise müddet-i ĥayâtı kırĥ senedir. Pes, ‘âlem-i mülkde ‘ömr-i taĥi‘îsi yetmiş üç olur. Ve ‘âlem-i melekûtde beķâsı i‘tibâriyle iki biñ seneye ħarîb olur.

Ve Mehdi’, ilhâm-ı Ĥaĥĥ için vezîr-i rûĥânîye muĥtâc olduğı gibi her sultân dağî muĥtâcdır. Ve Mehdi’niñ vezîr-i rûĥânîsi beşerden ve sultânıñ mülkdendir.

⁴⁶¹ O’nun benzeri hiçbir şey yoktur. O işitendir, görendir. (Şûrâ 42/11)

Velâkin hulefâda hicâb-ı cismânî olmaduğundan ilķâ'ât-ı rûhâniyyeyi telakķî iderler ve anıñla 'amel kılurlar. Ve vesvese-i Şeytân ve hareket-i nefsâniyyeden halâş olurlar. Fe-emmâ selâtin böyle degildir. Zîrâ semâvâtda anlar için müvekkil olan melâ'ike dâ'imâ gerçi anlara ilķâ'-i Hakk iderler. Velâkin galebe-i hucb-i cismâniyyeden nâşî, bi-hasebi'l-gâlib ahz ve 'amel idemezler. Böyle iken yine anlarıñ hakkında denilmiştir ki:⁴⁶² ارباب الدول ملههون Ya' nî selâtin ve vükelâ, külliyyet-i esmâ ve cemî'iyet-i melâ'ikeden ötürü ilhâmla 'amel iderler ve ne kadar gâflet üzerine olsalar yine hâşâlarından sevâbları çokdur. Eger gârağ ve niyyetleri hayra ve hidmet-i 'ibadullâh ise. Ve illâ mal'abe-i şeytân olurlar, ekşer mülük-ı beni Ümeyye ve emşali gibi.

Ve Hakk Te'âlâ sultâna hayır murâd itse hayırlu vezîr virir. Tâ ki anıñ hüsni tedbiri ile kıvâm-ı 'âlem hâşıl olur. Şer murâd itse dağî aña göredir ve hayr şuret-i [92/a] rızâsı ve şer şuret-i gâzabıdır. Ve sultâna lâzımdır ki eyâlât için aşlâh-ı vükelâyı ihtiyâr eyleye. Tâ ki hıyânetden mâsûn ola.

Bu faķîr Hakkî Dimişku'ş-Şâm'a kudûm itdgümde ki biñ yüz yigirmi tokuz senesi idi: Bir gice 'âlem-i mişâlde gördüm ki bir kimse bir dâ'ire ortasında oturup tevâbi'yle ta'am yerler ve ol dâ'ireniñ çevresinde 'asker-i sultândan bir alay turup muhâfağa iderler. "Ne hâldır? didükde, cevâb virdiler ki, "bu dâ'ireye ⁴⁶³ وادی المکر dirler ve bu ortada oturan kimse ki Şâm'ın ba'zı umûruna mutaşarrıfıdır. Ziyâde mekkâr ve şeytândır. Pes, bu da'ireyi muhâfağa ideriz tâ ki bir derd-mend gelüp bu mekkârın dâmına bend olmaya" dediler. Ve ol 'asker fi'l-haķiķa cünûd-i ervâh idi. Ve ol mekkâr bu faķîriñ ma'lûmı bir zındıķdır. Velâkin bu maħalde ismi taşriħ olunmaz. Eger vâlî-i Şâm anı bilseydi belki katl iderdi. Velâkin bu 'âlem-i ibtilâdır ki bunda şeyâtini'l-ins ve'l-cinn mü'minler üzerine havâledir.

⁴⁶² Devlet adamları ilhâma mazhar olur.

⁴⁶³ Mekkâr vadisi. Hile, aldatma yeri.

464 نعوذ بالله تعالى من شرورهم ونساله ان يرّد كيدهم في نحرهم

Ve yine ol eyyāmda ehl-i Şām'dan bir müte'ayyīn kimseyi gördüm: Beni gördükde idbār eyledi. Bildim ki yüzi kıbleden münharifdir. Anıñ daḥī ismini bu mevzu'da zıkr itmek olmaz. Zīrā keşf-i sırrla fazāḥat zuhūr ider. Ve erbāb-ı hevā meyānında nā'ire-i ḥased ve 'adāvet 'alevlenüp hevā-gīr olur.

Nazm :

'Aceb mekr-i İlāhidir cihānda
Ki insāna müvekkildir şeyātīn
Kimi 'anber şaṭar zu'mınca kendin
Velī tartılsa tutmaz kıymet-i tīn

Ve vezīr-i ā'zam, Vekīl ismine mazhardır ki şerefi şeref-i sulṭāna qarībdir. Aḥvāl-i mufaşşılası vardır ki bu tuhfeye şıgmaz. Ve Rūm ve Anadolu Emīrū'l-ümerāsı Kavī ve Metīn isimleriniñ mazharı olup sulṭāna cenāḥeyn olmuşlardır.

Ve müftī, 'alīm ismine mazhardır ve şeyḥū's-sulṭān daḥī bu isme mazhardır. [92/b] Velākin müftī şūret-i isme şādındır ki fetvā ile muḳayyedir. Veḳāi' ve ḥavādişe cevāb ise şūret-i şer' dır. Ve şeyḥ ḥaḳīḳāt-ı isme ḥadīmdir ki taḳvā ile muḳayyedir. Ya'nī ism-i mezkūrdan sulṭānıñ bāṭına müte'allık olan ḥāline ḥidmet ider. Zīrā 'ilm-i şerī' at şadrıñ ve 'ilm-i ḥaḳīḳat ḳalbiñ ḥālidir. Ve eşerde gelür ki: 465
استفت قلبك Ya'nī ḳalb-i insān müftīdir ki cevāb-ı ḥadişeyi eger zāhir ve eger bāṭın

464 Onların şerrinden Allah'a sığınıyoruz, tuzaklarını boyunlarına geçirmesini diliyoruz.

465 Kalbine danış. *Aclūnî*, I, 345, s. 124.

müftî-i haķikîden istifade ider. Nitekim *Kur'ân*'da gelür: ⁴⁶⁶ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ Ve hadîsde gelür: ⁴⁶⁷ دع ما يريك الى ما لا يريك Ya'ni maznûn ve meşküki müteyakkin ve muhakkiķa terk itmelidir. Egerçi ehl-i zâhir ve erbâb-ı fetvâ dimişlerdir ki: ⁴⁶⁸ اليقين لا يزل بالمشك Velâkin, ⁴⁶⁹ التقوى فوق امر الفتوى Ve bu a'şarda şeyhu's-sultân yoķdur, olan daħî h'âce nâminadır. Velâkin bî-rûh beden olmaduğı gibi bilâ-şeyh daħî sultân olmaz. Ve sultân rûh olsa da şeyh rûhu'r-rûhdur. Ve Cüneyd-i Bağdâdî'den⁴⁷⁰ ve Ebü Yezîd-i Bisâmî'den (k. s.) vârid olmuşdur ki: ⁴⁷¹ من لم يكن له شيخ فشيخه شيطان Ve ba'zı elfâzda şeyh yerine üstâz daħî düşmüşdür. İkişi daħî me'âlde birdir. Maķşûd-ı irşâda ķâdir olan şeyhdur, yoķsa ehl-i şûret degil.

⁴⁶⁶ De ki: "Onlar hakkında size fetvayı Allah veriyor. (Nisa 4/127)

⁴⁶⁷ Şüphe vereni bırak, şüphe vermeyene sarıl. *Aclûmî*, I, 1307, s. 406.

⁴⁶⁸ Yakîn şek ile zâil olmaz.

⁴⁶⁹ Takvâ fetvadan önce gelir.

⁴⁷⁰ Ebü'l-Kâsım Cüneyd b. Muhammed el-Hazzâz el-Kavârîrî (ö 297/909): İlk devir sûfiluğının en güçlü temsilcilerindendir. Nihâvend asıllı bir ailenin çocuğu olup, Bağdat'ta doğmuştur. Doğum târihi bilinmemektedir. Künyesinde geçen "Hazzaz" lakabı, kendisinin ipek ticaretiyle uğraşmasından, Kavarir lakabı da ailesinin cam ticaretiyle iştigal etmelerinden dolayı verilmiştir. İrşad mevzûsundaki fevkalade istidadından dolayı, zamânın mutasavvurları tarafından seyyidü'l-taife olarak tanındı. Cüneyd kelâm konusunda ve özellikle de Cenâbı Hakkın sıfatları hakkında çok hassastır. Kelâmcılarla girdiği münazaralar mübalağalı bir şekilde aktarılır. Mübalağalı sözlerden titizlikle kaçındı. İlk dönem mutasavvurları arasında sayılan Cüneyd-i Bağdadi, bu câmia için şu önemli tavsiyelerde bulundu: İlim yoluyla rûhî zevk ve heyecana gidilmelidir. Tasavvuftaki zevke ilim hakim olmalıdır. Tasavvuf ilme tâbi kılınmalı, ilim tasavvufa tâbi olmamalıdır. İlimsiz yürümeye kalkışılmamalıdır. Bu ihtarlar büyük öneme hâiz olup, kifâyetsiz ve cahil insanların herşeyden önce tarikat ehline zarar verdikleri, olmayacak iddia ve gösterişlerde bulunarak insanların uzaklaşmalarına ve hattâ aleyhlerine geçmelerine sebep oldukları tecrübe edilmiştir. Cüneyd-i Bağdadi'nin bâzı mektupları günümüze kadar ulaşmıştır. Bu mektupların İngilizce baskısı olduğu gibi, daha sonra bâzı ilâvelerle Türkçe olarak da Süleyman Ateş tarafından "Cüneyd-i Bağdadi/Hayatı Eserleri ve Mektupları" adıyla neşretmiştir. Geniş bilgi için bk. Süleyman Ateş; "Cüneyd-i Bağdadi", *TDV*, VIII, 119-121; a. mlf., *Cüneyd-i Bağdadi/Hayatı Eserleri ve Mektupları*, Sönmez Neş. İstanbul 1970; H. Ritter, "Cüneyd", *İA*, III, 241-242; Anne Marie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, (trc. Ender Gürol) İstanbul 1982, 60-62.

⁴⁷¹ Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır. Bk. Abdülkerîm Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 524.

Nazm :

*Şüreti ço ey gönül ma' nâyı gör
Kaṭreyi terk eyleyüp deryâyı gör*

*Zât-ı Bârî kandedir dirseñ eger
Her arada anı var arayı gör*

*Şuda bakma ' aksine her kez anıñ
Gökde ḥurşîd-i cihân-ârâyı gör*

*' Âlem-i ğayb ü şehâdet bir degil
Ço burayı ey gönül orayı gör*

*Ḥârdır bu ' âlem-i şüret hemân
Bâğ-i ma' nâda gül-i ra' nâyı gör*

*Ḥırқа-i tecrîde gir Ḥaḳḳî yürü
Ḥalkı ço Mevlâ-yı bî-hem-tâyı gör*

Ve şadreyn, zıkr olunan iki emîrû'l-ümerâ muḳâbelesindedir. Anuñçün [93/a]

müşennâdır ve bunlar Kaḍî ve Ḥâkim isimlerine mazhardır. Nitekim *Ḳur'ân*'da

gelür: ⁴⁷² *يَحْكُم بَيْنَهُمْ* ⁴⁷³ *إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ* Bunlar daḥî ism-i Şultân'ın fîrû'ındandır.

Ve meşâyih-i tarîḳat buyurmuşlardır ki: "İrşâd-ı şelâṭîn, ism-i Ḥâkim'i telḳîn iledir."

Ya' nî Ḥâkim-i Muṭlaḳ Allâh Te' âlâ'dır. Ve pâdişâh ve-sâ'ir vükelâ bu isme meşğül

⁴⁷² Onların arasında hükmünü verir. (Hac: 22/56, Nahl 16/124)

⁴⁷³ Şüphesiz Rabbin, ayrılığa düşmekte oldukları şeyler konusunda kıyâmet günü aralarında hüküm verecektir. (Câsiye 45/17; Neml 27/78; Yûnus 10/93).

olsalar, haqla ve ‘adlla hükme muvaffak olurlar. Ve Hatmü’l-evliyâ buyurmuşlardır ki: “Mağribde bir ümmî muhtesib var idi ki bütün gün şehri devr ider ve akşam olduğda vâkı‘ olan hükümâtını ‘ulemâya ‘arz iderdi ve cümlesi şer‘a mu‘tabık çıkardı. Zîrâ, niyeti hâliş ve hâkim-i haqîkiyye intisâbi kavî idi. Pes, ümmîliği zarar virmedi. Zîrâ, mu‘allem min ‘indillâh idi.” Pes, hâkim ‘âlim ve ehl-i Haq olsa tevfiq dağî etem olur.

Nazm :

Ġaraẓıñ Haq ise Haq’dan bulasın

Gerçek ümmî iseñ ‘âlim olasın

Kûze-i âb gibi kûçek iken

Havz-veş feyz-i Haq ile tolasın

Begim, bu bir icmâldir ki bundan tafşiline intikâl idesin. Ve im‘an eylesin ki mülük ve vüzerâ ve vükelâ esmâ-i külliyye-i İlâhiyye tahtındadır, Nakîbü’l-eşrafdan⁴⁷⁴ mâ-‘adâsı. Zîrâ Nakîb ism-i kevnî olan Muhammed ismiyle zâhir olmuşdur. Zîrâ şüret-i Hâşimiyye şüret-i Muhammediyyedir ve bunlarıñ cümlesi haqâ’ik-i ilâhiyye ve kevnîyye ile mütehaqqıq iken ekşeri bilmeyüp umûr-ı hayâliyye içinde qalmışlardır. Ve bu hayâlden hâlâş olmağa dağî himmetleri yoğdur.

Nitekim hadîşde gelür: ⁴⁷⁵الناس نيام فاذا ماتوا تيقظوا Ve du‘ada vârid olmuşdur ki:

---

⁴⁷⁴ Seyyid ve şeriflerle ilgili işlere bakan yetkilidir. Zamânla Osmanlı hiyerarşisinde önemli bir yer edinen nakîbüleşraf genellikle sadat arasından ve ilmiye mensûplarından seçilirdi. Geniş bilgi için bk. Şit Tufan Buzpınar, “Nakîbüleşraf”, *DİA*, XXXII, 323-324; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, ss. 161-172; a.mlf, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK. Yay, Ankara 1984, s. 388,398,400; Murat Sarıcık, *Kavram ve Misyon Olarak Ehl-i Beyt*, Nesil Yay., İstanbul 1997, ss. 223-2265; Ziya Kazıcı-Mehmet Şeker, *İslâm Türk Medeniyeti Târîhi*, Çağrı Yay., İstanbul 1981, ss. 167-171.

⁴⁷⁵ İnsanlar uykudadırlar, öldüklerinde uyanırlar. *Aclûnî*, II, 2795, s. 312.

⁴⁷⁶ اللهم ارنا الحق حقا وارزقنا اتباعه وارنا الباطل باطلا وارزقنا اجتنابه

Hādī tahtında olan aḥkām ve bāṭıldan murād ism-i Muḍıll tahtında olan aḥvāldir. A‘ mā ve a‘ ver ve aḥvel olan ḥaḥḳı, bāṭıl şanur ve bāṭıla ḥaḥḳdır deyü ṭayanur. Pes, Ḥudā’dan Hudā’ya muḥtācdır. Tā ki kuhl-i tevfiḳle dideler rūşen ola ve eşyā ‘alā māhiye ‘aleyhā zuhūr bula [93/b]

Nazm :

Ey gönül derviş iseñ ‘ālemde sulṭānsın yürü

Ḥırḳa-i tecrīd içinde özge ḥāḳānsın yürü

Ḥüsrev ü sulṭān(?) olup dutduñ ḥaḳā ‘iḳ mülküni

Bir güzide fā ‘iḳi’l-aḳrān-ı devrānsın yürü

Bir elinde ḥāme-i kişver-güşā-yı ma‘rifet

Bir eliñle ḥāfız-ı Qur ‘ān-ı zī-şānsın yürü

Baḳma māl u mülke tāc u taḥta raḡbet eyleme

Çünkü bu gün dād-ı Ḥaḳ’dan ehl-i ‘irfānsın yürü

Düldül-i himmet-süvār ol Ḥaḳḳıyā ger merd iseñ

Kim ḥaḳiḳat ‘āzım-i dergāh-ı Raḥmānsın yürü

---

⁴⁷⁶ Allahım bize hakkı hak olarak gösterip ona uymayı; batılı da batıl olarak gösterip ondan uzaklaşmayı nasîp et.

Ve bu maḳāma müte‘allıḳ ba‘zı tefāşıl daḫī vardır ki ism-i Āḫīr’de gelür. İnşāallāh Te‘ālā. Egerçi ki ‘ilme nihāyet yok ve belki bir ḳatreniñ tafşılı deryādan çokdur. Ve *Ḳur‘ān*’da gelür :

477 *قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا* Ve yine tenzilde gelür: 478 *وَلَوْ أَتَمْنَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَفْلامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ*

Ve kelimātullāhdan murād ma‘lūmāt ve maḳdūrāt-ı İlähiyyedir. Zīrā egerçi ecsām mütenāhiyyedir. Velākin Allāh Te‘ālā ilā mā-lā yetenāhi ḫalk itmege ḳādirdir. Ve mā-lā yetenāhi olan eşyāyı ‘ilm-i ḡayr-i mütenāhisi muḫīḫdir. Nitekim dünyāda kelimātullāh ki kütüb-i İlähiyyedir. Gerçi bi-ḫasebi’l-‘aded yüz dördür. Velākin esrārını taḫrīr itmekden ‘ārifler ‘acizlerdir. Ve kezālik kelimāt-ı cāmi‘a-i esmā ve kelimāt-ı tamme-i müsemmayāt, zīrā esmā daḫī ḫoksan ḫokuz veyāḫūd biñdir. Velākin ḳanı ḳalem-i cevād ve ḫāme-i rah-vār ki meyādin-i esrārı ḳat‘ ve bevādī-i ḫaḳā’iki ḫayy eyleye. Ve müsemmayātı ki ervāḫ-ı külliyyedir. Anlarıñ esrārı daḫī dā’ire-i ihāḫadan biründür. Ḥattā dimişlerdir ki insān-ı kāmil cennete duḫūl itdügi zamānda kendi ḫaseb ve isti‘dādı ile [94/a] duḫūl itmek lāzım gelse yalnız biri sekiz cennete sığmaz. Yā sā’irleriñ ḫāli nice ola. Ve nereye gencāyiş bulalar. Pes, bunlarıñ vüs‘atleri ‘ālem-i ma‘nidedir. Egerçi arz-ı cennet daḫī arz-ı dünyāya göre vüs‘atde ‘aḳl ve fikrden ḫāricdir. Zīrā ‘ālem-i melekūtdendir. Ve ‘ālem-i mülk ‘ālem-i melekūt yanında bir ṣaḫrā-yı vāsi‘a ortasında kurulmuş küçük ḫayme deñlu bile degildir. Ve dünyāda ḫalkıñ aḫḳām ve aḫvāl yüzünden inḫirāfi müzāyāḳa-ı ‘ilim ve cehālātdendir. Eger perde-i cehl mürtefi‘ olup rü-yi ‘ilm-i ṣaḫīḫ kendin gösterse ḫiçbir sālīk ‘amel yüzünden ḳalmazdı.

477 De ki: Rabbimin sözleri için derya mürekkep olsa ve bir o kadar da ilāve getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenecektir. (Kehf 18/109)

478 Şāyet yeryüzündeki ağaḫlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak (mürekkep olsa) yine Allah’ın sözleri (yazmakla) tükenmez. (Lokman 31/27)

Nazm :

‘İlm-i Hâkık’a kıl nazâr kıo ‘ilmiñi ‘irfânıñı
Şem‘a-i ‘ilm-i ilâhî’den uyar var cânıñı

Yu vücūduñ karasını tâ ki yüzüñ aķ ola
Düş fenâ deryâsına alsun seniñ her yanıñı

Dil boşalmazsa sivâdan feyz-i Hâķ’dan tılmaya
Cânı bezl eyle bu yolda bulasın cânânıñı

Geldi geçdi demleriñ hiç almadıñ Hâķ’dan nefes
İrdi gün vaķtı ğurūba bilmediñ devrânıñı

Hâķkıyâ Hâķ’dan meded-ĥ‘âh ol ki kaçreñ baķr ola
Lü’lū’-i ‘irfân ile pür eyleye ‘ummânıñı

⁴⁷⁹ والله تعالى على كل شيء قدير

4.3.8. el-İsmü’l-Hâdi ‘Aşer ve’s-Sâni-‘Aşer: el-Müdebbir ve’l-Müfassıl

Bu iki ism-i celîliñ daĥı bir mevzu‘ da irâd olunduĝı biri birlerine ittişâli olduĝı içündür. Tedbîr bir nesneniñ ‘âķıbetine nazâr itmekdir. Tedebbür daĥı böyledir ve tedbîr tefekküre ķarıbdır. Velâkin tedebbür ile tefekkürüñ miyânında fark budur ki tefekkür, delîle nazâr țariķiyle olan taşarruf-i ķalbdır. Ve buradandır ki Müdebbir derler. Bâ-i muvaĥĥideniñ fetĥiyle zîrâ mevtden şoñra olan muĥarrerdir. Ya‘nî ‘abdine, ⁴⁸⁰ اذا مت انت حر dise ‘atķ ve teĥrîr mevtine mu‘allaķ olmuş olur. Ve

⁴⁷⁹ Yüce Allah’ın her şeye gücü yeter.

⁴⁸⁰ Sen öldüğünde hürsün.

Qur'an'da gelir: ⁴⁸¹ يُدِيرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ 'ulemā dediler ki Hâk Te'âlâ'ya göre tedbîr, taqdir ve tehyi'e esbâb-ı 'âlemdir. [94/b]

Ve üç 'aded mertebe-i İlähiyye vardır ki birine mertebe-i ehadıyyet ve birine mertebe-i vâhıdiyyet ve birine mertebe-i cem'ü'l-cem' beyne'l-mertebeyn dirler. Ve mertebe-i ehadıyyet emr-i ilâhî'niñ vürüdi mertebesidir. Ya'nî o bir mertebedir ki emr ve şe'n-i ilâhî ibtidâ oradan burüz ider ve mertebe-i vâhıdiyyet ol şe'n ve emriñ taqsimi mertebesidir . Ve mertebe-i cem' mertebe-i tedbîrdir.

Tefekkür eyle ki bir nevât, ya'nî bir çekirdek ehadıyyeti cihetinden tefaşşül kabûl itmez. Çünkü arza defn oluna bitdikde andan ibtidâ iki yaprak zühür ider ki biri, zât'a delâlet ider ki ehadıyyetdir. Ve biri dağî şıfâta delâlet ider ki vâhıdiyyetdir. Kaçan ki mürûr-ı eyyâmla müştedd ve mümted ola. Beden-i şecere zühür ider ki aña sâk dirler ve şecereniñ ağşân ve furû' i oradan mutafaşşıl olup gâyetinde meyve hâşıl olur. Pes, aşl-ı şecereden beden-i şecere ve aşl ve bedeniñ ictima'ından furû' ve semere zühür ider ve ikisiniñ ictimâ'ı i' tibâr olunmaq şüret-i tedbîrdir.

Bu sebedendir ki *Qur'an*'da besmelede üç isim tertib olundu ki biri lafzatullâh ve biri Raḥmân ve biri Raḥîmdir. Velâkin bâlâda ma'lûm oldu ki ismüllâh ile ism-i Raḥmân birdir. Şu kadar vardır ki ismüllâh mertebeye delâlet itmekle ism-i Raḥmân üzerine o kadar ziyâdeligi vardır. Pes, ikisi dağî mertebe-i ehadıyyete nâzırdır. Ve ism-i Raḥîm mertebe-i vâhıdiyyete göredir ve ism-i Müdebbir mertebe-i cem'a göredir. Buradandır ki pâdişâh, vezîr ve vezîr dağî kethüda ittiḥâz idüp üç 'aded olurlar. Ve vezîr gerçi müdebbir ismine mazḥardır. Velâkin ol tedbîriñ tafşîli kethüdâ yüzünden zühür ider. Zîrâ bi'l-fi'l tafşîle mübâşir olan odur. Ve şol maḥalde ki bir re'îs ve bir kethüdâ vardır, orada kethüdâ vezîr yerinedir. Anuñçün umûr-ı ḥafiyye aniñla müşâvere olunur ve mübâşeret-i umûr-ı cüz'iyye aña tefvîz kılinur. Bu sebeden pâdişâhın ve rü'eşâ-i umûr-ı külliyyeden mâ'adâsına taşaddî itmezler.

⁴⁸¹ Allah, gökten yere kadar her işi düzenleyip yönetir. (Secde 32/5)

Zirā mertebelerine [95/a] muhālifdir ve bu ma' nāniñ mer-tebe-i āfākda nazīri daḥī budur ki emr-i ilāhī 'arşdan kürsiye ve kürsiden daḥī semā-i dünyāya nüzül ider. Nitekim *Kur'ān*'ı-zī-şān leyle-i qadirde cümleten vāhideten felek-i kamerde Beytū'l- 'izze ıtlāk olunan maḥale inzāl olundıqda oradan yigirmi üç senede qalb-i Rasūlullāh üzerine tenzīl olundu. Nitekim *Kur'ān*'da gelür: ⁴⁸² نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ

tafşili bilmeyüp ta' n iden müşriklere cevāb virüp buyurdu ki: ⁴⁸³ لِنُعَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا

Ya' nī Kur'ān'niñ necmen necmen nüzūli qalbe teşbīt içündür. Nitekim hıfz-ı *Kur'ān*'a küşiş iden az az hıfz ider ve tekrār itmekle, zihninde teşbīt ve tersiḥ eyler ve tertilde fā'ide daḥī taḥfīfdir. Zirā teklīf-i ilāhī cümleten vāhideten olsa, ḥalka 'amel-i şakīl olur. Zirā ṭab' -ı beşerī def' i olan nesneyi taḥammil itmez. Belki tetricle aḥz ider. Nazar eyle semādan bārān nüzül eylese şehāb anı ḥarbele ider ve melā'ike yediyle kaṭre kaṭre nüzül eyler. Eger def' i olsa ifsād-ı fi'l-arz ḥāşıl olur. Anuñçün Haq Te' ālā vaqt-i ğazabda seyl-i ' azīm irsāl ider ve ḥarş ve en' ām ve emşālini ihlāk eyler ve ḥāneleri ḥarāb kıılır.

Ve erbāb-ı feyz-i ilāhī ibtidā evā'il-i maṭar gibi gelür. Zirā def' i nāzil olsa taḥammül idemeyüp meczūb olur. Bu sebebdendir ki şehirlerde ve zuḳāqlarda ba' zı mecāzib devr iderler ve ' ilāc qabūl itmezler. Zirā mücāhedeleri şebk itmemiş ve feyz-i ilāhī ile az az evvelden müste' nis olmamış iken def' i ba' zı mükāşefāt ḥāşıl olıcaq sürürundan şād-merg olan gibi. Ol daḥī ğalebe-i ḥālden meczūb olup ne kendi nefesine ve ne ḥod-ğayre fā'idesi olmaz. Anuñçün iktidāya şāliḥ degillerdir. Egerçi ki ' avām-ı nās maḳāsıd-ı dünyeviyye ḥuşūli çün rağbet iderler.

⁴⁸² (193-195) (Resūlüm!) Onu Rūhu'l-emīn (Cebrāil) uyarıcılardan olasın diye, apaçık Arap diliyle, senin kalbine indirmiştir. (Şuara 26/193)

⁴⁸³ Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık (parça parça indirdik) ve onu tâne tâne (ayırarak) okuduk. (Furkan 25/132)

El-ḥāşıl, ‘arş mazḥar-ı ismüllāhu’r-Raḥmān ve kürsî mazḥar-ı ismüllāhu’r-Raḥîm ve semā-i dünyā mazḥar-ı ismüllāhi’l-Müdebbirdir. [95/b] Ve mertebe-i enfüsde nazîri sırr ve rûḥ ve ḳalbdır. Ya‘nî bir feyz-i ilāhî ibtidā mertebe-i sırdan mertebe-i rûḥa ve rûḥdan daḥî mertebe-i ḳalbe gelür. Pes, ḳalb ol feyziñ maḥall-i tedbîr ve tafşîlidür ki oradan āsar-ı ḳuvāya ve ḳuvādan daḥî a‘zāya sārî ve münteşir olur. Zîrâ ⁴⁸⁴ وللارض من كاس الكرام نصيب fehvâsı üzerine heykel-i insāndan hîçbir cüz’-î zāhir ve bâtın yokdur ki laṭife-i insāniyyeden müstefîd olmayalar. Şol ma‘nādan ki sırr-ı ilāhî’niñ laṭife-i insāniyyeye ve anıñ daḥî bâtına ve bâtınıñ daḥî zāhire ittîşālî vardır. Bu cihetden erbāb-ı ḥaḳîḳat ⁴⁸⁵ ما فى الدارغيره ديار dediler. Velākin her te‘ayyuniñ ḥaḳîḳatını mertebesine göre i‘tibār itdiler. Nitekim zāhirde ketḥudā, vezîr ve vezîr daḥî pâdişāh olmaz. Velākin ḥükümde birdir. Zîrâ birinde ta‘ayyün vardır ki pâdişāhdır ve birinde taḳsîm vardır ki vezîrdır ve birinde tedbîr vardır ki ketḥudādır, Ve bu üç ma‘nā aşlında yek-pāredir. Şecereniñ nüvāt ve beden ve furū‘i yek-pāre olduğı gibi.

Ve bu taḳrîrden tedbîriñ ma‘nāsı bir hoş lâyiḥ oldı. Zîrâ tedbîr bir nesneniñ ‘āḳibetine nazār olıcaḳ ‘āḳibet-i emr. Meşelā felek-i ḳamerde zuhūra geldi ve kezālik ḳalbde vücūd buldı ve kezālik ketḥudā yedinden münteşir oldı. Ve ‘arş-i a‘lāyı Allāh Te‘ālā şu‘ûn-ı arziyyeniñ zuhûruna âlet-i ḥalḳ itmişdir. Anuñçün eflākı ve eflākde merkûz olan ecrām-ı neyyireyi ve müvekkil olan nüfûs-ı ḳudsîyye ve ervāḥ-ı melekiyyeyi ḥalḳ eyledi. Tâ ki, bu vesā’iṭ ile bi-ḥasebi’l-ḥikmeti’l-bālîğa umûr-ı muḡayyîbe-i muḳaddere maḥall-i tedbîre nüzûl eyleye. Ve eger ḥayr ve şerdir. Ve vaḳt-i maḥşûşda erbābına ta‘alluḳ göstere. Buradandır ki bir ḳaza beyne’s-semā-i ve’l-arz bir ḳaç sene devr ider. Çünki gice veya günü gele sâ‘at-i mu‘ayyenede şāhibine muttaşıl olur. Bu sırrı [96/a] bilmeyen anı ol vaḳitde ḡaybden

⁴⁸⁴ Cömertlerin tasında yeryüzünün payı vardır.

⁴⁸⁵ Evde ondan başka evirip çevirecek kimse yok.

geldi ve ‘ale’l-fevr halk olundu. kıyās ider bu zann ise fāsiddir. Zīrā ol kaçā çokdan ‘ālem-i tedbire dāhīl olmuşdur. Şu kadar vardır ki hāfī iken āşikār olur. Nitekim cenin ya‘nī rahm-i māderde olan beççe-i insān, meşelā üçüncü erba‘īne dāhīl olup üç şehri istikmāl itdikde aña rūḥ menfūḥ olur. Ya‘nī anda ta‘biye olunan nefis-i ilāhī zuhūr bulur. Yoḥsa hāricden gelmez ve bāṭın-ı insān-ı kāmile gelen feyz daḥī böyledir. Vaḥy-i ilāhī daḥī bundan fehm oluna. Ya‘nī münzel-‘aleyh olan ḳalb-i Nebevī aşılta levḥ-i maḥfūz-ı ḥaḳīḳīdir. Ve levḥ-i maḥfūz dedikleri anıñ şüretidir. Zīrā her ne maḳūle kemāl ki vardır, sırr-ı insāna ĩdā‘ olunmuşdur.

Pes, Cebrāil’iñ ol vaḥyi levḥden Beytü’l-‘İzzeye⁴⁸⁶ ve oradan ḳalb-i Muḥammed üzerine tenzīl itdüğü ki aña vech-i ‘āmm dirler. Maḥzā teşrif-i Nebevī içündür. Ve illā anıñ maḥzeni ḳalb-i Nabevī’dir. Anuñçün vaḳt-i tenzīlde kelimāt-ı *Ḳur’ān*’iyyeyi telaffuzda isti‘cāl iderdi. Bunuñ hāricde bir mişāli budur ki Sultān Süleymān-ı Evvel gününde Müftī Ebū Su‘ūd sultān-ı mezkūr nāmına tefsīr taḥrīr itdikde ol tefsīri zīb u zīnet ve alay ile hużūr-ı pādişāha ḥaml itdiler. Ma‘ā-hazā pādişāh ol tefsīri şīrāze-bend-i tekmīl olmazdan muḳaddem eczāsını görmüş idi, fe’fhem cidden.

Ve kāmiller dediler ki yevm-i ezel ve yevm-i ebed ve yevm-i ḥāzır vardır. Yevm-i ezel yevm-i kaçā ve taḳdīrdir. Ve yevm-i ebed yevm-i rızā ve tebşīrdir ve yevm-i ḥāzır ki dünyādır, yevm-i tedbīr teysīrdir. Pes, ḥayātda olanlar yevm-i tedbīrdedir. Zīrā yevm-i ezeliñ taḳdīrleri ile mübtel olmaḳdadır ve yevm-i ebed ki yevm-i āhiretdir. Vaḳı‘ olan aḳziye-i İlähiyyeniñ şemerātını tafşīl ve erbābına ĩşāl içündür. Pes, āyīne olmadıḳça şüret rü-nümā olmadıḳ gibi yevm-i ḥāzır daḥī vücūd bulmadıḳça yevm-i ezelde taḳdīr ne idüğü bilinmezdi ve yevm-i ebed daḥī vāḳı‘

---

⁴⁸⁶ Beytü’l-İzze: Aslı Levh-i Mahfuz’da bulunan *Kur’ān-ı Kerīm*’in, Ramazan ayında, toptan indirildiği dünyâ semasındaki yerin adı. Bursevî, Beyt-i izzet, *Kur’ān*’ın nâzil olmasıyla “Fazlül-mekân bi’l-mekân sırrınca nasıl şeref ve izzet bulduysa ilâhî vahiy ve ilhâmın mazharı olan kalbin de izzet ve şeref bulduğu yorumunu yapar. Bk. *Ferahu’r-Rûh*, II, 118; Abdullah Aydemir, “Beytülizze”, *DİA*, VI, 90.

olmadıkça netā'ic-i [96/b] a' māl yüz göstermez ve bu 'ilācdan ⁴⁸⁷ الليلة حبلی dahī sırrını toğurdu. Zīrā leyle fi'l-ḥaḳīḳa leyle-i ḡaybdır ki ḥublānıñ cenīni 'ālem-i şühūda gelmedikçe zükūret ve ünūsetden şıfatı ne idügi ma'lūm olmaduđı gibi yevm-i ḥāzır dahī ḥalḳ olunup ādem-i arzda istiḥlāf olunmadıkça sırr-ı ezel şūret bulmadı. Velākin şūret-i 'amel ma'lūm oldu. Şol cihetden ki şāri'-i a' zam *Qur'an* ve ḥadīşde ifāde kıldı. İşte bu ma' nā ba' de vücūdı'l-' ameldir. Fe-emmā

⁴⁸⁸ وَمَا تَذَرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا mucebince umūr-ı ātiyyeniñ şūreti meşhūd degildir.

Zīrā ḡad yevm-i ḥāzırdan şoñra ḥāzır olur ve *Qur'an*'da gelür:

⁴⁸⁹ وَمَا أُذْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ Ya' nī şu'un-ı ātiyye-i cüz'iyye müktezā-yı

nübüvvetden olmağla nebīye anı bilmek lāzım gelmez. Belki vaḳt-i zuhūrda ne idügi ma'lūm olur. Ve ḥālā 'ālem ve ādem ve ef'āl ve aḥvāl-i vāḳı'a 'ilm-i ilāhīde olduđı üzeredir.

Hıçbir nesne yoḳdur ki 'ilm-i ilāhīye anda zerre kadar muḥālefet ola. Şu kadar vardır ki eşyā 'ilimde şābite ve 'aynda meşhūdedir. Meşelā bir kimseye Kā'be vaşf olunsa 'ilminde şabit olur ve Kā'be'yi görse 'ilmi şühūda gelür. Dünyā ve āḥiret dahī böyledir. Ve bi'l-farz raḥm-ı māder ile dünyā dahī ol vechledir ve herkesde 'ilm-i yaḳīni mefḳūd olduğundan enbiyā ve verese-i enbiyā ta'yīn olundu. Tā ki şıḳātiñ aḥbārı ve ḥüccetiñ zuhūrı ile ḥāl ma'lūm ola. Velākin enbiyā ve verese-i 'ayne'l-yaḳīn dahī vardır. Zīrā başiretleri mekşūfedir. Anuñçün ḥadīşde gelür:

⁴⁸⁷ Gebe gece.

⁴⁸⁸ Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. (Lokman 31/34)

⁴⁸⁹ Bana ve size ne yapılacağını da bilmem. (Ahkaf 46/9)

⁴⁹⁰ اناالذير العريان Ve şol kimse ki ehl-i mükāşefeniñ aḥbārını taşdıķ eyleye.

Taşdıķ vesīlesi ile keşfe daḥī vāşıl olur. Zīrā inkār dedikleri ma‘nā, ḳalbe mu‘zām ḥicābdır.

Tefekkür eyle ki bir kimse dünyāda yā Hızır’a veya ḳuṭba mülākī olsa tasdıķı olmayacaķ, anlardan müntefa‘ olmaz ve ba‘zı ecānibe i‘tikādı [97/a] olsa andan bū-yi āşinā bulur ve i‘tikādı üzerine maḳşūdı ḥuşūle gelür. Ma‘ā-hazā i‘tikād itdügi kimse ṭarīķat ve ḥaḳīķatdan ecnebīdir. Pes, ecnebīde ḥāl bu olıcaķ, āşināda ḥāl nicedir ḳıyās oluna. Velākin āşinā-yı Ḥaḳḳ’ı bilmekde su‘ūbet vardır. Nitekim bālāda daḥī bir miḳdār taḥrīr olundu. Zīrā muvāzini vardır ve ol muvāzin ile vezn olunmadıķça ḥıffet ve şeḳaleti nedir kim bilür ve ḳadr ve ḳıymeti nedir kim idrāk eyles.

Ekşer nās kerāmet-i kevnıyye semtine meyl ider. Ma‘ā-hazā kerāmet-i ‘ilmiyye andan aḳvādır. Zīrā her teşḥīr şāḥibi olan ‘ilm-i İlähiyye mālİK olmaz.

⁴⁹¹ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ Allāh Te‘ālā ‘ibāddan ‘ubūdiyyet ister, yoḥsa rubūbiyyet istemez. Zīrā rubūbiyyet kendi şıfatıdır. Ḥāriķ-i ‘ādātıda ise ḥalkı teşḥīr ve anlara rubūbiyyet şūreti vardır. Anuñçün kümmel-i evliyā ol bābı bi’l-küllıyye mesdūd itmişler ve terk-i taşarruf idüp ḥacz ve zillet yoluna gitmişlerdir. Ḥattā Şeyḫ Abdülkādır el-Geylānī’niñ (k. s.) ol bābıda yed-i ṭulāsı var idi. İntikālİne ḳarīb andan rücu‘ eyledi ve rü-yi ‘aczi ḥāk-i fenāya ḳodı ve çok ağladı. Ḥatmü’l-evliyā’niñ kemāl-i ḥālını gör ki ol ma‘nāya küşe-i başiret ile iltifāt itmedi ve mekr ve istidrācdır deyü iller gitdügi yola getmedi ve kendi yüzünden zan olunan umūr-ı ḥāriķāniñ cümlesi taşarruf-i Ḥaḳḳ idi ve maḳām-ı ma‘rifetde ḳadem-i şıddīk üzerine idi. Şıddīkden ise ma‘rifetden ḡayri eşer belürmedi.

⁴⁹⁰ Ben çıplak uyarıcıyım. *Buhārī*, Rikak, 26; *İtisam*, 2; *Müslim*, Fedâil, 16.

⁴⁹¹ İşte bu, Allah’ın lütfudur. (Hadid 57/21)

Nazm :

*Gel gönül gel 'âlem-i kudretde seyrân idelüm
Kendümüz hikmet yüzünden 'ayn-ı Loḳmân idelüm*

*Her taşarruf haḳḳıñ iken bu taşavvûrlar nedir
Zikr-i Haḳ kâfî degil mi ğayri nisyân idelüm*

*Yâr ile hiç yâr olur mı eyleyen ğayra nazâr
Variken Yûsuf niçe bir seyr-i Ken'ân idelüm*

*Ten cemâl-i rûḫa vü rûḫ oldı sırra âyine
Çeşm-i sırrıñda nazargâhını Raḫmân idelüm*

*Haḳḳıyâ şimdengeri meşhûduñ olup veche Haḳ
Görmeyüp her-giz hicâbı seyri her ân idelüm [97/b]
Haḳḳ'a bak, ḳo ğayrı çekme zaḫmeti*

Ve insân rü'yâda üstâz-i güzeştesin veya ğayriyi görüp matlûbi olan maddenîñ tarîḳine irşâd ve ihtidâ taşarruf-i ervâḫdan olduĝı ma' lûm-i ehl-i Hüdâ'dır. Nitekim ba' zıları menâmnda çeşm-i hayâle meşhûd olduĝda ⁴⁹² ای الاعمال افضل عندكم deyü su'âl

itdikde, ⁴⁹³ الرضا وقصر الامل deyü cevâb virdi.

⁴⁹² Amellerin hangisi nezdinizde fazîletlidir?

⁴⁹³ Rızâ ve kasr-ı emeldir.

Nazm :

Āhîr oldı ‘ömr ü irişdi kafadan āh ecel

Ķalbden her-giz kesilmez riřte-i tūl-i emel

Ķaybden her demde hāzır-bāř dirler duş kulaķ

Var mı bu yolda saña zād olmaĶa ‘ilm ü ‘amel

Ve mervīdir ki řulehādan biriniñ kerīmesi maṭ‘ūneten vefāt itdikde pederi anı vaķ‘asında görüp ahvāl-i āhîretten su’āl itdikde, cevāb virdi ki “Emr-i ‘azīm üzerine kudūm ittdik. Gerçi her hāle vāķıf olup ‘ilmimiz irdi. Velākin çi fayda ki ‘amelden maħrūmız. Vallāhi bir tesbīhe veya tesbīhatān ve bir rek‘at veya rek‘atān řahīfe-i ‘amelimde müşbet olmaķ, dünyā ve mā-fīhādan baña hayırlıdır” deyü āh-i teħassür çekdi. Ve lāle gibi derūna tāze dāĶ açdı. Ve bir kimseye daħī h‘ābda su’āl olunup hālın nicedir? Denildikde “Çok zahmet çekdim, hele āhîr hālāř oldum” dedi. Tekrār su’āl olunub, ⁴⁹⁴ ای الاعمال وجدتموها افضل dedi. ⁴⁹⁵ البكاء من خشية الله dedi.

Nazm :

Ey gözüm gel ağlamaķdan cāmīñi hūn-āb kıl

Belki mercāñıñ bu deryā içre hūn-i nāb kıl

Şöyle vīrān eyle seyl-āb-ı elemden kendiñi

Ey gönül aç Haķķ’a doĶru her yanıñ bir bāb kıl

⁴⁹⁴ Hangi amelleri daha faziletli buldunuz?

⁴⁹⁵ Allah’ın korkusundan ağlamak.

Cümle eczâ-i vücûduñdan dökülsün yaşlar

Kim ‘arak-rîz olmada çün sine-i dolâb kı1

Heybet-i Hağ’dan zemîn ü âsmân eyler bukâ

İki gözüm sen de iki gözüñi mîz-âb kı1 [98/a]

Âhîr oldı Hağkıyâ ‘ömriñ yiter inşâfa gel

Halğdan i‘râz idüp Hağğ’ı saña mihrâb kı1

Bi-ḥamdillâhi Te‘âlâ *Tuḥfe-i Recebiyye* âhîr ve atlas-i çerḡ gibi ziyâde fâhîr oldı. Zîrâ âşâr-ı ḥikem ve ḥağâ’iki ḥâvî ve esrâr-ı âfâğ ve enfûsî muḥtevi olup niçe rumûz ve işâreti serd ve şehr-i Receb ki hey’etinde ferd oldı. Her kimiñ ki çeşm-i başîreti rûşen ola, ḥafâyâsına muḥtali‘ olur. Ve şunuñ ki gülşen-i ḥağîğatı gül-i sir-âb-ı feyzle şendir, gül-geştinden ziyâde şafâ bulur.

Nağm :

كتاب فيه انواع المعانى كتاب فيه اسرار المثانى

ولا يدري معانيه اللطيفة سوى من جاوز المانى⁴⁹⁶

Ve bu kitâb-ı celîl Şâm-ı Dimişqu’s-Şâm’da ḥâre-i Bâş Bâkî Kûlû’da Hağğı kûl eliyle başa irmiş. Ve sırr-ı⁴⁹⁷ كَطِي السَّجَل üzere evrağın dürmüşdür. Ve târiḡ-i ihtitâm ve zamân-ı itmâm bu nağmdan müstefâddır ki zikr olunur:

⁴⁹⁶ Bu derin mânâları ve *Kur’ân* sırlarını ihtivâ eden bir kitaptır. İlimde belli bir mesafeyi geçmeyenler dışında kimse ince anlamlarını kavrayamaz.

⁴⁹⁷ Yazılı kâğıt tomarlarının dürülmesi gibi... (Enbiya 21/104)

Tārīḥ :

Meclis-i pāk-i Receb Pāşā'ya

Vālī-i 'ālī-i Dimişku'ş-Şām

Şeyḥ Haḳḳī-i ğarībden olsun

Şad taḥiyyāt u hezārān selām

Pāyesin berter eyleye anî

Derecāt-ı dü-serāda 'allām

Bu kitābım ola cenābına

Ḥālīşāne hediyye-i ikrām

Çünkü encāme irişdi Tuḥfe

Oldı tārīḥi anî Ḥatm-i kelām /1131

⁴⁹⁸ وَأَخِرُّ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

1131 fi evā'il-i şehri Rebiü'l-evvel, 'alā şāḥibi milādetihi ve 'alā ālihi ve küllī ehl-i vilādihi ecma'in.

---

⁴⁹⁸ Onların duâlarının sonu da şudur: Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur. (Yûnus 10/10)

SONUÇ

XVII. ve XVIII. yüzyılda yaşamış olan İsmâil Hakkı Bursevî, dînî ve kültürel hayatımızın önemli şahsiyetlerinden biridir. Tasavvuf, edebiyât ve diğer alanlarda vermiş olduğu yüzden fazla eser vâsıtası ile etkisi günümüze kadar devâm etmektedir. Tasavvuf alanında yazmış olduğu önemli eserlerinden birisi de çalışma konusu olarak ele aldığımız *Tuhfe-i Recebiyye*'dir. Bu eser, Bursevî'nin te'lîfteki ustalık, tasavvuf yolculuğundaki şeyhlik ve olgunluk döneminin önemli bir ürünüdür.

Zamânında Arapça ve Farsça ön planda olmasına rağmen müellif bilinçli bir tercihle eserlerinin çoğununu Türkçe olarak yazmıştır. İbrahim sûresi dördüncü âyetinde geçen “Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın” meâlindeki âyet-i kerîmeyi Türkçe te'lîfâtına hem bir hüccet hem de bir şevk unsuru olarak zikreder. Müellif, *Tuhfe-i Recebiyye*'nin dîbâcesinde halkın istifâdesi mümkün olabilsin diye eserini Türkçe yazdığını beyan etmiş, ayrıca “her kavmin lügatı kendilerine lezîz ve itibârlarında azîzdir” diyerek anadilin ehemmiyetine dikkati çekmiştir.

Müellif, eski ediplerimizin Arapça ve Farsça yazılmış kitaplarında uyguladığı ve yeri geldikçe mevzûyu nazmen de ifâde etme usûlünü çoğu eserlerinde olduğu gibi inceleme konumuz olan *Tuhfe-i Recebiyye*'de de uygulamıştır. Bundan İsmâil Hakkı'nın nesrindeki edebî kudreti kadar, manzûm söz söylemede de büyük bir kudrete hâiz olduğunu görüyoruz.

Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*'de, hayâtı boyunca, Şeyhi Osman Fazlî, “Hatmü'l-evliyâ” olarak vâsıflandırdığı İbn Arabî, Üftâde, Şeyh Hüdâyî, Şeyh Abdülkadir Geylânî ve İbrâhim Edhem olmak üzere altı kişinin etkisinde kaldığını ve “nefes-i Rahmânî”nin bu zâtlardan kendisine menfûh olduğunu zikreder. İsmi geçen bu zâtların her birinden ayrı bir ders, ayrı bir işâret aldığını söyler. Bu zâtların etkisi, *Tuhfe-i Recebiyye*'nin gerek muhtevâsından ve gerekse müellifin yaptığı atıflardan rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bursevî, eserinde ayrıca zühd döneminin önde gelen zahidlerinin hayâtlarına ve menkıbevî şahsiyetlerine atıfta bulunmuş ve onları kendi mürîdlerine nümûne-i imtisâl olarak göstermiştir.

Müellif, “Hatmü’l-evliyâ” olarak nitelendirdiği ve vahdet-i vücûd meşrebinin mümessili olarak kabûl edilen, İbn Arabî’nin tâkipçisi olduğundan, tasavvufun bu meşrebine sempati ile yaklaşır ve eserlerinde bu konuyu çeşitli yönleri ile işler. *Tuhfe-i Recebiyye*’de, iki şeyin fazlasıyla derin ve zor olduğunu, bunlardan birisinin, kazâ ve kader, diğerrinin ise vahdet-i vücûdu zevkle idrak etme meselesi olduğunu kaydeder. Bursevî, zevkle idrâk etmekten kastının ezbere konuşmak, kitaptan okumak veyâ taklitle vahdet-i vücûd risâlesi yazmak olmadığını, zîrâ ilhâda düşenlerin taklit yüzünden helâk olduklarını, muhakkikte ise ilhâd ve dalâlin olmayacağını, şeytânın o denli bilgisine rağmen sapan ve saptıran olmaktan kurtulamadığını belirtir.

Tuhfe-i Recebiyye Şâm vâlisi Recep Pâşâ’ya ithaf edilmiştir. Müellif, esmâ-i hüsnâ ile sultân, vezir, kethüdâ vb. devlet kademeleri arasında bir münâsebet kurarak âdetâ devlet adamlarının nasıl olması gerektiğini telmihen Pâşâ’ya ders vermiştir.

Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*’de maddî hayâtı ve kavramları, mânevî yönüyle ele almış, devlet hiyerarşisini bâtinî boyutlarıyla yorumlamıştır. Devlet adamlarının yaptıkları âmme hizmetinin makbûl bir ibâdet olduğunu, devlet adamlarının da işlerini ibâdet şuuru içinde yapmaları gerektiğine dikkati çekmiştir. İbn Arabî’nin “İbrâhim Edhem benim zamânımda olsaydı makâmını terk etmesine izin vermez, onu makâmında irşâd ederdim” sözünü naklederek, idâreciliğin ehemmiyetini belirtmiştir.

Tuhfe-i Recebiyye’de, Kâbe ve çeşitli kutsal mekânların simgeciliği üzerinde durularak insanların nazarlarının sûretten hakîkate, kışırardan lübbe dönmesine çalışılmıştır. Bu cümleden olarak abdest, namaz, oruç vb. ibâdetlerin zâhirî mânâları rencîde edilmeden iç anlamlarına dikkat çekilmiş, böylece mü’minlerin zâhirden bâtına, âfâktan enfüse intikâlleri telkîn ve tavsiye edilmiştir.

Esmâ-i Hüsnâ Şerh Geleneği genel adı altında toplanabilecek dînî, edebî, manzûm ve mensûr birçok eser vücûda getirilmiştir. Bu eserler içinde, İbn Arabî ekolünün bir müntesibi, vahdet-i vücûd düşüncesinin bir temsilcisi, esmâ-i hüsnâ şerhi geleneğinin bir mensûbu olan İsmâil Hakkı Bursevî’nin eserleri ve özellikle inceleme konumuz olan *Tuhfe-i Recebiyye* önemli bir yer tutmaktadır. Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyân* gibi önemli bir işârî tefsîrin müellifi olmasının verdiği avantaj ile

eserin ana konusu olan esmâ-i hüsnâ'yı Kur'anî bakış açısı ile ârifâne bir şekilde yorumlamıştır. *Tuhfe-i Recebiyye*'de esmâ-i hüsnâ ile ilgi olarak telif edilmiş olan eserlerde yer alan yorumlara ilâve olarak bu isimlerin çeşitli işârî mânâ ve telmihleri üzerinde de durulmuştur.

Sonuç olarak, üzerinde çalıştığım bu eserin, gerek Bursevî'nin tasavvufî görüşlerini ele alacak olan araştırmacılar ve gerekse tasavvufî okumalara meraklı ama Osmanlıca'ya vâkîf olmayan diğer okuyucular için önemli bir kaynak eser olacağı düşüncesindeyim.

EKLER

- EK: 1) Ayeter İndeksi
- EK: 2) Hadîsler İndeksi
- EK: 3) 1b-2a. *Tuhfe-i Recebiyye*'den örnek varak
- EK: 4) 55b-56a. *Tuhfe-i Recebiyye*'den örnek varak
- EK: 5) 97b-98a. *Tuhfe-i Recebiyye*'den örnek varak

Âyet-i Kerîmeler İndeksi

İlk numaralar sûre sırasını, ikinciler âyet numaralarını, vr. sütununda yer alan numaralar ise *Tuhfe-i Recebiyye* isimli yazma eserin varak numarasıdır.

Süre Adı	Süre ve Ayet No	vr. Nr.
A'râf	7/180	26b
A'râf	7/198	73b, 8b
A'râf	7/28	51b
A'râf	7/128	53a
A'râf	7/143	38a
Ahkaf	46/ 9	32a, 96b
Ahkaf	46/25	43b
Ahzab	33/57	9a
Ahzâb	33/6	71b
Âl-i İmrân	3/169,185	4b
Âl-i İmrân	3/18	41b
Âl-i İmrân	3/19	14a, 40a
Âl-i İmrân	3/26	90b
Âl-i İmrân	3/6	8a
Âl-i İmrân	3/7	31a
Âl-i İmrân	3/97	39a
Âl-i İmrân	3/159	77b
Âl-i İmrân	3/191	71b

Süre Adı	Süre ve Ayet No	vr. Nr.
Âl-i İmrân	3/194	34b
Bakara	2/105	57a
Bakara	2/112	79a, 14a
Bakara	2/115	62b, 6b
Bakara	2/117	29a
Bakara	2/137	8a
Bakara	2/149	72a
Bakara	2/154	21a
Bakara	2/156	40a
Bakara	2/217	35a
Bakara	2/247	34a
Bakara	2/255	11b, 29b, 60a
Bakara	2/286	34a
Bakara	2/29	19b
Bakara	2/30	56a
Bakara	2/38	8b
Bakara	2/57	61a, 61b
Bakara	2/61	61b
Câsiye	45/17	93a
Cin	72/10	52a
Cin	72/19	32b
Cin	72/26	29b
En'âm	6/ 91	26b, 20a

Süre Adı	Süre ve Ayet No	vr. Nr.
En'âm	6/122	8b
En'âm	6/18	75b
En'âm	6/50	74b
En'âm	6/18, 73	72b
En'âm	6/149	51b
En'âm	6/103	27b
En'âm	6/108	69a
En'âm	6/12	85b
En'âm	6/124	77a
En'âm	6/137	51a
En'âm	6/75	35b
En'âm	6/96	69b
Enbiyâ	21/107	41b, 8a
Enbiyâ	21/23	69a
Enbiyâ	21/69	16a
Enbiyâ	21/104	98a
Fatır	35/15	62a
Fâtır	35/41	60a
Fâtiha	1/4	66b
Fetih	48/10	39b, 56a
Fetih	48/2	57b
Fetih	48/29	60a
Furkân	25/132	95a

Süre Adı	Süre ve Ayet No	vr. Nr.
Furkân	25/70	86a
Fussilet	41/6-7	80a
Hac:	22/56	93a
Hadîd	33/3	65a
Hadîd	57/21	97a
Haşr	59/18	5b
Hicr	15/29	4a, 8b
Hicr	15/44	64b
Hucurât	49/11	77a
Hud	11/56	18b
İbrâhim	14/41	87a
İnsan	76/30	55a
İnşirah	94/1	21a
İsrâ	17/16	51b
İsrâ	17/110	87a, 25a
İsrâ	17/21	88a
İsrâ	17/5	60a
İsrâ	17/72	47a
İsrâ	17/84	4a
İsrâ	17/85	29b
Kasas	28/24	62a
Kasas	28/88	65a
Kehf	18/109	93b

Süre Adı	Süre ve Ayet No	vr. Nr.
Kehf	18/110	74b
Kehf	18/51	72b
Kehf	18/65	35b
Kehf	18/66	36a
Kehf	18/79	52a
Kehf	18/83	52a
Kevser	108/1-3	70b
Lokman	31/12	49a
Lokman	31/13	41b
Lokman	31/27	93b
Lokman	31/34	96b
Mâide	5/108	52a
Mâide	5/118	34a
Mâide	5/42	76a
Mâide	5/8	76a
Mâide	5/18	65a
Mâide	5/19	51b
Mâide	5/19	51b
Mâide	5/75	57a
Meryem	19/1	54b
Meryem	19/57	6b
Meryem	19/62	61b
Meryem	19/75	88a

Süre Adı	Süre ve Ayet No	vr. Nr.
Meryem	19/93	32b
Muddessir	74/31	90b
Muhammed	47/31	28b
Munâfikûn	63/7	88a
Mü'min	40/ 4	8a
Mü'min	40/15	8b
Mü'min	40/57	72b
Mü'min	40/65	24b
Mülk	67/2	23a
Mülk	67/3	29a,4a
Nahl	16/ 2	19a
Nahl	16/124	93a
Nahl	16/66	43a
Nahl	16/76	39b
Nahl	16/78	63a
Nasr	110/3	17a, 21a
Nebe	78/38	68b
Necm	53/42	34a
Neml	27/40	72b
Neml	27/78	93a
Nisâ	4/100	47b
Nisâ	4/116	57b
Nisâ	4/127	92b

Süre Adı	Süre ve Ayet No	vr. Nr.
Nisâ	4/48	35a
Nisâ	4/58	66b
Nisâ	4/80	39b
Nûr	24/26	71a
Nûr	24/35	27b, 27b, 74b
Ra'd	13/23	48b
Ra'd	13/41	90b
Rahmân	55/15	58a
Rahmân	55/29	24a
Rahmân	55/72	81b
Rûm	30/47	41b
Rûm	30/27	72b
Sâd	38/ 74	10b
Sâd	38/35	64a
Sâd	38/75	26b
Saff	61/8	15a
Saff	61/8	67b
Saffât	37/164	20a
Sâffât	37/22	63b
Sebe'	34/1	72b
Secde	32/5	94a
Şems	91/15	41b
Şuara	26/193	95a

Süre Adı	Süre ve Ayet No	vr. Nr.
Şuara	26/80	52a
Şuara	26/82	87a
Şûrâ	42/11	91a
Şûrâ	42/52	88a
Şura,	42/29	72b
Tâhâ	20/68	16a
Tâhâ	20/96	11a
Tâhâ	20/114	33b
Tâhâ	20/132	41b
Tâhâ	20/14	2b
Tahrîm	66/6	56b
Tahrîm	66/8	59a
Tevbe	9/118	55a
Tevbe	9/32	67b
Tûr	52/ 48	13a
Tûr	52/2	48a
Vakıa	56/10	88b
Vakıa	56/85	18a
Yâsîn	36/29	29a
Yâsîn	36/39	59a
Yâsîn	36/82	53b
Yâsîn	36/83	23a, 65a
Yûnus	10/ 72	51b

Süre Adı	Süre ve Ayet No	vr. Nr.
Yûnus	10/10	98a
Yûnus	10/58	32a
Yûnus	10/ 64	10b
Yûnus	10/93	93a
Yûsuf	12/100	5a
Zâriyât	51/50	19b
Zâriyât	51/56	19b
Zuhruf	43/32	77a
Zümer	39/36	13b
Zümer	39/42	19a
Zümer	39/47	46a
Zümer	39/68	66a
Zümer	39/69	41a
Zümer	39/7	51a
Zümer	39/71	53b

Hadîs-i Şerîfler İndeksi

Varak nr.	Hadîsler
3a	انا و اتقياء امتى برآء من التكلف
3a	ان من البيان لسحرا
5a	نيام فاذا ماتوا تيقظوا الناس
5b	من مات فقد قامت قيامته
6b	ينام عيناي ولا ينام عيناقلبي
6b 20b 88b	لى مع الله وقت لايسعنى فيه ملك مقرب ولا نبى مرسل
6b	ان الله خلق الخلق فى ظلمته ثم رش عليهم من نوره
8a	الارواح جنود مجنّدة فما تعارف منها ائتلف وما تناكر منها اختلف
8a	كل مولود يولد على الفطرة ثم ابواه يهودانه او ينصرانه او يمجسانه
10b	اعملوا فكل ميسر لما خلق له
16b	اشد البلاء على الانبياء ثم الامثل فالامثل
17a	كنت يتيماً فى الصغر وغريباً فى الكبر

19a	تنام عيناى ولاتنام عيناقلبى
19b	واجعلنى نورا
20b	انا العبد لاله الا الله
20b	اجوع يوماً و اشبع يوماً
21a	الحمد لله الذى احيانا بعد ما ماتنا وردّ الينا ارواحنا واليه النشور
22b	الصدقة تردّ البلاء وتزيد فى العمر
23a	يا اهل الدارين خلود ولا موت
23b	اشتدّ غضب الله على من قتل نبياً او قتله نبي
24a	سوداء ولود خير من حسناء عقيم
26a	آدم ومن دونه تحت لوائى يوم القيامة
26b	ما عرفناك حق معرفتك
27b	نور أتى اراه
29b	لا احصى ثناء عليك انت كما اثنيت على نفسك
30b	كل مولود يولد على الفطرة الخ ...
31a	عليكم بدين العجائز
32a	انا سيد ولد آدم ولا فخر

34a	اتركونى ماتركنم
34a	من استوى يوماه فهو مغبون
35a	بسبّ الاموات لا تؤذوا الاحياء
36a	ماوذى بئى مثل ماوذيت
37b	انى ارى من خلفى كما ارى من قدامى
38a	جنتان من فضة انيتهما وجنتان من ذهب انيتهما وما فيها وما بين القوم و بين ان ينظروا الى ربهم الارداء الكبرىاء على وجهه
39a	يا داود فرغ لى بيتاً اسكنه
39a	ان الله خلق آدم على صورته اى على صورته الحقيقية
39a	ان الله خلق آدم فتجلّى فيه
39b	من لم يعرف امام زمانه مات ميتة جاهلية
41a	السلام عليك ايها النبى
41b	بالعدل قامت السموات
42a	الم يمكنى الله منك ياعدو الله
42a	فاقتلوا الآخر منهما
46a	ليس الخبر كالمعاينة

46b	من عمل بما علم ورثه الله علم ما لم يعلم
48a	لو كان القرآن في اهاب مامسته النار
48b	المرء مع من احب
48b	يا بني هاشم لا ياتونى الناس باعمالهم وتاتونى بانسابكم
49a	سلمان منا اهل البيت
49a	انزلوا الناس منازلهم
49a	قوموا الى سيدكم
50a	ما عرفناك حق معرفتك
51a	سبقت رحمتى غضبى
88b	
52b	فلا يلومن الانفسه
53b	كنت كنزا مخفيا
74b	
54a	خلقت الخلق ليربحوا على لا لاربح عليهم
54a	اواستأثرت به فى علمك
54a	ان الله يحب الشجاعة ولو على قتل حية
57b	اللهم لا تكنى الى نفسى طرفة عين ولا اقل من ذلك

59b	ذهبت النبوات وبقيت المبشرات
60b	من عرف نفسه فقد عرف ربه
62b	اللهم اغنني بالافتقار اليك
64a	اخساء يا عدو الله انا رسول الله
64b	“Şedid ve kavî ve kâdir ol kimse degildir ki küşti-gîrlik idüp düşmanına gâlib ola, belki şedîd odur ki inde'l-gadab nefsine mâlik ola.”
66a	موتوا قبل ان تموتوا
66a	من اهل القبور اذا تحيرتم فى الامور فاستعينوا
67a	فطوبى للغرباء
67a	من مات غريبا فقد مات شهيدا
68b	اول ما خلق الله روحى
68b	انا من الله والمؤمنون من فيض نورى
68b	كنت نبيا وآدم بين الماء والطين
69a	اول الوقت رضوان الله
69a	لا تسبوا الدهر فان الدهر هو الله
69b	ولدت من نكاح لا من سفاح

70a	اوتيت علوم الاولين والآخرين
70b	بضعة منى
71a	يا على انا و انت ابوا هذه الامة
73a	انكم سترون ربكم كما ترون القمر ليلة البدر
73b	ذُكر الله اذا رؤا
73b	من رأى نى فقد رأى الحق
73b	طوبى لمن رأى ولمن رأى من رانى ولمن رأى من رأى من رانى
75b	انت الاول فليس قبلك شىء وانت الاخر فليس بعدك شىء وانت الظاهر فليس فوقك شىء وانت الباطن فليس دونك شىء
75b	السلطان ظل الله
76a	آخر ما يخرج من رؤس الصديقين حب الجاه
77a	انما العبرة بالخواتم
78a	العلماء امناء الرسل ما لم يخالطوا السلطان
78a	الناس على دين ملوكهم
78a	ان فى الجسد مضغة اذا صلحت صلح الجسد كله واذا فسدت فسد الجسد كله
78a	من قلد انسانا عملا و فى رعيته من هو اولى منه خان الله و رسوله و جماعة المؤمنين

79b	ولدت فى زمن الملك العادل
80a	من ترك الصلوة متعمداً فقد كفر
82a	طعام طُعْمٍ وشفاء سُقْمٍ
84a	يامقلب القلوب والابصار ثبت قلبى على دينك وطاعتك
88a	اوتيت مفاتيح خرائن السموات والارض
88b	ان لى وزيرين فى الارض ووزيرين فى السماء
91a	الائمة من قريش
92b	استفت قلبك
92b	دع ما يريبك الى ما لا يريبك
93a	الناس نيام فاذا ماتوا تيقظوا
93a	اللهم ارنا الحق حقا وارزقنا اتباعه وارنا الباطل باطلا وارزقنا اجتنابه
96b	انا النذير العربيان

BİBLİYOGRAFYA

-I-

İsmâil Hakkı Bursevî'nin Eserleri

Dîvan, Haz. Murat Yurtsever, Arasta Yay., Bursa 2000.

Divân, (Haz. Murat Yurtsever, yayımlanmamış doktora tezi ekindeki transkribe edilmiş metin) ss. 170-756.

Ferahu'r-Rûh I-II, (haz. Mustafa Utku), Uludağ Yay., İstanbul 2000.

Hadîs-i Erbaîn Tercümesi, (İmâm Nevevî'nin aynı isimli eserinin tercüme ve şerhi, trc. İsmâil Hakkı, Sâhib-i *Tefsîr-i Rûhu'l-Beyân*), Dersaadet 1317.

Kenz-i Mahfî, (çev. Abdülkâdir Akçiçek), Bahar Yay. İstanbul 2000.

Kitâbü'l-Envâr, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan Bl, no: 189/2.

Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye, Millet Ktp. Şer'iyeye Bl. No: 1040.

Kitâb-ı Silsile-i Şeyh İsmâil Hakkı Bi Tarîk-i Celvetî, Haydarpâşâ matbaası, 1291.

Kırk Hadîs Şerhi, (Neşir ve Transkripsiyon, Hikmet Gültekin), İnsan yay., İstanbul 1998.

Kitâbü'n-Netîce (Haz. Namlı, İmdat Yavaş), I-II, İnsan Yay., İstanbul 1997.

Rûhu'l Beyân, (trc. H. Kâmil Yılmaz v.dğr.) , Erkam Yay. I-IX, İstanbul 2005-2007.

Rûhu'l-Beyân Tefsîri, (İhtisar eden, Muhammed Ali Sabûnî, trc. heyeti, Abdullah Öz ve Diğr.), Damla Yay. İstanbul 1995.

Şerh-i Kelime-i Tevhîd, Millet Ktp., Şeriyye, nr, 1252. (Lütfü Baykal'ın *Bursevî ve Mısırî'nin Tevhid Risâlelerinde Yer Alan Vahdâniyet Anlayışı*, (MÜSBE. Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1985. çalışmasının ekinde yer alan nüshadan yararlanılmıştır.)

Şerh-i Şuab'l-Îmân, İstanbul 1304. (Süleyman Efendi matbaası)

Tuhfe-i Âliyye, (Müst. Muhammed b.Ali el-Üsküdarî), Selimağa Ktp., Emir Hoca Kemankeş Böl., nr. 210 (Te'lif Tar. 1131/1719), İstanbul 1199/1785.

Tuhfe-i Atâiyye, (Müst: Sâlih b. Ali), Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Ef. Böl., nr. 1537, (75 vr.)

Tuhfe-i Bahriyye, (Müst. Derviş Hüseyin b. İbahim), Süleymâniye Ktp., Pertev Pâşâ nr. 637/9, (Te'lif T. 1133/1722 Müellif nüs. Yok), İstanbul 1185/1771.

Tuhfe-i Halîliyye, Süleymâniye Ktp., Mihrişah böl., nr. 165 (Müellif Hattı), İstanbul 1133/1720.

Tuhfe-i Hasâkiyye, (Müst. Belli değil), Süleymâniye Ktp., Mihrişah böl., nr. 164, 330 vr., İstanbul, 1139/ 1726.

Tuhfe-i Hasâkiyye, Süleymâniye Ktp., Mihrişah böl., nr.164.

Tuhfe-i İsmâiliyye, (Müst. Mehmed Said), Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmut Ef., nr. 3110, İstanbul 1292.

Tuhfe-i Recebiyye, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1374.

Tuhfe-i Umeriyye, Süleymaniye Ktp., Mihrişah böl., nr. 162., 92 vr. (Müellif nüshası).

Tuhfe-i Vesîmiyye, (Müst. Hâlis Tosyavî), Süleymâniye Ktp., Hacı Mahmut Ef., nr. 6362/2 , İstanbul 1240 /1825.

Diğer Eserler

- ACLUNİ Ebü'l-Fida İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbas amme'stehera mine'l-Ehâdis ala Elsineti'n-Nâs*, Dâru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, I-II, 2. bs., Beyrut 1932.
- AFİDÜDDÎN, SÜLEYMAN et-Tilmisânî, *Esmâü'l-Hüsnâ*, İnsan Yay., (çev. Selahattin Alpay), İstanbul 2002,
- AHMED b. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı yay., İstanbul 1992.
- AHMED LÜFFİ, *Osmanlı Adâlet Düzeni*, (sad. Erdinç Beylem), İstanbul 1979.
- AKBAY, Sabahaddin, *Saruhanlı Şeyh İlyas ve Manzûm Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi*, (Yüksek Lisans Tezi GÜSBE), Ankara 1996.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, (Celâlî İsyânları)*, Cem Yay. İstanbul 1995.
- , *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, c. II, Cem Yay. İstanbul 1995.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet-Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1999.
- , "Ebüssuûd Efendi", *DİA*, X, 365-371.
- AKGÜNDÜZ, Hasan, *Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul 1997.
- AKGÜNDÜZ, Murat, *XIX. Asır Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Şeyhü'l-İslâmlık*, (yaymlanmamış Doktora Tezi MÜSBE), İstanbul 1999.

- AKİDİL, M. Ali, *İsmâil Hakkı Bursevî, Hayâtı, Eserleri ve Tuhfe-i Umeriyye'si (tenkitli metin)*, (GÜSBE. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1996.
- AKİDİL, M. Ali, Şeyda Öztürk, *İsmâil Hakkı Bursevî, üç Tuhfe/ Seyr-i Sülûk*, İnsan Yay., (içinde ss. 8-106), İstanbul 2000.
- AKKAYA Veysel, *Kâbe ve İnsan, (Tuhfe-i Atâiyye)*, İnsan yay., İstanbul 2000.
- , *Tuhfe-i Atâiyye*, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi MÜSBE), İstanbul 1999.
- AKKUŞ, Süleyman, *Kuşeyri'nin Hayâtı, Eserleri ve Kelâmî görüşleri*, (basılmamış Doktora Tezi SÜSBE), Konya 1997.
- AKTEPE, Münir, "Ahmed III", *DİA*, II, İstanbul 1989.
- AKYOL, Aygün, *Müsarâatü'l-Felâsife'ye Göre Şehristânî'nin Felsefi Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi AÜSBE), Ankara 2003.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 1985.
- ALGÜL, Hüseyin-Nihat Azamat, "Emîr Sultan", *DİA*, XI, 146-148.
- ALGÜL, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I, Gonca Yay., İstanbul 186.
- ALPER, Ömer Mahir, "İbn Sînâ", *DİA*, XX, 319-322.
- ALTINSU, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayyıldız Matbaası A.Ş. Ankara 1972.
- ALTUNTAŞ, Halil-Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meali*, DİB. Yay., Ankara 2006.
- ANDRE MİQUEL, *İslâm ve Medeniyeti, Doğuştan Günümüze*, (çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş), c. I, Birleşik Dağıtım. İstanbul 1991.
- ANTONY DOLPHİN ALDERSON, *Bütün Yönleri ile Osmanlı Hanedanı*, (çev. Şefaettin Severcan, Yayına.Haz. Mustafa Armağan), İz Yay. İstanbul 1998.
- APAYDIN, H. Yunus, "İbn Abdisselâm, İzzeddin", *DİA*, XIX, 284-287.

- ARSLANTÜRK, Ayşe Hümeýra, “Nesefî, Necmeddîn”, *DİA*, XXXII, 571-573.
- , *Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin (öl.537-1142) "et-Tefsîr fi't-Tefsîr" Adlı Eserinin Tahlili ve el-Bakara Suresi'nin Tenkidli Neşri*, (MÜSBE Doktora Tezi) (233 s.), İstanbul 1995.
- ARUÇI, Muhammed, “el-Esmâ ve's-Sıfat Fima Beyne Ulemâi's Selef ve Ehl-i İ'tizâl”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, S. I, 1997, ss. 31-46.
- , “*el-Esmâ ve's-Sıfat*”, *DİA*, XI. 421.
- , *Abdülkâhir el-Bağdâdî el-Esmâ ve's-sıfât Adlı Eseri*, (Doktora Tezi MÜSBE), İstanbul 1994.
- AŞKAR, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İstanbul 2006.
- ATTAR, Feridüddîn, *Tezkiretü'l-Evliya*, (trc. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yay. Bursa 1984.
- ATAR, Fahrettin, “Attâb b. Esîd”, *DİA*, IV, 93.
- ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi-Medrese Programları, İcazetnâmeler-İslahat Hareketleri*, İstanbul 1983.
- ATEŞ, Ahmed, “Muhyiddin Arabî”, *İA*, VIII, İstanbul 1979.
- ATEŞ, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, AÜ., Basımevi, Ankara 1974.
- , *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri*, Sönmez Neş., İstanbul 1969.
- , “Kutub”, *DİA*, XXVI, 498-499.
- , “Cüneyd-i Bağdadî”, *TDV*, VIII, 119-121.
- , *Cüneyd-i Bağdadî/Hayâtı Eserleri ve Mektupları*, Sönmez Neş. İstanbul 1970.

- ATILGAN, Yusuf Kenan, *Ledünnî İlmin Hz. Musa-Hızır (a.s.) Kıssası Bağlamında Kelâmî Açından Değerlendirilmesi* (basılmamış Yüksek Lisans Tezi CÜSBE), Sivas 2006.
- AVCI, Seyit, *Sûfilerin Hadîs Anlayışı, Bursevî Örneği*, İstanbul 2004.
- , “Sûfilerin Hadîs Tesbît Ölçüleri: İsmâil Hakkı Bursevî, Bir İnceleme” *Hadîs Tetkikleri Dergisi*, II, S. I, İstanbul 2004.
- AYDEMİR, Abdullah, “Beytulizze”, *DİA*, VI, 90.
- AYDIN, İbrâhim Hakkı, “Molla Fenârî”, *DİA*, XXX, 245-246.
- AYDINLI, Abdullah, “İkrime b. Ebû Cehil”, *DİA*, XXII, 42-43.
- AYDINLI, Yaşar, “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Felsefe Tasavvuru”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XVI, S. 2, 2003, ss. 185-194.
- AYDÜZ, Davut, “Cevşen Üzerine”, *Yeni Ümit Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart S. 51. 2001.
- AYNİ, Mehmet Ali, “İsmâil Hakkı’ya Dâir Bir Tetkik Hülâsası” *Darü’l-fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, II, S. IX., 1928 İstanbul.
- , *Türk Azîzleri I, İsmâil Hakkı*, İstanbul 1944.
- , *İslâm Tasavvuf Tarihi*, Akabe Yay. İstanbul 1985.
- AYVERDİ, Sâmiha, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, c. II. İstanbul 1993.
- AZAMAT, Nihat, “Hacı Bayram-ı Velî”, *DİA*, XIV, 442-447.
- BAHADIROĞLU, Mustafa, *Üftâde, Tasavvufî Görüşleri ve Celvetiyye Tarîkatı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, UÜSBE.), Bursa 1990.
- BAHTİYAR, Niyazi Hüseyin, *Balkanlar’da Türk Ünlüleri: Ansiklopedik Bilgiler*, 1. kitap, İstanbul 1999.
- BALTACI, Ahmet, “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”, *DİA*, XX, 488-491.

- BALTACI, Cahit, *XV-XVI. asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
- , “Eğitim Sistemi”, *Osmanlı Dünyâyı Nasıl Yönetti*, (kitâbı içinde), İz Yay., İstanbul 1998.
- BANARLI, Nihad Sâmî, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, c. I, MEB. Yay., İstanbul 1998.
- BARDAKOĞLU, Ali, “Ebû Hanife/Literatür”, *DİA*, X, 143-145.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, ss. 281, 288.
- BAŞAR, Alaaddin, *Esmâ-i Hüsnâ*, Zafer Yay., İstanbul 2004.
- BAYKAL, Lütfü, *Bursevî ve Mısırî'nin Tevhid Risâlelerinde Yer Alan Vahdâniyet Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi MÜSBE), İstanbul 1985.
- BAYRAMOĞLU, Fuat-Nihat Azamat, “Bayramiyye”, *DİA*, V, 269-273.
- BAYSUN, Cavit, “Mehmed IV” *İA*, VII.
- , “Emîr Sultan”, *İA*, IV, 261-263.
- , “Ebusu’ûd Efendi”, *İA*, IV, 92-99.
- , “Mehmed IV”, *İA*, VII.
- , “Ahmed II”, *İA*, I.
- BAZ, İbrahim Abdülehad Nuri-i Sîvâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi AÜSBE), Ankara 2004.
- BERKES, Niyazi, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul 1978.
- BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn, *Delâilü'n-nübüvve*, I-VII, Beyrut 1985.

- BİÇER, Ramazan, *Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve el-Emedü'l-Aksâ Adlı Eseri*, (MÜSBE, Doktora Tezi), İstanbul 1999.
- BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.
- BİLGİN, Orhan, “Fahreddîn-i Irâkî”, *DİA*, XII, 84-86.
- BİLİCİ, Mücahit, “Kayyûmiyet ve Esir Maddesi”, *Köprü Dergisi*, Bahar 1996 S. 54.
- BOLAY, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, Kalem yay., İstanbul 1980.
- , *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., İstanbul 1996.
- BOSNALI, Süleyman, *O'nun (c.c.) Adıyla*, İzmir 2006.
- , *En Güzel İsimler O'nu Anlatıyor, Esmâ-i Hüsnâ Tecellileri, Sırları*, Rehber Yay., İstanbul 2006.
- BOZKURT, Nahide, *Halîfe Me'mun dönemi ve İslam Kültür Tarihindeki Yeri*, (yayımlanmamış Doktora Tezi AÜSBE), Ankara 1991.
- , “Me'mûn”, *DİA*, XXIX, 101-104.
- BRCKELMANN, C., “Ragıb Isfehânî”, *İA*, IX, 593-594.
- BUHARİ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *Sahîhü'l-Buhari*, I-II, Kahire 1953.
- BUHL, Fr, “Müzdelife”, *İA*, VIII, 868-869.
- BURSALI, Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A. Fikri Yavuz-İsmâil Özen), I, İstanbul 1972.
- BUZPINAR, Şit Tufan “Nakîbüleşraf”, *DİA*, XXXII, 323-324
- CÂMÎ, Abdurrahman, *Nefâhatü'l-Üns*, (trc. Lâmiî Çelebi, Haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara) Mârifet Yay. İstanbul 1995.

- CÂMÎÜ'S-SAGÎR, Muhtasarı, Tercüme ve Şerhi, Yeni Asya Neş., (Haz. İsmâil Mutlu-Şaban Döğen) İstanbul 2002,
- CANBULAT, Mehmet, "Abdâl", *Dînî Kavramlar Sözlüğü*, www.diyaret.gov.tr.
- CARL BROCKELMANN, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), TTK Yay., Ankara 1992.
- CARL BROCKELMANN, "Ragıb Isfehânî", *İA*, IX, 593-594.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber yay., Ankara 1997.
- CEYLAN, Semih, *İsmâil Ankaravî ve Mesnevî Şerhi*, (, yayımlanmamış Doktora Tezi UÜSBE), Bursa 2005.
- CHENEK, Moh. Ben, "İbn Teymiyye", *İA*, V/11, 825-829, İstanbul 1987.
- COŞAN, K. Ziyaeddin, *İsmâil Hakkı Bursevî ve Fâtîha Sûresi Tefsîri*, (yayımlanmamış Yüksek Lians Tezi MÜSBE), İstanbul 2001.
- COUR, A., "Şazilî", *İA*, XI, 365.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "Gazâlî", *DİA*, XIII, 489-505.
- ÇAKIOĞLU, Selim, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Eserininin Tahkîk ve Değerlendirilmesi*, MÜSBE., İstanbul 2006.
- ÇAKMAKLIOĞLU, M. Mustafa, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye", *Tasavvuf Dergisi*, Yıl: 4, S. 1, Temmuz-Aralık, 2003. ss. 424-468.
- , "Ene'l-Hakk" Sözü Bağlamında Mevlânâ'nın Şatahât Yorumu", *Tasavvuf Dergisi*, Ankara, S. XV, 2005. ss. 191-223.
- ÇELEBİ, İlyas, *İslâm İnancında Gayb Problemi*, MÜİFV.Yay., İstanbul 1996.

- , "Gayb", *DİA*, XIII, 404-409.
- , "el-Emedü'l-Aksâ", *DİA*, İstanbul, XI, 1995.
- , "Havas İlmi", *DİA*, XVI, 522.
- , "Hızır", *DİA*, XVII, ss. 406-409.
- , "İhyâü Ulûmi'd-Dîn" *DİA*, XXII.
- ÇELEBİ, Ahmet, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, (trc. Ali Yardım), İstanbul 1983.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil-Kemâl Eraslan, "Yazıcı-oğlu", *İA*, XIII. 366.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil, *Kanûnî Sultân Süleymân Devri Türk Edebiyatı*, MEB. Yay., İstanbul 1994.
- , "Kültür ve Edebiyatımızda Allah (c.c.)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 1994, S.142.
- ÇİFT, Salih, "Hatmu'l-Evliyâ, Ebû Abdullah Muhammed B. Ali el-Hakîm et-Tirmizi", *Tasavvuf Dergisi*, S. 15, ss. 351-376.
- DAĞLAR, Abdulkadir, "Klâsik Türk Edebiyatı Şerh Geleneği ve Hacı İbrâhim Efendi'nin Şerh-i Beleşâtı'na Dâir", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007.
- DANIŞMEND, İsmâil Hami, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, III, İstanbul 1961.
- DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, *es-Sünen*, Madve Yay., (thk. Abdullah Aydınli), İstanbul 1996.
- DEMİRCİ, Mehmet, "İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725)'nin Ecvibe-i Hakkıyye'si", *Tasavvuf Dergisi*, Yıl. 4, S. 10, Ocak-Haziran 2003 Ankara, ss. 9-43.
- DEMİRCİ, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yay., İstanbul 1996.
- DEMİRCİ, Kürşat, "Deccâl", *DİA*, IX, 67-69.
- , "Harût ve Mârût", *DİA*, XVI, 262-264.

- DEYLEMÎ, Ebû Şuca' Şiraveyh b. Şehredâr *el-Fidevs bi Me'suri'l-Hitâb*, I-V, Beyrut 1986.
- DİNDAR, Bilal, "Bedreddin Simavî", *DİA*, V, 331-334.
- DÖNDÜREN, Hamdi, Ahmet Önkâl, "Hızır", *Şamil İslâm Ans.* www.ihyaşamil.org.
- DÖNER, Nuran, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâb-ı Kebîr'i ve Bursevî'de Vâridât Kültürü", *Tasavvuf Dergisi*, S. 15, Temmuz-Aralık 2005.
- DURUSOY, Ali, "İbn Sînâ/ felsefesi", *DİA*, XX, 322-331.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayâtı*, İstanbul 1983.
- DÜZEN, İbrahim, *Azîz Neseî'ye Göre Allah, Kâinat ve İnsan*, (basılmış Doktora Tezi), Şanlıurfa İlâhiyat Fakültesi Geliştirme Vakfı Yay., Ankara 1991.
- EBÛ DAVUD, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi, *Sünenu Ebû Davud*, Mısır 1952.
- EBÛ TÂLİB, el-Mekî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, Umran Yay., (trc. Yakup çiçek), İstanbul 1998.
- ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik*, TTK. Yay. Ankara 1994.
- ENDER, Celil, "Gümüşhane Darphanesinin 1735/1736 Yıllarındaki Yapısı ve Bu Yıllarda Basılan Osmanlı Kuruşları" *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, Yıl. 2002, S. 37-38, ss. 55-61.
- ERAYDIN, Selçuk *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1984.
- , "Çile", *DİA*, VIII, İstanbul 1993.
- ERDEM, Hüsameddin, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

- EREN, Şadi, *Kur'ân'da Teşbih ve Temsiller*, Akademi Yay., İstanbul 2006.
- , “Nûr Âyeti Hakkında Bâzı Mülâhazalar”, *Yeni Ümit Dergisi*, S. 48, Nisan-Mayıs-Haziran, 2000.
- EROĞLU, Muhammed, “Havâssü'l-Kur'ân”, *DİA*, XVI.
- ERTUĞRUL, İsmâil Fenni, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, İnsan Yay., (Haz. Mustafa Kara), İstanbul 1997, ss. 279-310;
- , *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, Orhaniye Matbaası, 1928.
- ESER, Zülfîye, *İsmâi Hakkı Bursevî'nin Es'iletü's-Sahafîyye Ecvibetül Hakkîyye Adlı Eseri*, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE), İstanbul 2003.
- FERŞAT, M., *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, İstanbul 1987.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Abdülkâhir el-Bağdâdî”, *DİA*, I, 245-247.
- FURAT, Ahmed Subhi “Tirmizî Abû Abdillâh”, *İA*, XII/I s. 386-388
- GAZÂLÎ, *İhyau Ulumi'd-din* Bedir Yayınevi I-IV, (trc. Ahmed Serdaroğlu), İstanbul 1974.
- , *Esmâ'ü'l-Hüsnâ, İlâhî Ahlâk, (el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi essmâ'illâhi'l-hüsnâ)*, (terc. Yaman Arıkan), İstanbul 1982.
- , *el-Maksadü'l-esnâ fi şerhi essmâ'illâhi'l-hüsn*, ts, Mısır.
- , *Kimyâ-yı Saâdet*, Bedir Yay., 4. Baskı, (trc. A. Faruk Meyan), İstanbul 1972 , I-II.
- , *El-Mınkızı Min-ad-Dalâl*, MEB. Yay., İstanbul 1990.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Köprülüler” *İA*, VI. İstanbul 1977.
- GÖLCÜK, Şerafeddin, *Kelâm Tarihi Kişiler, Görüşler, Eserler*, Konya 1992.
- , *Kur'ân ve İnsan*, Esra yay.Konya 1996.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki, “Celvetiyye” , *İA*, III, İstanbul 1977.

- ,
100 Soruda Tasavvuf, Gerçek Yay., İstanbul 1969.
- GÖRGÜN,
Tahsin, “Molla Fenârî/Düşüncesi”, *DİA*, XXX, 247-248.
- ,
“İbn Sînâ/literatür”, *DİA*, XX, 353-358.
- GÜLEÇ,
İsmâil *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Mesnevî'sinin İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi İÜSBE), İstanbul 2002
- GÜMÜŞ,
Nevin, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbü'l-Envar'ı ve şerh (hayâtı-inceleme-tenkidli metin)*, (basılmamış Doktora Tezi, EÜSBE), 1997.
- GÜNDOĞDU,
Cengiz *Abdülmecîd-i Sîvâsî, Hayâtı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi ATÜSBE), Erzurum 1997.
- ,
“XVII. Yüzyıl Osmanlısında İki Farklı Sûfî Tipi Abdülmecîd-i Sîvâsî ve İdrîs-i Muhtefî”, *İLAM Araştırma Dergisi* c. II, S. 2 (Temmuz-Aralık 1997), ss. 21-40.
- ,
“XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından , Sîvâsîler-Kadı-Zâdeliler Mücâdelesî”, *İLAM Araştırma Dergisi* c. III, S. 1 (Ocak-Haziran 1998), ss. 37-75.
- GÜNDÜZ,
İrfan, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münâsebetleri*, 3. bs., Seha Neş., İstanbul 1989.
- ,
“Beyt”, *DİA*, VI, 86.
- ,
“Gümüshanevî, Ahmed Ziyâeddin”, *DİA*, XIV.
- GÜNGÖR,
Erol, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, 5.bs. Ötüken Yay. İstanbul 1993.
- ,
Türk Kültürü ve Milliyetçilik, Ötüken Neş. İstanbul 1980.
- GÜRER,
Dilâver, *Abdülkâdir Geylânî Hayâtı, Eserleri, Görüşleri*, (basılmış Doktora Tezi), 3. Basım. İnsan Yay. İstanbul 2006.

- , “Sûfi İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Makamâtü'l-Ârîfin'i”, *Tasavvuf Dergisi*, S. 6, Ankara 2001, ss. 119-158.
- , ‘İbn Arabî’de "Dinlerin (Aşkın) birliği” ve "İbâdet" Meselesi’ Hakkında Bir Değerlendirme’, *Tasavvuf Dergisi*, S, XI, s. 35. (9-54).
- GÜVEN, Mustafa Salim, *Ebu'l-Hasan Şâzîlî ve Şâzîliyye Tarîkatı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi MÜSBE), İstanbul 1999.
- HAK, Muşhirul, “İslâm Toplumunu ve Toplumun Hayâtında Caminin Yeri” (trc., Ahmet Güç), *UÜİFD.*, S.III, c. III, Bursa 1991.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK.Yay. Ankara 1991.
- , *XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK.Yay., Ankara 1991.
- HÂKİM, el-Müstedrek, *ale's-Sahîhayn el-Müstedrek*, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed Hakim en-Nisaburi, 405/1014, (tahkik Hamdi Demirdaş Muhammed. Mekke), Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 2000/1420.
- HALİFE, Mehmed, *Tarih-i Gilmânî*, haz. Ömer Karayumak, ts.
- HARMAN, Ömer Faruk “Bel‘am b. Bâûrâ”, *DİA*, V, 389-390.
- , “Buhtunnasr”, *DİA*, XI, 380-381.
- , “Âsaf b. Berayha”, *DİA*, III, 455.
- HEFFENING, W., “Şafi‘î”, *İA*, XI, 268-272.
- , “Al-Muzânî”, *İA*, VIII, 870.
- HİLMİ, Ömer Faruk, *Hızır Aleyhisselâm*, Fatih yay., İstanbul 2002.
- HUART, Cl, “Hâdî Sebzevarî”, *İA*.
- HUCVURÎ, *Keşfu'l-Mahcûb*, (trc. Süleyman Uludağ, Dergah Yay. İstanbul 1982.

- HÜSEYİN CİSRÎ *Risâle-i Hâmidîyye*, (Terc. Manastırlı İsmâil Hakkı, Sad. Ahmet Gül), Bahar Yay. Ankara ts.
- İŞİK, Hidayet, *Dinler Tarihi Açısından Fahreddîn Razi ve Eserleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, SÜSBE), Konya 1998.
- İBN KAYYİM, el-Cevziyye, *Esmâü'l-Hüsnâ*, Polen Yay.,(çev. Hanifi Akın-Muhittin Korkmaz), İstanbul 2005.
- İBN, Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- İBNÜ'L-ARABÎ, EBÛ BEKİR, *el-Avâsım Mine'l-Kavâsım*, (nşr. Muhibiddin el-Hatîb) Kahire 1371.
- İLGÜREL, Mücteba, *D.G.B. İslâm Tarihi*, XI, İstanbul 1993.
- İMADÜDDİN, Halil, *İslâm'ın Tarih Yorumu*, (çev. Ahmet Ağırakça), Risâle Yay., İstanbul 1988.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi”, *DİA*, VIII, 348-349.
- İZ, Mahir, *Tasavvuf, Mâhiyeti, Büyükleri ve Tarikatler*, İstanbul t.s.
- KANDEMİR M. Yaşar “Fâtıma”, *DİA*, XII, 219-223
- KAPAR, Mehmet Ali, “Ebû Leheb”, *DİA*, X, 178-179.
- , “Ebû Cehil”, *DİA*, X, 117-118.
- KARA, İhsan, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Hassâkiyyesi (III. Bölüm)*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE., İstanbul, 1997.
- KARA, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, İstanbul 1990.
- , “İbn Teymiyye, Takıyüddîn/Tasavvuf” *DİA*, XX, 413-414.
- KARAÇAM, Hatice, *Derviş Ömer Fuâdî Efendi'nin “Şerh-i Vird-i Settâr” Adlı Eseri ve Tasavvufî Görüşleri*, (İnceleme-Metin),

- (yayımlanmamış, Yüksek Lisans Tezi, DEÜSBE), İzmir, 2006.
- KARADAŞ, Çağfer, “İsmâl Hakkı Bursevî’nin İtikadî Görüşleri” *UÜİFD*, S. VIII, c.VIII, 1999.
- , “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin/İtikadî Görüşleri”, *DİA*, XX, 516-520.
- KARADENİZ, Osman, “*İbn Berrecân*”, *DİA*, XIX, 371-372.
- KARAGÖZ, İsmâil, *Âyet ve Hadîslerin Işığında Esmâ-i Hüsnâ*, DİB., Yay. Ankara 2007.
- KARAL, Enver Ziya, “Ahmed III”, *İA*, I.
- KARAMAN, Hayreddin, *İmâm-ı Rabbânî ve İslâm Tasavvufu*, İstanbul 1992.
- KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1989.
- KARAPINAR, Fikret, “Hakîm et-Tirmizî ve Ona âit bir Mecmû’a” *Mârife Dergisi*, S.2, Güz 2005.
- KARLIAĞA, H. Bekir, “Gazâlî/Eserleri”, *DİA*. XIII, İstanbul 1996.
- , “İbn Sînâ/etkileri”, *DİA*, XX, 345-353.
- KAYA, Mahmut, “Esîr”, *DİA*, XI, 390.
- , “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin/İslâm Düşüncesindeki Yeri”, *DİA*, XX, 520-522.
- KAZICI, Ziya -Mehmet ŞEKER, *İslâm Türk Medeniyeti Tarihi*, Çağrı Yay. İstanbul 1981.
- KAZICI, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991.
- , *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği Yay., İstanbul 1987.
- , *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, Timaş Yay., İstanbul 1996.

- , “İsmâil Hakkı Bursevî’ye Göre Osmanlı Müesseseleri” *MÜİFD.*, S. 7, 8, 9, 10, İstanbul 1995, ss. 208-209. (*Tuhfe-i Hasâkiyye*’nin kısaltılmış, sâdeleştirilmiş ve transkribe edilmiş halidir.)
- KEKLİK, Nihat, *Sadreddîn Konevî’nin Felsefesinde Allah-Kâinat ve insan*, İstanbul, 1967.
- KELÂBÂZÎ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta’arruf)*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah yay., İstanbul 1992.
- KENZÜ’L-UMMAL, *fi süneni’l-akval ve’l-ef’al / Alauddin Ali b. Abdümelik b. Kadı Han Müttaki el-Hindi, 975/1567*, (neşr. Bekri Hayyânî, Saffet Saka), 5. bs. Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1985/1405.
- KESKİN, Halife, *İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi*, Beyân Yay. İstanbul 1996.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, “Ezel”, *DİA*, XII.
- KILIÇ, Mahmud Erol, “el-Fütühâtü’l-Mekkiyye”, *DİA*, XIII, ss. 251-258.
- , *Muhyiddin İbnu’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibi’l-Vücûd)*, (Doktora Tezi, MÜSBE), İstanbul 1995.
- , “Ekberîyye”, *DİA*, X, 544-545.
- , “İbnü’l-Arabî, Muhyiddin” *DİA*, XX, 509.
- KILIÇ, Orhan, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyâleti’nin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998)*, *Bildiriler*, Trabzon 1999.
- KIRKILIÇ, Ahmet, *Başlangıcından Günümüze Tasavvuf*, İstanbul 1996.
- KOCA, Ferhat, “Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakırlar İle Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni” *GÜÇİFD.*, 2002/I.

- , “İbn Teymiyye, Takıyüddîn” *DİA*, XX, ss. 389-405.
- KOÇER, Musa, *İmâm Mâtürîdî’de Esmâ-i Hüsnâ*, (basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE), İstanbul 1992.
- KOÇİ BEY, *Koçi Bey Risâlesi*, (Sad. Zuhuri Danışman), MEB. Yay. İstanbul 1993.
- KOÇYİĞİT, Talat *Hadîscilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV. Yay., Ankara 1989.
- KODAMAN, Bayram, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK. Yay. Ankara 1991.
- KONEVÎ, Sadreddin *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2004.
- KONUK, Ahmed Avni, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I-IV, (haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın), Dergah Yay., İstanbul 1987.
- , *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi* (haz. Mustafa Tahralı) İstanbul 2004.
- KONUR, Himmet, *İbrâhîm Gülşenî, Hayâtı, Eserleri, Tarîkatı*, (basılmış Doktora Tezi), İnsan Yay., İstanbul 2000.
- , “Mesnevî’de Mürîd-Mürşid İlişkisi” *Tasavvuf Dergisi*, Yıl. 6, S. 14, Ankara 2005, ss. 149-157.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB. Yay., Ankara 1993.
- , *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, TTK., Yay. Ankara 1991.
- KÖPRÜLÜ, Orhan, “Feyzullah Efendi”, *İA*, IV, 593-600.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F.-Mustafa Uzun, “Akşemseddîn”, *DİA*, II, 299-302.
- KÖSMENE, Süleyman, *Allah’ın Güzel İsimleri Risâle-i Nûr’da Esmâ-i Hüsnâ*, İstanbul 2004.
- KRAMERS, J. H., “Râzî”, *İA*, IX, 645-646.

- KUFRALU, Kasım, “*Gazzâli*”, *İA*, IV, 748-760.
- ,
“Ebû Yûsuf”, *İA*, IV, 59-60.
- KUNT, Metin, (Yayın yön. Sina Akşin ve. dğr.), *Türkiye Tarihi III. Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul 1997.
- KURNAZ, Cemal -Mustafa Tatçı, “İbn İsbâ”, *DİA*, XX, 91-92.
- KURNAZ, Cemal, “Hızır/Edebiyât”, *DİA*, XVII, İstanbul 1997.
- ,
“Belkıs/Edebiyât”, *DİA*, V, 421-422.
- KUŞEYRÎ, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzîn, *Risâle*, Beyrut 1413.
- KUŞEYRÎ, *er-Risâle*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978.
- KUT, Günay “İsmâil Hakkı”, *The Encyclopaedia of İslâm (new Edition)*, Vol. IV, 1978 Leiden. Pp. 191-192.
- KÜÇÜK, Hülya-Hamza Küçük, “Endülüs'ten Önemli Bir Sima İbn Berrecân” *SÜİFD.*, Güz, S. XIV, 2002, ss. 126-140.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir “Süleyman II”, *İA*, XI, İstanbul 1979.
- LAMMENS, H., “Dihye”, *İA*, III, 586.
- LEKESİZ, Ömer, *Sevgilinin Evi, Kâ'be Simgeçiliği Üzerine Bir Çözümleme*, Yedi Gece Kitapları, İstanbul 1997.
- MACDONALD, D. B., “Allah”, *İA*, I.
- ,
“Hizb”, *İA*, V/1, 548.
- ,
“Bel'am”, *İA*, II, 464-465.
- [Ahmet Ateş], “Mâtürîdî”, *İA*, VII, 405-406.
- MAKDİSİ, George, “*Kadirî Sûfisi İbn Teymiyye*”, (çev. Vahit Göktaş) *Tasavvuf Dergisi*, Temmuz-Aralık 2007.
- MASSİGNON, L., “Şiblî”, *İA*, XI, 516-517.
- MATÜRÎDÎ, Ebû Mansûr, *Te'vilâtü'l-Kur'ân'dan Tercümelere*, (trc. Bekir Topaloğlu), İmâm Ebû Hanîfe ve İmâm Matürîdi Araştırma Vakfı, İstanbul 2003.

- MAZHARUDDÎN SİDDİKÎ, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, (çev. Süleyman Kalkan), Pınar Yay., İstanbul 1990.
- MEHMED SÜREYYÂ, *Sicill-i Osmânî*, I, IV, (Yayına haz. Nuri Akbayır, eski Yazıdan aktaran, Seyid Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- MİSRÎ, Niyâzi, *Risâle-i Tevhîd*, Süleymaniye Ktp, Mihrimahşah Sultan Bl, nr. 384. (73-80 vr.)
- MİRAS, Kâmil, *Buharî, Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, VIII, DİB.Yay., Ankara 1987.
- MİQUEL Andre, *Doğuştan Günümüze İslâm ve Medeniyeti*, (çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş), Birleşik Dağıtım, İstanbul 1991.
- MOH. B. CEHENEB, “İbnülhâcib”, *İA*, V/11, 856-857.
- MUHYİDDİN-İ ARABÎ, (İbn Arabî), *el-Fütûhatü'l-Mekkiyye fî Mârifeti'l-Esrâri'l-Malikiyyeti ve'l-Mülkiyyeti*, I-IV. (Haz. Muhammed Abdurrahman Maraşlı), Mektebetü't-Tahkîk bi Dari'l-İhyâ-i et-Turâsi'l-İslâmî, 1. Bs., Beyrut Lübnan, 1998 (1418).
- , *Fusûsu'l-Hikem*, (çev. Nuri Gençosman), İstanbul 1992.
- , *Fenâ Risâlesi, (Kitâbü'l-Fenâ Fil Müşâhede)*, çev. Mahmut Kanık, İz Yay., İstanbul 2007.
- M. NURİ PÂŞÂ, *Netayic ül-Vukat Kurumları ve Örgütleri ile Osmanlı Tarihi*, (sad. Neşet Çağatay), I-IV, TTK. Yay. Ankara 1992.
- MUSLU, Ramazan, *XVII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf*, (Doktora Tezi MÜSBE), İstanbul 2002.
- , *İsmâil Hakkı Bursevî ve “Temamü'l-Feyz” Adlı Eseri I*, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE), İstanbul 1994.

- MÜNÂVÎ, Abdurraûf, *el-Feyzü'l-Kadir Şerhu Câmiu's-Sağîr*, Daru'l-Ma'rifet, Beyrut 1952.
- MÜSLÎM, b. el-Haccac el-Kuşeyrî, en-Nisâburî, Ebu'l-Husayn, *el-Cami'u's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul 1981.
- NAMLI, Ali *İsmâil Hakkı Bursevî Hayâtı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İnsan Yay., İstanbul 2001.
- , "İsmâil Hakkı Bursevî", *DİA*, XXIII.
- . -----, *İsmâil Hakkı Bursevî ve "Temamü'l-Feyz" Adlı Eseri II*, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE), İstanbul 1994.
- , "Giriş", İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Kur'ân Meâli ve Tefsîri*, (Terc. H. Kâmil Yılmaz ve dğr.), I, İstanbul 2005.
- , "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Gözüyle Hac ve Kutsal Mekânlar", *Sûfî, Gelenek ve Hayât, Keşkül Dergisi*, S. 10, Güz 2006, s.24.
- NASR, Seyyid Hüseyin "Fahredden Râzî", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, II, (çev. Bürhan Koroğlu, Editör, M. M. Şerif-Mustafa Armağan), İstanbul 1990.
- NECMÜDDİN, Kübrâ, *Tasavvufî Hayât [Risâle ile'l-Hâim]*, (Haz: Mustafa Kara), İstanbul 1980.
- NEDVÎ Abdu'l-Bârî, *Kitap ve Sünnetin Ruhuna Göre Tasavvuf ve Hayât*, TDV. Yay. Ankara, 1998.
- NESÂİ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesai*, haz. Abdülfettah Ebû Gudde, 3. bs., Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1988.
- OCAK, A. Yaşar, "Âb-ı Hayât" *DİA*, I, İstanbul 1988.
- , "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış, Kadızâdeliler

- Haraketi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2, Ankara 1983.
- OKUDAN, Rifat, “Ebû Bekir Şibli Hayâtı, Orijini ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri”, *Tasavvuf Dergisi*, Ankara, 2007, S. 19, ss. 211-234.
- ORHONLU, Cengiz, “Mustafa II”, *İA*, VIII.
- ORTAYLI, İlber, *Türk İdare Tarihi*, TODAİ Enstitüsü Yay. Ankara 1979.
- ÖCALAN, Hasan Basri, *XVII. Yüzyılda Bursa’da Tasavvuf Kültürü*, (Doktora Tezi UÜSBE), Bursa 1999.
- ÖGKE, Ahmet, “Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricalu'l-Gayb: İbn Arabî'nin Görüşleri”, *Tasavvuf Dergisi*, Ankara 2001, S. 5, ss. 161-201.
- ÖĞÜT, Salim, “Ebû Yûsuf”, *DİA*, X, 260-265.
- ÖNGÖREN, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf, Anadolu’da Sufiler, Devlet ve Ulemâ*, İz yay., İstanbul 2000.
- , Fatih Devrinde Belli Başlı Tarikatler ve Zeyniyye, (Yüksek Lisans Tezi MÜSBE), İstanbul 1990.
- , “Osmanlı Devleti’nin İlk Şeyhüslâmı Molla Fenârî’nin Tasavvufî Yönü”, *Türkler*, XI, (nşr. Hasan Celal Güzel ve dğr.), Ankara 2002.
- , “İbrâhim b. Edhem”, *DİA*, II, 293-295.
- , “Ma‘rûf-i Kerhî”, *DİA*, XXVIII, 67-68.
- , “Musluhiddin Mustafa”, *DİA*, XXXI, 269-271.
- ÖZ, Mustafa “Meclisî, Muhammed Bakır”, *DİA*, 253-255.
- ÖZAYDIN, Abdülkerîm, “Cebele” *DİA*, VII, 184.
- ÖZCAN, Abdulkadir, “Cülus”, *DİA*, VIII.

- , "Edirne Vak'ası", *DİA*, X.
- , "Askeri Teşkilat" *Osmanlı Dünyâyı Nasıl Yönetti*, (kitâbı içinde), İz Yay. İstanbul 1998.
- ÖZDEMİR, Mehme, *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi*, TDV. Yay. Ankara, 1997.
- ÖZEK, Ali ve dğr., *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Tercümesi*, Medine-i Münevvere 1407-1987.
- ÖZEN, Şükrü, "Müzenî", *DİA*, XXXII, 246-250.
- , "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 146-151.
- , "Mâtürîdî/Fıkıh ve Fıkıh Usûlündeki Yeri", *DİA*, XXVIII, 159-165.
- ÖZER, Abdullah, *İslâm Hukuk Literatüründe Ta'zir Cezâları ve Şeyüslâm Muhyiddin B.İlyas Çivizâde'nin Risâle-i Müteallika Bi't-Teâzir Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE), İstanbul 2000.
- ÖZER, Mustafa, *Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV.-XIX. Yüzyıl)*, VI. Dizi-S. 65 TTK, Ankara 2006.
- ÖZERVARLI, M. Sait, "İbn Teymiyye, Takıyüddîn/İtikadî Görüşleri", *DİA*, XX, 405-413.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK. Yay. Ankara 1994.
- ÖZKÖSE, Kadir, "Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî'nin Tasavvufî Düşüncesi", *CÜİFD*, Sivas 2007.
- ÖZLER, Nurten *Tasavvufta Hızır Telakkisi ve Niyâzî Mısırî'nin Hızır Risâlesi*, (basılmamış Yüksek Lisans Tezi MÜSBE), İstanbul 2004.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hânedânlar-Türkiye (1074-1990)*, II, Kültür B. Yay., Ankara 1996.

- ÖZTÜRK, Şeyda, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin iki tuhfesi: Tuhfe-i Vesîmiyye, Tuhfe-i Aliye*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi MÜSBE), İstanbul 1999.
- ÖZTÜRK, Şeyda-AKİDİL, M. Ali, *Tuhfe-i Vesîmiyye, Üç Tuhfe/ Seyr-i Sülûk* kitabı içinde ss. 109-193, İnsan yay., İstanbul 2000.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, MEB Yay., İstanbul 1993.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, İstanbul 1988.
- PARLADIR, Selahattin “Medrese Hakkında Pedagojik bir Değerlendirme” *DEÜİFD.*, IV, İzmir 1979.
- PEDERSEN, Johs, “Mescid”, *İA*, VIII.
- POYRAZ, İrfan, *İsmâil Hakkı Bursevî, Kitâb-ı Hayâtu'l-Bâl*, (UÜSBE.Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2001.
- RÂGİB, el-İsfahânî, *el-Müfredât*, (nşr. Kahraman Yay.), İstanbul 1986.
- RAHMAN, Fazlur, “İbn Sinâ”, *İslam Düşüncesi Tarihi*, II, (çev. Osman Bilen, Editör M. M. Şerif), İnsan Yay., İstanbul 1990, 99-125.
- RİTTER, H. “Cüneyd”, *İA*, III, 241-242.
- RUMÎ, Eşrefoğlu, *Müzekkin Nüfus*, Metin Yay., İstanbul 1996.
- SAİD el-KAHTÂNÎ, *Kur'ân ve Sünnette Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, (trc. Ahmet İyibildiren), Konya 1997.
- SAKAOĞLU, Nejdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yay. İstanbul 1991.
- SAMÎ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdam Matbaası, Dersâdet 1317.
- , *Kâmusu'l-A'lâm*, İstanbul, 1316.
- SARAY, Mehmet, *Türk-İran Münâsebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara 1990.

- SARICIK, *Murat Kavram ve Misyon Olarak Ehl-i Beyt*, Nesil Yay., İstanbul 1997.
- SARIKAVAK, Kâzım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, TDV. Yay. Ankara 1977.
- SARIKAYA, Yaşar, “Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 3., 1999. 23-39.
- SARITOPRAK, Zeki, “Esmâ-i Hüsnâ ve Yaratıcıyı Kavrama Meselesi”, *Köprü Dergisi*, Kış 1995 No. 49, ss. 80-92.
- , “Deccal/İslamiyette Deccal”, *DİA*, IX, 69-72.
- SAYAR, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Der Yay. İstanbul 1986.
- SCHACHT, J., “Şa’rânî”, *İA*, XI, 344-345.
- SCHİMMELE, Anne Marie, *Tasavvufun Boyutları*, (trc. Ender Gürol), İstanbul 1982.
- SEHÂVÎ, Şemsüddin Muhammed, b. Abdirrahman, *Fethu’l-Muğîs*, Kâhire 1968.
- SELVÎ, Dilâver ve dğr., *Kur’ân ve Sünnet Işığında Rabita ve Tevessül*, 3.bs., Umran Yay., İstanbul 1994.
- SEVİĞ, Vasfi Raşit, “Önsöz”, Abdulkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ayyıldız Matbaası A.Ş. Ankara 1972.
- SOLMAZ, Süleyman “Divân Şiirinde Sefer”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*”, Bahar 2005, S. 17, ss. 133-145.
- SÜHREVERDÎ, *Tasavvufun Esasları-Avârifü’l-meârf Tercemesi*, (Haz. H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz), Erkam Yay., İstanbul ts.
- SÜLEMÎ, Ebû Abdirrahman, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî’nin Risâleleri*, (Çev: Süleyman Ateş), Ankara 198.

- ŞAHİN, Hüseyin, *Esmâ-i Hüsnâ ve Eserleri*, (Yüksek Lisans Tezi MÜSBE), İstanbul 1989.
- ŞAHİN, Kâmil, “Edebâli”, *DİA*, X, 393-394.
- ŞAHİNOĞLU, Nazif, “Vefâ/Şeyh Vefâ”, *İA*, XIII, 254.
- , “Vird”, *İA*, XIII, 318-320.
- ŞEBÜSTERÎ, *Gülşen-i Raz*, (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), MEB Yay., İstanbul 1985.
- ŞEKER, Dursun Ali, “Müzdelife”, *DİA*, XXXII, 239.
- ŞEMSEDDİN, Mehmed, *Bursa Dergahları, Yadigar-ı Şemsi*, Haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy, I-II, Bursa 1997.
- ŞENGÜL, İdris, *Kur’ân Kıssaları Üzerine*, İzmir 1994.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Harran Tarihi*, TDV. Yay. Ankara 1996.
- ŞİMŞEK, Selami, *Keşanlı Süleyman Zâtî ve XVIII. Asırda Celvetilik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE), Erzurum 2005.
- ŞİMŞEK, Ümit, *Cevşen Meâli*, Sözler Yay. İstanbul 1992.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul ts.
- TABERÂNÎ, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu‘cemü’l-Kebîr*, tahkik, Hamdi Abdülmecd, es-Selefi, Mektebetu İbn. Teymiyye Kahire ts.
- TAHRALI, Mustafa “Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık”, A. Avni Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 2005, III, 9-63.
- , “Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri” *Endülüs’ten İspanya’ya*, Ankara 1996, ss. 69-78.
- , “Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri” *KAM.*, Ocak 1994, Y. 23, S. 1.
- , “Füsûsu’l-Hikem, Şerhi ve Vahdet-i Vücûd ile Alâkalı Bâzı Mes’eleler” A. Avni Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I, XXIX-LXIV.

- , “Füsûsu’l-Hikemde Tezadlı İfâdeler ve Vahdet-i Vücûd”, A. Avni Konuk, *Fusûsü’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, II, ss. 9-38.
- TAHRİR HEYETİ, “İsmâil Hakkı”, *İA*, V/11.
- TANCI, Muhammed, “Şehristânî”, *İA*, XI, 393-396.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Dergah Yay. İstanbul 1992.
- TAYLAN, Necip, *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi*, Ensar Neş., İstanbul 1983.
- TAYŞI, Mehmet Serhan, “Feyzullah Efendi, Seyyid”, *DİA*, XII,
- TEKELİ, İlhan, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993.
- TERZİOĞLU, Arslan, “İbn Sînâ/tıp”, *DİA*, XX, 331-336.
- TİRMİZİ, Muhammed b. İsmâ, Sünen (çev. Osmân Zeki Molla Mehmedoğlu, I-IV, İstanbul ts.
- TOPALOĞLU, Bekir, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah’ın Varlığı (isbât-ı Vâcib)*, DİB, Yay., Ankara 1992
- , “Mâtürîdî/Kelâma dâir Görüşleri”, *DİA*, XXVIII, 151-157.
- , “Allah”, *DİA*, II, 483.
- , “Âhir” *DİA*, I, 542.
- , “Bâtın” *DİA*, V, 187.
- , “Esmâ-i Hüsnâ”, *DİA*, XI.
- , “Evvel”, *DİA*, XI, 545.
- , “Hay” *DİA*, XVI.
- , “İsm-i a‘zam”, *DİA*, XXIII, 75-76.
- , “Mâtürîdî/Tefsîre Dâir Görüşleri”, *DİA*, XXVIII, 157-159.

- TOPRAK, Mehmet, “Cevşen” *DİA*, VII. 462-464.
- TOSUN, Necdet, *İmâm-ı Rabbânî*, Kaynak Yay. İstanbul 2007.
- TUNÇ, Semra, “Dîvan Şiirinde Hz. İbrâhîm ve Ades Kıssasına Dâir”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2005.
- TÜLÜCÜ, Süleyman, “Lebîd b. Rebîa”, *DİA*, 121-122.
- TURYAN, Hasan, *Bir Kâmil İnsan İsmâil Hakkı Bursevî*, Merassa Yay., Bursa 2006.
- ULUDAĞ, Süleyman-Selçuk Eraydın, “Erbâin”, *DİA*, XI.
- ULUDAĞ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı, Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, Dergah Yay. İstanbul 1979.
- , *İbn Arabî*, Diyanet Vakfı yay. Ankara 1995.
- , Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1995.
- , “İslâm Geleneğinde Seyâhat Kavramı”, *Keşkül Sûfî Gelenek ve Hayât*, Nisan/Haziran 2005, S. IV, ss. 4-11.
- , “Abdal”, *DİA*, I, 59-60.
- , “Bâyezîd-i Bistâmî”, *DİA*, V, 238-241.
- , “Bâtın İlmi”, *DİA*, V, 188.
- , “Abdülkâdir-i Geylânî”, *DİA*, I, 236-237.
- , “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, XV, 377-381.
- , “Halife”, *DİA*, 299-300
- , “Hakîm et-Tirmizi”, *DİA*, XV. 196-198.
- , “Celvet”, *DİA*, VII, İstanbul 1993.
- , “Halvet” *DİA*, XV, İstanbul 1997.
- , “Hızır/Tasavvuf ve Halk İnancı” *DİA*, XVII, İstanbul 1998.
- , “Hizb”, *DİA*, XVIII, 182-183.
- , “Keşf”, *DİA*, XV, 315-317.

- UZUN, Mustafa, “Allah/Edebiyât “, *DİA.*, II, 499.
- , Mustafa “Muhammediyye”, *DİA*, XXX, 586-587.
- UZUNÇARŞILI, İsmâil Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 3.bs. TTK Yay., Ankara 1988.
- , *Osmanlı Tarihi*, III/1, 4. bs., Ankara 1988.
- , *Osmanlı Tarihi*, III/11, TTK. Yay., Ankara 1988.
- , *Osmanlı Tarihi*, IV/1, 4. bs., TTK Yay., Ankara 1988.
- , *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK. Yay, Ankara 1984.
- , “Çandarlı”, *İA*, III, 352.
- UZUNPOSTALCI, Mustafa, “Ebû Hanife”, *DİA*, X, 131-138.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, “İbn Sînâ”, *İA*, V/11, 807-824.
- ÜNLÜ, Nuri, *İslam Tarihi*, II, İstanbul 1994.
- , *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*, İstanbul 1984.
- ÜSTÜNER, Kaplan, *Dîvan Şiirinde Tasavvuf*, Birleşik Yay. (Basılmış Doktora Tezi), Ankara 2007.
- VASSAF, Hüseyin, *Kemâl-name-i İsmâil Hakkı*, Haz. Murat Yurtsever, Bursa 2000.
- VAUX, B. Cara de, “Buhtunnasr”, *İA*, II, 774-775.
- , “Belkıs”, *İA*, II, 492-493.
- WENSİNCK, A. J., “*Hârût ve Mârût*”, V/1, 305-306.
- YALTKAYA, M. Şerafeddin, *Simavne Kadıoğlu Şeyh Bedreddin*, (Haz. Hamit Er), Kitâbevi Yay., İstanbul 1994.
- , “Badr-Al-Dîn Sîmâvî”, *İA*, II, 444-446.
- YAMAN, Recep, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kitâbüs-Sülûk Adlı Eseri*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, YYÜSBE), Van 1998.

- YARDIM, Ali, "Dihye b. Halîfe", *DİA*, IX, 294.
- YARGICI, Atilla, *Kur'ân'ın Önerdiği İdeal İnsan Modelinin Oluşmasında Sevginin Rolü*, (Basılmamış Doktora Tezi AÜSBE), Ankara 2002
- YARIMBAŞ, Emine, *Kur'ân-ı Kerîm'de Esmâ-i Hüsnâ ve Mesajları*, (Yüksek Lisans Tezi MÜSBE), İstanbul 2000.
- YAVUZ, Ömer Faruk, "Gazâlî'de Esmâ-i Hüsnâ Yorumu", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI. (2006), S. 4. ss. 49-95.
- YAVUZ, Salih Sabri, "İsferâyînî, Ebû İshâk", *DİA*, XXII, 515-516.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Cedel", *DİA*, VII, İstanbul 1993.
- , -Cağfer Karadaş, "İsmâil Hakkı Bursevî/İtikadî Görüşleri", *DİA*, XXIII, 109-110.
- , "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, XII, 89-94.
- , "Ebû Hanife/Akaide Dâir Görüşleri", *DİA*, X, 138-143.
- , "Esam, Ebû Bekir", *DİA*, XI, 354.
- YAZICI, Tahsin, "Ebû Medyen", *DİA*, X, 186-187.
- , "İsmâil Haqqî", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VIII, 1998 California, pp. 627.
- , Tasin, "Mârûf Kerhî", *İA*, VII, 344-345.
- YAZICIOĞLU, Muhammed, *Muhammediyye, Ferahu'r-Rûh Şerhi ile*, (Haz. Abdülvahhap Öztürk), Çelik Yay. İstanbul 2005.
- YEĞİN, Abdullah, v.dğr., *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, Türdav Yay., İstanbul 1985.
- YENİTERZİ, Emine, *Dîvan Şiirinde Na't*, TDV. Yay., Ankara 1993.
- , "Türk Edebiyatında Na'tlara Dâir" *Türkler*, XI, 2002.

- ,
“Türk Edebiyatında Na’t”, *Yağmur Dergisi*, Nisan-Mayıs-Haziran 2002.
- YILDIRIM, Ahmet, “*Tasavvufta Ricâlu'l-Gayb Telakkisi ve Konuyla İlgili Bâzı Rivayetler*”, *SDÜİFD.*, S. 4, İsparta 1997.
- YILDIRIM, Suad, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yay., İstanbul 1997.
- ,
“Alîm”, *DİA*, II, İstanbul 1989.
- YILDIZ, Ali, “İtri’nin Na’tı”, *Yağmur Dergisi*, Nisan-Mayıs-Haziran 2002.
- YILDIZ, Abdullah, *Tarih Bilinci*, Denge Yay. İstanbul 1994.
- YILDIZ, Abdulvahap, *Meybudî ve Keşfu'l-Esrâr Adlı Tefsîrinde Tasavvufî Kültür*, (basılmamış Doktora Tezi HÜSBE), 2000.
- YILDIZ, Sakıb, “Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Bursevî’nin Hayâtı” *İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi*, S. I, Erzurum, 1976.
- ,
“Atpazarî Osman Fazlî ” *DİA*, IV.
- ,
“Vaaz ve Hutbelerle Camilerde Din Eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığının Rolü”, *Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri*, Ankara (22-23 Nisan 1981), s. 59.
- YILMAZ, Ali, “Türk Edebiyatında Esmâ-i Hüsnâ Şerhleri ve İbn-i İsbâ-yı Saruhânî’nin Şerhi Esmâ-i Hüsnâ’sı”, *CÜİFD*, S. II, Sivas 1998.
- YILMAZ, H. Kâmil, “Celvetiyye” *DİA*, VII, İstanbul 1993.
- ,
Tasavvufî Hadîs Şerhleri ve Konevî’nin Kırk Hadîs Şerhi, İstanbul 1990.
- ,
“Azîz Mahmud Hüdâyî”, *DİA*, IV. İstanbul 1991.
- ,
Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul 1994.
- ,
Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiye Tarikati, MÜİV. Yay., ts.

- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Ebu'l-Feth Şehristani: "Milel ve Nihal" Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, (Notlarla Yayına Hazırlayan: Murat MEMİŞ), Kültür B. Yay, (XVII+257 s.) Ankara 2002.
- YURD, Ali İhsan, *Akşemseddîn, Hayâtı ve Eserleri*, (Düzeltilme ve eklemelerle yayına hazırlayan, Mustafa S. Kaçalın) MÜİFV. Yay. İstanbul 1994.
- YURDAGÜR, Metin, *Âyet ve Hadîslerde Esmâ-i Hüsnâ*, Mârifet Yay., İstanbul 2006.
- , "Bekâ", *DİA*, V, 359-360.
- YURDAYDIN, Hüseyin G, "Düşünce Tarihi", *Türkiye Tarihi II*, (Yayın Yön. Sina Akşin), İstanbul 1997.
- , *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1982.
- YURTSEVER, M. Murat, *İsmâil Hakkı Bursevî Dîvan*, Bursa 2000.
- , *İsmâil Hakkı Divânı (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, UÜSBE), Bursa 1990.
- , "İsmâil Hakkı Bursevî'nin 'Kitâbü'l-Envâr'ı" *UÜİFD*, c.VII, S.VII, Bursa 1998, 279-296.
- , "İsmâil Hakkı Bursevî/Edebiyât", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001.
- , "İsmâil Hakkı Tekkesi", *DİA*, XXIII, 110-111
- YÜCE, Abdulhakim, *Râzî'nin Tefsinde Tasavvuf*, İzmir 1996.
- YÜCETÜRK, Orhan Seyfi, "Belkıs", *DİA*, V, 420-421.
- Ebû ZEHRA, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, (çev. Osman Keskiöglü), DİB., Yay. Ankara 1992.
- ZERKEŞİ, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *et-Tezkire fi'l-ehâdîsi'l-müştehere*, Dârü'l-Kütübî'l-Aliye, Beyrut 1986.

İnternet Siteleri

www.diyamet.gov.tr.

www.tasavvufalemi.org.

www.tasavvufdergisi.net.

www.yazmalar.gov.tr.

www.ihyasamil.org.

www.irankulturevi.com/turkce/iran/hurmuzgan

www.semazen.net.

ÖZET

DOKTORA TEZİ

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN TUHFİ-İ RECEBİYYE ADLI ESERİ

Zübeyir AKÇE

Harran Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Tasavvuf Tarihi Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Himmet KONUR

2008-Sayfa: 488+XV

JÜRİ ÜYELERİ

Prof. Dr. Mustafa TAHRALI

Prof. Dr. Dilaver GÜRER

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

Doç. Dr. Himmet KONUR

Doç. Dr. Murat AKGÜNDÜZ

XVII. ve XVIII. yüzyılda yaşamış olan (m. 1653-1725) İsmâil Hakkı Bursevî, dinî ve kültürel hayatımızın önemli şahsiyetlerinden birisidir.

Tasavvuf, edebiyat ve diğer alanlarda vermiş olduğu yüzden fazla eser vasıtası ile etkisi günümüze kadar devam etmektedir. Tasavvuf alanında yazılmış olan önemli eserlerinden birisi de çalışma konusu olarak ele aldığımız *Tuhfe-i Recebiyye*'dir.

Metnini transkribe ettiğimiz ve inceleme konusu olarak ele aldığımız *Tuhfe-i Recebiyye*, zamanın (1718-1719) Şâm valisi Receb Paşa'ya ithaf edilmiştir.

Bu çalışmamızda, İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatını, eserlerini tasavvufî görüşlerini ve esmâ-i hüsnâ ile ilgili çeşitli açıklamalarını ele aldık.

Ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, nr. 1374 te kayıtlı bulunan *Tuhfe-i Recebiyye*'nin müellif nüshasını transkripsiyon işaretlerini kullanmak suretiyle günümüz alfabesine çevirisini gerçekleştirdik.

Anahtar kelimeler: İsmâil Hakkı Bursevî, esmâ-i hüsnâ, Celvetiyye.

ABSTRACT

Harran University
Institute of Social Sciences
Ph. D. THESIS

İsmail Hakkı Bursevî's *Tuhfe-i Recebiyye* (Review and Text)

Zübeyir AKÇE

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Himmet KONUR

2008-Page: 488+XV

JURY

Prof. Dr. Mustafa TAHRALI

Prof. Dr. Dilaver GÜRER

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN

Assoc. Prof. Dr. Himmet KONUR

Assoc. Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ

İsmail Hakkı Bursevî is an important person in our religious and cultural life and he has lived in between XVII and XVIII centuries (1653-1725).

By meaning of his works on Islamic mysticism, art and on other areas his influence has continued until present time. It is one of his important works which was about Islamic mysticism we have studied is *Tuhfe-i Recebiyye*.

Tuhfe-i Recebiyye which we have transcribed has been dedicated to Şam Governor of time (1718-1719).

In this study we have taken up the life of İsmail Hakkı Bursevî, his opinion on Islamic Mysticism and his explanations about Nouns of God (esmâ-i hünsâ).

Besides we have realized the translation of *Tuhfe-i Recebiyye* recorded in Süleymaniye Library (Esat Efendi in 1374) in to Turkish of this time by using marks of transcription.

Key words: İsmail Hakkı Bursevî, Nouns of God, Islamic Mysticism

كالبر او زنده نزل ملك كدر تا كحق تك مراد من اظهار اليه و آيتي
 بسطها هم هوسه بوسه ك المرهيم لا الازده له وفي كحقه ارت نزلت
 وكدر بلكه حقا ارت دننه كايغ اوليب كند نه ذات حقه افنا اذ كوك
 الرادتي دخي ارت حقه افنا كلك كدر سيل ارت في كحقه ارت
 ايله ولو سئلوا اولونرسه ك ارت معه و فغلي ايو كايغ حق قن ك
 بخر مراد اولو ك وجود قديم اليه هم جوار بود ك كدر في كحقه ارت
 ملكه و حق مرهيم و با حو ارت قند خاص و كدر حقا قن اسما و فغلي
 بهنه قنق ايد زير ذات الهيه خج حق مقصود اولو سئلوا اولونرسه
 شجر مرهيم اولو ربح لر سنج ارت حقه در جواب بود ك كدر ك شجر ك
 و عدت وجود مشنه و اصل مشهويت ذاتيه نوزنه نامل ايله ارت حقه
 ارت در طيق كره ديكدر بونر زير سنج سنان بجان رسقلا
 تا آره عجزه انما طوله انفا ايه ديكدر سهره قريه بوقويه نوزنه
 اذكده طيق دخي و ايك عجزه بايه اذكده نامل اسلكه بوسلوا اولونرسه
 بزده و اردق عجزه طيق ك عجزه طيق لقبه ملقب و كمشد
 و نوسله ديكدر طيق خليفه سهره كدر نينا فرمه كدر نوزنه
 اقمي كين لسان الغيبه ك سويله و كدر حقا قن مرتبه كادر ازلو ك فله
 كدر اوليا ايقول انكدر در سوقه و ازر كدر الاصل قن كدر نوشي
 بعضه ازلو اصلا تا كدر نوزنه خايدر سلسله قن كين جان كدر
 و بوجان ايقول كدر مراد كدر بوزنه بوجان كدر نوزنه كدر

كس جان صفت و رايه و جبان و كدر ديكدر بوزنه بوجان كدر و رايه
 مقصود رايه اليم كدر اولو دخي كدر دخي رايه جوجان اليم كدر
 و بعضه الفاظ و ازر كدر حقا قن اطلانده مستان لغوي و ايك صرحا
 اطلاق اولونرسه فنا اذ كدر و سئلوا كدر اطلان قن تا كدر
 من خذ زير تا كدر اطلان قن اولو دغه نفا ايد و بر دخي اطلان
 ما ذو كدر كدر اولو كدر اولو اطلان قن اولو سئلوا كدر نوزنه
 اولونرسه بوجان كدر اطلان قن ازر نوزنه اطلان قن ازر نوزنه
 و الهم عوامه اسم حجت دكل اسم خواصه ناسه بوزنه خراصه حقه
 اولونرسه و قن كدر كدر ان الذين نينا بون كدر نينا بون ايه
 و ازلو رسوا بوجان كدر حقه مبايعه و ايك ازر ازر بوجان
 ازلو كدر مشه و طنده كدر عجزه اطلان قن اطلان قن اطلان قن
 اضر اض كدر و طلان كدر اطلان قن اطلان قن اطلان قن اطلان قن
 و اكله اضر اض كدر كدر اكله كدر اكله كدر اكله كدر اكله كدر
 نوزنه و نوزنه اطلان قن اطلان قن اطلان قن اطلان قن اطلان قن
 ايه كدر بون كدر و نوزنه اطلان قن اطلان قن اطلان قن اطلان قن
 قن حاصيل اولو بوزنه اطلان قن اطلان قن اطلان قن اطلان قن
 مقام ده اطلان قن اطلان قن اطلان قن اطلان قن اطلان قن
 جن كدر سئلوا رايه اطلان قن اطلان قن اطلان قن اطلان قن
 و هبوط اطلان قن اطلان قن اطلان قن اطلان قن اطلان قن

حقه بقی قویتری حکم زحمتی و انسان زیاد است و لذت بیشتر
 و یا غیره کورت مطلقا و لا نه ماده ناکه طریقه اشاد و اهدا تصدیق
 ارواحند اولاد و فی معلوم اول نهار در نیت بعضی ملامت مدد چشم خفا
 مسکون اولاد و نه ای الاعمال افشا چندم دیوسا الی تکره الفطر و قصر
 الامثل دیوب حجاب و برید نظر آخر اولاد غیر و بر شرفی ففادانه اول
 قلبه هرگز کسب رسته طول اکل عیب نه هر و مده حاضر باش
 و بر طریقت قوت لاج و ادرعی ببولوله سکا زاد اولدغ علم و عمل و مروت
 ضلکا و نه برینک که عیسی تطعون و قاتل تکره مبررانی و القصد نه کوی
 احوال خرتنه سلا الی تکره حجاب و بر مروتی عظیم و زرتنه مروتی تکره
 احوال خرتنه سلا الی تکره حجاب و بر مروتی عظیم و زرتنه مروتی تکره
 و یات سبحان و بر کت و یار کفان صحیفه علمیه و سبک لاطن دنیا و ما
 فی زمانه بکاخیر لودر دیوب و خسته حله و لالک و زرتنه تاز و کاف اجیدی
 و بر کت دغ خرتنه سلا الی تکره حجاب و بر مروتی عظیم و زرتنه مروتی تکره
 بلکه خفا صل و لودر دیدی تکره سلا الی تکره حجاب و بر مروتی عظیم و زرتنه مروتی تکره
 و لند که البکا و نه خسته سله دیدی نظر کوزم کل غلظت خفا کل خفا
 بلکه خفا صل و لودر دیدی تکره سلا الی تکره حجاب و بر مروتی عظیم و زرتنه مروتی تکره
 ارکول آه حقه طوغری آریا ناکه بر باقیار جمله جزاء و وجود کت و کلسون
 یا شکر کیم قرقر اولد که ده چشم سینه زولاب قیل هیبت حقه زین
 و آسان ایدر بکا ایکی کوزم سنده ایکی کوزم زین اب قیل آخر اولاد حقیقا

حقیقا عکرت یز انضیا کاه خلقه اکر اضرا یذوب جمعی سکا بحجاب قیل
 بحکمته کت حقه رجبتی آخر و اطلس جرحی که زیاده فخر اولد زین آثار
 حکم و حقا افعی خا و اسرار حق و انفس جمعی اولوب غیر مروت و انانیت
 و شهرت کیم هیبت نه اولد هر کیم کیم بقیه زین اولد خفا سینه
 مصلح اولد زین شوق که کاین حقیقت کل سیرب فیصله سکن ز کت حقه
 زین اولد صفای اولد نظر کتاب فید انواع المعانی کای فی اسرار المکنه و لای
 معانیه للطیفة سورم خا و حقه المانی و بوکا جلیلیه و سن
 الشامه کاه باشا که قولی ده حقی قول الی لید باشا حقه و سکر حقی
 اولد زه اولد حق و در خص و تکره خا اختتام و زمان تمام بو نظر حقه اولد
 ذکا اولد تکره حقه سیرب کیم حقیقت و لای خا کیم در مشق اولد
 حقه حقی حقه سیرب و اوسون صد حقیات و نیز آرا کیم سلام
 پابرس بر مروتی الی تکره در حجاب و مروتی علام
 بوکا کیم اولد حقا بینه خا لفتا هدیه اولد
 چونکه انجا بر سکر هی حقه اولد
 تکره سیرب انک حقه کلام و آخر
 و معلوم است انکه تکره سیرب الی حقه

حقیقا عکرت یز انضیا کاه خلقه اکر اضرا یذوب جمعی سکا بحجاب قیل
 بحکمته کت حقه رجبتی آخر و اطلس جرحی که زیاده فخر اولد زین آثار
 حکم و حقا افعی خا و اسرار حق و انفس جمعی اولوب غیر مروت و انانیت
 و شهرت کیم هیبت نه اولد هر کیم کیم بقیه زین اولد خفا سینه
 مصلح اولد زین شوق که کاین حقیقت کل سیرب فیصله سکن ز کت حقه
 زین اولد صفای اولد نظر کتاب فید انواع المعانی کای فی اسرار المکنه و لای
 معانیه للطیفة سورم خا و حقه المانی و بوکا جلیلیه و سن
 الشامه کاه باشا که قولی ده حقی قول الی لید باشا حقه و سکر حقی
 اولد زه اولد حق و در خص و تکره خا اختتام و زمان تمام بو نظر حقه اولد
 ذکا اولد تکره حقه سیرب کیم حقیقت و لای خا کیم در مشق اولد
 حقه حقی حقه سیرب و اوسون صد حقیات و نیز آرا کیم سلام
 پابرس بر مروتی الی تکره در حجاب و مروتی علام
 بوکا کیم اولد حقا بینه خا لفتا هدیه اولد
 چونکه انجا بر سکر هی حقه اولد
 تکره سیرب انک حقه کلام و آخر
 و معلوم است انکه تکره سیرب الی حقه

